

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

FACULTAT DE FILOLOGIA, TRADUCCIÓ I COMUNICACIÓ

**TESI DOCTORAL DEL DOCTORAT EN LLENGÜES, LITERATURES
I LES SEUES APLICACIONS**

***LA ALONSÍADA, DE JOAN RAMIS,
I L'ALONSÍADA, DE VICENÇ ALBERTÍ.***
EDICIÓ CRÍTICA I ESTUDI

Presentat per Carlos Martínez Mayor

Dirigit per Eulàlia Miralles i Jori

València, juny de 2022

DECLARACIÓ JURADA

Carlos Martínez Mayor, amb DNI 21691792-D, declare que el treball presentat ha sigut realitzat només per mi i que cap de les parts de què consta i del material presentat no ha sigut escrit per cap altra persona, a excepció de les citacions o del material identificats com a pertanyents a altre.

Faig aquesta declaració jurada amb el coneixement que, si se'n comprova la falsedat, la qualificació serà negativa.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Carlos', with a large, stylized flourish extending to the left.

[Firma]

València, 8 d' abril de 2022

RESUM

L'any 1818 es va publicar *La Alonsiada*, de Joan Ramis i Ramis. Es tracta d'un poema èpic, escrit en castellà, en què es narra la conquesta de Menorca, aleshores en mans sarraïnes, duta a terme per Alfons III d'Aragó el 1287. L'any de la publicació es va imprimir també la traducció del text al català, *L'Alonsiada*, a cura de Vicenç Albertí i Vidal. Malgrat la vàlua i l'interés de les dues obres, fins hui encara no comptem amb una edició crítica de cap d'elles.

El present treball pretén posar fi a aquestes mancances amb l'edició de l'original i la traducció. A més, els textos van precedits per un estudi introductorí adreçat en dues direccions: per una banda, una contextualitzadora, que se centra en l'autor, el traductor i les condicions històriques i socioculturals que van afavorir l'aparició d'ambdues versions; per altra, una analítica, que pretén emplenar el buit teòric existent relatiu a les Alonsiades. Amb tal objectiu, hem examinat un ventall d'aspectes diversos com són l'argument, el gènere, el metre, les fonts, el procés de traducció, els paratextos, la finalitat i la recepció de les composicions.

Paraules clau: *La Alonsiada*, *L'Alonsiada*, Joan Ramis i Ramis, Vicenç Albertí i Vidal, Il·lustració, Menorca, poesia.

ABSTRACT

In 1818, *La Alonsiada* was published by Joan Ramis i Ramis. It is an epic poem, written in Spanish, that narrates the conquest of Menorca, then in the hands of Saracens, carried out by Alfonso III of Aragon in 1287. The year of the publication, a translation in Catalan, *L'Alonsiada*, was also printed by Vicenç Albertí i Vidal. Despite the value and interest of both works, we do not have yet a critical edition of any of them.

This paper aspires to put an end to these shortcomings with the editing of the original and the translation. In addition, the texts are preceded by an introductory study addressed in two directions: on the one hand, a contextualizer one, which focuses on the author, the translator and the historical and sociocultural conditions that favored the emergence of a both versions. On the other, an analytical one, that aims to fill the theoretical gap that affects the *Alonsíades*. With this aim, we have examined a range of diverse aspects such as the argument, the meter, the genre, the sources, the translation processes, the paratexts, the purpose and the reception of the compositions.

Key-words: *La Alonsíada*, *L'Alonsíada*, Joan Ramis i Ramis, Vicenç Albertí i Vidal, Enlightenment, Menorca, poetry.

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	15
2. OBJECTIUS	21
3. MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC	23
3.1. UNA QÜESTIÓ DE NOMS	23
3.2. REVISIÓ BIBLIOGRÀFICA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ	24
3.2.1. <i>Estudis preliminars</i>	25
3.2.2. <i>Estudis individuals sobre els il·lustrats menorquins</i>	32
3.2.3. <i>Estudis sobre àmbits particulars de la Menorca il·lustrada</i>	36
3.2.4. <i>Edició de les obres del període</i>	39
3.2.5. <i>Consolidació en els estudis generals de literatura catalana</i>	46
4. LES ALONSÍADES I EL SEU CONTEXT	53
4.1. EL CONTEXT: L'EXCEPCIONALITAT MENORQUINA DURANT EL SEGLE XVIII	53
4.1.1. <i>Les tres generacions de la Il·lustració menorquina</i>	62
4.1.2. <i>El català com a llengua de cultura</i>	75
4.1.3. <i>Els àmbits d'actuació</i>	82
4.1.3.1. El teatre	82
4.1.3.2. La poesia	92
4.1.3.3. La prosa	96

4.1.3.4. La ciència	100
4.1.3.5. La historiografia	102
4.1.3.6. La premsa	105
4.1.3.7. L'educació	107
4.2. L'AUTOR: JOAN RAMIS I RAMIS	111
<i>4.2.1. La vida de Joan Ramis</i>	111
4.2.1.1. Orígens familiars	111
4.2.1.2. L'educació de Joan Ramis	114
4.2.1.3. Matrimoni i vida familiar	116
4.2.1.4. Ocupació extraliterària	118
4.2.1.5. Últims anys i mort	120
<i>4.2.2. L'obra literària de Joan Ramis</i>	122
4.2.2.1. Etapa de joventut (1762-1769)	122
4.2.2.2. La trilogia teatral il·lustrada (1769-1783)	124
4.2.2.3. Etapa de poesies laudatòries i encàrrecs acadèmics (1783-1792)	130
4.2.2.4. Etapa de silenci (1792-1811)	136
4.2.2.5. Primera etapa historiogràfica (1811-1816)	139
4.2.2.6. Segona etapa historiogràfica (1817-1819)	147

4.3. EL TRADUCTOR: VICENÇ ALBERTÍ I VIDAL	153
<i>4.3.1. La vida de Vicenç Albertí</i>	153
4.3.1.1. Orígens familiars	153
4.3.1.2. Infància i educació	157
4.3.1.3. Ocupació extraliterària	162
4.3.1.4. La relació entre Joan Ramis i Vicenç Albertí	165
4.3.1.5. Últims anys i mort	169
<i>4.3.2. L'obra literària de Vicenç Albertí</i>	172
4.3.2.1. Etapa inicial: primeres obres (<1820)	172
4.3.2.2. Etapa teatral (1815-1830)	176
4.3.2.2.1. La traducció teatral albertiana	185
4.3.2.3. Etapa en castellà (>1830)	189
4.4. ELS TEXTOS: LA ALONSÍADA I L'ALONSÍADA	203
<i>4.4.1. Argument</i>	204
4.4.1.1. Primer cant	204
4.4.1.2. Segon cant	206
4.4.1.3. Tercer cant	207
<i>4.4.2. El gènere</i>	209
<i>4.4.3. Anàlisi mètrica</i>	215

<i>4.4.4. Les fonts</i>	229
4.4.4.1. Classificació de les fonts	231
4.4.4.2. Tractament de les fonts	243
4.4.4.3. Les fonts en el poema i en les notes	277
<i>4.4.5. La traducció</i>	283
4.4.5.1. Adaptació del metre i la rima	285
4.4.5.2. Recursos traductològics	293
4.4.5.3. Canvis estilístics	299
4.4.5.4. La no-traducció: notes historiogràfiques i versos perduts	302
4.4.5.5. Anàlisi de la traducció	305
<i>4.4.6. Els paratextos</i>	309
4.4.6.1. El conjunt dels paratextos	312
4.4.6.2. El peritext editorial: portades i portadelles	314
4.4.6.3. El nom de l'autor	317
4.4.6.4. El títol, el segon títol i el subtítol	318
4.4.6.5. El peu d'impremta	320
4.4.6.6. Els epígrafs	323
4.4.6.7. Les instàncies prefacials	326
4.4.6.7.1. Les introduccions	328
4.4.6.7.2. El resum de la vida d'Alfons III d'Aragó	330
4.4.6.7.3. Els incipits èpics	330

4.4.6.7.4. Els postfacis	331
4.4.6.7.4.1. Les octaves	333
4.4.6.7.4.2. La llista d'errates	334
4.4.6.7.4.3. La llista de subscriptors	335
4.4.6.8. Els intertítols	359
4.4.6.9. Les notes	360
4.4.6.10. L'epitext	363
<i>4.4.7. Finalitat i recepció</i>	365
5. CRITERIS DE L'EDICIÓ	375
6. LA ALONSIADA, DE JOAN RAMIS. EDICIÓ CRÍTICA	385
6.1. INTRODUCCIÓ DE L'AUTOR	387
6.2. CANT PRIMER	388
6.3. CANT SEGON	406
6.4. CANT TERCER	415
6.5. NOTES HISTORIOGRÀFIQUES	429
<i>6.5.1. Notes del cant primer</i>	429
<i>6.5.2. Notes del cant segon</i>	462
<i>6.5.3. Notes del cant tercer</i>	464
6.6. OCTAVES	495

7. L'ALONSIADA, DE VICENÇ ALBERTÍ. EDICIÓ CRÍTICA	497
7.1. INTRODUCCIÓ DEL TRADUCTOR	499
7.2. CARTA DE RAMIS A ALBERTÍ	500
7.3. RESUM DE LA VIDA D'ALFONS III	501
7.4. CANT PRIMER	502
7.5. CANT SEGON	521
7.6. CANT TERCER	532
8. CONCLUSIONS I FUTURES LÍNIES D'INVESTIGACIÓ	545
9. ANNEXOS	555
9.1. ANNEX I. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A JOAN RAMIS	557
9.2. ANNEX II. SEGELL DE LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA	573
9.3. ANNEX III. FONS BIBLIOTECARI DE LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA	575
9.4. ANNEX IV. CRONOLOGIA DELS DISCURSOS I LES LECTURES DE TRADUCCIONS FETES EN LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA	581
9.5. ANNEX V. CRONOLOGIA DE LA IL·LUSTRACIÓ MENORQUINA	583
9.6. ANNEX VI. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A ANTONI RAMIS	589
9.7. ANNEX VII. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A VICENÇ ALBERTÍ	593
9.8. ANNEX VIII. CARTES DE LLORENÇ COMPANYY ADREÇADES AL PARE DE JOAN RAMIS, BARTOMEU RAMIS	603
9.8.1. 25-2-1762	603
9.8.2. 8-3-1763	604

9.9. ANNEX IX. ACRÒSTIC ELEGÍAC D'ALBERTÍ A RAMIS	605
9.10 ANNEX X. BIBLIOTECA DOCUMENTADA DE VICENÇ ALBERTÍ	607
9.11 ANNEX XI. LLISTA D'ERRATES DE <i>LA ALONSÍADA</i> , DE JOAN RAMIS	615
9.12 ANNEX XII. LLISTA DE SUBSCRIPTORS DE <i>LA ALONSÍADA</i> , DE JOAN RAMIS	617
10. BIBLIOGRAFIA	621

1. INTRODUCCIÓ

La literatura catalana ha experimentat en les darreres dècades una revifada pel que fa a l'estudi de la producció literària de l'edat moderna. Aquest procés ha pretès naturalitzar l'evolució de la llengua, la literatura i la cultura en llengua catalana, desfermar els autors i obres dels segles XVI a principis del XIX de prejudicis¹, i encabir-los en la tradició literària pròpia a través d'una perspectiva integradora i allunyada d'idees preconcebudes.

Talment, trobem afirmacions com les de Rossich (2012, p. 118), que fa uns anys ja assenyalava el canvi de paradigma que s'ha produït pel que fa a la investigació de la literatura d'aquests segles, en particular a la del XVIII. Segons ell, fins fa poc, tal recerca estava condicionada per la necessitat de trobar símptomes que auguraren la Renaixença:

Until very recently, the numerous scholars of eighteenth Catalan century literature limited themselves to emphasizing the mere existence of a number of works which were only examined in the light of the nineteenth century *Renaixença* movement, since eighteenth century literature was only considered worth of interest inasmuch as it could be seen as a proof of the existence of a pre-*Renaixença*.

Tot seguit, l'autor destaca la necessitat de revisitar el període per a avaluar els textos produïts i atorgar-los el lloc que mereixen en la història de la llengua i la literatura catalanes. Això sí, subratlla que la revisió s'ha de fer des d'un punt de vista deslligat de qualsevol concepció prèvia. A més, apunta amb especial interès a l'illa de Menorca:

¹ Els inicis de la denúncia del terme *decadència* poden rastrejar-se fins a Ferrer (1974, pp. 89-95). Posteriorment, les característiques de l'etiqueta han sigut exposades per Rossich, que el 1994 (pp. 33-50), analitzà l'evolució de la recepció de la literatura catalana dels segles XVI a XVIII i el 1997 (pp. 127-134), criticà la perspectiva reduccionista que s'ha emprat tradicionalment per a estudiar-la. L'autor considera que els estudis previs deixaven de banda els autors catalans que escrivien en altres llengües, se centraven exclusivament en la literatura de creació, desacreditaven autors a partir de prejudicis estètics, obviaven símptomes idèntics en altres períodes històrics, reduïen l'àrea geogràfica d'anàlisi i partien d'una comparació injusta amb el Segle d'Or castellà. De la mateixa manera, rebutjà el terme *decadència* per ser "tendenciós, confusionari i esterilitzador" (1997, p. 131).

In recent years, the discovery of an important number of texts which have not been available for a long time or had passed unnoticed, has made it a matter of urgency to undertake a new critical and aesthetic evaluation of the quality and significance of the literature of the period beyond the cliché of a mere resistance production affected by the repressive linguistic policies of the Bourbon monarchy. [...] Among the texts recently rescued from the oblivion is the oeuvre of several Minorcan neoclassical authors (2012, p. 118).

Efectivament, un dels moviments més interessants de l'edat moderna catalana pel que fa a la producció literària és l'anomenada *Il·lustració menorquina*. L'etapa té com a rerefons les diverses ocupacions que van tenir lloc a l'illa de Menorca durant bona part del segle XVIII: anglesa (1708-1756); francesa, durant la Guerra dels Set Anys (1756-1763); anglesa per segona vegada (1763-1782); espanyola, temporalment (1782-1797); i, anglesa, per tercera i última vegada, entre el 1798 i el 1802. A partir d'aleshores, l'illa va tornar definitivament a mans espanyoles a través de la Pau d'Amiens.

La dominació britànica —i, en menor mesura, la francesa— va permetre l'aflorament d'un moviment literari en línia amb les idees il·lustrades que s'estaven conreant a Anglaterra i França. Aquest fet, unit a altres factors com l'avanç de la castellanització a la Península, la insularitat de Menorca o l'actitud positiva dels dominadors respecte a la llengua autòctona de l'illa, van acabar conjuminant en una bombolla cultural, única, que no té paral·lelismes en cap altre territori de parla catalana.

Conseqüentment, personalitats com les de Joan Ramis i Ramis (1746-1819), Antoni Febrer i Cardona (1761-1841) o Vicenç Albertí i Vidal (1786-1859)² —agrupats sovint sota l'etiqueta de grup il·lustrat menorquí— travessen ara una etapa d'anàlisi de les seues figures i recuperació de la seua producció. Tal represa s'ha materialitzat en la recent edició de múltiples obres dels autors que, fins fa poc, no estaven a l'abast del públic.

Malgrat aquests avanços, la realitat és que encara hui no comptem amb una edició crítica de molts dels escrits produïts aleshores. Un exemple paradigmàtic d'aquesta mancança el trobem en *La Alonsiada*, un poema èpic publicat per Ramis el

² Els autors mencionats, respectivament, són els màxims exponents de les tres onades en què se sol categoritzar el grup il·lustrat menorquí (Salord, 2010, pp. 8-14). Posteriorment, veurem com la nòmina d'autors va ser molt més àmplia.

1818 que narra la conquesta de l'illa de Menorca per part del rei Alfons III d'Aragó. Originàriament en castellà i acompanyat per un bon seguit de notes esclaridores, el text va ser traduït al català per Vicenç Albertí, que, el mateix any, el va publicar sota el nom de *L'Alonsiada*.

Ambdós textos, original i traducció, apareixen sovint citats en molts articles monogràfics sobre la literatura catalana del segle XVIII, principis del XIX, la Il·lustració a les nostres terres o els seus respectius autors. No obstant això, a parer nostre, no han sigut suficientment estudiats. De fet, tant és així que les Alonsiades tan sols han estat editades contemporàniament una vegada, en una edició conjunta a càrrec de Pons i Salord (1985). Indubtablement, el treball de Pons i Salord ha facilitat l'accés als textos, així com la comprensió de l'obra, l'autor, el traductor i el període en què s'emmarquen. Malgrat això, també hem de reconèixer les seues limitacions, ja que la seua és una edició facsímil i, per tant, es limita a reproduir l'original del 1818 tal com els editors el van trobar.

Tot amb tot, és important assenyalar que l'edició de Pons i Salord va encapçalada per un pròleg en què s'exposen alguns aspectes bàsics de la composició. Es tracta doncs d'un estudi introductorï pioner, ja que s'ubica en els inicis del procés de retrobament dels clàssics de la Il·lustració menorquina i és dels pocs que s'han dirigit de manera concreta a les dues Alonsiades. Amb tot, les aportacions fetes per diversos autors des d'aleshores demanaven una nova revisió dels textos, tot per a analitzar-los a la llum d'aquestes contribucions i per a aprofundir en punts que fins al moment no s'havien tingut en compte.

En definitiva, aquesta és precisament la finalitat de la present tesi: rescatar les Alonsiades de Joan Ramis i Vicenç Albertí, editar-les d'acord amb uns criteris que en faciliten l'accés dels lectors i presentar-les en un estudi que s'endinse en diversos trets fins ara no analitzats o solament de manera tangencial —com són l'argument, el gènere, el metre, les fonts, el procés de traducció, els paratextos, la finalitat i la recepció de les composicions —i, alhora, les contextualitze en relació amb el període i les trajectòries de l'autor i el traductor. Des d'una perspectiva més àmplia, aquest treball és hereu i continuador de la tradició de recuperació de les obres catalanes més reeixides dels segles XVI a principis del XIX i, per tant, de la reavaluació de la llengua, la literatura i la cultura catalanes d'un període tan ric i fecund com és l'edat moderna.

Així, aquest estudi, a més d'oferir la primera edició crítica i conjunta de *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí, pretén traçar unes línies

bàsiques per a la lectura d'ambdós textos. I és que, malgrat la significació de les peces com a dues de les més representatives del període de la Il·lustració menorquina, encara hui la bibliografia és esparsa i es pot reduir a un grapat d'aportacions. Es tracta de contribucions com la ja mencionada edició facsímil de Pons i Salord (1985), o articles com els de Miralles (2007a) i Marfany (2016). Tot i la vàlua innegable d'aquests treballs, la realitat és que molts d'ells pequen de diverses mancances. Així, per exemple, s'adrecen a les Alonsíades de manera tangencial (és el cas de l'article Miralles, que analitza els motius que van portar Albertí a traduir l'obra, però en relació amb la resta de la seua producció traductològica), o tracten trets específics sense tenir en compte el conjunt de l'obra (com fa Marfany, que se centra en els mecanismes de traducció que Albertí va fer servir).

Talment, la realitat és que, a hores d'ara, encara no comptem amb cap treball que integre totes les aportacions que s'han fet fins hui i les pose en relació amb les dues Alonsíades. És aquest buit precisament el que volem emplenar amb la nostra recerca. Per tal de dur-la a terme, el treball ha sigut estructurat de la següent manera:

En primer lloc, en l'apartat 2. *Objectius*, hem demarcat els punts cardinals a què s'adreça la nostra recerca. Aquesta acotació ens ha permès concretar una sèrie de qüestions a les quals esperem donar resposta al llarg del treball.

El punt següent, 3. *Marc teòric i metodològic*, inclou la reflexió sobre les coordenades en les quals s'emmarca el treball i els mètodes que s'han seguit. Concretament, se centra en dos aspectes: una reflexió terminològica sobre el títol de les dues obres i una revisió bibliogràfica i estat actual de la qüestió.

La següent secció, 4. *Les Alonsíades i el seu context*, es correspon amb el gruix de la nostra recerca. Al seu torn, està dividit en una sèrie de temes, tant extraliteraris com intraliteraris, en què creiem que és convenient aprofundir per a comprendre les múltiples facetes de les Alonsíades. En aquest sentit, el primer capítol se centra a explicar l' excepcionalitat del cas menorquí pel que fa a la llengua, la literatura i la cultura catalanes del segle XVIII. Els dos següents, en canvi, es corresponen amb la vida, obra i peculiaritats de Joan Ramis i Vicenç Albertí. Un quart capítol aprofundeix en un ventall de les característiques intrínseques de les obres, com són l'argument, el gènere, el metre, les fonts, el procés de traducció, els paratextos, la finalitat i la recepció de les composicions.

Tot seguit, en l'apartat 5 s'especifiquen els criteris que hem aplicat en la nostra edició de *La Alonsíada*, de Joan Ramis, i *L'Alonsíada*, de Vicenç Albertí. Les dues

reproduccions constitueixen els aparats 6 i 7 del treball. Per a la seua elaboració hem partit de la ja esmentada edició facsímil de Pons i Salord (1985). El següent capítol, el 8, inclou les conclusions finals del treball, així com les futures línies de recerca que plantegem, mentre que sota l'epígraf 9. *Annexos*, hem ubicat tots aquells textos complementaris que hem cregut necessaris per a comprendre les idees exposades en el present treball.

Finalment, en la secció 10. *Bibliografia*, hem referenciat totes les obres que hem citat durant la realització del nostre estudi. El sistema de citació i referència emprat ha sigut l'establert per l'Associació Americana de Psicologia (APA) en la seua darrera revisió, pertanyent a l'any 2016³. No obstant això, en el cas d'obres antigues editades posteriorment, les hem introduït pel cognom de l'editor, tot per a facilitar la identificació de l'edició emprada.

En definitiva, aquesta tesi doctoral proposa, no només unes línies de recerca innovadores sobre les Alonsíades de Joan Ramis i Vicenç Albertí, sinó també una primera edició crítica dels textos, amb la voluntat de presentar-los a la comunitat científica i continuar aprofundint en la seua anàlisi i estudi.

³ Chegg Inc. (2018).

2. OBJECTIUS

L'objectiu principal de la nostra recerca és l'edició crítica de *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí. El tractament de les obres va acompanyat d'un estudi previ que ofereix al lector les claus interpretatives necessàries per a aprofundir-hi. Aquest objectiu principal es desglossa en altres de caràcter subsidiari que se centren en diferents aspectes d'ambdós escrits, els seus responsables o el context en què es van produir. No obstant això, abans de detallar-los, és interessant concretar en quin punt es troben a hores d'ara els estudis sobre les dues Alonsiades. Posteriorment hem realitzat una revisió bibliogràfica més exhaustiva de l'estat de la qüestió de la matèria que ens ocupa. Tanmateix, ara per ara, ens és suficient amb avançar que es tracta de textos que havien rebut poca atenció per part de l'acadèmia i que els buits que els envolten són múltiples i es dirigeixen en una pluralitat de direccions.

A tall de síntesi, remetem a les paraules de Josefina Salord, que fa uns anys ja advertia de l'escàs interès que havien rebut ambdós poemes i alertava de les incògnites a les quals s'hauria de donar resposta de manera preferent:

El poema èpic *La Alonsiada*, finalment, tot i haver esdevingut des del segle XIX el referent literari per excel·lència de Joan Ramis, no ha estat objecte d'estudis monogràfics ni des de la perspectiva literària (contextualitzant-lo en el marc de la literatura catalana de les dècades anteriors a la Renaixença) ni des de l'evolució cultural i ideològica de Joan Ramis. D'acord amb Pons i Salord (1985) convindria, d'una banda, aprofundir en el que té l'obra de síntesi entre l'activitat literària i històrica, per tot el que revela de continuïtat en el programa il·lustrat de Ramis i, de l'altra, replantejar el possible objectiu estratègic de la traducció/versió catalana de Vicenç Albertí adreçada al públic menorquí, que evidencia que l'ús del castellà en l'obra historiogràfica de Joan Ramis respon paradoxalment a la voluntat "patriòtica" de fer present Menorca entre el públic hispànic i europeu, sense oblidar la projecció nord-americana de la seva obra, gràcies a l'establiment a Maó, des del 1815, de la primera base naval a l'estranger (2009, p. 526).

El fragment de Salord posa de manifest la contradicció de tenir al nostre abast dos dels textos més representatius de la literatura catalana de l'edat moderna i, tanmateix, no haver-los dedicat l'atenció adequada. A més, l'autora concreta com a fita prioritària un seguit d'ítems que caldria estudiar. Parla aleshores de la contextualització de l'obra, tant pel que fa al marc sociocultural en què es va produir, com dins la carrera de Ramis; del plantejament multidimensional de *La Alonsiada*, en què semblen confluïr una obra literària i una altra historiogràfica; i de la importància de la traducció albertiana, amb totes les consideracions i implicacions que se'n desprenen.

En resum, el plantejament de Salord pel que fa a l'estudi de les Alonsiades és una necessària proposta de mínims, ja que s'articula al voltant de quatre punts bàsics i fonamentals que hauríem de conèixer de qualsevol obra literària rellevant: el context, l'autor, el contingut i les possibles traduccions existents. A l'hora d'especificar el que pretenem assolir amb la nostra recerca, hem partit dels punts cardinals mencionats. Tot i això, els hem reformulat i ampliat, per tal de donar cabuda a altres aspectes que considerem mereixedors d'atenció.

Consegüentment, els objectius d'aquesta tesi doctoral són, en primer lloc, definir el context històric, lingüístic i literari de Menorca durant el segle XVIII i principis del segle XIX. D'aquesta manera, podrem comprendre les condicions de producció de l'obra i la seua significació historicocultural. En segon lloc, ens ocuparem de sintetitzar les vides i obres de l'autor i traductor de les Alonsiades. El fet de posar les composicions en relació amb la producció literària de Joan Ramis i Vicenç Albertí ens permetrà definir la importància que tenen els textos en l'evolució ideològica i artística d'ambdós. A continuació, com a tercer objectiu, volem aprofundir en l'estudi de l'obra a partir de l'anàlisi de diversos aspectes d'aquesta. Amb tal objectiu tenim la voluntat de proporcionar al lector les claus interpretatives necessàries dels dos textos, de manera que siguin comprensibles des d'una pluralitat de facetes. Finalment, la tesi pretén editar les dues Alonsiades, original i traducció, per a posar-les a l'abast del públic. Hem optat per usar criteris diplomàticointerpretatius, atés que teballem amb edicions úniques i controlades per l'autor i el traductor.

En definitiva, podem resumir els nostres objectius en un sol, que no és altre que el d'oferir una edició crítica de les Alonsiades. Les dues composicions es presenten acompanyades, doncs, per un estudi introductorí que ofereix ferramentes necessàries per a la seua correcta interpretació.

3. MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC

Hi ha dos aspectes que convé delimitar pel que fa al marc teòric i a la metodologia de la present recerca: d'una banda, el nom de les dues obres motiu d'estudi; de l'altra, l'estat de la qüestió dels estudis que s'han fet fins ara sobre la matèria que ens ocupa.

3.1. UNA QÜESTIÓ DE NOMS

Abans d'entrar en matèria, és convenient esclarir alguns termes fonamentals de la nostra recerca que, pel seu caràcter polisèmic, podrien donar lloc a equívocs. En el cas que ens ocupa, l'acotació de la nomenclatura és especialment necessària a l'hora de distingir les dues obres que hem editat. I és que, tal com ja vam advertir en Martínez (2015, p. 18), els dos textos que ens ocupen no han sigut referits sempre de la mateixa manera⁴. Certament, una obra i l'altra van aparèixer publicades amb un títol diferent: *La Alonsiada*, per a l'original de Ramis, en castellà, i *L'Alonsiada*, per a la traducció al català d'Albertí.

No obstant això, aquesta distinció no va ser respectada ni tan sols pels mateixos responsables de cadascuna de les edicions. Així, no és estrany trobar referències d'un autor i l'altre utilitzant de manera indiscriminada els termes de *La Alonsiada*, *L'Alonsiada* i *Alonsiada* per a referir-se a qualsevol de les dues peces. A manera d'exemple, vegeu com Ramis, en una carta dirigida a Albertí en què el felicita per la seua traducció, comenta «torn a vostra mercè el manuscrit de *La Alonsiada*» (Pons i Salord, 1985, p. 5), tot i que fa referència al text en català. De la mateixa manera, Albertí, en el seu pròleg, quan exposa els motius que l'han impel·lit a traduir la composició original, observa que un d'ells ha estat «la proporció d'haver donat a llum el benemèrit doctor don Juan Ramis i Ramis *L'Alonsiada*» (Pons i Salord, 1985, p. 3). Per si fora poc, la problemàtica s'ha agreujat posteriorment quan els crítics s'ha acostat als

⁴ La referència remet a un treball final de màster inèdit en què ja es va proposar una edició de *L'Alonsiada* d'Albertí, basada també en els criteris del sistema diplomàticointerpretatiu. Algunes de les idees que s'exposen en el present treball són una ampliació de les presentades aleshores, mentre que altres són noves. Pel que fa a l'edició, la que proposem ara és totalment original i està fonamentada en uns criteris d'edició diferents, que també té en compte el text de Ramis.

textos i els han anomenat de manera indistinta *La Alonsiada* o *L'Alonsiada*, basant-se en les normes gramaticals de les seues respectives llengües.

Per tal d'evitar futures confusions, nosaltres ens hem decantat per anomenar-los d'acord amb el títol original amb què es van editar i la llengua de publicació del text. Així, *La Alonsiada* remetrà sempre al text original castellà, de Ramis, i *L'Alonsiada*, a la traducció catalana d'Albertí. Per altra banda, quan vulguem referenciar el conjunt de les dues obres les citarem com Alonsiades, sense cursiva, ja que aquesta nomenclatura no es correspon amb el nom de cap publicació.

3.2. REVISIÓ BIBLIOGRÀFICA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ

En aquest apartat hem dut a terme una revisió dels estudis que s'han fet fins al moment sobre les dues Alonsiades per a establir el punt de partida de la nostra recerca. A més, hem cregut convenient ressenyar els elements històrics, geogràfics i actorals que van condicionar d'una manera o l'altra els textos. Talment, aquest repàs s'ha articulat a partir de la revisió bibliogràfica de quatre elements: les obres mateixes; el període, lloc i moviment cultural sota el qual es van emparar; i els dos autors implicats en la redacció i traducció de les Alonsiades, Joan Ramis i Vicenç Albertí, respectivament,

Encara que una primera prospecció en els elements d'estudi aconsellara analitzar-los separadament i en aquest ordre, no ha sigut possible actuar així, ja que els estudis que s'han fet fins al moment sobre el període, els responsables i les composicions no han sigut constants i progressius, raó per la qual és complicat resseguir-ne un fil conductor. De la mateixa manera, els diferents apartats mencionats tampoc han rebut igual atenció per part de la comunitat acadèmica. Talment, estan molt més assentats en el cas de la Il·lustració menorquina i Joan Ramis, però encara són escassos en el cas de Vicenç Albertí i pràcticament nuls pel que fa a les dues Alonsiades, que a penes han sigut tractades per la crítica.

Així, el que sabem actualment sobre la Il·lustració menorquina, els seus autors i les obres més significatives no respon a una voluntat única, planificada i organitzada de recuperar el període. Si bé és cert que en els darrers anys hi ha hagut iniciatives interessants i imprescindibles al respecte⁵, la realitat és que el coneixement que tenim de

⁵ L'Institut Menorquí d'Estudis (IME), entre 2002 i 2017, va dur a terme l'encomiable tasca de recuperar i editar els escrits coneguts d'Antoni Febrer i Cardona. Gràcies a aquesta iniciativa, l'obra del menorquí

la història i la cultura de Menorca entre els segles XVIII i XIX es deu en gran manera a les aportacions de diversos estudiosos; entre uns i altres, hem pogut configurar una imatge, tot i que incompleta, de l'etapa. A grans trets, però, podem delimitar aquestes aportacions en cinc grans fases: els estudis preliminars, la recuperació individual i progressiva d'autors, l'anàlisi de certs àmbits culturals, l'edició de part de les obres i, per últim, la consolidació de la matèria i la seua integració en el conjunt dels estudis històrics, culturals i filològics catalans.

3.2.1. *Estudis preliminars*

La primera d'aquestes etapes remet a les aportacions inicials relatives a l'estudi de la Il·lustració menorquina. La fase abraça des de les primeres anàlisis fins a la constatació que, certament, s'estava davant d'un moviment particular i amb característiques concretes, i no solament d'un seguit d'escriptors sense lligams entre si. Aquest cicle es localitza en els dos primers terços del segle XX i es fonamenta en les aportacions de dos investigadors concrets: Francesc Hernández Sanz i Jordi Carbonell i de Ballester.

El primer, Francesc Hernández Sanz (Maó, 1863-1949) va dur a terme una intensa labor humanística que el va portar a desenvolupar-se en una pluralitat de facetes, com són les de dibuixant, arxiver, arqueòleg o professor. Així i tot, si és conegut per alguna cosa, és per la seua labor al capdavant de la *Revista de Menorca*, una revista divulgadora de la història i la cultura menorquina. Entre els anys 1886 i 1934, Hernández Sanz hi va publicar uns cent cinquanta articles sobre les diferents matèries que li interessaven, creant així un corpus teòric i documental d'inigualable vàlua sobre la història i la cultura de Menorca⁶. Així, el 1899 Hernández Sanz recull una carta inèdita de l'historiador Jaime Villanueva al seu germà Joaquín Lorenzo Villanueva en què apareix una de les primeres mencions a Joan Ramis:

hui es considera retrobada totalment. De manera semblant, l'editorial Nura també va reproduir en facsímil bona part de les obres historiogràfiques de Joan Ramis entre el 1977 i el 1998.

⁶ Posteriorment, part de la producció del maonés ha sigut reeditada en l'obra de Salord (1987), *Cultura i societat a Menorca*.

Un caballero de Mahón, llamado don Juan Ramis y Ramis, abogado de los tribunales nacionales y académico correspondiente de la de la Historia de Madrid. Este sujeto, dedicado desde su juventud a recoger todos los materiales para escribir la historia de Menorca en todos los ramos, ha llegado a formar una colección de veintinueve volúmenes; y de su trabajo presentó ya un ensayo a la Academia en el año 1787, en el *Resumen topográfico e histórico de la isla de Menorca*. [...] Pues este señor, que a la pericia de los antiguos geógrafos e historiadores, junta un ardiente amor a su patria, y un no perdonar fatiga ni gasto alguno por haber a las manos hasta las cosas más pequeñas que puedan ilustrarla (Villanueva, 1899, p. 11).

Set anys després, l'11 de març del 1906, Hernández Sanz va llegir a l'Ateneu científic, literari i artístic de Maó un discurs, anomenat *Memoria histórico-biográfica* (Hernández Sanz, 1906, pp. 30-60), en honor dels menorquins il·lustres. L'article és rellevant pel fet de mostrar l'avanç de les indagacions sobre Joan Ramis. En aquest punt, ja ens dona una sèrie de dades bàsiques relatives a la seua vida, com són les dades de naixement i defunció (1746-1819) i alguns dels càrrecs públics que va ocupar. A més, en el discurs hi ha un parell de detalls que ja apunten a la configuració que els estudis sobre Joan Ramis tindran posteriorment. El primer té a veure amb el seu entorn familiar, típic de la burgesia illenca, que va ascendir socialment gràcies a les influències del port de Maó. El segon, amb la consideració de Joan Ramis com a historiador, si bé Hernández Sanz afirma que «también se ha dedicado a la poesía» (Hernández Sanz, 1906, p. 55).

Paral·lelament, aquest discurs és significatiu pel fet que menciona per primera vegada el nom de Vicenç Albertí i Vidal. La seua trajectòria la limita a unes poques ratlles, que destaquen el seu diccionari etimològic *Manual de un lector* i unes quantes «notables composiciones en verso, traduciendo al menorquín muchas de las comedias del célebre Molière» (Hernández Sanz, 1906, p. 55). La desigualtat d'extensió en tractar Ramis i Albertí —molt més prolixa en el primer que en el segon— ja anticipava aleshores el distint grau d'atenció que un autor i l'altre rebrien per part dels cercles acadèmics.

El 1908, Hernández Sanz va tornar a dissertar sobre Ramis en *Apuntes de historiografía menorquina* (Hernández Sanz, 1908a, pp. 64-115). En aquesta al·locució, repassa l'evolució dels estudis històrics que s'han fet sobre l'illa de Menorca i dels

autors que se n'han ocupat. Per a això, l'autor reprén alguns dels noms i cognoms relatius a la historiografia que ja havia citat en la *Memoria histórico-biográfica* i hi aprofundeix. D'entre els erudits als quals al·ludeix, destaca el paper de Ramis com a cronista de la història de Menorca. Talment, se cita la seua *Historia civil y política de Menorca*, obra en què l'autor pretenia exposar de manera unitària els descobriments en diferents àrees de coneixement que ja havia fet prèviament. Es mencionen els dos volums que no va arribar a escriure a causa de la seua mort i comença a esbossar-se el seu caràcter d'home del Segle de les Llums a través de la descripció de la seua manera de procedir:

Abruma verdaderamente la labor llevada a cabo por nuestro ilustre paisano, entresacando de los clásicos cuanto a Menorca se refiere, seleccionando, con su criterio clarísimo, de todas aquellas noticias, las que con visos de verosimilitud pudieran convenir al esclarecimiento de nuestra historia local, amontonando caudal inapreciable de datos, extraídos de nuestra rica y abundante documentación guardada en los archivos públicos y privados (Hernández Sanz, 1908a, p. 98).

En aquest text apareix també el primer còmput de les obres atribuïdes a Joan Ramis, que ascendeix fins a la quantitat de vint textos. No obstant això, aquesta xifra va ser ràpidament sobrepassada i ja el 1912, Hernández Sanz publica el seu article *Notas bibliográficas. Obras publicadas por el doctor don Juan Ramis y Ramis* (Hernández Sanz, 1912b, pp. 157-194), un compendi de les obres de Joan Ramis conegudes. En ell, exposa com, a l'hora de fer l'enumeració, va resseguir les informacions d'una sèrie d'autors que fins aleshores havien quantificat en diferent mesura els treballs de Ramis⁷.

A més, Hernández Sanz hi suma la trilogia teatral formada per *Lucrecia*, *Rosaura* i *Arminda*, algunes composicions poètiques de joventut i dues obres anònimes, *Principis de lectura menorquina* i *Ortologia o principios de pronunciación inglesa dedícalos a la juventud española*. Malgrat això, posteriors estudis han desmentit

⁷ Els autors citats i la quantitat d'obres atribuïdes per cadascun són els següents: el mateix Joan Ramis (1819, pp. VIII-X) en el pròleg a la seua *Història civil i política de Menorca* observa que ha escrit desset obres, basant-se en un criteri historiogràfic i col·locant *La Alonsiada* entre elles; el pare Francisco Pons (1819, pp. VIII-XI) en compta díhuit, a més d'un grup indeterminat de poesies laudatòries al comte de Cifuentes, la dona de Ramis i altres personalitats; Joaquim Maria Bover (1868, pp. 225-228), en menciona vint-i-tres; Bernardo Fàbregues (1878, pp. 230-239) reproduïx exactament la mateixa llista que Bover; i, finalment, Miguel Roura i Pujol, en el *Catálogo de la biblioteca pública de Mahón* (1897-1901, vol. II, pp. 442-445) enumera les vint-i-dues obres de Ramis que aleshores posseïa el centre.

l'autoria ramisiana d'ambdues obres i les han atribuït a Antoni Febrer i William Casey, respectivament⁸.

El següent article que Hernández Sanz va dedicar a la figura de Ramis duia per títol *El doctor don Juan Ramis i Ramis* (Hernández Sanz, 1919a, pp. 231-240). L'escrit el conformen dues parts: una de caràcter biogràfic i l'altra, bibliogràfica, amb un recorregut pels textos que va produir al llarg de la seua vida i que aporta dades noves, com certes col·laboracions en l'elaboració de treballs de tercers o alguns encàrrecs menors⁹.

Així i tot, si hem de destacar una de les aportacions d'Hernández Sanz, no podem sinó fer referència a la seua peça *Una sociedad de cultura, establecida en Mahón durante la segunda mitad del siglo XVIII*, de l'any 1921. Tal com assegura Salord (1987, vol. I, p. XIV), es tracta de l'article «segurament més important pel que fa a la història literària i cultural menorquina del XVIII». En la ressenya va presentar els estatuts de la fins aleshores desconeguda Societat Maonesa de Cultura (1778-1785), una associació formada per burgesos de Maó, organitzats per a constituir una biblioteca i preocupats per temes d'ordre il·lustrat, a la manera del que ocorria en altres grans ciutats d'Europa. Tal com afirma el mateix Hernández Sanz (1921, p. 246), va descobrir el document fundador mentre revisava altres escrits de Joan Ramis.

L'article està dividit en dos blocs: el primer és la reproducció de les resolucions per les quals es constituïa i regulava la societat. El segon és una sèrie de reflexions relatives als membres de la societat, el local on es reuniria, el segell, el fons bibliotecari, les activitats que es van organitzar —entre discursos i lectures de traduccions— i la recepció que va tenir el grup a l'illa de Menorca¹⁰.

L'escrit és rellevant perquè, per primera vegada, es demostra que el cas de Joan Ramis no va ser extraordinari a la Menorca dels segles XVIII i XIX, sinó que, al contrari, va existir tota una generació de personalitats abocades al cultiu de les arts i les ciències, fomentadores de l'ús del català i preocupades per la pròpia pàtria menorquina. De fet, Hernández Sanz, per tal de remarcar l'excepcionalitat de la Societat, acaba conclouent:

⁸ Es tracta de Carbonell (1961, pp. 195-214) i Sánchez (2013, pp. 28-32), respectivament.

⁹ Vegeu l'*Annex I*, l'apartat *Col·laboracions en altres obres i encàrrecs*.

¹⁰ Vegeu els *Annexos II, III i IV*, sobre el segell, el fons bibliotecari i els discursos i lectures de traduccions fetes en la Societat Maonesa de Cultura

Al lema *Studio et Amore* podria haber aňadido la Societat Maonesa el de *Pro Minorca*. Efectivamente en todos sus actos, en todos sus acuerdos se patentiza el cariño que sentían aquellos varones por su patria nativa. Y de todas sus manifestaciones ninguna es tan ostensible como el empeño en el cultivo en lengua materna. En dialecto menorquín discutieron en sus asambleas; en lengua catalana, con más o menos pureza, redactaron sus estatutos, extendieron las actas de sus sesiones, escribieron sus traducciones y sus discursos; y es más, precisamente, en una época en que aquella había llegado a su máxima decadencia, aquí, en una comarca tan apartada del centro cultural del habla catalana, y en su aislamiento, aquel grupo de beneméritos, erigidos en académicos de la lengua, discutían en largas sesiones (Hernández Sanz, 1921, p. 279).

Malgrat la rellevància dels estudis que Hernández Sanz va dur a terme entre els anys 1896 i 1934, aquests no van tenir un seguiment continu en el temps. Tant és així que, per a retrobar el fil conductor de les seues indagacions, hem d'avançar tres dècades, fins a l'any 1964. Aleshores, el filòleg barceloní Jordi Carbonell les va reprendre i va anar un pas més enllà, concretant el període, els problemes que presentava i la nomenclatura que havia d'utilitzar-se:

[Sobre la historiografia catalana] Hi ha un fet que aquests estudis de conjunt solen ometre: l'existència, a l'illa de Menorca, d'un conjunt d'escriptors i d'unes obres de relleu que testimonien l'existència d'un fenomen cultural col·lectiu a la balear menor. No ha estat feta encara una anàlisi profunda d'aquest fenomen, però crec que hi ha dades suficients per fer-hi almenys una referència general i cridar l'atenció sobre allò que potser podríem anomenar *període menorquí de la literatura catalana* (Carbonell, 1964a, vol. 3, p. 159).

Una vegada constatat el *període menorquí de la literatura* com un fet sociocultural no restringit a un únic autor, sinó a tot un conjunt, Carbonell passa a delimitar les seues característiques. Talment, concreta una primera cronologia del període, basant-se en les dates biogràfiques de Joan Ramis (1746-1819) i de Vicenç

Albertí (1786-1859) que, com a primer i últim representant del corrent, l'obrin i el tanquen amb els seus respectius naixement i defunció¹¹:

Aquest comentari m'ha vingut al pensament en estudiar la figura de Joan Ramis i Ramis (1746-1819), la personalitat literària dominant del període, la qual resultava inexplicable com un fet aïllat. Calia trobar unes explicacions econòmiques, socials i polítiques, és a dir, unes circumstàncies històriques, que expliquessin l'existència a Menorca de l'escriptor més important de la literatura catalana del segle XVIII, i, encara, de tractats de gramàtica [sic¹²], de llibres d'història, d'obres teatrals, de poesies, en català, que s'estenen fins ben entrat el segle XIX i acaben potser en la personalitat de Vicenç Albertí (1786-1859). Era incompreensible que, mentre la Barcelona contemporània, amb una població molt més important, podia donar-nos en català, només, per exemple, un teatre a base de sainets en un acte, en llur majoria de mal gust i de ben poca qualitat literària, a Menorca fossin escrites, traduïdes i representades tragèdies i drames de tres i cinc actes, d'una qualitat molt superior i que anaven al corrent del moviment teatral europeu de l'època (Carbonell, 1964a, vol. 3, pp. 159-160).

El mateix any, en un article posterior, Carbonell (1964b, pp. 12-24), procedeix a explicitar els condicionants que van permetre el floriment d'aquesta fase menorquina de la literatura. Segons ell, per a explicar el fenomen hauríem de tenir en compte característiques polítiques, socials, econòmiques, culturals i geogràfiques. Parlem doncs de trets com la insularitat de l'illa, que va previndre un efecte de contagi castellanitzador; la subjecció a successives ocupacions angleses i franceses favorables a la llengua i la cultura autòctones; la importància de Menorca com a punt clau de la

¹¹ En l'article, Carbonell emmarca el seu *període menorquí de la literatura catalana* entre els anys de naixement de Joan Ramis (1746) i de mort de Vicenç Albertí (1859). Certament, hi ha poques referències bibliogràfiques que delimiten temporalment i de manera exacta quins anys va abraçar la Il·lustració menorquina i se sol localitzar en un període indeterminat que va des de mitjans del segle XVIII a principis del segle XIX. Una de les poques al·lusions concretes que trobem és la de Salord (2010, pp. 64-67), que, tot i que també inicia el corrent amb el naixement de Ramis, el clou abans, amb la mort d'Antoni Febrer i Cardona (1841). Aquesta cronologia no té en compte els anys que van transcórrer fins a la posterior mort de Vicenç Albertí (1859). Som de l'opinió que si s'utilitzen fets extraliteraris —com són els naixements i defuncions— per a delimitar cronològicament un període, aquest deu comprendre des del naixement del seu primer representant a la defunció de l'últim. Consegüentment, ens sembla més adequat ubicar la Il·lustració menorquina entre els anys 1746 i 1859, a la manera de Carbonell.

¹² Tal com hem vist abans, Hernández Sanz (1912b, p. 193) va atribuir a Ramis l'autoria de dues obres de caràcter gramatical que posteriorment ha sigut desmentida. Vegeu l'*Annex I. Relació d'obres atribuïdes a Joan Ramis*, en l'apartat d'obres d'autoria desmentida.

política internacional, que afavoria el contacte amb regions estrangeres; el paper del port de Maó com a centre neuràlgic del Mediterrani, a través del qual s'intercanviaven mercaderies, però també, idees; la millora de les condicions de vida a l'illa, que va repercutir en un avanç demogràfic; i, finalment, el progrés econòmic illenc, que va insuflar el conreu de noves formes d'entreteniment, entre les quals destaca d'una manera preeminent el teatre.

Tot seguit, Carbonell procedeix a enumerar el seguit d'autors que, a parer seu, formarien el gruix del període i els camps en què van destacar: Antoni Febrer i Cardona (gramàtica i poesia), Vicenç Albertí i Vidal (teatre), Joan Ramis i Ramis (poesia, teatre i historiografia), Pere Ramis i Ramis (teatre) i Francesc Mercadal (teatre); autors de memòries i epístoles com Joan Roca i Josep Sanxo; els religiosos Miquel Caimaris, Gaspar Cardona i Gabriel Pons; i autors científics com Paqual Calbó, Mateu Orfila, Josep Soler i Josep Ramis. Encara que incompleta, aquesta enumeració constitueix el primer intent formal de constituir un cànon dels autors del període menorquí de la literatura¹³.

Finalment, Carbonell va tractar d'explicar els motius causants de la desfeta del moviment. Segons ell, la tornada a la sobirania espanyola, l'any 1802, a través de la Pau d'Amiens, va anar acompanyada d'una sèrie de factors que, encara que no immediats, sí que foren constants i irrefrenables, i, amb el temps, van produir l'esmoreïment de l'il·luminisme menorquí: la persecució política, l'expulsió de comerciants estrangers, una política econòmica antimenorquina i l'avanç de la llengua castellana en totes les esferes de la vida pública. Posteriorment, l'autor clou el període, entroncant-lo amb la posterior Renaixença i el seu vessant menorquí, representat per figures com les d'Àngel Ruiz i Pablo (1865-1927) i Josep Maria Quadrado (1819-1896), l'entitat de l'Ateneu de Maó (constituït el 1905) i la publicació *Revista de Menorca* (fundada el 1888 per Joan Seguí i Pere Riudavets).

En definitiva, podem dir que els estudis d'Hernández Sanz i Carbonell van suposar la llavor dels estudis actuals sobre la Menorca il·lustrada. Els seus esforços per donar a conèixer un moviment literari pràcticament obviat fins aleshores semblen titànics des d'una perspectiva actual. Però, van tenir la puixança suficient per a delimitar el moviment, donar-li nom, acotar-lo en un marc cronològic i espacial concret, establir

¹³ Posteriors recerques han afegit a la llista noms tan significatius com els de la traductora Joana de Vigo i Esquella, els advocats Joan Roig, Joan Soler Sans i Pere Creus Ximenes, el pintor Giuseppe Chiesa i el seu fill, Joan Chiesa, el capellà Francesc Pons i Carreras, o el científic Rafael Hernández i Mercadal.

les seues causes i conseqüències, i concretar un corpus d'autors i textos que caldria recuperar d'entre les cendres del temps.

Amb tot, les d'Hernández Sanz i Carbonell eren aportacions que, per primerenques, pecaven de certes inexactituds: el període menorquí de la literatura catalana encara hauria de perfilar-se amb un nom més adient, corregir algunes informacions inexactes dels seus precursors, i emplenar els buits amb més i millors reflexions sobre els actors i les obres significatives del període. Així, el camí obert per l'historiador i el filòleg hauria de ser revisitat, eixamplat i allargat per successives generacions d'estudiosos.

3.2.2. *Estudis individuals sobre els il·lustrats menorquins*

Malgrat les aportacions inicials d'Hernández Sanz i de Carbonell, la realitat és que les línies d'investigació que van proposar van tenir poca continuïtat en els anys següents i el silenci va predominar durant les dècades dels setanta i huitanta. Alguns dels motius que poden explicar aquest creixement frustrat són l'especificitat del tema, l'allunyament dels que havien sigut els nuclis tradicionals d'investigació (principalment Catalunya i València), la puixança dels estudis sobre la literatura contemporània, els prejudicis encara latents envers la literatura de l'edat moderna i la mancança d'una major bibliografia sobre el tema.

Tant va ser així que, fins a l'arribada dels anys noranta, a penes trobem un parell de volums que trencaren el mutisme imperant. Parlem en concret de les obres *Orfila i la seva època* (Sureda, 1969) i *Mn. Antoni Roig i Rexart, peoner de la caritat i l'evangelització* (Amengual, 1987). Els dos casos són obres que se centren de manera exclusiva en alguns dels membres del període. S'inicià així, encara que d'una manera tímida, una nova etapa en els estudis sobre la Menorca il·lustrada, caracteritzada per la recuperació, una a una, de les personalitats que van conformar el moviment.

Ambdues obres comparteixen trets comuns, com són el fet que estudien les respectives figures des d'un punt de vista biogràfic i que, fins a cert punt, deixen de banda els condicionants sociopolítics i culturals que les envolten. Conseqüentment, no analitzen d'una manera profunda el context que va permetre l'aflorament d'un grup d'il·lustrats a Menorca. Si de cas, es poden extraure algunes breus pinzellades sobre les condicions de la vida illenca que, podem especular, degueren resultar comunes als

membres del grup. És a dir, elements com el pes de les organitzacions religioses, l'educació que rebien els xiquets¹⁴ o la manera com la llengua dels anglesos va anar infiltrant-se en el substrat català¹⁵.

Malgrat aquestes aportacions, el veritable punt d'inflexió d'aquest període es va produir el 1991, amb el descobriment íntegre del *Registre de la societat maonesa*, a la Biblioteca Pública de Maó. El text ja es coneixia perquè havia sigut anticipat per Hernández Sanz (1921, pp. 247-280) qui, fins i tot, n'havia editat una part, la *Divisió preliminar* o, cosa que és el mateix, les resolucions a través de les quals es va fundar la societat. Ara, amb l'edició duta a terme per Pons i Salord (1991) del *Registre*, es posaven a l'abast de la comunitat acadèmica la resta de documents que el componien.

Aquesta aportació posava de manifest fins a quin punt havien sigut acurades les investigacions fetes per Hernández Sanz i, al mateix temps, va permetre avançar en les investigacions relatives a la Menorca il·lustrada, a través de l'estudi de les seccions fins al moment no publicades. Així, la lectura del *Registre* proporciona una visió molt més completa del que va ser el principal grup del moviment. Per exemple, és a través d'ell que hem pogut conèixer el catàleg d'obres i gasetes de la Societat (pp. 59-69), la llista de les activitats que van dur a terme (pp. 73-137) o, fins i tot, les anotacions de les dates en què cada membre va traure i tornar un llibre a la biblioteca (pp. 145-164).

La trobada i edició del *Registre*, doncs, posava de manifest que el període il·lustrat menorquí no va ser en cap moment un producte de l'atzar; al contrari, va ser un moviment organitzat i autoconscient de creació en llengua catalana. Talment, l'estudi d'aquest grup va permetre concretar un seguit de noms que, tot i les limitacions de les investigacions —com, per exemple, que el *Llibre* en què suposadament s'escriuien les creacions i traduccions del grup no s'haja trobat— havia de rebre un major grau d'atenció per part dels acadèmics.

¹⁴ L'obra de Sureda (1969, p. 11-58) és interessant pel fet que mostra les diferents etapes educatives per les quals transitaven els fills de la burgesia menorquina. De tal manera, era habitual que començaren estudiant en algun dels ordres religiosos que hi havia establits a l'illa, per a després dedicar-se a l'estudi d'alguna branca més concreta, ara de la mà d'un preceptor.

¹⁵ Sureda (1969, p. 15) recull un exemple molt significatiu quan diu: «Quan un nen se sentia molt *men* (*man*), no li costava gaire de dir al seu contrincant: “te faré un ull blec” (*black*) o bé “te donaré un *feitem*”; si empataven jugant a la pilota, s'exclamaven: “Àvavol” (*even all*); si jugaven a boles, sabien tirar el *mèrvel* (*marble*) a *pinc* (*pink*), i si la bola entrava dins el clotet cridaven “*in*”, i si feien botre fora la del contrari “*out*!”. *Estop* en topar. *Plis* (*please*) era un mot emprat en tots els jocs i “tant per tant es *kis* (*kiss*) s'ho guanya” era frase corrent, jugant a pam-i-toc».

És aleshores, a partir de finals de la dècada dels huitanta i principis de la dels noranta quan es produeix la primera vertadera explosió d'investigacions acadèmiques sobre els autors menorquins de la segona meitat del segle XVIII i la primera del XIX¹⁶. Si fins al moment les principals aportacions sobre el tema s'havien reduït a informacions biogràfiques d'autors més aviat perifèrics, ara l'interés investigador semblava disposat a constituir un corpus acadèmic dels principals actors del període. D'aquesta manera, van començar a veure la llum tractats sobre figures tan fonamentals en els seus respectius camps com el gramàtic Antoni Febrer i Cardona, l'historiador Joan Ramis i Ramis, o els metges Rafael Hernández Mercadal i Miquel Oleo Quadrado.

La primera d'aquestes figures en ser reivindicada va ser la d'Antoni Febrer i Cardona, que va rebre una gran atenció en dos seguits de jornades dedicades al grup il·lustrat menorquí. El primer, celebrat l'any 1989 a Ciutadella, portava per títol *La cultura de la Il·lustració: una proposta de debat*¹⁷. El segon, que tingué lloc els dies 11, 12 i 13 de setembre del 1991, a Ciutadella i Maó, es va anomenar *Jornades Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració*, i va estar organitzat per l'Institut Menorquí d'Estudis amb motiu del 150 aniversari de la mort d'Antoni Febrer. Les ponències d'aquest segon congrés es van publicar en un número monogràfic de la revista *Randa*, dirigit per Bover (1992a). Si el monogràfic destaca per alguna cosa, és pel fet que és una de les primeres vegades en què es parla sense ambages d'aquest període en termes d'il·luminisme. De fet, ja en les primeres pàgines s'adverteix que «l'objectiu primer d'assenyalar i projectar coordenades d'investigació necessària s'ha resolt ara en la delimitació i exploració d'un dels territoris més significatius de la història cultural menorquina: la Il·lustració» (Paredes i Salord, 1992, p. 5). De tal manera, tots els treballs que en formen part, s'interpreten a partir d'aquest axioma, que serà acceptat per les futures aproximacions al període.

Posteriorment a les jornades, el 1996, Maria Paredes va publicar *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*. Es tracta del primer estudi monogràfic sobre l'autor, sorgit a partir de la tesi doctoral de l'autora. Talment, el treball de Paredes inclou una reconstrucció de la vida de l'escriptor, un estudi del rerefons cultural, l'inventari de la seua obra completa i l'anàlisi de les traduccions dels clàssics llatins.

¹⁶ Destaquem en aquest punt la importància de la *Col·lecció Capcer*, a càrrec de l'Institut Menorquí d'Estudis, que ja des de finals dels anys huitanta va editar i publicar nombroses obres sobre la història i la cultura de Menorca.

¹⁷ Segons sembla, les actes del mencionat congrés no han sigut mai publicades.

Una vegada inaugurats els estudis contemporanis d'Antoni Febrer i Cardona, una altra figura va començar a ser objecte del mateix procés, Joan Ramis i Ramis. Així, també el 1996, es va publicar *Joan Ramis, un il·lustrat de la Menorca disputada*, dirigit per Joel Bagur, Josefina Salord i Àlex Villeyra. Es tracta d'un llibre elaborat amb motiu de l'anomenat Any Joan Ramis, una iniciativa duta a terme per a reivindicar la figura de l'escriptor en el 250 aniversari del seu naixement. Estem davant d'una obra tan fonamental —ja que, en cert sentit, va inaugurar la bibliografia contemporània sobre el maonés— com impressionant, per l'excel·lent treball dut a terme a partir d'unes fonts anteriors escasses. Pel que fa al contingut, aquest repassa la trajectòria vital de l'autor i les diverses facetes literàries —teatral, científica, historiogràfica i poètica¹⁸— que va conrear.

Tres anys després, va aparèixer publicat *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, dirigit per Maria Paredes i Josefina Salord. Es tracta d'un volum que recopila les comunicacions i les ponències d'unes jornades del mateix títol realitzades a Menorca entre els dies 31 d'octubre i 2 de novembre del 1999. Aleshores s'hi commemoraven el 250 aniversari del naixement de Joan Ramis i el centenari de la mort de Josep M. Quadrado. De les catorze aportacions que componen el volum, nou estan dedicades a la figura de Joan Ramis i se centren en aspectes poc tractats abans: la seua incorporació als estudis de literatura catalana (Carbonell, 1999, pp. 65-82); la poesia dels primers anys (Moll, 1999, 83-106); la composició que va escriure amb motiu de la mort de la seua dona (Otero-Vidal, 1999, pp. 107-111); les reminiscències dels clàssics llatins (Paredes, 1999b, pp. 113-157); un anàlisi de l'obra teatral *Rosaura* (Pons, 1999, pp. 159-169); el seu mètode historiogràfic (Martín, 1999, pp. 171-202); l'obra epigràfica (Fàbregues, 1999, pp. 203-218); la polèmica que va mantindre amb el naturalista Rafael Hernández (Vidal, 1999, pp. 219-256); i el descobriment que, al contrari del que s'havia pensat fins aleshores, Ramis no va estudiar a la Universitat Pontifícia d'Avinyó, sinó que solament hi va assistir per a examinar-se (Melchor, 1999, pp. 257-280)¹⁹.

¹⁸ Fins al moment, les composicions poètiques de Ramis havien estat considerades de manera individual. De fet, Hernández Sanz, quan les comenta, parla d'elles com a fets aïllats, i únicament en comenta dues, que tracten sobre «una beata i a un malalt imaginari» (1912b, p. 159), sense donar-ne més dades. Tanmateix, els autors demostren que formen part d'un conjunt més ampli, els dos volums que conformen les *Poesies burlesques i amoroses*.

¹⁹ La idea que Joan Ramis va estudiar dret civil i canònic a la Universitat Pontifícia d'Avinyó es troba de manera sistemàtica en bona part de la bibliografia sobre l'autor. L'afirmació s'ha utilitzat freqüentment per a explicar la seua filiació neoclàssica. Tanmateix, Melchor no és el primer a desmentir aquest fet, ja que, tal com ell mateix reconeix en l'article (1999, p. 270), altres autors anteriors ja havien apuntat en una

Tot i que les figures de Febrer i Ramis foren les grans beneficiades d'aquesta etapa, tampoc no podem deixar de banda altres obres monogràfiques que, posteriorment, continuaren recuperant-ne altres igualment rellevants. Parlem, per exemple, de títols, com *Rafael Hernández: un metge liberal del segle XIX* (Vidal, 2000) i *La peripècia de la vida i obra del doctor Miquel Oleo Quadrado: un metge menorquí del segle XVIII* (Llopis, 2005), que aprofundeixen en les personalitats de Rafael Hernández i Miquel Oleo Quadrado.

En conclusió, val a dir que la represa dels estudis sobre la Menorca dels segles XVIII i XIX que va tenir lloc entre les dècades dels noranta i dos mil es va centrar a rescatar la vida i la trajectòria de les personalitats més destacades de l'etapa. Així, es va avançar en la comprensió de la vida i la producció d'autors com Mateu Orfila i Rotger, Antoni Roig i Rexart, Antoni Febrer i Cardona, Joan Ramis i Ramis, Rafael Hernández i Mercadal i Miquel Oleo Quadrado. D'aquesta manera, es va començar a delimitar una mena de cens sobre els il·lustrats menorquins, el qual encara hauria de completar-se en els anys pròxims amb un bon grapat de noms nous. Talment, a poc a poc, a mesura que s'ampliaven els horitzons sobre els actors i actrius implicats en el període, creixia la consciència que els seus casos no eren aïllats i espontanis; al contrari, presentaven lligams i trets comuns que els connectaven entre si. Calia, doncs, començar a preguntar-se pels motius que havien permès aquest aflorament intel·lectual.

3.2.3. Estudis sobre àmbits particulars de la Menorca il·lustrada

La recuperació progressiva d'escriptors, científics i artistes menorquins de tall il·lustrat durant els anys noranta i la primera dècada dels dos mil no va ser un fenomen aïllat. Al contrari, va anar acompanyat d'una reflexió gradual, constant i paral·lela en el temps sobre la manera com el treball del grup il·lustrat menorquí es va concretar, ara ja no de forma individual, sinó en àmbits concrets de la vida illenca. Conseqüentment, durant aquests anys trobem les primeres iniciatives acadèmiques que tracten de delimitar i caracteritzar àrees específiques del coneixement que es van veure afectades pel moviment il·luminista. És el cas, per exemple, d'aspectes tan diversos com la llengua, l'educació, la historiografia o el teatre.

direcció similar, tot i que sense confirmar-la. És el cas de Murillo (1989, p. 195); Paredes (1996, pp. 15-16); Sureda (1993, pp.161-162); i Pons (1995, p. 482).

En aquest sentit, una de les aportacions pioneres que tenim és la reflexió de Pons (1995, pp. 469-498) sobre la situació lingüística de Menorca al llarg del segle XVIII. En *La llengua a Menorca: entre el mite i la realitat*, l'autor es proposa delimitar la situació sociolingüística de la Menorca del set-cents. Per a això, repassa la situació de les diferents llengües que hi coexistien aleshores —principalment, català, castellà, francès i anglès— en diversos àmbits, com el comerç, l'església, l'administració o l'educació.

Una de les línies d'investigació obertes per Pons, la de l'educació a la Menorca del XVIII, va ser pròximament estudiada, ara amb més profunditat, per Martín (2000) en *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939)*. Tot i que podríem pensar que l'etapa que ens interessa cau fora dels límits del treball, ja que aquest se centra en els primers anys de l'època contemporània, el treball de Martín rastreja la situació de l'educació menorquina fins a incloure-hi bona part del segle XVIII. De tal manera, el primer capítol del llibre *La legislació educativa de l'Espanya liberal* i, sobretot, el segon, *L'educació a Menorca abans de la Restauració*, ofereixen una imatge molt completa del tema, que s'adiu a la perfecció a les experiències vitals de Joan Ramis i Vicenç Albertí.

En termes generals, les conclusions de l'historiador no fan sinó reforçar la descripció de la situació sociolingüística que Pons (1995, pp. 469-498) havia avançat sobre Menorca: es tracta d'un territori on la majoria de la població, al set-cents, continuava sent analfabeta i monolingüe en català, amb rares excepcions entre les classes benestants de la noblesa i la puixant burgesia, cada vegada més conscients de la necessitat d'aprendre a escriure i llegir, i a familiaritzar-se amb les llengües que els facilitaren el dia a dia amb les successives nacions que van dominar l'illa.

Tres anys després, convé posar en relleu l'aparició de dos diccionaris de temàtica especialitzada que presten una especial atenció tant a Menorca, com al període de la Il·lustració menorquina i els seus protagonistes: el *Diccionari de teatre de les illes Balears* (DTIB), dirigit per Mas i coordinat per Perelló (2003-2006), i el *Diccionari d'historiografia catalana* (DHC), a càrrec de Simon (2003).

Pel que fa a l'evolució dels estudis sobre la Menorca il·lustrada, el DTIB destaca fonamentalment per la introducció de les tres grans figures del moviment, cadascuna d'elles, al seu temps, representant d'una de les grans onades en què se sol categoritzar l'etapa: Joan Ramis i Ramis, de la primera; Antoni Febrer i Cardona, de la segona; i Vicenç Albertí i Vidal, de la tercera. En els casos de Ramis i Febrer, les entrades se centren en la informació sobre les obres teatrals escrites i traduïdes per cadascun, en

bona part extreta de les obres biogràfiques que prèviament se'ls havien dedicat²⁰. Per contra, en el cas d'Albertí s'articula una entrada amb un bon grapat d'informació, tant biogràfica com literària, pràcticament inèdita, extreta a partir d'un conjunt molt limitat d'aportacions acadèmiques prèvies i que no comptava amb el suport d'obres monogràfiques anteriors²¹. No obstant això, el DTIB fa un gran esforç per conferir-li a Albertí un espai significatiu i per ubicar-lo a l'altura dels altres dos autors.

Quant al DHC, ens interessa pel fet que l'aparició d'alguns autors en les seues pàgines demostra la progressiva incorporació dels historiadors il·lustrats balears al cànon de la historiografia. És el cas d'autors com Antoni Ramis i Joan Ramis. Al respecte, destaca l'esforç del diccionari per centrar-se en les aportacions historiogràfiques dels germans, en oposició al seu vessant de literatura de creació, que ha rebut més atenció en els temps contemporanis. Igualment, destaca la inclusió de l'entrada «historiografia de la Il·lustració», a càrrec d'Antón (2003, pp. 648-653), en què s'ofereixen les claus de la concepció il·luminista d'aquesta ciència.

Finalment, cal destacar que el DHC també dedica un espai a l'últim treball que comentarem en aquest apartat, que no és altre que l'*Enciclopèdia de Menorca* (Salord, 2003b, pp. 438-440). Es tracta d'una enciclopèdia temàtica sobre l'illa que, segurament, constitueix un dels projectes més ambiciosos sobre tot el que hi té a veure: ciències, ciències socials i humanitats. A causa de la seua organització temàtica, alguns volums contenen informació que tractem tangencialment en aquest treball, com ocorre amb els dedicats a l'arqueologia, la història o l'economia. Malgrat això, els números que haurien de resultar-nos més interessants —els corresponents amb el tom vint, volums I, II i III, amb el títol provisional d'*Història de la Cultura. Llengua, literatura i pensament*—, encara no han sigut editats. D'acord amb les estimacions de la FEM, l'edició total de l'*Enciclopèdia* està prevista per a l'any 2030 (FEM, 2014-2019b).

²⁰ En el cas de Joan Ramis, s'analitza la seua trilogia teatral il·lustrada, formada pels textos *Lucrecia* (1769), *Rosaura* (1771) i *Arminda* (1783), amb una entrada específica dedicada a la primera, ja que, «per la seua dignitat temàtica i formal, la composició és considerada un clàssic de la literatura catalana setcentista» (Mas, 2003-2006, vol. I, pp. 401-402). En el cas d'Antoni Febrer, es tracten fonamentalment les sis peces teatrals que va traduir en la seua maduresa, entre els anys 1833 i 1836.

²¹ Al final de l'entrada dedicada a Vicenç Albertí es referencien les principals obres que s'han fet servir a l'hora de redactar-la, les quals són les següents: un breu article de Gallina (1960, pp. 275-287), en què es menciona el nom d'Albertí com a traductor de diverses obres de Carlo Goldoni; la primeríssima i fonamental aportació de Pons (1984, pp. 107-112) en un article que en recupera la figura; l'estat de la qüestió sobre la literatura catalana a Menorca dut a terme per Pons i Salord (1987, pp. 89-107) en què es menciona breument; i els pròlegs de les primeres obres editades d'Albertí, *L'Alonsiada* (Pons i Salord, 1985, pp. 10-14) i *Entremesos I* (Salord, 1997, pp. 7-31).

En conjunt, podem dir que la recepció encetada sobre aspectes particulars de la Menorca il·lustrada va permetre concretar les àrees de coneixement que es van veure més influïdes. En aquest sentit, el rumb següent que es va prendre era el lògic i evident: era necessari començar a seleccionar, editar i estudiar les peces fonamentals del període per tal de recuperar-lo.

3.2.4. Edició de les obres del període

Perquè la recuperació d'un moviment literari siga efectiva, és necessari que la comunitat acadèmica avanci de manera simultània en diversos fronts. Així, a banda de la catalogació i reivindicació d'autors, la determinació d'uns paràmetres característics i la concreció dels seus efectes en diferents àmbits, és necessari encetar un procés d'edició de les obres produïdes durant dit moviment. I és que amb l'edició, anotació i publicació dels textos s'aconsegueixen múltiples objectius que n'afavoreixen la restauració: es facilita la recerca a altres professionals, es posen de nou a l'abast de la població i, en definitiva, es reintrodueixen dins del panorama acadèmic i literari. En definitiva, val a dir que la recuperació de les obres d'un període és indissociable de la recuperació del període en si.

En el cas que ens ocupa, el de la Il·lustració menorquina, encara hi ha una bona part de la producció literària que no ha sigut editada. Això, tot i que des de finals dels anys seixanta del segle passat s'ha anat produint un degoteig d'edicions de peces il·lustrades menorquines, el qual no va assolir una veritable espenta fins a les dècades dels noranta i primera dels dos mil.

L'inici de l'edició contemporània de les obres del període el podem ubicar l'any 1968, quan Carbonell va presentar el text de *Lucrècia*, de Joan Ramis. A tall de presentació, el text inclou un pròleg en què s'ofereixen les coordenades fonamentals de la vida i l'obra de Ramis²², i es justifica la importància del text:

Lucrècia és una obra d'una estimable qualitat literària, poc abundant en el nostre set-cents. Ja els primers versos tenen perfecció formal i majestat. Però també ja des del primer acte els personatges adquireixen profunditat i matisació [...], són

²² Es tracta d'un apartat encara molt limitat, ja que pren com a referència el treball abans comentat d'Hernández Sanz. Així, Carbonell insisteix en la importància que va tenir l'estada de dos anys de Joan Ramis a Avinyó, la qual considera decisiva. Tal com hem vist abans, en comentar Melchor (1999, pp. 257-280), ara sabem que el pas de Ramis per la Universitat d'Avinyó no va ser tal.

personatges complexos, en els quals la subtilitat, el dubte, alternen amb la certesa, la passió. [...] El desenllaç, doncs, és doble: en la temàtica amorosa i en la lluita contra la tirania (Carbonell, 1968, pp. 13-14).

Posteriorment, *Lucrècia* ha sigut reeditada múltiples vegades, més que cap altre text de la Il·lustració menorquina. Així, el 1982, Edicions 62 va fer una segona edició, també a cura de Carbonell, i en col·laboració amb Miró. Amb el nom *Teatre barroc i neoclàssic*, es tracta d'un volum conjunt que inclou la *Tragicomèdia pastoral d'Amor, Firmesa i Porfia*, de Francesc Fontanella, i les peces *Lucrècia* i, l'ara per primera vegada editada, *Rosaura o el més constant amor*, també de Joan Ramis. En el pròleg, la informació sobre el menorquí és lleugerament ampliada respecte de la que apareixia en l'edició del 1968.

També el 1982 es va editar per primera vegada l'*Armind*a de Joan Ramis, a cura de Melchor. Pareix que va ser una publicació quasi artesanal, «de tiratge molt reduït i avui en dia introbable» (Miralles, E, 2007b, p. 882). Certament, nosaltres tampoc no l'hem poguda localitzar. Amb tot, amb aquest treball es cloïa una fita ben important, com era l'edició de la trilogia teatral ramisiana. Des d'aleshores, els tres títols han adquirit el reconeixement degut i han sigut reeditats en altres ocasions. *Lucrècia*, quatre vegades més (1984, 1993, 2004 i 2019); *Armind*a, dues (1993 i 2006); i *Rosaura*, solament una, en el treball de Melchor (1993) que les recopila totes tres.

Quant a les edicions individuals de *Lucrècia*, la de Borrell (1984), és una reproducció directa de la de Carbonell i Miró (1982), tal com es reconeix en el pròleg. Forma part d'un volum anomenat *Joan Ramis, Baró de Maldà. Teatre i prosa* que inclou, a més de l'obra teatral ramisiana, part del *Calaix de sastre*, el dietari personal que Rafael d'Amat i de Cortada va redactar durant bona part de la seua vida. La de Gomila (2004) parteix del text d'un volum diferent de les anteriors, inèdit fins al moment i trobat en el fons particular de l'arqueòloga Maria Lluïsa Serra Belabre. Aquest és considerat autògraf, original i anterior al que es conserva a la Biblioteca Pública de Maó. Finalment, la de Melchor i Valsalobre (2019) és l'edició més moderna i fiable del text, i compta amb la informació més actualitzada de Joan Ramis.

Pel que fa a *Armind*a, el text ha sigut editat críticament per Melchor i Valsalobre (2006) en una publicació inclou el pertinent resum del període historicoliterari i de la vida de l'autor, amb la diferència que, a més, hi afig una de les primeres reflexions sobre la trilogia teatral en el seu conjunt (pp. 23-40). Talment, s'aprofundeix en la

concepció francesa de la tragèdia i se'n delimiten una sèrie de paràmetres: les regles, la imitació, l'estructura, el gènere i el to. La manera com *Lucrècia*, *Arminda* i *Rosaura* concreten aquests punts permet concloure el viatge de l'autor, des de l'il·luminisme fins a la literatura preromàntica o sentimentalista. Anterior, però també inscrit en aquesta perspectiva integradora, trobem el treball de Melchor (1993), *Obres dramàtiques de Joan Ramis i Ramis*, que edita les tres peces en un únic volum, a partir d'una nova transcripció de les obres. Es tracta de l'única reedició que s'ha fet de *Rosaura*.

A banda de la trilogia teatral il·lustrada, altres obres de creació ramisiana han rebut, ara i adés, atenció per part de la crítica especialitzada. Així, l'Institut Menorquí d'Estudis, ha editat una part considerable de la producció menys coneguda del maonés. És el cas de *La Alonsiada*, editada juntament amb la traducció al català, *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí, en Pons i Salord (1985), en una reproducció facsímil de totes dues que és la que s'ha fet servir per a aquest treball.

Tres anys després, també es van editar les *Poesies burlesques i amoroses*, a càrrec de Pons (1988). En aquest cas, es tracta d'una recopilació de trenta poesies de Ramis, escrites en català i datades l'any 1809, encara que sembla que algunes d'elles van ser escrites amb anterioritat. Tal com indica el seu nom, es poden agrupar en dos vessants: composicions de temàtica amorosa i composicions de temàtica burlesca. Tot i que la distinció és clara, ambdues classes de poemes es troben barrejats en el volum, respectant l'ordre en què es van trobar relligades.

Encara més, també s'ha editat *Varias fábulas*, a cura de Patiño (2007). El recull conté cinquanta-una composicions breus, amb versificació i formes estròfiques molt diverses, temàtica mitològica i inspiració ovidiana, que el jove Ramis va escriure en castellà entre els anys 1762 i 1765, segurament com a part del seu aprenentatge a Mallorca. A banda de les composicions mateixes, el volum inclou un apèndix final en què es resum cada mite, el tema, les fonts principals a què va poder recórrer Ramis, i altres curiositats i manifestacions literàries del mateix mite.

Al marge de la producció literària de creació, poques obres de Joan Ramis han sigut editades. Sabem que entre els anys 1977 i 1998, les editorials Nura i Sicoa, de Ciutadella i Maó respectivament, van editar de manera conjunta alguns dels seus treballs sobre història, arqueologia i dret²³. En concret, parlem dels textos *Serie*

²³ No hem pogut consultar físicament cap de les reedicions de les editorials Nura i Sicoa. Així, la seua existència ha sigut confirmada a través de catàlegs diversos. En alguns d'ells, les informacions sobre la data de publicació d'alguns dels volums eren contradictòries. Amb tot, a causa de la naturalesa facsímil

cronològica de los gobernadores de Menorca (1977/1980), *Varones ilustres de Menorca* (1985/1989), *Situación de la isla de Menorca según el censo de 1805* (1985/1989), *Alquerías o posesiones de Menorca en 1815* (1985/1989), *Extracto del Pariatge* (1990), *Historia civil y política de Menorca I* (1982/1991), *Compendio de la sentencia de Galcerán de Requesens* (1995), *Inscripciones romanas de Menorca* (1995) i *Antigüedades célticas de Menorca* (1998). En tots els casos es tractava de reproduccions facsímils de les primeres impressions i de tiratges molt breus. De totes les obres mencionades, solament ha sigut objecte d'una edició crítica *Antigüedades célticas de Menorca*, en un volum coordinat per Pons (2018).

En conjunt, l'edició de totes aquestes peces ha permès eixamplar els límits sobre la concepció que es tenia de Joan Ramis i albirar noves dimensions de la seua producció. D'aquesta forma, s'ha passat de concebre'l com un escriptor de teatre il·lustrat i en català, que va anar abandonant progressivament la dramaturgia i la llengua pròpia en favor de la historiografia en castellà, a una imatge molt més polièdrica i complexa, caracteritzada pel conreu de molt diversos tipus de literatura (poesia, teatre, historiografia...) en les dues llengües, les quals alternava segons el públic al qual s'adreçava. Així i tot, és important ressenyar que encara queda bona part de la seua obra per tractar, com és el cas de les poesies laudatòries dels anys 1783-1792 i la producció historiogràfica dels anys 1811-1819. I és que, solament a través de la recuperació de totes les seues peces que es conserven, aconseguirem arrodonir de manera definitiva el personatge.

En aquest sentit, mereix fer un esment al cas particular d'Antoni Febrer i Cardona, l'única figura de la Il·lustració menorquina la producció del qual ha sigut revisada totalment. Els avanços en l'edició de les peces del maonés no hauria sigut possible de no ser per l'aposta feta per l'Institut Menorquí d'Estudis i pel treball de filòlegs com Maria Paredes, de la tesi de la qual són deutors en bona part. En aquest sentit, el procés de recuperació ha sigut paradigmàtic i marca el camí que s'hauria de fer amb les peces faltants de Ramis i d'Albertí.

El procés d'edició contemporània de les obres de Febrer i Cardona es va iniciar el 2001 amb el seu *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*. L'estudi introductor, a càrrec de Paredes, va seure les bases dels futurs estudis sobre l'autor. Des d'aleshores,

de les reproduccions i la brevetat dels tiratges, també és possible que certs títols es reproduïren més d'una vegada. Per aquest motiu, hem optat per posar entre parèntesis les diferents dates que hem localitzat.

la publicació de les obres del menorquí ha sigut contínua. Llavors, el 2002, va veure la llum *De la vellesa. De l'amistat* (Paredes i Viana, 2002), un volum recull diversos discursos de Ciceró traduïts per Febrer, com són *De senectute*, *De amicita*, *Paradoxa stoicorum* i *Somnium Scipionis*.

El 2004 va ser un any especialment fèrtil per a la figura d'Antoni Febrer, amb la publicació de diverses obres seues. Una d'elles, les *Versions teatrals*, a cura de Mas i Ripoll (2004) aprofundia en una faceta de l'autor que fins al moment havia sigut poc tractada, com és el seu treball com a traductor de teatre. Parlem doncs d'una passió, *La passió de nostre senyor Jesucrist*, i de les cinc obres que va traduir de Gabriel François Le Jay: tres tragèdies de temàtica religiosa (*Josef venut pels seus germans*; *Josef, intendent de tot l'Egipte*; i, *Daniel o el vertader culte de Déu restablert en l'Orient*) i dos drames de caràcter profà, ambientades en l'antiguitat clàssica (*Filocriso, o l'avar* i *Damòcles, o el filòsof regnant*).

El mateix any, però, també veia la llum el primer volum de les *Obres gramaticals* (Ginebra, 2004). Es tracta d'una obra que recopila algunes de les peces més importants d'Antoni Febrer, com són *Principis generals de la llengua menorquina* (1804), *Observacions sobre la llengua menorquina per medi d'una anàlisi del pròleg del Pronòstic de l'any 1811* (1811) i *Observacions del Dr. Parpal sobre l'ortografia menorquina* (s. d.). De les tres, sense dubte, la més important és la primera, «un curs mitjà de llengua catalana referida especialment a Menorca, en el qual Febrer estableix un codi ortogràfic reformador i racionalista, i estructura un model de llengua modern» (Ginebra, 2004, p. 12).

També es va publicar el mateix any *La creació del món, oratori de Joseph Haydn*, a cura de Daufí i Paredes (2004). En aquest cas, es tracta de la traducció que Antoni Febrer va fer el 1807 de *Die Schöpfung*, de Joseph Haydn, amb la transcripció musical del seu amic Joan Vidal i Seguí. La peça és un oratori, una composició dramàtica i musical de tema religiós, per a cor, cantants solistes i orquestra, que s'interpreta sense escenificar. Està organitzada en tres parts, les quals narren la creació del món per part de Déu d'acord amb el Gènesi. Posteriorment, la peça va ser gravada en format CD amb el mateix títol en un projecte encapçalat per l'IME (2015).

Un any després, el 2005, va ser el torn de les *Poesies I. Gloses i cobles*, un volum en què Paredes i Salord recuperen altra de les facetes més oblidades de l'autor,

com és la seua producció poètica, i n'editen bona part²⁴. En total, hi trobem cinc textos diferents, com són *Gloses sobre els abusos de la moda* (1801), *La paràbola del fill pròdig* (1803), *Glosat sobre les principals festes de l'any* (1815), *Recopilació de les cobles que es cantaven antigament en les festes d'alguns sants advocats* (s. d.) i *Recopilació de diferents poesies menorquines i principalment de les cobles que es canten en les festes d'alguns sants advocats* (1815).

El següent volum que es va editar va ser *Obres didàctiques I*, editades per Paredes (2006). En el volum trobem tres títols: *Exercici sobre la mitologia* (1804), *Modo de ben viure o Compendi de la filosofia moral* (1803) i *Les aventures d'Aristònous* (1815). Dos anys després, veia la llum *Preceptiva poètica*, a càrrec de Veny-Mesquida (2008), que recull les dues obres que el menorquí va redactar sobre les regles d'elaboració de la poesia. Parlem, d'una banda, de *Las reglas de la cantidad ô explicació de la prosòdia d'el P. Alvarez* (1800), sobre la lírica llatina; i, de l'altra, del *Compendi de la poesia menorquina; ô principis en que se fúndan las règlas â las quals los versos están subjéctes y sans los quâls no sebrían tenir gràcia ni harmonía* (1818), sobre la lírica catalana. Ja en el 2009, Daufí va editar el segon tom de les *Obres didàctiques*, que recull una única peça traduïda per Febrer i Cardona, com és el seu *Mètode de cant*.

Finalment, per a acabar amb les obres d'Antoni Febrer, Albiol i Feliu (2017) van editar el segon tom de les *Obres gramaticals*. Aquest recull *Principis generals i particulars de la llengua menorquina* (1821), *Resposta a alguns dubtes sobre els principis generals i particulars establerts en la gramàtica menorquina* (1821), i *Notes sobre la pronúncia i l'ortografia menorquina* (1824). La major part d'aquestes *Obres gramaticals II* està dedicada al primer dels tres textos, una obra directament relacionada amb els *Principis generals* del 1801, amb què comparteix bona part del contingut.

En comparació amb les figures de Ramis i Febrer, l'altra gran figura de la Il·lustració menorquina, Vicenç Albertí, ha tingut menys sort pel que fa a la reedició contemporània de les seues obres. Talment, els pocs títols seus que han vist la llum es concentren en les darreries dels anys noranta i la primera dècada dels dos mil, de la mà de l'Institut Menorquí d'Estudis.

²⁴ Queda fora del volum el *Mètode pràctic per fer bona confessió* (1804), ja que, d'acord amb les autores, és «prou voluminós i unitari com per reclamar una edició en un volum a part» (Paredes i Salord, 2005, p. 5).

El primer volum del qual tenim constància són els *Entremesos I*, a cura de Salord (1997). En ell es recullen dos dels cinc entremesos que ens consten del maonés, com són *El amo i el criat en la casa dels vins generosos* (1816) i *El licenciado Farruella* (1826), ambdós traduïts d'originals de Ramón de la Cruz²⁵. La publicació va precedida d'un breu estudi amb les dades vitals clau d'Albertí i una reflexió sobre la seua relació amb el gènere de l'entremés.

Per a tornar a veure altre text editat d'Albertí, vam haver d'esperar més de vint anys, fins que de la mà de Carrasco (2009) va publicar, ara sí, una obra de llarga durada, com és *El baró*, traduïda d'un original castellà de Leandro Fernández de Moratín. Com és habitual en aquests casos, el text dramàtic va precedit d'un estudi preliminar, el qual destaca per la reivindicació de la figura de l'autor menys revisat dels tres que conformen el tríptic il·lustrat menorquí:

Vicenç Albertí i Vidal representa la punta de l'iceberg de tota l'activitat traductora que es desenvolupà a la Menorca del segle XVIII i principi del XIX gràcies a les nombroses adaptacions que féu de les principals peces teatrals europees. Dic punta d'iceberg precisament perquè, submergits sota aquesta gran figura de la qual encara resten molts interrogants per respondre, s'amaguen un gran nombre de traductors inconneguts o, en qualsevol cas, de traduccions inèdites (Carrasco, 2009, p. 11).

En aquest sentit, Carrasco reprén alguns dels camins oberts per Salord (1997) i els eixampla per a concretar els punts sobre el maonés en què caldria incidir: el seu concepte traductològic, l'objectiu que perseguia amb les seues peces teatrals, els motius pels quals va concentrar la seua producció en uns pocs anys, les raons perquè es va decantar per traduir uns títols i no altres, i la seua posició com a últim supervivent de la Menorca il·lustrada.

Aquest mateix any també es va editar la traducció albertiana de *Le barbier de Séville*, de Pierre-Augustin Carron de Beaumarchais, *El barber de Sevilla o la precaució inútil*, a cura de Cerdà (2009). L'estudi preliminar del volum destaca per la manera com l'editora recopila un bon grapat de dades biogràfiques de l'autor, fins a

²⁵ Hi ha constància que Vicenç Albertí, a més de *El amo i el criat en la casa dels vins generosos* (1816) i *El licenciado Farruella* (1826), va traduir altres tres entremesos. Parlem de *El criat de les obligacions* (1824), *El borratxo corregit* (1826) i *El agent de los seus negocis* (1827), totes tres originals de De la Cruz.

traçar-ne una xicoteta biografia. Aquesta fita és especialment significativa per la manera com les coordenades vitals d'Albetí són esparses i hi ha molt poca bibliografia al respecte. De la mateixa manera, Cerdà (2009, pp. 13-15) també sintetitza la producció albertiana de què es tenia constància fins aleshores²⁶.

Acaba l'edició d'obres del període *La viuda astuta*, a cura de Cursach (2010). En aquest cas, es tracta de la traducció albertiana de *La vedova scaltra*, l'original en italià de Carlo Goldoni. L'estudi introductorí està dedicat a exposar la figura i producció de Goldoni, i la manera com l'autor italià va penetrar a terres de parla catalana a través de les huit traduccions seues que sabem que Albertí va fer: *L'enganyador* (1815), *El pare de família* (1818), *La viuda astuta* (1818), *La dona venjativa* (1818), *Pamela* (1820), *La família de l'antiquari*, *La fondista ditxosa* i *La malalta per amor*²⁷.

3.2.5. Consolidació en els estudis generals de literatura catalana

Com hem pogut veure fins al moment, el procés de recuperació contemporània de la literatura de la Menorca dels segles XVIII i principis del XIX ha sigut un procediment llarg i costós, fruit dels esforços i del treball conjunt d'un bon grapat d'acadèmics i estudiosos. Des dels primers passos fets per Hernández Sanz a l'ombra de la *Revista de Menorca* en les primeres dècades del segle XX fins a la recent edició d'alguns dels textos fonamentals de Ramis, Febrer i Albertí auspiciades per l'IME, és indubtable que hi ha hagut un avanç molt significatiu en el que sabem sobre el període de la Il·lustració menorquina.

De fet, tant és així que, hui dia, no es pot negar el paper fonamental que Menorca ha jugat en la història de la llengua, la literatura i la cultura catalanes. Conseqüentment, no és d'estranyar que, en els temps més recents (des de l'inici dels anys 2000 fins a la primera meitat dels 2010), cada vegada més estudiosos s'hagen girat cap a l'illa per a estudiar el conjunt de característiques extraordinàries —aïllada, però permeable; mínima, però global— que la van caracteritzar durant els set-cents i huit-cents i, al mateix temps, atorgar-li l'espai que mereix.

²⁶ Cerdà remet a la *Biblioteca de escriptors baleares*, de Bover (1868, pp. 113-114), que parla de sis volums, amb unes trenta obres teatrals traduïdes de diversos autors de l'Europa contemporània. Aquesta informació s'ha inclòs en l'*Annex VII. Relació d'obres atribuïdes a Vicenç Albertí*.

²⁷ Les tres últimes obres no tenen data perquè, tot i que sabem que Albertí les va traduir (Cursach, 2010, pp. 12-13), no s'han conservat.

Aquesta atenció s'ha concretat moltes vegades en capítols específics sobre el tema dins d'obres de major abast i, fins i tot en alguns casos, en obres monogràfiques. Repassar, comprovar i analitzar aquests treballs és una de les millors maneres de prendre el pols a la vitalitat dels estudis sobre la Menorca il·lustrada, de conèixer fins on hem arribat i quins són els pròxims horitzons cap als quals hem de dirigir la nostra mirada. Per tant, en aquest últim apartat de l'estat de la qüestió repassarem breument quina ha sigut l'evolució dels articles monogràfics i de síntesi, així com dels que han trobat el seu encaix dins de panorames amplis i complets sobre la matèria.

En aquesta direcció, una de les primeres mencions que creiem significatives són els tres volums *1802. España entre dos siglos. Sociedad i cultura*. Coordinats per Morales, són la materialització d'una sèrie d'iniciatives científiques i culturals organitzades per la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, amb motiu del dos-cents aniversari de la Pau d'Amiens²⁸. L'obra recull un bon grapat d'articles d'especialistes en diverses àrees, els quals analitzen la situació de tres àmbits (l'internacional, l'espanyol i el menorquí) en el transcurs dels segles XVIII a XIX. Aquests es presenten organitzats en tres volums segons la matèria: el primer, dedicat a la ciència i l'economia; el segon, a la monarquia, l'estat i la nació; i el que més interessa pel que fa al nostre cas, el tercer, a la societat i la cultura²⁹.

El volum compta amb tres aportacions de primer ordre sobre el desenvolupament de les arts a la Menorca il·lustrada. Parlem dels articles de Mas, *El desenvolupament de la cultura catalana entre els segles XVIII i XIX* (pp. 455-470), que

²⁸ Per a analitzar les múltiples facetes de la Pau d'Amiens, es va realitzar una exposició a Maó i Madrid, dos concerts de la Capella Reial de Catalunya, a Ciutadella i Madrid, i el Congrés Internacional d'Història, que també va tenir lloc a Ciutadella.

²⁹ Encara que no els tractem ara ací, del volum I, *Ciencia y economía*, no podem deixar de comentar els molt encertats articles de Buti, *Ports de Méditerranée (fin XVIII s. début XIX s.) qu'est-ce qu'un port méditerranéen* (pp. 377-400), sobre la situació dels ports de la Mediterrània aleshores; de Martín, *Mahón en la edad moderna* (pp. 439-455), que analitza l'impuls marítim i comercial del port de Maó durant el XVIII i el XIX; d'Hernández, *El tratado de Amiens y la recuperación para la Corona de España de la isla de Menorca. Consecuencias económicas* (pp. 401-418), al voltant de la prosperitat econòmica que s'hi va experimentar; i de Manera, *El dinamismo de las redes comerciales y la reducción de costes de transacción en el Mediterráneo: una exploración sobre el levante peninsular y Baleares* (pp. 419-438), centrat en els contactes del port menorquí amb la resta de les Balears, Catalunya, València i Múrcia. Per la seua banda, Vidal, *Cartografía y guerra. La proliferación de mapas de la disputada Menorca en el siglo XVIII* (pp. 87-118), i Vidal, *El lazareto de Mahón y la sanidad en los puertos españoles a principios del siglo XIX* (pp. 119-136), tracten aspectes científics com la cartografia menorquina o el control de plagues dut a terme a través del llatzeret reial. Del volum II, *Monarquía, estado y nación*, destaquem també alguns articles que posen el punt de mira en la realitat menorquina. És el cas de les aportacions de Vidal, *El sistema de gobierno en las Baleares entre los siglos XVIII y XIX* (pp. 383-420); d'Ozanam, *Menorca entre España y Francia en la Guerra de los Siete Años* (pp. 421-430); de Caimari, *La reincorporación de Menorca al ordenamiento jurídico de la Capitanía General de Baleares* (pp. 431-448); i de Fornals, *La defensa de Menorca en el momento de la paz de Amiens. Las torres costeras* (pp. 449-477).

analitza els problemes que la literatura catalana en general va haver de fer front durant el període; Salord, *Les característiques del món cultural menorquí: la cruïlla de 1802* (pp. 471-486), centrat en les particularitats del cas illenc i que suposa una de les primeres vegades en què es parla de tres onades de figures il·lustrades consecutives; i Medrano, *Corrientes ilustradas en la Menorca de los siglos XVIII y XIX: el mito de la villa* (pp. 487-502), que, tot i centrar-se en l'arquitectura, dona importants claus sobre la concreció menorquina del corrent il·lustrat.

De la mateixa manera, és important assenyalar la proliferació d'obres generals sobre la llengua, la literatura i la cultura catalanes que inclouen referències a la Il·lustració menorquina. Així, interpretem el fet com una evidència de la consolidació dels avanços que s'hi han fet i de la normalització dels estudis dins d'un corrent més ampli. Una obra pionera que ha treballat en aquesta línia és *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, de Rossich i Valsalobre (2007)³⁰. El volum està dividit en capítols que tracten l'evolució de diferents gèneres durant els anys objecte d'estudi, tret que confereix oportunitats i mancances. D'una banda, facilita la perspectiva integradora dels escriptors de la Menorca il·lustrada dins de l'evolució de la llengua i la literatura catalanes, ja que els noms de personalitats com Antoni Febrer (p. 75), Mateu Orfila (p. 109), Joan Ramis (pp. 174-179) o Vicenç Albertí (p. 270) apareixen ara i adés, salpicant el text juntament amb els d'autors d'altres procedències i igual rellevància. De l'altra, es corre el risc de desvirtuar la importància i extraordinarietat d'un corrent com és la Il·lustració menorquina, ja que no es tracta el conjunt de característiques que va permetre el seu floriment i els autors són analitzats un a un, deslligats del context.

En canvi, sí que segueix un eix diacrònic la *Història de la llengua catalana*, de Ferrando i Nicolás (2011). D'acord amb els seus autors, el llibre «pretén oferir al lector una síntesi de l'evolució del català o, més exactament, de l'evolució de la seua comunitat de parlants» (Ferrando i Nicolás, 2011, p. 13), i abraça en dotze capítols tota la història de la llengua catalana. La matèria objecte d'estudi de la nostra tesi troba el seu encaix en el capítol huité, titulat *Proscripció pública i privadesa dinàmica. De l'annexió castellana de la Corona d'Aragó (1715) al triomf dels liberals espanyols (1833)*, en què es parla de la manera com es van concretar les idees del Segle de les

³⁰ La informació continguda en aquest volum, posteriorment va ser actualitzada en Rossich i Valsalobre (2012).

Llums en terres de parla catalana³¹. És ben palés l'esforç dels autors per no limitar la història de la llengua catalana als territoris de Catalunya i la Comunitat Valenciana, i hi ha un afany constant per reflectir la situació d'altres zones tradicionalment bandejades, com el Rosselló, l'Alguer o la Menorca sota els dominis britànic i francès. Al respecte, hi trobem múltiples referències a la situació social i demogràfica de l'illa (p. 271), Joan Ramis i la Societat Maonesa de Cultura (p. 276), les dominacions menorquines (p. 282), l'activitat teatral de Ramis i Albertí (p. 288) o Antoni Febrer i Cardona (pp. 290-293).

Tanmateix, i pel que fa a les obres generals, és molt més complet el *Panorama crític de la literatura catalana*. Iniciat per l'editorial Vicens Vives l'any 2009, és un projecte que oferix una perspectiva completa i rigorosa de la matèria. Segons el pròleg «en la nostra literatura, aquest propòsit no té antecedents, tot i que d'alguna manera és deutor d'iniciatives editorials d'anys endarrere» (Rossich, 2011, p. 11). Talment, l'arquitectura de l'obra està formada a partir d'extractes d'un ample ventall d'autors i publicacions recents que, un darrere de l'altre, permeten resseguir l'evolució de la llengua i la literatura catalana al llarg dels anys.

D'acord amb l'establert pels estudis anteriors, l'aproximació a la Menorca il·lustrada s'estructura en unes reflexions principals sobre el període i la posterior menció del tríptic format per Antoni Febrer (poesia i gramàtica), Vicenç Albertí (teatre i traductologia) i Joan Ramis (historiografia i teatre). Dels tres, únicament el tercer rep un tractament diferenciat, amb un capítol sencer del volum dedicat a analitzar els múltiples vessants culturals en què va desenvolupar la seua trajectòria.

Pel que fa als textos escollits, la gran majoria d'ells ja han sigut tractats d'una forma o una altra en els apartats anteriors d'aquest capítol. A tall general, sobre la Menorca il·lustrada i la formació de la Societat Maonesa de Cultura hi trobem els articles de Molas (1991) i Carbonell (1964b); sobre Antoni Febrer, Paredes (1996), i Paredes i Salord (2005); sobre Vicenç Albertí, Salord i Salord (2001); i, finalment, sobre Joan Ramis, una introducció a càrrec de Salord (2009) i fragments de textos de Carbonell (1968); Grilli (1982); Busquets (1988); Paredes (2001b); Pòrtulas (2006); Melchor (2001); Melchor i Valsalobre (2006); Paredes (1999b); Moll (1999); Patiño (2007); Otero-Vidal (1999); Pons (1987); Pons (1988); Salord (1990); Pons i Salord (1985) i Gimferrer (1996).

³¹ El període cronològic del capítol va de l'any 1715, en què finalitza l'annexió castellana de la Corona d'Aragó, i el 1833, any de l'entronització d'Isabel II. Com veiem, les dates es corresponen aproximadament amb els anys en què hem delimitat en l'*Annex V*, la cronologia de la Il·lustració menorquina (1746-1859).

Talment, les contínues aportacions sobre el tema han fet que, amb el temps, haja esdevingut un ens amb entitat pròpia que reclama un tractament diferenciat dins de projectes de major amplitud. És, per exemple, el cas de la *Revista Dieciocho*, que en el seu volum 35, número 1, amb un monogràfic sobre les lletres catalanes, li dedica un article específic³². De fet, en la introducció de la monografia, el seu coordinador, Sala (2012, p. 93), especifica els motius de l'excelsitud del cas menorquí:

Josefina Salord Ripoll, del Institut d'Estudis Menorquí se ocupa de Menorca, por ser la zona catalanoparlante donde la Ilustración adquirió mayor peso y grosor. De 1769 a 1841, las generaciones de los ya citados Joan Ramis, Vicenç Albertí y Antoni Febrer i Cardona alimentaron la vida cultural de la isla en perfecta sintonia con lo que se producía en toda Europa, mediante obras, traducciones, correspondencia y compra de libros.

Així, sota el nom *La Menorca il·lustrada: creació y proyección* (pp. 168-178), s'ofereix una síntesi que, per la seua brevetat i profunditat, resulta fonamental per a comprendre l'etapa, els autors i les obres que la conformaren. No és d'estranyar que l'encarregada d'aquesta tasca siga Salord, ja que solament uns quants mesos abans la filòloga menorquina havia publicat també el que potser és el volum monogràfic més important sobre el tema. Parlem de *La Il·lustració a Menorca* (Salord, 2010), un llibret de tan sols una setantena de pàgines que, tanmateix, recull la gran majoria de les aportacions fetes fins al moment, les amplia i encara ofereix un bon grapat de nova informació. D'aquesta forma, fixa el catàleg d'escriptors que van conformar les tres generacions il·lustrades més enllà del triangle de Ramis, Febrer i Albertí; concreta la manera com es van desenvolupar projectes tan ambiciosos com la premsa o l'educació; delimita el context sociolingüístic, i eixampla els coneixements que teníem de les peces de teatre, poesia, prosa i historiografia produïdes aleshores. A més, hi incorpora un bon nombre de documents que afermen el seu discurs i una cronologia completa del període. En definitiva, tots aquests factors contribueixen a convertir l'obra de Salord en la més completa, rigorosa i actualitzada sobre el tema de què disposem en l'actualitat.

³² Al marge de l'article de Salord, específic sobre la Menorca il·lustrada, és significativa la manera com els articles de Rossich (pp. 118 i 124), Miralles (pp. 126, 130-135), Valsalobre (pp. 149-150) i Sansano (pp. 164-165) inclouen referències a un o diversos autors menorquins del segle XVIII. No podem deixar de notar aquestes aparicions com una prova de la normalització i integració dels estudis sobre la Menorca il·lustrada dins del conjunt de les lletres catalanes.

Com a conclusió, dir que no deixa de ser fascinant la manera com en tornar la mirada arrere es poden resseguir les petjades donades per un bon grapat d'estudiosos, autors i acadèmics per tal de recuperar una època tan extraordinària i ignorada com va ser el de la Menorca il·lustrada. D'aquesta manera, en tan sols unes quantes dècades hem passat de les aportacions primerenques de Francesc Hernández Sanz i Jordi Carbonell, a ocupar un lloc concret en els manuals sobre llengua, literatura i cultura catalanes, tot sense oblidar l'estudi d'un nombre creixent autors, l'anàlisi d'àmbits culturals concrets del període i l'edició imparable dels textos. Pel que fa al panorama que queda al davant, les paraules de Salord (2010, p. 53) són encara vigents:

Planteja, en fi, dos grans reptes implícits a què caldria donar les respostes adequades: en primer lloc, el de continuar posant a l'abast del públic [...] els textos de la Il·lustració menorquina; en segon lloc, el de garantir, a través d'edicions, representacions, exposicions i actes diversos, la veritable difusió d'aquest patrimoni, valuós no només per les lliçons de passat que conté, sinó també perquè la universalitat dels missatges il·lustrats s'expressa des de la realitat i des de la llengua pròpies; és a dir, des de la normalitat cultural.

4. LES ALONSÍADES I EL SEU CONTEXT

4.1. EL CONTEXT: L'EXCEPCIONALITAT MENORQUINA DURANT EL SEGLE XVIII

El segle XVIII certament suposa una fita important per als països de l'antiga Corona d'Aragó, que ja des de ben prompte van sofrir una profunda i irreversible crisi política que va traspasar tots els seus fonaments i va canviar el seu rumb durant les pròximes centúries. L'extinció de la dinastia dels Habsburg amb la mort sense descendència de Carles II de Castella³³ l'any 1700 va ser dramàtica per a les terres catalanoparlants, per la manera com els monarques de la casa dels Àustries s'havien caracteritzat per la seua disposició respectuosa amb les institucions, la llengua i els costums de cadascun dels territoris. D'acord amb Alberola (2012, p. 94):

Esto implicó durante los siglos XVI y XVII el respeto a las constituciones y leyes peculiares que todos ellos disfrutaban en el marco de una monarquía plurinacional poseedora de numerosos territorios en Europa y América. El Principado de Cataluña y los reinos de Valencia y Mallorca gozaban de una organización propia articulada piramidalmente, en la que los poderes “del rey” y “del reino” estaban claramente delimitados al convivir delegados de la monarquía con organismos gubernativos, judiciales y económicos propios, asambleas estamentales a las que acudía el monarca cuando se convocaban y cuya capacidad legislativa se traducían en la aprobación de *furs* y *actes de cort*, así como un régimen municipal claramente diferenciado del existente en el reino de Castilla en cuanto a funcionamiento y provisión de cargos de responsabilidad³⁴.

A la mort del monarca sense descendència es va plantejar el problema successori, concretat en dos bàndols. D'una banda, l'hereu designat pel monarca en el

³³ Carles II de Castella i de Catalunya-Aragó (Madrid, 1661-1700), rei de Castella i de Catalunya-Aragó, últim de la línia hispànica dels Habsburg.

³⁴ Per exemple, als territoris de la corona aragonesa, els membres de diferents organismes de govern se sortejaven anualment mitjançant un procés d'insaculació. En canvi, a Castella, aquests eren designats pel rei o pels seus delegats. Per a més informació sobre el tema, consulteu Torras (1983).

seu testament, Felip d'Anjou, de la casa dels Borbons³⁵; de l'altra, l'arxiduc Carles d'Àustria, també dels Habsburg, però de la branca cadet d'Àustria³⁶. Ambdues faccions van iniciar aleshores una carrera contrarellotge per a legitimar les seues pretensions. Així, Felip d'Anjou va ser proclamat rei d'Espanya a Versalles el febrer del 1701 amb el nom de Felip V i poc després va viatjar a Madrid per a ser reconegut per les Corts de Castella, i a Aragó i Catalunya, on va jurar els respectius furs. De l'altra banda, el 1703, l'arxiduc Carles també va ser proclamat rei d'Espanya en una celebració idèntica, ara a Viena, i també va reconèixer els furs dels regnes hispans. La coexistència dels dos monarques va donar lloc a l'anomenada guerra de Successió espanyola (1701-1715).

El conflicte es va desenvolupar en un doble vessant, internacional i nacional. En l'àmbit europeu, la causa borbònica va rebre el suport, principalment, de França, que anhelava la formació d'un bloc hispanofrancés; mentrestant, al costat de la causa austriacista es van situar la Gran Bretanya, el Sacre Imperi Romanogermànic i Holanda, que temien una possible preeminència europea dels Borbons, a més de Portugal i Savoia, que s'hi afegiren posteriorment. En canvi, en l'àmbit nacional, la pugna entre els dos bàndols va prendre unes clares dimensions ideològiques, ja que contraposava dues maneres diferents de governar: la borbònica, centralista i absolutista; i l'austriacista, pactista i descentralitzada. Talment, els territoris hispànics es van dividir en dos blocs. Castella va donar suport a les pretensions dels Borbons, que reafirmaven la seua preponderància, mentre que Catalunya, Aragó, València i Mallorca, que veien perillar els seus costums i institucions, es van aliar amb els Habsburg.

En un principi, la contesa es va lliurar fora de terres espanyoles, al cor d'Europa. Tanmateix, a mesura que avançava, les batalles van passar a concentrar-se a Espanya i la balança va començar a inclinar-se a favor del bàndol dels Borbons. D'aquesta forma, el setembre del 1707, les tropes aliades austriacistes van caure a Almansa, el mateix any en què es van ocupar Aragó i la Catalunya Nova. Menorca va caure en mans borbòniques l'any 1708 i Barcelona va capitular el setembre del 1714, després de més d'un any de resistència. Per a acabar, Mallorca i les illes Pitiüses es van rendir el 1715.

De manera paral·lela a les victòries de la facció francesa, es va iniciar un procés d'incorporació i repressió dels territoris que s'havien mostrat partidaris del candidat

³⁵ Felip V d'Espanya (Versalles, 1683-Madrid, 1746), rei de Castella (com a *Felip V*, 1700-24 i 1724-46) i de Catalunya-Aragó (com a *Felip IV*, 1700-05). Representant del bàndol borbònic durant la guerra de Successió espanyola. Va resultar guanyador del conflicte.

³⁶ Carles VI (Viena, 1685-1740), emperador romanogermànic (1711-40). Va ser el pretendent a la corona espanyola de la branca cadet dels Habsburg d'Àustria.

perdedor. Conseqüentment, tan sols dos mesos després de la derrota d'Almansa, Felip V va firmar el 29 de juny del 1707 els decrets de Nova Planta de València i Aragó, amb els quals es derogaven els seus furs i passaven a regir-se mitjançant la legislació de Castella. La mateixa operació es va dur a terme —encara que de manera més suau— amb els altres territoris conquerits: el decret de Nova Planta de Catalunya es va publicar el 9 d'octubre del 1715 i el de Mallorca, el 28 de novembre del mateix any. Segons Alberola (2012, p. 96):

El abolicionismo de Felipe V acabó con los fueros de los países de la Corona de Aragón y borró de un plumazo todas aquellas instituciones que constituían su esencia política, entre ellas los Virreinos, las Cortes, la Generalitat, las Gobernaciones, las Audiencias forales y el Consejo de Aragón. La irrupción en el organigrama político-institucional de capitanes generales, intendentes y corregidores, acompañada de la correspondiente reforma judicial y fiscal, no dejaba duda de lo que se avecinaba [...] Pese a no figurar explícitamente en la Nueva Planta, [...] el derecho de conquista, el castigo a la rebelión y una nueva concepción absolutista del poder eran los principios que exhibía la nueva dinastía reinante³⁷.

Davant les successives derrotes de la facció austriacista, el 1713 es va firmar el Tractat d'Utrecht, una sèrie d'acords amb què els dos bàndols es comprometien a posar fi a la guerra, atorgant-se la victòria als Borbons. D'aquesta forma, Felip d'Anjou passava a ser reconegut rei d'Espanya com a Felip V, encara que a costa d'un alt preu. I és que els francesos van perdre l'hegemonia d'Europa, ja que s'hi establia que els monarques de França i Espanya no podrien ser la mateixa persona, a més dels costos de la guerra i de les concessions que van haver de fer per a contentar l'aliança de països aliats.

Per contra, la Gran Bretanya va ser la gran beneficiada de la pau, ja que va ser compensada amb beneficis econòmics tan importants com l'asiento de negres³⁸ i el vaixell permés³⁹. A més, el nou monarca espanyol va cedir el domini sobre Gibraltar i

³⁷ Ferrando i Nicolàs (2011, pp. 320-231), recullen que a València un 7% de la població total del regne va ser represaliada.

³⁸ El dret de monopoli sobre el comerç d'esclaus procedents d'Àfrica i Amèrica.

³⁹ El dret d'enviar una vegada a l'any un vaixell a Amèrica, amb mercaderies destinades al comerç amb les colònies espanyoles.

Menorca, dos ports de gran rellevància, que li asseguraren la supremacia marítima. Seria aquesta illa, juntament amb el Rosselló francès, l'únic territori de parla catalana que conservaria la independència respecte d'Espanya durant pràcticament tot el segle XVIII i els primers anys del segle XIX. Encara més, amb el canvi de govern, Menorca «se convierte, por razones geográficas y estratégicas, políticas y comerciales, en el punto de mira de muchos intereses encontrados y superpuestos, tanto de las potencias emergentes entonces, como de las ya consolidadas» (Medrano, 2003, p. 488).

D'aquesta forma, no és d'estranyar que, al llarg de la centúria, l'illa passara d'unes mans a altres en nombroses ocasions. El resum de moviments a causa del joc de poders seria el següent: el 1708 les tropes angleses desembarcaven a l'illa i el 1713 consolidaren la seua dominació mitjançant el ja citat Tractat d'Utrecht en l'anomenada primera dominació britànica de Menorca. Aquesta va durar fins a l'any 1756, quan va passar a mans franceses durant un breu parèntesi per la seua victòria en la batalla de Menorca, que va tenir lloc en el marc de la guerra dels Set Anys⁴⁰.

No obstant això, a l'acabament d'aquesta, mitjançant el Tractat de París⁴¹, els francesos van ser forçats a abandonar-la en favor dels anglesos, cosa que va donar lloc a la segona dominació britànica (1763-1782). Tal domini seria interromput per un parèntesi d'ocupació espanyola (del 1782 al 1798), en el context de la guerra de la Independència dels Estats Units⁴²; el 1782 l'illa va ser conquerida per una aliança de tropes franceses i espanyoles, encara que el domini no va ser ratificat fins al 1783, en els Tractats de Versalles i París⁴³.

Així i tot, Menorca encara va ser subordinada una altra vegada a les autoritats angleses, en la tercera dominació britànica (1798-1802), a conseqüència de la necessitat d'afermar la seua situació al Mediterrani i pel canvi de posicionament d'Espanya, que havia firmat la pau amb França mitjançant la Pau de Basilea⁴⁴. Amb tot, aquesta

⁴⁰ Guerra dels Set Anys (1756-1763). Conflicte bèl·lic que enfrontà la Gran Bretanya i Prússia a França, Àustria i els seus aliats.

⁴¹ Tractat de París del 1763. Acord internacional firmat el 10 de febrer del 1763 entre França i Anglaterra, que va marcar la fi de la guerra dels Set Anys.

⁴² Guerra de la Independència dels Estats Units (1775-1783). Conflicte sorgit per la voluntat de les tretze colònies originals d'independitzar-se respecte d'Anglaterra. La baralla ràpidament va adquirir dimensions internacionals en posicionar-se França i Espanya a favor de les colònies.

⁴³ Tractats de París i Versalles del 1783. Acord internacional entre la Gran Bretanya, França, Espanya i els Estats Units, firmat el 3 de setembre del 1783, que va posar fi a la guerra de la Independència dels Estats Units. Espanya va recuperar la Florida i Menorca.

⁴⁴ Pau de Basilea. Denominació conjunta dels dos tractats conclusos entre França i Prússia i entre França i Espanya que van posar fi a la primera guerra contra la Revolució Francesa.

dominació va durar tan sols uns pocs anys i, finalment, l'illa es va integrar de nou en Espanya mitjançant la Pau d'Amiens⁴⁵.

Per tal de resumir els successius moviments entre les distintes dominacions de Menorca, hem elaborat el següent eix cronològic:

Segle	Dominació	Dates	Esdeveniments
XVIII	Espanyola (<1708)		
	Primera britànica (1708-1756)	1708 1713	- Conquesta austriacista de Menorca - Ratificada pel Tractat d'Utrecht
	Francesa (1756-1763)	1756	- Batalla de Menorca (guerra dels Set Anys)
	Segona britànica (1763-1782)	1763	- Tractat de París
	Espanyola (1782-1798)	1782 1783	- Conquesta francoespanyola de Menorca. - Ratificada pels Tractats de Versalles i París
	Tercera britànica (1798-1802)	1798	- Presa de Menorca (Segona Coalició de les guerres revolucionàries franceses).
XIX	Espanyola (>1802)	1802	- Pau d'Amiens

Taula 1. Eix cronològic de les diverses dominacions de Menorca. Elaboració pròpia.

Com veiem, en els noranta-quatre anys transcorreguts entre la pèrdua de Menorca per part de la sobirania espanyola i la seua recuperació definitiva, l'illa en va estar setanta-un sota domini anglès (encara que en diferents trams), setze sota l'espanyol i set sota el francès. La independència d'Espanya és en bona part explicativa del fet que no es veiera afectada pel procés coercitiu de centralisme i absolutisme que la nova

⁴⁵ Pau d'Amiens. Tractat de pau entre Espanya, França, la Gran Bretanya i Holanda. La Gran Bretanya va retornar Menorca a Espanya. A conseqüència del tractat, el 16 de juny del 1802, Joan Miquel Vives, capità general de Mallorca, va prendre possessió de l'illa de Menorca en nom de Carles IV d'Espanya.

dinastia monàrquica va aplicar sobre els territoris de l'antiga Corona d'Aragó⁴⁶. Al contrari, el canvi de govern va permetre als menorquins desenvolupar una identitat política i cultural pròpia i diferent, immune al que ocorria a la Península. Així, es va alinear amb els principis de la Il·lustració que aleshores es trobaven de moda a les principals capitals del continent, donant lloc al que Carbonell (1964a, vol. 3, p. 159) anomena «el període menorquí de la literatura catalana».

Tanmateix, som de l'opinió que els successius moviments polítics que tingueren lloc a l'illa no expliquen per si sols el sorgiment d'un moviment literari, artístic, cultural i intel·lectual que, com veurem, va adquirir tanta entitat en tants i distints àmbits. D'aquesta manera, la situació política és, si més no, un dels múltiples factors que en van permetre el sorgiment, però s'ha de valorar juntament amb altres factors geogràfics, econòmics, socials i culturals.

Des d'una perspectiva geogràfica, cal posar de manifest la importància que va tindre durant tot el segle XVIII el port de Maó. I és que, aleshores era el segon port natural més gran del món⁴⁷, amb més de sis quilòmetres de longitud entre la bocana al mar i el final, a la zona coneguda com Colàrsega (Autoritat Portuària de Balears, 2016). A més, compta a les seues aigües amb tres illes: la del Llatzeret, la del Rei i la Plana. Les dues primeres, de major superfície, alberguen dues instal·lacions fonamentals respectivament, com són el llatzeret de Maó, en què s'aïllaven els vaixells amb mercaderies i tripulació sospitosa de portar malalties endèmiques, i l'Hospital Militar de Maó, construït pels anglesos durant el període de la primera dominació.

Altrament, també hem de considerar l'orientació est-oest del port, que protegeix les embarcacions dels vents de Tramuntana i, el fet que, per la seua posició al

⁴⁶ Per a la comprensió del procés de dominació política i cultural dels territoris de parla catalana per part de la monarquia borbònica, recomanem l'article de Ginebra (2012). En l'escrit, l'autor desmitifica diverses de les atribucions que la bibliografia tradicional ha fet del tema. Talment, argumenta que la subordinació política i cultural de la llengua catalana ja s'havia iniciat en el segle XV, amb el trasllat de la cort a Castella, i refermat en el XVI, quan el castellà es va convertir en la llengua vehicular de l'alta cultura. Assenyala Ginebra (2012, p. 107-108) també que els decrets de Nova Planta no contenen impositcions lingüístiques, més enllà dels de Catalunya, on es diu que s'ha d'utilitzar el castellà a la Reial Audiència, mentre que el català va seguir utilitzant-se en àmbits públics com el dret privat, l'administració, els textos eclesiàstics o l'educació. De fet, tant és així que el filòleg opina que, en lloc de «persecució física del català» seria més adequat parlar de «política coercitiva», doncs sí que hi va haver una intencionalitat clara d'«extender el conocimiento del castellano hasta convertirlo en el idioma de uso común en todas las esferas de la vida pública, no como artefacto práctico, sino en señal de victoria» (p. 112). Aquesta coerció tindria un recorregut imparable i, a partir de la segona meitat del segle, començaria a dotar-se d'un aparat de justificacions d'esperit il·lustrat, que, ara sí, es traduirien en mesures repressives, com la Reial Cèdula d'Aranjuez (1768), que imposava el castellà en l'ensenyament; una altra del 1772, que feia el mateix en els llibres de comptes; i una altra del 1773, en què es prohibia editar llibres en català a la Universitat de Cervera.

⁴⁷ Com a port natural, tan sols és superat per Pearl Harbor, a l'illa d'Oahu, Hawaii.

Mediterrani, a l'extrem oriental de les Balears, constitueix un enclavament clau entre Espanya, França, Itàlia i la costa d'Àfrica. Finalment, la presència del castell de Sant Felip, convertit en una veritable fortalesa, permetia la defensa de tot el port⁴⁸. En definitiva, totes aquestes característiques convertiren Menorca en una plaça estratègica indispensable per al domini del Mediterrani durant el segle XVIII⁴⁹.

Però, al mateix temps que guanyava importància militar, el port de Maó també es va convertir en un centre econòmic, gràcies en gran manera al comerç marítim, fins al punt que va ser declarat port franc i va rebre la patent de cors. Així, el comerç va tenir una sèrie de repercussions que van transformar la fisonomia de l'illa, com van ser l'establiment de colònies menorquines en territoris com Florida, Gibraltar, Mallorca o Catalunya; el trasllat de múltiples organismes administratius de Ciutadella a Maó⁵⁰, que va passar a ser la capital *de facto* de Menorca; i, el que va ser encara més important, l'impuls econòmic definitiu que va situar la burgesia com a classe dominant. Al respecte Casasnovas (2003, pp. 176-177), subratlla:

Los profesionales liberales, altos funcionarios (médicos, juristas, notarios) y, especialmente, la burguesía comercial. Este último grupo experimentó a lo largo del siglo XVIII un fuerte crecimiento a raíz del auge del comercio de granos, el negocio de los fletes y, ocasionalmente, el corso. Algunos capitanes, navieros y comerciantes al por mayor habían amasado fortunas considerables con estas actividades. Hasta los años inmediatamente posteriores a las guerras napoleónicas el puerto de Mahón era una de las plataformas comerciales más importantes del Mediterráneo Occidental [...] El comercio menorquín dejó de basarse en la extracción de excedentes y en la introducción de las mercaderías que la isla necesitaba para basarse en un activo tráfico de reexportación que tenía su principal puntal en el comercio de cereales. Los numerosos buques de la flota

⁴⁸ El castell de Sant Felip va ser construït per ordre de Carles V per tal de combatre els assetjaments turcs i controlar el port. A partir d'aleshores va ser objecte de múltiples ampliacions i millores que el van convertir en «una de las más espectaculares fortalezas a finales del siglo XVIII, siendo además la pieza clave en el control y gobierno de la isla» (Medrano, 2003, p. 491). El 1783, durant el domini espanyol, Carles III d'Espanya va ordenar que el demoliren.

⁴⁹ Menorca, a causa de la seua posició aïllada, literalment, en el cas de la Península, i políticament, en el cas de les altres Balears, va desenvolupar una sèrie de particularitats lingüístiques durant el segle XVIII. Per a més informació, consulteu Ferrando i Nicolàs (2011, pp. 294-297).

⁵⁰ El governador Richard Kane va traslladar la seua residència privada, fet que va ser imitat per tots els posteriors governadors de Menorca. Per tal d'apaivagar els ànims dels ciutadellencs, es va decidir, en canvi, que la seu diocesana del bisbat de Menorca es fixara a Ciutadella. A més, la parròquia de Santa Maria de Ciutadella va ser reconvertida en catedral (Casasnovas, 2003, pp. 178-179).

isleña, radicada en su mayor parte en Mahón, operaban en todo el Mediterráneo y, desde 1782, se sumaron a la carrera de Indias. En 1791 había en Menorca 96 buques mercantes que ocupaban unos 1.500 marineros, de los cuales 88 tenían su base en Mahón. La importancia de la marina mercante menorquina se comprende mejor si recordamos que la isla en esta época sólo rozaba los 30.000 habitantes.

Efectivamente, l'economia va tenir un impacte directe sobre la societat menorquina, que va sofrir un accelerat procés de modernització. Així doncs, sabem que durant el set-cents la població de l'illa pràcticament es va duplicar⁵¹, i que, mentre que les taxes de natalitat i reproducció encara eren representatives d'una societat agrària, altres com la de mortalitat infantil estaven més pròximes de les pròpies de zones urbanes. L'índex d'urbanització és altre dels elements claus de la demografia d'aleshores, ja que el port de Maó va actuar com a un gran imant de població. Així, si el 1713, s'estimava que Maó i Ciutadella tenien les dues al voltant de 4.580 habitants (un 28,5% del total de l'illa), el 1787, Ciutadella en tenia 6.307 (un 22,4%), mentre que Maó havia crescut fins als 12.310 (un 43,7%)⁵².

A més, hem de tenir en compte que el procés de modernització poblacional també va aportar un nou aire de dinamisme i aperturisme en la societat del moment. Per exemple, es van formar aleshores diverses colònies d'immigrants, i no solament de britànics i francesos, sinó també de grecs, jueus i italians, moltes de les quals venien atretes pels seus vincles amb el comerç, els negocis marítims o l'aprovisionament de la marina britànica⁵³. Una altra mostra dels nous aires de modernitat la trobem en les noves llibertats que la dona anava conquerint⁵⁴. D'aquesta manera, Hernández Sanz (1911, p. 379) recull un text de Pedro Pons Portella en què fa un retrat del gènere femení:

⁵¹ Segons diversos censos, el 1713, a Menorca hi havia un total de 16.082 persones, mentre que el 1787 n'hi havia 28.177. Encara més, el 1797 ja s'havia arribat als 30.000 habitants, i, el 1818, a l'acabament de les guerres napoleòniques, als 37.114. D'acord amb Casasnovas (2003, p. 165), «no obstante, Menorca tenía en realidad un número de habitantes mayor del que expresan los censos que manejamos, puesto que debemos tener en cuenta la guarnición, muy numerosa durante todo el siglo XVIII, y los numerosos transeúntes que no están censados».

⁵² Les dades demogràfiques de l'any 1713 provenen del cens de Henry Neal, la iniciativa del qual va ser del governador Richard Kane i apareix atribuït erròniament en algunes fonts el 1723. Les xifres del 1787 han sigut extretes del cens de Floridablanca. Els percentatges i altres càlculs són a cura de Casasnovas (2003, p. 167).

⁵³ Aquest fet, explicaria, per exemple, la presència de diversos immigrants en la Societat Maonesa de Cultura, com són Jaime Uhler (suís), Ernest Theophile Koepp (anglès), Otton Guillaume George de Cronhelm (alemany) i David Causse (francès).

⁵⁴ Per a més informació sobre el paper de la dona a la Menorca del segle XVIII, vegeu Terrón (1994, pp. 75-87).

Las mujeres son habitualmente caseras, laboriosas y compasivas, pero son esquivas, poco civiles y altivas. Su vanidad en el vestir supera la moda pastoril que tuvieron en sus principios. El oro y la plata son el apreciado adorno de la más rica y la más pobre, pudiendo resultar provecho a uno y otro estado para no adeudarse en sus necesidades. En fin, el lujo, desde la época de los franceses, ha sido excesivo [...], con especialidad en el cabo de Mahón, y pudiera esto tolerarse mientras no pase a profanidad que pudiera ocasionar deshonor.

Talment, el trànsit de persones de diverses procedències i nacionalitats van afectar esferes culturals com la moda, les tradicions, el llenguatge o, fins i tot, l'arquitectura⁵⁵. D'aquesta manera, sabem, per exemple, que entre les elits burgeses va sorgir el costum d'enviar els fills a completar els seus estudis a universitats estrangeres, especialment de França, com és el cas de Joan Ramis o del metge Mateu Orfila; també, que aquestes mateixes famílies van ampliar de gran manera les seues biblioteques, amb volums procedents d'altres països⁵⁶; el fet que l'illa de Menorca entrara a formar part dels destins habituals del *grand tour*, el viatge que els joves aristòcrates realitzaven per les principals ciutats europees abans de l'edat adulta; o el renovat interès de què va ser objecte el teatre, beneficiat tant per les noves necessitats d'entreteniment de la burgesia, la tradició teatral anglesa o la seua idoneïtat per a vehicular els valors il·lustrats.

Amb tot, i pel que a nosaltres ens interessa, si hi va haver una esfera que va ser objecte d'una profunda renovació, aquesta no va ser altra que la de l'alta cultura⁵⁷. Així, com hem vist, a la Menorca del segle XVIII van confluïr una sèrie de condicionants que la dinamitzaren d'una manera sense equivalents a la resta de territoris i que fan que puguem parlar d'un veritable període d'Il·lustració menorquina. Les característiques

⁵⁵ Pel que fa a l'arquitectura, els corrents il·lustrats es van plasmar físicament a través del neopal·ladianisme britànic. Aquest es va concretar a Menorca en la construcció de diverses cases vil·la, adscrites a principis com l'ordre, la contemplació de la natura, el classicisme, la geometria i la proporcionalitat (Medrano, 2003, pp. 498-502).

⁵⁶ Les famílies burgeses menorquines van impulsar els seus fons bibliogràfics i crearen arxius privats, captivats per les disciplines que consideraven que havien de conèixer les persones cultes en el segle XVIII, i fomentaren el consum de música i teatre, així com la constitució de lògies maçòniques. Vegeu els capítols relatius a la infància de Joan Ramis i Vicenç Albertí, ja que consta que les famílies d'ambdós van adquirir amb el temps unes vastes col·leccions bibliogràfiques.

⁵⁷ Els gustos francesos i britànics van ser abraçats per les classes nobiliàries i burgeses menorquines en una multitud d'àmbits. Medrano (2003, pp. 496-497) recull com, per exemple, es van popularitzar a l'illa el mobiliari de caoba, les vaixelles angleses i els coberts de plata; també elements decoratius com els *boïnders*, el *vedutisme* o el color roig de les façanes que, suposadament, indicava que la família que l'habitava tenia inclinacions anglòfiles.

d'aquest, a més, ens permeten parlar d'un moviment complet, que va destacar per ser intergeneracional, catalanòfil i transversal.

El títol d'intergeneracional perquè, com veurem, no es va limitar a un reduït grup d'autors, sinó que, al llarg de tota la centúria, es va succeir una àmplia llista de noms i cognoms, els quals, tradicionalment, s'han agrupat en les anomenades «tres generacions del grup il·lustrat menorquí»⁵⁸; unes que, tanmateix no foren estanques, sinó que sovint presenten interessants interrelacions entre elles. Catalanòfil perquè, al contrari del que ocorria a la Península, gran part de la producció es va fer des de la personalitat cultural i lingüística menorquina, que va col·locar el català com a llengua de cultura. I, per a acabar, transversal, per la manera com el pensament il·lustrat va inundar un gran ventall d'àmbits del coneixement, com la literatura (teatre, poesia i diverses manifestacions de prosa), la ciència, la historiografia, la premsa o l'educació. De tots aquests aspectes, però, parlarem en els pròxims apartats.

4.1.1. Les tres generacions de la Il·lustració menorquina

Durant els més de cent anys que van transcórrer entre la pèrdua de Menorca per part d'Espanya i la seua reincorporació definitiva, els ideals de la Il·lustració van calar en bona part de la societat menorquina. L'amplitud del període objecte d'anàlisi és tal que ni tan sols podem parlar d'un moviment únic, unit i monolític. Al contrari, es va desenvolupar en successives onades que, una darrere de l'altra, s'encarregaren d'adaptar les idees il·lustrades al marc illenc. Tot i la disparitat de dates, criteris i fórmules de concreció, hi ha una sèrie de característiques que ens permeten delimitar un cert perfil del pensador il·lustrat menorquí. Salord (2010, p. 8), opina que no són molt diferents de la resta de coetanis il·lustrats europeus:

D'adscripció burgesa, amb qualque figura nobiliària, compten majoritàriament amb títols de dret i de medicina, sobretot de les Universitats d'Avinyó i de Montpeller. El fort domini de les professions liberals no exclou els clergues ni tan sols els militars estrangers. La presència d'una dona [...], a més, evidencia, ni que només siga simbòlicament, la formació cultural i el pes social guanyats pel món

⁵⁸ La catalogació dels autors menorquins il·lustrats del segle XVIII en tres grups és antiga i, amb freqüència, varia segons les fonts consultades. Amb tot, nosaltres remetem a la nòmina de personalitats que proposa Salord (2010, pp. 8-21), per la seua completesa.

femení. L'enciclopedisme que els caracteritzà, tant si es decanten més pel perfil d'homes de lletres com pel de científics, es manifesta en unes excel·lents biblioteques.

La que tradicionalment ha sigut considerada com la primera generació⁵⁹ d'il·lustrats menorquins és, sense comparació, la més ben documentada fins ara. Això és degut en gran manera al fet que es va estructurar al voltant de la Societat Maonesa de Cultura, una organització encapçalada per Joan Ramis, que va ser la primera entitat cultural constituïda a l'illa i de la qual es conserva el *Registre*⁶⁰.

La Societat Maonesa de Cultura va ser constituïda a Maó el dia 30 d'abril de l'any 1778 per un grup d'intel·lectuals, pertanyents a la burgesia de l'illa i procedents de diversos àmbits, com són el món de les lleis, la diplomàcia, la ciència o la teologia. En concret, els membres fundadors van ser Joan Roig i Cardona (doctor en Dret Civil i Canònic); Jaume Uhler i Soler (cònsol de Dinamarca a Maó); David Causse (comerciant francès); Andreu Hernades i Basili (botànic i farmacèutic); Josep Missó (eclesiàstic); Vicent Caules (secretari de la Universitat de Maó); Joan Soler i Sans (també doctor en els dos drets); i els germans Pere i Joan Ramis, ambdós advocats.

A banda, en els anys posteriors encara haurien d'entrar a formar-ne part altres huit membres: Joan Roca i Vinent (marí mercant); Nicolàs Orfila i Guàrdia (diversos càrrecs en l'administració de justícia); Pere Creus i Ximenes (també); Bartomeu Ramis i Ramis (el tercer dels germans Ramis); Constantí Salort i Sintes (doctor en Dret); Antoni Parpal (doctor en Medicina); Ernest Theophile Koepp (advocat anglès) i Otton Guillaume George de Cronhelm (militar)⁶¹. La Societat, doncs, va arribar a tenir un màxim de dèssset afiliats.

⁵⁹ Salord (2010, p. 10), tanmateix, és de l'opinió que també cal tenir en compte el paper de la generació immediatament anterior, una hipotètica generació zero que seria l'encarregada de formar la primera. La llista de noms i cognoms encara és limitada, per la manera com el tema ha sigut ben poc tractat fins al moment. Amb tot, en destaquem alguns, com els dels juristes Bartomeu Ramis i Joan Roig, pares respectivament de Joan Ramis i Antoni Roig, i el pintor italià Giuseppe Chiesa.

⁶⁰ Encara que mai formaren part de la Societat Maonesa de Cultura, també es consideren membres de la primera generació d'il·lustrats el metge Miquel Oleo Quadrado (1739-1815), el botànic Joan Cursach i Arguimbau (1757-1832) i el pintor italià Joan Chiesa, fill de Giuseppe Chiesa.

⁶¹ Les dates concretes d'ingrés d'aquests membres són les següents: Joan Roca (7 de maig del 1778); Nicolás Orfila (15 de juliol del 1778); Pedro Creus (30 de juliol del 1778); Bartolomeu Ramis (20 de setembre del 1778); Constantí Salort (4 d'octubre del 1778); Antoni Parpal (22 d'octubre del 1778); Ernest Theophile Koepp (11 de febrer del 1779) i Otton Guillaume George de Cronhelm (18 de març del 1779) (Hernández Sanz, 1921, p. 271). Quant a la informació sobre les ocupacions dels diferents membres de la Societat Maonesa de Cultura s'ha elaborat gràcies a les informacions contingudes en diverses fonts. Principalment, hem fet servir les referències bibliogràfiques següents: Hernández Sanz (1921, pp. 271-272) i Paredes (1999a, pp. 80-83).

Tal com déiem, el grup es va constituir en una societat a Maó el dia 30 d'abril de l'any 1778, tot a través del seu *Registre*, un document altament codificat que recull les normes de funcionament de la institució⁶². D'acord amb el dit reglament, el grup es va formar, en un principi, amb la finalitat de conformar una biblioteca comuna de la qual pogueren disposar els afiliats, prèviament aprovats, de la Societat. Com que es conserva la llista de volums que es van vendre a la dissolució del grup, coneixem els títols que aglutinaven les seues prestatgeries⁶³. A banda del mencionat *Registre*, també es dona per descomptada l'existència d'un hipotètic *Llibre* en què els membres del grup transcrivien les seues aportacions a l'associació. Per desgràcia, aquest volum es considera perdut hui dia. Tal mancança és notòria perquè ha impedit als acadèmics avaluar de manera adequada la tasca duta a terme pel grup.

L'organització va prendre mesures d'identificació promptament. El 8 d'octubre del 1778, per exemple, es va decidir per acord unànime que el nom del grup era Societat Mahonesa. Abans, el 28 de maig del mateix any, es va rebre el segell identificador de la societat, realitzat en coure, amb el qual havien de gravar-se tots els seus llibres i efectes. L'obra es va encomanar al pare carmelita Llodrà, per les seues aptituds en l'art del gravat. El segell mostra, dins d'un marc ovalat, un llibre obert sobre un escambell. Per damunt s'observen dues mans, que ixen d'entre els núvols i s'uneixen sota branques d'alzina. A més, també incorpora el lema de la Societat Maonesa de Cultura, *Studio et Amore*⁶⁴. Talment, les mans semblen ser una personificació d'aquests dos valors il·lustrats, que s'uneixen i floreixen units a través de la llengua, la literatura i la cultura.

En relació amb la biblioteca de la Societat, sabem que l'arxiu contenia, fonamentalment, dos tipus d'obres. D'una banda, textos sobre matèries com la història, la filosofia i la ciència, en línia amb les preocupacions del Segle de les Llums. D'altra banda, publicacions literàries que, al seu torn, es poden classificar en dos corrents: les grans obres de la literatura grecollatina i altres escrits dels autors il·lustrats que aleshores estaven de moda arreu d'Europa. Igualment, Salord (2010, p. 15), apunta que,

⁶² Anteriorment, ja hem vist com la major part del que coneixem hui dia sobre la Societat Maonesa de Cultura se sap gràcies a les recerques d'Hernández Sanz (1921, pp. 246-279), que va descobrir el *Registre* de la Societat Maonesa mentre revisava la biblioteca personal de Joan Ramis i va decidir editar-lo. Posteriorment, ha sigut reeditat en una versió ampliada que aprofundeix més en la institució (Pons i Salord, 1991).

⁶³ Vegeu l'*Annex III. Fons bibliotecari de la Societat Maonesa de Cultura*, amb la llista de volums que es van posar a la venda a la dissolució de l'associació.

⁶⁴ Vegeu el segell en l'*Annex II. Segell de la Societat Maonesa de Cultura*.

encara que es van sol·licitar, mai es van rebre certes obres d'Erasme⁶⁵ i de Mably⁶⁶, autors que, juntament amb l'adquisició de premsa estrangera, posen de manifest «l'obertura de plantejaments de la Societat Maonesa».

Per a fer-se amb els volums cercats, sembla que els membres de la Societat recorrien a donacions —David Causse va donar set obres, i Joan Ramis i l'aleshores vicari general de Menorca, cadascun, altres dues⁶⁷—, la compra directa a llibreters de Marsella i Liorna, o a estrangers establerts a la mateixa illa. Així, la biblioteca va arribar a comptar amb trenta-huit obres (cent cinquanta-cinc volums), a més de cinc mapes i dues esferes geogràfiques cedides per Joan Roca i Vinent.

Malgrat la intencionalitat primerenca de crear una biblioteca, la realitat és que la Societat Maonesa de Cultura de seguida va evolucionar cap a altres objectius més ambiciosos i col·lectius, d'acord amb l'esperit socialitzador de la Il·lustració. En aquest sentit, el grup va acabar constituint una mena de tertúlia literària, en la qual eren habituals les lectures de textos erudits i la traducció d'obres estrangeres al català, la llengua vehicular de l'associació⁶⁸.

L'activitat cultural va romandre especialment activa sobretot durant els dos primers anys de funcionament del grup. Així, tenim constància que, entre la fundació de la societat i el 27 de gener del 1780, el grup es va reunir un total de cent quaranta-dues ocasions. En un principi, les reunions ordinàries se celebraven tots els dijous, a les quatre de la vesprada, encara que després es va acordar una segona trobada setmanal, que tenia lloc els diumenges. Quant als servicis de la biblioteca, l'hora acordada per a traure i tornar els llibres era de huit a nou, cada dia, excepte els diumenges i els festius.

⁶⁵ Desideri Erasme (Rotterdam, 1469-Basilea, 1536). Humanista, també conegut com a Erasme de Rotterdam.

⁶⁶ Gabriel Bonnot de Mably (Grenoble, 1709-París, 1785). Legislador, filòsof i moralista francès. Les seues teories, precursors del socialisme utòpic van influir en els ideals de la Revolució Francesa.

⁶⁷ Desconeixem quines van ser les dues obres que van donar Joan Ramis a la Societat Maonesa de Cultura. En qualsevol cas, la lògica apunta que foren de les que es troben en la llista de títols que va recuperar a l'extinció de la Societat. Vegeu l'*Annex III. Fons bibliotecari de la Societat Maonesa de Cultura* del present treball.

⁶⁸ La Societat comptava, fins i tot, amb una normativa per a les traduccions de textos estrangers. Així, les traduccions havien de complir quatre requisits: havien de fer-se en català («menorquí», segons el *Registre*); no es podia obligar cap membre a realitzar-ne una segona en un termini de sis setmanes des de la lectura de la primera; els originals havien de quedar en poder de la Societat —d'ací l'especulació sobre l'existència d'un *Llibre* que recollira totes les peces—; i, finalment, que si un membre volia publicar una de les traduccions sense consentiment del grup, no podia firmar-la amb el títol de membre de la Societat ni utilitzar el segell en l'edició. La primera de les normes, la relativa al llenguatge a utilitzar, va ser modificada en una reunió del 21 de febrer del 1779. Aleshores s'autoritzava a emprar una altra llengua que fora entesa per la major part dels membres, encara que es mantenia que «s'hauran de fer en menorquí mentre sia possible».

D'aquesta manera, sabem que en les primeres reunions del grup es llegien obres com el *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament*, d'Antoine Augustín Calmet⁶⁹; els *Elements de l'histoire generale d'Angleterre*, de Claude-François-Xavier Millot⁷⁰; i els *Principes de Littérature et des Belles Lettres*, de Charles Batteux⁷¹. Posteriorment, gràcies a la compra de mapes i a la cessió de les dues esferes terràquies de Joan Roca i Vinent, es va acordar dedicar els diumenges a l'estudi de la geografia. En una tercera etapa, i com ja hem avançat abans, el grup va començar a produir escrits propis i a traduir-ne d'altres estrangers. La lectura d'aquestes peces era pronunciada davant de la resta de membres de l'agrupació⁷².

Malauradament, la pràctica totalitat de l'obra produïda pels afiliats de la Societat Maonesa de Cultura al seu si, sempre en català, es considera perduda hui dia. De fet, tan sols ens consta que s'hagen pogut recuperar dues obres. La primera i més coneguda és *Safira*⁷³, una traducció en vers duta a terme per Joan Soler i Sans a partir del text en prosa *Sapphira*, de Joseph Addison, publicada en el diari *The Spectator*⁷⁴. La segona, descoberta més recentment, és *Píramo i Tisbe*, una traducció al català realitzada per David Causse de la faula de Píram i Tisbe, de les *Metamorfosis* d'Ovidi⁷⁵. Posteriorment, ha sigut editat i analitzat per Patiño (2011, pp. 81-92).

És significativa la manera com tota aquesta producció, lluny de quedar-se arraconada en un cantó, va penetrar en l'entramat de la societat menorquina, especialment entre els àmbits més erudits. Sabem, per tant, que durant els seus primers

⁶⁹ Antoine Augustín Calmet (1672-1757), monjo francès benedictí. Va ser conegut per la seua tasca com a exegeta, especialment a partir de la seua obra *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament*. Publicada en 26 volums entre el 1707 i el 1717, el tractat explicava el contingut de la Bíblia i va ser traduït a nombroses llengües. L'obra d'aquest autor és l'única de les mencionades en aquest apartat que no apareix entre els llibres venuts per la Societat a la seua dissolució (vegeu l'*Annex III*); desconeixem els motius que ho pogueren provocar.

⁷⁰ Claude-François-Xavier Millot (1726-1785), monjo i historiador francès jesuïta. Dues de les seues obres més importants són els *Éléments de l'histoire de França i Anglaterra*.

⁷¹ Charles Batteux (1713-1780), humanista i filòsof francès. Va dur a terme una intensa tasca com a esteta, intentant unificar totes les arts sota una sèrie de preceptes, els quals va il·lustrar en la seua obra *Les Beaux-Arts réduits à un même principe* (1746).

⁷² Per a més informació sobre les activitats de la Societat Maonesa de Cultura, consulteu en el present treball l'*Annex IV*, que conforma una relació de lectures i traduccions que es van fer al si de la Societat.

⁷³ L'obra va ser trobada posteriorment per Hernández Sanz i publicada en Hernández Sanz (1931).

⁷⁴ Joseph Addison (1672-1719), escriptor i polític anglès. Va fundar el diari *The Spectator* el 1711.

⁷⁵ «El text fou trobat en el fons bibliogràfic de la Sra. Ana Riera Marquès, descendent del poeta menorquí Gumersind Riera que l'hi va deixar en morir. El llibre du per títol *Extractos literarios recogidos por Don Antonio Ramis y Ramis. Tomo II*» (Patiño, 2011, p. 82). L'escrit fa referència al llibre IV (vv. 56-166) de les *Metamorfosis*. En la història, dos amants, Píram i Tisbe, acorden veure's una nit per a fugir de les seues respectives famílies. Tisbe, que arriba abans, troba una lleona i decideix amagar-se, amb la mala sort que perd el seu vel en la carrera. Quan Píram arriba al lloc de l'encontre, veu el vel i creu que la seua enamorada ha sigut devorada per la bèstia, raó per la qual decideix apunyalat-se amb la seua daga. Quan Tisbe troba el cadàver de Píram, l'imita i també ella se suïcida. Finalment, la sang dels dos amants tiny de color els fruits d'una morera propera.

anys d'activitat, el grup va rebre l'admiració i suport de destacats membres de la comunitat. Per exemple, en el *Registre* consten visites oficials d'alts càrrecs com l'aleshores retor de Maó, així com regals, com els del vicari general de l'illa —uns fullets—, o els del jutge i comissari de revistes Joseph Collins, el qual els va regalar els tres primers plecs de la seua obra. Aquesta va ser traduïda per Pere Ramis, Pere Creus i David Causse amb el nom de *Principis de les arts i les ciències necessaris a una persona d'educació*. Amb motiu de la traducció, l'autor va ser convidat a visitar la Societat el 5 de novembre del 1779.

Totes les evidències apunten que Joan Ramis va ser —si no el principal promotor— un dels membres més actius de la Societat Maonesa de Cultura. En el registre de la societat consta que el lloc elegit per a dipositar els llibres i constituir la biblioteca de la institució va ser «la estància o apartament de baix, ahont actualment habita el doctor Joan Ramis i Ramis, en la casa del doctor Bartomeu Ramis, en el carrer anomenat s'Arraval» (Hernández Sanz, 1921, vol. I, p. 270)⁷⁶. De la mateixa manera, Ramis també apareix detenint els càrrecs de secretari i bibliotecari ordinari, els dos càrrecs més rellevants de la institució. En la *Resolució VI* del dit *Registre*, que tracta els diferents càrrecs existents dins de l'associació, es despleguen les tasques que li corresponien:

II. S'elegirà un secretari ordinari, qual farà totes les escriptures de la Societat i tindrà sos registres⁷⁷, a excepció d'aquella part d'ells que deurà ser escrita de ma del bibliotecari. I si fa escriure alguna cosa en el *Registre* per un altre membre, ell ho deurà firmar.

IV. S'elegirà un bibliotecari ordinari que guardarà els efectes de la Societat, entregarà i rebrà els llibres i les gasetes que es llegiran i farà altres coses semblants. Este deurà notar en els registres quins membres prenen i tornen llibres, etcètera, quins envien bitllets per demanar un llibre que s'encontra en mans d'altre membre, i quins llibres i etcètera són presos i tornats (Hernández Sanz, 1921, p. 253).

⁷⁶ Hernández Sanz (1921, p. 270) diu que la direcció en què es reunia la Societat, en el seu moment, era al carrer de Prieto i Caules, número 13, i que el propietari era aleshores Pere Mir i Mir, rebesnet de Ramis mateix a través de la línia de la seua filla Joana Ramis i Montanyés.

⁷⁷ La norma, i el seu compliment, expliquen que el *Registre* de la Societat fora trobat, anys després de la seua dissolució, a la biblioteca personal de Joan Ramis.

En definitiva, Ramis va ocupar els dos principals càrrecs dins de l'agrupació, convertint-se, *de facto*, en la cara més reconeguda de la Societat Maonesa de Cultura⁷⁸. És poc probable que la situació fora una imposició pròpia de l'autor, doncs, com hem vist, el grup estava altament regulat. Al contrari, el fet de posar Ramis al capdavant de la institució sembla una decisió conscient i amb la qual estaven d'acord tots els participants. Al cap i a la fi, Ramis era el candidat idoni per a liderar aquesta aventura il·lustrada, no solament per la seua talla intel·lectual, sinó també pel seu recorregut en el món de les lleis i pels seus contactes amb alts càrrecs de l'administració, qualitats que la resta del grup devia valorar.

Tot i els esforços de Joan Ramis per mantenir actiu el grup, la realitat és que la freqüència de les reunions va decaure de manera significativa a partir de l'any 1780. Patiño (2011, p. 81) explica que aquest fenomen va estar condicionat per la proximitat d'una guerra entre les tropes britàniques de l'illa i l'armada invasora francoespanyola:

A principis de la dècada dels 80, davant la impossibilitat del Comte de Floridablanca d'apoderar-se de Gibraltar, base d'operacions de corsaris que posaven els vaixells en contínues dificultats, les autoritats espanyoles decidiren conquerir Menorca i el vint-i-tres de juliol del 1781 sortia de Cadis una esquadra francoespanyola al capdavant de la qual estava el Duc de Crillon. Les hostilitats duraren fins al quatre de febrer del 1782 quan el Castell de Sant Felip es va rendir a les tropes aliades. L'imminent atac de les tropes francoespanyoles explica per què a partir del 1780 el ritme de treball de la Societat va anar decaient, tal com podem observar en la lectura del *Registre*.

Malgrat que la guerra pel domini de Menorca va acabar l'any 1782, la Societat Maonesa de Cultura no es va recuperar de la davallada d'activitat patida entre els anys 1780 i 1782. Certament, sembla que la societat havia suposat per a Ramis un projecte emocionant al capdavant del qual no li importava situar-se. Així, és comprensible que, el 1783, l'autor intentara reubicar les seues aspiracions, europees i il·lustrades, sota les

⁷⁸ Juntament amb Joan Ramis com a secretari i bibliotecari, la resta de l'organigrama de la Societat Maonesa de Cultura estava conformada per altres quatre càrrecs: un secretari extraordinari (Vicent Caules), que substituïa el secretari en cas de necessitat; un bibliotecari extraordinari (Pere Ramis), que feia el mateix respecte del bibliotecari ordinari; un comissionat (Andreu Hernandes), que s'encarregava de gestionar la compra dels llibres i la premsa; i, finalment, un tresorer (Josep Missó), que s'ocupava de gestionar els comptes del grup.

noves coordenades culturals i ideològiques de l'Espanya de Carles III. Aleshores, Ramis va redactar les bases d'una nova agrupació, en les quals es reemplaçava el nom de la Societat Maonesa de Cultura pel de Sociedad Económica de Amigos del País de la Plaza de Mahón i l'ús prioritari de la llengua catalana era substituït per l'ortografia de l'Academia Española de la Lengua⁷⁹. Amb tot, la petició de creació de l'organisme va ser denegada. Tal resolució va constituir una sentència de mort definitiva per a la Societat.

Tot i que encara va cuejar durant uns anys més, la dissolució de la Societat Maonesa de Cultura, abandonada i buida de contingut, va acabar sent votada el dia 17 de març del 1785, per tan sols onze dels associats. Aleshores Menorca es trobava en l'interludi de domini espanyol (1782-1797) entre la segona i la tercera dominació britànica. Els motius pels quals es va optar per posar fi a la Societat són obscurs. Una possible hipòtesi és que la pertinença al grup, innòcua a l'emparament dels anglesos, es va tornar incòmoda a la tornada de la sobirania espanyola que, potser, els relacionava amb les idees progressistes que aleshores recorrien Europa. Procedent molts dels membres de la Societat d'estaments i àmbits relacionats amb els òrgans de govern, és comprensible que preferiren desvincular-se de la Societat per tal d'evitar represàlies.

De la mateixa manera, no podem obviar la situació dels quatre estrangers del grup —Jaime Uhler (suís), Ernest Theophile Koepp (anglès), Otton Guillaume George de Cronhelm (alemany) i David Causse (francès)—, la qual degué canviar amb l'adveniment d'unes noves autoritats que, probablement, els miraven amb recel⁸⁰. A més, a banda dels motius polítics i ideològics que afectaren l'activitat de la Societat, també hem de considerar les situacions personals i individuals de cadascun dels seus membres. Així, tal com afirma Hernández Sanz:

⁷⁹ L'article de Pons (1991, pp. 97-132) aprofundeix en l'intent de Joan Ramis de crear la Sociedad Económica de Amigos del País de la Plaza de Mahón. Inclou la reproducció facsímil de la carta en què es demanava la seua creació. És significativa la manera com apareix firmada per sis personalitats, cinc de les quals ja havien format part de la Societat Maonesa de Cultura: Pere Creus, Joan, Bartomeu i Pere Ramis i Joan Soler. L'únic nom nou que hi apareix és el de l'hisendat i erudit Josep Soler i Vives (1722-1793). Les societats econòmiques d'amics del país van ser una sèrie d'associacions característiques del segle XVIII a Espanya, a imitació de les tertúlies literàries que estaven tenint lloc arreu d'Europa. Com aquestes, defenien alguns preceptes del projecte il·lustrat, tot i que altres ideals de l'il·luminisme van quedar difuminats en la reubicació en el context espanyol. Per a més informació, consulte Ruiz (2008, vol. V, pp. 425-526).

⁸⁰ De fet, tant és així que cap dels membres mencionats figura en la firma de la dissolució de la Societat. Igualment, sabem que tampoc van participar en la venda dels llibres de la biblioteca, posterior a l'acabament del grup (vegeu *Annex III. Fons bibliotecari de la societat maonesa de cultura*).

Tal vez hallaríamos el motivo de aquel abandono y de aquella disolución si pudiéramos ahondar en la vida íntima de los fundadores de la *Biblioteca* y nos fuera permitido conocer la parte activa que, como hombres públicos, les quedó reservada en los trastornos ocurridos en nuestra ciudad [Maó] a raíz de la ocupación y conquista de Menorca por las armas católicas, en 1780-1781 (Hernández Sanz, 1921, pp. 246-247).

Així doncs, la subordinació a la corona borbònica, va suposar un trasbalsament en la vida pública de l'illa, els efectes del qual es van fer notar en tots els àmbits. Pel que a nosaltres ens ocupa, val a dir que, des d'un punt de vista reduccionista, el canvi d'ordre va provocar el lent esmorteïment i la final dissolució de la Societat Maonesa de Cultura. Des d'una perspectiva més àmplia, a més, es va passar d'una Menorca britànica, oberta als nous corrents ideològics, a una espanyola, caracteritzada pel proteccionisme intel·lectual.

Després de la dissolució de la Societat es van posar a la venda, entre els membres de la Societat, els volums que conformaven la biblioteca. Tal com es pot veure en l'*Annex III* d'aquest treball, Joan Ramis va ser l'usuari de la biblioteca que va adquirir un major nombre de títols, amb uns deu⁸¹. Aquesta xifra el col·loca immediatament davant de Pere Creus (nou) i Joan Roca (huit) i a molta distància de la resta de membres, que, si de cas, van comprar uns pocs títols. A més, cal tenir en compte que Ramis, amb la seua adquisició, es va agenciar una quarta part de les peces que constituïen la col·lecció (trenta-huit en total). Entre les obres que va escollir, predominen les de temàtica històrica, especialment les que s'ocupen d'Europa o del món grecollatí. Encara que menys copiosos, també hi ha alguns textos clàssics de la literatura.

Tot i que ara entrem en el camp de l'especulació, hem d'assenyalar en Ramis una hipotètica voluntat de conservar —en la mesura que fora possible— el conjunt de la biblioteca de la Societat. Com ja hem vist abans, ell va ser un dels membres fundadors i més actius del grup, fins al punt que va ostentar els càrrecs de secretari i bibliotecari

⁸¹ Suposadament, els títols que Ramis va adquirir són els següents: *Abregué chronologique de l'histoire de France* (Charles-Jean-François Hénault, 1744); *De Republica Hebraeorum* (Petrus Cunaeus, 1617?); *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jerusalem* (René Aubert de Vertot, 1726); *Histoire des Sarrasins* (Simon Ockley, 1708-1718); *Memoire pour servir à l'Histoire de la Fête des Foux* (Jean Bénigne Lucotte de Tilliot, 1751); *Opere* (Pietro Metastasio, 1751?); *Principes de Littérature et des Belles Lettres* (Charles Batteux, 1774); *Satires* (Dècim Juni Juvenal, <128 d. C.); *Satires* (Aule Persi Flac, <62 d. C.) i *Vie de l'Empereur Julien* (Jean-Philippe-René de La Bléterie, 1735).

ordinari. Així doncs, creiem que degué costar-li assimilar la fi d'una iniciativa a la qual li va dedicar tants esforços i que, amb la compra dels deu títols mencionats, no buscava sinó resguardar part de la col·lecció.

En aquesta línia apunta altre fet notori de la dissolució de la Societat, com és la compra dels materials extraliteraris del grup per part de Joan Ramis. Talment, l'autor es va fer càrrec de cinc mapes i, el que és encara més important, del *Registre* i de l'exlibris de la Societat. La decisió d'adquirir els dos emblemes fundacionals del grup, justament en el moment de desfeta de la Societat, quan ja no tenien cap utilitat, els interpretem com un acte final de mitomania, com un intent de conservar un record d'allò perquè Ramis havia lluitat tant. De la mateixa manera, el fet que la resta d'afiliats permetera el moviment, ens indica que, en última instància, tots reconegueren que era ell i no cap altre qui, com a cor i esperit del grup, havia de ser el receptor dels emblemes identitaris de la Societat Maonesa de Cultura.

No obstant això, la desfeta de la Societat no va suposar l'esmoreïment de les idees il·lustrades a Menorca. Al contrari, aquestes van ser repeses per una segona onada de protagonistes que, emmirallats per la tasca del grup, recolliren el guant de la continuïtat. Parlem doncs d'autors i intel·lectuals nascuts entre els anys 1760 i 1770, que, talment, van viure molt de prop els períodes de dominació francesa, la segona britànica i, el que serà més definitiu, l'espanyola. I és que, al contrari que en els membres de la primera generació, en els segons ja es farà patent el debat entre conrear la llengua pròpia o alguna de les opcions que arribaven des de l'exterior.

A favor de la catalanitat menorquina va resoldre la principal figura de la segona promoció, la del gramàtic, lexicògraf i poeta Antoni Febrer i Cardona (1761-1841). Conscienciat de la necessitat de dignificar la llengua i donar-la a conèixer entre els joves, va iniciar un projecte vastíssim, formulat des de la perspectiva de l'Europa de les Llums, però enquadrat en el marc illenc⁸². De fet, tal és la magnitud del projecte que Febrer va ser l'autor que més va perllongar la seua producció en català, continuant-la

⁸² La pràctica totalitat de les obres d'Antoni Febrer han estat editades recentment per l'IME: *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (Paredes, 2001a); *De la vellesa, de l'amistat* (Paredes, 2002); *Versions teatrals* (Mas i Ripoll, 2004); *Obres gramaticals I* (Ginebra, 2004); *La creació del món, oratori de Joseph Haydn* (Daufí, 2004); *Poesies I. Gloses i cobles* (Paredes i Salord, 2005); *Obres didàctiques I: Exercici sobre la mitologia, Compendi de la filosofia moral i Les aventures d'Aristònou* (Paredes, 2006); *Preceptiva poètica* (Veny-Mesquida, 2008); *Obres didàctiques II. Mètode de cant* (Daufí, 2009); *Obres gramaticals II* (Albiol i Feliu, 2017) i, fins i tot, un disc compacte amb la interpretació musical de les partitures de *La creació del món, oratori de Joseph Haydn* (IME, 2015). Per a més informació, consulteu l'apartat 3.2.4. *Edició de les obres del període*.

fins i tot més enllà dels membres de la tercera generació. Al respecte, Salord (2012a, p. 177) opina:

Este magno proyecto, de casi un centenar de obras manuscritas, se inició a principios del siglo XIX con el objetivo de dotar a la cultura insular (con conciencia de pertenecer a una comunidad lingüística más amplia y completa) de todos los instrumentos de la Europa ilustrada: codificación gramatical, repertorios léxicos con equivalencias en otros idiomas (latín, francés y español), preceptiva poética, traducción de los autores clásicos, traducción de los autores franceses del clasicismo y del siglo XVIII, traducción de textos bíblicos, recopilación de poesía popular, traducción de obras de espiritualidad ilustrada, de himnos litúrgicos... [...] La sola lectura de estas obras evidencia que nos hallamos seguramente ante el escritor más ambicioso de la literatura catalana de las décadas anteriores al movimiento cultural que conocemos con el nombre de Renaixença.

Juntament amb Antoni Febrer localitzem altres autors que intentaren valorar el treball de Joan Ramis, com el capellà Francesc Pons i Carreras (1768-1855), autor de *Resumen de los empleos y ejercicios literarios del infatigable mahonés el doctor don Juan Ramis y Ramis, académico correspondiente de la Real de la Historia*, o alguns dels germans mateixos de Ramis. Talment, Josep Ramis, clergue, va escriure un estudi sobre agricultura titulat *Tractat d'agricultura i economia rural de l'illa de Menorca*. Per la seua banda, Antoni Ramis és autor d'una vintena de títols de naturalesa diversa, entre els quals cal destacar *Noticias relativas a la isla de Menorca*, un conjunt de sis volums, publicats entre el 1826 i el 1829, que inclouen reflexions sobre diversos temes, sent-ne algunes ampliacions de les obres de Joan Ramis⁸³.

Encara més, l'admiració d'Antoni per Joan sembla evident pel fet que sabem que va intentar crear una nova societat econòmica d'amics del país a Maó, a la manera de la Societat Maonesa de Cultura, però adscrita a les coordenades castellaneres i centralistes que imposava la dominació espanyola. En el projecte, que data del 12 de novembre del 1834, van intervenir Antoni Ramis i Antoni Llambias, els quals van proposar una llista

⁸³ Les obres d'Antoni Ramis poden trobar-se en l'*Annex VI. Relació d'obres atribuïdes a Antoni Ramis*, el qual hem realitzat per la manera com molts dels seus textos connecten i amplien l'obra del germà major.

de candidats per a cadascuna de les àrees que havia de tenir⁸⁴. El document és significatiu per la manera com ens ofereix una llista de les personalitats erudites de l'època i els seus camps d'especialització: Josef Sancho (història natural, geografia i indústria); Josef Vidal i Sancho, Joaquín Albertí, José Sancho i Mercadal i Rafael de Febrer i Albertí (agricultura); Guillermo Sintès (química i botànica); Antonio Germán (indústria); Pedro Albertí i Vidal (maquinària); i Antonio Lladó (fabricació de pianos i instruments de vent, i maquinària).

Amb tot, de la nòmina proposada per Antoni Ramis, els noms que més criden l'atenció són els que havien de dedicar-se a l'àrea de literatura i belles arts, Antoni Febrer i Vicenç Albertí. La coexistència dels dos posa de manifest els lligams entre els diversos grups d'intel·lectuals, ja que tots dos són els màxims exponents de les seues respectives generacions. La tercera i última d'aquestes onades engloba els pensadors nascuts en la dècada dels setanta, formats en gran manera durant la dominació espanyola dels anys 1782-1798, un moment en què devia ser cada vegada més evident la filiació espanyola de l'illa. Així i tot, la producció literària en català va continuar activa durant aquests anys i tan sols es va aturar de manera significativa a partir de la Dècada Ominosa, durant els últims anys del regnat de Ferran VII d'Espanya.

Pel que fa als noms i títols, destaca el paper de Josep Sanxo (1777-1847), un religiós que, en línia amb els ideals d'home il·lustrat, va escriure un seguit d'obres de molt diversa naturalesa, que inclouen temes com les ciències naturals (*Ensayo de una historia natural de Menorca, contenint los dos reynes, animal y mineral*, una de les primeres obres sobre el tema escrites en català), la historiografia (*Memoria sobre la parroquia de Mahó*) o la teologia (*Manual per los congregants de la devota congregació del amabilíssim cor de Jesús sacramentat*). També és l'autor d'un *Dietari* que el va ocupar entre els anys 1824 i 1844, amb una gran quantitat d'informació sobre la vida diària de la Menorca de l'època⁸⁵.

Sobresurt també en aquest grup Joana de Vigo i Esquella (1779-1855)⁸⁶, aristòcrata ciutadellenca i única representant femenina de la Il·lustració menorquina de

⁸⁴ La carta en la qual Vicenç Albertí és proposat com a membre de l'àrea de literatura i belles arts de la incipient societat econòmica es pot trobar editada en Salord (2010, pp. 55-56).

⁸⁵ El *Dietari* ha sigut editat recentment per Martín (2018). Tal com vam ressenyar en Martínez (2019), no es tracta d'un diari íntim i personal; al contrari, és una consuetud religiosa en què el seu autor va anotar diàriament els diferents esdeveniments que tenien lloc a la parròquia de Santa Maria de Maó.

⁸⁶ Joana de Vigo i Esquella (Ciutadella, 1799-1855). Va desenvolupar una activa trajectòria traductològica en català de textos de diversa naturalesa, entre els quals destaca la seua traducció del 1801 de la tragèdia francesa de Claude Guimond de la Touche, *Ifigènia a Taurida*. La seua figura va ser

què tenim constància. La seua producció inclou traduccions d'assajos històrics, mitològics, filosòfics i de viatges; amb tot, la seua obra més coneguda és la seua traducció d'*Ifigènia a Tàurida*⁸⁷. En paraules de Josefina Salord (Pons, 2013), el fet de comptar amb una representant femenina demostra que «el moviment il·lustrat a Menorca va ser molt més extens i intens del que ens pensàvem». De Vigo s'ha convertit, de fet, en un dels noms fonamentals de la tercera cadellada il·lustrada i la podem ubicar en el mateix nivell que altres contemporanis seus, com els metges Mateu Orfila (1787-1853), famós pel seu *Traité des poisons ou toxicologie general* (1815); Rafael Hernández Mercadal (1779-1857), que va mantenir una intensa polèmica intel·lectual amb Joan Ramis; i l'historiador i gramàtic Joaquim Pons i Cardona (1780-1838), autor dels *Principis de la lectura menorquina* (1804).

Tot i això, la figura més representativa de la tercera generació d'il·lustrats menorquins va ser la de la segona personalitat a què ens adrecem en aquest treball, Vicenç Albertí i Vidal (1786-1859). El maonés va traduir nombroses peces teatrals entre els anys 1815 i 1830 per a donar resposta a la necessitat de producció del teatre de la Casa de la Misericòrdia. Amb tot, amb el seu treball, va convertir Maó en l'epicentre del teatre en català del segle XVIII i bona part del XIX, ja que les seues peces continuaren representant-se fins al 1843. Com hem vist, a més, és també el traductor de *L'Alonsiada*, la versió catalana de *La Alonsiada* de Joan Ramis. Certament, no deixa de ser significativa la manera cíclica —fins i tot, quasi poètica— com l'última gran obra de literatura de creació del període va servir per a unir la primera i l'última de les seues generacions de protagonistes.

descoberta recentment, en l'inventari del fons documental Carreras, dipositat a l'Arxiu Diocesà de Menorca (Pons, 2013). Per a més informació sobre l'autora, consulteu Salord (2013, pp. 113-147).

⁸⁷ L'obra teatral *Ifigènia a Tàurida* ha sigut recentment editada per Paredes i Salord (2019), en la col·lecció *Biblioteca Marian Aguiló*, de l'editorial Publicacions de l'Abadia de Montserrat. L'argument del text, que denuncia els excessos de la religió, està totalment en línia amb els preceptes ideològics de la Il·lustració i demostra un esperit progressista.

4.1.2. *El català com a llengua de cultura*

Un dels elements clau de l'anomenat període menorquí de la cultura catalana és la manera com el català es va mantenir a l'illa, no solament com a la llengua prioritària —tant de les classes populars com de les elits—, sinó també com a llengua d'expressió en l'àmbit de l'alta cultura. Així, els successius dominis britànic, francès i espanyol durant bona part de la centúria van marcar un ritme propi a Menorca, diferent del que va tenir lloc a la resta de territoris de l'antiga Corona d'Aragó durant el XVIII⁸⁸.

Talment, durant bona part del set-cents, a l'illa, la situació sociolingüística es va caracteritzar pel monolingüisme en català dels ciutadans. Ara bé, tot dins d'uns paràmetres d'analfabetisme galopants. Pons (1995, p. 483) documenta que el 1887, amb una població de 37.686 habitants, solament 10.303 sabien llegir i escriure, un 27,33% del total. L'autor posa aquest índex en relació amb el cens de Floridablanca del 1785 i 1787 i estima que, el XVIII, solament devien estar alfabetitzats al voltant d'un 10% dels menorquins⁸⁹. D'ells, la pràctica totalitat ho eren en català; solament alguns estaven familiaritzats amb les llengües clàssiques i encara menys en parlaven d'altres estrangeres, com el castellà, el francès o l'anglès.

Així doncs, la continuïtat i la normalitat van marcar l'actitud dels menorquins respecte de la seua llengua durant bona part del segle i en cap cas es van plantejar fer-ne servir altra. Encara més, tal consideració era extensible a tots els àmbits d'ús; el menorquí no estava reduït a un àmbit domèstic o de proximitat, sinó que també era utilitzat en les àrees de l'administració pública, la religió i l'educació. Un exemple paradigmàtic d'aquest fenomen el trobem en el *Nou mètode per aprendrer la llengua llatina* (1762), d'Antoni Portella, que va ser el llibre de capçalera per a l'aprenentatge de la gramàtica fins al 1812.

El *Nou mètode* prioritza la llengua vulgar per damunt del llatí com a idioma vehicular en l'ensenyament, en un debat paral·lel al que estava tenint lloc a altres focus europeus d'il·lustració. Certament, es tracta d'una idea molt innovadora, la primera de què tenim constància en català, i que s'avança fins i tot al mateix procés en castellà, que no va tenir lloc fins a la promulgació de la Reial Cèdula d'Aranjuez de Carles III, del

⁸⁸ Per a una aproximació a la situació sociolingüística d'aquests territoris, vegeu Ginebra (2012).

⁸⁹ De fet, el mateix Joan Ramis sembla confirmar aquesta idea, tot indicant que l'analfabetisme afectava especialment les classes humils. Així es desprèn d'un text en què l'autor afirmava que «el leer, escribir y saber de cuentas es cosa común a los menorquines, si bien los pobres no muestran en general mucha prisa por educar a sus hijos» (Cotrina, 1929, pp.165-166).

1768. L'autor del text defenia el pas d'una llengua a l'altra preguntant-se «com podrà un jove principiant entendre unes regles escrites en un idioma qui li es totalment estrany: esto vertaderament és ensenyar una cosa no coneguda per medi d'altra igualment ignorada» (Portella, 1762, p. 6)⁹⁰.

Actituds i publicacions com les de Portella validaven l'ús de la llengua catalana com a vehicle d'expressió, fins i tot en els àmbits de l'alta cultura. Així, tal com hem vist en parlar de la Societat Maonesa de Cultura, el català va ser la llengua prioritària utilitzada pel grup. Aquest fet va suposar una producció d'alta cultura en català que no té equivalències en cap dels altres territoris de l'antiga Corona d'Aragó. Com va destacar Hernández Sanz:

Al lema *Studio et Amore* podía haber añadido la Societat Maonesa el de *Pro Minorca*. Efectivamente en todos sus actos, en todos sus acuerdos se patentiza el cariño que sentían aquellos varones por su patria nativa. Y de todas sus manifestaciones ninguna es tan ostensible como el empeño en el cultivo en lengua materna. En dialecto menorquín discutieron en sus asambleas; en lengua catalana, con más o menos pureza, redactaron sus estatutos, extendieron las actas de sus sesiones, escribieron sus traducciones y sus discursos; y es más, precisamente, en una época en que aquella había llegado a su máxima decadencia, aquí, en una comarca tan apartada del centro cultural del habla catalana, y en su aislamiento, aquel grupo de beneméritos, erigidos en académicos de la lengua, discutían en largas sesiones (Hernández Sanz, 1921, p. 279).

Encara més, el català no solament va ser emprat pels membres de la primera generació d'il·lustrats menorquins, sinó que el seu exemple degué servir d'inspiració per a les futures generacions, que, conscients que era possible produir una cultura de primer nivell en la llengua peròpia, la van continuar conreant. La conjuminació d'un element i l'altre, de les influències dels corrents europeus i de la idiosincràsia pròpia de l'illa, acabaren conformant un vessant propi dins del moviment de la Il·lustració

⁹⁰ El debat sobre la conveniència de prioritzar el llatí o les llengües vernacles s'havia iniciat a mitjans del segle XVII a França, amb la publicació d'obres com el *Nouvelle méthode pour apprendre la langue latine* or *New Method of Learning Latin* (1644) i el *Nouvelle méthode pour apprendre la langue grecque* or *New Method of Learning Greek* (1655), ambdues de Claude Lancelot. Encara més definitiva va ser la *Grammaire general et raisonnée*, d'Antoine Arnauld i Claude Lancelot (1660), també coneguda amb el nom de *Gramàtica de Port-Royal* (Calafat, 2017).

europea que s'estendria fins als inicis del XIX⁹¹. En aquest sentit, Salord (2003a, p. 471) exposa els principis que caracteritzaren el moviment:

Creació literària, lectures i vida acadèmica, traduccions, història crítica, assaig, classicisme grecolatí, humanisme renaixentista, espiritualitat cristocèntrica, interès per la ciència, la política, la pedagogia, les preceptives literàries i les idees lingüístiques, dibuixen l'òrbita força completa de les tres generacions d'aquest grup il·lustrat menorquí.

Però una cosa era la llengua que utilitzaven els illencs per a relacionar-se entre si i una altra ben distinta, els usos sociolingüístics que es creen en la nova dinàmica de dominadors-dominats. De fet, a l'arribada dels britànics a Menorca per primera vegada, el 1708, tant els britànics com les autoritats foranes es van trobar amb el problema que suposava que els respectius interlocutors parlaven idiomes que els eren pràcticament desconeguts. Pareix que, en un principi, hi va haver certs dubtes sobre quina havia de ser la llengua de comunicació entre els dos grups, un debat que ràpidament es va resoldre a favor del castellà, una llengua amb què els anglesos estaven familiaritzats i que uns pocs menorquins havien estudiat⁹². Pons (1995, p. 480) fa veure que en els llibres d'acords de les universitats encara hui es poden localitzar diverses partides destinades a pagar traductors entre les tres llengües.

Podríem especular sobre els motius pels quals els menorquins van continuar parlant la seua llengua tot i l'arribada d'uns nous dominadors i, fins i tot, apreciar una presumpta fidelitat romàntica dels dominats envers el seu idioma. Però Ginebra (2012, pp. 105-116) rebutja aquestes idees i les posa en relació amb el que ell anomena «escenario sociolingüístico del Antiguo Régimen⁹³», que es caracteritza pel fet que les classes socials tenen accés a uns àmbits d'ús lingüístic molt restringit i estanc, de

⁹¹ Gella (1989, p. 155), recull una altra mostra de la vitalitat del català a Menorca a finals del segle XVIII. En aquest cas, es tracta d'un fragment extret d'un text de Joan Ramis, adreçat a la Reial Acadèmia de la Història l'any 1786 i en què es pot llegir el següent fragment: «La lengua menorquina es la misma, en sustancia, que la de Mallorca, Valencia y Cataluña; y no falta quien dice que en muchas partes no se habla con el gusto ni con el primor que en Menorca. A semejanza de otros idiomas, tiene sus bellezas y defectos; y es de notar que, sin embargo de las variaciones de dominio que ha tenido Menorca durante este siglo, no se han introducido en la isla muchas expresiones ni voces de otras lenguas».

⁹² Victory (1924, p. 360) diu que «las órdenes y los informes se daban generalmente en idioma castellano, sin perjuicio de pregonar aquellas en menorquín; algunos informes existen en latín, memoriales en el lenguaje del país y bastantes decretos de Kane en inglés, traducidos luego al castellano».

⁹³ Al seu torn, Ginebra (2012, p. 108), remet a les obres de Murgades (2009, p. 113), Ginebra (1999, pp. 26-27), Rafanell (2001, pp. 91-94) i Marfany (2009, pp.109-110) per a definir les propietats de l'escenari sociolingüístic característic de l'Antic Règim.

manera que les àmplies capes populars no tenen necessitat de relacionar-se amb les autoritats estrangeres i, per tant, d'aprendre la seua llengua; al seu torn, les autoritats, no tenen ni capacitat ni necessitat d'assimilar aquestes capes. Tot plegat, «en el Antiguo Régimen, puede ser normal que los súbditos no entiendan la lengua de su monarca: no les hace falta ni se lo exige nadie» (Ginebra, 2012, p. 108).

La dinàmica lingüística de l'Antic Règim es va mantenir a Menorca durant la pràctica totalitat del set-cents, de manera independent a les successives onades de dominadors que ocuparen el territori. De fet, resulta molt cridanera la similitud entre les manifestacions que uns i altres conqueridors despertaven en les autoritats de l'illa. En un interessantíssim exercici, Pons (1995, p. 476), en recupera diverses, com ara una feta amb motiu de la tornada britànica de l'any 1763:

Felicitemos a nuestro invicto y amable sobreano Jorge Tercero las insignes victorias y felices sucesos que ha logrado en el curso de la última guerra y la recuperación de esta isla que nos ha procurado la inexplicable dicha de recaer bajo su suave dominio y placer⁹⁴.

O aquesta altra, que tingué lloc a l'arribada de les tropes espanyoles, ocorreguda l'any 1782:

Los jurados de la ciudad de Maón por sí, y en representación de nuestro pueblo, llenos del mayor júbilo y respeto, tenemos el honor de dar la enhorabuena a V. Mgd. Por el glorioso triunfo que sus reales armas acaban de conseguir [...]. Este suceso, que del todo la reintegra a la Corona, y pone en ella en seguridad la sagrada religión católica romana, nos deja llenos del mayor consuelo⁹⁵.

I encara una més, de l'any 1798, en què Pere Ramis afirma sobre la tornada britànica que donaria lloc a la tercera i última dominació anglesa:

Jo me son adresat a S. E. y que tant en nom propi com en nom de tots los habitants de Mahó y son terme tenían [els magistrats de Maó] lo honor de manifestar-li que havían tingut i tenían una alegría inexplicable de la felís

⁹⁴ Pons extrau aquest fragment de Mata (1991, p. 121).

⁹⁵ Pons extrau aquest fragment de Piña (1983, p. 114).

conquista de esta isla per las armas británicas per cuyo medi tenían la ditxa de éser altra vegada súbdits de sa graciosísima magestat, el rey de la Gran Bretaña⁹⁶.

Com veiem, la postura de les autoritats locals no va canviar massa respecte d'uns dominadors a altres i, encara que siga en la superficialitat dels documents públics, es mostren cordials, feliços i respectuosos amb tots ells. La falta d'una afiliació concreta pot interpretar-se com una mostra de la consciència clara dels menorquins de trobar-se al centre d'una guerra entre potències europees pel control del Mediterrani. En aquest sentit, i sense un contendent preeminent clar, és comprensible que els ciutadans es cobriren les espatlles i donaren la benvinguda al dominant de torn.

Tanmateix, al llarg del segle sí que es produeix un canvi en la mentalitat dels dominadors, marcada pel que Ginebra (2012, pp. 113-115) anomena «escenario sociolingüístico del régimen liberal». Es tracta d'un nou paradigma sociolingüístic que es caracteritza per comptar amb un important discurs teòric il·lustrat i una nova definició de conceptes tals com *llengua* o *nació*, que són units de manera indivisible. D'aquesta manera, es construeix una identitat nacional que ve determinada, entre altres coses, per una llengua comuna que comparteixen tots els seus ciutadans. Així doncs, és necessari que els nous individus que entren a formar part del grup la parlen, per a identificar-se i significar-se respecte d'altres nacionalitats. A aquest fet, a més, s'uneixen altres principis de la Il·lustració, com són el de l'intervencionisme públic i la importància de l'educació, que es tradueixen en un augment de les polítiques per al foment de la llengua pròpia.

Consegüentment, en realitat, no advertim símptomes clars de castellanització fins al període de dominació espanyola del 1782 al 1798. Riudavets (1982, pp. 544-545) també coincideix que és aleshores quan es produeix un daltabaix en l'espai sociolingüístic menorquí:

En cuanto al castellano, en la época á que nos referimos, les era tan extraño á los menorquinas, que necesitaban intérprete para comunicarse con los españoles que aportaban en la isla, ya fuesen empleados ó transeuntes [...] Y preciso les fué a los menorquinas para aficionarse al habla de Cervantes, que vinieran a la reconquista de nuestra isla las poderosas fuerzas católicas mandadas por el Duque de Crillon

⁹⁶ Pons extrau aquest fragment d'Hernández Sanz (1922, p. 23).

en 1781, y que quedara de gobernador de la isla el preclaro Conde de Cifuentes, que tanto impulso dió a la instrucción.

Aleshores, pareix que els menorquins mateixos cregueren que es tractava de la reincorporació definitiva de Menorca dins de l'Espanya de Carles III i, per tant, actuaren en conseqüència. Una prova d'aquest fet la trobem en els estatuts que Joan Ramis va redactar el 1783 per a la nova Sociedad Económica de Amigos del País de la Plaza de Mahón, que havia d'emmarcar-se en el nou panorama polític borbònic. Talment, el maonés escriu⁹⁷ que «cuidará el secretario de sacar una copia en limpio de cada cosa bien corregida, conforme a la ortografía de la Academia española» (Pons, 1991, p. 105), evidenciant que, en cas d'aprovar-se els estatus, s'optaria per la llengua castellana. Això sí, com que encara es preveia la incorporació de personalitats estrangeres, també s'admetia la utilització d'altres idiomes com el llatí, el francès, l'italià i l'anglès. Solament el català, la llengua en què fins ara s'havien expressat en la Societat Maonesa de Cultura, va ser bandejat.

A partir d'aquest moment l'assimilació lingüística serà imparabile i irreversible, fins i tot malgrat la tercera dominació britànica (1798-1802). A l'acabament d'aquest breu interludi, el castellà començarà a inundar de manera progressiva les diferents àrees de la vida pública. Així, si el 1786 es va crear a Villacarlos la primera escola en castellà, el 1802 el capità general de Balears, Juan Miguel Vives, va prohibir que a les escoles de primeres lletres s'impartiren nocions de català, «por estar mandado por Su Majestad que en todas ellas deva enseñarse en español, por ser el idioma general de la nación, y así se executa en Cathaluña y Mallorca» (Pons, 1995, p. 484).

La situació del català l'escola es va agreujar en els anys posteriors: el 1812 deixa d'utilitzar-se la gramàtica llatina d'Antoni Portella i se substitueix per altra de Francesc Pons, en castellà⁹⁸; el 1816, l'Ajuntament de Maó rebutjà un pla pedagògic presentat per Joan Ramis, Antoni Febrer i Vicent Papelcudi; i el 1819, Febrer refusà la direcció de l'escola de primeres lletres. Davant la negativa de Febrer de refer el pla educatiu en castellà, l'encàrrec va passar a altres mans. D'aquesta forma, el 6 d'octubre del mateix

⁹⁷ Pons (1991, pp. 97-132) analitza la vida de Joan Ramis durant els anys de la dominació espanyola i tracta els moviments que va haver de fer per a congregar les lleialtats als bàndols espanyol i britànic, que aleshores es disputaven Menorca.

⁹⁸ Es tracta del *Nuevo método para aprender por principios fáciles la lengua latina*, de Pons (1812-1814). Constava de dos volums, el primer publicat el 1812 i el segon el 1814. L'obra va ser reeditada i ampliada el 1831, amb el subtítol de *Corregido por el mismo autor en esta reimpression* (Bover, 1868, pp. 113-114).

any, Vicenç Albertí i Joan Seguí presentaren un document en què, per primera vegada, s'establia l'obligatorietat d'utilitzar el castellà al centre educatiu.

En relació amb l'església, val a dir que l'ús del català va entrar en declivi a partir del 1803. I és que, si fins al moment un dels requisits per a ser bisbe de l'illa era ser menorquí per la necessitat de comprendre la llengua, l'arribada de Pedro Antonio Juano (1803-1814) va suposar un colp tremend a la vitalitat del català. Va ser el mateix cap de la diòcesi qui va imposar la llengua castellana a l'hora de predicar, en els registres eclesiàstics de naixements i defuncions, i en els llibres de comptes de les confraries. La seua postura, allunyada dels principis il·lustrats, serà imitada pels posteriors bisbes de Menorca⁹⁹.

Pel que fa a la premsa, podria semblar que hi va haver cert reviscolament del català per l'aparició de la publicació *Talaya contra brivons*, també anomenada *El Desaristarcador* i única per l'ús del català com a llengua vehicular. Ara bé, i d'acord amb Melchor (1997, p. 104), creiem que la seua importància ha de relativitzar-se, tant perquè va tenir una vida ínfima, amb tan sols un grapat de números publicats setmanalment entre el 20 de gener i el 17 de febrer del 1814, com pel fet que la resta de publicacions semblants de la mateixa època es van produir en castellà.

Bandejat cada vegada de més àmbits, el català es va veure arraconat en espais cada vegada més reduïts, especialment en aquells dominats pels erudits i intel·lectuals. En aquest sentit, cobra més importància la vastíssima tasca d'Antoni Febrer, articulada al voltant de les seues dues gramàtiques: *Principis generals de la llengua menorquina* (1804) i els *Principis generals i particulars de la llengua menorquina* (1821), que, amb tot, no es van arribar a publicar. També destaca la tasca traductològica al català feta per Vicenç Albertí a partir del 1815. L'existència i èxit d'aquesta solament s'explica perquè es tracta de peces teatrals, de manera que era fonamental utilitzar la llengua en què s'expressava el públic. Així i tot, les representacions teatrals en català també acabaren desapareixent i, a partir del 1843, es va imposar al Teatre Principal de Maó el gust pels espectacles de tall romàntic, en llengua castellana.

En definitiva, la Menorca del segle XVIII i finals del XIX va significar una de les cimeres més importants pel que fa a la utilització del català com a llengua de la més alta cultura de l'edat moderna, fins al punt de col·locar l'illa a la mateixa altura que qualsevol altre gran focus europeu d'intel·lectualisme il·lustrat i neoclàssic del moment.

⁹⁹ Per a més informació sobre la relació entre la religió i la identitat, llengua i cultura de Menorca, consulteu Salord (1997, pp. 97-120).

Tot amb tot, el període també va suposar l'inici del procés de desintegració de la consciència lingüística. Talment, les tensions polítiques anaren filtrant el predomini del castellà en totes les àrees de la vida pública, fins que l'oposició a aquest va ser nul·la, inclús en els àmbits de l'erudició. En paraules de Mas (2003, p. 459):

En resum, els grups d'intel·lectuals, en general i amb excepcions, d'alguna manera acceptaren i "necessàriament" executaren les directrius culturals de la política borbònica, i fins i tot cregueren de bona fe que havien de renunciar a la seva llengua en les expressions més nobles de la cultura. També acceptaren el divorci entre aquesta llengua i la cultura oficial. Després d'ells, altres hagueren d'intentar recompondre la situació, però fins a finals del segle XIX el pes mort que això va suposar va esser molt feixuc.

4.1.3. Els àmbits d'actuació

4.1.3.1. El teatre

La producció dels il·lustrats menorquins del segle XVIII i principis del XIX es va concretar en un ventall ben ampli d'àmbits: ciència, art, història, literatura de diversos gèneres, premsa, educació... Pràcticament no hi trobem una parcel·la de l'experiència humana que no es veiera afectada, directament o indirectament, per les aportacions il·luministes fetes durant aquests anys.

Amb tot, si hi va haver una esfera que va ser objecte d'una profunda renovació, aquesta no és altra que la cultural i, de manera més concreta, l'escena teatral. Talment, a la Menorca setcentista van confluïr una sèrie de condicionants que la propulsaren i dinamitzaren d'una manera sense equivalents a la resta de territoris: la gran tradició britànica del teatre, importada i refermada durant les successives dominacions; la recerca de les elits burgeses de noves formes d'entreteniment, socialització i consum cultural; i les oportunitats que la dramaturgia donava als autors il·lustrats per tal de desenvolupar el seu programa ideològic. En definitiva, un conjunt de circumstàncies a través de les quals «el teatre neoclàssic va tenir la seva màxima expressió, altra vegada, a Menorca» (Mas, 2003, p. 462).

De les influències britàniques i la puixança de la classe burgesa ja ens n'hem ocupat, de manera que ara ens centrarem en la consideració que es tenia aleshores del teatre. Souberyroux (2003, p. 252) és de l'opinió que, a Europa, el teatre va experimentar un gran desenvolupament durant el segle XVIII pel fet que els autors il·lustrats van descobrir la seua idealitat a l'hora d'adequar-se als principis pedagògics que propugnava la Il·lustració. D'aquesta forma, mentre altres gèneres com la premsa, la narrativa o l'assaig veien els seus efectes limitats per l'encara deficient nombre de lectors o per la inversió que suposaven les edicions impreses, el teatre permetia dirigir-se a pràcticament tota mena d'espectadors, de manera que funcionava com un veritable mitjà de comunicació, amb funció pedagògica i adreçat al conjunt de la societat. Per a il·lustrar-ho, l'historiador recupera un fragment d'una carta de Moratín a Godoy del 1797, en què demostra com els mateixos dramaturgs del moment eren conscients del paper que havien de jugar en la nova societat del Segle de les Llums:

Nadie ignora el poderoso influjo que tiene el teatro en las ideas y las costumbres del pueblo; éste no tiene otra escuela ni ejemplos más inmediatos que seguir que los que allí ve, autorizados en cierto modo por la tolerancia de los que le gobiernan. Un mal teatro es capaz de perder las costumbres públicas, y cuando éstas llegan a corromperse, es muy difícil mantener el imperio legítimo de las leyes, obligándolas a luchar continuamente con una multitud pervertida e ignorante¹⁰⁰.

Així doncs, els autors neoclàssics intentaren allunyar-se el més possible de les anomenades «comèdies de capa i espasa» del Segle d'Or espanyol, com les de Lope de Vega o Calderón de la Barca. I és que aquestes es caracteritzaven pels seus protagonistes individualistes i enlluernadors que sovint s'oposaven a l'autoritat i els objectius dels quals no sempre eren els mateixos que els del conjunt de la societat. Enfront d'ells, els dramaturgs il·lustrats proposen drames i tragèdies senzilles, que recuperen la norma de les tres unitats del teatre clàssic (espai, temps i acció) per tal de reforçar la idea de realitat. El missatge, i no l'argument, passa aleshores a convertir-se en la principal preocupació dels autors. O, en paraules de Souberyroux (2003, p. 254), «la estética de la comedia neoclásica no es pues una doctrina teórica, sino la traducción al lenguaje teatral de un proyecto político y social».

¹⁰⁰ Souberyroux (2003, p. 252) cita a través d'Andioc (1976, p. 517).

La manera com aquest superestrat cultural va afectar el substrat teatral menorquí previ a les dominacions del XVIII ha sigut molt poc estudiada. Sabem que l'illa comptava des de l'edat medieval amb un cert bagatge parateatral, encara que molt limitat i compost en la seua majoria per obres de caràcter litúrgic o polític¹⁰¹. És el cas de peces com *Cant de la sibil·la*, *Dansa de la mort*, *Davallament de la creu* o *La presa i conquesta de Menorca per lo rei Anfós*¹⁰², les quals eren representades en dates concretes de l'any, al carrer o dins de les esglésies, per grups d'actors no professionals, que generalment tenien lligams gremials, militars o religiosos¹⁰³.

Certament, la tradició del teatre hagiogràfic i polític continuarà viva durant el segle XVIII amb l'aparició de noves aportacions de filiació popular i tradicional, com les anònimes *Història de la invenció de nostra senyora del Toro*¹⁰⁴ i la *Comèdia de los pastorells*¹⁰⁵. La diferència és que, amb motiu de les successives dominacions, aquests espectacles van haver de conviure amb un teatre sense precedents illencs, de pretensions més elevades, d'influència europea i il·lustrada, que demanava unes infraestructures teatrals més exigents i estava dirigit a la classe dominant. En aquest sentit, el primer cas documentat de què tenim constància és la representació de *The beggar's opera*, de John Gay, una òpera de balades en tres actes que satiritza les òperes tradicionals italianes. Estrenada amb gran èxit a Londres el 1728, va ser actuada abans del 1733 a Maó, segurament en una representació semiprivada al Palau del Governador d'aleshores, Richard Kane, en línia amb la tradició del teatre de sala i alcova.

Les aportacions teatrals van continuar durant els anys de dominació francesa, tal com demostra Serra (1962, p. 327), que va donar a conèixer un quadre conservat al Museu d'Arts Decoratives de París que mostra «une représentation de *Le malade imaginaire* au Théâtre de Mahon sous la domination française pendant le Gouvernement

¹⁰¹ Una part significativa de les peces teatrals menorquines anteriors a les dominacions del XVIII ha sigut estudiada i editada per Cabra (1989), (1990) i (1993).

¹⁰² Observeu la similitud temàtica respecte a les dues Alonsíades, que evidencien que la conquesta de Menorca pel rei Alfons III d'Aragó el 1287 ja era considerat un fet notable a Menorca molt abans de les publicacions dels textos de Joan Ramis i Vicenç Albertí.

¹⁰³ Pons (2001, pp. 422-424), per exemple, documenta els casos de dues obres, una representada per «alguns mestres i carboners» i una altra, per un «grup de sabaters i teixidors». Segons ell, «els gremis i confraries, que des de l'edat mitjana s'encarregaven del muntatge dels misteris, devien ser encara, a finals del segle XVIII, un àmbit actiu en l'afició pel teatre i a partir d'ells, aquesta afició va desembocar en estructures més modernes, potser en camí de professionalitzar-se».

¹⁰⁴ Pons (2001, p. 422) argumenta que, en realitat, no es tracta d'una obra religiosa a l'ús, ja que, malgrat el títol, en l'argument, l'element religiós cedeix el protagonisme a la peripècia de dues parelles de pastors enamorats a una Menorca bucòlica.

¹⁰⁵ Salord (2010, p. 26) és de l'opinió que podria haver sigut escrita per Francesc Pons, llatí i poeta, amic de Joan Ramis.

du Comte de Lannion vers l'année 1760», en una sala d'uns 390 seients¹⁰⁶. Alguns documents conservats de l'època confirmen aquesta tradició, com són un informe sobre les activitats d'esbargiment dels regiments militars hostatjats a Maó, que representaren algunes peces, o un fullet que especifica que, entre dues comèdies franceses, van tindre lloc «correguda i ball menorquí. Entremès de cançons i de ball» (Vila, 1992, pp. 59-80).

A partir de la segona dominació britànica, la informació teatral que ens ha arribat és encara més abundant, en bona part gràcies al *Diari de Maó* escrit pel marí Joan Roca Vinent entre 1776 i 1826. En el dietari s'acumulen les fites teatrals aconseguides durant aquest lapse¹⁰⁷, tal com ha fet veure Salord (2010, p. 29):

El capità i dietarista maonès dona compte, ja el mateix any 1776, de la representació d'òperes al "Teatro"; el 1781, de la "primera comèdia espanyola"; el 1783, de l'inici de "comèdia menorquina"; el 1786, d'una tragèdia per oficials de la marina [...]; el 1787, de l'actuació per Carnaval, de tres companyies d'actors al "Teatro" [...]; al mateix any, d'una companyia de comedians espanyols procedent de Mallorca; el 1796, de representacions diverses [...]; el 1802, d'una companyia de putxinel·lis. El 1810 i 1811 inclou referències a [...] els balls a benefici dels pobres i dels orfes i expòsits [...]. El 1814, Roca i Vinent n'assenyala la celebració del primer ball de màscares i, després de la construcció el 1815 d'un teatre provisional a punt de ser emprat el 1816, de les representacions, a partir del 1817, de "comèdies i drames traduïts en menorquí" i d'òperes.

Tanmateix, no hem de caure en l'error de considerar l'obertura de la societat menorquina a noves formes de dramaturgia com un acte merament passiu. Al contrari, durant el temps de les dominacions diversos autors es van imbuir dels nous corrents estètics europeus que arribaven a l'illa i els van aplicar per a donar lloc a una producció

¹⁰⁶ Aquesta peça és doblement interessant: per una banda, perquè mostra la incipient arribada d'autors estrangers a l'illa als anys seixanta, com Molière; de l'altra, perquè demostra l'existència del Teatre de Comèdies, el primer establiment menorquí destinat específicament a la representació i del qual parlarem després, quan tractem els espais destinats a la teatralitat.

¹⁰⁷ El teatre que menciona el fragment sembla ser el «Teatre de Comèdies» de què parla Serra (1962), del qual encara hui es desconeix la ubicació exacta. Les tres companyies hi representaren diferents tipus d'espectacles: una, comèdies menorquines; altra, operetes franceses i italianes; i l'última, formada per militars, gèneres diversos. La pluralitat de gèneres i llengües apunta a la multiplicitat d'espectadors que aleshores hi havia a l'illa: d'una banda, els ciutadans menorquins, a què s'adreçaven les comèdies en la llengua pròpia; de l'altra, les operes en llengües estrangeres i les peces representades per militars, més adients per als dominants. Entre les peces reproduïdes aleshores, sembla que hi havia l'anònima *Història de la invenció de nostra senyora del Toro* i l'*Arminda* de Joan Ramis.

pròpia singular, marcada pels valors il·lustrats de justícia, raó i igualtat, però d'un caràcter menorquí innegable.

Aquest serà el cas de la ja mencionada Societat Maonesa de Cultura. La pèrdua del *Llibre* en què els membres del grup copiaven els seus escrits ens impedeix valorar de manera adequada l'activitat teatral que pogueren realitzar. Tanmateix, Salord i Salord (2001, pp. 410-411) són de l'opinió que, encara que hui es considere desapareguda, sobre la Societat Maonesa plana una evident ombra de producció teatral. En aquesta direcció apunten diverses proves, com són el fet que la biblioteca del grup incloguera peces, com les *Opere*, de Metastasio¹⁰⁸; que un dels pocs escrits que ens han arribat, *Safira*, tot i ser un poema, tinga un cert caràcter parateatral, ja que inclou parlaments dels personatges principals; o, fins i tot, que el documentat discurs que Vicenç Caules va fer l'11 d'abril del 1779 sobre Voltaire poguera haver inclòs la lectura d'alguna de les seues obres (Goulemot, 1989, pp. 73-81).

És en aquest context en què es va produir la que, sense dubte, és l'aportació més rellevant del període, la coneguda com a "trilogia teatral il·lustrada" de Joan Ramis, conformada per les obres *Lucrècia* (1769), *Arminda* (1771) i *Rosaura* (1783)¹⁰⁹. Així, tot i que la primera s'emmarca a la perfecció dins dels paràmetres de la tragèdia neoclàssica i aporta un to elevat i grandiloqüent que van dispersant-se en les dues últimes, totes tres es caracteritzen per la seua unitat temàtica. El tema no és altre que un profund debat filosòfic entre la raó i l'emoció, la justícia i la injustícia, la llibertat i la tirania, l'esfera pública i la privada; en definitiva, la reflexió al voltant d'alguns dels principals temes d'interès de l'il·luminisme.

Juntament amb la producció pròpia, també hem de considerar l'altra gran via d'entrada de nous textos: la traducció d'obres d'autors estrangers. Es tracta d'una activitat que va cobrar una importància vital durant tot el segle XVIII de la mà dels autors il·lustrats, per la manera com afavoria la divulgació d'idees, l'intercanvi d'opinions, la creació de nous referents i l'accés a noves produccions culturals. En paraules de Salord i Salord, (2001, p. 409):

¹⁰⁸ El títol, d'onze volums, va ser adquirit al llibreter de Liorna Jean Masy el mateix any de la creació de la societat, és a dir, el 1778. A la dissolució del grup, Joan Ramis va adquirir els volums. Com que sabem que Vicenç Albertí va traduir dues de les obres que hi apareixen, ens preguntem si seria possible que Albertí treballara partint dels volums que va adquirir Ramis. No sembla impossible si tenim en compte la relació d'amistat que sabem que tenien.

¹⁰⁹ Es pot trobar una anàlisi més detallada de les obres que componen la trilogia teatral il·lustrada en l'apartat corresponent d'aquest treball, el punt 4.2.2.2. *La trilogia teatral il·lustrada (1769-1783)*.

És inqüestionable que el grau d'obertura cultural d'un país té en les traduccions un dels indicadors més precisos: constitueixen el platet de la balança de la veritable recepció i assumpció dels pressupòsits estètics i ideològics d'abast general, aquells que impregnen no només la tasca pròpia de creació literària, sinó també els gusts i els interessos de tota una col·lectivitat. Les traduccions, que reclamen i creen normalitat cultural, esdevenen així, obra autèntica de recreació des del moment que adopten les formes amb què el nou públic s'ha de reconèixer.

A Menorca, la tasca traductològica va patir un gran auge durant aquests anys, en gran manera degut a la confluència d'un ampli ventall de llengües i cultures, tant dels locals, com dels dominadors (britànics, francesos i espanyols) i de tercers procedents d'altres nacionalitats (grecs, jueus i italians). D'aquesta forma, durant tot el període podem resseguir diverses fornades d'autors que tradueixen i adapten obres estrangeres al català.

De la primera generació, ens consta la labor realitzada per Pere Ramis, germà de Joan Ramis, que va traduir diverses obres de Molière, ara perdudes¹¹⁰. Al respecte, Bover i Fàbregues (1878, pp. 239-240) afirmen que «sus escritos en vulgar menorquín arrojan mucha fluidez, cadencia y energía. Pruebas de esta verdad son los excelentes dramas de Moliere, tan bien traducidos, que el mismo autor no lo hubiese puesto mejor»¹¹¹. Al costat d'aquestes peces hem de localitzar-ne altres com el ja comentat poema dialogat *Safira*, de Joan Soler i Sans, i una traducció d'autor anònim, *Los pletjadors*, feta a partir de *Les plaideurs* de Jean Racine, que satiritza el món dels jutges i els advocats.

El testimoni dels traductors va ser représ per il·lustrats de la tercera generació. El representant principal de l'etapa és Vicenç Albertí i Vidal, que va adaptar a la llengua i realitat menorquina un bon grapat de títols entre els anys 1815 i 1830. Amb ells, buscava recaptar fons per al teatre de la Casa de la Misericòrdia, en la qual va ocupar diversos càrrecs.

¹¹⁰ Pere Ramis havia estudiat literatura i idiomes. De fet, a més del català, coneixia «con la mayor perfección» el llatí, el grec, l'hebreu, l'àrab, l'anglès, el francès, l'italià i l'alemany. Gràcies al seu domini de tantes diverses llengües, va ser nomenat intèrpret de les llengües estrangeres a Menorca. A més, sembla que va traduir algunes peces de tipus judicial (Bover i Fàbregues, 1878, pp. 239-241),

¹¹¹ Segons Salord i Salord (2001, p. 411), a aquest grup de traduccions ramisanes de Molière podria pertànyer una versió setcentista d'*El malalt imaginari* localitzada a la Biblioteca de Catalunya. Sabem per Serra (1962, p. 327) que l'obra en versió francesa ja havia sigut representada abans a Menorca, de manera que és possible que Pere Ramis la traduïra per a presentar-la al públic menorquí.

Del total de les peces albertianes, ens n'ha arribat tan sols una vintena, que, tanmateix, ens permeten delimitar el gust que devia imperar en l'època: hi trobem peces llargues i breus, tant drames com comèdies, dels autors que aleshores triomfaven també a la resta d'espais teatrals europeus (com Goldoni, Molière i Metastasio) i alguns autors espanyols (Leandro Fernández de Moratín, Vicente Rodríguez de Arellano i Ramón de la Cruz)¹¹². Tot i això, hi advertim certs lligams cohesius, com el fet que vagen adreçats al públic burgès o la denúncia il·lustrada de les injustícies i els privilegis.

Al costat de la producció d'Albertí, hi ha altres mostres de traductologia com la tragèdia clàssica *Ifigènia en Tàurida*, feta per Joana de Vigo i Esquella¹¹³ a partir de la *Iphigénie en Tauride* (1757), de Claude Guimond de La Touche, o el drama *Sèneca i Paulina*, que el germà menut de Vicenç Albertí, Josep, va elaborar a partir del castellà *Séneca y Paulina* (1798), de Luciano Francisco Comella. Per contra, comptem amb menys dades d'*El hipocòndric, o sia el Purgant Le Roy*, una traducció atribuïda a un A. B. A. d'identitat desconeguda, que reflecteix el món dels metges.

Ja als inicis del segle XIX, la producció traductològica menorquina encara va cuejar alguns anys de la mà d'un dels membres de la segona generació, Antoni Febrer i Cardona. Així, el maonés encara traslladaria al català algunes peces que ens permeten allargar la tendència fins al primer terç de la centúria. En aquest sentit, destaquen alguns casos com l'oratori *La creació del món* (1807), a mig camí entre el teatre i la música, i feta a partir de l'original de Joseph Haydn; i la *Passió de nostre senyor Jesucrist, amb versos heroics i diàlogos* (1817), d'autor desconegut.

En canvi, el gruix de les traduccions teatrals de Febrer es va produir entre els anys 1833 i 1836, i el componen tres tragèdies de temàtica bíblica i dos drames profans ambientats en l'antiguitat clàssica, totes originals del dramaturg jesuïta Gabriel François Le Jay. Es tracta de *Josef venut pels seus germans; Josef, intendent de tot l'Egipte*; i, *Daniel o el vertader culte de Déu restablert en l'Orient*; els drames, *Filocriso, o l'avar* i *Damocles, o el filòsof regnant*. Antoni Febrer també hauria traduït una tercera peça centrada en la figura de Josef, *Josef coneixent els seus germans*, que apareix documentada, però que no sembla que haja arribat fins als nostres dies (Paredes, 2003, vol. I, pp. 261-262). En conjunt, la producció teatral de Febrer destaca per la vivesa del

¹¹² Per a més informació, consulteu l'*Annex VII. Relació d'obres atribuïdes a Vicenç Albertí*.

¹¹³ Salord (2010, pp. 32-33) ha destacat el paral·lelisme entre la *Ifigènia* de Joana Vigo i la *Lucrecia* de Joan Ramis, ambdues representades com a heroïnes receptors de l'ideari il·lustrat, que s'oposen a la barbàrie i la ignorància, i denuncien els abusos del poder.

seu llenguatge i la finalitat didàctica i moralitzant, en línia amb els preceptes del moviment il·lustrat.

Com veiem, la producció teatral del segle XVIII a Menorca, ja siga a través de l'escriptura de peces noves o a través de la incorporació de referents d'altres cultures mitjançant la traducció, va estar en auge. Amb tot, no hem de caure en l'error de creure que la mostra de què disposem reflecteix la totalitat de la producció d'aleshores. Talment, hem de tenir en compte que el que ara coneixem probablement tan sols siga una porció de la nòmina d'autors, traductors i títols que hi va haver. Encara més, hem de considerar que, juntament amb l'escriptura o la traducció d'obres que no necessàriament es representaren, existia tota una activitat de representació teatral, de companyies, teatres, cartelleres i espectacles que s'ha de considerar¹¹⁴. Tal com adverteix Sansano (2012, p. 164), «una cosa la obra de los ilustrados, como Joan Ramis o Febrer i Cardona, que pueden inclinarse por el gusto neoclásico en un momento y no en otro, y otra muy diferente es la práctica teatral concreta». Ara, doncs, intentarem donar-ne algunes claus.

La primera sala de la qual tenim constància és el Teatre de la Comèdia de Maó¹¹⁵, que segurament siga l'edifici que mostren els quadres donats a conèixer per Serra (1962) i en què es van representar els espectacles mencionats per Vila (1992). Amb tot, en coneixem poques dades, més enllà del fet que l'aforament sembla que era d'unes 390 persones, que les dades de representació l'evidencien actiu a mitjans del segle XVIII i que la localització, hipotètica, sembla que estava al carrer Sant Bartomeu, en l'actualitat carrer de sa Comèdia. A penes tenim més informació al respecte, ja que «es precisamente por la tradición oral de la existencia de este teatro que nunca se ha podido demostrar documentalmente» (Teatre Principal de Maó, s. d.). Encara així, a causa de l'aparició d'una segona fornada d'espais escènics entre finals del XVIII i la segona dècada del XIX, podem inferir que aleshores aquest ja no estava actiu.

El primer dels teatres de creació moderna és el de l'Església dels Grecs. Rep aquest nom perquè el local originalment era un temple dedicat al culte ortodox, establert a l'illa amb l'arribada d'una colònia grega durant la primera dominació britànica. Amb

¹¹⁴ Per a més informació sobre el tema, recomanem la lectura de Sansano (2012). L'autor diagnostica els problemes que presenta el teatre català del segle XVIII i proposa quines són les línies d'actuació que s'haurien de dur a terme per a completar la panoràmica que en tenim.

¹¹⁵ Julià (2012, p. 89), ens diu que abans del Teatre de la Comèdia, hi havia a Menorca altres llocs on es duien a terme activitats parateatral, sense que un predominara sobre els altres: «els documents de l'època ens diuen que balls, espectacles i altres actes socials es repartien a la sala de la Universitat, al magatzem on estava instal·lada l'Escola Llatina, el cafè d'Alexandria i al Royal Navy Theatre».

tot, després de la reconquesta de l'illa per mans espanyoles en la campanya del 1781, els grecs foren expulsats i el temple va passar a ser administrat per l'única família que es va convertir al cristianisme, els Làdico. Així, hi ha constància de representacions des de l'última dècada del set-cents fins a l'any 1868¹¹⁶. Vinculada al Teatre de l'Església dels Grecs apareix per primera vegada una institució que va ser definitiva per a la continuïtat del teatre menorquí, la Casa de la Misericòrdia. Aquest organisme, creat el 1792 i destinat a l'auxili dels pobres, els orfes i els expòsits, va entrar en l'àmbit de la gestió teatral com a mesura per a recaptar diners, en un moviment que no era gaire inusual en l'època. De fet, Sansano (2012, p. 160), nota que aleshores ja era habitual que els ens caritatius gestionaren els espais escènics:

la creación de los espacios teatrales específicos, de carácter profesional y de explotación comercial, en el último tercio del siglo XVI, cerrados y gestionados en régimen de monopolio por los hospitales de cada ciudad importante hasta el segundo tercio del siglo XIX, condicionaron en gran medida esta actividad en Cataluña, el Reino de Valencia y las Islas Baleares.

La gestió d'aquest teatre per part de la Casa de la Misericòrdia tan sols va durar uns pocs anys, fins a la segona dècada del segle XIX¹¹⁷. Aleshores, l'entitat apareix vinculada a un nou teatre, provisional, construït en una de les torres de la murada de la ciutat, coneguda com a Torre Rodona o Quarter dels Dragons¹¹⁸, en referència a les tropes que havia albergat amb anterioritat (Ajuntament de Maó, s. d.). D'acord amb les dades de Salord (2010, p. 29), la Universitat de Maó la va adquirir l'any 1813, el 1814 s'hi celebra el primer ball de màscares i el 1817, tant drames com comèdies, sota la direcció del mestre de capella Joan Bellot Taltavull¹¹⁹.

El 1818, però, arribà a Menorca el baríton i director teatral Giovanni Palagi¹²⁰, procedent d'Itàlia, que va rellevar Bellot al capdavant del Teatre de la Torre Rodona el

¹¹⁶ D'acord amb Limón (2003, vol. I, p. 245), Spiridion Làdico Font el donà a la diòcesi de Menorca i es reconvertí en església catòlica

¹¹⁷ Limón (2003, vol. I, p. 245) no documenten cap obra teatral de rellevància representada al Teatre dels Grecs, solament «petites representacions teatrals, balls i festes de carnaval».

¹¹⁸ Actualment també és conegut com a Bastió Buit.

¹¹⁹ Joan Bellot Taltavull (Maó, 1790-?): mestre maonés de capella. Es va formar a Itàlia fins que, el 1817 va retornar a Menorca. El 22 de setembre del 1817, juntament amb el director teatral italià Luigi Manrara, «sol·licità de la superioritat la llicència corresponent per a poder donar trenta representacions d'òpera. D'aleshores fins al 1820, fou el director del Teatre de Maó» (Julià, 2006, vol. II, p. 364).

¹²⁰ Giovanni Palagi (Florència, s. XVIII-?): baríton, llibretista i director teatral. Arribà a Maó, al capdavant d'una companyia italiana (Julià, 2006, vol. II, p. 3).

1820¹²¹. L'italià, que tenia una gran experiència teatral, de seguida va advertir les carències del teatre provisional i les va comunicar a les autoritats per tal de construir-ne un nou, ara de naturalesa definitiva, en el mateix solar. En la faena van participar els artistes menorquins més reconeguts del moment, com l'arquitecte Idelfonso Hernández, els pintors Andreu Galbis i Joseph de Douett, i l'escultor Miquel Comas

Malgrat això, el recinte, inaugurat el mateix 1820, no va estar a l'altura de les expectatives, ni tan sols per a Palagi. De fet, ell mateix va demanar un nou projecte, el qual incloïa el derrocament de les muralles que envoltaven l'edifici per a poder-lo ampliar. Aquesta segona etapa d'obres es van iniciar i cloure el 1829, encarregada als mateixos artesans. Naixia així el Teatre Principal de Maó:

El nou teatre es va inaugurar el 15 de desembre del 1829. La sala presentava forma el·líptica, voltada de quatre pisos, tres amb llotges tancades i el superior o amfiteatre. Podia acollir entre 1.100 i 1.300 espectadors. El pis principal comptava amb disset llotges, amb una central de major capacitat, destinada al governador, i els superiors, amb divuit cadascuna. A la segona i tercera planta s'obriren dues sales de repòs amb balcons al carrer (Julià i Perelló, 2006, vol. II, p. 85).

Pel que fa a la recepció entre els locals, sabem que aquest teatre definitiu va ser ben rebut pels menorquins, tal com mostra el diari de navegació del mariner Wines (1832, vol. I, p. 106):

The theatre is new, and though not splendid, it is neat and convenient. The natives compare it with their former hovel, and speak of it with complacent exultation. It is open about six months in the year. The only dramatic entertainment it affords is the Italian opera. The masquerade balls are held during the Carnival.

El fet que les representacions fetes al Teatre Principal de Maó s'anotaren en un registre ens ha permès documentar la seua activitat d'una manera molt més fidedigna

¹²¹ Salord (2010, pp. 59-60) recull el conveni entre els directors de la Casa de la Misericòrdia (un dels quals era Vicenç Albertí) i Joan Palagi per a la construcció del definitiu Teatre Principal de Maó. L'italià va ser reconegut com a empresari exclusiu de les òperes i funcions teatrals per un període de sis anys, a canvi de pagar «cuatro duros de plata» per cada representació, així com l'obligació de realitzar dues òperes a benefici de la institució cada any.

que la dels espais escènics precursors. Talment, sabem que, tot i que Albertí va cloure la seua tasca traductològica a mitjan dècada dels vint, la representació de les seues peces va continuar activa fins a la primera meitat dels anys quaranta. Així, la temporada del 1843 serà la primera en què en la cartellera s'inclinarà pels nous gusts de l'època: el teatre romàntic i en castellà, que triomfava a la Península¹²².

En definitiva, val a dir que el teatre va ser un dels màxims exponents de la nova cultura de la Il·lustració que els intel·lectuals menorquins dels segles XVIII i XIX hi van implantar. Les seues particularitats no solament van permetre l'aparició de l'obra més significativa del període, la *Lucrecia* de Joan Ramis, sinó que també van impulsar la incorporació de nous referents culturals a través d'una plèthora de traduccions. Encara més, aquesta producció no es van limitar als cercles erudits, sinó que la natura espectacular del teatre va permetre la seua difusió entre àmplies capes de la població i la supervivència dels preceptes il·luministes fins i tot dècades després del seu apogeu. La desaparició dels espectacles en català del 1843 va suposar, doncs, la baixada definitiva del teló del moviment il·lustrat menorquí.

4.1.3.2. La poesia

Tot i que l'escena teatral va ocupar un espai central en el programa il·lustrat, els autors menorquins del XVIII i principis del XIX no van obviar el conreu d'altres gèneres literaris. De fet, els mateixos principis amb què es va imbuir el teatre es van aplicar a la producció en vers i en prosa. Açò és, la difusió ideològica dels valors de la Il·lustració, el cristianisme il·lustrat i els referents estètics del neoclassicisme.

Amb tot, la veritable clau per a entendre la producció poètica culta del període és l'amalgama, tant pel que fa als corrents estètics que van conuiu en el mateix temps i espai, com de les influències estrangeres. Així, hi coincidiren des de les últimes expressions del postbarroc a un incipient gust sentimentalista o preromàntic, tot passant per manifestacions pròpies del rococó i del neoclassicisme, al costat dels influxos castellans, francesos, italians i anglesos. En aquest sentit, Menorca no es va comportar com una excepció respecte a la resta de terres catalanes, sinó com un exemple més en

¹²² Per a més informació sobre les obres representades en cada temporada del Teatre Principal de Maó, consulteu Julià i Perelló (2006, vol. II, pp. 85-96).

línia amb els grans focus de cultura de l'època. Valsalobre (2012, p. 147) explica el fenomen de la següent manera:

La producción literaria del siglo XVIII se muestra caracterizada, no por un movimiento estético o una escuela dominante, sino por una multiplicidad de corrientes progresivamente impregnadas de elementos sentimentales. Y tales variantes estéticas, especialmente en la segunda mitad de la centuria, no se suceden cronológicamente, sino que coexisten, hasta el punto que no sólo obras de un mismo autor suscriben corrientes diversos, sino que incluso una misma composición puede presentar características aparentemente contradictorias. Frente a la pureza de una influencia exclusiva, predomina la fusión entre ellas.

L'exemple paradigmàtic d'aquest fenomen va ser el del maonés Joan Ramis, que va conrear pràcticament tots els corrents estètics del període. Així, mentre que la seua producció teatral ofereix menys matisos per estar limitada a solament tres títols escrits entre els anys 1769 i 1783, l'obra poètica és recurrent al llarg de tota la seua vida. De fet, en cada dècada de les sis compreses entre els anys seixanta i els vint del segle següent trobem, almenys, un volum significatiu. L'ampli període de temps explicaria la multiplicitat de sensibilitats explorades per l'autor.

D'aquesta manera, trobem elements postbarrocs en els dos volums de composicions que Ramis va escriure entre el 1762 i el 1765, i que va dedicar als seus pares. Tal com afirma Moll (1999), es tracta de peces encara molt academicistes i influenciades pels poetes castellans del segle anterior, els quals segurament va estudiar durant la seua estada com a estudiant a Mallorca. Amb tot, amb el temps, l'autor va evolucionar cap a un to més neoclàssic, patent en les pròximes obres, com les *Varias fábulas* (dels mateixos anys), el poema inacabat *Les perfeccions de Déu* (1770-1775), l'*Ègloga de Tirsi i Filis* (1783) i l'*Elegia a Joana* (1792). En aquestes obres guanyen pes elements com la reproducció dels mites clàssics, el cristianisme il·lustrat, el to greu i elevat, o la recreació d'una arcàdia campestre i idíl·lica, i les relacions que hi tenen lloc.

Intercalades amb aquestes composicions en trobem altres amb un to més lleuger que s'enquadren dins dels paràmetres de les poesies de certamen i solemnitat o del corrent rococó. De les primeres, Valsalobre (2012, p. 164) ens diu que són totes aquelles vinculades a «las convocatorias de certámenes y las celebraciones festivas,

civiles y religiosas [...] que generaron versos, en ocasiones efímeros, pero que a veces eran impresos (en pliegos o en las relaciones de fiestas)». En aquest grup, per exemple, inclouríem els quinze poemes redactats entre el 1783 i el 1792 i en què lloa les virtuts de figures públiques. De les segones, destaquen en la producció ramisiana les *Poesies burlesques i amoroses* (1809), un recull de poemes, entre còmics i romàntics, centrats en peripècies minúscules de personatges prototípics, en línia amb les idees de sàtira i quotidianitat del rococó.

Per a acabar, trobem el cas particular del text objecte d'aquest treball, *La Alonsiada* (1818), escrita per Ramis en castellà i, posteriorment, traduïda al català per Vicenç Albertí. Es tracta d'una peça que remet a les composicions epicoheròiques clàssiques que expliciten la fundació d'una nació. L'argument del poema gira al voltant de la figura d'Alfons III d'Aragó i la conquesta de l'illa de Menorca, duta a terme el 1287. El component històric i el poètic estan lligats d'una manera molt estreta, fet que ha portat a considerar l'obra com la síntesi entre les facetes literària i històrica de l'autor.

En definitiva, la poesia ramisiana és un exemple paradigmàtic de la pluralitat d'estils que es van donar durant el període. Al mateix temps, el fet que utilitzara el català en bona part de la seua obra poètica, ha sigut interpretat (Bagur *et al.*, 1996, p. 70) com una negació a les teories tradicionals sobre l'evolució ideològica de l'autor, que hi volgueren veure una transició del català de joventut al castellà de la maduresa. Tament, la coneixença de més escrits de l'autor ha permés advertir que la seua alternança de llengües no va tenir uns orígens de natura política, sinó funcionals, ja que era Ramis qui es decantava per un idioma o altre segons el gènere que conreava i a quin lector anava dirigit.

Al voltant de Ramis, a més, trobem altres aportacions líriques fetes per autors vinculats a la Societat Maonesa de Cultura. De fet, tal com hem dit abans, els dos únics escrits que ens han arribat del grup són poesies. D'una banda, *Safira*, una recreació lírica feta per Joan Soler, a partir d'un text original, *Sapphira*, de Joseph Addison. De l'altra, una traducció de la faula ovidiana de *Píram i Tisbe*, duta a terme per David Causse. D'acord amb Salord (2010, p. 70), «en ambdós casos, la moralitat il·lustrada és evident, primer, en la defensa dels valors burgesos i l'atac a la tirania i, segon, en la crida a la moderació d'uns pares que han de ser més compassius que rigorosos».

De la segona generació d'il·lustrats menorquins, el poeta més destacat va ser, sense dubte, Antoni Febrer i Cardona. En el seu cas, el conreu de la lírica estava inclòs

dins del seu magne projecte de recuperació i dignificació del català en tots els àmbits d'ús, des del popular al culte, per tal de demostrar així la viabilitat de la llengua. És amb aquest objectiu en ment que el menorquí va traduir dues preceptives poètiques¹²³. D'una banda, *Les regles de quantitat o explicació de la prosòdia* (1800), a partir del llibre tercer de *De institutione grammatica*, del jesuïta portugués Manuel Álvares, sobre la lírica llatina. De l'altra, el *Compendi de la poesia menorquina* (1818), a partir de l'*Abrégé de la versification française*, del francès Noël François de Wailly¹²⁴.

Però més enllà de la labor pedagògica, Antoni Febrer també va tenir una intensa tasca de creació de poesia. Talment, tenim constància que es va iniciar en la traducció en la seua joventut, adaptant alguns poemes d'Horaci i Ovidi, els quals, malauradament, es consideren perduts excepte algunes excepcions¹²⁵. Ja en l'etapa de maduresa, va continuar desenvolupant el gust pels autors clàssics en l'adaptació a la prosa de composicions de les *Bucòliques*, de Virgili, i les *Faules*, de Fedre, ambdues de l'any 1808. De la mateixa manera, no podem negar l'evident component líric que presenta la traducció que va fer de l'oratori *La creació del món* (1807), de Haydn.

Tot i això, la major part de la producció poètica que s'ha conservat correspon al seu vessant més popular, concretat en cinc volums de gloses i cobles. De les primeres coneixem tres títols, les *Glosses sobre los abusos de la moda* (1801), *La paràbola del fill pròdig* (1803) i el *Glosat sobre les principals festes de l'any*. De les segones, dues, la *Recopilació de les cobles que es cantaven antigament en les festes d'alguns sants advocats* (s. d.) i la *Recopilació de poesies menorquines i principalment les cobles que es canten en les festes d'alguns sants advocats* (1810). Completen el catàleg líric febrerià una sèrie de textos que no s'han editat encara o s'ha fet de manera parcial, com ara el *Mètode pràctic per fer bona confessió* (1804), l'antologia *Histórias triadas de los autors profans* (1832) i la traducció d'*Els salms de David* (1840).

¹²³ Un element important a tenir en compte sobre la poesia catalana del XVIII és la intensa activitat preceptiva que s'hi va produir, «generalment de matriz barroca y castellana» (Valsalobre, 2012, p. 164). Així, tal vegada caldria contextualitzar la tasca didàctica de Febrer al costat d'altres peces en la mateixa línia, com las *Breves y compendiosas noticias necesarias para la poesía castellana y catalana* (s. d.), de Segimon Comas (Rossich, 2007, pp. 444-453); *El parnàs català* (1703), de Narcís Julià (Rossich, 1979); o l'inacabat *Tractat de la poesia catalana* (1731), d'Agustí Eura.

¹²⁴ D'acord amb Veny-Mesquida (2008, p. 9), de l'obra d'Álvares es van fer múltiples traduccions. Amb tot, la de Febrer sembla traduïda a partir de la castellana, del 1751. La traducció de l'obra de Wailly es va fer a partir de l'apèndix amb què tanca a partir de la segona edició els seus *Principes généraux et particuleiers de la langue française*. En concret, Febrer tenia la huitena edició, la del 1776.

¹²⁵ Les traduccions que es conserven són fragments de les *Odes*, d'Horaci, i de *Les metamorfosis* i *Tristia*, d'Ovidi. Les composicions han sigut recuperades, editades i estudiades per Paredes (1996, pp. 149-162).

El cas de Febrer no és excepcional, ja que, de fet, l'anàlisi de la poesia del període presenta encara hui grans buits. Així, a banda dels autors ja mencionats, consta l'existència d'altres noms i títols satèl·lits que encara resten per explorar. En aquesta nòmina ubiquem Vicenç Albertí, a qui se li atribueix un volum de poesies manuscrites en diferents llengües i considerat perdut (Salord, 2010, p. 39), així com peces soltes, com l'acròstic elegíac que va escriure a la mort de Joan Ramis¹²⁶. Coneixem també l'existència del poema *Compendio de las excelencias del Puerto de Maón en versos latinos*, de Francesc Pons, i altres tres textos anònims d'inspiració clàssica: l'*Elogi de la primavera* i l'*Elogi de la vida campestre*, una versió en prosa d'alguns fragments de les *Geòrgiques* de Virgili; versions de les *Bucòliques* V i VII del mateix autor; i un conjunt d'epigrames de Marcial.

4.1.3.3. La prosa

El revers de la vitalitat en el conreu i consum del teatre i, en menor mesura, de la lírica, a la Menorca del XVIII, el trobem en la prosa; dels tres grans gèneres del triangle clàssic de gèneres literaris, és, amb diferència, el que menys atenció va rebre durant el període. La situació, tanmateix, no és exclusiva de la realitat menorquina. Al contrari, en aquest sentit, els condicionants que van afectar la producció d'una prosa culta en català són similars als que van patir a la resta de territoris; de la mateixa manera, i tot i la limitada nòmina de representants, també trobem algunes obres dignes de menció¹²⁷.

Escartí (2012, pp. 136-145) dona algunes de les claus sobre per què la prosa va ser relegada a un segon pla durant la centúria. Tot i que tracta el tema des d'una perspectiva general, considerem que les premisses que planteja són igualment aplicables a la realitat illenca. En primer lloc, hem de tenir en compte la pervivència del barroc hispànic, que encara cuejava i que dominava l'escena culta i que atreïa els autors catalans. A aquest escenari, a més, se suma un segon, en el qual el català competia amb altres llengües, com el llatí o el francès (o l'anglès en el cas que ens ocupa), pels espais

¹²⁶ Vegeu l'*Annex IX. Acròstic elegíac d'Albertí a Ramis*, en el present treball.

¹²⁷ Fora de l'àmbit menorquí, i per citar-ne només alguns, sobresurten escriptors com l'eclesiàstic Agustí Eura (1684-1763), autor de la *Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català* (1720); el folklorista Pere Serra i Postius (1671-1748), que va redactar la inacabada *Lo perquè de Barcelona* (1738); els religiosos Leopold Ignasi Planells (?), escriptor de l'hagiografia *Vida del pare Pere Esteve* (1760), i Lluís Galiana i Cervera (1740-1771), de la *Rondalla de rondalles* (1768); o el dietarista Joan d'Amat i de Cortada (1746-1819), també conegut com al Baró de Maldà, i que va deixar constància dels seus temps en el *Calaix de sastre*, un diari personal en què es va ocupar des del 1769 fins a la seua mort.

d'ús. Un tercer problema el localitzem en l'estratificació cultural de les llengües. Així, mentre que el castellà era considerat el vehicle òptim per a l'expressió de les idees elevades i es permetia entrar en el camp de les floritures estètiques, el català es veia reduït a l'àmbit popular, on la finalitat expositiva o didàctica era preeminent i, per tant, jugava a la contra de les formes més elevades de cultura. De la mateixa manera, també s'hi va produir una certa estratificació dels gèneres, on el teatre va ser el gran beneficiat, per la seua facilitat de transmissió i per l'efectivitat a l'hora de traslladar idees, fins i tot entre un públic no alfabetitzat. Mentrestant, la lírica trobava un nou sol de cultiu en els cercles de proximitat i sobrevivia en textos manuscrits i breus.

Un altre element dissuasiu del conreu de la prosa és, seguint Escartí, la fragmentació i inexistència de connexió entre els diferents territoris de parla catalana, un tret que va anar en detriment de la creació d'un mercat comú i que va restringir les poques obres que aparegueren als seus àmbits geogràfics immediats. Aquest fenomen es degué donar de manera agreujada a Menorca, no solament per la insularitat del territori, sinó també pel fet d'haver estat sota un domini de signe diferent respecte de la resta de territoris durant bona part del segle. El curt recorregut de la prosa, per tant, degué repercutir en l'accés dels textos a la impremta¹²⁸.

En definitiva, totes aquestes condicions jugaren en contra d'una prosa de creació culta en català.

La cultura catalana, en este sentido, sufría como pocas la ausencia de un estado que, desde el poder y prestigiando la lengua propia, hubiera podido dar soporte a iniciativas intelectuales nacionales, de acuerdo con lo que pasaba en el resto de Europa. Por ello, buena parte de los productos en catalán durante el XVIII obedecerán a motivos personales del autor o, como mucho, a la necesidad de usar la lengua en atención a un grupo social a quien el escrito en sí irá destinado. Lejos de un uso "normal" del catalán a la hora de redactar un texto, podemos decir que su presencia se verá siempre condicionada [...] y esto jugará siempre en detrimento del prestigio social de la misma, con lo que, con este estado de las cosas, la producción en catalán será, por necesidad, relativamente escasa y, en

¹²⁸ Un exemple paradigmàtic de la dificultat de la prosa per a accedir a les imprentes el trobem en el cas dels *Principis generals de la llengua menorquina* (1804), d'Antoni Febrer i Cardona, que va anunciar una campanya de subscriptors en el *Semanario de la Isla de Menorca* per tal de finançar-ne la publicació. En concret, l'anunci va ser publicat en el número del 8 de setembre del 1811 (Paredes, 1996, p. 95).

muchas ocasiones, popularista y utilitaria, sin grandes pretensiones literarias Escartí (2012, pp. 140-141).

Així i tot, el mateix estudiós objecta que això no va ser impediment perquè aparegueren una sèrie de textos en àmbits literaris concrets, com ara la literatura religiosa, la prosa científica, la memorialística, l'hagiografia d'esperit didàctic i algunes peces del que hui dia entenem per literatura de creació destinades a l'àmbit popular. Alguns d'aquests paràmetres que posa de manifest Escartí coincideixen amb la classificació feta per Salord (2010, pp. 41-46) sobre la prosa menorquina del XVIII: la literatura memorialística, l'assaig i la prosa didàctica.

En el primer dels casos, la prosa memorialística¹²⁹, comptem amb casos tan interessants com el *Diari de Maó*, escrit pel capità Joan Roca i Vinent, durant els cinquanta anys transcorreguts entre el 1776 i el 1826. El dietari, que abraça bona part de les dominacions insulars, recull una gran quantitat d'informació sobre la vida al voltant del port de Maó:

La primera parte del diario, que recoge todo el final del siglo XVIII, se centra más en el comercio marítimo, las ciudades a las que viaja, la meteorología y acontecimientos y anécdotas vividas en Mahón como la actividad de los corsarios, peleas, suicidios, abortos, brujería, fiestas populares, crímenes... En la segunda parte, ya en el siglo XIX, Roca se interesa más por la política local, el derecho, la justicia y así como las guerras y tratados europeos (Portium Mahón, 2015).

En una línia similar, però vinculat a l'àmbit religiós, trobem el cas del Josep Sanxo i Sanxo, un llicenciat en teologia que va esdevenir beneficiari de la parròquia de Santa Maria de Maó i que va redactar entre el 1824 i el 1844 un dietari personal. Hi va recollir els principals canvis, no solament de la vida eclesiàstica de l'illa, sinó de tota la comunitat maonesa, fins a constituir-se, «engrandit per la lupa del temps [...] en un important testimoni de temes com la litúrgia, la música, la llengua, la cultura popular, les festes, la història o la vida social de la Menorca del segle XIX» (Martínez, 2019, p. 245).

¹²⁹ Per a una aproximació a la memorialística, vegeu Escartí (1998, pp. 3-45).

Juntament amb aquestes peces, completen el panorama de la memorialística una sèrie de textos personals de menor entitat, com ara el *Jornal del corsari sant Antoni de Pàdua* (1780), comandat per Miquel Amengual; la *Notícia de les coses que me pareixen ser d'alguna utilitat* (1798-1813), de Pere Oleo Quadrado; el *Llibre de les memòries* (1815-1843), del porter del Reial Patrimoni Sebastià Pons i Barceló; i la *Relación de la vida y hechos del capitán Miguel Soliveras*, en castellà i redactat durant les primeres dècades del XVIII.

En el camp de l'assaig, de producció més limitada, coneixem el cas de les *Reflexiones crítico-apologéticas sobre algunos escritores relativos a la isla de Menorca y a sus naturales* (1790), escrita pel religiós il·lustrat Antoni Roig, però publicada a Barcelona sota el pseudònim *Un amigo del país*¹³⁰. Es tracta d'un conjunt de quatre articles en què l'autor reflexiona sobre les incorreccions aparegudes en una sèrie de textos publicats arran de la fascinació europea per l'illa de Menorca durant el set-cents¹³¹.

Més enllà de l'aportació d'Antoni Roig, també hem de citar un parell d'aportacions en castellà, del metge Miquel Oleo Quadrado. El primer és un *Diálogo entre Gassen y Arysto*, de caràcter filosòfic, i el segon, la plasmació de reflexions pròpies produïdes arran de la mort d'un germà. En paraules de Salord (2010, p. 43), «si en el primer contraposa les raons purament especulatives als arguments que són fruit de l'observació i l'experimentació, en el segon aborda una reflexió sobre la naturalesa mateixa del temps».

En l'àrea de la didàctica, però, la gran figura a destacar és la d'Antoni Febrer que, en línia amb el precepte il·lustrat de la literatura com a vehicle de l'educació, va traduir algunes obres en què s'alterna la ficció amb la transmissió de valors. En aquesta línia, trobem diverses obres seues, com el *Compendi de filosofia moral* (1803), traduït de l'exòtic *The oeconomy of human life* (1750), de Robert Dodsley¹³²; l'*Exercici sobre*

¹³⁰ El text original es va publicar sense data de publicació (Bover, 1842, p. 348). Després, diversos autors l'han localitzada en la dècada del 1780 o, com a molt tard, el 1790.

¹³¹ En concret, es dirigeix a les obres *Noticia individual y exacta sobre la isla de Menorca*, de Pedro Sal (1781); el *Resumen histórico de la isla de Menorca*, contingut dins de *Theatre de la guerre sur la mer Mediterranee*, de Louise Brion de la Tour (1782); un apartat d'una oració predicada al port de Santa Maria amb motiu del naixement dels infants Carlos i Felipe Francisco de Paula, del pare lector F. J. L. D. (1783); i algunes proposicions de la *Memoria de la Real Sociedad Menorquina* (vol. I, núm. IV), anònima (1784).

¹³² L'obra, publicada l'any 1750 per un autor anònim, que afirmava haver recopilat una sèrie de preceptes de filosofia procedents de cultes religiosos de l'Extrem Orient. Amb tot, estudis recents apunten en la direcció que, en realitat, va ser escrit per Philip Dormer Stanhope (1694-1773) o Robert Dodsley (1703-1764), que haurien recorregut a l'exotisme per a validar el contingut —marcadament il·lustrat— del text.

la mitologia (1804), que inclou un centenar de narracions mitològiques sobre déus i herois, a tall d'exemple de l'ús de la llengua catalana en l'àmbit culte; *Les aventures d'Aristonous* (1815), que presenta en tres idiomes (castellà, francès i català) la traducció de *Les aventures d'Aristonous*, un apèndix de *Les aventures de Télémaque* (1699), de François Salignac de la Motte¹³³; i el *Méthode de chant* (1829), traduït d'un manual de cant escrit en la primera dècada del segle XIX per encàrrec del *Conservatoire national de musique et de déclamation* francès al cantant i compositor d'òpera Bernardo Mengozzi. De tots els escrits, sembla que l'obra de Salignac va tindre un cert calat a Menorca, ja que d'acord amb Salord (2010, p. 43), Joana de Vigo i Esquella també va traduir el fragment d'Aristonous, mentre que Joan Sans i Roca va fer el mateix amb *Les aventures de Telèmac* el 1822.

4.1.3.4. La ciència

Intricada amb tota la creació literària i cultural, a la Menorca del segle XVIII trobem un altre tipus de producció, de tipus científic, concretada en nombroses peces escrites i avanços en diferents àmbits del saber, i sovint duta a terme pels mateixos responsables, que alternaven projectes de distinta naturalesa. El fet no és exclusiu del context que estudiem, sinó que va ser molt habitual en els principals focus europeus d'Il·lustració. És en aquests àmbits on es va configurar la identitat del que Pérez (2014), anomena «filòsofo natural» o «hombre de luces», és a dir, la de l'home, generalment procedent de la burgesia, que, esperonat pels valors il·lustrats i la voluntat de servir al conjunt de la humanitat, conrea a la vegada múltiples aspectes del coneixement, com la ciència, les ciències socials, l'art i la literatura, sovint de manera autodidàctica i al marge de les institucions oficials.

En el cas que ens ocupa, la Menorca del set-cents, els avanços científics van estar encapçalats per la figura del metge maonés Mateu Orfila i Rotger (1787-1853). Rossich i Valsalobre (2007, pp. 109-110) la destaquen com una de les més prestigioses de l'època a l'àmbit europeu pel que fa al procés de renovació científica i, de fet, actualment se'l considera el pare de la toxicologia moderna:

¹³³ El text original de Febrer apareix intítulat en castellà, *Las aventuras de Aristonoo*, i porta una breu *Advertencia* en castellà. Paredes (2006, pp. 44-45) argumenta que, com que el text és trilingüe, segurament el traductor va optar pel títol castellà perquè pensava que així tindria més opcions de publicar-lo.

Orfila és, sens dubte, el prototip de l'il·lustrat científic de les Balears. Va estudiar a València, Barcelona, Madrid i París, becat per la Junta de Comerç de Barcelona (1806). En aquesta darrera ciutat va trobar l'ambient científic que li esqueia. Allà s'especialitzà en medicina legal i en aquesta disciplina va ser professor de la Facultat de Medicina de París, de la qual va arribar a ser degà, i membre de l'Acadèmia. La seva obra cabdal, *Traité des poisons ou toxicologie général* (1815), va tenir una acollida molt favorable i va ser traduïda al castellà, anglès, alemany i italià. Va acabar per esdevenir súbdit francès i ja no va retornar al seu país.

Però no va ser l'únic científic menorquí del seu temps versat en la medicina. De fet, en aquest camp consten diverses figures dignes de menció, com la del metge liberal Rafael Hernández Mercadal (1779-1857), autor de les *Observaciones históricas sobre el origen y el estado actual de la vacuna en Menorca* (1814). A banda d'aquest text, amb el qual es va doctorar el 1806 a la Universitat de Montpeller, va estudiar diverses malalties i les seues investigacions les va fer públiques en una successió d'escrits¹³⁴.

Igualment, sobresurt la família dels Oleo, diversos membres de la qual es van dedicar a la medicina¹³⁵; de fet, a un d'ells, Miguel Oleo Quadrado, se li atribueix la invenció de la reanimació boca a boca. També a la família dels Ramis trobem membres abocats a la medicina, com el tercer dels germans Ramis, Bartomeu, autor del tractat d'higiene pública *Breu discurs sobre el pernicios e indecent costum d'enterrar dins les iglésies* (1818).

L'àmbit de les ciències naturals també va ser particularment fèrtil, amb múltiples aportacions sobre temes diversos. És en aquest corrent on emmarquem peces com el manuscrit *Diálogo instructiu entre un menorquí i un alemany sobre formar oliverars en la isla de Menorca* (1776), de Bernat Olives i d'Olives; les *Cartes sobre diferents punts d'agricultura i economia rural importants per la isla de Menorca* (1819), de Josep Ramis, quart germà de la nissaga dels Ramis; les *Notes*, que Joana de Vigo i Esquella va fer sobre la *Histoire naturelle* (1749-1788), de Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon; el breu opuscle *Cuques de seda* (1788), de Josep Soler, pare de Joan Soler i

¹³⁴ Sabem que Rafael Hernández, per exemple, va deixar informació sobre una infecció infantil d'*Ascaris lumbricoides*, el vici herpètic, l'onada de febre escarlatina que Menorca va patir el 1808, la hidropesia, la pesta, la febra groga, la febra pestilencial (tífus) i la verola. A més, va escriure alguns treballs de temàtica tan diversa com la botànica, la química, la meteorologia mèdica o la situació de les presons, els cecs, els muts i els sords a l'illa (Bover, 1868, vol. I, pp. 388-391).

¹³⁵ Per a més informació sobre la nissaga dels Oleo, consulteu Ferrer (2002).

Sans, sobre aquests insectes; i el més molt més profà *Método fácil para preparar toda clase de rosolis, mistelas y licores* (1814), en castellà, de Juan Pola de Medina¹³⁶.

De fet, el mateix Joan Ramis va intentar endinsar-se en aquest camp, amb el seu *Temps i paratges de Menorca* (1811), un llistat de les diferents espècies de peixos i mariscs que poden trobar-se a l'illa, i l'infame *Specimen animalium, vegetalium et minaralium* (1814), en què va intentar recollir el nom de totes les espècies animals, vegetals i minerals menorquines. Aquest text, malauradament, presentava diversos errors de metodologia, motiu que el va portar a un dur enfrontament amb Rafael Hernández i Mercadal. No va ser aquesta l'única desavinença del metge, que també va polemitzar de manera pública amb altre dels germans Ramis, Bartomeu, per les crítiques que va realitzar a la seua obra del 1814.

Finalment, l'àrea de les ciències tècniques té el seu màxim representant en la figura de Pasqual Calbó. El pintor va redactar entre el 1803 i el 1812 els vint-i-un volums de les seues *Obres didàctiques*, una sèrie de dèsset tractats científics en català en què exposava els seus coneixements sobre matemàtiques, física, arquitectura i enginyeria naval als alumnes de les seues classes¹³⁷. D'acord amb l'autor, «lo emprés en aquest tractat [...] se dirigex á los menestrals poch opulents y mediocrement instruits, qui ab dificultad poden comprender las obras de los millors llibres de esta art, respecta á los idiomas estrangers ó a los estils molt elevats» (Hernández Sanz, 1912a, p. 227).

4.1.3.5. La historiografia

De manera similar a la ciència, la historiografia va ser altra de les grans àrees del saber que va sofrir un fort trasbalsament durant el segle XVIII amb motiu de la nova ànima de què la dotaren els pensadors il·lustrats. Així, es va passar d'una historiografia que copiava els manuscrits del passat a una que els va posar en el centre del raonament i que reflexionava sobre ells; d'una que els atribuïa plena credibilitat, a una que els comparava per a esbrinar la veritat i traure'n conclusions; d'una on la història se

¹³⁶ Tot i que és un tractat per a l'elaboració de begudes alcohòliques, no deixa de ser interessant pel que fa al seu vessant químic, així com pel colorisme de les begudes que recull, com *perfecto amor, agua de oro, aceite de Venus, crema de rosas, leche de viejas* o *agua de ninfas*.

¹³⁷ Els volums que conformen l'obra de Calbó es poden consultar al Museu de Menorca (<https://cutt.ly/Ce3dX7a>). Els temes tractats són els següents: fraccions decimals, proporcions, àlgebra, logaritmes, tres volums de geometria, regles geomètriques, sòlids, aplicacions de l'àlgebra a la geometria, trigonometria rectilínia, trigonometria esfèrica, física experimental, estàtica, dos volums de física matemàtica, rellotges de sol, perspectiva, arquitectura civil, militar i naval, i un addicional de làmines diverses. Per a més informació, vegeu Roca, Salord i Torres (2020).

centrava en els noms de reis i papes, a una més ampla que passava a incloure el detall de les vides comunes; de les prestatgeries de copistes i monestirs, a la impremta i la divulgació. En definitiva, es va produir el pas de la historiografia tradicional al que autors com Rossich i Valsalobre (2007, pp. 93-101) han denominat criticisme històric, una metodologia que volia donar a conèixer a la humanitat la seua pròpia història per tal d'empoderar-la i dotar-la de coneixement enfront de la tirania, la injustícia i la superstició, perquè evitara els errors i els excessos del passat. L'autora de l'entrada, Salord (2003b, pp. 648-652), en resumeix la concepció de la següent manera:

La Il·lustració proposà una visió singular de la història, amb un model teòric caracteritzat per l'alliberament del discurs històric de la tutela teològica i providencialista mitjançant l'aplicació de la crítica racional, l'interés especial per aquells temes "culturals" que significaren un progrés objectiu en el procés de civilització humana, la utilització de l'explicació dels fets pretèrits com a instrument moralitzador i educador, la persecució d'una síntesi entre erudició i filosofia històrica i l'aplicació d'una pauta narrativa acurada i amena. [...] En definitiva, la historiografia il·lustrada promogué un sincer afany d'investigació, renovà la metodologia, emprà la crítica documental, introduí la crítica racional, s'esforçà per construir una narració en què les dades es relacionessin i utilitzà les seves recerques per a promoure la reforma de la societat.

L'interés dels il·lustrats menorquins en aquest camp és ben palés des dels inicis del moviment a l'illa. De fet, la seua màxima expressió la trobem en el catàleg de llibres que va adquirir la Societat Maonesa de Cultura al llarg del seu temps, segons el qual la història ocupava un dels primers llocs entre els interessos dels membres del grup, juntament amb altres matèries com la ciència i l'art, i per damunt d'altres temes complementaris com la mitologia, la filosofia i l'antropologia. Talment, hi trobem una bona nòmina d'historiadors de signe il·lustrat, especialment francesos, i d'obres centrades en diferents períodes de la història¹³⁸.

A partir del 1782, amb la dominació espanyola, es percep un canvi pel que fa a la historiografia. Així, els il·lustrats illencs deixen de ser receptors de les històries d'altres nacions i comencen a construir-ne la seua pròpia, esperonats per la necessitat

¹³⁸ Consulteu l'Annex III. Fons bibliotecari de la Societat Maonesa de Cultura.

peninsular de recopilar dades sobre el nou territori conquerit. És aleshores que sobresurten figures com el protometge Pere Pons i Portella, autor de les *Noticias de la isla de Menorca* (Hernández Sanz, 1911a i 1911b)¹³⁹ i el clergue Antoni Roig i Rexart, que va escriure el *Resumen histórico de Menorca* (1785), l'epístola de Sever (1787)¹⁴⁰ i les ja mencionades *Reflexiones crítico-apologéticas* (1790), totes de caràcter històric.

Tot i això, en aquest sentit, la figura més important és la de Joan Ramis. Sabem que l'autor es va iniciar en la historiografia a través del *Resumen topográfico e histórico de Menorca* (1787), fet a partir de l'esborrany previ *Usos y costumbres antiguos y modernos de los habitantes de Menorca*, del mateix any. Ramis va fer arribar el text a la Real Academia de la Historia a través Comte de Cifuentes i sembla que va ser molt ben rebuda. Talment, li va retraure a Ramis diferents beneficis, com el nomenament d'acadèmic corresponent, l'encàrrec d'altres dues peces, l'*Ensayo Latino-Menorquín de los tres reynos, vegetal, animal y mineral* (1788) i el *Pesos y medidas de Menorca y su correspondencia con los de Castilla* (1793) i l'entrada en contacte amb altres pensadors del moment, no necessàriament menorquins, com l'erudit José de Vargas Ponce, que li va demanar ajuda per a la seua *Descripción de las islas Pithiusas y Baleares* (1787).

La importància de la figura de Ramis va ser tan cabdal pel que fa a la historiografia que, fins i tot, podem dir que les fases que va travessar aquesta àrea de coneixement durant el període van anar marcades pel ritme del maonés. Així, localitzem una etapa de recerca i documentació, que no de silenci, entre els anys 1792 i 1811; una d'esclat de publicacions, entre el 1811 i el 1816, sobretot de tipus expositiu, com relacions, en què s'enumeren les manifestacions de matèries concretes (governadors, alqueries, possessions, cognoms...); i, per fi, una esplendorosa, entre el 1816 i el 1819, en què es desplega el veritable *magnum opus* historiogràfic, a través d'obres més reflexives i argumentatives que sintetitzen totes les capacitats i esforços de Ramis. És aquesta producció la que, anys després, li valdria a l'autor l'admiració de les generacions posteriors, tal com explica Sanpere (1879, p. 9):

Ab tal idea de l'obra capital d'en Ramis (Joan) no s'extranyará que per nosaltres estiga molt alt, tan que sens por de contradicció sostením qu'es lo treball històrich més acabat que fins avuy s'hagi produhit en Espanya, y que publicat avuy de nou,

¹³⁹ Per a més informació sobre Pere Pons i Portella, consulteu Vidal (1995).

¹⁴⁰ El títol complet de l'obra és *De Sacris apud Minorem Balearum antistibus, Severo potissimum, deque istius Epistola exercitatio et in eandem Epistolam animadversiones*. Es tracta d'una carta que Sever de Menorca (s. V) va dirigir als bisbes i fidels per a explicar com els jueus menorquins es van convertir al catolicisme.

corregit y llimat ab lo que havem adelantat en coneixements arqueològichs, que no sería gran cosa, lo llibre d'en Ramis estaria á l'altura de nostre temps. Bé, donchs, comensava lo renaixement històrich en la Balear menor, y d'esperar era que sa direcció é impuls no's perdés. Desgraciadament los continuadors de Joan Ramis no han estat á l'altura del mestre.

4.1.3.6. La premsa

En paral·lel als gèneres literaris tradicionals i a les publicacions científiques i històriques típiques de la Il·lustració, cal destacar la importància que la premsa va tenir en el marc del Segle de les Llum¹⁴¹. Talment, al llarg de la centúria, les publicacions periòdiques van heretar el paper de dinamitzador cultural i espai d'intercanvi d'idees. En el cas espanyol, a més, aquest rol es veuria reforçat a partir del 1812, amb la promulgació de la nova Constitució espanyola, que contemplava, per fi, la llibertat d'impremta. És aleshores quan es va produir un veritable esclat en la producció d'aquest tipus de text, que coincidiria amb els anys finals del període de la Il·lustració menorquina.

El primer periòdic illenc de què tenim constància és el *Semanario de la Isla de Menorca*, publicació setmanal que va donar a llum vint-i-un números, tots d'unes poques pàgines, entre el 9 de juny i el 27 d'octubre del 1811, a la Impremta de la Vídua i Fills de Joan Fàbregues. La temàtica dels articles és molt diversa i el ventall de temes representa certament els interessos que es pressuposaven als il·lustrats: des de tractats sobre les plantes medicinals de l'illa a columnes sobre la moral dels ciutadans, algunes notícies estrangeres i altres sobre esdeveniments socials de l'illa (rifés, pèrdua d'objectes...)¹⁴². La vitalitat del port de Maó és palesa per la manera com hi ha una secció fixa que notifica els vaixells que hi arriben.

¹⁴¹ Aquest apartat ha sigut confeccionat, en bona part, gràcies a la informació que proporciona Bover (1862). El volum recull les diferents publicacions periòdiques que van veure la llum a les illes Balears fins al moment.

¹⁴² Com a curiositat, apuntar també el fet que va ser en el *Semanario de la Isla de Menorca* on Antoni Febrer i Cardona va anunciar la campanya de subscriptor per a finançar la publicació de *Principis generals de la llengua menorquina* (1804). En concret, l'anunci va ser publicat en el número del 8 de setembre del 1811 (Paredes, 1996, p. 95).

Un any després va aparèixer el *Diario de Mahón* (1812) que, segons sembla, es va reconvertir ràpidament en el *Diario de Menorca* (1812-1828)¹⁴³. Amb un caràcter més pròxim al que entenem per periodisme actual, acostumava a recollir informació dels principals esdeveniments polítics del moment, com les sessions de Corts o la Guerra del Francès. Pareix que també va ser editat pel taller vinculat a la família Fàbregues, encara que va passar per diverses mans, segons es desprén dels peus d'impremta, que varien en el temps: impremta de la vídua i fills de Fàbregues, impremta de Pablo Fàbregues, impremta de Juan Fàbregues i impremta dels germans Fàbregues.

Però, la llibertat d'impremta no solament va permetre l'establiment de periòdics generalistes, sinó que també va facilitar el sorgiment de noves capçaleres caracteritzades per ideologies i punts de vista específics, als quals els lectors podien adscriure's. És el cas d'*El telégrafo menorquín*, publicat entre el 1813 i el 1814, dirigit i editat per Juan Pola de Medina¹⁴⁴. Bover (1862, pp. 43-44) exposa que es tracta d'un «semanario político moderado»; amb tot, sembla més aviat que era un periòdic liberal, amb tendències republicanes i anticlericals. Així es desprén d'una carta firmada per un centenar i mig de lectors, amb Pola al capdavant, i adreçada a les Corts de Cadis per tal d'expressar-los les seues gràcies:

Admirados y agradecidos tributan los ciudadanos que respetuosamente suscriben las más expresivas y afectuosas gracias por haber regenerado la nación, asegurado su independencia, proclamado la libertad del ciudadano, encadenado el despotismo, destruido el tenebroso tribunal de la Inquisición, y restablecido, sobre las ruinas del fanatismo, la religión santa y pura de nuestros mayores (Cortes de Cádiz, 1813, pp. 370-372).

De fet, sembla que la seua marcada línia ideològica va ser la causa que el diari haguera de canviar nombroses vegades d'impressor. Així, va ser editat per la impremta

¹⁴³ El canvi de nom de les capçaleres era molt habitual aleshores i no és d'estranyar que el *Diario de Mahón* passara a anomenar-se *Diario de Menorca*, segurament per a no restringir el seu públic a la ciutat oriental. Un exemple paradigmàtic que evidencia aquests canvis el destaca Bover (1862, pp. 56-57) en parlar de *Palma de Mallorca* (també conegut com a *Semanario económico*), el qual va alterar el seu títol diverses vegades al llarg de la seua vida (1779-1820).

¹⁴⁴ Hem localitzat molt poques dades sobre Juan Pola de Medina. Així i tot, sembla una figura amb una certa inclinació il·lustrada, tant per la seua participació en premsa com pel fet de comptar amb una impremta pròpia, la de Pola, que tan sols va estar en actiu entre 1812 i 1814. A més, també és l'autor d'un tractat anomenat *Método fácil para preparar toda clase de rosolis, mistelas y demás y demás licores* (1814).

de Pere Antoni Serra entre els números 1 i 183; a partir d'aleshores, i fins al 206, per la de J. Arribas; i, finalment, les darreres tirades van ser produïdes pel taller de Francisco Lanzón, que podria ser la mateixa que la de Pola mateix. A més, en un moviment habitual entre la premsa il·lustrada, el seu posicionament va ser durament criticat per altra publicació sorgida *ad hoc*, l'*Aristarco*. Publicat també en la Impremta de Pere Antoni Serra entre el 1813 i 1814, i a cura del monjo menorquí Vicente Ferrer, de l'ordre de sant Francesc, compartia posicions progressistes¹⁴⁵, liberals i constitucionalistes, però dissentia en l'anticlericalisme i se significava en la línia del cristianisme il·lustrat. Al seu torn, contra l'*Aristarco* va aparèixer la ja mencionada *Talaya contra brivons*, també anomenada amb el poc subtil nom d'*El Desaristarcador*, única publicació en llengua catalana, però de vida molt breu¹⁴⁶.

La restauració absolutista a Espanya empresa per Ferran VII va posar fi a l'esclat de publicacions, articles i notícies, i va tallar de soca-rel un element clau del moviment il·lustrat com era la premsa i tot el que implicava: divulgació d'idees, obertura a altres realitats, foment de la ciència i la cultura, i intercanvi d'opinions. L'única publicació que hi va sobreviure va ser el *Diario de Menorca*, a causa de la seua natura més informativa i l'absència d'una línia editorial marcada ideològicament. De fet, el *Diario* solament tornaria a tenir competència al final del període d'Il·lustració menorquina, amb l'aparició de les publicacions *Tertúlia Patriótica Mahonesa*, *El Ciudadano Español* i *El Criticón Menorquín*.

4.1.3.7. L'educació

Juntament amb la premsa, l'altre gran àmbit sobre el qual posaren el focus els teòrics de la Il·lustració és el de l'educació. Aquesta, doncs, era concebuda com una eina fonamental a través de la qual l'ésser humà havia de deslligar-se de les cadenes de la tirania, la superstició i la ignorància, i reclamar per a si drets tals com la llibertat, la igualtat, la solidaritat, la germanor o la justícia. Consegüentment, durant el segle XVIII i

¹⁴⁵ De fet, Bover (1862, p. 28) recull que, a la restauració absolutista espanyola, el cap superior de les illes Balears va ordenar el 22 de juliol del 1814 que els 24 números que s'havien publicat foren recollits i que s'imposaren fortes multes a qui es negarà a fer-ho, per incloure «expresiones indecentes contra el trono y la autoridad real y ser papel revolucionario y republicano».

¹⁴⁶ Salord (2010, p. 57) edita una interessantíssim article aparegut en *Talaya contra brivons* contra *El aristarco* que demostra l'intens combat ideològic dut a terme entre les dues publicacions. Talment, s'acusa l'autor de l'*Aristarco* de delirar i de col·ligar-se «contra la felicitat del poble» per oposar-se a la llibertat d'impremta.

principis del XIX, a Menorca, va tenir lloc tota una sèrie de canvis significatius que actualitzaren el sistema pedagògic d'acord amb tals pressupòsits i trasbalsaren la fesomia del seu sistema educatiu¹⁴⁷.

Quant a les condicions generals de l'educació a l'inici del XVIII, sembla que la situació estava molt poc regularitzada i que a l'illa convivien tota una sèrie d'iniciatives heterogènies. Entre altres, hi trobem escoles d'educació primària lligades a ordres religiosos (aleshores hi havia carmelites i franciscans); preceptors privats que educaven els fills de famílies acabalades; altres que ensenyaven determinats oficis i ajudaven a preparar exàmens que tenien lloc a Palma, la Península o l'estranger (com és el cas del pare de Joan Ramis, Bartomeu); i algunes primeres escoles públiques, sostingudes pels municipis¹⁴⁸.

Malgrat aquesta diversitat, hem de tenir en compte que bona part de les opcions disponibles solament estaven a l'abast d'una porció reduïda de la població, conformada per la noblesa i la nova burgesia puixant. En canvi, el gruix de la ciutadania encara era analfabet i monolingüe en llengua catalana. Talment, ens trobem davant d'una situació problemàtica, ja que, àmplies capes de la població no tenien accés a l'educació i les que sí que en tenien patien l'escassetat de mitjans. Martín (2000, p. 51), per exemple, exposa que «per una banda, entre les classes acabalades s'havia despertat, especialment arran de les dominacions estrangeres, un cert afany d'instrucció per als seus fills; però, per una altra, els mitjans educatius disponibles eren mínims».

Amb els anys, però, hi van anar apareixent noves iniciatives que ajudaren a emplenar els buits pedagògics de l'illa. Una de les primeres va ser la del pintor italià Giuseppe Chiesa (Liorna, 1720-Maó, 1789), descendent d'una família de pintors italians que es van instal·lar a Maó a partir del 1728. A més de la seua tasca com a aquarellista de retrats, paisatges i escenes populars de l'època, va fundar a l'illa una escola de pintura en la qual es van formar els seus fills, Joan i Josep¹⁴⁹.

¹⁴⁷ El primer intent de crear una escola laica, universal i gratuïta es va concretar en la Reial ordre del 16 de febrer del 1820, amb què es van crear les primeres escoles de primeres lletres, així com els organismes provincials de control. Amb tot, la situació no es va capgirar realment fins al setembre del 1857, quan es va proclamar la Llei Claudio Moyano, la primera gran articulació del sistema educatiu espanyol, la qual es va mantenir fins al 1970. Amb tot, els municipis de Menorca no la van començar a aplicar fins a l'any següent. Així, el 1858 es va fundar a l'Ajuntament de Maó una comissió municipal per a l'anàlisi, aplicació i seguiment de la norma.

¹⁴⁸ Vegeu Martín (2000, pp. 51-52), en què es repassen les principals escoles fundades a les ciutats menorquines més destacades: Maó, Ciutadella, Alaior, Mercadal i Ferreries.

¹⁴⁹ Els fills de Chiesa, Joan i Josep Chiesa Bagur, al seu torn, van continuar amb la tradició pictòrica il·lustrada del pare, cadascun aportant la seua particular perspectiva. Així, el major, Joan, es va centrar en el retrat de figures icòniques de la societat menorquina del seu temps, que constitueixen un estudi de la

També va ser alumne de Chiesa el pintor Pasqual Calbó (Maó, 1752-1817) que, a través del seu mentor, es va traslladar a Itàlia el 1770 per a ampliar coneixements. A Viena va desenvolupar una carrera fulgurant que el va portar a ostentar els càrrecs de delineant, pintor de cambra de l'emperadriu i director de la galeria imperial. També va viatjar per l'Havana, Nova Orleans i Santo Domingo, i per fi va tornar a Maó el 1790, on va residir fins a la seua mort¹⁵⁰. Durant els seus últims anys de vida va establir la seua pròpia escola, dedicada a l'ensenyament de geometria, disseny, arquitectura i física, a través dels vint-i-un volums de les seues *Obres didàctiques*.

L'ambient poliglota i multicultural de l'illa també va afavorir l'aparició de mestres de llengües estrangeres. És el cas, per exemple, de l'irlandès William Casey, establert juntament amb la seua família a Maó per tal de fugir de la Guerra del Francès. Coneixedor de l'anglès, el castellà i l'alemany, va treballar com a professor de l'escola municipal de Maó, on va impartir classes, entre altres, al futur metge Marià Cubí. A més, va redactar un bon grapat de títols dedicats a l'aprenentatge de llengües, com *Ortología o principios de pronunciación inglesa: dedícalo a la juventud espanyola* (1813), *Nueva y completa gramática inglesa para uso de los españoles* (1819) o *Tratado práctico de las lenguas inglesa y española, acomodado al uso respectivo de ambas naciones* (1821) i algunes traduccions¹⁵¹.

Però no foren solament els menorquins els que s'aprofitaren de l'obertura de Menorca al món. Al contrari, es va produir una situació de simbiosi en què els distints ocupadors de l'illa també se'n beneficiaren. Tant és així que ens consten algunes ocasions de menorquins que arribaren fins i tot a donar classe en les naus (Salord, 2012a, p. 175). De la mateixa manera que en una relació simbiòtica aquests illencs van rebre importants contraprestacions en agraïment pels serveis educatius prestats. És el cas del frenòleg i lingüista Marià Cubí, que va rebre una càtedra de Llengua i Literatura castellana al Col·legi Santa Maria de Baltimore, que ocupà fins al 1828. També de Juli

societat i la indumentària d'aleshores; en són una prova obres com *Retrat de dona menorquina*, *Retrat d'un home menorquí*, *Capellà damunt un ase* o *Estudi d'indumentària menorquina*. Per la seua banda, Josep va incidir en els paisatges, especialment una sèrie de reproduccions del port de Maó fetes des de diferents perspectives.

¹⁵⁰ El Govern de les Illes Balears i el Consell Insular de Menorca van declarar el 2017 com a Any Pasqual Calbó, per a commemorar el bicentenari de la seua mort (12 d'abril del 1817). Per aquest motiu, es van organitzar tota una sèrie d'activitats al voltant de la seua figura, com l'exposició *Pasqual Calbó i Caldés (1752-1817)*, del Museu de Menorca, la major mostra monogràfica feta sobre el pintor fins al moment. L'exhibició recollia quaranta-cinc obres pictòriques, algunes cedides per fons privats, així com les seues *Obres didàctiques* completes (Andreu i Sintès, 2017-2018).

¹⁵¹ Per a més informació sobre Casey, consulteu Pegenau (2002, pp. 185-201). L'obra completa de l'irlandès està recollida en Sánchez (2013, pp. 4-5).

Soler i Siquier, de la família de diplomàtics Soler Sans, que es va instal·lar als Estats Units com a cònsol i professor de llengua castellana a la Universitat de Nova York.

L'interés per l'educació es va traduir també en l'aparició de noves iniciatives que intentaven donar resposta a tots els públics. És el cas del Col·legi d'Estudis de Sant Ferran, també conegut com a Col·legi de la Distinció, fundat per Carles Ernest Cook. Ubicat en un edifici del parc de l'Artilleria, sembla que el seu creador va intentar imitar els preceptes acadèmics de les institucions europees, on s'impartien ciències, humanitats, arts i etiqueta social, per a posar-los a l'abast dels fills de les famílies burgeses de l'època. Talment, sembla que per les seues aules van passar alumnes tan distingits com l'escriptor Vicenç Albertí, el metge Mateu Orfila, el frenòleg Marià Cubí, o l'escriptor Ferran Patxot. La seua pedagogia va ser molt innovadora en el seu moment i va rebre els elogis dels seus coetanis¹⁵².

Amb tot, la gran proposta educativa de la Menorca il·lustrada no és altra que el conjunt global de l'obra d'Antoni Febrer i Cardona. Es tracta d'una producció tan diversa com completa, que parteix de la voluntat de constituir un referent lingüístic per als menorquins de l'època i abraça branques tan diverses com la lexicografia, la gramàtica, la traducció i la poesia, tot per a donar una resposta unificada, coherent i multidisciplinària. D'acord amb Salord (2010, p. 20):

El conjunt de referents de la seva obra i la visió del món que la impregna remetent als paràmetres dels col·legis francesos setcentistes en què Febrer i Cardona s'hauria pogut emmirallar al moment de definir el seu projecte pedagògic, estructurat al voltant de l'espai central que hi ocupa la llengua pròpia, la dignitat de la qual és irrefutable pel fet de ser "un dels dons més preciosos que l'home ha rebut de son creador".

¹⁵² Ferrer (1911, pp. 137-138) recull un informe que Joan Ramis va redactar per a la Universitat de Maó, davant la petició de Cook d'una casa en què poder ubicar les instal·lacions del Col·legi de la Distinció. Al respecte, Ramis exposa que «Nada más útil ni más conveniente a estos naturales podía proponerse que el citado establecimiento, pues, sin la competente educación, así cristiana como política, no puede haber buenos ciudadanos ni vasallos. Y, sin la correspondiente instrucción y estudios en las artes y en las ciencias, nunca estos naturales podrán sobresalir, enriquecerse, ni hacer famosa esta patria entre las naciones de Europa. Todos estos efectos se lograran sin duda siguiendo el plan del expresado señor Cook, que entiendo estar muy bien adaptado y combinado al asunto».

4.2. L'AUTOR: JOAN RAMIS I RAMIS

4.2.1. *La vida de Joan Ramis*

4.2.1.1. Orígens familiars

Els orígens familiars dels Ramis es poden rastrejar fins al segle XVIII, a Inca (Mallorca), en el matrimoni de Bartomeu Ramis i Bàrbara Amer¹⁵³. Es tractava d'una família distingida de l'illa, lligada al món del dret. El fill primogènit, Pere Ramis Amer, va emigrar en un vaixell amb matrícula mallorquina a principis del set-cents a Menorca, més concretament, al port d'Addaia¹⁵⁴. Segons sembla, el terreny va agradar enormement a Pere Ramis, ja que de seguida va iniciar els tràmits per tal de comprar un terreny i d'edificar una casa predial per a tota la família.

Talment, ens consta que a la façana de la casa hi havia una làpida esculpida en què es podia llegir «Esta fabrica se comensa lo any 1729 posseint la heretat el Sr. Pera Ramis». Una segona inscripció sobre marbre negre¹⁵⁵, col·locada en el replà de l'escala principal, exposava com Pere Ramis va comprar el terreny i va construir la casa sense reparar en despeses ni esforços, tot per a convertir un terreny que tradicionalment havia sigut insalubre i pradenc en un lloc de jardins ubèrrims i fonts adornades¹⁵⁶ (Hernández Sanz, 1919a, pp. 232).

L'any 1709, Pere Ramis va contraure matrimoni amb Joana Calafat Cevallos a Es Castell (nascuda en la mateixa localitat, abans de l'any 1695). La parella, que constitueix la primera generació de Ramis a Menorca, va tenir una única filla, de nom Catalina Ramis Calafat (?-1774). Per tal de perpetuar el cognom de Ramis en l'illa, va ser casada amb el seu cosí carnal, l'advocat Bartomeu Ramis i Serra (1719-1788). La boda es va realitzar a Palma el 13 de juny del 1744. Després, el matrimoni es va instal·lar a l'illa menorquina, de manera més concreta, a Maó, al carrer de s'Arraval, també conegut com el carrer Prieto i Caules, número 13.

Al llarg de les quatre dècades següents, el matrimoni Ramis Ramis va tenir huit fills, que són els següents:

¹⁵³ Es pot consultar l'arbre genealògic de la família Ramis Ramis en Aedo (s d.).

¹⁵⁴ Cala de la costa septentrional de Menorca, al límit dels municipis de Maó i des Mercadal.

¹⁵⁵ La inscripció, en llatí, és la següent: «Aeternae memoriae Petri Ramis et Amer, qui comparato Addayae praedio nullis parcens sumptibus nec curis, palustre hoc antea et insalubre solum, uberrimis hortis amoenisque fontibus exornavit. Ioannes Ramis et Ramis, humilimus ex filia nepos, avo benemerit d.o.c. anno salutis MDCCXCV».

¹⁵⁶ Segons sembla, la casa va rebre el nom de s'hort des Lleó perquè comptava amb una font en forma de lleó tallat en pedra, que hui ja no es conserva.

1. Joan Ramis i Ramis (Maó, 1746-1819), el primogènit. Un dels autors objecte d'estudi del nostre treball, en tant que autor de *La Alonsiada* (1818)¹⁵⁷.
2. Pere Ramis i Ramis (Maó, 1748-1816), el segon germà. D'acord amb la tradició familiar, va estudiar dret i es va doctorar en Lleis a Avinyó el 1775. Com el germà major, va ocupar diversos càrrecs en l'administració pública durant els anys de l'ocupació britànica de Menorca, com a assessor del tribunal del crim i del tribunal del vicealmirallat. Dominava el llatí, el grec, l'hebreu, l'àrab, l'anglès, el francès, l'italià i l'alemany, i se li atribueixen traduccions, entre les quals es trobaven un recull no localitzat de les obres de Molière al català, el procés contra el darrer governador de Menorca, James Murray, al castellà¹⁵⁸, així com diversos textos en anglès. Juntament amb Joan Ramis, va ser un dels membres fundadors de la Societat Maonesa de Cultura. Casat amb Bàrbara Rosselló Morera (Maó,?-?), va tenir una única filla, de nom Catalina.
3. Bartomeu Ramis i Ramis (Maó, 1751-1837). Va estudiar Medicina a Montpeller i es va doctorar a Avinyó el 1778. Al costat dels seus germans Joan i Pere, va ser membre de la Societat Maonesa de Cultura. No obstant això, ell no en va ser membre inicial, sinó que s'hi va unir posteriorment, el 20 de setembre del 1778. Se'l considera el primer higienista menorquí, en gran manera, gràcies a la seua obra *Breu discurs sobre el pernicios e indecent costum d'enterrar dins les esglésies* (Ramis, 1998). En ella, Bartomeu al·lega raons mèdiques per tal d'acabar amb la pràctica de donar sepultura als morts a les esglésies i afavorir els cementeris rurals. A més, se li atribueixen diverses obres que es consideren perdudes. Casat amb Joana Eymar Capella (Ciutadella, 1763-?).
4. Mariana Ramis i Ramis (Maó, 1756-1808). Es va casar el 1781 amb Nicolàs Orfila Guàrdia (Ferrerries, 1744-Maó, 1810), procedent de la nissaga dels Orfila, una família amb vincles amb el món de les lleis¹⁵⁹. El marit també era advocat i

¹⁵⁷ En aquest apartat hem donat unes breus pinzellades sobre cadascun dels germans Ramis. Tanmateix, no hem aprofundit ara en dades concretes de Joan Ramis perquè, com que es tracta d'un dels dos escriptors implicats en la producció de les Alonsiades (juntament amb Vicenç Albertí), la seua vida i obra es troben molt més desenvolupades en els successius apartats del present treball.

¹⁵⁸ James Murray (Escòcia, 1721-Anglaterra, 1794). Darrer britànic governador de Menorca, entre els anys 1778 i 1782. Va encapçalar la defensa de Menorca contra la invasió francoespanyola durant la invasió de Sant Felip (1781-1782), en la qual va ser derrotat. Les accions de Murray, que aleshores passava dels seixanta anys, van ser durament qüestionades i, després de la posterior derrota, va ser sotmès a un consell de guerra. Després de la derrota a Menorca, va tornar a sa casa, a Sussex i, en els últims anys, va veure com la seua figura revifava a través de diversos nomenaments de tall honorífic (Browne, 2003).

¹⁵⁹ Per a més informació sobre la família dels Orfila, es pot consultar l'obra de Joan Ramis, *Varones ilustres de Menorca y noticia de sus apellidos que más se han distinguido en ella* (1817c, pp. 156-159).

va ocupar càrrecs com el d'assessor de guerra, assessor de la real governació, superintendent dels tribunals i ajuntaments de Menorca, i assessor del Real Patrimoni i rendes de l'illa. A més, va dur a terme una reforma del cabal públic el 1799 (Ramis, 1817c, pp. 157-158). Nicolàs Orfila es va unir a la Societat Maonesa de Cultura el 15 de juliol del 1778.

5. Josep Ramis i Ramis (Maó, 1766–1821), el quart germà. Es va dedicar a la teologia i es va graduar en la Universitat Literària de Mallorca. Va escriure una obra sobre agricultura que hui es considera perduda, el *Tractat d'agricultura i economia rural de l'illa de Menorca*, dedicat a la pagesia de l'illa.
6. Antoni Ramis i Ramis (Maó, 1771-1840). Era doctor de Lleis i, com el primogènit, va exercir l'advocacia. De fet, a la mort de Joan el 1819, va passar a ocupar molts dels càrrecs que ell havia ostentat. Tenia interessos similars als de Joan Ramis, com la historiografia i la numismàtica. De fet, tant és així que, després de la defunció del primogènit, va ampliar moltes de les seues obres amb noves informacions. És autor d'una vintena de títols, entre els quals destaquen les *Noticias relativas a la isla de Menorca*, un conjunt de sis volums, publicats entre el 1826 i el 1829, que inclouen reflexions sobre diversos temes, alguns ampliat a partir de treballs de Joan Ramis¹⁶⁰. Es va casar el 21 de desembre del 1796 amb la seua neboda, Catalina Ramis Montanyés (Maó, 1782-?), filla del seu germà major Joan Ramis.
7. i 8. Ramon i Joana Ramis i Ramis, dels quals a penes hi ha informació¹⁶¹.

Certament, hi ha paral·lelismes entre aquesta nissaga i els Ramis, com la filiació a l'àmbit jurídic i administratiu, l'ostentació de diversos càrrecs en l'esfera pública, la pertinença d'alguns membres a la Societat Maonesa de Cultura i, fins i tot, el caràcter il·lustrat que es percep en les dedicacions de la família.

¹⁶⁰ Les obres atribuïdes a Antoni Ramis poden consultar-se en l'*Annex VI. Relació d'obres atribuïdes a Antoni Ramis* del present treball, el qual hem elaborat per a evidenciar la seua connexió amb molts dels treballs de Joan Ramis.

¹⁶¹ Bagur *et al.* (1996, p. 16). De fet, no són poques les biografies que, directament, els obvien.

4.2.1.2. L'educació de Joan Ramis

Joan Ramis va nèixer el 26 d'abril del 1746, a Maó. Segons es desprèn de les dedicatòries dels seus poemes de joventut, es va criar en un ambient familiar marcat per l'afecte, però també per la cultura. Així, durant l'edat primerenca, els seus estudis van estar dirigits pel seu pare, el qual el va instruir en coneixements de gramàtica llatina, aritmètica i algunes llengües contemporànies. Però, amb quinze anys va ser enviat a Palma de Mallorca per tal de prosseguir els seus estudis a la Universitat Literària de Mallorca, sota la protecció del bisbe Llorenç Despuig.

Allí va romandre durant tres anys, amb la finalitat d'aconseguir el títol de batxiller i el de mestre i doctor en Arts Liberals. Aleshores els estudis es van centrar en la retòrica i la poètica, de la mà del franciscà Llorenç Company, i, després, en la filosofia, sota la tutoria del frare Francesc Melis. Ràpidament va demostrar les seues capacitats en aquests camps. Com a prova de la precocitat de Ramis es conserven dues cartes redactades per Company al pare de Joan, Bartomeu Ramis, en les quals destaca les virtuts de l'alumne¹⁶². Així, en la primera, datada el 25 de febrer del 1762, el professor de Ramis observa:

El señor Juan [...] aprovechó tanto en los estudios en el tiempo que frecuentó mi escuela que, parece, vino a Mallorca para hacer coro aparte entre los demás estudiantes. Porque si hay de buenos, él siempre descuella sobre todos, no solo sobre los buenos, si que aun sobre todos los mejores, y todavía con muy excesivas ventajas. Yo ciertamente admiro la pericia que tiene en el componer cualquier cosa por escabroso que sea el asunto: la prontitud, la copiosa facundia de las frases y epítetos, la universalidad de noticias y, en fin, todo lo preciso para un retórico consumado [...]. En él pudo gloriarme de que sale muy perito en todo. Porque si hablamos de oratoria, excede a todos sus condiscípulos; si de verso latino, deja a los otros muy atrás; si de verso español, nadie le alcanza, sin que sepa determinarme fácilmente a decidir en que campea más su rara habilidad, porque en todo parece que se excede a sí mismo (Pons, 1819, pp. 2-3).

¹⁶² Les dues cartes en què Llorenç Company s'adreça a Bartomeu Ramis van ser localitzades per Pons (1819, pp. 2-3). Es poden trobar en l'*Annex VIII. Cartes de Llorenç Company adreçades al pare de Joan Ramis, Bartomeu Ramis*.

Un any després, en una segona epístola, Llorenç Company continua lloant les capacitats del jove Ramis. Sembla que, aleshores, el professor havia llegit bona part dels poemes de joventut de l'autor. Adverteix doncs que tenen una gran qualitat, fins i tot major que obres ja publicades, i anticipa com Ramis acabaria imprimint molts dels seus treballs:

Tuve la dicha de ver, aunque de paso, los partos del ingenio de su hijo, el señor Juan Ramis, y en verdad le digo que podemos preciarnos entrambos. Vuestra merced, de tener un hijo tan bueno y yo de tener un tan buen discípulo [...] Tal cual, me remito al *laudent te alieni y narrent hi qui sentiunt*. Lo cierto es que yo estoy admirado, así de su prontitud como de su facundia y universal noticia y erudición *et sic de ceteris*, en tan cortos años de edad. Aunque lo he leído todo, ha sido pero muy de prisa: con todo, me desocupé y tomé el buen rato de mirar y remirarlo una y muchas veces, pareciéndome todo que va de bueno a mejor. [...] Muchas hay de las poesías que, sin reparo alguno, son dignas de salir a la luz pública, que ya he visto yo algunas, y aunque diga muchas de impresas, que poco o nada tendrán que ver con estas. Confío vendrá el tiempo en que harán sudar las prensas muchas de sus obras (1819, p. 3)¹⁶³.

D'aquesta manera, sembla que Ramis era un jove precoç per a la seua edat i que ja amb setze anys era coneixedor de les obres dels grans autors del barroc espanyol (Góngora, Quevedo i Calderón de la Barca) i admirador de la figura de Ramon Llull. El 5 de març del 1765, amb tan sols dinou anys, va rebre el títol de batxiller en Filosofia i, quatre dies després, el 9 de març, va ser nomenat mestre i doctor en Arts Liberals *nemine discrepante*, que indicava que tots els membres del tribunal havien estat d'acord en ambdues designacions.

El 1765, després dels estudis a Mallorca, va tornar breument a Maó, on es va iniciar en la tradició familiar de l'advocacia. Així, va començar a formar-se en els drets civil i canònic, de la mà del seu pare, Bartomeu. Dos anys després, el 1767 va marxar de nou, ara a Avinyó, per tal de presentar-se als exàmens de revàlida en la Universitat

¹⁶³ *Laudet te alieni*: expressió llatina; en català «els estrangers et lloen». Utilitzada amb el significat que algú es converteix en famós més enllà de les fronteres. *Narrent hi qui sentiunt*: expressió llatina; en català, «els que ho han experimentat, relaten». Era utilitzada habitualment per a presentar el testimoni dels implicats en un assumpte, per considerar la seua versió la més acurada o propera a la realitat. *Et sic de ceteris*: expressió llatina; en català «I així amb la resta».

Pontifícia de dita ciutat¹⁶⁴. Finalment, va rebre el títol de doctor en ambdós drets el 15 de juliol del 1767.

Conclusos els seus estudis, Ramis va tornar, ara ja de manera definitiva, a Maó, on va començar a exercir l'advocacia. Tal com afirma Hernández Sanz, «[logró] que su bufete fuera el más concurrido, y tantas y tantas fueron las causas sometidas a su despacho y defensa que, por no faltar a sus compromisos, hubo de emplear aquellas horas que necesitara para su preciso descanso» (Hernández Sanz, 1919a, p. 234). A més, durant aquest període va compaginar l'ocupació en l'advocacia amb l'ensenyament de les lleis a altres joves, molts dels quals, posteriorment, van fer carrera en els àmbits de la política, la diplomàtica i la teologia.

4.2.1.3. Matrimoni i vida familiar

El 5 de juny del 1774, Ramis, aleshores amb vint-i-huit anys, es va casar amb Joana Montanyés Ximenes (Maó, <1760-1791), filla de Rafael Montanyés Albertí (Maó, 1720-?) i Joana Ximenes Carreras (Maó, 1704-1772)¹⁶⁵. En els anys següents, el matrimoni va tenir dues filles, anomenades Catalina Ramis Montanyés (Maó, 1782-?), com l'àvia paterna, i Joana Ramis Montanyés (Maó, ?-1837), com la mare, àvia i besàvia materna. Com ja hem vist abans, la primogènita es va casar amb el seu oncle, Antoni Ramis i Ramis, i la segona, amb Rafael Mercadal Montanyés (Maó, 1783-1863), mostassà de Maó, segons Hernández Sanz (1912b, p. 170).

Es coneixen poques dades sobre la vida privada, tant familiar com matrimonial, de Joan Ramis. De fet, el poc que sabem són unes poques reflexions que es desprenen de l'*Elegia* en llatí que Ramis va dedicar a la seua esposa en el primer aniversari de la seua mort, el 1792¹⁶⁶. Encara així, el text presenta dues dificultats a l'hora d'entreveure la natura de la relació del matrimoni o el caràcter de Joana. El primer n'és que, tot i que

¹⁶⁴ Tal com demostra Melchor (1999, pp. 257-280), Joan Ramis no va estudiar lleis a la ciutat papal d'Avinyó, sinó que únicament va marxar allí per tal d'examinar-se. Bona part de la bibliografia anterior comet l'error d'afirmar que Ramis hi va residir.

¹⁶⁵ Es pot consultar l'arbre genealògic de la família Montanyés Ximenes en Aedo (s. d.). Joana Montanyés Ximenes va morir el 22 de novembre del 1791. Un any posterior a la seua mort, Ramis li va dedicar una lloança fúnebre titulada *Elegia a Joana*. La bibliografia posterior ha confós sovint ambdues dates i ha col·locat la mort de l'esposa i la publicació del text tot en el mateix any, el 1791. L'error es pot trobar fins i tot en les publicacions més recents, encara que l'equívoc ja apareix advertit en Otero-Vidal (1999, p. 107).

¹⁶⁶ Posteriorment, l'*Elegia* ha sigut traduïda del llatí original al català i editada per Mascaró (1982, pp. 27-28). Una anàlisi aprofundida de l'obra pot trobar-se després, en l'apartat 4.2.2.3. *Etapa de poesies laudatòries i encàrrecs acadèmics (1783-1792)*.

es tracta d'un text sobre l'esposa, l'argument gira en bona part sobre Ramis i els seus sentiments davant la pèrdua. El segon, que es tracta d'una peça altament codificada, ja que respon tant als tòpics esperats per a un text d'aquest tipus com a l'ideal de feminitat de l'època.

Així i tot, en un dels pocs anàlisis que s'han fet sobre la peça, Otero-Vidal extrau les següents aportacions a partir de l'*Elegia*:

Joana és, en primer lloc, la companya estimada de Joan Ramis, la mare de les seves filles, de la qual enyora les abraçades, amb la qual esperava viure els anys de la maduresa; l'esposa dolcíssima que, en la malaltia, acull el seu home amb un gest afable, que es comporta amb serenor d'esperit i assumeix la seva sort amb conformitat; que suplica a Déu i demana perdó a Crist; que, en l'agonia, li dedica dolces paraules i l'abraça per alleugerir-li la inquietud; que li demana perdó, si ha estat una càrrega i que li prega que vetlli per les amoroses filles (Paredes i Salord, 1999, p. 110).

Com déiem, totes les peculiaritats atribuïdes a Joana (l'amabilitat, la dolçor, la serenor, la resignació davant la divinitat i l'amor per l'espòs i les filles) es corresponen amb els tòpics dels cants fúnebres a les esposes i l'ideal de feminitat¹⁶⁷. Malgrat això, Otero-Vidal interpreta les paraules de Ramis i apunta en la direcció que en les virtuts que li atribueix a Joana potser hi ha més realitat que adequació a la tradició. D'aquesta manera, continua:

Després de reproduir les paraules de comiat de Joana, en el punt àlgid del poema, Joan Ramis conclou, dirigint-se a ell mateix: “Oh Joan, malnat, infaust fora mida! Ja et manca la millor part de tu!” (Infelix nimium, nimiumque infauste Ioannes! / Eheu! Parte tui iam meliore cares). Aquesta “millor part” de Ramis que representa Joana és, sens dubte, la seva dimensió privada. Dit d'una altra manera, Joana fou una fidel esposa, una bona mare i una bona mestressa de casa, i això és el que valora i el que troba a faltar el seu espòs en l'elegia que li dedica, on l'elogi implícit en aquests termes, més enllà del tòpic literari, queda

¹⁶⁷ La idea es troba més desenvolupada en l'article Otero-Vidal (1999), que compara el cas de Joana Ramis amb el d'altres personatges històrics, com la primera esposa de Cèsar, Cornèlia, o la tia de Plutard, Júlia, o Lucrècia.

resumit en una expressió llatina: *deliciae meae* (delícies meves) (Otero-Vidal, 1999, p. 110).

La mort de l'esposa va anar seguida, dos anys després, per la de la mare, Caterina Ramis. Aquest fet, sumat a la condició de primogènit de Ramis, el va col·locar en la posició de cap de família. Talment, no sembla estrany que, en els anys immediats, l'autor deixara en un segon pla el seu vessant intel·lectual i fera un ús pràctic de la seua formació en lleis, tot per a garantir la posició social dels membres de la casa.

4.2.1.4. Ocupació extraliterària

Al marge de la seua activitat com a advocat i com a literat, Joan Ramis va dur a terme una intensa vida en l'esfera pública, ostentant diversos càrrecs dins de l'administració de justícia de l'illa de Menorca. En aquest sentit, la primera ocupació de la qual tenim constància és la de jutge subdelegat del vicealmirallat de Menorca. Va ser nomenat per a tal plaça pel govern anglés el 27 de setembre del 1780, és a dir, durant la segona etapa de domini britànic de l'illa, sent aleshores governador el britànic James Murray. Amb tot, l'ocupació tan sols li va durar a Ramis un parell d'anys, ja que, amb la tornada a la sobirania espanyola, dit tribunal va ser eliminat. Aquesta designació és significativa perquè es tracta de l'única que Ramis va acceptar de mans del govern britànic.

Durant el breu interval de dominació espanyola, entre el segon i tercer període d'ocupació britànica, Joan Ramis va gaudir del benefici del govern castellà. Així, en els anys següents, va veure com la seua carrera sofria un ascens meteòric. Consegüentment, el setembre del 1781 va ser nomenat advocat de preses de l'exèrcit i, més tard, el 18 de desembre del mateix any, assessor de la Comandància General de Menorca. Sembla que va ser aleshores quan va conèixer Juan de Silva Pacheco Meneses i Rabata¹⁶⁸, una de les figures que més rellevància va tenir tant en la seua trajectòria en l'advocacia com en la literatura.

¹⁶⁸ Juan de Silva Pacheco Meneses i Rabata (Viena, 1737-Madrid, 1792). Catorzé comte de Cifuentes, gran d'Espanya (1794) i sisé marquès d'Alconchel. Entre el 1782 i el 1783 va ser capità general de Mallorca. Va participar en l'expedició del duc de Crillon a Menorca (1782) i va ser governador de l'illa del 1783 al 1792. Va respectar el català com a llengua oficial, l'antiga administració de l'illa i el sistema judicial creat pels britànics.

I és que en aquesta direcció apunten les nou poesies que Ramis li va dedicar al comte de Cifuentes, una xifra que converteix Juan de Silva Pacheco en la figura que més es repeteix durant l'etapa de poesies laudatòries i encàrrecs acadèmics de l'autor (1783-1792). De totes les peces, tan sols una està escrita en català¹⁶⁹, cosa que, com veurem després, ens fa pensar que és la primera de tota la sèrie. També solament d'una d'elles en coneixem la data, el 1783¹⁷⁰, any que ubica la resta d'obres en dates circumdants (totes les poesies són força semblants) i que reforça la idea que Ramis les va escriure per a agrair-li els successius nomenaments que va rebre de la seua mà.

Del progrés de Ramis com a advocat a l'empara del comte de Cifuentes encara en trobem més exemples. El 8 de maig del 1782, va ser nomenat fiscal de béns vacants i abintestats, un càrrec que va ocupar fins a la tercera dominació britànica. També, el 1787 li va ser oferida una plaça com a magistrat dins del Consell de Castella. En aquest cas, la proposta va vindre de part del president del Consell, Pedro Rodríguez de Campomanes¹⁷¹. No obstant això, Ramis va rebutjar l'ofertament, segons Hernández Sanz, a causa de «su cariño a Menorca; el apego al terruño» (Hernández Sanz, 1919a, p. 235).

A l'adveniment de la tercera dominació britànica, Ramis va rebutjar els càrrecs que havia ocupat fins al moment. Podíem pensar que aleshores es va bolcar en la seua faceta com a literat, però la hipòtesi tampoc és factible, ja que aquests anys coincideixen en bona part amb la seua etapa de silenci (1792-1811). Aquest fet reforça la idea que, durant aquests anys, Ramis es va ocupar principalment en una intensa recerca bibliogràfica, la qual culminaria anys després en l'etapa de major producció literària de l'autor, els anys compresos entre el 1811 i el 1819. No avançarem ara més dades sobre aquest aspecte, que es troba més desenvolupat en l'apartat 4.2.2.4. *Etapas de silencio (1792-1811)* del present treball. A tall d'introducció, ens limitem a reproduir les paraules d'Hernández Sanz (1919a, p. 235), que aleshores ja advertia:

Durante los años 1798 a 1802, [...] dedicose con más afán que nunca a la rebusca, en los archivos públicos y privados, de documentos y notas fehacientes

¹⁶⁹ Es tracta de la composició poètica en celebració dels dies de l'excel·lentíssim senyor comte de Cifuentes, governador de Menorca (sense títol).

¹⁷⁰ Parlem d'*Afectos de un corazón mahonés. Con motivo de los días del excelentísimo señor conde de Cifuentes*, del 1783.

¹⁷¹ Pedro Rodríguez de Campomanes (Santa Eulalia de Sorribas, 1723-Madrid, 1802). Primer comte de Campomanes, polític i economista. El 1762 va ser nomenat fiscal del Consell de Castella i el 1786, president del Consell de Castella.

para la redacción de sus más importantes trabajos monográficos. Fueron objeto de su exploración los vírgenes archivos de la Real Gobernación, del Real Patrimonio, de la Universidad General y de las Universidades Foráneas de Mahón, Alayor y Mercadal.

A l'acabament de la tercera i última dominació britànica, l'illa de Menorca es va reintegrar de nou i de manera definitiva al govern d'Espanya a través de la Pau d'Amiens. Aleshores, Ramis va tornar a gaudir del favor de les autoritats. D'aquesta manera, el 30 d'octubre del 1802, va ser nomenat assessor del Reial Patrimoni, durant els períodes d'absència i malaltia del propietari¹⁷². El 16 de setembre del 1805, també va acceptar la plaça de jutge d'impremtes i llibreries, que va ocupar fins a la desaparició del dit tribunal, l'any 1808. Finalment, el 12 de juny del 1812, també va ser designat assessor de la Comissió de la Reial Hisenda.

Cal destacar que aleshores Ramis tenia ja seixanta-sis anys i que encarava el final de la seua carrera literària, amb l'etapa més ambiciosa de la seua producció, que tindria lloc entre els anys 1811-1819. Tal vegada és per aquests motius que, des de mitjans del 1812, l'escriptor no va acceptar cap altra de les ocupacions que li van ser oferides. Parlem del càrrec de fiscal interí de Menorca, que se li va proposar el 9 de juliol del mateix any, i del d'auditor de la Marina de la província, que se li va brindar el 3 de setembre. Com déiem abans, Ramis va rebutjar les dues proposicions.

4.2.1.5. Últims anys i mort

El 1819, l'últim any de vida de Joan Ramis, l'autor es trobava immers en el que havia de ser el seu projecte més ambiciós: la seua *Historia civil y política de Menorca* (1819). Malgrat les intencions que tenia, tan sols va ser capaç de completar el primer dels tres volums que esperava que conformaren el text. I és que una afecció desconeguda el va prostrar al llit, cosa que va obligar el seu germà i gendre Antoni a fer-se càrrec de les galeres.

¹⁷² Anys després, el germà menut dels Ramis, Antoni, va publicar una obra en què repassa la figura dels administradors del Real Patrimoni a Menorca. Es tracta de la seua *Memoria sobre el real patrimonio de Menorca y una moneda del rey don Alonso relativa a ella* (1832b).

Ramis tenia aleshores setanta-dos anys, els quals va dedicar a l'estudi i l'erudició, la llengua i la història, i la seua pàtria personal, Menorca. La realitat és que es va convertir en un personatge clau de la vida illenca, ja que havia sigut membre fundador de la Societat Maonesa de Cultura, va aconseguir constituir una important biblioteca¹⁷³, així com una bona col·lecció numismàtica i d'altres antiguitats, va formar part de la Real Academia de la Historia i va mantenir una intensa correspondència amb les personalitats intel·lectuals més destacades del seu moment. A tots aquests mèrits, a més, encara hem d'afegir la vastíssima producció literària que ens va deixar.

De la seua mort, que va tenir lloc a Maó el 12 de febrer del 1819, sabem que Ramis va conservar clara la intel·ligència fins a l'últim moment. Hernández Sanz (1919a, p. 240), fins i tot, afirma que va ser ell mateix qui, seré i conscient de la mort pròxima, va dictar l'epitafi que havia de coronar el seu sepulcre:

«Deo optimo maximo.
Memoriae et spei aeternae.
Hic jacent
Joannis Ramis et Ramis.
Magontanus natus die XXVII aprilis MDCCXLVI.
Mortus die XII februarii MDCCCXIX.
Caetera ex scriptus pete¹⁷⁴».

Després de la defunció, el seu germà menor i gendre Antoni Ramis va regalar a la Real Academia de la Historia una còpia enquadernada de l'obra historiogràfica del primogènit. El mateix any de la mort, el 1819, Antoni va ser nomenat membre corresponent a Maó de la mateixa acadèmia, tal com ho havia sigut Joan. En els anys a seguir, Antoni va continuar eixamplant bona part de la producció del germà major.

¹⁷³ La biblioteca de Joan Ramis, actualment, és localitzable en diverses institucions, tals com «la Biblioteca Pública de Maó, el Museu de Menorca —gràcies al fons donat per la historiadora Maria Lluïsa Serra— i, en menor proporció, a l'Ateneu Científic, Artístic i Literari de Maó. Una part important del seu fons es troba encara dispers i en mans de particulars» (Bagur, 2003, p. 975).

¹⁷⁴ Extret d'Hernández Sanz (1919a, p. 240). En català, «Per a Déu, el millor i més gran. Els records i les esperances són eternals. Ací jau Joan Ramis i Ramis. Nascut a Maó el 27 d'abril del 1746. Mort el 12 de febrer del 1819. La resta queda escrit». Traducció pròpia.

4.2.2. L'obra literària de Joan Ramis

4.2.2.1. Etapa de joventut (1762-1769)

Els primers escrits de Joan Ramis dels quals es té coneixement són dos volums de poemes i altres textos de joventut, escrits entre el 1762 i el 1765, quan encara no havia fet vint anys i es trobava estudiant a Mallorca¹⁷⁵. Amb tot, hi ha diferències entre ambdós conjunts. Així, en el primer, dedicat al seu pare, Ramis utilitza fonamentalment el llatí i, en menor mesura, el castellà. Bagur *et al.* (1996, p. 66) en descriuen el contingut:

Religió [...] poemes i proses, dedicats a sants i a santes, a la Immaculada Concepció, amb altres que configuren un món de referents eclesiàstics i jesuïtics. Mallorca hi és present a través de la figura de Ramon Llull i d'un epigrama a la Catedral de Palma. Clouen aquesta primera part una elegia a la mare i un epigrama al lector, també en llatí.

En canvi, el segon volum està dedicat a la mare, Caterina Ramis, i en ell es percep un evident canvi de rumb, tant pel que fa a la llengua com als temes. De tal manera, ara prioritza la llengua castellana, amb alguns breus fragments en català. Quant al contingut, encara que continuen presents les composicions de temàtica religiosa —poemes hagiogràfics, marians, lul·lians—, apareixen nous temes de caràcter profà, com, per exemple, poemes que giren al voltant del motiu de la rosa.

Les diferències entre un volum i l'altre semblen evidenciar la distinta relació que Ramis mantenia amb cadascun dels seus progenitors. En el cas del pare, utilitza els motius i les llengües més elevades, tal vegada per a demostrar que aprofitava els estudis a Mallorca, però també pel vincle que els unia, ja que, recordem, va ser el pare qui li va ensenyar gramàtica llatina. En canvi, per a la mare reserva els temes i les llengües més entenedores i de proximitat.

Moll (1999), que va dur a terme una de les poques anàlisis existents sobre la poesia juvenil de l'autor, afirma que es tracta de poemes molt formals, marcats per la

¹⁷⁵ La poesia primerenca de Joan Ramis suposa una de les llacunes més importants pel que fa a la producció de l'autor. Salord (2009, p. 525) ja advertia el desigual tracte que ha rebut part de la seua producció. Així, mentre que el teatre ha sigut àmpliament tractat, la poesia sempre ha rebut una atenció menor. Salord atribueix el fet a «la dispersió dels materials i la manca d'interpretacions amb voluntat sistematitzadora» i en resumeix les principals aportacions «del poeta jove, escolar i barroc, després de l'edició d'uns quants textos escadussers, s'ha dut a terme la del conjunt de faules ovidianes en castellà, però l'estudi del manuscrit s'ha reduït als referents clàssics i als grans temes de la poesia postbarroca».

formació acadèmica que Ramis va rebre i per la moda literària del postbarroc, aleshores imperant. Aquestes petjades es poden rastrejar tant en els temes elegits —la mort, la religió, la mitologia i l'amor¹⁷⁶— com en el tractament que se'ls dona. Així doncs, Moll (1999, pp. 105-106) conclou que la poesia ramisiana de joventut «continua la tradició literària espanyola i la literatura clàssica grecollatina i que, malauradament, està limitada per la seva elevada pretensió didàctica, que intenta emular aquells poetes que li serviren de model»¹⁷⁷.

A més, queda destacar les *Varias fábulas*¹⁷⁸, una compilació de poemes escrits en castellà, també durant aquests anys. Es tracta d'un conjunt de 51 composicions d'inspiració ovidiana que repassen el panteó de déus, llegendes i herois del món grecollatí: Júpiter, Proserpina, Morfeu, Juli César, etcètera. D'acord amb diversos autors, el grup forma «una mena de diccionari poeticomitològic, no exempt d'interès pedagògic i de gràcia artística» (Bagur *et al.*, 1996, p. 68), el qual devia servir per a «demostrar que l'alumne assimilava les explicacions del professor i també li servien per a practicar els diferents tipus de versificació» (Moll, 1999, pp. 104). De fet, sembla ser aquest un dels motius que probablement portaren Ramis a escriure'l, ja que hi trobem metres que van des de l'heptasíl·lab al dodecasíl·lab, amb una clara predominança pels versos de huit i onze síl·labes. Finalment, pel que fa al contingut de les faules, Patiño (2007, pp. 22-24) afirma:

Podem agrupar les faules de la següent manera: un primer grup és format per díhuit faules on només es descriuen atributs i símbols de les divinitats, tant principals com secundàries, o d'herois [...]. El segon grup és format per catorze faules que representen parelles mitològiques i on, com a mínim, hi ha una transformació [...]. El tercer grup està constituït per dènou faules la característica principal de les quals és una metamorfosi d'un ésser humà en animal, planta o qualsevol altre element.

¹⁷⁶ Moll (1999, pp. 95-97) localitza un grup de poesies amoroses dedicades a una jove i argumenta que, probablement, Ramis «durant els tres anys que va estar a Mallorca, va estar interessat per una noia, amb tot el joc de correspondències i rebuigs».

¹⁷⁷ Al seu torn, Moll (1999, p. 89), remet a un article de Carbonell (1967, pp. 5-164) en què es fa una relació dels llibres que Joan Ramis tenia a la seua biblioteca abans de la creació de les seues poesies. D'entre totes les publicacions, Moll destaca la influència de les següents: *Arte poética*, de Juan Díaz de Rengifo; *Autos sacramentales alegóricos y historiales*, de Pedro Calderón de la Barca; *Política de Dios y gobierno de Cristo* i *El parnaso español*, ambdues de Quevedo. A més dels citats, hi afeg altres noms dels grans poetes del Segle d'Or castellà, com ara Garcilaso, Boscán, Herrera, Lope de Vega i Góngora.

¹⁷⁸ El títol complet del recull és *Varias fábulas dispuestas en verso, para que ayudadas de la pintura de los falsos dioses pueda la juventud darse por juego a este estudio*. La peça ha sigut editada per Patiño (2007).

4.2.2.2. La trilogia teatral il·lustrada (1769-1783)

Els anys compresos entre el 1769 i el 1783 marquen l'etapa de major esplendor en la trajectòria literària de creació de Joan Ramis. El període es caracteritza per l'exploració de múltiples corrents estètics, com el neoclassicisme, el sentimentalisme i el barroquisme. De la mateixa manera, també es prioritza l'ús del català culte, enfront del castellà i el llatí, el qual s'aplica a un tipus de producció molt concreta: l'obra teatral de caràcter il·lustrat. En total, d'aleshores ens consten tres peces, *Lucrècia*, *Arminda* i *Rosaura*. És per aquest motiu que anomenem el període com l'etapa de la trilogia teatral il·lustrada. En paraules de Bagur *et al.* (1996, p. 24):

Joan Ramis [...] enceta ara, confirmant els bons auguris dels anys d'aprenentatge anteriors, l'etapa creadora més fructífera gràcies a l'assumpció dels ideals neoclàssics i il·lustrats de l'Europa més avançada. La influència il·lustrada doncs, serà decisiva en la configuració de la maduresa literària de Joan Ramis, que introdueix un canvi profund en la seua obra: enfora queda el manuscrit juvenil del 1762 —escrit en llatí, castellà i, en menor mesura, català— tan deutor de la retòrica escolar postbarroca.

La primera de les obres, *Lucrècia o Roma lliure*¹⁷⁹, va ser escrita el 1769, quan l'autor tenia tan sols 23 anys. L'argument, distribuït en cinc actes i narrat amb versos alexandrins apariats, gira entorn de la tragèdia de Lucrècia, casada amb el noble romà Col·latinus i caracteritzada per la puresa i la castedat pròpia de l'ideal romà de dona. Una nit, Lucrècia és seduïda per l'hereu al tron, Tarquino, que intenta posar a prova la seua virtut. Amb tot, la jove el rebutja i el príncep respon amenaçant-la i violant-la. Posteriorment, Lucrècia relata els fets al seu marit i se suïcida per a mantenir immaculada la decència. Finalment, Col·latinus, animat per Brutus, instiga una revolta contra la família reial, la qual conclou amb el seu enderrocament i l'establiment de la república.

Tanmateix, més enllà de l'argument, *Lucrècia* conté un important rerefons filosòfic i ideològic al si del qual es tracten alguns dels debats que van caracteritzar la Il·lustració. En aquest sentit, podem citar dicotomies com la llibertat individual enfront

¹⁷⁹ El text és, amb diferència, el que més atenció ha rebut per part de la comunitat acadèmica, tal com mostren les múltiples edicions que s'han fet: Carbonell (1968); Carbonell i Miró (1982); Borrell (1984); la recopilació d'obres de Ramis duta a terme per Melchor (1993); i Gomila (2004).

de la llibertat col·lectiva, la sobirania popular oposada a la monarquia, la llibertat contra la tirania, la paraula contra la violència, o la raó enfront de la passió.

A causa d'aquesta complexitat temàtica, no és d'estranyar que l'obra haja rebut l'atenció d'un bon grapat d'estudiosos, que l'han analitzada des de perspectives molt diferents. Per citar-ne algunes, destaquem els treballs de Busquets (1988, pp. 353-370), que analitza el vessant filosòfic de l'obra i les dissertacions que hi tenen lloc sobre temes com la llibertat, la justícia o la virtut; Paredes (2001b, pp. 249-251), estudia les fonts clàssiques de la peça i la posa en relació amb altres similars procedents de tradicions literàries estrangeres; Grilli (1982, pp. 29-42), que repassa l'evolució estètica de Ramis en relació amb altres obres seues; o Pórtulas (2006, pp. 562-564), que la compara amb la versió de William Shakespeare, *The rape of Lucrece* (1594).

No obstant la pluralitat de veus que s'han acostat al text, hi ha un ampli consens pel que fa a la seua rellevància. Per triar un parell de les avaluacions que s'han fet, destaquem les paraules de Carbonell (1968, p. 14) que remarca que «*Lucrècia* és una obra d'una inestimable qualitat literària, poc abundant en el nostre set-cents», mentre que Gimferrer (1996, p. 166) considera que «ben clares vegades, en la nostra història literària, hem assistit al desplegament d'una tan nítida vocació de bàsica i autèntica noblesa expressiva». En qualsevol cas, a l'hora d'explicar la vàlua del text, nosaltres tornem de nou a les paraules de Bagur *et al.*:

La importància de *Lucrècia* rau en la incorporació de les formes neoclàssiques i dels valors il·lustrats a la literatura catalana. La seva indiscutible qualitat literària, juntament amb l'abast temàtic i filosòfic, explica el lloc que ocupa entre les nostres obres clàssiques: encara avui els mateixos valors són defensats o atacats. L'ideal de perfecció individual i col·lectiva, la defensa de la llibertat i de la virtut; l'atac, en fi, a la tirania són temes universals i atemporals. A més, l'obra suposa una sincronització amb la resta de la cultura europea, fet excepcional des del segle XVI fins al XIX a la cultura catalana (1996, p. 47).

Dos anys després de *Lucrècia*, el 1771, Ramis va escriure la segona de les tres peces de la seua trilogia teatral il·lustrada, *Arminda*¹⁸⁰. La peça, escrita en versos alexandrins i organitzada en tres cants, suposa un canvi respecte a l'anterior en el sentit

¹⁸⁰ Fins ara, existeixen tres edicions diferents d'*Arminda*, totes dutes a terme per Vicent de Melchor. En concret, les referències de les edicions són Melchor (1982) i (1993) i Melchor i Valsalobre (2006).

que l'acció passa de la Roma clàssica a una Catalunya encara medieval¹⁸¹. Pel que fa a l'argument, aquest gira entorn de l'amor impossible entre don Ramon, un comte, i Arminda, una pastora. Oposat a la parella, trobem l'oncle de Ramon, el comte Berenguer, que espera casar el nebot amb la infanta de Castella, Rosaura. Després de l'empresonament de la protagonista i la condemna a mort dels enamorats, apareix Lucindo, el pare d'Arminda, qui revela els seus vertaders orígens: en realitat és la filla del mateix comte Berenguer, qui es donava per morta després d'un atac moro i a qui Lucindo va rescatar. Finalment, el comte perdona la filla i el nebot, i els casa.

Efectivament, el conflicte principal del text és el que té a veure amb la dualitat de la raó i la passió, del que hom ha de fer i el que en realitat desitja. Els conceptes del debat apareixen personificats en els personatges del text. De tal manera, Ramon representa l'amor exacerbat, ja que, per ell, està disposat a enfrontar-se a la família, a trencar les normes socials i, fins i tot, a morir. La postura oposada la personifica el comte Berenguer, que simbolitza les obligacions, les càrregues amb què un ha de complir inclús quan no vol. Finalment, el personatge d'Arminda navega entre les dues aigües: si bé és cert que s'inclina a l'amor, intenta que impere la raó, conscient de les conseqüències que poden tindre l'un i l'altre i, per això mateix, intenta que Ramon renunciï a les seues pretensions, per a salvar-lo.

En termes generals, la crítica ha considerat *Arminda* inferior a la seua predecessora. Melchor (2006, pp. 30-33), considera que la decisió de Ramis d'enquadrar l'argument en un espai i temps més indeterminats li van conferir una llibertat creativa que no havia tingut abans. Aquest fet és especialment significatiu si tenim en compte que l'autor era un gran coneixedor de la cultura clàssica i que, per tant, podia haver continuat adaptant les grans tragèdies grecollatines¹⁸². Per contra, retreu a la peça una sèrie de crítiques com «les actituds i accions “novel·lesques”, especialment per part del protagonista masculí», l'«innegable to melodramàtic» d'alguns fragments o «el reconeixement de la protagonista» i la resolució automàtica del conflicte a través d'una anagnòrisi, que funciona com un recurs ràpid per a cloure l'argument.

Respecte del darrer punt, Bagur *et al.* (1996, p. 56) destaquen que «el ben poc il·lustrat atzar hi juga el seu inapel·lable paper fent que tothom pugui gaudir del camí

¹⁸¹ Encara que no s'especifica el temps en cap moment i l'acció transcorre en una Catalunya pràcticament indefinida, sí que s'especifica que el territori estava encara regit per comtes —el d'Urgell i el de Barcelona—, i, per tant, anterior a la unió dinàstica amb Aragó.

¹⁸² Sobre els coneixements que Ramis tenia de la cultura grecollatina, consulteu Paredes (1999b, pp. 113-157). L'article recull moltes de les referències ramisanes als clàssics i conclou que el maonés segurament els va conèixer de mà del seu pare i, després, dels professors amb què va estudiar a Mallorca.

que havia triat. Així, la raó i l'amor, a diferència de *Lucrècia*, triomfen a la vegada; drama, doncs, i no tragèdia». En conseqüència, els valors de didacticisme, reflexió i filosofia propis de la Il·lustració perden espai enfront d'altres com el drama i la introspecció interior d'un hipotètic sentimentalisme o preromanticisme.

Finalment, trobem el darrer vèrtex del triangle d'obres teatrals ramisianes: *Rosaura o el més constant amor*¹⁸³. Escrita el 1783, consta de cinc actes de versos heptasíl·labs. En aquest cas, l'argument s'emplaça en un palau de Lisboa (Portugal) durant l'edat mitjana, i gira entorn la parella d'enamorats formada per Rosaura i el cavaller portugués don Enric. El rei de Portugal, però, desconeixedor d'aquest amor, també pretén Rosaura. Així, el monarca descobreix que la protagonista té un altre amor i, després, que es tracta d'Enric. La parella es disposa a fugir de Portugal; amb tot, els seus plans són frustrats pel rei. Aleshores Rosaura s'enfronta a la decisió d'acceptar el monarca o suïcidar-se i Enric reacciona demanant morir ell primer. Finalment, davant la perspectiva de la mort d'ambdós, el rei recapacita i resol la situació a favor dels enamorats.

De manera semblant a les dues obres anteriors, en *Rosaura* també té lloc un debat entre les idees de l'amor i el deure, entre el desig i l'autoritat. Tanmateix, els estudiosos que s'han acostat a la peça consideren que hi ha una desviació que la col·loca més a prop de l'òrbita del barroquisme que del neoclassicisme o preromanticisme de les anteriors. Algunes de les proves que es troben a la base d'aquesta hipòtesi són en el metre i la forma estròfica elegits, la ruptura de la regla de les tres unitats —acció, temps i lloc¹⁸⁴— i en la mixtura de gèneres, que acaba conformant una tragicomèdia. Respecte d'aquest fenomen, sobresurt la figura del personatge de Vinblanc¹⁸⁵, sobre el qual Bagur *et al.* (1996, p. 60) destaquen:

Vinblanc no troba cap referent en l'obra anterior de Joan Ramis. És, en efecte, l'aportació més important de la tradició teatral barroca a la darrera obra de teatre

¹⁸³ *Rosaura o el més constant amor* ha sigut editat en els volums recopilatoris de Carbonell i Miró (1982) i Melchor (1993).

¹⁸⁴ En *Rosaura*, Ramis respecta la unitat pel que fa a l'acció i el temps, però no el lloc. Els primers quatre actes transcorren a les estances del palau de Lisboa, mentre que l'últim, té lloc en una sala obscura.

¹⁸⁵ La singularitat del personatge de Vinblanc dins de la trajectòria ramisiana l'ha fet objecte d'un bon grapat d'anàlisis i mencions específiques. Bagur *et al.* (1996, p. 60) subratllen la manera com el personatge s'expressa amb un registre oral diferent de la resta, propi de la Menorca de finals del segle XVIII i amb molt bona presència de castellanismes. Per altra banda, tant Pons (1999, pp. 166-167) com Valsalobre (2013, pp. 109-110) han analitzat elements com el paper del graciós en el text, el pes argumental que hi juga i fins a quin punt s'adequa als estàndards de la comèdia barroca castellana.

de l'il·lustrat maonès. La figura del graciós és pròpia de la més genuïna tradició teatral barroca de la literatura, principalment castellana, del segle XVII i té com a principal funció la de distreure els espectadors, principalment en els moments de màxima tensió dramàtica.

Malgrat la diversitat d'estils, gèneres i tons, la realitat és que, en conjunt, les tres obres presenten una sèrie de lligams que les uneixen entre si i que ens permeten parlar d'una trilogia. El més important, probablement, siga la unitat temàtica que les impregna, i que no és altra que el debat entre el desig, la passió i l'amor, contra el deure, les obligacions o l'autoritat. Aquest conflicte es personifica en una sèrie d'arquetips de personatges que s'hi solen repetir, com són la protagonista (Lucrecia, Arminda i Rosaura, respectivament); l'enamorat o marit (Col·latinus, Ramon i Enric); l'antagonista caracteritzat per la seua autoritat (Tarquino, Berenguer i el rei de Portugal); i, fins i tot, la presència d'una confident o dama de companyia (Júnia, Elvira i Sílvia) que ajuda a vehicular els sentiments de la protagonista.

De la mateixa manera, també és constant la vinculació a les coordenades del neoclassicisme, si bé, i tal com hem vist, aquestes no es mostren d'una manera pura, sinó amb impregnacions pròpies d'altres estils que, així i tot, en cap cas suposen una regressió. Finalment, un últim lligam que creiem digne de menció és el dels títols de les peces, ja que totes s'anomenen com la protagonista femenina de cada text¹⁸⁶.

Arribats a aquest punt, hem de fer menció al que alguns autors han assenyalat com una hipotètica quarta obra de teatre ramisiana que s'hauria perdut. Així, i segons aquesta hipòtesi, l'autor hauria escrit el 1779, entre *Arminda* i *Rosaura*, un text amb el nom de *Constància*¹⁸⁷. Malauradament, la peça no ha sigut trobada i l'única prova que tenim de la seua existència són unes poques ratlles de Joan Soler i Sans fossilitzades en

¹⁸⁶ Aquest lligam no ha passat desapercbut als estudiosos que s'han acostat a l'obra. Valsalobre (2013, p. 107) opina «sobre els títols femenins de les obres de Ramis: el cas de *Lucrecia* és clar: venia consagrat per la tradició [...]; a *Rosaura*, la protagonista és indiscutiblement el personatge que dona títol a l'obra; però, en el cas d'*Arminda*, la qüestió és molt més discutible. Qui és el veritable protagonista de l'obra? A la meua manera de veure, Arminda s'hauria d'haver dit *Don Ramon* —si aplicàvem el criteri que cada obra porta per títol el nom del personatge protagonista— perquè és aquest personatge i no pas Arminda l'equivalent a aquells altres dos personatges femenins». Posteriorment, l'estudiós puntua a peu de pàgina que, en realitat, el personatge que dona títol a l'obra no n'és tant el protagonista, sinó aquell que millor representa els seus valors. Així, «en tot cas, a *Arminda* el personatge del mateix nom és el més virtuós de l'obra, el més coherent, com passava a *Lucrecia*, com passarà a *Rosaura*. En tots els casos, la constància femenina [...] és, potser, el tret que justifica els títols equivalents de les tres obres».

¹⁸⁷ Noteu com les poques dades que coneixem de la peça es corresponen amb les característiques habituals de les obres teatrals de Ramis, com són el títol de la protagonista femenina i l'argument organitzat al voltant d'una parella de dos amants virtuoses.

la introducció de la seua *Safira*¹⁸⁸. D'acord amb els següents versos, l'argument girava al voltant d'una parella d'enamorats virtuosos. En aquest sentit, *Safira* no era sinó un acompanyament al text de Ramis:

«Ramis, gran cor, siti d'humanitat,
és digne d'inspirar i de sentir amiatat.
Vós qui eternisau, amb versos victoriosos,
de l'enveja i del temps a dos amants virtuosos,
mos versos inferiors dignau-vos acceptar.
De *Constància*, però, *Safira*, acompanyada,
si queda monument d'una unió inviolada,
jo seré satisfet; no desitja altre honor
d'amic vostro lo nom, que és més que el nom d'autor».

A banda de les obres de la trilogia teatral il·lustrada, durant aquests anys Ramis també va escriure diverses composicions poètiques. De totes elles, segurament la més coneguda siga la composició dialogada *Ègloga de Tirsis i Philis*, del 1783 (Hernández Sanz, 1912b, p. 159), que manté algunes de les característiques que predominen en la producció ramisiana durant aquests anys i encara emmarcada en les coordenades pastorals neoclàssiques¹⁸⁹. El text suposa un pas intermedi entre la lírica barroca de tall acadèmic dels anys com a estudiant i les poesies laudatòries, burlesques i amoroses que desenvoluparia en els següents anys.

També pertany a aquesta etapa el poema inacabat *Les perfeccions de Déu*, escrit entre els anys 1770 i 1775. Es tracta d'una peça formada per 168 versos alexandrins

¹⁸⁸ El fragment ha sigut extret de Bagur *et al.* (1996, p. 26). No obstant això, la composició completa de *Safira* pot trobar-se en Hernández Sanz (1931, pp. 183-194). La peça va ser llegida en la Societat Maonesa de Cultura el 4 de març del 1779.

¹⁸⁹ Els noms dels dos personatges principals són una reminiscència clara a les pastorel·les i obres de caràcter bucòlic de la tradició grecoromana. De fet, els noms de Tirsis i Philis (o en les seues variants Filis o Phyllis) són fortament comuns en aquesta tradició, juntament amb altres com Cloris (Chloris), Amarilis, Acis, Galatea, Damó, Lisis, Licoris i Amintes. El nom de Tirsi pot resseguir-se fins a la setena ègloga, *Melibeu*, de *Les Bucòliques* de Virgili (Riba, 1993, pp. 65-72), on un poeta amb aquest nom participa en una competició lírica. Per la seua banda, Philis és el nom de l'estimada de Demofont (Acamant en altres versions), que es va suïcidar en veure que el seu estimat no tornava de la guerra i es converteix en un ametller que florià amb la seua arribada (Grimal, 1981, p. 200).

apariats, de to èpic i estil neoclàssic, en què es narra la creació del món¹⁹⁰ d'acord amb els principis del *Gènesi*.

4.2.2.3. Etapa de poesies laudatòries i encàrrecs acadèmics (1783-1792)

A partir de l'any 1783 es percep un canvi de direcció pel que fa a la producció ramisiana. Així, deixa de centrar-se en el teatre i se centra en la lírica de tall laudatori, adreçada a diferents personalitats del moment. Els destinataris dels seus versos solen ser autoritats espanyoles, la qual cosa s'explica per la necessitat de l'autor de congraciar-se amb els nous dominadors. És també per aquest mateix motiu que Ramis abandona el català i redacta la majoria d'aquestes peces en castellà. Igualment, hem de destacar que la majoria de les peces d'aquesta etapa no van firmades amb el nom o inicials de l'autor, sinó que són anònimes o van introduïdes pels pseudònims *Un mahonés* o *Un imparcial*¹⁹¹. Pel que fa al contingut, es tracta de treballs àrids, on la lloança a determinades persones deixa poc espai per a l'emoció o la creativitat.

Així, trobem fins a quinze poemes en què lloa les virtuts de figures públiques com Juan de Silva Pacheco Meneses i Rabata (1737-1792, catorzé comte de Cifuentes i governador de Menorca el 1781), al qual dedica nou poesies; Carles IV d'Espanya i els seus fills bessons, els infants Carles i Felip de Paula, als quals en dirigeix tres, dos amb motiu del seu naixement i una per l'entronització del rei; el comandant de Menorca Antonio Gutiérrez de Otero (1729-1799); l'almirall Antonio Barceló y Pont de la Terra (1717-1797); i el coronel Cristóbal de Ruttiman (?-?), a cadascun dels quals va dedicar un poema.

L'explicació més plausible d'aquesta mudança a la llengua castellana és la tornada a mans espanyoles de l'illa de Menorca durant l'interludi entre la segona i la tercera dominació britànica (anys 1782-1798). Tot i que aquesta fase de domini espanyol va ser breu, sembla que Ramis va voler reconciliar-se amb els nous alts càrrecs

¹⁹⁰ «Comença amb una invocació general (versos 1-4), per a centrar-se, tot seguit, en el tema del poema, Déu i les seves qualitats (versos 5-40). Després ve la creació en general (versos 57-80) i del Cel (versos 81-100). Els versos següents (101-144) són dedicats a la culminació de l'obra de Déu, la creació de l'home. El text acaba amb la narració del pecat original i la ira divina que el fet provoca (versos 145-168)» (Pons, 1987, p. 110).

¹⁹¹ Malgrat l'anonimat o pseudonimat d'aquestes peces, sabem que pertanyen a Ramis pel fet que totes elles van ser descobertes en un únic volum en la llibreria del germà, Antoni Ramis. Tal com explica Hernández Sanz (1912b, p. 158), les peces anònimes i pseudònimes anaven marcades amb asteriscs i estaven relligades juntament amb altres d'autoria explícita de Joan Ramis, fet que feia pensar que es tractava d'un recopilatori dels seus escrits. A més, en la coberta del volum, Antoni Ramis va escriure *Poesias y otras obras en castellano y mahonés por el doctor don Juan Ramis y Ramis 1786*.

imposats des de Madrid. D'aquesta forma, entre els escrits d'aquesta etapa, trobem una única composició en català, dedicada al comte de Cifuentes i sense títol¹⁹². Encara que desconeixem per què és l'única en català, no podem deixar de banda la hipòtesi que Ramis el fera servir en un primer moment, a l'arribada de les autoritats espanyoles, per la manera com no havia tingut problemes en fer-lo servir durant les dues primeres ocupacions britàniques i la francesa. Però, posteriorment, degué considerar pertinent el gir i va oscil·lar fins al castellà per tal de fer-se entendre entre les elits a les quals s'adreçava.

En conseqüència, juntament amb aquest poema, en trobem altres semblants, ara sí, en castellà, que avancen en la mateixa direcció, molts dels quals van sense data¹⁹³: *Afectos de un corazón mahonés. Con motivo de los días del excelentísimo señor conde de Cifuentes* (1783); *Al mérito incomparable del señor conde de Cifuentes* (sense data); *En elogio de la suma clemencia del señor conde de Cifuentes* (sense data); *En obsequio de la bondad y clemencia del señor conde de Cifuentes* (sense data); *Afectuosas expresiones con las que los corazones mahoneses celebran el feliz nacimiento de los serenísimos señores infantes don Carlos y don Felipe de Borbón* (1784)¹⁹⁴; *Corto diseño de las demostraciones y regocijos públicos con que la universidad de Mahón celebró los días 15, 16 y 17 de febrero*¹⁹⁵ (1784); *Debidos obsequios a los felices días del muy ilustre señor don Antonio Gutiérrez* (1784); un romanç sense títol dirigit al comte de Cifuentes i l'almirall Barceló (sense data); *El lauro más merecido. Diálogo entre Minerva y Marte. A los muy felices días del excelentísimo señor conde de Cifuentes* (1785); *A los días del excelentísimo señor conde de Cifuentes* (1786);

¹⁹² Composició poètica en celebració dels dies de l'excel·lentíssim senyor comte de Cifuentes, governador de Menorca. Vegeu l'*Annex I. Relació d'obres atribuïdes a Joan Ramis*.

¹⁹³ Tot i que moltes de les composicions no están datades, creiem que l'ordre en què les enumerem és l'ordre cronològic en què van ser redactades. Tant el germà Antoni Ramis, que les va recopilar en un volum, com Hernández Sanz (1912b, pp. 159-194), que el va localitzar, les va presentar en aquest mateix ordre. A més, cal tindre en compte, que les poques poesies que apareixen datades, sí que estaven organitzades cronològicament, per la qual cosa, caldria pensar que el conjunt sencer ho està.

¹⁹⁴ La composició està formada per una cançó i dues quartetes. Segons Hernández Sanz (1912b, p. 162), la cançó va ser cantada per un cor, amb acompanyament d'orquestra, en la cavalcada organitzada per la Universitat de Maó, la vesprada del 17 de febrer del 1784, en honor dels naixements dels infants bessons Carles i Felip de Paula. Segons sembla, el disseny de la desfilada va ser encarregat a l'artista maonès Francisco Miguel Comas. A més, les dues quarteres anaven escrites en dos estendards portats a cavall per sengles membres de la comitiva. Igualment, les dues quarteres apareixen repetides en l'obra *Corto diseño de las demostraciones y regocijos públicos con que la universidad de Mahón celebró los días 15, 16 y 17 de febrero* (1784).

¹⁹⁵ Existeixen dues impressions idèntiques de l'obra, amb la peculiaritat que cadascuna va adreçada a un dels infants, Carlos o Felipe.

*Relación de la real proclamación de su majestad el señor rey don Carlos IV (1789)*¹⁹⁶; *Noticia de las demostraciones públicas con que el muy ilustre Ayuntamiento de la ciudad de Mahón (1792)*¹⁹⁷; i una composició sense títol dirigida al coronel Ruttiman (sense data)¹⁹⁸.

Tot i que el que predomina durant aquesta etapa en la producció ramisiana és la poesia laudatòria, la realitat és que el maonés no va descurar altre tipus de produccions. I és que en aquest interval de temps també trobem algunes peces que, per la seua singularitat, mereixen un apunt a banda. En aquest sentit, destaca el *Resumen topográfico e histórico de Menorca*, del 1787. Es tracta d'una obra cabdal tant perquè és el primer text de caràcter historiogràfic de Ramis, un que anticipa el seu interès per la història, faceta que es desenvoluparia molt més en les últimes dècades de la seua vida.

Segons el que exposa Hernández Sanz (1912b, p. 167), sabem que Ramis va remetre aquesta peça a la Real Academia de la Historia de Madrid a través del comte de Cifuentes, el qual devia sentir-se agraït per les composicions que el poeta li havia dedicat. La qualitat del text, el seu vessant científic en línia amb les idees il·lustrades del segle XVIII i el renovat interès de les elits intel·lectuals espanyoles per l'illa de Menorca després de l'annexió, són sols alguns dels motius que poden argüir-se per a explicar l'èxit del *Resum*¹⁹⁹. Consegüentment, el 10 d'agost del 1787, la Real Academia

¹⁹⁶ D'aquesta obra existeixen dues impressions diferents: la primera, ordinària, i una segona, de luxe, impresa en paper de millor qualitat, i diversos detalls en tinta daurada (els dos primers paràgrafs i el nom de *Maó* de la portada, una vinyeta i la lletra capital de la primera pàgina) o roja (el discurs que l'alferes major Juan Mercadal i Juanico va dirigir a la població). Segons Hernández Sanz (1912b, p. 166), de l'edició de luxe solament es coneixen tres exemplars, pertanyents a Jorge T. Ladiko, Juan Flaquer i Fàbregues i Francisco Morillo, sent aquest darrer de Juan Mercadal i Juanico. Finalment, es conserva una tercera impressió del llibre a la Biblioteca Pública de Maó, en què tots els motius de la impressió de luxe en daurat i roig apareixen en roig. Es tracta, segons sembla, d'una prova d'impremta. Aquesta obra és significativa perquè és la primera en què Ramis apareix introduït amb el títol de «correspondiente de la Real Academia de la Historia».

¹⁹⁷ Descripció en prosa i vers d'unes festes que es van realitzar a Maó, el 17 de maig del 1791, en honor del comte de Cifuentes.

¹⁹⁸ Cristóbal de Ruttiman és el nom d'un coronel que va participar en la defensa espanyola de l'illa de Menorca durant la invasió anterior a la tercera dominació britànica, el 1798. Segons Sloss (2002, p. 17), Ruttiman comandava una tropa de 3.000 soldats, 1.500 dels quals eren mercenaris i altres 1.500, soldats suïssos, comprats a França durant una campanya a Itàlia. La falta de lleialtat a la corona, unida al fet que no havien sigut pagats i molts d'ells patien fam i malalties, va provocar la desbandada de les tropes de Ruttiman, que el van abandonar en favor de l'exèrcit britànic, comandat per Charles Stuart (1779-1845). El canvi de bàndol de les tropes suïsses va ser decisiu en la pèrdua espanyola de Menorca. Després de la traïció patida, Carles IV va decretar l'extinció del regiment, encara que Ruttiman va conservar el seu càrrec per la lleialtat demostrada.

¹⁹⁹ De fet, sabem que en aquest procés de confirmació de la dominació espanyola de Menorca, la cultura va jugar un paper fonamental. Tal com expliquen Bagur *et al.* (1996, pp. 30-31): «S'obre, així, un nou procés històric tendent a integrar Menorca a la corona espanyola [...] La voluntat de convertir la conquesta de l'illa en bandera d'espanyolitat va propiciar un seguit de campanyes propagandístiques arreu d'Espanya, com l'estrena a Madrid de dues obres de teatre, festiva una —*Las mahonesas*, de Ramón de la Cruz— i pretesament historicista l'altra —*La toma de San Felipe por las armas españolas*, de Lorenzo

de la Historia, a proposta del director Pedro Rodríguez de Campomanes (1723-1802, comte de Campomanes), el va nomenar acadèmic corresponent a Maó²⁰⁰. Es convertia Ramis, aleshores, en el primer menorquí agraciat amb el càrrec.

En aquest període també es localitza altra obra de caràcter historiogràfic, com és *Usos y costumbres antiguos y modernos de los habitantes de Menorca*, del 1787. Tot i que es tracta d'un text anònim, hi ha pocs dubtes sobre l'autoria, atribuïda a Ramis per Flaquer (1912, p. 249), que assenyala:

Este interesante manuscrito aparece anónimo; no obstante, a nuestro modesto entender, su filiación es manifiesta, pues debe de ser uno de los primeros ensayos de la inmensa labor histórica realizada por el doctor Juan Ramis y Ramis, parte de la cual posteriormente debía dar a la imprenta. El estilo que se revela es el del supuesto autor y lo es la procedencia material del manuscrito.

Posteriorment, Flaquer afegeix altres arguments que suporten la seua atribució, com són la data de redacció, concretada el 1787, o l'enquadració utilitzada, en *in folio*. Ambdues característiques són idèntiques respecte al testimoni conservat del ja comentat *Resumen topográfico e histórico de Menorca*, fet que fa pensar que *Usos y costumbres* va ser algun tipus d'esborrany o de redacció primigènia de l'obra que finalment Ramis va manar a la Real Academia de la Historia.

A més, cal destacar que, segons sembla, Ramis va intentar reutilitzar el material redactat en *Usos y costumbres* anys després, en el primer volum de la *Historia civil y política de Menorca*, del 1819. Així, alguns dels passatges descrits en la qual havia de ser la seua obra cabdal són similars als narrats en aquestes pàgines primerenques. Un apunt més que reforça aquesta teoria és el fet que ambdues obres, malgrat els trenta-dos anys que van transcórrer entre elles, van introduïdes pel mateix lema de Virgili: «Mores, et studia, et populos, et praelia dicam»²⁰¹. L'ús de la mateixa cita apunta en la direcció

Daniel i Alonso Antonio Quadrado—, les quals són una bona mostra de la voluntat uniformadora espanyola».

²⁰⁰ En algunes publicacions es comenta que el nomenament de Ramis per part de la Real Academia de la Historia és posterior, de l'any 1788. Aquesta consideració és errònia, i es pot rastrejar fins a un article d'Hernández Sanz (1906, p. 50). Tanmateix, el mateix autor, posteriorment, en altra peça del 1908, va corregir la data al 10 d'agost del 1787 (1908a, p. 97).

²⁰¹ La cita és de Virgili (*Geòrgiques*, IV, 5) i s'emmarca en un fragment més extens en què l'autor presenta a Mecenes el contingut del volum. Segons la traducció de Riber (1918, p. 89) «Tot seguit, cantaré de la mel pura el do celestial. Mira propici també eixa part de mon treball, Mecenes. Diré els

que, tot i que tardà anys a fer-ho, Ramis tenia la idea de narrar la història dels seus compatricis ja des de ben jove.

En qualsevol cas, sabem que el nomenament de Ramis com a membre de la Real Academia de la Historia va suposar un impuls en la seua faceta historiogràfica. Així, gràcies a la menció, durant els següents anys va entrar en contacte amb els cercles il·lustrats espanyols. D'ells va començar a rebre alguns encàrrecs de tall erudit, els quals va resoldre amb solvència i fiabilitat. Així, en pocs anys, Ramis es va convertir ràpidament en una autoritat en matèria menorquina davant dels homes de la Península.

Per exemple, hi ha constància que, el 1787, el marí i erudit José de Vargas Ponce (1760-1821) li va demanar ajuda per a completar la seua *Descripción de las islas Pithiusas y Baleares*. L'obra de Vargas va ser plantejada amb l'objectiu de recollir dades fiables de les illes que acabaven de retornar a mans espanyoles, és a dir, Eivissa, Formentera, Mallorca i Menorca. La part de l'obra corresponent a Menorca (Vargas, 1787, pp. 114-158) va ser redactada a partir d'informes subministrats pel tinent reial Agustín Roncali i per Ramis mateix. Segons Hernández Sanz (1906, p. 50), l'autor va completar la feina en tan sols set dies i li va permetre mostrar els seus coneixements sobre un amplí ventall de matèries relatives a l'illa²⁰². Igualment, el 1788, de nou, se li va encomanar redactar l'*Ensayo latino-menorquín de los tres reynos, vegetal, animal y mineral* i, el 1789, la part relativa a Menorca de l'obra *España dividida en provincias e intendencias* (Moñino, 1789, p. 394), a càrrec de l'aleshores secretari d'Estat, el comte de Floridablanca, José Moñino y Redondo.

meravollosos espectacles de les petites coses: els magnànims cabdills i els pobles, els costums i les lluites acèrrimes de tota aquella gènera». En el seu llibre IV de les *Geòrgiques*, Virgili se centra en l'art de l'apicultura, i realitza nombroses similituds entre el comportament de les abelles i els éssers humans, tot per a extraure conclusions sobre com ha de viure l'home en societat. En aquests versos el poeta romà remet a la història i els costums de les abelles, però, per omissió del subjecte, Ramis els recol·loca sobre el poble menorquí.

²⁰² Les matèries que es tracten en l'escrit són l'origen del nom de Menorca, la situació geogràfica, la divisió administrativa, la capitalitat, construccions rellevants com el llatzeret reial, l'hospital, l'arsenal i les seues oficines; les embarcacions construïdes, el nombre de mariners, les albuferes, l'illa d'en Colom i el castell de Sant Felip; els municipis d'Alaior, Mercadal, el castell i el port de Fornells, el turó de Santa Àgueda, la granja i el port d'Addaia, el municipi de Ferreries i el municipi de Ciutadella; els camins, la temperatura, la qualitat del sòl, les muntanyes, els arbres i l'absència de bèsties; les mines, les pedreres i la calç; les collites, l'ordi, el vi, la llana, el formatge, l'oli, la mel, la sal, els arbres fruiters i els llegums; els ramats, els cavalls, els ases, la cacera i la pesca; el caràcter dels menorquins, els excedents de producció, les importacions i exportacions, les monedes, els pesos i les mesures; després, trobem una breu relació de la història de l'illa, dividida en els apartats següents: orígens, cartaginesos i romans, unió a Mallorca, unió a Aragó, unió a Castella, invasions turques, conquesta anglesa i conquesta francesa; un apartat sobre antiguitats i monedes romanes i aràbigues; una referència a les aigües "petrificants" —d'alta concentració en calç— de l'illa; i, per a acabar, una revisió de les publicacions que, fins al moment, s'han ocupat de la història de l'illa. Noteu que moltes de les matèries mencionades eren interessos de Ramis i que són temes que apareixen sovint en les seues obres.

El 1791, Ramis també va rebre l'encàrrec de redactar *Pesos y medidas de Menorca y su correspondencia con los de Castilla, precedido de un discurso histórico análogo al asunto*. De nou, es tracta d'una petició de la Real Academia de la Historia, que volia incloure la informació en el seu *Diccionario geográfico de España*. Talment, en una carta del secretari de l'organització, Antoni de Capmany²⁰³, dirigida a Ramis el 29 d'agost del 1791, es pot llegir com li demana que aporte informació sobre «los pesos y medidas que en ella [l'illa de Menorca] se usan y su relación con la generales de todo el reino» (Pons, 1991, p. 111). *Pesos y medidas* va ser ampliat posteriorment per Antoni Ramis, que va publicar en el volum sisé de les seues *Noticias relativas a la isla de Menorca*, dos suplementos, relatius a *Diputados de Menorca* i *Apellidos de Menorca* (Ramis, 1829, vol. VI, pp. 3-5).

Per a acabar, no podem deixar d'observar cert caràcter poètic en la manera com es clou aquest període literari de l'autor. Talment, Ramis, a qui les lloances a figures públiques van reportar tants beneficis durant els darrers anys, assoleix una nova dimensió amb la poesia laudatòria definitiva, ara sí, del seu àmbit privat: la *laudatio funebris* a la seua dona, Joana Montanyés Ximenes, amb motiu del compliment d'un any de la seua mort. Tal composició va ser publicada a la impremta de Joan Fàbregues el 22 de novembre del 1792.

Més enllà de portar el títol d'*Elegia*, la peça respon als paràmetres del text elegíac, en el sentit més estricte de la paraula. Així, respecta totes les convencions del gènere, com són el fet d'estar escrit en llatí²⁰⁴, la mètrica —de 44 díctics elegíacs— i la incidència en els valors tradicionals del «casta fuit, domum servavit, lanam fecit»²⁰⁵. En aquest sentit, el fet de tractar-se d'un tòpic dins del gènere ens dificulta saber si Joana Ramis realment posseïa les facultats que el seu marit li atorga o si, per contra, simplement estava seguint les conviccions d'aquest tipus d'escrit.

Prèviament, en l'apartat dedicat a la vida privada de Ramis, ja hem tractat les implicacions personals que es desprenen de l'escrit. Malgrat això, no podem deixar de veure certs missatges subjacents que apunten a la problemàtica que Menorca travessava durant el segle XVIII. Tal com explica Otero-Vidal en una de les poques anàlisis que

²⁰³ Antoni de Capmany de Montpalau i Surís (Barcelona, 1742-Cadis, 1813), historiador, filòleg i polític. Va entrar a formar part de la Real Academia de la Historia el 1776 i el 1790 en va ser nomenat secretari.

²⁰⁴ Posteriorment, l'elegia ha sigut traduïda al català i editada per Mascaró (1982, pp. 27-28).

²⁰⁵ Segons la traducció d'Otero-Vidal (1996, p. 34) «Fue casta, cuidó de su hogar, tejió la lana». Es tracta d'una locució llatina que resumeix l'ideal de bellesa femení romà, fonamentat en la imatge de la dona casta, casolana i ocupada en les tasques de casa. L'expressió es va popularitzar per la seua repetició en les sepultures de dones i ha esdevingut un tòpic de les elegies mortuòries adreçades a dones.

s'han fet de l'*Elegia a Joana*, la pràctica de codificar al·legats adreçats a l'esfera pública en textos elegíacs té una llarga tradició històrica:

La dimensió política d'aquest tipus d'elogi és innegable. Per exemple, César va pronunciar l'elogi de la seva primera esposa, Cornèlia, per guanyar els vots de les ànimes sensibles, segons comenta Plutarc, i el de la seva tia paterna, Júlia, per llançar la seva consigna a favor de la dictadura, segons Suetoni. [...] Jo vaig quedar molt colpida quan vaig assabentar-me que Ramis havia escrit en llatí un text tan personal i íntim, perquè també, en aquest cas, com en els elogis fúnebres dedicats a les dones de l'antiguitat podia haver-hi una interpretació pública i política del fet. Quina raó té Jordi Carbonell quan, en el seu pròleg a *Lucrècia* [1968] (p. 11), diu "Així resolva en un terreny neutral la contradicció interna que la nova situació política li havia creat", referint-se al conflicte lingüístic que vivia Joan Ramis, que, en l'expressió del seu dolor, buscava el consol del llatí com a llengua mare, ja que no podia utilitzar públicament la seva llengua materna (Otero-Vidal, 1999, pp. 108-109).

4.2.2.4. Etapa de silenci (1792-1811)

Les dues dècades compreses entre el 1792 i el 1811 són les més borroses pel que fa a la trajectòria literària de Joan Ramis, ja que no hi ha constància de cap obra escrita per ell entre les dues dates. La possibilitat que apareguen a hores d'ara unes obres desconegudes de Ramis pertanyents a aquest període són remotes, ja que sí que sabem, per contra, que el seu germà Antoni es va esforçar per recuperar i llegar les aportacions del primogènit.

Per si no fora prou, a més, els motius que poguera tenir Ramis per a detindre la seua producció resten igualment en l'obscuritat. Una explicació de caràcter polític, relacionada amb la dominació de Menorca per part d'un estat o l'altre, és poc probable. I és que aquesta etapa de Ramis es troba precisament en les acaballes entre tres dominacions diferents: una intermèdia espanyola (1782-1797), la tercera i última britànica (1798-1802) i la tornada definitiva a mans espanyoles (1802 en avant). Un altre fet que explicaria el parèntesi de l'autor seria la ja comentada mort de Joana Ramis. Encara que sembla més plausible, un període de quasi vint anys de dol sembla excessiu, i tampoc no hi ha constància que fora el cas.

La realitat és que la interrupció en la producció de Ramis pareix causat per una conjunció d'ambdós factors, privats (en els anys immediats a la mort de l'esposa) i públics (almenys durant els anys de la tercera dominació britànica). A ambdós motius caldria sumar, a més, una possible decisió conscient per part de l'autor. Així, està documentat que el maonés va rebre per part de l'administració espanyola nombrosos càrrecs públics. L'impuls a la seua carrera com a advocat degué tenir un impacte sobre les facetes d'escriptor i historiador, que fins al moment havien corregut en paral·lel.

A més, hem de tenir en compte que les poques aportacions que mencionen aquesta etapa de la trajectòria literària de Ramis apunten en la direcció que el parèntesi no va ser tal. Així, sembla que va ser aleshores quan l'autor va compondre les seues *Poesies burlesques i amoroses* (1809), un conjunt de vint-i-nou poesies en català que s'agrupen en els dos corrents de què parla el títol: burlesques i populars, les primeres; amoroses i cultes, les segones²⁰⁶.

Pel que fa al contingut, les poesies burlesques se centren a presentar una sèrie de personatges caracteritzats per trets còmics o ridículs. Entre altres, es parla d'una beata casada amb un vidu carregat d'infants; d'un home amb mal de panxa que creu que està embarassat; d'una jove que riu molt, tot i la lletjor de la seua boca; d'un pastor enamorat d'una pastora que no l'estima; o d'uns veïns farts de les cançons que un enamorat toca de bon matí a la seua estimada. En conjunt, personatges que ens traslladen «a la vida quotidiana del tombant de segle XVIII-XIX, amb prejudicis, tradicions i innovacions, per tal de mostrar-nos les debilitats pròpies del gènere humà» (Bagur *et al.*, 1996, p. 72).

En canvi, les poesies amoroses mostren un seguit de personatges de caràcter més elevats, els noms dels quals (Arminda, Lluïsa, Fernando, Elvira, Lèsbia, etcètera) semblen remetre a una arcàdia idealitzada. Tots ells apareixen units per l'amor i els diferents escenaris a què dona lloc: la passió, el descobriment del primer amor, els obstacles insalvables, la constància amorosa, el retrobament amb l'estimada... Així,

²⁰⁶ El manuscrit original del 1809 és anònim i no va arribar mai a la impremta. De fet, no va veure la llum fins que Antoni-Joan Pons el va publicar. És en el pròleg de l'obra, l'editor argumenta que cal atribuir les poesies, sense cap dubte, a Joan Ramis (Pons, 1988, pp. 6-10). Els motius que portaren Pons a afirmar l'atribució són tres: el tipus de lletra, que coincideix amb la de les cartes autògrafes de l'autor; l'aparició d'algunes estrofes de l'obra en un full solt escrit per Ramis; i l'ús d'una llengua idèntica a la de *Rosaura*. L'article, a més, va marcar un canvi fonamental en la percepció de Ramis que s'havia tingut fins aleshores. I és que, tradicionalment, s'havia pensat que Ramis, després de la trilogia teatral il·lustrada, havia abandonat el conreu de la literatura en llengua catalana per a centrar-se en la seua faceta historiogràfica en castellà. Talment, Pons indica que «la data del recull [...] ens indicaria que el trencament de Ramis amb la literatura catalana no fou tan definitiu com ens feien pensar les notícies que teníem fins ara».

juntament amb les figures burlesques, conviuen altres «d'estilitzades, els planys amorosos de les quals no fan més que expressar el desig d'una harmonia necessària» i que unes i altres constitueixen «un joc de miralls, on l'alt i el baix es reclamen per existir» (Salord, 1990, p. 63).

Del mateix any que les *Poesies burlesques i amoroses* és un poema ramisià inacabat començat amb el vers *Cantar intent les glòries*. En total, consta de catorze estrofes de sis versos decasíl·labs amb l'estructura rítmica ABAB, al llarg de les quals es relata el romanç entre un frare i una pagesa. D'acord amb Pons (1987, p. 110), al seu si es mesclen tres influències «la del barroc espanyol, que havia rebut en els seus anys escolars a Mallorca, la del neoclassicisme i la dels elements preromàntics».

Davant de totes aquestes mostres, podem afirmar que, si bé és cert que hi va haver un descens en la quantitat en la producció literària, tanmateix, Ramis no la va abandonar de manera definitiva mai. A més, Hernández Sanz (1919a, p. 235), exposa que l'autor va dedicar aquests anys a la recerca de documents per als seus pròxims treballs:

Durante los años 1798 a 1802 [...] dedícase con más afán que nunca a la rebusca, en los archivos públicos y privados, de documentos y notas fehacientes para la redacción de sus más importantes trabajos monográficos. Fueron objeto de su exploración los vírgenes archivos de la Real Gobernación, del Real Patrimonio, de la Universidad General y de las Universidades Foráneas de Mahón, Alayor y Mercadal.

Igualment, també sabem que Ramis va acceptar durant aquests anys alguns encàrrecs, ara no com a jurista, sinó com a home de lletres. Així, el 1809 les autoritats li van encomanar que examinara els alumnes de la Escuela Española de Mahón. Dos anys després, el 1811, va ser requerit altra vegada per a dur a terme un altre examen, ara als aspirants a la plaça de mestre de primeres lletres de Villacarlos, actual es Castell.

A grans trets, podem dir que el hiat de Ramis entre els anys 1792 i 1811, no va ser tan taxatiu com podríem pensar quan repassem la cronologia d'obres publicades per l'autor. A la seua base, podem localitzar una acumulació de factors diferents, sense que hi haja proves que demostren la predominança d'un o altre. D'aquesta manera, durant aquesta fase confluïren diverses circumstàncies que mantingueren Ramis més allunyat de l'escriptura. Parlem aleshores de motius que atenyeren tant l'esfera privada (la mort de l'esposa) com la pública (els canvis polítics que hi van tenir lloc), així com la seua

faceta de jurista (l'ascens meteòric per l'escala de l'administració pública) i la d'il·lustrat dihuitesc (el procés de recerca i investigació que va dur a terme).

Fora com fora, el que és cert és que aquesta etapa de discreció va acabar donant lloc a una altra ben diferent, la de major expansió de l'autor, caracteritzada per una explosió d'obres d'una gran diversitat i qualitat.

4.2.2.5. Primera etapa historiogràfica (1811-1816)

A partir del 1811 i fins al final de la seua vida, Joan Ramis va dur a terme una importantíssima tasca enciclopèdica sobre l'illa de Menorca, en línia amb els preceptes de la Il·lustració. Els motius pels quals es va produir aquest canvi de direcció respecte de l'etapa immediatament anterior es desconeixen. D'alguna manera, sembla com si l'autor haguera aglutinat tots els coneixements, encàrrecs, recerques i experiències previs i els fera cristal·litzar en l'etapa més productiva de la seua trajectòria.

Alguns dels trets característics d'aquests anys són la preferència pels temes historiogràfics (raó per la qual hem atorgat a aquesta etapa l'epítet d'*historiogràfica*), el pràctic abandonament de l'escriptura de creació i el predomini de l'ús de la llengua castellana, consegüent amb la decisió de centrar-se en la literatura científica. Malgrat això, és important assenyalar que les obres produïdes durant aquesta fase són les que van conrear la fama de Ramis com a autor canònic en els anys posteriors a la seua mort. Talment, apareixen com el gruix de la seua producció intel·lectual en les primeres obres que destaquen la seua tasca²⁰⁷.

Tot i que aquesta fase sol aparèixer citada en la bibliografia com una única, compresa entre els anys 1811 i 1819, nosaltres hem preferit dividir-la en dues etapes diferents: una primera, que emmarca els anys del 1811 al 1816, i una segona, que va des del 1817 al 1819. Som del parer que, tot i que hi ha elements unitaris en la producció d'aquests anys, també trobem algunes divergències significatives. Així, en aquesta primera etapa, predominen obres amb un caràcter pròxim a les relacions, en què Ramis se centra a enumerar les diferents manifestacions d'algunes matèries (siguen diputats, cognoms, estadístiques o espècies animals i vegetals) en terres menorquines. Es tracta doncs de peces amb una finalitat fonamentalment expositiva, de recopilació de la

²⁰⁷ A aquest període pertanyen la majoria de les obres que Ramis va reconèixer com a pròpies en Ramis (1819) i que van ser citades en els anys posteriors a la seua mort pels seus principals biògrafs, com van ser Pons (1819); Bover (1868); Fàbregues (1878); i Roura (1897-1901).

informació. En canvi, i tal com veurem després, aquests trets es manifesten de manera diferent en la segona etapa historiogràfica.

En aquest sentit, el primer dels textos publicats durant aquest cicle és *Temps i paratges de Menorca en què més gustós i saludable, o danyós, respectivament, el peix i marisc que s'aporta per vendre en la pescateria de Maó*, de l'any 1811 i encarregada pel mostassaf de Maó, Rafael Mercadal i Montanyés. És una llista alfabètica i dividida en seccions dels diferents peixos i mariscs que poden trobar-se a l'illa de Menorca²⁰⁸. Segons Hernández Sanz (1912b, p. 169), «Ramis hizo esta recopilación, oyendo seguramente el parecer de pescadores menorquinas y de otras personas inteligentes».

Aquest text ramisià és un dels que major difusió va tenir en els anys següents a la seua publicació. D'aquesta manera, de l'obra del 1811 es va fer una segona edició el 1815, la qual inclou un apèndix amb catorze noves espècies de peix i marisc. La tercera edició és del 1840 i n'afeg tres més, com són els armats, els amargots i els emperadors. La quarta i última edició és de l'any 1868 i és idèntica a l'anterior. El fet que l'obra s'escriguera en català sembla indicar que anava dirigida als menorquins i menorquines, un tret que explicaria que fora reproduïda tantes vegades i sempre per impremtes de l'illa²⁰⁹.

Durant els anys immediatament següents, Ramis va continuar la seua tasca investigadora, ara bé, ajudant altres personalitats de l'època en les seues recerques. Talment, l'any 1812, Isidoro d'Antillón y Marzo, aleshores ministre de la Reial Audiència de Mallorca, li va demanar que li proporcionara notícies i l'orientara pel que fa a Menorca, a causa de «su profunda instrucción en la historia civil y administración de Menorca» (Pons, 1819, p. 7), tot i que aquesta ajuda no es va concretar en cap obra concreta.

Un any després, el 1813, l'historiador il·lustrat Jaime Villanueva Astengo va viatjar des de Cadis fins a les illes Balears per tal d'«examinar los archivos y antiguallas» de l'arxipèlag. En una carta al seu germà, el també historiador Joaquín Lorenzo Villanueva, exposa que ni el bisbat ni l'Ajuntament de Ciutadella han sigut capaços d'informar-lo al respecte, i que ho ha fet, en canvi, «un caballero de Mahón,

²⁰⁸ En concret, l'obra està dividida en cinc seccions diferents, segons l'hàbitat dels peixos: de bastina (és a dir, la família dels raïds, que habiten els fons sorrencs), els que viuen en albuferes, els que es crien entre roques, els de riu i, finalment, el marisc.

²⁰⁹ En concret, la dues primeres edicions van ser elaborades en la impremta de la vídua i fills de Fàbregues; la tercera, en la de Pau Fàbregues i Portella, i la quarta, en la dels germans Fàbregues.

llamado don Juan Ramis y Ramis, abogado de los tribunales nacionales y académico correspondiente de la de la Historia de Madrid» (Villanueva, 1899, pp. 10-11).

Desconeixem com va arribar Villanueva a contactar amb Ramis, però per la informació continguda en la missiva, sabem que el maonés va acompanyar el xatívi a consultar els pocs documents i monuments conservats a l'illa d'entre els segles XII i XVI²¹⁰. L'esforç de Ramis va portar Villanueva a alabar les seues capacitats, dient sobre ell que «este señor, que a la pericia de los antiguos geógrafos e historiadores, junta un ardiente amor a su patria, y un no perdonar fatiga ni gasto alguno por haber a las manos hasta las cosas más pequeñas que puedan ilustrarla» (Villanueva, 1899, p. 11).

Ja per fi el 1814, Ramis va entrar en una etapa de gran productivitat, amb diverses obres publicades per any, i en el qual s'ubiquen les seues aportacions més importants en termes d'historiografia menorquina. La primera obra que ens consta d'aquesta fase és la *Sucinta idea de algunos de los méritos, acciones y virtudes del doctor don Gabriel Alenyà, cura párroco de Mahón, en la isla de Menorca* (1814a). Es tracta d'una necrològica publicada el 7 de gener del mencionat any, amb motiu de la mort del religiós Gabriel Alenyà Estarella, ocorreguda el 31 de desembre del 1813.

La següent obra que va publicar Ramis és el *Compendio de la sentencia de Galcerán de Requesens y de sus correcciones* (1814b). Es tracta d'una transcripció que el menorquí va dur a terme de la *Sentència*, de Galceran de Requesens, un text de caràcter legislatiu del 1439 que establia les bases per a l'administració municipal menorquina i el procés d'insaculació dels seus càrrecs²¹¹. El text ramisià està conformat per dues parts; la primera, anomenada *Observaciones preliminares* (pp. 1-8), és una sèrie de reflexions dutes a terme per Ramis per a l'esclariment de la *Sentència*. La segona part (pp. 9-21) és una còpia del mateix text de Requesens.

Tot seguit, consta també la *Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1805, incluso de sus términos que entonces no lo tenían* (1814c). Es tracta d'una obra

²¹⁰ Segons relata Villanueva en la carta, el bisbat el va informar que a penes es conserven restes medievals a Menorca anteriors al segle XVI, ja siga pel pas del temps o perquè moltes van ser destruïdes el 1535 durant la invasió de Barba-rossa. Villanueva descriu els documents i monuments que Ramis li va mostrar: el *Llibre vermell* (1301), que conté la legislació de l'Ajuntament de Maó, que Villanueva va transcriure; un document sobre l'establiment dels límits i drets de les parròquies (1341); una còpia de les donacions que Alfons III d'Aragó va fer als que van col·laborar en la fundació d'un convent de sant Antoni (1287); una col·lecció de monedes; i cinc inscripcions romanes que Villanueva transcriu en la carta.

²¹¹ La *Sentència* de Galceran de Requesens va ser promulgada el 13 de febrer del 1439 per tal de resoldre els conflictes existents entre les diferents universitats (ajuntaments) de l'illa. El text es va mantenir en vigor fins a la firma de la Pau d'Amiens (1802).

de caràcter històric i geogràfic, en la qual Ramis va compilar informació relativa a la posició de Menorca, les distintes poblacions existents a l'illa, així com la distància entre elles. El text també inclou un cens del nombre de persones que vivien en cada localitat i un llistat amb els diferents noms que van rebre les Balears, Menorca i les poblacions per les diferents cultures que les van conèixer.

Sabem que, a més, l'obra va ser reimpressa una segona vegada, el 1816 «en vista del favor con que el público acogió la primera» (Hernández Sanz, 1912b, p. 175). Aquesta segona impressió compta amb dos annexos addicionals que no apareixien en la primera: d'una banda, *Diputados de Menorca a la Real Persona y a otras partes fuera de la isla*, una llista de tots els menorquins que van ser elegits per a representar l'illa en la cort reial. La informació està distribuïda en una taula que recull els noms i cognoms dels elegits, la població que els va nomenar, l'any en què van ser elegits, i la destinació a la qual van ser enviats. De l'altra, *Apellidos de Menorca desde el siglo XIII hasta el XVII inclusive*, una enumeració dels cognoms que l'autor va poder ubicar a Menorca, ordenats per segles²¹².

Finalment, pel que fa a la *Situación de la isla de Menorca*, tan sols ens queda afegir que, anys després de la mort de Joan, el 1827, el cinqué dels germans Ramis, Antoni, va publicar en el quadern tercer de les seues *Noticias relativas a la isla de Menorca* dos suplementos, relatius a *Diputados de Menorca* i *Apellidos de Menorca* ²¹³. Ambdues peces amplien considerablement la informació amb què comptava Joan i aprofundeixen en els temes encetats pel primogènit.

Per a acabar, de l'any 1814 encara ens consta una última obra, l'*Specimen animalium, vegetalium et mineralium in insula Minorica frequentiorum ad normam linnaeani systematis*. Tal com explica Ramis en la introducció, l'obra li va ser encarregada expressament per l'acadèmic José Miguel de Flores²¹⁴, membre de la Real Academia de la Historia, que li va demanar que documentara en llatí els noms de totes les espècies mencionades en el *Resumen topográfico e histórico de Menorca*, del 1787, on apareixien en català. Es tracta d'una obra singular dins de la producció ramisiana, ja

²¹² *Diputados de Menorca* i *Apellidos de Menorca* apareixen citats tant com a obres independents (Bover, 1868, p. 227) com a ampliacions de *Situación de la isla de Menorca* (Hernández Sanz, 1912b, p. 175). D'aquesta manera, en els estudis posterior que s'han fet sobre l'obra de Ramis, poden trobar-se referenciats d'una manera o de l'altra, segons a quin dels dos estudiosos remeten. En la nostra relació d'obres atribuïdes a Ramis (*Annex I*), hem optat per tractar-los com a textos independents.

²¹³ Vegeu Ramis (1826-1829, vol. III, pp. 3-22 i 23-29), respectivament.

²¹⁴ José Miguel de Flores y la Barrera (Càdis, 1724-Madrid, 1790), membre de la Real Academia de la Historia i la Real Academia Española. Va desenvolupar una intensa tasca intel·lectual i va mantenir contacte amb nombrosos pensadors del seu temps (Velasco, 2008).

que s'allunya dels temes historiogràfics que Ramis dominava i s'endinsa en el terreny del naturalisme. A més, la publicació del text va anar acompanyada de la polèmica, ja que el metge menorquí Rafael Hernández i Mercadal va escriure una contestació anomenada *Reflexiones sencillas e imparciales* (1815) en què criticava el text de Ramis. Entre altres, l'acusava de diversos errors, a més de classificar les espècies segons el paradigma linneà, el qual aleshores ja es considerava obsolet i superat pel de De Candolle²¹⁵.

Sembla que a Ramis li van saber greus els comentaris que Hernández li va retreure, fins al punt que va arribar a redactar la *Contextación de don Juan Ramis y Ramis, abogado de los reales consejos y académico de la Real de la Historia, al papel que con el título de 'Reflexiones sencillas e imparciales' salió a la luz en esta ciudad, en marzo último* (1815b), una resposta en què es defensava de les acusacions sorgides arran la polèmica²¹⁶. Aquesta *Contextación* és remarcable pel to amarg utilitzat per Ramis, ple de cursives suggeridores, acusacions i constants al·lusions a Hernández —al qual mai menciona pel seu nom— com al «Crítico», «Señor Criticón», «Señor Impugnante», «Nuestro Sabio» o «Mi Censor». A manera de mostra de l'actitud desagradable de Ramis, reproduïm les primeres línies de l'escrit:

Cuando un autor al principio de su obra dice que esta no es para agraviar, ni para quitar el ánimo de escribir a sus conciudadanos, amigos y conocidos; cuando pone a la misma el título de *Reflexiones sencillas e imparciales*, y que después en ella se esfuerza en satirizar y proferir injurias, lejos de ser creído en lo que defiende y propone, se contradice abiertamente, se hace despreciable a los hombres sensatos y se cubre del mismo ridículo con que quiere acumular la fama del escritor a quien impugna, a semejanza del famoso de la fábula, que quiso vestirse la piel del león y fue la mofa y escarnio de todos. Vamos pues a ver si por estos motivos y los que diré más adelante, se halla en este caso el autor de dichas *Reflexiones*, que se han publicado en marzo último (Ramis, 1815b, p. 3).

²¹⁵ Per a aprofundir en la disputa entre Joan Ramis i Rafael Hernández es poden consultar Joan Hernández (1924a) i (1924b), així com l'article de Vidal (1999).

²¹⁶ Bagur *et al.* (1996, p. 96) argumenten que la disputa es va veure agreujada per la natura dels seus participants. Així, la polèmica va anar «molt més enllà de la botànica. De fet, era la topada entre dues visions del món que s'enfrontaven amb l'excusa d'una confrontació científica. D'un costat, el metge Rafael Hernández, defensor aferrissat dels principis del liberalisme emergent; de l'altre, Joan Ramis, personatge influent i mitificat ja al seu temps, capdavanter d'una Il·lustració que, espantada per les conseqüències de la Revolució Francesa, s'havia arreglerat amb aquells que defensaven l'Antic Règim».

Durant aquest any Ramis va continuar publicant textos de caràcter erudit sobre diversos aspectes de Menorca. En aquesta línia, va redactar la *Serie cronológica de los gobernadores de Menorca, desde 1287 hasta 1815, inclusive* (Ramis, 1815c). L'obra està formada per dues parts: la primera és una introducció que serveix per a explicar la figura del governador illenc, les atribucions que tenien i altres aspectes relacionats amb el càrrec (pp. 1-10); la segona part és un conjunt de huit taules que recopilen els noms dels homes que van ocupar la plaça en diferents períodes històrics (pp. 11-41)²¹⁷. Amb posterioritat, se'n van fer dos suplementos diferents: el primer, d'Antoni Ramis (1820), amplia la llista fins als governadors del 1823; el segon, de José Hospitaler (1864) continua el llistat fins a l'any de publicació.

Encara el 1815, l'autor menorquí va fer públic el seu *Extracto del arreglo llamado del Pariatge, del rey don Jaime III de Mallorca, sobre la pabordía y rectorías de Menorca, acompañado de varias notas para su mayor aclaración*. Es tracta d'un text de caràcter històric i legislatiu, en línia amb altres anteriorment publicats per Ramis, com el ja mencionat *Compendio de la sentencia de Galcerán de Requesens*. Tal com anuncia el títol, es tracta d'un extracte del *Pariatge*, una compilació jurídica firmada per Jaume III de Mallorca el 19 de març del 1330, amb la qual el monarca organitzava l'església menorquina²¹⁸.

Posteriorment a la mort de Joan Ramis, el 1832, el seu germà Antoni va publicar, dins de la seua obra *Idea del antiguo directorio, o libro de los bailes y almotacenes de la isla*, una ampliació del text anomenada *Suplemento al pariatge* (Ramis, 1832a, pp. 33-45)²¹⁹. A més, tal com afirma Hernández Sanz (1912b, p. 180),

²¹⁷ Les huit taules es corresponen amb les següents etapes: la primera, des de la conquesta de Menorca per part d'Alfons III d'Aragó fins al saqueig de Ciutadella (1287-1558); la segona, des d'aleshores fins a la conquesta britànica (1558-1708); la tercera, des de la conquesta britànica fins a la francesa (1708-1756); la quarta es correspon amb els set anys d'ocupació francesa (1756-1763); la cinquena, amb el segon període d'ocupació britànica (1763-1781); la sisena abraça tota la breu restitució espanyola dels anys 1781-1792; la setena, la darrera ocupació britànica de Menorca (1798-1802); i, finalment, la huitena taula recull els noms dels governadors de Menorca des de la restitució de l'illa a Espanya a través de la Pau d'Amiens fins al moment de redacció (1802-1812).

²¹⁸ Jaume III de Mallorca (Sicília, 1315-Mallorca, 1349), rei de Mallorca (1315-1349). Va reordenar l'església menorquina mitjançant el *Pariatge de Menorca* (1330), que va constituir set parròquies diferents: dues a Ciutadella (Ciutadella ciutat i parròquia de sant Joan Evangelista), Ferreries, Mercadal, Favàritx, Alaior i Maó. També s'hi van establir tres parròquies auxiliars: la capella de Curniola, a Ciutadella; la de sant Narcís, a Mercadal; i la de sant Salvador, a Favàritx.

²¹⁹ A banda de l'ampliació sobre l'*Extracto del arreglo llamado del Pariatge*, de Joan Ramis, la *Idea del antiguo directorio* d'Antoni Ramis (1832a) inclou altres peces obra d'Antoni: una breu ressenya al *Llibre del batlle de la vila i terme d'Alaior* (pp. 3-4), la seua divisió en capítols (pp. 4-8) i una sèrie de reflexions sobre el mateix text (pp. 9-17); un recull de mots menorquins amb la corresponent traducció al castellà (pp. 18-21); una altra breu ressenya, ara al *Llibre del mostassaf* (pp. 22-32); i dues llistes amb els noms i duració en el càrrec dels diferents vicaris generals (pp. 46-48) i pabordes (pp. 49-50) de Menorca.

l'escrit de Joan Ramis ha estat reeditat dues vegades després: la primera, dins de la *Biblioteca Menorquina* (Diario de Menorca, 1864, vol. I, pp. 199-286), que recull diversos escrits sobre la història de l'illa; i la segona, en la *Revista de Menorca*, a cura de Llabrés (1907, pp. 75-85).

Alquerías o posesiones de Menorca en el año 1815, puestas por orden alfabético según la división de sus términos també va ser redactada i publicada per Ramis el 1815. Es tracta d'una obra breu que recull les diferents hisendes que hi havia a Menorca aleshores. El tractat inclou una breu introducció sobre la matèria (Ramis, 1815d, pp. 1-7), així com llistats dels possessoris existents en els termes en què aleshores es dividia Menorca: Maó (pp. 8-11), Ciutadella (pp. 12-14), Alaior (pp. 15-17), Mercadal (pp. 18-19) i Ferreries (pp. 20-21). A banda, l'autor també hi va incloure un suplement final (pp. 22-25) en què fa referència a una sèrie d'alqueries de les quals li costava el nom, però no el paratge i que apareixen esmenades en les notes historiogràfiques de *La Alonsiada*²²⁰. De la mateixa manera que altres dissertacions de Joan Ramis, aquesta també va ser ampliada ulteriorment pel germà Antoni (1829, vol. IV, pp. 5-62), que va escriure un suplement en què amplia la informació de la peça original.

La darrera obra que Ramis va publicar el 1815 i de la qual es té constància és *Beneficios que había en las iglesias de Menorca en el año de 1792. Altares donde estaban fundados, años de su fundación, fundadores, patronos, dotación y cargas, con las distribuciones adventicias y fijas de cada uno de los beneficiados* (1815e). Es tracta d'una peça breu que recull informació sobre els diferents béns que l'església tenia a Menorca el 1792²²¹. La informació continguda està lligada de manera íntima amb la ja comentada obra *Extracto del arreglo llamado del Pariatge* (1815a) i està dividida en cinc blocs diferents, segons la seua localització: Ciutadella (Ramis, 1815e, pp. 7-12), Maó (pp. 13-16), Alaior (pp. 16-18), Mercadal (p. 19) i Villacarlos (es Castell, p. 19). A

²²⁰ Les hisendes mencionades són desconegudes, en gran manera, perquè són anteriors a la conquesta del 1287, raó per la qual conserven el seu nom àrab. En l'obra, Ramis menciona les següents: Torrellafuda, Binisaida, Alcaions, Binitabini, Binidofà, Binimoden, Binimoama, el Rafal de Binicacaff, Binimay, Torralba, el Pare, el Rafal de Mudal (o den Squeller), l'Alqueria de Soler, el Monastrell i Binixems. Les quatre primeres alqueries (Torrellafuda, Binisaida, Alcaions i Binitabini) són mencionades en les notes històriques de *La Alonsiada*, de Joan Ramis (cant I, nota historiogràfica 12). S'explica que els senyors d'aquests quatre possessoris van intercedir juntament amb l'almoixerif Abu-Úmar ibn Saïd per a demanar-li perdó a Pere el Gran després de la seua traïció. Les tres següents hisendes (Binidofà, Binimoden i Binimoama, a més d'una altra, Binicodrell) també apareixen mencionades en *La Alonsiada* (cant III, nota historiogràfica 7). Es comenta que els seus senyors van ser enviats per l'almoixerif a Alfons III amb la finalitat de negociar la rendició de l'illa.

²²¹ La informació es presenta en taules, que recopilen el nom que rebia cada altar, l'any de fundació i a qui se li atribueix, els patrons que els sufragaven, les dotacions amb què comptaven i si es duia a terme alguna càrrega especial en els aniversaris de la fundació.

més, l'obra també incorpora una segona part on s'enumeren totes les capellanies de l'illa, també organitzades d'acord amb el mateix criteri: Ciutadella (p. 20), Maó (pp. 21-22), Alaior (p. 23), i Villacarlos (es Castell, p. 23).

Ja el 1816, Ramis va redactar l'*Estadística general de Menorca y particular de sus pueblos, formada de orden del gobierno en 1814* (1816a). L'estudi va ser encarregat per la Diputació Provincial de Balears el 21 de gener del 1814, tal com es desprén de les cartes adjuntes al text, en les quals s'encomana la missió de redactar l'*Estadística* a Ramis, Pedro Ximenes i Joaquin Pons (pp. 3-12)²²². El text compendia les dades relatives a l'import de diferents matèries primeres recollides (blat, ordi, creïlles, fruites i llegums) o elaborades (vi, cera, llenya o mel) a Menorca. Està dividida en sis parts diferents: una amb dades generals a tota l'illa (p. 13) i les cinc subsegüents, específiques de determinades poblacions, com són Maó (p. 15), Ciutadella (p. 17), Alaior (p. 19), Mercadal (p. 21) i Ferreries (p. 23). No obstant això, Hernández Sanz (1912b, p. 183) observa que aquest treball «no puede ser más deficiente» i el posa en relació amb altra obra, anomenada *Estadística de Casanello*, de característiques similars, però millor executada²²³. Aquesta va ser duta a terme per Pedro Carreras, Antoni Pons, Antoni Orfila, Sebastià Mesquida i Manuel Casanello tres anys després, el 1818.

També el 1816, sembla que Ramis va publicar com a obres independents la segona edició de la *Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro*. Tal com hem vist abans, aquesta segona impressió compta amb dos textos nous annexos: *Diputados de Menorca a la Real Persona y a otras partes fuera de la isla* (Ramis, 1816b) i *Apellidos de Menorca desde el siglo XIII hasta el XVII inclusive* (Ramis, 1816c).

²²² El nom "Pedro Ximenes" és el que apareix en l'obra (Ramis, 1816a, p. 5). Amb tot, probablement es tracta de Pere Creus i Ximenes (Menorca, 1756-?), advocat i membre de la Societat Maonesa de Cultura. Joaquim Pons i Cardona (1780-1839), gramàtic.

²²³ Carreras *et al.* (1818). L'*Estadística de Casanello* va ser utilitzada per a calcular la base dels tributs de riquesa territorial i industrial fins al 1860, quan van ser revisats per Miguel Sorá.

4.2.2.6. Segona etapa historiogràfica (1817-1819)

Durant els dos darrers anys de vida de Joan Ramis, l'escriptor va continuar amb la seua intensa tasca historiogràfica. A grans trets, les característiques imperants en la trajectòria de Ramis entre els anys 1811 i 1816 es van mantenir. Amb tot, hi ha alguns elements significatius que apunten a un canvi de direcció pel que fa a la seua producció; talment, escriu un tipus de text menys expositiu, en el qual no es limita a donar compte dels elements propis de la seua terra, sinó que va un pas més enllà, els analitza i hi reflexiona, donant lloc així a peces amb una major càrrega argumentativa.

De la mateixa manera, els assumptes tractats durant aquesta etapa semblen més propers a l'òrbita de l'interés personal de Ramis i s'analitzen temes com són l'epigrafia, la numismàtica, l'arqueologia i la història. Al se torn, el gènere científic imposa el castellà dels textos, llengua de cultura del moment, tot i que ara Ramis no s'adreça a les elits peninsulars. Talment, ja no estem davant d'encàrrecs fets per la Real Academia de la Historia. Al contrari, la presència d'índexs de subscriptors en la majoria de les peces escrites entre el 1817 i el 1819, ens permet constatar que el seu nucli de lectors immediats —els subscriptors— eren, en gran mesura, compatricis seus.

En conjunt, totes aquestes peculiaritats ens ubiquen en un període erudit i il·lustrat, com l'immediatament anterior, però també amb un major grau de llibertat personal i adreçat a un entorn culte de proximitat; ara bé, sempre en castellà, llengua amb la qual Ramis no tancava la porta als cercles peninsulars entre els quals s'havia prodigat fins ara.

D'aquesta darrera etapa de la trajectòria de l'autor destaca l'ímpetu, la constància i el criteri historiador. En paraules d'Hernández Sanz (1908a, p. 98):

Abruma verdaderamente la labor llevada a cabo por nuestro ilustre paisano, entresacando de los clásicos cuanto a Menorca se refiere, seleccionando, con un criterio clarísimo, de todas aquellas noticias, las que con visos de verosimilitud pudieran convenir al esclarecimiento de nuestra historia local; amontonando caudal inapreciable de datos, extraídos de nuestra rica y abundante documentación, guardada en los archivos públicos y privados. Virgen y por explotar todavía, como se ha podido colegir en lo que llevamos dicho, el estudio positivo de la historia civil y política de Menorca, Ramis emprendió con verdadero afán, guiado más que por su gloria, por el entrañable amor que por su

patria sentía, el fatigoso trabajo de investigación en los polvorientos archivos o la penosa visita a nuestros monumentos megalíticos.

Talment, Ramis va inaugurar aquesta etapa el 1817 amb la seua *Inscripciones romanas que existen en Menorca y otras relativas a la misma, sacadas de varios escritores, suplidadas e ilustradas en cuanto se ha podido*. Certament, tot i que el tractat es va publicar en un únic volum, conté dues obres diferents, motiu pel qual, segons la bibliografia posterior, poden trobar-se citades com un únic conjunt o de manera independent: d'una banda, *Inscripciones romanas* (1817a) pròpiament dita, i, de l'altra, *Medallas antiguas y modernas relativas a la Balear menor, con su explicación y suplemento* (1817b).

El volum se centra en dues matèries per les quals Ramis sentia un interès especial, com són l'epigrafia i la numismàtica, emprades com a vehicles d'indagació històrica. D'aquesta manera, el text està conformat per un pròleg on l'autor explica les seues intencions (pp. 3-8), quatre apartats on analitza les inscripcions de Maó (pp. 9-81), Calescoves (pp. 83-120), Ciutadella (pp. 149-183), i altres que inclouen referències a Menorca (pp. 121-147), el text autònom de *Medallas antiguas y modernas relativas a la Balear menor* (pp. 185-215), l'índex (p. 217) i una llista de subscriptors (pp. 219-223)²²⁴.

Pel que fa a *Inscripciones romanas*, l'estudi destaca perquè compta al final amb una làmina plegada en què es reproduïxen set inscripcions de les trobades a la cova des Jurats, obtingudes mitjançant el procés del gravat a contrafibra (Hernández Sanz, 1912b, p. 185)²²⁵. Quant a *Medallas antiguas y modernas*, n'estudia sis, encunyades a Menorca amb motiu de la celebració de diferents esdeveniments²²⁶. L'obra compta amb reproduccions gravades de totes les medalles, fetes en coure en una tirada a banda i pegades en el lloc corresponent. A més, aquest estudi va ser ampliat pel germà de

²²⁴ Calescoves és una cala del terme d'Alaior (Menorca), a llevant de la cala en Porter. Hi ha un important grup d'habitatges troglodítics i recintes funeraris d'època prehistòrica excavats a la roca del litoral (prop d'un centenar) i inscripcions rupestres d'època romana.

²²⁵ Una de les coves que formen part del conjunt de Calescoves. Anomenada *cova des Jurats* perquè compta amb tres encaixos que s'han associat amb seients destinats a magistrats. Gutiérrez *et alii* (2016) van dur a terme una recerca arqueològica en què teoritzen sobre un hipotètic santuari rupestre de la cultura talaiòtica.

²²⁶ Les monedes analitzades en l'estudi són les següents: dues en honor de la conquesta de les illes Balears per part de Quint Cecili Metel Baleàric (123 aC); una ibèrica i altra romana; altra de bronze, atribuïda a Alfons III d'Aragó després de la conquesta de Menorca (any 1287); i altra moneda, encunyada en plata i coure, a la Universitat de Maó, el 1789, amb motiu de la proclamació del rei Carles IV d'Espanya. Posteriorment, algunes de les afirmacions de Ramis —i, fins i tot, l'originalitat de les monedes— ha estat discutida (Hernández Sanz, 1912b, pp. 185-186).

l'autor, Antoni Ramis, que el 1832 va publicar la seua *Memoria sobre el real patrimonio de Menorca y una moneda del rey don Alonso relativa a ella* (1832b)²²⁷.

El mateix 1817, Ramis va completar l'obra *Varones ilustres de Menorca y noticia de sus apellidos que más se han distinguido en ella* (1817c). Tal com indica el títol, es tracta d'un compendi que recull els noms i fets de diverses personalitats històriques de l'illa, ordenats de manera alfabètica²²⁸. Tal com afirma Ramis (1817c, pp. 7 i 268, respectivament), la impressió del text es va iniciar l'1 de novembre del 1817 i es va finalitzar el 30 d'abril del 1818. A causa dels nous descobriments que el menorquí va fer en aquest lapse de temps, es va veure obligat a afegir un apèndix (pp. 261-268) en què va afegir informació d'última hora. Posteriorment, el 1829, l'enciclopèdia de noms va ser ampliada pel germà de l'autor, Antoni Ramis (1829, vol. V, pp. 51-79), que hi va afegir informació obviada sobre diverses de les entrades del text original.

L'any següent, el 1818, va estar marcat per la publicació de les dues obres que ens ocupen: d'una banda, *La Alonsiada* original de Ramis (1818a), escrita en castellà i amb una sèrie de notes històriques; de l'altra, *L'Alonsiada*, la traducció de Vicenç Albertí (1818), en català i sense les notes primigènies²²⁹. Ambdós textos narren la conquesta de l'illa de Menorca duta a terme per part d'Alfons III d'Aragó, el 1287, contra les tropes sarraïnes. Dins de la trajectòria ramisiana, *La Alonsiada* destaca per tot un seguit de trets que la converteixen en una peça singular²³⁰. Talment, suposa una recuperació de la poesia cultivada principalment durant l'etapa de joventut de l'autor, al mateix temps que serveix de nexa d'unió entre les seues aspiracions literàries i historiogràfiques, i constitueix la seua obra de creació literària més ambiciosa des de la trilogia de teatre formada per *Lucrècia*, *Arminda* i *Rosaura*.

Tot seguit, Ramis va cloure *Antigüedades célticas de la isla de Menorca, desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana* (1818b). Es tracta d'un treball de temàtica arqueològica que estudia les restes més antigues de l'illa, estructurat

²²⁷ Antoni Ramis argumenta que la moneda que Joan Ramis va atribuir a Alfons III, en realitat es va encunyar durant el regnat d'Alfons V d'Aragó.

²²⁸ Malgrat el títol, el text també inclou figures femenines, principalment relacionades amb el món religiós, com Maria de la Rosa Aledo i Villalonga, Eulàlia Portella, Juana Bagur o Àgueda Ameller.

²²⁹ Com que l'objecte de la present tesi és analitzar en profunditat les dues Alonsiades, hem optat per no aprofundir excessivament en elles en aquest apartat. Talment, ens hem limitat a donar unes breus dades per tal de contextualitzar el text dins de la trajectòria literària de Ramis, relatives a l'argument, la traducció d'Albertí i les diferents edicions que es coneixen.

²³⁰ A més de la ja mencionada traducció d'Albertí —del mateix any que el text castellà— es coneixen dues reedicions facsímils: la primera, publicada en el *Diario de Menorca* el 1864 dins de la col·lecció Biblioteca menorquina (vol. I, pp. 93-197); la segona, a càrrec d'Antoni Joan Pons i Josefina Salord (1985), que inclou els treballs de Ramis i Albertí.

a través d'una sèrie de punts²³¹. La voluntat de Ramis de crear una obra científica de qualitat és palpable, a més, en els apèndixs que acompanyen el text: una llista a manera de catàleg de tots els talaiots que es trobaven a l'illa, ordenats per partides, i una làmina gravada que representa fins a dotze de les construccions tractades en l'escrit²³². Malgrat les intencions de l'autor, el treball no ha estat exempt de polèmica. D'aquesta manera, posteriors reflexions sobre la matèria tractada han evidenciat llacunes en el text de Ramis i han assenyalat que ni tan sols es tracten de construccions cèltiques, sinó d'unes pròpies de la cultura talaiòtica²³³.

Tot i les crítiques, és innegable el caràcter pioner de l'autor i l'obra, en tant que analitzen un tema fins aleshores pràcticament inexplorat i obren el camí per a futures investigacions arqueològiques. Sembla evident que aquest caràcter precursor és un dels motius que, malgrat les mancances del text, expliquen la seua reimpressió duta a terme pel *Diario de Menorca* dins la seua *Biblioteca menorquina* (vol. I, pp. 3-92) l'any 1864²³⁴.

Ja l'any 1819, Ramis va publicar la primera part de la seua *Historia civil y política de Menorca*. Aleshores, el maonés es va proposar reunir totes les seues aportacions impreses des del 1784 en una única compilació de temàtica historiogràfica.

²³¹ *Antigüedades celtas de la isla de Menorca* (Ramis, 1818b) va precedir d'una introducció (pp. 1-20), seguida pels següents apartats: famílies i pobles que van poblar Menorca (pp. 20-32); construccions semblants dels celtes de França, les illes britàniques i altres paratges d'Europa (pp. 33-46); els talaiots de l'illa, quan es van construir, de quina manera i amb quin motiu (pp.46-78); els cercles i pilastres que es troben prop dels talaiots (pp. 78-87); els altars (pp. 87-100); les rodes de molí (pp.100-105); les coves artificials (pp. 106-113); la Naveta dels Tudons, a Ciutadella (pp. 113-117); particularitats sobre els druides (pp. 117-135) i algunes conjectures finals (pp. 135-144).

²³² Segons Hernández Sanz (1912b, p. 189), les construccions representades són el talaiot de Talatí de Dalt, així com altres construccions properes, com talaiots menors, un altar voltejat de pilastres i un cercle pròxim; una cova artificial de l'illa i alguns altars menors; el talaiot de Torrelló i una porta propera; algunes pedres d'esmolador, la Naveta dels Tudons i uns monuments de bronze trobats a Sant Tomàs.

²³³ Hernández Sanz (1912b, p. 188), per exemple, assenyalava que «Los estudios arqueológicos estaban muy atrasados y era muy corriente, a principios del siglo XIX, considerar como célticos todos los monumentos megalíticos. Así se explica el título dado por Ramis a su obra y que, sugestionado por las ideas imperantes entonces, fantaseara sobre los usos y costumbres de aquellos que suponía autores de las más notables obras que el arte egeo levantó en Menorca. Este trabajo, más que producto de un estudio positivo, puesto que las notas le fueron suministradas por los correspondientes que tenía en los distintos pueblos de Menorca, es la manifestación patente de la rara erudición de su autor».

²³⁴ De fet, gràcies a aquesta obra, se sol considerar Joan Ramis com el primer historiador modern, no solament de Menorca, sinó de tota la monarquia hispànica. D'acord amb Bagur *et al.* (1996, p. 81), les seues obres historiogràfiques «s'assemblen ben poc als que havien dominat en la manera de fer història fins al segle anterior (notaris i relacions històriques). La condició d'il·lustrat marca i defineix profundament el *modus facendi* [de Ramis]. Com Voltaire, Montesquieu o Bayle, Ramis estava immers en la "revolució" historiogràfica del moment: la veritat —la raó— havia de ser l'eix que vertebrà els treballs en aquesta matèria, en contraposició al barroquisme historiogràfic, que es deixava portar per valors que tenien més a veure amb la mitologia clàssica i la superstició acrítica que amb el rigor. Ramis és hereu, doncs, de la historiografia moderna que Montesquieu inaugura el 1734 amb la seua *Considération sur les causes de la grandeur des romains et de leur décadence*».

Ramis va esbossar l'obra en tres volums diferents que repassarien la història completa de l'illa de Menorca. Talment, el primer volum abraçaria des de la prehistòria fins a l'adveniment del cristianisme; el segon, des del segle I fins al XIII; i el tercer, des del segle XIII fins a la Batalla de Menorca (emmarcada en la Guerra dels Set Anys, entre maig i juny del 1756), una lluita naval entre tropes franceses i britàniques pel control de l'illa que es va saldar amb la victòria dels francesos.

Malgrat les seues intencions, Ramis va ser incapaç de completar la totalitat de l'obra. De fet, ni tan sols va ser capaç de corregir les últimes proves del primer volum —una tasca que va recaure en el seu germà Antoni— a causa dels símptomes de la malaltia que va posar fi a la seua vida²³⁵. La mort de l'autor va acabar amb qualsevol possibilitat de veure la trilogia acabada. I és que, si bé el seu germà Antoni va heretar bona part de les seues obres i va continuar ampliant-les²³⁶, no va reprendre mai la redacció dels volums II i III de la *Història civil y política de Menorca*. Al respecte, Hernández Sanz (1906, p. 51-52) exposa com el sisé dels germans Ramis va ocupar el lloc del primogènit:

Herederó de los interesantes documentos y manuscritos de D. Juan, heredó también aquella afición decidida por la historia de su patria, llegando a ser un consumado maestro; a él acudía el numismático, el geólogo, el jurisconsulto, el arqueólogo y el orador a consultarle sobre tal o cual problema; tal era el dominio que el Dr. Ramis tenía sobre todas estas múltiples y variadas ramas del saber humano. Sus ricas colecciones de monedas, bronce, epigrafía y en general de arqueología, eran visitadas por cuantos viajeros sabios y entendidos pasaban por Menorca. Son interesantísimos sus trabajos sobre la historia de esta isla, entre los cuales se ven muchos suplementos a los publicados ya por su hermano. A

²³⁵ Al seu torn, el primer volum es troba dividit en tres llibres diferents: el primer, *Primeras noticias de Menorca*; el segon, *Entrada de los cartagineses en las Baleares y su abandono a la fin de la segunda guerra púnica*; i el tercer, *Desde la fin de la segunda guerra púnica hasta poco después del nacimiento de nuestro redentor* (Hernández Sanz, 1908a, p. 98). Després de la mort de Joan Ramis, el seu germà Antoni va afegir al primer volum de la *Historia civil y política de Menorca*, a manera de pròleg, el text *Resumen de los empleos y ejercicios literarios del infatigable mahonés el doctor don Juan Ramis y Ramis, académico correspondiente de la Real de la Historia*, escrit per Francesc Pons. Alguns volums també incloïen un segon annex, titulat *Relación de los méritos y ejercicios literarios del muy magnífico doctor don Juan Ramis y Ramis, asesor de la comandancia general de Menorca y académico correspondiente de la Real de la Historia*, a cura de Rafael Gahona.

²³⁶ Vegeu *Annex I. Relació d'obres atribuïdes a Joan Ramis*, en l'apartat *Obres inèdites llegades al seu germà Antoni Ramis*.

veintinueve asciende el número de obras escritas por tan egregio mahonés, la mayor parte de ellas publicadas²³⁷.

Efectivament, la figura de Joan Ramis va continuar revestida d'una pàtina de dignitat i saviesa que el va perviure. Amb motiu del centenari de la mort de Ramis, Hernández Sanz va proclamar un discurs a l'Ateneu de Maó, en el qual el va exaltar de la següent manera:

Puso a prueba su extraordinaria erudición, sus excepcionales facultades, su rara constancia, su férrea voluntad para llegar al esclarecimiento de nuestro pasado histórico. El doctor don Juan Ramis y Ramis [...] por Menorca trabajó y a Menorca dedicó el sazonado fruto de todos sus afanes. Ramis fue el primer historiógrafo menorquín y tal y tan saneada fue la herencia literaria que nos legó a su muerte que en sus trabajos han venido basándose casi todos los estudios de investigación histórica sucesivos. Con una visión clara del concepto expositivo de la historia, se adelantó a todos los historiadores de su siglo presentando en forma de monografías infinidad de asuntos, la mayoría de ellos, tratados con habilidad extraordinaria (Hernández Sanz, 1919a, pp. 231-232).

²³⁷ El nombre d'obres que Hernández Sanz atribueix a Antoni Ramis coincideix amb les de Bover (1868, pp. 219-223). Sembla que Hernández Sanz coneixia el text de Bover, ja que bona part de les informacions presents en els seus articles coincideix amb l'exposat en la *Biblioteca de escritores baleares*.

4.3. EL TRADUCTOR: VICENÇ ALBERTÍ I VIDAL

4.3.1. *La vida de Vicenç Albertí*

4.3.1.1. Orígens familiars

El cognom Albertí apareix vinculat a Menorca a partir del segle XVI. Segons sembla, aleshores a l'illa convivia dues branques familiars que el feien servir, una a Alaior i una altra a Ciutadella, i ja en aquells moments eren una nissaga destacada en la vida social illenca. Ramis així ho fa saber en la seua obra *Varones ilustres de Menorca*: «este apellido se conoce en la isla desde mucha antigüedad, empleándose en servicio de la Iglesia, del rey y del público. Había dos ramas principales, una en Ciudadela y otra en Alayor» (1817c, pp. 10-11). Aquesta teoria s'oposa a la creença que la família Albertí provenia de Mallorca, i que s'havia establert a Menorca a principis del XVIII (Pons, 1984, p. 107).

Aproximacions recents consideren que Vicenç Albertí descendia de la rama alaiorenca, una família acomodada de propietaris rurals²³⁸. Els dos membres més antics que Ramis documenta comparteixen el nom de Joan Albertí. El primer era mossén, doctor en Teologia, que al llarg de la seua vida va ocupar diversos càrrecs de responsabilitat eclesiàstica, com el de vicari general de la parròquia d'Alaior i, a partir del 1601, el de rector de la mateixa. El segon Joan Albertí de què parla Ramis va ser mestre mostassà del mateix municipi entre el 1593 i el 1601. Tot i que no hem pogut identificar el vincle parentiu que els unia, potser podrien ser oncle i nebot, el primer del segon²³⁹.

Tot sembla indicar que el Joan Albertí, mostassà, del qual parla Ramis és el mateix Joan Albertí que Guasch (s. d.) col·loca en els orígens de l'arbre familiar dels Albertí, ja que coincideix tant en el temps com en l'espai, a l'Alaior de finals del segle XVI. A més, els successius descendents que Ramis menciona en la seua obra (1817c, p. 11) es corresponen amb els de la genealogia elaborada per Guasch. Aquest Joan Albertí seria l'avi huité del nostre Vicenç Albertí, a través de la línia d'ascendència del pare.

²³⁸ L'arbre genealògic de Vicenç Albertí i Vidal pot consultar-se en Guasch (s. d.).

²³⁹ Creiem poc plausible que foren germans si tenien el mateix nom. També que foren pare i fill; el Joan Vidal eclesiàstic no podria ser pare de l'altre, i tampoc fill, per la manera com és l'únic descendent que Guasch (s. d.) reconeix i això suposaria la fi de la branca familiar. A més, els anys en què es desenvolupen les carreres d'ambdós són els mateixos, motiu pel qual ens inclinem a pensar que entre ambdós solament devia haver-hi una generació.

Per la informació disponible, pareix que, efectivament, la família va ocupar diversos càrrecs en la jerarquia eclesiàstica, l'administració pública i l'exèrcit, com ja advertia Ramis. De tal manera, si en la primera generació localitzem un vicari i un mostassà, en la segona destaca Cosme Albertí, fill de l'anterior i avi seté de Vicenç Albertí, que va alternar els oficis de batlle d'Alaior amb el de capità militar²⁴⁰. Amb Cosme Albertí, doncs, es completa la implicació dels Albertí en tres àrees de la vida pública menorquina que devien estar restringits als estaments més elevats de la societat.

La vida castrense va tenir certa implantació familiar, tal com es es pot veure en part dels seus fills, la tercera fornada dels Albertí: Joan Antoni (jurat militar de la Universitat, batlle general d'Alaior i capità), Cosme (capità), Pere Jeroni (inspector d'apotecaris), Antoni i Rafel. Al respecte, Ramis (1817, p. 11) ens diu que «haviendo seguido desde entonces los de esta familia en ser embolsados frecuentemente para los empleos del brazo mayor de aquella villa».

És a través de la progènie del quart dels germans, Antoni, que es va continuar engrandint la família. La quarta generació dels Albertí va ser especialment pròspera. Així, dels quatre germans que hi ha documentats (Cosme, Vicens Diego, Alfons i Joan), sabem que el primogènit va ser vicari general i comissari del Sant Ofici²⁴¹, mentre que el segon fill va ser nomenat cavaller i, en conseqüència, va obtenir els privilegis propis de noblesa²⁴². El nomenament va tenir lloc l'any 1711, per concessió de l'arxiduc Carles, en recompensa pel suport que Vicens Diego Albertí li havia donat al pretendent austriacista a la corona d'Espanya durant la guerra de Successió (1701-1713).

D'aquesta manera, la família va assolir un nou llindar social; sembla, a més, que va ser aleshores quan part de l'estirp es va traslladar a Maó, ja que sabem que els tres germans majors, tot i haver nascut a Alaior, van morir allí. Si tenim en compte, a més, que el 1706 es va iniciar la primera dominació britànica sobre l'illa de Menorca, fora lògic pensar que el trasllat va ser conseqüència de l'establiment del govern britànic a la ciutat oriental o de l'augment d'activitat que el port maonés va patir a partir d'aleshores.

²⁴⁰ Consta per Ramis (1817, p. 11) en dos anys diferents, el 1609 i el 1640.

²⁴¹ Pons (1984, p. 107) ja afirmava que un membre de la família havia exercit de jutge inquisitorial. Encara que l'autor no concreta qui, creiem que es referia a aquest, Cosme Alfons Albertí Mercadal (Alaior, 1655-Maó, 1705). Pareix que va desenvolupar part de la seua carrera a Mallorca, raó per la qual Pons argumenta que la família era mallorquina establerta a Menorca. El cas, com veiem, pareix que va ser el contrari.

²⁴² Segons les dades recollides per Martí (1990, p. 17), en el primer volum dels *Quaderns del folklore* dedicats a la genealogia menorquina, Vicens Diego Albertí Mercadal va ser nomenat cavaller pel noble senyor don Josep Vives Guevara, a l'església de les monges concepcionistes de Maó.

Des del moment de la mudança a Maó de Vicens Diego Albertí, Ramis ja identifica els Albertí com una nova branca familiar, els Albertí de Maó. Així ho recull en la seua obra *Varones ilustres de Menorca*:

En Mahón tenemos igualmente varias casas nobles de este apellido, como otras tantas ramas, provenientes de don Vicente Albertí, baile que fue de esta ciudad en 1686 y a quien en 21, marzo de 1711, se concedió la nobleza de sangre para sí y los suyos, en fuerza de sus méritos y servicios, y ser de una familia distinguida (1817, p. 11).

Efectivament, una vegada establert Vicens Diego Albertí a la ciutat oriental, els seus descendents (cinquena i sisena generació) van empeltar amb altres grans famílies tradicionals de la ciutat a través de matrimonis. Alguns cognoms que es repeteixen sovint entre els cònjuges són, per exemple, Carreras, Mercadal, Pons o Sintes. La documentació al respecte és escassa, però és suficient per a traçar la línia descendent que va des de Vicens Diego Albertí a Josep Albertí Carreras (cinquena generació), Vicenç Albertí Vives (sisena) i Josep Albertí Portella (setena), o, dit d'altra manera, el besavi, l'avi i el pare de Vicenç Albertí i Vidal.

De la branca familiar de la mare, Antònia Vidal Seguí se sap poc, més enllà del fet que eren d'una família maonesa. Tanmateix, el desconeixement dels segons cognoms dels avis materns, Joan Vidal i Joana Seguí, unit al fet que els que sí que coneixem eren molt habituals en l'època, dificulta de manera considerable poder-los identificar²⁴³. Sí que sabem, per contra, que en la família de l'àvia paterna de Vicenç Albertí, Rita Portella Seguí, hi havia tradició d'estudis de ciències de la salut, amb avantpassats que havien sigut apotecaris i metges. Parlem de Josep Portella Andreu i Antoni Portella Enrich, rebesavi i besavi del nostre Albertí, respectivament.

Com déiem, els pares de Vicenç Albertí van ser Josep Albertí Portella (Maó, ?-1822) i Antònia Vidal Seguí (Maó, ?-?), casats el 14 de febrer del 1785. Es tractava d'un matrimoni acomodat, la fortuna del qual procedia de la propietat i gestió de diversos terrenys (Carrasco, 2003, vol. I, p. 21). En consonància amb la seua posició social, la família va habitar una casa en una de les zones puixants de Maó, el domicili

²⁴³ Ramis (1817, pp. 250-252) identifica diverses rames genealògiques amb el cognom Vidal. En algunes d'elles el nom Joan es repeteix, senyal que podríem interpretar com un nom reiteratiu de la família. Així i tot, som incapaços de relacionar-los amb Vicenç Albertí i Vidal a causa de la mancança de dades.

número 11 del carrer Isabel II, que encara conserva l'escut familiar²⁴⁴. La via va ser un dels primers exemples de construcció urbana fora de les murades de la ciutat i aleshores certament devia considerar-se moderna i innovadora, per la manera com les cases del carrer van incorporar una sèrie d'acabaments i construccions típicament anglesos, com els finestrons a la manera de persianes de llibret o els *boínders*.

Coneixem, a més, que la zona era molt del gust de la nova elit menorquina, ja que al mateix carrer es troben nombrosos edificis significatius, com la Casa Rectoral de Santa Maria (número 2) o la base del Govern Militar o Palau del Governador (20), així com les cases de diverses figures il·lustres del moment, com l'arqueòleg i antiquari Joan Pons Soler (4), el gramàtic i poeta Antoni Febrer i Cardona (5), Seguí de Vidal (15) o Cerezo Mir (32)²⁴⁵.

El mateix any del casament, el 24 de novembre del 1786, va nèixer el primer fill del matrimoni, Vicenç Albertí. La família s'ampliaria en els pròxims anys amb un degoteig constant de fills i filles: Rita (1788-?), Joan (1790-?), Joana (1793-?), Antònia (1796-?), Anna Maria (1798-1850) i Josep (1800-1870). En el registre familiar de naixements, casaments i morts que es conservava a la biblioteca de la casa, es descriu el naixement i bateig de Vicenç Albertí de la següent manera:

Dia 24 de novembre de lo año 1786, nasqué en casa un fill ilegítim y natural de mi, don Joseph Albertí i Portella, i de la senyora donya Antonia Vidal i Seguí, cònjuges. Nasqué a las 7 hores del matí i baptitzat a la tarda del mateix dia; los padrins foren don Vicent Albertí i Vives, mon pare, amb la senyora donya Juana Vidal i Seguí. Fonch lo seu nom Vicenç Joseph Tedeo Juan de le Creu, Bonaventura, i baptitzat per lo reverent vicari Soberats, en la parroquia de Mahó (Pons, 1984, p. 107).

²⁴⁴ Martorell (1979, p. 39), en el seu estudi sobre les cases riques huitcentistes de Maó, descriu l'habitatge familiar dels Albertí Vidal de la següent manera: «Façana molt austera, només amb l'accent d'ornamentació clàssica a la porta d'entrada i al balcó principal. Notable espai d'entrada com una successió d'arcs diafragma i embigats de fusta i escala al fons». La casa es conserva encara en l'actualitat.

²⁴⁵ Posteriorment, en aquest carrer també van nèixer i viure algunes personalitats menorquines, com el naturalista Joaquim Rodríguez i Femenias, l'arquitecte Nicolau Rubió i Tudurí, el novel·lista Màrius Verdaguer i l'industrial Francesc Andreu Femenias (Hernández, s. d.).

4.3.1.2. Infància i educació

Pel que fa a la vida familiar i la infància de Vicenç Albertí, val a dir que hi ha molt poca informació que ens permeta enllumenar aquesta etapa. Amb tot, a causa de la seua condició com a fill primogènit d'una família benestant de Maó, podem imaginar que es va criar en un entorn de condicions similars a les d'altres contemporanis seus, com els germans Ramis, Mateu Orfila o Antoni Febrer. Certament, les poques dades de què disposem pareixen corroborar aquesta hipòtesi.

De fet, tot i que no es conserva cap document que ho acredite, s'especula que Albertí va ser educat des de ben jove per l'ordre dels franciscans del convent de Jesús de Maó, vora l'església de sant Francesc (Pons, 1987, p. 107)²⁴⁶, on és possible que fora ensenyat pel capellà Francesc Pons i Carreras²⁴⁷. Allí el menorquí va aprendre amb ells el català (llengua habitual de l'escola fins a 1803) i el castellà (oficial a Menorca aleshores), així com grec i llatí. Al respecte, Bover (1868, p. 15), ens diu que Albertí estava «muy familiarizado con los clásicos de la antigüedad: los idiomas griego y latino le eran tan conocidos como su lengua patria».

Pel que fa a l'educació superior, sabem que Albertí va ser educat al Col·legi de la Distinció, fundat per l'escriptor francès Carles Ernest Cook. El centre estava ubicat a l'edifici del parc de l'Artilleria, el qual havia sigut cedit per la Universitat de Maó per tal de satisfer les necessitats pedagògiques de la població. Es tractava d'un lloc destinat a l'educació dels fills de famílies benestants, creat a imitació dels col·legis de les elits franceses, dels quals el fundador va importar els principis de la Il·lustració (Sureda, 1969, p. 34).

El Centre de la Distinció²⁴⁸ va romandre obert des de finals del segle XVIII fins a l'any 1813, període durant el qual, a més d'Albertí, van passar per les seues aules

²⁴⁶ El fet que Vicenç Albertí estudiara amb els franciscans durant la seua infantesa no consta en cap lloc. Tanmateix, tal com apunta Pons (1987, p. 107), aleshores els dos únics ordres que s'encarregaven de l'ensenyament a l'illa eren els carmelites i els franciscans. L'autor considera que Albertí probablement es va formar amb els segons per qüestions de proximitat geogràfica.

²⁴⁷ Francesc Pons i Carreras (Migjorn Gran, 1768-1855), capellà franciscà. Va exercir de professor a Maó i se sap que va ser professor de Mateu Orfila. Va destacar com a llatínia i coneixedor dels clàssics. A més, és autor del poema en llatí *Compendio de las excelencias del Puerto de Maón en versos latinos* i d'una gramàtica llatina en castellà. També va ser amic íntim de Joan Ramis, fins al punt que, a la seua mort, li va dedicar el text *Resumen de los empleos y ejercicios literarios del infatigable mahonés el doctor don Juan Ramis y Ramis*.

²⁴⁸ Martín (1996, p. 166), per exemple, recull un pla d'estudis del col·legi que, amb tot, va ser esmenat. En el document s'observa una predisposició pedagògica molt elaborada, que divideix l'aprenentatge dels alumnes en diferents trams d'edat i exposa com ha de ser l'educació en cadascun d'ells per tal de posar-lo sempre en el centre del procés educatiu. El contingut contrasta fortament si el comparem amb el d'un pla

diversos alumnes que posteriorment esdevindrien personalitats notables de la societat menorquina, com el metge Mateu Orfila, el frenòleg i lingüista Mariano Cubí, o l'escriptor Ferran Patxot. Allí rebien una formació en què s'entrelligaven els coneixements científics (s'impartien matemàtiques i física), les humanitats (diverses llengües vives i filosofia), les arts (dibuix i música) i normes d'etiqueta social (amb activitats com el ball o l'esgrima). Sureda (1969, p. 34) descriu així la tasca que es duia a terme en aquest centre:

El que féu Cook en els seus alumnes fou: orientar-los en un moment en què s'estaven produint canvis notables en el pensament científic europeu; assenyalar-los, perquè els imitessin, capdavanters que esguardaven l'esdevenidor, en comptes de mirar cap al passat; i, sobretot, arrelà dintre d'ells la confiança en les seves pròpies forces.

La institució no va perdurar en el temps. D'aquesta manera, tot i la bona recepció que va tenir per part de les famílies burgeses menorquines, Cook es va veure obligat a tancar-la, amb motiu d'una forta controvèrsia amb els professors que havia contractat. Conseqüentment, el fundador va sol·licitar als jurats de Maó que clausuraren el centre el 1813.

L'aprenentatge a les aules del Col·legi de la Distinció, Albertí segurament el va completar amb professors particulars que l'iniciaren en les llengües dels països amb què Menorca mantenia contacte —és a dir, l'anglès, el francès i l'italià—. Pons (1987, p. 107) assevera que altres coetanis de l'autor van tindre instructors similars i que aleshores era habitual que els joves aprengueren idiomes d'estrangers, ja que «Menorca era una terra de pas, i en aquests anys d'agitació arreu Europa va ser freqüent la presència d'exiliats a l'illa»²⁴⁹. Com veurem després, a més, és probable que Albertí aprenguera les principals llengües europees posant-les en pràctica amb l'escriptura de poemes, de manera similar a com Joan Ramis va fer amb els seus volums de poesies de

d'estudis d'un centre religiós, com es pot trobar també a Martí (1996, p. 56): «lectura, escriptura (amb especial atenció a la cal·ligrafia), operacions matemàtiques simples (suma, resta, multiplicació i divisió) i instrucció en la doctrina catòlica com a aspecte central. El projecte [...] concebia l'educació en el seu vessant conductual i memorístic, amb una metodologia basada en la repetició del que s'ha sentit. Es tractava, doncs, d'una educació tradicionalista i d'inequívoc rerefons escolàstic».

²⁴⁹ En concret, Pons (1987, p. 107), fa referència a Mateu Orfila, qui va aprendre francès amb un capellà llenguadocià i anglès amb un capellà irlandès.

la joventut, escrits entre el 1762 i el 1765. Sí que sabem amb certesa que Albertí va cursar estudis superiors d'humanitats i filosofia, probablement un batxillerat. A l'acabament, i mogut per l'interés i l'afició envers les ciències naturals, també va estudiar matemàtiques i física experimental, uns camps en què va sobresortir (Carrasco, 2003, vol. I, p. 21).

La personalitat marcadament autodidacta d'Albertí anava més enllà de l'ensenyament reglat. De fet, la família comptava amb una vastíssima biblioteca familiar d'aproximadament uns cinc-cents volums²⁵⁰. Segons sembla, Albertí passava grans estones allí, al punt que Durán (1945, p. 167) ens diu que «se pasó la vida escribiendo en el departamento» i encara afeg que «no visitó nunca sus fincas y cuando algún *amo* quería contarle las necesidades del predio, contestaba que no le molestasen de sus ocupaciones con *pedrenys*, *pedruscos*».

Pons (1984, p. 109), que la va revisar, afirma que la col·lecció la va iniciar al segle XVI l'avi patern, Vicenç Albertí i Vives, ja que els volums més antics, de caràcter marcadament religiós, presenten el seu exlibris²⁵¹. Durán (1945, p. 171) ens diu que la presència de textos religiosos també es pot explicar per la vinculació de l'avantpassat d'Albertí, Cosme Albertí, va estar vinculat a la Inquisició. La resta de publicacions de la biblioteca, sense segell, cal considerar-les aportacions de Vicenç Albertí, que la va ampliar amb una gran quantitat de títols al llarg de tota la seua vida.

Pel que fa al contingut, la biblioteca abraça els principals temes d'interés de l'home il·lustrat europeu del segle XVIII. En aquest cas, hi ha una forta predominança de temes de llengua, amb gramàtiques que demostren els coneixements que Albertí tenia del castellà, l'anglès, el francès, l'italià, el llatí i el grec, així com diccionaris en aquestes tres últimes llengües. És molt probable que algun d'aquests volums també fora utilitzat pel germà menut d'Albertí, Josep, a l'hora de traduir la seua *Séneca i Paulina*, elaborat a partir del drama castellà homònim, de Luciano Francisco Comella. Igualment, completen aquest conjunt diversos vocabularis bilingües que l'autor probablement feia servir a l'hora de traduir els seus escrits: català-castellà, castellà-francès, llatí-castellà, anglès-francès, italià-francès i grec-llatí. Algunes peces aprofundeixen en aspectes més

²⁵⁰ Per a més informació sobre la biblioteca familiar dels Albertí, consulteu l'Annex X. *Biblioteca documentada de Vicenç Albertí*, del present treball.

²⁵¹ L'obra més antiga del conjunt era l'*Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus His quoque accessit Gnomologia*, una sèrie d'escrits del papa Pius II, publicat a Basilea el 1551 per l'editor Henric Petrina. Entre les peces incloses està la *Gnomologia* del papa, una sèrie de sentències sobre el comportament de l'ésser humà (Pons, 1984, p. 109).

concrets de la llengua, com l'*Examen de la posibilidad de fixar la significación de los sinónimos de la lengua castellana*, de José López de la Huerta (1811).

Un altre grup més reduït el componen les obres de literatura de creació. Aquest, al seu torn, se subdivideix en altres quatre grups: els originals de les seues traduccions, les obres d'autors castellans clàssics, les procedents d'altres nuclis culturals europeus i les obres contemporànies d'Albertí. De les primeres tan sols es conserva un grup de dotze volums amb les obres de Metastasio; en canvi, no han aparegut els originals d'altres autors europeus que degué utilitzar, com Molière, Beaumarchais, Goldoni, Rodríguez de Arellano o Ramón de la Cruz.

Dels escriptors castellans clàssics s'han conservat diversos títols, com un exemplar d'*El Quijote*, del 1735, i les *Obras sueltas*, de Juan de Iriarte (1774). També hi trobem peces que havien sigut perseguides en el seu moment per la Inquisició, com les *Novelas ejemplares y amorosas* de María de Zayas (1773), de marcades connotacions eròtiques, i la *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas, alias Zotes* de José Francisco de Isla (1787), molt crítica amb els predicadors²⁵².

Un subgrup més reduït el conformen les publicacions que eixamplen els límits de la biblioteca albertiana fins a altres nuclis culturals europeus. En aquest sentit, destaquen set volums de les *Lettere critiche, giocose, morali, scientifiche et erudite* de Giuseppe Antonio Constantini²⁵³ (editat a Nàpols el 1786) i dues edicions de *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* de François Fénelon (una parisenca del 1795 i l'altra barcelonina).

El darrer subgrup d'obres de creació corresponen a novel·les romàntiques del segle XIX, com *El duque de Reichstadt, hijo de Napoleón* de Guillaume Isidore Montbel (1833); *Oscar y Amanda, o los descendientes de la abadía* de Regina Maria Roche (1837); *El balcón de Aversa* d'Alexandre Dumas pare (1841); *Ana la imbécil* de Miguel Masson (1843); *Ana Bolena* de Paul de Musset (1844) i *El mártir Urbano Grandier* d'Alexandre Dumas fill (1850). Sobre la possibilitat que aquest grup, amb poca relació amb la resta de la biblioteca, pertanyera a altre membre de la família Albertí, Pons (1984, p. 110) opina que «això pot ser desmentit en certa manera pel fet que són escassíssimes les obres datades amb posterioritat a la mort del nostre autor» i

²⁵² Pons (1984, p. 110) atribueix aquesta obra a Francisco Lobón de Salazar, pseudònim de José Francisco de la Isla.

²⁵³ Els llibres apareixen firmats sota el pseudònim anagramàtic de conte Agostino Santi Pupieni.

que el més probable és que foren «lectures tardanes d'Albertí». Un peu de pàgina d'Albertí en la seua traducció *Diario de un crucero en el navío de los Estados Unidos, Delaware 74*, confirma que també era coneixedor de les obres de James Femimore Cooper, Charles-Victor Prévot i Walter Scott (Albertí, 1835, p. 33), autors que es caracteritzen per la novel·la històrica i de viatges, sovint amb protagonista femenina.

Albertí també tenia una certa col·lecció del que s'ha etiquetat com a «llibres extraños» (Durán, 1945, p. 171), que no són altra cosa que llibres sobre matèries relacionades amb la càbala, el misticisme i l'ocultisme. Els títols que tenim documentats són els quatre toms de les *Lettres cabalistiques ou correspondance philosophique, historique et critique entre deux cabalistes, divers esprits élémentaires et le seigneur Ashtarot* de Jean-Baptiste de Boyer, marquès d'Argens (1737-1738); *Compendio de la vida y hechos de Joseph Bálsamo, llamado el conde de Cagliostro*, un anònim del 1790; i el recopilatori d'històries de terror *Galería fúnebre de historias clásicas, espectros y sombras ensangrentadas* d'Agustín Pérez Zaragoza (1831). Al respecte, el mateix Durán ens diu que l'espiritisme havia sigut un tema que havia arrelat amb força entre els maonesos i maoneses durant el segle XVIII.

La resta de textos de la biblioteca s'adscriuen a diferents matèries, sense haver-hi una predominança clara d'unes sobre altres i que, en tot cas, reflecteixen la pluralitat de temes, idees i interessos a què s'adcrivia l'home de llums dihuïtesc. Així, hi ha volums que abracen diversos aspectes de les humanitats, com la crítica literària, com una edició anglesa de l'*Epistola als Pisons* d'Horaci (1653), o l'*Almanach littéraire, ou etrennes d'Apollon*, anònim (1784); la religió, representada per volums com la *Doctrine et morale chretiennes* de Lammenais, i *Lo nou testament de nostre senyor Jesu-Christ*, editada per la Societat Inglesa i Estrangera de la Bíblia; o la filosofia, amb múltiples obres de Ciceró, i alguns escrits d'autors diversos com George Addams, Roger l'Estrange o John Locke.

Però no solament en humanitats es va formar Albertí. Així, sabem que, d'adult, va continuar interessat per les matemàtiques, la física i la química, camps en què, com hem vist abans, va excel·lir de jove. D'aquesta manera, a la biblioteca hi ha un important nombre de textos especialitzats en física, electroquímica, òptica, metal·lúrgia i, fins i tot, pirotècnia. La gran majoria són llibres procedents de París o Londres i, en conseqüència, estan redactats en francès o anglés.

Pons (1984, p. 110) també afegeix que la biblioteca albertiana comptava amb «nombroses obres de tema històric, geogràfic i de viatges», encara que no especifica cap

dels títols i autors. Sí que concreta, però, que en aquest grup es trobaven almenys una obra escrita per Joan Ramis; es tracta del pamflet *Extracto del arreglo llamado del Pariatge* (1815), una sèrie de reflexions jurídiques sobre l'intent de Jaume III de Menorca d'organitzar l'església menorquina, i un text elegíac compost amb motiu de la mort del prevere Gabriel Alenyà i Estarella.

4.3.1.3. Ocupació extraliterària

En els anys immediatament posteriors a la formació acadèmica d'Albertí, sembla haver-hi un cert buit durant el qual es desconeix a què es va dedicar el menorquí. Talment, Pons (1984, p. 108) afirma que «no consta en cap lloc que Vicenç Albertí sortís de Menorca per completar cap carrera universitària, o, almenys, no n'hi ha notícies». Tot seguit, el mateix autor argumenta que, potser, la causa de la mancança d'informació va estar causada per l'ambient turbulent que va predominar a Menorca en la primera dècada del nou segle²⁵⁴, amb motiu del pas definitiu a les mans espanyoles:

Els primers anys del segle XIX foren d'agitació. La disminució de la matrícula de la marina; la desaparició de les patents de cors, que havien estat una de les principals fonts de riquesa, sobretot per a la ciutat de Maó; l'obligació de lleves militars, que els menorquins havien evitat sempre a partir d'un privilegi medieval que tan sols obligava els menorquins a participar en la marina; tots aquests factors desembocaven el març del 1810 en una revolta que, en aquells anys d'agitació a tota la Península, deixaren Menorca independent de la resta de l'Estat durant un mes i mig. El paper segellat, símbol de la burocràcia i dels impostos que havien desmembrat l'estructura comercial menorquina, fou cremat públicament. Algunes persones notables demanaren l'almirall anglès Collingwood, que es trobava en aquells moments al port de Maó, que posàs l'illa sota pavelló britànic. Així mateix, el bisbe fou expulsat de l'illa.

²⁵⁴ Per a més informació sobre la revolució menorquina del 1810, consulteu els treballs de Murillo (1970) i (1977).

Juntament amb la inestabilitat sociopolítica de l'illa, també hem de considerar la situació personal de l'autor. I és que, segons sembla, per aquesta època, «Albertí experimentà un cert desequilibri mental, al qual se sobreposà» (Pons, 1984, p. 108). Alguns episodis de la vida d'Albertí certament pareixen reflectir una personalitat amb tendència a la melancolia. Durán (1945, pp. 167-168) diu que, després que la Real Academia de la Lengua rebutjara el seu *Diccionario etimológico-analítico* per estar escrit en castellà antic, «estuvo con el cerebro trastornado tres semanas a causa del disgusto que esto le produjo». Ja siga factors externs, pel seu caràcter o per la conjuminació d'ambdós, la realitat és que a penes hi ha informació d'Albertí entre els seus vint i trenta anys.

Tot i que no tenim dades fefaents que ho puguem corroborar, hi ha la possibilitat que Albertí treballara durant una temporada com a traductor o professor, de manera particular o vinculat a alguna institució. Com hem vist abans, altres contemporanis seus com Joan Ramis o Pasqual Calbó també van tindre incursions en el món de l'educació. A més, a favor d'aquesta hipòtesi tenim algunes obres de la seua biblioteca personal, adreçades a l'ensenyament de xiquets²⁵⁵, la seua vasta cultura i domini de llengües o el fet que no reaparega en cap document fins al 1819, any en què va ser nomenat director de l'Escola Pública de Maó, càrrec a què va accedir amb trenta-tres anys. Originalment, la plaça havia de ser coberta per Antoni Febrer i Cardona, qui, havia presentat un pla educatiu en català. Tanmateix, les noves autoritats peninsulars li van demanar que el refera en castellà, però Febrer s'hi va negar. Va ser aleshores quan l'encàrrec va passar a mans de Vicenç Albertí i Joan Vidal, que presentaren una proposta en què, per primera vegada, s'establia l'obligatorietat d'utilitzar el castellà al centre (Salord, 2010, p. 21).

En l'àmbit personal, sabem que el 20 de setembre del 1822 va morir el pare d'Albertí, Josep, de manera sobtada. D'aquesta manera, com a primogènit i hereu, es va haver de fer càrrec del patrimoni familiar, amb l'obligació de mantenir i dotar la resta de germans. La tasca no va ser gaire senzilla, amb un patrimoni que devia ser minvant en el nou context sociopolític i sis germans que depenien de les rendes familiars. De fet, Pons (1984, p. 108), identifica l'esborrany d'una carta, datada el 30 de juny del 1835, i en què

²⁵⁵ És el cas, per exemple, de les *Instruccions per la ensenyansa de minyons*, de Baldiri Rexach (Girona, 1784); *The thoughts concernint education*, de John Locke (Edimburg, 1732) i les múltiples gramàtiques de diverses llengües que posseïa i que ja han sigut comentades. Per a més informació, consulteu l'*Annex X. Biblioteca documentada de Vicenç Albertí*.

s'adreçava a una tal Francisca Dargallo, barcelonina, que havia acollit un dels germans, perquè el fera reflexionar sobre l'economia familiar i el convencera de tornar a casa:

Sírvase V. decirle de mi parte a mi hermano cuáles son sus pensamientos y sus ideas, que ya es hora de entrar en reflexión y que el gravamen de nuestra casa recae sobre él mismo. Hay ciertas vidas que no pueden durar sino hasta cierto punto, y así, que piense con madurez y seriedad, y determine. Yo sé tan bien como él mismo su estado cuál es.

Aquesta situació contrasta amb la puixant carrera política que Albertí va experimentar entre les dècades vint i trenta del segle XIX en l'administració pública. D'aquesta forma, va anar encadenant un seguici d'oficis i nomenaments en diferents àmbits de l'administració. Talment, a partir de l'11 d'abril del 1820, va ser nomenat director de la Casa de la Misericòrdia, i, a partir del 2 de gener del 1821, gestor dels comptes de la mateixa²⁵⁶. Com veurem després, la seua relació amb aquesta institució va tindre un impacte directe sobre la seua trajectòria literària, especialment en el vessant dramàtic. De fet, Albertí va arribar a tindre un paper fonamental en la construcció primera del nou teatre de Maó (1820), com a cap d'obres (Pons, 2001, p. 423).

Encara més, a partir del 1821 també es va fer càrrec dels comptes de la Junta Superior de Sanitat de l'illa. També, d'acord amb Cerdà (2009, p. 12), l'1 de febrer del 1822 va ser nomenat batlle tercer de Maó i, a partir del 7 de març del mateix any, va passar a batlle primer, després que el batlle primer fora destituït i l'actuació del segon fora suspesa. El mandat va ser curt, ja que tan sols va durar fins a l'1 de gener de l'any següent. Anys després, el 24 de febrer del 1835²⁵⁷, el governador militar i polític el va designar regidor del primer Ajuntament de Maó. Va ocupar el càrrec fins al 15 de novembre del mateix any, amb el nomenament d'una nova corporació. A partir d'aleshores, desconeixem si Albertí va ocupar cap altra funció pública.

²⁵⁶ Bertran (2011a, p. 14), que va entrevistar l'expert en el Teatre de Maó Deseado Mercadal, recull l'anècdota que Albertí acostumava a posar noms estranys als xiquets i xiquetes orfes, com «Amante de la Constitución».

²⁵⁷ Fins aleshores, l'administració municipal havia funcionat sota el règim d'universitat. Per a més informació sobre la tasca política d'Albertí a l'Ajuntament de Maó, recomanem la lectura de Mercadal (1971).

4.3.1.4. La relació entre Joan Ramis i Vicenç Albertí

Amb freqüència, quan s'analitza el període de la Il·lustració menorquina, una de les limitacions que pateixen els estudis és la manera com se centren, bé en les característiques generals de l'època, bé, de manera singular, en algun dels actors implicats. Aquest fet, unit a la catalogació del fenomen en tres grans generacions de menorquins pot crear la falsa sensació que estem davant d'un fenomen força estructurat i de compartiments estancs.

Si bé l'organització de dades, autors i obres és comprensible per la necessitat de sistematitzar els coneixements, és important assenyalar les diferents interaccions entre autors que es van donar al si de la Menorca il·lustrada. Aquest aspecte ha sigut poc tractat i la majoria de les referències al respecte tenen a veure amb les relacions que es van donar entre membres de la Societat Maonesa de Cultura. Tanmateix, aquesta perspectiva obvia tant els vincles entre personalitats foranes a la societat literària, com els lligams entre membres del grup i altres aliens.

Tot i que algunes aportacions més recents han intentat filar entre si les diferents generacions del període, encara hi ha molt per fer en aquest camp. A tall d'exemple, remetem a la intensa producció epistolar que Ramis va mantenir amb bona part de l'elit cultural europea del seu moment i de la qual encara no s'ha fet cap estudi concret²⁵⁸. Evidentment, no és aquest l'objectiu de la present tesi, però, així i tot, no podem ignorar la relació que van mantenir entre si les dues figures implicades en la redacció de *La Alonsiada* i la posterior traducció al català, *L'Alonsiada: Joan Ramis i Vicent Albertí*²⁵⁹. En aquest apartat tractarem de posar-hi ordre.

El primer que cal establir és el marc històric i temporal en què coincidiren ambdues figures. Així, malgrat els quaranta anys d'edat de diferència entre ambdós, sabem que tant un com l'altre van viure a Maó durant la major part de les seues vides, i les seues existències són coetànies entre els anys 1786 (any de naixement d'Albertí) i 1819 (any de la mort de Ramis). A més, si ens remetem als censos de l'època, podem constatar que la població de Maó aleshores era de 12.328 habitants, una xifra que ens

²⁵⁸ Al llarg d'aquest treball en citem alguns exemples, com la correspondència mantinguda per Joan Ramis amb Jaime Villanueva Astengo, Rafael Mercadal, José Miguel de Flores Barrera o Antonio de Capmany, així com les cartes que Ramis i Albertí es van intercanviar a propòsit de la traducció i publicació de *L'Alonsiada*.

²⁵⁹ Una versió preliminar de la informació continguda en aquest apartat ja va aparèixer en un treball nostre anterior, Martínez (2015, pp. 44-46).

sembla prou reduïda perquè els dos homes, que devien freqüentar cercles similars, es conegueren²⁶⁰.

En aquest context, una de les primeres petjades de la relació entre Ramis i Albertí la podem rastrejar fins a l'església de Santa Maria de Maó. I és que, a partir de les peces de caràcter elegíac que tots dos van escriure a la mort del religiós Gabriel Alenyà Estarella, ocorreguda el 31 de desembre del 1813, podem deduir que Ramis i Albertí freqüentaven el mateix temple²⁶¹. Ens referim a les obres *Sucinta idea de algunos de los méritos, acciones y virtudes del doctor don Gabriel Aleñá*, en el cas de Ramis, i *A la memoria triste por la pérdida del doctor Gabriel Aleñá*, en el cas d'Albertí.

Amb tot, pareix que la coneixença de Ramis i Albertí anava més enllà d'un cert contacte social i que, de fet, estaven familiaritzats amb els treballs respectius. En aquest sentit, ja hem vist com, d'acord amb Pons (1984, p.110), Albertí tenia almenys un escrit de Ramis en la seua biblioteca personal: l'*Extracto del arreglo llamado el Pariatge del Rey don Jaime III de Mallorca* (1815). Es tracta d'una obra menor de Ramis, amb un fort component històric i legislatiu. La presència d'un llibre de Ramis en la biblioteca d'Albertí és significativa perquè ens consta que la col·lecció personal de l'autor va sofrir nombroses calamitats. Per tant, no podem descartar tampoc que, originàriament, hi haguera un major nombre d'obres de Ramis a les prestatgeries d'Albertí. De fet, el volum de *La Alonsiada* de Ramis que Albertí degué utilitzar per a traduir-lo al català no s'ha trobat a la biblioteca conservada.

És precisament el text que ens ocupa, *L'Alonsiada* d'Albertí, l'obra que més indicis ens pot donar pel que fa a la relació entre Ramis i Albertí, ja que serveix de vincle entre les trajectòries de tots dos; això sí, aquestes petjades no les hem de buscar en el text mateix, sinó dels paratextos amb què es va complementar l'edició²⁶². En concret, criden l'atenció *El traductor*, un pròleg d'Albertí que introdueix l'obra, i la *Carta de l'autor del poema al traductor*, una epístola que Ramis va escriure a Albertí relativa a la seua traducció.

²⁶⁰ La data està extreta de Ramis (1814c, p. 4). D'acord amb les dades exposades, aleshores Menorca tenia una població de 31.548 habitants, 12.328 dels quals vivien a Maó.

²⁶¹ Gabriel Alenyà Estarella (Bunyola, 1744 –Maó, 31 de desembre del 1813), rector de l'església de Santa Maria de Maó (1795-1813) (Verdera, 2014).

²⁶² Vegeu l'apartat 4.4.6. *Els paratextos*. Més concretament, aquests aspectes apareixen tractats en els punts 4.4.6.7. *Les instàncies prefacials* i 4.4.6.7.1. *Les introduccions*, que són els paratextos d'ambdues Alonsiades en què més patent és la relació entre Joan Ramis i Vicenç Albertí.

D'una banda, el primer paratext inclou una referència al «benemèrit doctor don Juan Ramis y Ramis», el qual Albertí cita —juntament amb el desig de veure més produccions en llengua catalana— com un dels motius que el van impulsar a traduir aquest text en concret. És a dir, Albertí valorava positivament la figura de Ramis i comprenia que en traduir-lo el col·locava en la cimera de la cultura europea del moment, al costat de la resta d'autors que havia passat pel seu sedàs: Goldoni, Beaumarchais, Molière, Moratín o Rodríguez de Arellano.

D'altra banda, el segon paratext, a més, constata que Albertí, abans de publicar *L'Alonsiada*, va enviar la seua traducció a Ramis per tal d'obtenir la seua aprovació. Segons es desprén del contingut de la carta, Ramis va quedar molt impressionat amb la traducció al català i comenta a Albertí que confia que «ajudat de la valentia de son ingeni, podran passar a la posteritat així l'original com la traducció». En les línies següents, Ramis continua destacant les virtuts de l'Albertí escriptor i la seua *Alonsiada*, de la qual afirma que és «arreglada i brillant» i que gaudeix del «*lusit amabiliter* de què parla Horacio».

A més, l'autor del text en castellà també afegeix que «vehent una prova tant clara del seus talents, dech pregar-lo que de tems en tems nos ne dónia altres de la seua habilitat en esta bella ciència pel lustre de nostro idioma y pàtria», i conclou acomiadant-se amb un «son afectísim amich y servidor». Tant el to de la carta com la manera d'adreçar-se de Ramis a Albertí demostren una actitud que podríem titllar de, com a mínim, cordial i que es caracteritza per un gran respecte i admiració mutus. De la mateixa manera, les paraules de Ramis deixen entreveure que, possiblement, ell també coneixia l'obra d'Albertí.

Finalment, com a prova material de la relació entre ambdós, cal destacar un breu poema elegíac que Albertí va escriure a Ramis amb motiu de la seua mort. Com que Ramis va morir el 1819, tan sols un any després de la publicació de les dues *Alonsiades*, el record del tracte i l'admiració encara devia ser recent en Albertí, que li va dedicar la composició en qüestió. El text va ser publicat el 14 de febrer del 1819 en el *Diari de Menorca*²⁶³ i havia passat desapercbut fins fa poc, quan Bertran (2011a, p. 20) el va recuperar. Reproduïm a continuació la peça²⁶⁴:

²⁶³ Per a consultar l'edició original del text, vegeu l'*Annex IX* del present treball, que inclou l'acròstic elegíac que Albertí va escriure a Ramis amb motiu de la seua defunció tal com va ser trobat per Bertran (2011a) en el *Diari de Menorca*.

²⁶⁴ Noteu la menció de l'Enveja en aquest vers, el monstre mitològic que apareix en el primer cant de *La Alonsiada* i que, posteriorment, reapareix en el tercer. Aleshores és mencionat per l'ermità, que

Átropos cruel, me robas mi amigo!
Retira tu mano; sí, tente, mira...
Ay! Lloro, Patria, duélate, suspira,
Murió tu defensor, lloro contigo.

Ignorancia, apartaste a tu enemigo:
Sañuda hija Envidia, ríe, respira:
Mientras que tú, sabio, rota la lira,
Unido a mi, gime triste conmigo.

Yace en un vil olvido sepultado
Aquel que inútil fue al propio suelo;
Mas, no así tú, paisano venerado:

A la inmortalidad remonta el vuelo
De tu nombre que en vida han adornado
Obras, piedad, honor y patria zelo.

V[icent] A[lbertí] y V[idal]

El sonet és un acròstic, de manera que si llegim les primeres lletres de cada vers, obtenim l'oració «A RAMIS MUY AMADO», que evidencia el destinatari de la composició. La superposició d'un acròstic al text poètic demostra una certa destresa lírica per part de l'autor, el qual, a més, firma l'obra amb les inicials «V. A. y V.»; aquestes es corresponen de manera evident amb el nom de Vicenç Albertí i Vidal. De fet, la mateixa firma també s'ha trobat en altres manuscrits de les seues traduccions d'obres teatrals.

Pel que fa al contingut del poema, destaquen els termes amb els quals Albertí s'adreça a Ramis. Així, no solament l'anomena «amigo», sinó que també li dedica epítets com «defensor de la patria» o «paisano venerado», amb els quals posa de

pronostica al rei Alfons III d'Aragó que és un mal que mai no abandonarà l'illa de Menorca. Ara en el sonet es descriu l'Enveja que es riu davant de la mort del savi. En aquest sentit, és pertinent assenyalar com una figura i l'altra, savi i monstre, semblen representar dos grans conceptes de la Il·lustració: d'una banda, la barbàrie, derivada de la incultura, i de l'altra, la persona formada i amb esperit crític.

manifest la seua vàlua com a escriptor en llengua catalana i historiador de Menorca. Finalment, també cal assenyalar que el gènere líric li degué paréixer a Albertí la millor manera d'acomiar-se de Ramis, per la manera com l'autor de *La Alonsiada* li va demanar en la seua carta que escrivís més poesia, a la llum de «la seua habilitat en esta bella ciència».

En definitiva, la hipotètica coneixença personal entre Joan Ramis i Vicenç Albertí resulta òbvia a la llum de les dades exhumades fins ací. Talment, sembla que tots dos, no solament degueren coincidir físicament en algun punt de les seues vides, sinó que, a més, estaven familiaritzats amb les obres de l'altre, s'admiraven els talents de manera mútua i es respectaven com a intel·lectuals.

4.3.1.5. Últims anys i mort

Dels darrers anys de vida de Vicenç Albertí es conserven molt poques dades. Pons (1984, p. 109) ens diu que, amb cinquanta anys, el maonés no s'havia casat ni havia tingut descendència, raó per la qual va llegar totes les seues possessions al seu germà Josep i el va instituir hereu de la família. El fet de decantar-se pel més menut de la nissaga sembla respondre al fet que Josep s'havia casat el 14 de juny del 1853 amb Magdalena Gahona Seguí i el 1857 ja tenien el primer fill, Josep Albertí Gahona (Maó, 1857-1913). Amb la designació de Josep com a successor s'assegurava la prolongació de la família i es continuava amb la tradició social de l'hereu, habitual en les classes benestants, segons la qual un germà, generalment el primogènit, s'encarregava de gestionar el patrimoni familiar.

En l'àmbit social, sabem que Albertí va formar part d'un cert grup d'homes il·lustrats que va intentar reprendre l'activitat intel·lectual de la Societat Maonesa de Cultura. Talment, quasi cinquanta anys després de la dissolució del grup de primers il·lustrats maonesos, el 12 de novembre del 1834, l'aleshores governador de Menorca va voler fundar a Maó una nova Societat Econòmica d'Amics del País. Hi ha constància que Albertí va ser proposat pel germà de Joan Ramis, Antoni, i pel científic Antoni Llambias com a membre de l'àrea de literatura i belles arts, juntament amb el gramàtic i poeta Antoni Febrer i Cardona²⁶⁵. Malauradament, la iniciativa no va tirar endavant i les figures proposades van ser integrades en la Real Sociedad Económica de Mallorca, com

²⁶⁵ La carta que Antoni Ramis i Antoni Llambias van escriure adreçant-se al governador ha sigut recuperada i editada per Salord (2010, pp. 55-56).

a membres corresponents. No obstant això, pareix que ni tan sols sota aquesta figura van perdurar, ja que, dos anys després, el 1836, tan sols tres menorquins formaven part de la Real Sociedad: d'una banda, els mateixos autors de la proposta, Ramis i Llambias; de l'altra, el ciutadellenc Vicent Simó.

Pel que fa a la seua activitat literària, sembla que Albertí la va perllongar fins a gairebé la seua última dècada de vida. I és que, l'últim projecte en què ens consta que es va embarcar és una sèrie d'anotacions que va fer al *Diccionario nacional o gran diccionario clásico de la lengua española*, de Ramón Joaquín Domínguez. Aquesta obra va ser publicada el 1848, cosa que prova que, almenys fins aleshores, el menorquí continuava actiu.

A banda de l'any, el 1859, es desconeixen les condicions en què va morir Albertí. Tenia aleshores 83 anys i les causes de la seua mort són obscures. Tanmateix, Bertran (2011a, p. 14) recupera un testimoni segons el qual «va morir foll». Tal com ja vam apuntar en Martínez (2015, p. 48), creiem convenient posar aquesta afirmació en relació amb una altra similar, de Pons (1984, p. 108), i ja mencionada abans, que explica que, de jove, «per la causa que fos, Albertí experimentà un cert desequilibri mental, al qual se sobreposà».

Després de la mort de l'autor, sembla que la família va intentar conservar els seus escrits, ja que Bover (1868, p. 15) recull com la producció teatral va ser relligada en sis volums²⁶⁶. Malgrat això, la biblioteca d'Albertí va sofrir diversos contratempes, cosa que va facilitar la dispersió i eliminació tant dels llibres que ell llegia com de la seua producció manuscrita. Primerament, tenim constància que la casa familiar, amb el temps, va ser dividida en dues parts; tot i que sembla que la col·lecció personal d'Albertí es va mantenir intacta, perquè la biblioteca es va integrar sencera dins d'un dels dos edificis, tampoc no podem descartar la pèrdua o destrucció d'algun material durant el procés. Igualment, també sabem que en una segona reforma que es va dur a terme a la casa del carrer d'Isabel II, es van vendre una sèrie de llibres i papers manuscrits al drapaire.

També tenim constància que els descendents de Vicenç Albertí per la línia del seu germà Josep van traslladar la col·lecció de l'escriptor de la casa familiar a Maó a

²⁶⁶ Pons (1984, p. 112), que va localitzar l'únic del qual tenim constància, el descriu així: «es tracta d'un volum relligat, amb tapes dures, de 21 cm per 14,5 cm [...] Són en total 364 pàgines sense numerar. Em fa l'efecte que la confecció dels toms deu ser posterior a la vida d'Albertí, portada a terme per algun dels seus parents». Cal pensar que si tota l'obra va ser relligada alhora, els altres cinc volums també es correspondrien amb aquesta descripció.

una possessió que tenien a Biniàixa. Malauradament, aquesta possessió va ser saquejada els primers dies del 1936, en el marc de la Guerra Civil. És aquest el moment en què cal datar la pèrdua de la pràctica totalitat dels manuscrits d'Albertí. Pons (1984, p. 109), a més, fa constar que els últims descendents van ser assassinats durant el saqueig i que, amb ells, es va extingir la família²⁶⁷. Foren quines foren les condicions del saqueig de la possessió de Biniàixa, la realitat és que ens trobem davant de tot un conjunt de successos que van castigar enormement la posteritat de la producció d'Albertí en els seus últims anys de vida i en els immediats a la seua mort. Com veurem, aquest fet ha dificultat en gran manera l'aproximació a la seua obra.

²⁶⁷ Pons (1984, p. 109) menciona que els últims descendents dels Albertí van ser «Josep Albertí i el seu fill», sobre els quals no hem pogut localitzar cap informació. D'acord amb l'arbre genealògic de Guasch (s. d.), creiem que pot referir-se a Josep Andreu Albertí (Maó, ?-?) i el seu pare, Francesc Andreu Orfila (Maó, 1864-1936).

4.3.2. L'obra literària de Vicenç Albertí

4.3.2.1. Etapa inicial: primeres obres (<1820)

La producció albertiana va sofrir nombrosos sotracos després de la mort l'autor, fet que dificulta reconstruir de forma fidedigna la seua carrera literària. Aquest fet és especialment notori en els inicis de la mateixa (abans del 1815) i en els últims anys de vida (a partir del 1830). En canvi, el període d'entremig, el de la producció teatral (1815-1830), ha sigut molt més estudiat, encara que també presenta alguns buits puntuals. Talment, a vegades, per a reconstruir la trajectòria i l'evolució literària de l'autor hem hagut de recórrer a la conjectura. Això sí, hem intentat asseure les nostres hipòtesis sobre les poques dades fiables amb què comptem i les hem posat en relació amb les carreres d'altres autors coetanis d'Albertí, com Joan Ramis o Antoni Febrer, per mirar d'aproximar-nos el màxim possible a la realitat.

La carrera literària de Vicenç Albertí va haver de començar en algun punt entre la dècada dels anys deu i vint del segle XIX, quan el menorquí tenia entre vint i trenta anys. Amb motiu del seu aprenentatge de les principals llengües europees, és probable que s'iniciara exercitant-se traduint textos breus i poesies, com havien fet altres autors anteriors, com Joan Ramis o Antoni Febrer²⁶⁸. Aquest fet potser podria explicar la presència d'un volum titulat *Poesias en varios idiomas sobre diferentes materias* (Bover, 1868, p. 15) en el catàleg de l'autor, tot i que hui dia es considera perdut. Pel títol, sabem que devia contenir poemes en múltiples llengües, però desconeixem en quines, d'entre totes les que Albertí dominava: castellà, català, grec, llatí, anglés, francès i italià, i ni tan sols sabem si eren peces originals o traduccions. Pel que fa a la temàtica, tot i que és difícil determinar-la, es podria deduir que tractaria aspectes similars a les primeres composicions dels autors mencionats, amb presència d'elements religiosos i mitològics, i, potser, altres costumistes o neoclàssics.

Val a dir que en cap lloc consta la data de redacció del volum de *Poesias en varios idiomas*. Tanmateix, ens inclinem a incloure'l entre els primers treballs d'Albertí

²⁶⁸ Aquest procés d'aprenentatge era freqüent en l'època. Ja hem vist com Joan Ramis es va exercitar amb la redacció dels dos volums de poesies de joventut (1762-1765), que inclouen proses i poemes que giren al voltant de figures diverses: el lector, membres de la família, figures religioses... i temes d'inspiració barroca, com l'amor, la mort, la mitologia... i l'obra *Varias fábulas*, un conjunt de 51 composicions d'inspiració ovidiana. Per la seua banda, Antoni Febrer va escriure gloses i cobles breus, com són, entre altres, les *Gloses sobre els abusos de la moda* (1801), *La paràbola del fill pròdig* (1803) i *l'Exercici sobre la mitologia* (1803), que consta de nombroses narracions breus de temàtica mitològica, així com els recopilatoris de cobles i poesies menorquines en honor de festivitats concretes i certs sants.

per múltiples raons. La primera, com hem vist, té a veure amb la trajectòria anàloga de Ramis i Febrer i el pressuposat caràcter d'aprenentatge del recull. La segona, és la manera com la resta de la producció lírica d'Albertí —*L'Alonsiada* (1818) i l'elegia *A Ramis muy amado* (1819)— es concentren en els seus primers anys de carrera. La tercera, que tractarem en més profunditat després, en l'apartat 4.4.5. *La traducció* del present treball, té a veure amb el fet que *L'Alonsiada* presenta una sèrie de característiques líriques, sobretot pel que fa al metre i a la rima, que difícilment contemplem en algú que acaba d'iniciar-se en el món de la poesia²⁶⁹. És per aquest motiu que creiem que, abans de dur a terme la traducció del text de Ramis, Albertí va haver de desenvolupar coneixements més rudimentaris, probablement amb poesies pròpies, més breus i senzilles.

Sabem també que Albertí va redactar dues peces menors amb motiu de la mort del reverend Gabriel Alenyà i Estarella, que va succeir el 31 de desembre del 1813. Es tracta de peces molt semblants, ja que ambdós són textos elegíacs en honor d'Alenyà, publicats el 1814 i de títols similars, cosa que, creiem, ha contribuït al fet que la crítica els haja confós.

El primer s'anomena *A la memoria del virtuoso, justo y benemérito doctor don Gabriel Aleña y Estarella* i va firmat amb el pseudònim *Un mahonés*. La peça va ser notada per primera vegada per Bover (1868, p. 15), el primer a revisar l'obra completa d'Albertí, que li va afegir al capdavant del títol *Elogio*, tot i que aquesta paraula no apareix en cap moment en el de l'original. Es tracta d'un quadern de huit pàgines que va ser editat a la impremta de Fàbregues el 1814. L'obra s'inicia amb un epígraf, una alteració d'un fragment de *La conjuració de Catilina* (cap. I, vv. 3-4), de l'historiador romà Sal·lusti: «Vita fluxa atque fragilis est / Virtus clara, aeternaque habetur»²⁷⁰. Després, el text lloa la vida del reverend Alenyà, tot sense donar excessives dades biogràfiques, i fent un perfil del seu caràcter amable i caritatiu amb els menys afavorits. A més, destaca per la manera com s'hi fa una apologia dels valors de la Il·lustració, en oposició als de la tirania, i els sentiments que uns i altres desperten en les persones:

²⁶⁹ Notem també que l'elegia *A Ramis muy amado* és un acròstic, és a dir, que si es lligem les inicials de cada vers, obtenim l'oració «A Ramis muy amado». Aquest tipus de joc també és prou elaborat i apunta en la direcció ja mencionada d'una certa experiència prèvia de l'autor en el camp de la lírica.

²⁷⁰ L'original de Sal·lusti diu «gloria», terme que Albertí canvia per «vita». Segons la traducció d'Icart de l'original (1963, p. 46), «la vida mateixa de què fruïm és breu, hem de fer que la memòria de nosaltres sigui tan duradora com es pugui».

Muere el perverso, y la humanidad, que gemía oprimida bajo el yugo insoportable de sus iniquidades, comienza a respirar alegre viendo renacer los días de paz y de tranquilidad que le había robado; muere el bueno, y todos lloran inconsolables su pérdida.

Malgrat això, a causa de la seua publicació anònima, alguns estudiosos han atribuït el text a altres personalitats. Talment, Hernández Sanz (1912b, p. 173) i Pons (1984, p. 110) han argumentat que, en realitat, pertanyia a Joan Ramis. El primer raona que el pseudònim d'*Un mahonés* és de procedència ramisiana i el segon, que el text porta al final les inicials J. R. y R.

Tanmateix, ambdues afirmacions són errònies. Hernández Sanz considera que el pseudònim *Un mahonés*²⁷¹ és inequívocament de Ramis, tot i que, com veurem, ens consta almenys una altra obra, el *Diario de un crucero*, amb la mateixa firma, que sabem que és d'Albertí i que mai va poder redactar Ramis, ja que és posterior a la seua mort. Quant a Pons, creiem que confon dues obres molt similars: d'una banda, la ja mencionada *Sucinta idea*, que sí que va firmada per J. R. y R. al final del text; de l'altra, *A la memoria del virtuoso*, que, almenys en la versió que nosaltres hem consultat, no porta cap firma.

Així, el que és constatable, ara per ara, és que entre Ramis i Albertí, van redactar tres textos amb motiu de la mort d'Alenyà, cadascun amb una firma diferent: *Sucinta idea* (J. R. y R.), *A la memoria triste* (V. A. y V.) i *A la memoria del virtuoso* (*Un mahonés*). L'autoria dels dos primers no suposa cap problema, perquè les inicials són transparents. El tercer, en canvi, l'atribuïm a Albertí, atenint-nos a la idea que Bover, que va ser el primer a revisar la seua producció, li l'atorgà; a més, com hem vist, les proves al·legades a favor de l'autoria ramisiana són rebatibles. Per últim, a favor de l'autoria albertiana, argumentem que el títol de l'anònim és molt similar al que firma V. A. y V. i també que quan l'anònim parla de la vida del retor, afirma que no pretén glossar-la perquè ell no es considera a si mateix un historiador:

Siguiéndola paso a paso, hallaría el escritor histórico un campo vasto donde, dejando correr libremente su hábil pluma, podría ejercitar su talento,

²⁷¹ Noteu també que *Principis de la lectura menorquina*, d'Antoni Febrer, i *Ortología o principios de pronunciación inglesa dedícalos a la juventud española*, de William Casey, també van ser atribuïts en el seu moment a Joan Ramis. Ambdues obres també anaven firmades amb el pseudònim *Un mahonés*.

presentarnos un modelo de instrucción, y dejar a la posteridad un monumento precioso y digno de la más profunda meditación. Pero, ni yo me considero en estado de una tal empresa ni tampoco es el fin que me he propuesto con presentar al público este breve encomio, dirigido únicamente a dar una idea del relevante mérito que por todos estilos adornaba a nuestro amado rector, y a unir mi sentimiento con el de todos mis conciudadanos por su irreparable pérdida (Albertí, 1814a, p. 3).

El segon text que Albertí va escriure en honor d'Alenyà s'anomena *A la memoria triste por la pérdida del doctor Gabriel Aleñá y Estarella, dignísimo cura párroco de Mahón* (Albertí, 1814b). És d'una extensió molt més reduïda que el primer, i va ser editat dues vegades, una a Menorca i altra a Mallorca. A Menorca, va ser publicat en un full solt per la impremta de Serra. En canvi, a Mallorca, es va incloure dins del *Semanario cristiano-político de Mallorca*, amb data de dijous 3 de febrer del 1814 i porta, com déiem adés, les inicials inequívocues de V. A. y V. a l'acabament.

Es tracta d'una peça molt breu de caràcter elegíac que lloa el cos, l'ànima i la memòria del reverend. El fet que es documenten dues edicions del mateix text sembla respondre a la necessitat de dignificar la figura d'Alenyà en dos cercles diferents: d'una banda, a Mallorca, d'on era originàriament el reverend; de l'altra, a Menorca, on va realitzar la major part de la seua obra. L'única diferència significativa és que, en el cas de la versió mallorquina, el text va inserit dins d'una publicació major, el setmanari, que inclou altres honors similars. Així, es recullen la ja comentada *Sucinta idea* de Joan Ramis (pp. 741-744), de tints biogràfics; *A la memoria triste* (pp. 744-745), de Vicenç Albertí, més emotiu²⁷²; i, per a acabar, un breu poema titulat *A la sensibilíssima pérdida del reverendo* (pp. 745-746), que, tot i que és anònim, no atribuïm ni a Ramis ni a Albertí perquè l'autor s'identifica com «un expatriado catalán».

Al marge d'aquesta producció poètica i elegíaca, també sabem que al llarg de la dècada dels deu, el menorquí es va dedicar a compondre un diccionari etimològic, titulat *Manual de un lector, o sea Diccionario etimológico-analítico de voces sagradas, técnicas, históricas, mitológicas, etcétera, introducidas en todos los idiomas cultos*,

²⁷² El fragment s'inicia amb «El astro que iluminó el día 31 de diciembre de 1813, en el momento que pagaste el tributo, debido a la naturaleza, se elevó a lo más alto de su carrera, a fin de poder dar a las regiones que debía atravesar un testimonio auténtico del llanto quasi universal de los mahoneses, por la pérdida de su pastor y padre. ¡Moriste, dixe! No, renaciste eternamente» (Albertí, 1814b, p. 744).

cuyas raíces, comunmente oscuras y peregrinas, son significativas en las respectivas lenguas originarias.

Es tracta d'una obra filològica ambiciosa, de nou volums, en què, com déiem, Albertí es degué ocupar un cert temps, possiblement anys, abans del 1820. Consta que aleshores la va presentar a la Real Academia de la Lengua que, tanmateix, la va rebutjar perquè no estava redactada en l'ortografia oficial, sinó en castellà antic. En els pròxims anys, i després de sobreposar-se al rebuig, Albertí la va reescriure per a adequar-la a la norma i la va tornar a enviar a l'Academia, que finalment la va acceptar i que hui en dia encara la conserva²⁷³. A més, el diccionari va començar a ser editat a Maó per la impremta de Pere Antoni Serra, el 1828. Malgrat això, solament es va finalitzar un únic tom, que recull les entrades AAR-GUT, és a dir, el contingut dels volums originals I, II, III, part del IV i, possiblement, part del volum VIII, si és que s'hi van afegir les veus addicionals de l'annex.

Pel que fa a la seua recepció, sabem que la versió depositada a la RAE va ser una de les principals fonts utilitzades pel lexicògraf Roque Barcia a l'hora d'elaborar el seu *Diccionario general etimológico*, del 1880 (Durán, 1945, p. 168). Igualment, Benítez (1929, p. 478), arran del diccionari, va titllar Albertí de «primer filólogo mahonés», argumentant que «su *Diccionario* es una obra concienzuda».

4.3.2.2. Etapa teatral (1815-1830)

El 1815, però, s'inicia una nova etapa en la producció literària de Vicenç Albertí. Ens referim a la seua etapa com a traductor de peces teatrals, que el va ocupar entre els anys 1815 i 1830. Aquest període és el motiu principal pel qual ha perviscut la seua figura, fins al punt de fagocitar, no solament la resta de la producció albertiana, sinó també la de la resta de traductors teatrals de la Il·lustració menorquina. Tal com afirmen Salord i Salord (2001, p. 409), «la importància d'aquesta obra ha desplaçat les altres traduccions conegudes, fins al punt de convertir-les en petits satèl·lits del gran

²⁷³ Bover (1868, p. 15) ens diu que eren deu volums, però, segons el catàleg de la RAE, en són nou. Segons el mateix catàleg, la seua referència és ms. 3-A-26/3-A-34 i l'autor apareix amb el nom de Vicente Albertí y Vidal. El catàleg també ens confirma que el contingut està distribuït per volums de la següent manera: vol I. (A-B), II (C-Ch), III (D-E), IV (F-J), V (L-M), VI (N-P) i VII (Q-Z). Els dos volums restants són un annex que inclou veus addicionals que no es van incloure en un primer moment, VIII (A-J) i IX (L-Z). L'obra es caracteritza per presentar nombrosos fragments de paper amb anotacions i correccions apegats sobre les pàgines originals.

astre que il·luminen». Parlem també dels anys dels quals han perdurat un major nombre de peces del menorquí i els que han sigut objecte d'una anàlisi més profunda per part de la comunitat acadèmica.

Fins al moment, ja hem vist com, en les primeres dècades del segle XVIII, el teatre a Menorca va sofrir un gran revifament. Conseqüentment, el substrat menorquí teatral previ es va veure impulsat per un superstrat de tradició anglesa, per la recerca de noves formes d'entreteniment per part d'una classe burgesa puixant i per la facilitat amb què el gènere permetia als autors il·lustrats vehicular el seu ideari entre el públic.

La irrupció de Vicenç Albertí en l'escena teatral va ser conseqüència de la seua vinculació a la Casa de la Misericòrdia. Aquesta institució data del 1792, quan va ser creada per a l'auxili dels estrats més desfavorits de Maó, tals com els malalts, els orfes i els captaires. Ja des de l'última dècada del set-cents apareix com a usufructuària del teatre de l'Església dels Grecs, un espai on l'organització acostumava a dur a terme diverses activitats lúdiques per tal de recaptar fons. Aleshores era habitual que les institucions benèfiques gestionaren els espais escènics:

La creación de los espacios teatrales específicos, de carácter profesional y de explotación comercial, en el último tercio del siglo XVI, cerrados y gestionados en régimen de monopolio por los hospitales de cada ciudad importante hasta el segundo tercio del siglo XIX, condicionaron en gran medida esta actividad en Cataluña, el Reino de Valencia y las Islas Baleares (2010, p. 160).

En qualsevol cas, el registre de les activitats que es van dur a terme a l'Església dels Grecs demostra que, almenys en els seus inicis, la gestió teatral va ser poc ambiciosa. De fet, predominaren els balls, les festes de disfresses i a penes algunes representacions esporàdiques (Limón, 2003, vol. I, p. 245). Tanmateix, aquesta direcció va canviar de forma radical a partir de la segona dècada del huit-cents, en el que pareix una decisió conscient de les autoritats per tal d'aconseguir un espai teatral digne; talment, el 1813, la Universitat de Maó va comprar la Torre Rodona (o Quarter dels Dragons) i el 1814 s'hi va iniciar l'activitat amb un ball de màscares.

Si bé una part de la cartellera va continuar reservada per a activitats a favor de la Casa de la Misericòrdia, també és cert que es van obrir les portes a un seguici de nous autors i directors, que es pretenia que dotaren el teatre d'una nova dimensió de majors pretensions. És aleshores quan entren en escena figures com les del mestre de capella

Joan Bellot Taltavull, el director teatral Luigi Manrara (a partir del 1817) o el també director teatral Giovanni Palagi (a partir del 1818). Aquesta dinàmica es perllongaria durant la construcció del Teatre Principal, que va tenir lloc al mateix solar de la Torre Rodona i es va inaugurar el 1820, i la posterior ampliació del mateix, encapçalada per Palagi i completada al llarg del 1829.

L'arribada d'Albertí al món teatral, doncs, cal localitzar-la en aquesta generació d'artistes, sorgits a l'empara dels nous teatres. En el seu cas, com que no tenia experiència prèvia en el sector, tot apunta que va saber identificar la necessitat de produir noves peces teatrals amb què emplenar els escenaris, i que la va coordinar amb la malmesa economia de la Casa de la Misericòrdia²⁷⁴ i l'esperit creador propi. Talment, a partir del 1815 s'abocà a la traducció al català de nombroses obres dramàtiques d'autors europeus. L'estratègia degué resultar molt efectiva, fins a constituir una nova via de finançament per a la institució, ja que, com hem vist abans, l'11 d'abril del 1820, Albertí en va esdevenir director i, a partir del 2 de gener del 1821, també se'n va fer càrrec dels comptes. Pons (1995, p. 494) també apunta en aquesta direcció:

Serà a partir del 1815, amb la construcció del Teatre Principal de Maó, quan es generalitzaran les representacions teatrals amb una certa professionalització, al principi amb majoria d'obres en català, traduïdes majoritàriament per Vicent [sic.] Albertí, però aviat amb companyies vingudes de la Península, que representaven en castellà.

Albertí va perllongar la seua tasca com a traductor de teatre entre els anys 1815 i 1830. Tal com assenyalen Bagur *et al.* (1996, p. 42), d'aquesta forma, «el més jove dels il·lustrats menorquins, amb les traduccions/recreacions dels principals autors de teatre europeu, va convertir els escenaris de Maó en capdavanters culturals». Sobre les obres que va traduir, Bover (1868, p. 15), ens diu que la producció teatral d'Albertí es conservava en sis volums manuscrits, que incloïen la «traducción al mahonés de más de treinta comedias y dramas de Moliere, Metastasio y otros autores; muchas piezas en un acto y sainetes de los idiomas italiano, francés e inglés, y las más notables producciones de Goldoni». Vegem-les, però, any a any:

Del primer any, el 1815, ens consten les següents cinc obres: *Don Pere de Nyiquinyac*, traducció de *Monsieur de Pourceaugnac* (1669), i *El musson noble, o sia,*

²⁷⁴ De fet, Pons (2001, p. 423) qualifica l'economia de la Casa de la Misericòrdia de «mal crònic».

el senyor Pere per excel·lència, de *Le bourgeois gentilhomme* (1670), ambdues de Molière; *L'enganyador*, feta a partir d'*Il Bugiardo* (1750), de Goldoni; *El barber de Sevilla, o la precaució inútil*, de *Le Barbier de Séville ou la Précaution inutile* (1773), de Beaumarchais; i el drama d'inspiració clàssica *Demofonte*, traducció de l'òpera homònima (1733) de Metastasio.

Del 1816, en canvi, es conserven dues obres: *L'amo i el criat en la casa dels vins generosos*, traducció d'*Amo y criado en la casa de vinos generosos* (1791), de Ramón de la Cruz; i *Siroe*, de *Siroe, re di Persia* (1726), de Metastasio. De l'any següent, el 1817, solament s'ha localitzat *El baró*, realitzada a partir d'*El barón* (1787), de Moratín.

Del 1818 tornem a tindre cinc obres. Tres d'elles són traduccions de Goldoni: *La viuda astuta*, de *La vedova scaltra* (1748); *El pare de família*, d'*Il padre di famiglia* (1750); i *La dona venjativa*, de *La donna vendicativa* (1752). Les altres dues són *El geperut gelós*, adaptació d'*El celoso don Lesmes* (1792), de Rodríguez de Arellano, i el drama *Aquil·les*, d'*Achille in Sciro* (1736), de Metastasio.

Encara que no tinga a veure amb la seua producció dramàtica, el 1818 Albertí també va traduir *L'Alonsiada*, a partir de *La Alonsiada*, de Joan Ramis, del mateix any. Es tracta d'un fet força notable, per la manera com, per la seua envergadura i caràcter líric, constitueix un parèntesi durant aquest període de la trajectòria d'Albertí. Certament, el traductor degué considerar la publicació de *La Alonsiada* de Joan Ramis a principis d'any com una oportunitat fonamental, ja que va prioritzar la seua traducció per tal d'oferir el resultat com més prompte millor.

De la mateixa manera, *L'Alonsiada* és interessant perquè l'original de Ramis i els paratextos de la traducció van datats, cosa que ens permet conjecturar sobre el ritme de treball del menorquí. Així, si l'original porta la data del 20 de febrer del 1818, i la traducció estava acabada el 13 d'agost del mateix any, sabem que la traducció a penes va ocupar Albertí sis mesos. En cas que no haguera compaginat la traducció de *La Alonsiada* amb la de les peces teatrals, això suposaria que les cinc obres abans mencionades les va traduir en els mesos compresos entre setembre i desembre del 1818, és a dir, a raó de més d'una per mes.

El 1819 és el primer any des que Albertí va començar a traduir teatre en què no ens consta cap peça dramàtica. En desconeixem la raó, però a partir d'aleshores tot indica que l'autor va minorar el ritme de producció, fins al punt que ja no tornarem a documentar un any en el qual s'ocupe en més de dues obres. No sabem si efectivament

va reduir el seu ritme de treball o és que les obres des d'aquest any no han perdurat. Al marge de la producció per a teatre, aquest va ser l'any en què va morir Joan Ramis i l'únic text que li coneixem és el poema *A Ramis muy amado*, que li va dedicar a l'autor de *La Alonsiada*.

Al llarg de la dècada dels vint, doncs, va traduir les següents obres: el 1820, *Pamela*, a partir de *La Pamela* (1750), de Goldoni; el 1824, *El criat de les obligacions*, d'*El paje de la obligación* (1816), una obra d'autoria desconeguda; anterior al 1825 ha de ser *El convidat de l'estàtua*, de *Dom Juan ou le Festin de Pierre* (1665), de Molière; del 1826 es conserven dues obres, *El borratxo corregit*, de *L'ivrogne corrigé, ou le mariage du diable* (1759), de Louis Anseaume²⁷⁵, i *El licenciado Farruella*, d'*El licenciado Farfulla* (1776), de Ramón de la Cruz; del 1827, *El agent de los seus negocis*, fet a partir d'*El agente de sus negocios* (1791), també de Ramón de la Cruz; el 1828, *L'homicida per honor*, d'*El homicide per honor* (1786), del belga Bertin Davesne²⁷⁶; i, per a acabar, anterior al 1829, *L'amor metge*, de *Le docteur amoureux* (1658), de Molière.

Del 1830, solament es conserva una obra, *El metge fet a bastonades*, traducció de *Le médecin malgré lui* (1666), també de Molière. Tanmateix, desconeixem si la datació és correcta, doncs solament es coneix una còpia que no és coetània d'Albertí, sinó mecanografiada el 1944 per Miquel Pons i Pons a partir d'una còpia manuscrita d'Antoni Villalonga Gomilla (Durán, 1945, pp. 169-170). Així doncs, no sabem si el 1830 és la data de redacció d'Albertí o de la còpia feta per Villalonga, encara que ens inclinem a creure que la segona.

A més de les obres que es conserven, sabem per Gallina (1960, pp. 275-287), que Albertí també va traduir altres tres obres de Goldoni. Parlem de *La família de*

²⁷⁵ Louis Anseaume (París, 1721-1784): dramaturg francès. Va desenvolupar la seua carrera al Théâtre Italien de París, on va dur a terme diversos treballs, des d'apuntador fins a assistent de direcció d'escena. També és autor d'una quarantena de peces teatrals, moltes en col·laboració amb el també dramaturg Charles-Simon Favart, les quals es van representar entre les dècades dels anys cinquanta i setanta. Entre elles, destaca *Le peintre amoureux de son modèle* (1757), *La fausse esclave* (1758) i *Cendrillon* (1759). També és autor de *L'ivrogne corrige, ou le mariage du diable* (1759), obra que Albertí va traduir al català amb el títol d'*El borratxo corregit* (Warrack i West, 1996, p. 250, i Griffiths, 2004, p. 327).

²⁷⁶ Fins al moment, aquest autor no havia sigut identificat, probablement, perquè les aproximacions que ho han intentat fer, han partit del pressupòsit que devia ser italià (Salord i Salord, 2009, p. 515). Bertin Davesne (Bèlgica, ?-París, ?): dramaturg belga que va desenvolupar la seua carrera durant el segle XVIII. El seu pare, del mateix nom, el va enviar a París des de ben jove per tal que es formara amb uns familiars. Allí va entrar a treballar al Théâtre Italien, per al qual va escriure certes obres, com la comèdia *Arlequin apprentif philosophe* (1733). En associació amb Antoine-Alexandre-Henri Poisenet, va adaptar al teatre *Tom Jones* (1765), de Henry Fielding, i, amb M. Romagnefi va escriure *Le frere ingrat, ou le prodigue puni* (1735). També se li atribueix *L'homicide per honor*, obra que Vicenç Albertí va traduir al català (Parfaict i Parfaict, 1756, vol. II, p. 254).

l'antiquari, traduïda de *La famiglia dell'antiquario* (1750); *La fondista ditxosa*, de *La locandiera* (1751); i *La malalta per amor*, de *La finta ammalata* (1751). Encara que no sabem quina era la seua datació, cal suposar que es van escriure en el mateix període, comprés entre els anys 1815 i 1830.

En definitiva, tenim notícia de vint-i-cinc obres traduïdes per Albertí, vint-i-dues de les quals es conserven. Si fem cas de les paraules de Bover (1868, p. 15), que afirmava que a la biblioteca del traductor es conservaven sis volums, amb una trentena d'obres, això suposaria que ens queden per identificar uns cinc títols traduïts, i per localitzar, aquests, més els tres de què parla Gallina. Dels sis volums solament es té notícia d'un, que va ser descobert per Pons (1984, p. 112) a la Biblioteca d'Albertí. El tom té quatre obres (*El barber de Sevilla, o la precaució inútil, El musson noble, o sia, el senyor Pere per excel·lència, Demofoonte i Don Pere de Nyiquinyac*) i abasta un total de 364 pàgines. Si tota la producció d'Albertí va ser relligada per un familiar alhora, cal creure que els altres cinc toms serien similars, amb entre quatre i sis peces per volum, cosa que ens donaria les trenta obres de què parla Bover. Destaquem també que les cinc peces del tom són totes del 1815, per la qual cosa no podem descartar que el recopilador d'Albertí respectara l'ordre cronològic.

Tanmateix, en contra d'aquesta aproximació, Miralles (2007a, p. 40) documenta entre els papers de Bover una primera redacció de l'entrada que va escriure per a la *Biblioteca de escritores baleares* i en la qual es podia llegir «para el teatro menorquín, más de treinta piezas grandes en prosa y verso, traducidas del castellano, italiano, francés e inglés de varios autores, con casi otras tantas entre pequeñas y sainetes»²⁷⁷. Segons aquesta versió preliminar doncs, Albertí hauria traduït al voltant d'una seixantena d'obres. Si tenim en compte que dels anys que més obres s'han conservat —1815 i 1818— ens n'han arribat cinc, i que la carrera traductològica de teatre del menorquí es va allargar gairebé quinze anys, no sembla impossible que Albertí arribara a aquesta quantitat i, fins i tot, que la sobrepassara.

Més enllà de la quantitat d'obres que Albertí va traduir, a partir de les dades que conservem, podem elaborar el perfil de textos que el traductor acostumava a traslladar. Talment, el conjunt de peces documentades va ser escrit per deu autors diferents, que ordenem a continuació segons el nombre decreixent de textos que Albertí va triar: Goldoni (huit), Molière (cinc), Metastasio (tres), Ramón de la Cruz (tres),

²⁷⁷ Al seu torn, la cita ve recollida en Bover (1838-, vol. XII, pp. 229-230).

Beaumarchais (una), Moratín (una), Rodríguez de Arellano (una), Anseaume (una), Davesne (una) i una última peça anònima. Pel que fa a la llengua d'origen, onze de les peces estaven escrites en italià (les de Goldoni i Metastasio) huit en francès (Molière, Beaumarchais, Anseaume i Davesne) i sis en castellà (Ramón de la Cruz, Moratín, Rodríguez de Arellano i l'anònim).

Quant a la datació, els originals abracen des de la dècada del 1650 a la del 1810; l'obra traduïda més antiga és *Le docteur amoureux* (1658), de Molière, i la més recent, *El paje de la obligació* (1816), anònima. En les dèssset dècades que hi ha entre les dues, les obres estan prou disseminades; amb tot, podem identificar tres moments de major puixança: les dècades de mitjan segle XVII, en què localitzem cinc obres, totes de Molière; la dècada del 1750, amb huit obres, la majoria de Goldoni; i la dècada final del XVIII, amb cinc obres, entre les quals predominen les dels autors espanyols Moratín, Rodríguez de Arellano y de la Cruz.

A més, la gran majoria de les obres traduïdes per Albertí comparteixen alguns trets, com són la complexitat temàtica, la moralitat final o la voluntat educadora, tots elements característics del moviment il·lustrat. Malgrat això, les seues obres no pertanyen al neoclassicisme, un corrent a què s'havien adherit els autors de les generacions immediatament anteriors, encapçalades per Joan Ramis i Antoni Febrer. L'esgotament del moviment neoclàssic i la necessitat de representar obres noves explica el motiu pel qual, a l'hora de recuperar autors i obres per a traduir, Albertí es va girar envers el barroc. Aquest, per característiques com l'espectacularitat, la mescla de gèneres o la introducció de cants i balls, era especialment adient per a ser traslladat a escena. En aquest sentit, Salord (1997, p. 22), relaciona la figura d'Albertí amb la d'un dels autors que va traduir, Ramón de la Cruz, i fa una analogia entre les carreres i problemàtiques a què tots dos van haver de fer front:

És curiós constatar com Albertí i de la Cruz presenten algunes coincidències en la seva trajectòria literària. [...] Com diu Mireille Coulon²⁷⁸, “Cruz, al mismo tiempo que afirmaba su adhesión a los principios neoclásicos, señalaba unos límites que corresponden en realidad a los argumentos que esgrimían los partidarios del teatro antiguo. De ahí la contradicción entre una toma de posición teórica que revelava sus aspiraciones profundas —el deseo de formar

²⁷⁸ Salord extrau la cita de Coulon (1985, p. 29).

parte de la élite intelectual— y lo que fue su carrera, la de un autor que, para agradar al público que le mantenía, se dedicó a unos géneros cuyas reglas iban en contra de la teoría neoclásica.

Pel que fa a la tria d'autors i títols, aquesta està intrínsecament lligada amb la popularitat de les peces arreu d'Europa, amb una forta preferència per «la comèdia nova de matriu goldoniana, que vehicula els missatges d'una societat que condemna injustícies i qüestiona privilegis, però, dins els límits marcats per les idees il·lustrades i sense vel·leïtats revolucionàries» (Carrasco, vol. I, p. 22). Així i tot, trobem distincions notables, com els drames de Metastasio *Siroe* i *Aquil·les*, que incloïen elements musicals. També l'entremés original de Ramón de la Cruz *El licenciado Farfulla* era una sarsuela, però Albertí el va reconvertir per a eliminar els elements musicals i per a fer-lo més llarg. Quant a l'evolució de l'autor al llarg d'aquests quinze anys, Bertran (2008, pp. 56-57) fa notar que en els primers anys, Albertí es va centrar en els gèneres de la comèdia i la tragèdia, la primera sent representada per entremesos i farses, i la segona, pels textos de Metastasio. Amb el temps, però, va descobrir la «modernitat quasi realista amb Molière, Goldoni, Moratín i Beaumarchais», autors que el van acostar al corrent il·luminista europeu del seu moment.

Sabem que les traduccions teatrals d'Albertí es van continuar representant a Maó fins a l'any 1843²⁷⁹ i que van tindre una bona acollida, doncs, segons Bover i Fàbregues (1878, p. 11) «fueron representados la mayor parte de los citados trabajos con aplauso en el Teatro de Mahón». Tanmateix, a partir d'aleshores, desapareixen de la cartellera. Hi ha diversos motius que poden explicar aquest fenomen, com són la progressiva castellanització de la població, el canvi de la cartellera segons modes o, fins i tot, la pèrdua del favor de la societat contemporània per part del teatre. En aquest sentit, hem trobat un breu fragment en el *Diari* de Josep Sanxo i Sanxo, pertanyent al dia 4 de març del 1843, en què el religiós explica com la seua comunitat va rebre la prohibició d'assistir al teatre:

Igualment se nos llegó una circular del mateix vicari general prohibint a tot eclesiàstic assistir al Teatro Público sia la representació o funció, baix pena de

²⁷⁹ Carbonell (1977, p. 308), especifica que l'última obra de Ramis que consta representada al Teatre de Maó és «*El malalt imaginari*, de Molière [...] que fou representat per una companyia d'aficionats maonesos l'any 1843». Com a fonts, l'autor cita els treballs de Mercadal (1967, p. 19) i Serra (1962, pp. 326-334).

suspensió *ipso facto incurrenda* de les llecències de confessar, predicar i dir missa (Martín i Sanxo, 2018, p. 242).

Sanxo no va més enllà a l'hora d'explicar el perquè de l'ordre. Malgrat això, en una altra entrada del seu diari, ara del dia 27 de novembre del mateix any, recull com, a més, també se'ls ha prohibit assistir a qualsevol classe de ball:

Nos llegiren la circular del vicari general privant els sacerdots assistir, profusar, ni fomentar los balls de màscares i de cap altra casta en què assisteixen un i altre sexo, sia en lo lloc que sia, baix pena de privació de cartilles. Solament exceptua los de família i parentela (Martín i Sanxo, 2018, p. 252).

En conjunt, aquests dos passatges tan seguits en el temps pareixen apuntar en la direcció de la fi d'una etapa en la vida social de l'illa i l'inici d'una altra nova. Així, si els anys de dominació britànica s'havien caracteritzat per l'explosió del teatre com a forma col·lectiva d'entreteniment, sembla que, en els posteriors, el costum es va tornar de mal gust o, com a mínim, no adequat segons la percepció dels estaments religiosos. En definitiva, aquestes prohibicions no fan sinó evidenciar la descomposició del moviment il·lustrat menorquí i vaticinar un acabament que no tardaria a arribar. Igualment, refermen la figura de Vicenç Albertí com l'últim gran exponent del teatre menorquí il·lustrat. En paraules de Carrasco (2003, vol. I, p. 22);

Albertí i la seva obra, per tant, representen, d'una banda, l'empenta de la intel·lectualitat de la Menorca il·lustrada de la segona mitat del segle XVIII, i, de l'altra, el declivi d'aquesta intel·lectualitat. En el primer sentit, es tracta d'un autor capaç de seguir la tasca dels il·lustrats menorquins de la generació anterior a través de les seves creacions; en el segon, confirma el final d'una etapa, ja que durant la segona dècada del segle XIX, els nous escriptors, desvinculats de la seva pròpia tradició cultural, donen pas a una literatura i, en conseqüència, a un teatre que arribarà a Menorca passat sempre pel sedàs espanyol. En qualsevol cas, Vicenç Abertí i Vidal és la punta de l'iceberg de l'activitat traductora que es desenvolupà a la Menorca del segle XVIII i del començament del XIX.

4.3.2.2.1. La traducció teatral albertiana

Com hem vist, si Albertí ha sigut estudiat per algun motiu, és per la seua concepció de la traducció. I és que, quan el menorquí traduïa un text al català, no es limitava a traslladar el text original a l'idioma de destí, sinó que duia a terme tota una tasca d'adaptació de l'obra original. Aquesta feina ultrapassava la traducció literal i solia incloure canvis formals i estructurals del text. Així, per exemple, sabem que Albertí desfermava les obres que traduïa de la rigidesa del vers i les presentava en prosa, segurament per a acostar-les a la naturalitat de la llengua parlada. De la mateixa manera, també acostumava a eliminar les cançons que incloïen les obres originals²⁸⁰.

A banda d'aquests canvis, el traductor solia alterar els referents culturals que inundaven els textos originals per altres que foren consonants amb la realitat menorquina. Conseqüentment, Albertí modificava els topònims, els antropònims, els refranys, les frases fetes, els noms dels menjars, de les peces de roba i, fins i tot, les referències a les monedes estrangeres, que eren substituïdes per altres que devien ser comuns a la Menorca de la seua època. Per aquest motiu, tal com ha assenyalat Salord (1997, p. 26), «els canvis que Albertí introdueix són un veritable document sociològic, pinzellades de la vida menorquina del segle XIX».

Quant als noms dels personatges d'Albertí, creiem que aquest fet certament mereixeria un examen minuciós, ja que són múltiples els motius que expliquen les modificacions. Amb tot, a tall d'exemple, remetem a Carrasco (2003, vol. I, p. 22), que exposen com alguns semblen haver sigut provocats per proximitat²⁸¹. Altres, en canvi, són rebatejats amb antropònims descriptius, uns que permeten al públic identificar ràpidament de quin tipus de personatge es tracta²⁸². Per a acabar, un últim grup de modificacions semblen motivades per raons polítiques²⁸³, per la necessitat de l'autor de conciliar-se amb les autoritats de l'últim i definitiu domini espanyol.

En el cas dels topònims, en canvi, l'acció passa a ubicar-se moltes vegades a Menorca, a Maó o a altres pobles. Per això, els topònims de proximitat són substituïts

²⁸⁰ Amb tot, alguns textos traduïts les mantenen, com és el cas dels drames de Metastasio *Siroe* i *Aquil·les*. El primer inclou partitures musicals i el segon, cançons que devien ser recitades per un cor (Salord i Salord, 2001, p. 414).

²⁸¹ Per exemple, Fermina, en *El barón*, de Moratín, que es converteix en Perxèdies en la versió albertiana.

²⁸² El Folleto de *La vedova scaltra* passa a Espira en *La viuda astuta* i Trappola, de *La vedova scaltra*, a Manyós, en *La dona venjativa*.

²⁸³ Talment, Pero Nuñez de Vargas, d'*El barón* de Moratín, és substituït per Pietro Xinxoto, i Álvaro de Castiglia Spagnolo, també de *La vedova scaltra*, per Juan de Lisbona. El fet que Albertí evite els noms espanyols en favor d'altres italians o portuguesos sembla tractar-se d'una decisió conscient de l'autor per a evitar que cap espectador pugua sentir-se ofès per la representació dels personatges.

per altres llocs de la mateixa illa. En canvi, quan es vol donar idea de llunyania, s'opta sovint per localitzacions com Portugal o Itàlia. Amb elles l'autor optava per la neutralitat enfront de les dominacions britànica, francesa i espanyola. Al mateix temps, aquest fet li permetia ser crític amb la noblesa o la burgesia —un tret habitual de la producció d'Albertí— sota el pretext de referir-se als que procedien d'altres indrets. Finalment, val a dir que hi ha algunes obres on es respecta la localització original. És el cas d'aquelles en què el lloc entra dins dels paràmetres²⁸⁴ de referència que els menorquins devien conèixer aleshores o que transcorren en llocs exòtics²⁸⁵.

Evidentment, la relocalització de l'acció obliga a modificar també les referències a menjars, peces de roba, refranys, monedes i altres elements per tal de ser coherents amb el nou marc de referència menorquí. A través d'aquest, a més, s'aconseguia un major grau de comprensió i d'implicació per part del públic objectiu de les representacions.

Talment, la informació que aquests canvis aporten és especialment significativa pel que fa a la classe a la qual s'adreçava Albertí, els comerciants aburguesats que havien fet fortuna a través del port de Maó. Com a exemple, destaca un fragment de l'original d'*El amo y el criado en la casa de vinos generosos*, de Ramon de la Cruz, en què un dels personatges profereix l'expressió «me has de pedir más perdones / que hay en el comercio horteras». Evidentment, l'expressió desapareix en la traducció catalana d'Albertí, ja que aquest segurament no volia ofendre els seus espectadors, motiu pel qual la va substituir per la molt més poètica «me has de demanar més perdons que no hei ha estels en el cel».

De la mateixa manera, cal subratllar que la informació que obtenim de la quotidianitat illenca és encara major si comparem les traduccions d'Albertí amb les obres originals. Aquesta tasca, que no ha sigut realitzada amb excessiva profunditat sobre bona part de l'obra de l'autor que ens ocupa, ens ajudaria igualment a conèixer aquelles realitats que no devien ser comuns en la Menorca del segle XIX. Així, podríem esbrinar, a partir dels elements originals que Albertí canvia, quins conceptes li semblaven estranys o devia pensar que eren desconeguts pels seus coetanis. I és que, si una cosa pareix evident a la llum de la tasca d'Albertí, és que les seues traduccions no

²⁸⁴ És el cas de la peça *El geperut gelós*. L'original, *El celoso don Lesmes*, de Rodríguez de Arellano, transcorre al País Valencià.

²⁸⁵ Aquest fet el trobem en les adaptacions albertianes de Metastasio, *Demofonte*, *Siroe* i *Aquil·les*, les quals, per transcórrer respectivament a Tràcia, Pèrsia i Skiros i ser obres que formen part de l'ideari clàssic, no admeten una reubicació menorquina de l'acció.

eren gens aleatòries, sinó treballades, meditades i molt polides. Per aquest motiu és tan interessant analitzar els elements modificats en les seues traduccions, ja que darrere de cada canvi hi ha una raó de ser.

Tal com veiem, Albertí opta per un tipus de traducció amb modificació de mínims que permeten apropar el text a l'audiència i fer-lo el més entenedor possible. Amb tot, en algunes rares ocasions, va més enllà i du a terme supressions i addicions sobre les obres. Però, fins i tot així, l'autor té sempre l'espectador al centre de les seues preocupacions. Així, Carrasco (2003, vol. I, p. 23) han fet notar com:

Albertí opta per suprimir o afegir algun fragment per raons purament argumentals: en el cas de les supressions, per aconseguir mantenir la intriga fins al final de l'obra o, en el cas dels afegitons, per introduir una espècie de discurs doctrinal que posi el punt final moralitzant de l'obra. Aquests canvis, però, no afecten l'estructura de l'original que tradueix. Des d'una perspectiva lingüística també són molt interessants. Moltes de les seves solucions, sempre d'una gran dignitat, coincideixen amb les proposades pel seu contemporani Antoni Febrer i Cardona, segurament el gramàtic català més important de l'època.

En conjunt, totes les alteracions introduïdes per Albertí han portat alguns acadèmics a considerar-lo alguna altra cosa, més aviat que no un traductor. Així, d'una banda, trobem Salord (1997, p. 7), que es va referir a l'obra de l'autor com «exercicis de (re)creació literària», per la quantitat de canvis que hi inclou i la voluntat de recol·locar els arguments en un marc menorquí. El terme, tanmateix, no ha sigut especialment ben rebut, per la manca de rigor terminològic i la seua vaguetat en el camp de la traductologia²⁸⁶.

D'altra banda, Sansano ha dut a terme una anàlisi de l'obra albertiana encabint-la dins de la terminologia proposada per Santoyo (1989) per al cas de les edicions de textos teatrals²⁸⁷. D'acord amb Santoyo, el terme *traducció* s'ha de reservar únicament per al transvasament d'un text escrit en una llengua original a una altra llengua diferent de destí, sense tenir en compte ni tan sols si l'obra serà muntada en escena; és a dir, de

²⁸⁶ Per exemple, Sansano (2013, p. 181) qualifica la proposta de «funambulisme terminològic».

²⁸⁷ Les altres tipologies proposades per Santoyo són la *transliteració*, que és l'edició d'un text comentat pel seu interès acadèmic; la *refosa*, que suposa la modernització del text dins de l'idioma original; la *versió*, que és una traducció únicament pensada per a ser representada en escena; i el *trasllat*, un text no definitiu i intermedi. Cap d'aquestes tipologies s'acobra a la perfecció amb el procés d'Albertí.

la mateixa manera que faríem amb un text poètic o novel·lístic. Per contra, reserva el terme d'*adaptació*, que és definida com un procés d'edició que busca aclimatar una obra de teatre dins d'un context sociocultural diferent del d'origen. Tanmateix, com que els límits de l'adaptació són molt vagues, Santoyo (1989, pp. 105-106), procedeix a explicar en què consisteix exactament l'adaptació teatral i el paper de l'adaptador:

El adaptador se desvincula del texto, forma y parámetros culturales del original para, sin soltar del todo las amarras que lo unen a él, proceder a tales modificaciones [...] bajo muchos aspectos el producto resultante no equivale ya a aquel del que deriva [...] Lo cierto es que el adaptador libre se mueve en un área amplia de motivaciones: le domina la vena creativa y desea añadir a la obra su grano de arena y sello personal; imagina (y a veces acierta) que sirviendo platos de mayor sabor local, la recepción dramática será mayor, o puede incluso que llegue a considerar a su público incapaz de entender la obra tal como fue diseñada.

A la llum d'aquestes definicions, creiem que aquest mateix procés era el que duïa a terme Albertí amb les seues obres i, per tant, que la seua tasca teatral ha de ser considerada com a adaptadora, més aviat que no traductora. Així i tot, no hem de caure en l'error de pensar que l'excel·lència de la seua labor és menor per haver-se tractat d'un adaptador i no d'un traductor o autor d'obres originals. Gallina (1960, p. 280), en parlar de les adaptacions goldonianes d'Albertí al català, ja advertia la sensibilitat estètica i lingüística del menorquí, així com la seua precisió a l'hora de traslladar un text a un altre idioma:

Le traduzioni sono fedeli e dimostrano un'ottima comprensione da parte dell'Albertí, non solo della lingua italiana, ma anche del dialetto veneziano, di cui interpreta rettamente le numerose battute colme di modi di dire ed espressioni popolari. Il linguaggio è semplice, scorrevole, ben aderente a l'originale, del quale conserva la naturalezza e la vivacità.

4.3.2.3. Etapa en castellà (>1830)

Com hem vist, l'última representació d'una obra d'Albertí data del 1843. Amb tot, pareix que ell va abandonar la traducció de peces teatrals molt abans, fins al punt que ja no se'n localitza cap datada després del 1830. Els motius pels quals va aturar la seua producció dramàtica són obscurs i desconeixem si la decisió va estar provocada per motius personals o per causes externes. El més probable, tanmateix, és que fora causada per una conjunció de factors d'ambdós tipus.

Des d'una perspectiva personal, ja hem constatat abans que, a partir de la dècada dels vint, Albertí va veure com la seua implicació en la vida política maonesa i les seues responsabilitats augmentaven, a través de l'ocupació de successius càrrecs en l'administració pública. D'aquesta forma, és probable que prioritzara la faceta política de la seua vida enfront de la teatral. Fins i tot, podem imaginar que pretenguera desvincular-se progressivament de la Casa de la Misericòrdia i el Teatre de Maó en un punt en què els dos organismes estaven sanejats i en el qual, l'arribada de nous talents (com Bellot, Manrara i Palagi), representava el següent pas a donar, el de la professionalització de l'escena teatral maonesa.

La datació de les traduccions que s'han conservat d'Albertí apunten en aquesta direcció. Talment, són molt més abundants en el període comprés entre el 1815 i el 1820 (tant del 1815 com del 1818 es conserven cinc obres traduïdes), que entre el 1821 i el 1830 (una o dues peces per any). L'abandonament de l'escena teatral, en favor de l'ajuntament de la ciutat, hauria sigut, doncs, un procés progressiu.

Quant a les causes externes, tampoc no podem obviar el fet que Albertí cada vegada devia trobar menys al·licients en el fet de continuar traduint al català. La incorporació de Menorca a Espanya a partir del 1802 degué ressonar amb un aire de conclusió diferent de les anteriors dominacions; i és que, a partir d'aleshores, es percep el progressiu abandó de la llengua autòctona en espais socials com l'educació, la religió i la premsa. En aquest sentit, sabem que Albertí va esdevenir director de l'Escola Pública de Maó el 1819 després que Antoni Febrer s'hi negarà a presentar un pla d'estudis en castellà. Les limitacions de continuar treballant en català, per tant, no li eren desconegudes, com tampoc devia ser-ho el sentiment d'isolació que devia provocar utilitzar la llengua pròpia com a vehicle de cultura en un moment en què ja quasi ningú ho feia.

Fora per uns o altres motius, el que sabem per les dades amb què comptem fins ara és que Albertí no va traduir cap peça teatral al català més enllà de l'any 1830. Tanmateix, això no vol dir que el menorquí abandonara la producció traductològica, sinó que va dur a terme un viratge, similar al que anys abans havia fet Joan Ramis. Així, es va centrar a adaptar al castellà obres literàries de no creació adreçades a un nou públic (Carbonell, 1977, p. 308), les elits culturals peninsulars, amb què buscava congraciarse.

A l'hora de documentar la producció d'aquests anys, hem de fer ser conscients que la major part dels textos no es van editar i hui dia es consideren perduts. Per aquest motiu també, i per no estar escrits en català, no han rebut massa atenció per part de la comunitat acadèmica. A continuació els repassarem un per un; amb tot, s'ha de tindre en compte que, com que moltes vegades ni tan sols sabem l'any en què es van traduir, els hem ordenat segons la data dels originals.

Els dos primers textos d'aquests anys de què tenim constància són dues peces titulades *Relación de los festejos que se hicieron en Mahón por la jura de su alteza real la serenísima señora princesa de Asturias*, del 1833, i *Relación de los festejos solemnizados en la Ciudad de Mahón con motivo de la proclamación de la reina dona Isabel II*, del 1834. Es tracta de dues relacions de successos, escrites amb motiu de la jura de la infanta Maria Isabel Lluïsa de Borbó com a hereva al tron d'Espanya (20 de juny del 1833) i la seua posterior proclamació com a reina (29 de setembre del 1833). Ambdues van ser editades per Pere Antoni Serra, però cap s'ha trobat fins ara. Tanmateix, presumim que devien tenir les característiques pròpies d'aquest tipus de gènere: serien peces breus, segurament d'una o poques pàgines més; pot ser que estigueren escrites en vers, com les poesies laudatòries de Ramis, o en prosa; el tema, com indica el títol, devien ser les festes que es van dur a terme a Maó amb motiu dels dos esdeveniments. Destaquem també que es van redactar durant els anys que Albertí apareix vinculat a l'Ajuntament de Maó i que, potser, van ser pensades com a un registre per a la institució mateixa.

De l'any següent, el 1835, sí que s'ha conservat el *Diario de un crucero en el navío de los Estados Unidos, Delaware, de 74, en el Mediterráneo en los años 1833 y 34, juntamente con un bosquejo de un viaje a Jerusalem*, editat per la impremta de Vídua i Fills de Serra. Es tracta d'una traducció al castellà del *Journal of a cruise in the U.S. ship Delaware 74, in the Mediterranean in the years 1833 & 34, together with a*

sketch of a journey to Jerusalem, un quadern de bitàcola escrit pels mariners John Israel i Henry Lundt²⁸⁸, i publicat a Maó, en anglés, el maig del 1835.

L'escrit narra els viatges del vaixell USS Delaware 74, comandat per l'oficial naval Daniel Todd Patterson, durant els anys 1833 i 1834, des de Norfolk (Estats Units) a Jerusalem (Israel). Els autors van documentar múltiple informació de les diferents ciutats²⁸⁹ en què van fer escales, tals com la seua posició geogràfica, l'origen del topònim, la història, la demografia, l'arqueologia... Certament, el text aprofundeix en moltes de les matèries típiques de la Il·lustració i Albertí, que amb les seues notes corregeix i amplia molts punts, fa gala d'una cultura d'un gran abast que fins al moment no s'havia manifestat amb tal grau d'intensitat en cap treball anterior. Bover (1868, p. 15) ja degué notar-ho, perquè ens diu que «el traductor ilustra esta curiosa obrita con abundantes y eruditas notas, históricas y geográficas, que la dan un interés que no tendria sin ellas, porque corrige, aclara y aumenta varios puntos equivocados, confusos u omitidos por sus autores».

L'obra, a més, té certs passatges que destaquen per la seua qualitat literària, cosa que també degué esperonar Albertí a traduir-la. Parlem d'escenes reeixides, com la fascinació dels mariners en visitar diversos llocs sagrats del cristianisme (pp. 23-65) o el lament final pels companys que van morir durant la travessia a causa d'una onada de còlera (pp. 69-72). Pel que a nosaltres ens interessa, val a dir que igualment cridanera és la descripció que es fa de Maó —i, més concretament de cert barri dels voltants del port— com un lloc on els mariners poden donar curs als seus instints més baixos. A continuació, reproduïm aquest passatge segons Albertí (1835, pp. 7-8) el tradueix. Noteu l'ús irònic de la cursiva, que també està en l'original:

Aquí nuestros descriptivos esfuerzos se hacen de nuevo innecesarios, pues que si emprendiéramos pintar a nuestros lectores el *agradable* paseo de la subida al collado, o las interesantes escenas manifestadas en *Rough Alley* y calles del

²⁸⁸ Segons les dades del llibre mateix (Israel i Lundt, 1835, pp. 26, 28), John Israel era escriba segon, mentre que el càrrec de Henry Lundt no s'especifica.

²⁸⁹ En concret, la ruta que va seguir la tripulació del vaixell és la següent: van sorgir de Norfolk (Virgínia, EUA) el 29 de juliol del 1833 i es van dirigir a Nova York (14 d'agost, pp. 1-2). Des d'allí van salpar a Cherbourg (França), a la qual van arribar el 12 de setembre (pp. 2-3), des d'on un destacament va visitar París. El 20 d'octubre ja estaven a Gibraltar (pp. 3-5) i el 3 de novembre, a Maó (pp. 5-6). Després van anar a Toló, al sud de França (13 de maig del 1834, pp. 6-8), Marsella (5 de juny, pp. 8-10) i Nàpols (25 de juny, pp. 10-12). D'allí passaren a la costa africana (visitaren Alexandria, Egipte, el 2 de juliol, pp. 12-23) i l'asiàtica, fent escales a Jaffa, Jerusalem, Ramallah i Acre (Israel, del 13 al 27 d'agost, pp. 23-65), i Tir, Beirut i Sidó (el Líban, del 28 d'agost al 13 de setembre, pp. 66-67). El viatge de tornada va passar per Malta (4 d'octubre, pp. 67-68), Maó de nou (8 d'octubre, p. 89) i, finalment, Norfolk.

Castillo, donde toda la inquietud y cuidado del marinero son de una vez olvidados, o si del todo recordados, es solo para ser prontamente ahogados en el Lete de una agitadora del espíritu y vigorante copa, debiéramos considerarnos como casi intentando un insulto a los juicios de nuestros compañeros de navegación. Las risueñas ninfas también, que a cada puerta y en cada esquina están, dispuestas para darle la bienvenida; pronto el garañón ensillado y tenido del cabestro por algún muchacho travieso medio desnudo, y el bien conocido clamor de *dame un cuarto*, son todos hechos que altamente bastante publican al marinero, que està perfectamente *en casa*, y no necesita de consiguiente de ulterior ilustración de nuestra pluma.

Els motius que segurament portaren Albertí a traduir l'obra són dos. D'una banda, esmenar el passatge referent a Maó a través de múltiples notes a peu de pàgina (les compreses entre els números tres i set hi estan dedicades). A tall d'exemple, reproduïm les notes sis i set, que l'autor insereix en l'obra amb motiu del paràgraf anterior. En elles, el traductor defensa la urbanitat de les dones de Maó i, després, nota amb ironia com de familiaritzades estan les tropes nord-americanes amb la mencionada *Rough Alley*:

6. Esta voz, *cada*, es casi demasiado general; podria muy bien substituirse por la de *alguna*, siendo, no obstante lo arriba dicho, un natural efecto de relaciones amistosas y de la urbanidad de aquel sexo.

7. Como mahonés, y osando llamarme órgano de un pueblo agradecido y celoso de su buen nombre, doy gracias a los señores autores de esta obra por el honor que le hacen, manifestando la confianza que merece a los individuos de la escuadra de los Estados Unidos; seguro que unos pechos nobles, reconocidos y que se precian de bien educados dan el fruto de la ironía (Albertí, 1835, p. 8).

De l'altra banda, sabem que Albertí va traduir l'obra per l'interés que li va despertar saber que a bord de l'USS Delaware 74 viatjaven quatre dones, la muller del capità i les tres filles del matrimoni²⁹⁰. Les tres germanes solament apareixen

²⁹⁰ Albertí no arriba a concretar mai el nom de cap de les dames, que tampoc no es menciona en la versió original del text. Tanmateix, sabem que l'esposa del capità Daniel Todd Patterson es deia George Anne

mencionades una vegada en tota l'obra, en el viatge que es fa des de Jaffa a Jerusalem (p. 33), però saber que van viatjar per tot el Mediterrani, solament amb l'esperit de viatjar, va crear un gran impacte en Albertí, que de seguida les relaciona amb altres protagonistes modernes de la literatura. Ell mateix confessa aquestes impressions en la nota a peu de pàgina número 24:

24. ¡Lo que pueden una laudable curiosidad y un noble deseo de ilustración, cuando no otros más recomendables fines, hasta determinar a un bello y delicado sexo, a semejanza de las heroínas de Cooper, Arlincourt y Walter Scott, a arrostrar a peligros, temidos muchas veces por hombres robustos y emprendedores, no como aquellas, en busca del objeto de su amor, sino para satisfacer tales ardientes anhelos! No es esto, ilustres peregrinas, adulación, pues el que escribe no tiene el honor de conoceros más que de vista y por la fama de vuestra recomendables prendas; es admiración de vuestra determinación noble, y la que inspiró la empresa de la presente traducción, aunque, por la incapacidad del traductor, desmerecida; debiendo asimismo ella su total existencia al gusto de que todo el que desee tener noticia de vuestro valor, e ignore el idioma en el que el original va estampado, pueda satisfacerse por medio de este, generalmente más conocido en esta parte de Europa (Albertí, 1835, p. 33).

El *Diario de un crucero* és l'última obra d'Albertí de la qual ens consta una data de publicació clara. Així, la resta de la seua producció en castellà o es considera perduda o no s'han fet aproximacions prou ambiciosos per a datar-les. A continuació procedirem a comentar-les, basant-nos en les porques dades que sabem amb certesa de cadascuna d'elles. En són cinc: *El nuevo testamento en preguntas y respuestas*, *La vida ideal o desarrollos poéticos del alma*, *Catálogo simbólico-alegórico*, *Breve noticia sobre el Vesubio, Herculano y Pompeya* i *Ilustraciones al diccionario clásico de la lengua española de Domínguez*. Hem identificat els originals a partir dels quals Albertí els degué traduir, però desconeixem l'ordre en què ho va fer. És per aquest motiu que, a l'hora de comentar-les, ho hem fet seguint l'ordre de publicació dels originals.

Pollock (1787-1851) i les tres filles del matrimoni, Henrietta Livingston Patterson, Eliza Katherine Patterson i George Anne Patterson (Carroll, 2008).

El primer d'aquests textos d'Albertí és la traducció castellana anomenada *El nuevo testamento en preguntas y respuestas sacadas de los santos padres y más aprobados intérpretes*. Segons la que descripció que ens dona Bover (1868, p. 15), era una adaptació d'un text original del «reverendo Juan Power, de la Iglesia de san Pedro. Traducido del inglés con abundantes notas» i estava recollida en un tom manuscrit de 676 pàgines. Segons Pons (1984, p. 113), hui dia, la traducció es conserva a la Biblioteca Albertí.

En aquest cas no hi ha cap dubte de quin és l'original que Albertí va traduir, ja que el títol que ell va utilitzar n'és una traducció gairebé literal. Parlem doncs de *The New Testament, by way of question and answer; with illustrations taken from the holy fathers and most improved interpreters*, de John Power (1824), reverend de *saint Peter's Church*, publicada a Nova York per James Cunningham²⁹¹. D'acord amb el títol, es tracta d'una versió del Nou Testament, però exposada mitjançant preguntes i respostes, a la manera d'un diàleg, i amb notes esclaridores procedents d'altres autors experts en la matèria.

Per la descripció que ens dona Bailey (1861, p. 169) de l'original, en coneixem més dades. Talment sabem que l'obra de Power comptava amb un prefaci (pp. III-XI), el text (pp. 2-364), una llista de pontífexs i la constitució de l'Església Catòlica en un full desplegable, i una llista de subscriptors (pp. 365-380). El mencionat autor també hi afegí un breu comentari en què destaca la qualitat de la peça, la seua originalitat i la manera com es resolen certs passatges: «The pith of the New Testament is as it were brought into a focus and the difficulties that occur therein, especially in the Gospels, are solved I trust satisfactorily». Sabem, a més, que l'original portava un subtítol en llatí i anglès, «Intenti estote ad scripturas: codices vestri sumus / Apply your minds seriously to the scriptures: we are your books»²⁹², procedent del sermó 227 de sant Agustí. Segons Wright (1894, p. 212) era habitual que les primeres edicions de la Bíblia que es van publicar als Estats Units portaren cites de textos sagrats en les portades per tal de diferenciar-les entre si.

²⁹¹ John Power (Rosscarbery, 1792-Nova York, 1849), pastor catòlic nascut a Irlanda. Va ocupar nombrosos càrrecs eclesiàstics a Nova York. Va desenvolupar una activa carrera intel·lectual, arribant a fundar el diari catòlic *The truth teller* i col·laborant amb altres com *The United States Catholic Miscellany*. També és autor d'una de les primeres versions americanes del Nou Testament, *The New Testament, by way of question and answer* (1824), que Vicenç Albertí va traduir al català (Bailey, 1861, pp. 101-132).

²⁹² «Pareu atenció a les escriptures; nosaltres som els vostres llibres», sermó 227 de sant Agustí. Traducció pròpia.

El segon text que Albertí va traduir al castellà és *La vida ideal o desarrollos poéticos del alma*, hui considerada perduda. Segons Bover (1868, p. 15), tenia 251 pàgines i estava traduïda d'un francès original, a càrrec de Camilo Turles. L'obra no pot ser altra que *La vie idéale, ou développemens poétiques de l'âme*, de Camille Turles (1825)²⁹³. Es tracta d'un text a mig camí entre la literatura de ficció i la reflexió filosòfica. En ella, un narrador desconegut de vint anys, medita al voltant d'una sèrie de temes, l'estudi dels quals, segons ell, l'han de conduir a portar una vida ideal²⁹⁴. Tal com descriu l'autor en el prefaci:

Je me suis proposé, dans l'ouvrage suivant, de peindre cette rêverie profonde que l'homme apporte dans sa jeunesse au milieu de presque tous les objets qui ont des points de contact avec lui; tels que l'amour, l'amitié, la nature, les arts, la religion, la philosophie, etc. J'ai voulu retracer la lutte et les combats intérieurs de l'âme humaine aux prises avec elle même; ses dégoûts à la vue du néant de tout ce qui n'est qu'extérieur et sensible; ses jouissances dans la contemplation de ce qui l'ennoblit et l'élève; enfin son aspiration ardente et continuelle vers une vie idéale comme vers un port assuré contre les douleurs et les incertitudes de la vie (Turles, 1825, p. V-VI).

El llibre de Turles va ser molt ben rebut pel públic. Així, va tindre una gran difusió, fins al punt de reeditar-se un parell de vegades, a Lovaina (1829) i a París (1840), aquest segon en una edició revisada i augmentada²⁹⁵. En qualsevol cas, l'edició del 1840 canvia el subtítol original d'*ou développemens poétiques de l'âme* pel d'*ou peinture des émotions à vingt ans*. Per aquest motiu, podem descartar l'última edició com a font de la traducció d'Albertí, ja que el menorquí respecta el primer subtítol.

²⁹³ Camille Turles: metge i expert en literatura francesa moderna. Autor de *La vie idéale* (1825), reeditada el 1829 i el 1842, i traduïda al castellà per Vicenç Albertí (Bourquelot, 1857, tom 6, p. 508).

²⁹⁴ En total, el llibre està dividit en vint-i-dos capítols, cadascun dels quals tracta un tema diferent: els records de la infància, el desig d'estimar, els anhels, la quotidianitat i manifestacions de l'amor, el dolor, l'amistat, els somnis, la fascinació pel desconegut, els encants de la natura, els viatges, la contemplació de les grans capitals, la pintura i la figura humana, la música, la poesia i l'eloqüència, la glòria literària, els ideals i l'entusiasme, el geni, la ciència, la filosofia, la metafísica, la impietat i la religió.

²⁹⁵ En concret, en l'edició de París, 1840, es duen a terme els següents canvis: s'inverteix l'ordre dels capítols dos (*Le désir d'aimer*) i tres (*Les souhaits*) respecte de l'original; el capítol quatre, *Le journal, ou les peintures de l'amour*, és retitulat com *L'amour*; s'elimina per complet el capítol cinc, *Le doleur*; i s'hi afigen dos capítols nous, el huit (*Amour et magie, conte fantastique*) i el dèsset (*L'idéal et la vie*) (Turles, 1840).

De la mateixa manera, el llibre va tindre una bona recepció entre la crítica especialitzada. Així es presentava la primera edició en una ressenya del diari reialista *Le Mémorial Catholique*:

Nous éprouvons un véritable plaisir en annonçant à nos abonnés cette nouvelle production d'un jeune écrivain, où percent les germes d'un très beau talent. Cependant, comme nous sommes accoutumés à dire la vérité tout entière au public, et que nous la devons aussi à un auteur dont le premier essai promet beaucoup à la religion et aux lettres, nous mêlerons plusieurs critiques au juste tribut d'éloges que nous nous plaisons à payer à un ouvrage que distingue un mérite incontestable [...] Il est incontestable que l'ouvrage de M. Turles sort du cadre régulier dans lequel sont enfermées les productions des grands siècles littéraires; mais il est juste aussi de reconnoître qu'il a su éviter assez heureusement les défauts du genre qu'il a embrassé. Son style offre assez souvent une observation exacte des convenances littéraires, et se tient à une égale distance d'une timidité tout académicienne, et d'une hardiesse romantique (Lamennais, 1825, tom III, p. 385).

El 1827, amb motiu de la publicació del volum de Turles sobre literatura en l'*Encyclopédie portativ*, les lloances encara continuaven:

M. Camille Turles s'est déjà fait connaître dans le monde littéraire par *La vie idéale*; cet ouvrage révèle une imagination brillante et un talent flexible qui perfectionné par l'étude pourrait s'élever à des productions remarquables. Le même écrivain publie aujourd'hui un abrégé de l'*Histoire littéraire* faisant partie de l'utile entreprise dirigée par M Bailly (Revue encyclopédique, 1827, p. 460).

De fet, l'obra va arribar a adquirir una dimensió internacional que explicaria com Albertí la va poder conèixer. Per exemple, l'edició de Lovaina, 1829, apareix mencionada en butlletins literaris d'altres països, com és el cas del britànic *The foreign review and continental miscellany*:

Our ingenious author supposes a young man of twenty years, endeavouring to reproduce in their poetical point of view, and in an order nearly conformable with their developement, that crowd of noble emotions and the great thoughts, which at such an age are so powerful within us. His plan is extremely simple, and the only action results from the internal movement of a soul absorbed in self-contemplation (Barthes *et al.*, 1830, p. 262).

El tercer text d'Albertí en castellà és l'anomenat *Catálogo simbólico-alegórico formado del ensayo sobre la alegoría de Winkelmann y puesto en castellano para más fácil uso de los artistas españoles* (Bover, 1868, p. 15). D'acord amb la seua descripció, constava d'un únic tom manuscrit de 180 pàgines i anava adreçat als artistes espanyols, «a quienes se ofrece y dedica». En aquest cas, no hi ha cap dubte que es tracta d'una traducció al castellà de *Versuch einer allegorie* (1766), del considerat fundador de la història de l'art Johann Joachim Winckelmann²⁹⁶. No consta en cap lloc que Albertí traduïra mai de l'alemany, ni tan sols que n'estiguera familiaritzat. És per aquest motiu pel qual ens inclinem a creure que el menorquí degué traduir a partir d'una traducció italiana prèvia de les obres completes de Winckelmann, anomenada *Antologia romana*. Aquesta havia sigut duta a terme pels germans Giachetti, editors de Prato, la Toscana, entre el 1830 i el 1834, en dotze volums.

En l'edició dels germans Giachetti, *Versuch einer allegorie* apareix en el tom seté, sota el nom de *Saggio sull'allegoria, particolarmente per le arti* (pp. 299-544). Es tracta d'una obra molt ambiciosa amb què Winckelmann es va proposar fer un catàleg de les representacions metafòriques d'idees abstractes en pintura i escultura de l'antiguitat clàssica. Talment, després d'un breu prefaci (pp. 301-310) i la introducció (pp. 311-312), l'autor desenvolupa el significat de múltiples representacions iconogràfiques agrupant-les en onze capítols temàtics²⁹⁷. La idea del catàleg és servir de

²⁹⁶ Johann Joachim Winckelmann (Stendal, 1717-Trieste, 1768), historiador de l'art. Se'l considera el pare modern d'aquesta disciplina. El 1755 va publicar *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (*Reflexions sobre la imitació de les obres gregues en la pintura i l'escultura*), que es va convertir en un èxit internacional. A partir d'aleshores va viatjar per bona part d'Europa (especialment Itàlia), estudiant l'art clàssic i fornint una teoria esteticista que va plasmar en múltiples obres. Entre altres, destaquen, *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1764, *Història de l'art antic*) i *Versuch einer allegorie* (1766, *Assaig sobre l'al·legoria*), que Vicenç Albertí va traduir al castellà. També és autor de *Nachrichten von den neuesten Herculianischen Entdeckungen* (1766), una sèrie d'informes sobre la seua participació en les excavacions de Pompeia i Herculà (Harloe, 2013).

²⁹⁷ La distribució temàtica dels onze capítols és la següent: capítol I, sobre l'al·legoria en general (pp. 313-356); capítol II, sobre les al·legories dels déus (pp. 357-391); capítol III, sobre les al·legories específiques i les idees generals (pp. 392-443); capítol IV, sobre les al·legories preses dels esdeveniments

referència per als historiadors de l'art a l'hora d'interpretar una obra, però també per als artistes, quan volen expressar una idea concreta. El mateix objectiu devia perseguir Albertí amb la seua traducció, d'acord amb la ja mencionada dedicació del text als artistes, «a quienes se ofrece y dedica».

A tall d'exemple, i per a mostrar com devia ser la traducció d'Albertí, reproduïm uns pocs fragments de l'edició dels germans Giachetti:

La felicità è rappresentata sulle monete mediante una nave dalle vele gonfie, e la felicità dei tempi è rappresentata da quattro fanciulli indicanti le quattro stagioni (Giachetti, 1831, vol. VII, p. 408, § 130).

La dottrina della nascita di tutte le cose dall'acqua, la quale al tempo di Omero erasi già adottata sopra un'urna sepolcrale in Campidoglio è rappresentata nella figura giacente d'un dio marino con un lungo remo, che è l'Oceano, da cui e come dal suo seno Psiche, ossia l'anima si alza nell'aria tirata sopra un carro, ed uscita dalle acque va ad animare un corpo (Giachetti, 1831, vol. VII, p. 442, § 197).

L'eccesso del caldo può essere rappresentato mediante una cicala sopra un albero, perchè questi animali si fanno sentire allora, e Nicandro²⁹⁸ dice “il tempo prima che le cicale gridino” per indicare il tempo che precede i grandi calori (Giachetti, 1831, vol. VII, p. 530, § 400).

La quarta obra que Albertí va traduir al castellà és la *Breve noticia sobre el Vesubio, Herculano y Pompeya*. Es tracta d'un cas particular per ser l'única peça traduïda pel menorquí de la qual no se n'havia identificat l'original fins ara. I és que, les poques dades que ens en dona la *Biblioteca de escritores baleares*, unida al caràcter genèric del títol, dificulten enormement la tasca. Així i tot, gràcies a Bover (1868, p.

i dels països (pp. 444-449); capítol V, sobre les al·legories del nom de les coses i les persones (pp. 450-462); capítol VI, sobre les al·legories del color i material de les ferramentes i utensilis (pp. 463-483); capítol VII, sobre les al·legories dubtoses (pp. 484-490); capítol VIII, explicació sobre les al·legories forçades i sense fonament (pp. 491-502); capítol IX, sobre les al·legories perdudes (pp. 503-509); capítol X, sobre les al·legories dels moderns, bones i adequades per a utilitzar (pp. 510-515), amb un apèndix (pp. 516-522); i capítol XI, assaig sobre les noves al·legories (pp. 523-544).

²⁹⁸ Nicandre de Claros, *Theriaca*, v. 390.

15), sabem que la traducció del menorquí consistia en un únic tom manuscrit de 180 pàgines que havia sigut traslladat de l'italià.

Per tal de reduir les possibilitats, hem revisat alguns catàlegs de llibres impresos en italià entre finals del segle XVIII i principis del XIX i hem cercat obres que s'acoblaren a les dades conegudes. Talment, hem localitzat les sis següents: els *Scritti relativi alle scoperte di Ercolano*, traducció dels germans Giachetti (1831), de l'original alemany *Sendschreiben von den Herculanischen Entdeckungen*, de Johann Winckelmann (1762, 290 pp.); la *Nuove riflessioni sul Vesuvio con un breve dettaglio de'paraterremoti premessi i luoghi degli antichi scrittori*, de Michele Arcangelo d'Onofrio (1794, 20 pp.); el tractat *Fu il fuoco o l'acqua che sottero Pompei ed Ercolano?*, de Carmino A. Lippi (1816, 384 pp.); el *Prospetto storico-fisico degli scavi di Ercolano e di Pompei, e dell'antico e presente stato del Vesuvio*, de Gaetano d'Ancora (1803, 137 pp.); la *Descrizione delle ruine di Pompei*, de Gaspare Vinci (1839, 167 pp.) i la *Notizie su gli scavi di Ercolano*, d'Andrea de Jorio (1827, 122 pp.).

De totes elles, ens crida l'atenció la primera, la traducció italiana dels *Scritti* de Winckelmann, per la manera com ja hem vist abans que Albertí havia adaptat altra obra de l'alemany, passada també pel sedàs dels germans Giachetti. Hem consultat les obres completes de Winckelmann traduïdes a l'italià i hem descobert que el volum seté, el mateix que contenia el *Saggio* és també el que inclou els *Scritti*. De fet, eixes dues obres, l'assaig i els escrits, conformen la totalitat del volum. És molt possible, doncs, que aquesta siga l'obra traduïda per Albertí. Talment, els textos que menciona Bover (1868, p. 15), *Catálogo simbólico-alegórico* i *Breve noticia sobre el vesubio*, serien traduccions al castellà del *Saggio sull'allegoria* i *Scritti relativi alle scoperte di Ercolano*, ambdós realitzats a partir d'un mateix volum en italià de les obres completes de Winckelmann²⁹⁹.

Sobre l'origen de l'obra, sabem que Winckelmann va participar entre el 1758 i el 1762 en excavacions arqueològiques de Campània, incloses Nàpols, Pompeia, Herculà i Paestum. L'alemany va plasmar els seus descobriments en múltiples cartes adreçades al seu amic, el metge erudit Giovanni Lodovico Bianconi, que, al seu torn, havia de remetre-les a l'aleshores príncep elector de Saxònia, Frederic Cristià I de Saxònia, i la

²⁹⁹ Aquest fet explicaria per què Bover (1868, p. 15) no documenta l'autor d'aquesta peça; i és que, és probable que no se n'adonara que ambdós anaven junts perquè formaven part del mateix volum. Val a dir, però, que si Albertí va tenir les obres completes de Winckelmann, en la versió italiana dels germans Giachetti, aquestes ja no es conserven a la biblioteca de l'autor.

seua dona, Maria Antònia de Baviera, mecenes ambdós de Winckelmann³⁰⁰. Així ho confirmen els editors en el pròleg del volum:

Queste lettere, che solamente per estratti erano state comunicate al pubblico, sono state scritte da Winckelmann in lingua italiana dall'anno 1758 al 1763 al consiglier Bianconi, medico ordinario in quel tempo del re di Sassonia a Dresda, e particolarmente nell'idea che le notizie antiquarie, che in esse si coptenevano, venissero partecipate al principe elettorale Federigo Cristiano, ed alla di lui consorte (Giachetti, 1831, vol. VII, p. 5).

Pel que fa al contingut, l'obra inclou un total de setze articles, agrupats en nou matèries: *Notizie de'papiri antichi, che sono nel museu del re di Napoli a Portici* (art. I-III, pp. 7-31); *Notizie sulle case degli antichi e particolarmente su quelle d'Ercolano* (art. IV, pp. 32-50); *Notizie sulle pitture antiche d'Ercolano* (art. V-VI, pp. 51-63); *Notizie sulle sculture in bronzo d'Ercolano* (art. VII, pp. 64-67); *Notizie sulle sculture di marmo d'Ercolano* (art. VIII, pp. 68-71); *Notizie su d'altre antichità di rilievo d'Ercolano* (art. IX, pp. 72-82); *Notizie su altre antichità di Pompei, di Stabbia, di Pello, e di Caserta* (art. X, pp. 83-88); *Notizie del museu reale a Capo di Monte in Napoli, e della biblioteca di san Giovanni Carbonara* (art. XI, pp. 89-92); i *Notizie d'antichità scavate in Roma, e nella sua campagna* (art. XII-XVI, pp. 93-126). Posteriorment, s'hi afigen dues cartes adreçades a terceres persones; són la *Lettera sulle scoperte di Ercolano al signore conte Enrico di Brühl*³⁰¹ (pp. 127-236) i la *Notizie sulle ultime scoperte di Ercolano al signore Enrico Fuessly, a Zurigo*³⁰² (pp. 237-298).

Per a acabar, la peça més tardana que ens consta d'Albertí és *Ilustraciones al diccionario clásico de la lengua española de Domínguez*. Encara que no la podem datar amb precisió, sabem que és posterior al 1848, ja que l'obra que menciona el títol va ser publicada aleshores. Es tracta del *Diccionario nacional o gran diccionario clásico de la*

³⁰⁰ Giovanni Lodovico Bianconi (Bolonya, 1717-Perusa, 1781). Metge i antiquari italià. Va entrar en contacte amb els principals erudits del moment i va formar Winckelmann, amb el qual va mantindre una intensa correspondència al llarg de la seua vida. Va formar part de la cort del príncep elector Cristià I de Saxònia i la seua dona Maria Antonia de Baviera, ambdós mecenes de múltiples intel·lectuals i autors.

³⁰¹ Heinrich von Brühl (Gangloffsömmern, 1700-Dresden, 1763). Aristòcrata alemany i mecenes de nombrosos artistes. El seu interès per l'art el va portar a escriure's amb Winckelmann (Chisholm, 1911, vol. IV, p. 679).

³⁰² Johann Heinrich Füssli (Zúrich, 1741-Londres, 1825). Pintor, escriptor i historiador de l'art suís. Amic de la família Winckelmann (Chisholm, 1911, vol. XI, p. 368).

lengua española, de Ramón Joaquín Domínguez (1847-1848), un exemplar original del qual es conserva a la biblioteca del menorquí. En canvi, no s'ha preservat l'obra albertiana, motiu pel qual en desconeixem el contingut; amb tot, sembla que no es tractava d'una traducció, perquè per *ilustraciones*, entenem que el traductor es referia a «aclarar un punto difícil u oscuro», segons les definicions del mateix diccionari (Domínguez, 1848, vol. II, p. 981). Consegüentment, las *Ilustraciones al diccionario clásico* devien consistir en un conjunt indeterminat d'explicacions i ampliacions del diccionari original. Conèixer el contingut de les dites *Ilustraciones* ens permetria aprofundir en l'ideari d'Albertí, ja que a través d'elles podríem saber quins coneixements el menorquí dominava suficientment com per a completar-los en obres alienes.

Com veiem, l'estudi de les obres del període castellà d'Albertí ens proporciona una millor percepció sobre ell com a personatge, un que es revela polièdric, amb les característiques pròpies del moviment il·lustrat illenc: menorquí, però obert al món, com demostra amb el *Diario de un crucero*, i capaç de mesurar-se amb altres grans intel·lectuals del moment, segons les *Ilustraciones al diccionario de Domínguez*; també d'un gran abast filosòfic, d'acord amb *La vida ideal*, però sempre vinculat a la religió, com prova amb *El nuevo testamento en preguntas y respuestas*.

Amb tot, la dimensió més consistent i interessant que es desprèn de la nostra anàlisi és la d'Albertí com a esteta, la d'Albertí com a seguidor i traductor de part de les teories d'història de l'art de Wickelmann. L'addició d'aquesta nova faceta a la seua figura, ens permet reivindicar-lo més enllà de la seua tasca com a traductor teatral. Així, l'eleva fins a col·locar-lo a l'alçada dels altres dos puntals del període menorquí de la literatura, Joan Ramis i Antoni Febrer. I és que, si bé tots tres van cultivar la literatura de creació, tant Ramis com Febrer han rebut una atenció addicional pel seu treball en paral·lel (historiogràfic en el cas del primer; gramàtic, en el del segon). A partir d'ara Albertí també podrà ser objecte d'aquest interès, un que haurà de donar els seus fruits en el futur.

4.4. ELS TEXTOS: LA ALONSÍADA I L'ALONSÍADA

Una vegada revisats el context històric de la Menorca il·lustrada, així com les figures i trajectòries de Joan Ramis i Vicenç Albertí, ja solament ens queda aprofundir en les particularitats d'ambdues Alonsíades. Per a analitzar les dues obres, hem delimitat un seguit d'ítems que estudiarem en els següents apartats. En concret, els punts pels quals ens hem decantat són els següents: l'argument, el gènere en el qual s'emmarquen, la mètrica, les fonts que va utilitzar Ramis per a documentar històricament els fets, els criteris de traducció que va seguir Albertí, els diferents paratextos que acompanyen una versió i l'altra i, per a acabar, la finalitat i la recepció dels dos textos. Abans d'entrar en matèria, però, ens agradaria fer un parell de puntualitzacions sobre quins han sigut els criteris que han guiat la tria d'ítems i la seua organització.

Pel que fa a la selecció dels paràmetres estudiats, ja hem mencionat abans que les dues Alonsíades a penes han rebut una atenció específica fins al moment. Mai han sigut objecte d'una edició crítica, ni tampoc d'una anàlisi en profunditat; al contrari, la majoria de vegades que apareixen mencionades és en el marc d'estudis generals sobre el període o monografies sobre algun dels dos autors implicats. És per aquest motiu que ens hem vist obligats a tractar aspectes que potser poden semblar bàsics, com l'argument o el gènere, però que considerem fonamental deixar clars abans de poder examinar-ne altres més profunds. De la mateixa manera, fixar aquests elements permetrà que, en el futur, altres estudiosos puguin dur a terme apreciacions més elaborades.

Aquest mateix criteri ha sigut també determinant a l'hora d'organitzar les diferents seccions que continuen el treball. D'aquesta manera, iniciem l'anàlisi de les Alonsíades amb tres aspectes en què ambdues coincideixen: l'argument, el gènere a què pertanyen i l'anàlisi mètrica. En altres paraules, contingut i forma són el nostre objecte d'estudi en els primers tres capítols. Els dos següents, sobre les fonts que va utilitzar Ramis i el procés traductològic d'Albertí atenyen facetes individuals de cadascun dels responsables dels textos: Ramis com a historiador i Albertí com a traductor. El sisé apartat és una anàlisi sobre els paratextos que incorpora cada una de les versions i sobre les implicacions que la presència o absència dels paratextos tenen en el conjunt final de cada obra. Tanquem el nostre estudi amb una reflexió sobre la recepció crítica de les dues Alonsíades i el seu llegat.

4.4.1. Argument

Tant *La Alonsiada* de Joan Ramis com *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí descriuen els mateixos fets, la conquesta de Menorca de l'any 1287, duta a terme per les tropes cristianes, encapçalades per Alfons III, contra els sarraïns. Així, l'adaptació d'Albertí és plenament fidel al tema i l'arquitectura, distribuïda en tres cants, de l'original. Talment, en aquest apartat, ens hem proposat resumir l'argument, comú a ambdues obres.

I és que, l'absència de bibliografia específica sobre els textos ens impel·leix a tractar fins i tot els seus aspectes, en aparença, més senzills. Per tant, considerem necessari començar l'estudi de les composicions amb el contingut narratiu dels textos, tot per a asseure uns mínims que, al seu torn, ens permeten analitzar facetes de major complexitat. A l'hora de dur a terme aquest buidatge de contingut, hem referenciat els versos en què tenen lloc els successos descrits. La correlació entre l'argument de *La Alonsiada* de Ramis i *L'Alonsiada* d'Albertí es manté pràcticament vers a vers en els dos primers cants, mentre que en el tercer, hi ha un desajust de sis versos³⁰³. Per aquest motiu, tan sols quan tractem l'argument del tercer cant, farem distincions entre els versos d'una composició i l'altra.

Consegüentment, a continuació, presentem l'argument de les dues Alonsiades, organitzat en els tres cants en què es divideixen els escrits:

4.4.1.1. Primer cant

Les Alonsiades s'inicien amb un íncipit èpic, un breu fragment en vers que se situa en el moment de lectura i que realment no forma part de l'acció narrativa. En l'íncipit, el narrador recorda al lector el dia en què Alfons III d'Aragó va conquerir Menorca i demana als lectors que la data no caiga en l'oblit (vv. 1-12). El narrador rebutja l'auxili de les muses, argumentant que es tracten d'éssers pagans i s'encomana a sant Jordi i sant Antoni (vv. 13-20).

Acaba en aquest punt l'íncipit èpic i s'inicia la narració dels esdeveniments històrics. Es comenten els principals successos de la història de l'illa de Menorca, com una primera regència sarraïna, la posterior croada pisanocatalana i el retorn a mans musulmanes (vv. 21-28). Tot seguit, s'exposa com el rei Jaume I d'Aragó —avi

³⁰³ Vegeu els apartats 4.4.3. *Anàlisi mètrica* i 4.4.5.4. *La no-traducció: notes historiogràfiques i versos perduts* per a aprofundir en aquest fenomen.

d'Alfons III— va sotmetre les autoritats sarraïnes i les va fer tributàries de la corona novament (vv. 29-32).

Es remarca el caràcter pervers de l'almoixerif que ara governa Menorca, que va intentar traïr Pere III i com el rei va voler venjar-se'n (vv. 29-44). El monarca mor abans d'aconseguir-ho i en els seus últims moments de vida fa jurar el seu fill Alfons III que expulsarà els sarraïns de l'illa (vv. 45-60).

Alfons III contacta els seus vassalls per a conquerir Menorca i es descriu l'exèrcit (vv. 61-66). Les tropes es reuneixen al port del Fangós i prenen el rumb de Mallorca, però no en poden navegar més enllà a causa de l'oratge (vv.67-74). En passar les festes de Nadal, l'armada reprén el viatge; per fi s'acosten a Menorca, al cap d'Artrutx, quan un nou temporal els sorprén (vv. 75-84).

De la tempesta surt el monstre de l'Enveja, que intenta enfonsar les naus (vv. 85-108). Déu hi intervé per a impedir-ho i part de l'armada aconsegueix arribar al port de Maó (vv. 109-120). Al mateix temps l'Enveja avisa l'almoixerif de la conquesta que s'intenta dur a terme i aquest escriu a diversos monarques africans perquè li envien tropes (vv. 121-136). Déu intercedeix novament per a fer brollar una font amb què apaivagar la set dels cristians i calma la mar perquè la resta de vaixells puguen reunir-se amb Alfons III (vv. 137-148).

El rei fa desembarcar les tropes al nord del port de Maó i parlamenta amb l'almoixerif, que intenta dissuadir-lo d'entrar en batalla. No obstant això, el monarca s'encomana a Déu i s'hi nega, de manera que s'inicia el combat (vv. 149-172). A mesura que la lluita es recua, els exèrcits invoquen els seus respectius protectors: uns, Mahoma; els altres, sant Antoni i sant Jordi. Finalment, els combatents sarraïns es retiren a un puig pròxim (vv. 173-196)

Alfons III i els seus els persegueixen fins a l'altra banda del turó i comença la segona batalla, en què els sarraïns són vençuts amb facilitat (vv. 197-204). L'almoixerif i els seus fugen de nou a un altre puig, però el monarca no els dona treva (vv. 205-220). Les hosts cristianes es llancen una tercera vegada sobre l'enemic (vv. 221-240).

Sobrepasat, l'almoixerif enarbora una bandera blanca, moment que el rei aprofita per a descansar (vv. 241-244). Malgrat el senyal del bàndol enemic, un cavaller cristià, mossén Berenguer de Tornamira reuneix uns quants soldats afins i marxa de nou contra les tropes mores. S'inicia una quarta càrrega. Amb tot, en aquesta ocasió, per ser tan pocs, els cristians ràpidament es veuen superats (vv. 245-256).

Alertat del que ocorre, Alfons III auxilia Tornamira. L'exèrcit l'acompanya i ràpidament encalquen els sarraïns (vv. 257-282). Enmig de la batalla, s'apareixen en els cels sant Jordi i sant Antoni, que ajuden els ferits cristians i amenacen els moros. Esglaiades, les tropes morisques fugen rumb al castell de Santa Àgueda (vv. 273-280).

Per fi guanyador, el monarca li dona les gràcies a Déu (vv. 281-284). A continuació, demana que degollen Berenguer de Tornamira pel seu error. La resta de barons tracten d'intercedir-hi per a salvar-li la vida i Alfons III acaba perdonant-lo (vv. 285-292). Finalment, el rei fixa el seu campament al pla del Verger, on es deté complagut per la manera com s'han desenvolupat els esdeveniments (vv. 293-296).

4.4.1.2. Segon cant

En el segon cant, la narració se centra en els esdeveniments que tenen lloc al castell de Santa Àgueda després de les batalles. Els rumors del que ha ocorregut s'han estés entre les mores, que aguaiten neguitoses la tornada dels seus (vv. 297-316). Aquest és el cas de Zaida, filla d'un noble alfaquí i casada amb Osman, un dels alts càrrecs de l'exèrcit de l'almoixerif (vv. 317-324). Es descriu el seu estat d'ànim i com espera que torne de la guerra sa i estalvi, mentre intenta distraure's amb la resta de mores (vv. 325-364).

De sobte, des del castell albiren un grup de tropes sarraïnes acostra-s'hi. Hi venen ferides i abatudes, raó per la qual les mores comprenen que han perdut la guerra (vv. 373-384). Darrere d'un primer grup de soldats, n'arriba un segon, de ferits, entre els quals Zaida adverteix el seu marit. Constata que ha patit ferides mortals i que es troba a les portes de la mort, motiu pel qual perd es desmaia i és traslladada a l'interior (vv. 385-400).

Una vegada dins i recuperada, es reuneix amb Osman. Entre plors li confessa que, si mor, ella el seguirà, perquè la vida sense ell li resultaria insuportable (vv. 401-408). Tot seguit demana l'auxili dels metges per veure si poden salvar-lo, Osman recobra el sentit i li diu que no hi ha res a fer, que mor, però que ho fa abraçant la fe de Jesucrist, a causa dels miracles que ha presenciats (vv. 409-420). Osman relata li relata a la seua estimada l'aparició de sant Jordi i sant Antoni al camp de batalla i li demana que l'imate i es convertisca al cristianisme, tot just abans de morir (vv. 421-432).

La pena aclapara Zaida, fins al punt de desmaiar-se novament. S'hi recupera ràpidament i pren la decisió de seguir el seu marit. Aleshores, afirma que sempre s'ha

sentit cristiana i que va professar la religió, encara que sense fer-ho públicament (vv.433-444). Després, Zaida abraça el cos d'Osman i també mor (vv. 445-460). Les amigues, esclaves i familiars de Zaida ploren la dissort de la parella i, finalment, resolen soterrar-los junts, perquè estiguen un amb l'altre en la mort, així com ho van estar en vida (vv. 461-468).

4.4.1.3. Tercer cant

El tercer cant torna a focalitzar l'atenció en la figura d'Alfons III i les seues tropes i situa l'acció immediatament després dels successos narrats en el cant I. Així, es descriu com els soldats es troben descansant després de les batalles passades i es preparen per a confirmar la conquesta (vv. 469-472). Mentrestant, el rei s'ocupa a donar gràcies a Déu i colgar els soldats cristians que han mort (vv. 473-488).

La matinada del sisé dia, les hosts tornen a marxar en direcció a Santa Àgueda (vv. 489-496). En arribar-hi, la por corre entre els sarraïns supervivents que hi estan refugiats (vv. 497-500)³⁰⁴. L'almoixerif envia un grup d'ambaixadors al monarca per a pactar un acord (Ramis, vv. 501-512; Albertí, vv. 501-510), que consisteix en el fet que tots els moros puguen eixir de l'illa a canvi de set dobles i mitja per persona. Aquells que no puguen pagar el preu, romandran a l'illa com a esclaus. A canvi, serà Alfons III qui proporcionarà les naus per a la partida (Ramis, vv. 513-524; Albertí, vv. 511-520). Ambdues parts accepten el pacte i els moros se separen en dos grups: els que poden pagar el preu ixen de Santa Àgueda i s'estableixen a les naus; els que no, romanen al castell, en què per fi entra el rei (Ramis, vv. 525-536; Albertí, vv. 521-532).

Alfons III recorre el castell i, una vegada establert, comença a prendre mesures perquè s'apliquen a Maó i Ciutadella: es construeixen murades, les mesquites es reconverteixen en esglésies, s'alça un alcàsser a Ciutadella i es dicten noves lleis (Ramis, vv. 537-564; Albertí, vv. 533-560). També es repobla l'illa amb catalans, es nomena un governador i es creen càrrecs públics. Finalment, es concedeixen gràcies i excepcions a aquells que han participat en la conquesta (Ramis, vv. 565-572; Albertí, vv. 561-568).

³⁰⁴ A partir d'aquesta estrofa es produeix un desajust versal entre *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí. Així, tot i que l'argument és el mateix en les dues obres, els versos en què succeïxen no. Per tant, a partir d'aquest punt, incloem les referències als versos d'ambdues obres).

Quant als sarraïns, l'almoixerif i els seus ixen de l'illa en vaixell en direcció a Barbaria. No obstant això, una tempesta fa naufragar les naus i tots pereixen a la mar (Ramis, vv. 573-580; Albertí, vv. 569-576). Alfons III ven com a esclaus els moros que s'hi havien quedat i es prepara per a tornar a casa (Ramis, vv. 581-592; Albertí, vv. 577-588).

L'última nit que el monarca passa a Menorca, se li apareix en somnis un ermità que li confirma que el cel aprova la seua conquesta (Ramis, vv. 593-600; Albertí, vv. 589-596). A continuació, l'ancià també li revela diversos esdeveniments futurs de l'illa: que tornaria a tindre bisbat propi, que donaria lloc a homes il·lustres, que el seu port seria famós i que s'hi construirien infraestructures com el Llatzeret Reial o els magatzems (Ramis, vv. 601-644; Albertí, vv. 597-638). Igualment, l'anacoreta també alerta el sobirà dels mals presents en la natura del poble menorquí, com la zitzània, l'enveja i la discòrdia i els desastres que hauran de causar (Ramis, vv. 645-656; Albertí, vv. 639-650).

L'ermità acaba de parlar i Alfons III desperta del somni, reflexiona sobre el vaticini i decideix embarcar-se de nou per a tornar amb els seus súbdits (Ramis, vv. 657-660; Albertí, vv. 651-654). Hi arriba per fi entre mostres de goig, exclamacions i càntics festius que celebren les seues victòries i s'alegren de veure, de nou, el seu rei (Ramis, vv. 661-664; Albertí, vv. 655-658).

4.4.2. *El gènere*

Com acabem de veure, l'argument de les dues *Alonsíades* es podria sintetitzar com la narració de la conquesta de Menorca, duta a terme per Alfons III el 1287, aleshores en mans sarraïnes. Tant el tema de la composició com la seua forma —de la qual parlarem després— ubiquen ambdós textos en les coordenades de l'èpica culta.

En el nostre repàs al context en què es van produir els dos textos, tanmateix, ja hem vist com no hi ha cap peça que s'acoste, ni per contingut ni per format, a aquest gènere. Així, sí que és veritat que el tema de la conquesta de Menorca del 1287 té una certa tradició dins de la literatura menorquina³⁰⁵. Tanmateix, no sembla que fora un assumpte recurrent entre els autors coetanis de Ramis ni Albertí, com tampoc ho va ser el conreu de l'èpica culta, en un moment en què predominen les composicions breus d'inspiració neoclàssica o costumista.

En aquest sentit, creiem que seria interessant fer un exercici d'ampliació dels horitzons, tot per esbrinar els desencadenants que permeteren l'aparició d'aquesta excepció dins del ja per si excepcional període de la Il·lustració menorquina. Conseqüentment, en aquest apartat tractarem de contextualitzar tant l'original com la traducció dins de la tradició èpica durant l'edat moderna per a esbrinar les influències, els referents i els exemples que Ramis i Albertí pogueren tenir presents durant el procés de redacció i traducció de *La Alonsíada* i *L'Alonsíada*.

Abans de res, val a dir que, durant els segles compresos entre el XVI i el XIX, el gènere de l'èpica va passar per diverses fases de major i menor popularitat. Talment, s'han identificat dos períodes en què l'èpica va sofrir un procés d'auge que el va situar per damunt dels altres gèneres literaris; la primera, tal com explica Miralles (2008, p. 11), es va produir en les darreries del segle XVI:

L'èpica culta és, aleshores, un gènere que compta amb el beneplàcit dels lectors: sabem que durant els últims anys del segle XVI augmenta a Catalunya la lectura de poemes èpics escrits en castellà, italians (en versió original, traduccions o versions), etc. i que el procés és paral·lel al que passa a la resta de la Península.

³⁰⁵ Pensem en la *Conquesta de l'illa de Menorca*, que tot i ser copiada per Carbonell i inclosa dins de les seues *Cròniques de Espanya* (1513) es presuposa molt anterior (Alcoberro, 1997) o les posteriors *La conquesta de Menorca*, Antoni Bori (1897) i Francesc Ubach (1898), ambdues amb el mateix títol.

La filòloga remet a les paraules de Chevalier (1976) per tal de donar una explicació al succés. Segons ell, el primer ressorgiment de l'èpica moderna va ser causat per motius sociopolítics que tenien a veure amb els triomfs de l'estat espanyol. Els èxits aconseguits durant el període van col·locar el país en una posició privilegiada a escala internacional i van fer revifar el sentiment nacionalista. En paraules de Chevalier (1976, p. 111), «este nacionalismo ardiente, alimentado por los triunfos europeos de Carlos V y la conquista de América, engendra una serie de representaciones grandiosas». Dins d'aquest primer ressorgiment de la tradició èpica cal localitzar tota la producció de les anomenades caroleides, textos centrats en els èxits del rei espanyol. En llengua catalana, destaca el *Lepant* de Joan Pujol, possiblement, la primera epopeia lepantina de la península Ibèrica³⁰⁶.

No obstant això, la producció èpica no va mantenir la seua popularitat durant els segles següents. Tant és així que, per a retrobar el segon gran auge del gènere, cal que avancem fins al segle XIX. I és que, els principis ideològics del romanticisme primer, i la Renaixença després, van reprendre les idees del nacionalisme i de la nostàlgia envers les cultures anteriors. A partir d'aquests preceptes es va reanimar novament la producció de textos èpics, on els autors exaltaven els triomfs patris.

A més, sobre el cas català, igualment hem de considerar les aportacions que afegeix Ayensa (2008, pp. 117-118) al respecte:

Tot i l'escepticisme de Hegel i altres tractadistes romàntics sobre la viabilitat del gènere èpic en els temps moderns, a Catalunya, —com en altres literatures del seu entorn més proper—, hi hagué intents seriosos, per bé que des de l'òrbita estrictament culta, de fer possible la composició d'un relat de gran amplitud, en estil solemne, referit a una gesta nacional amb la qual el poble es pogués sentir identificat. Dues circumstàncies van ajudar al conreu del gènere èpic en les nostres latituds. D'una banda, les característiques pròpies de la Renaixença, que afavoriren des d'un principi una literatura històrico-patriòtica, i d'una altra, [...] la creença més o menys generalitzada que una epopeia immortalitzava un autor i una literatura, la qual cosa explicava que aquelles literatures que no disposaven de cap epopeia antiga, medieval o renaixentista, maldessin per aconseguir-la.

³⁰⁶ Vegeu l'edició de Miralles i Valsalobre (2020).

Com veiem, ni *La Alonsiada* ni la seua traducció al català, *L'Alonsiada*, van estar redactades i publicades durant cap d'aquestes fases de reviscolament del gènere èpic. De fet, les dues van aparéixer en un moment en què el gènere no era conreat amb especialment insistència i on la producció de textos havia deixat pas a la teorització sobre les normes i regles que devien articular la seua composició. Campadabal (2008, p. 47) fa veure que «durant el segle XVIII s'optà més per l'anàlisi de textos [èpics], per la reflexió entorn del fet poètic mateix i per l'elaboració d'una història literària que no per la producció de noves composicions; és com si s'hagués arribat a un sostre compositiu». L'autora també recull unes paraules de Voltaire, que en el pròleg a la seua obra èpica *L'Henriade*, on es canten les gestes del rei Enric IV de França, ja es queixava dels mals literaris del seu temps: la mancança d'obres èpiques innovadores i l'abundància de normatives i textos prescriptius:

On accablé presque tous les arts d'un nombre prodigieux de regles, dont la plûpart sont inutiles ou fausses. Nous trouvons partout des leçons, mais bien peu d'exemples. Rien n'est plus aisé que de parler d'un ton de maître des choses qu'on ne peut exécuter: il y a cent poétiques contra un poème; on ne voit que des maîtres d'éloquence, et presque pas un orateur (Voltaire, 1769, p. 330).

Efectivament, l'escassetat de composicions originals va ser un tret constant de l'èpica durant el segle XVIII, però no sols en el cas francès, sinó també en la literatura catalana. Campadabal (2008, p. 48), ha elaborat una taula resum amb la llista d'obres èpiques publicades entre el 1700 i el 1808 que nosaltres hem adaptat per a afegir els textos de Ramis i Albertí, immediatament posteriors. Una ullada ràpida a la taula ens permet esbrinar quines eren les tendències generals en l'èpica del moment, on predomina el tema religiós i la producció, fins i tot en terres catalanes, es duia a terme en castellà o llatí.

Autor	Títol	Data	Temàtica	Idioma
Agustí Eura	<i>Descripció de la montanya y santuari de Montserrat</i>	1734	Religiosa	Català
Genís Padró	<i>Ostendatur in latrone fructus sacrifici Christi in cruce</i>	1736	Religiosa	Llatí
Menor Musa Mariana (pseudònim)	<i>Èpica armonia que, en bilingüe consonància, és a saber, castellana y catalana, celebra a la immaculada y sobirana reyna Maria Santíssima</i>	1754	Religiosa	Bilingüe català/castellà
Josep de Sagarra	<i>Poema heroico que contiene en compendio la historia de los romanos en España</i>	1757	Històrica	Castellà
Pau Soler i Martí	<i>Haereseos turmae propiis armis et artibus fractae</i>	1761	Religiosa	Llatí
Salvador Puig	<i>Natura commota ad mortem Christi Domini</i>	1764	Religiosa	Llatí
Bartomeu Tormo	<i>La Gatomàquia valenciana</i>	1767	Burlesca	Català
Domènec Bòria	<i>A Jesucristo moribundo enseñando a los suyos desde la cruz</i>	1790	Religiosa	Llatí
Bru Bret	<i>J.C. in cruce veluti lapis contundens frontem inferi Goliath</i>	1804	Religiosa	Llatí
Bru Bret	<i>La defensa de los catalanes en Galípoli de las fuerzas conuinadas del emperador y de los genoveses</i>	1805	Històrica	Castellà
Bru Bret	<i>Heroic cant català del terremoto que succehí en la mort de Christo Señor Nostre</i>	1806	Religiosa	Català
Anònim	<i>La persecució dels porcs</i>	1808	Burlesca	Català
Joan Ramis i Ramis	<i>La Alonsiada o conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287</i>	1818	Històrica	Castellà
Vicenç Alberí Vidal	<i>L'Alonsiada o conquista de Menorca per el rey don Alonso III d'Aragó en 1287</i>	1818	Històrica	Català

Taula 2. Taula resum dels poemes èpics cultes escrits entre el 1700 i el 1818 en territori catalanoparlant. Adaptada de Campadabal (2008, p. 48).

Una vegada contextualitzades en relació amb la resta de producció de l'època, sembla evident que cap de les dues Alonsíades respon als criteris imperants durant la major part del segle XVIII. De fet, Bagur *et al.* (1996, p. 74) ja exposen el cas extremadament rar que suposen:

Pot sorprendre'ns en principi el conreu d'aquest gènere, que mescla realitat i ficció per glorificar la pàtria, i que trobam sobretot al món clàssic, medieval i a l'inici del modern; falten, a més, molts anys perquè Jacint Verdaguer, el gran poeta de la Renaixença compongui *L'Atlántida* (1877) i *Canigó* (1886). Des d'aquesta perspectiva, *La Alonsíada* se'ns apareix com una obra o bé tardana o bé primerenca.

Així doncs, cal buscar els referents que Ramis tenia al cap en el moment de l'escriptura en un altre període històric, que no és altre que l'antiguitat clàssica. De fet, Paredes (1999b, pp. 136-139) ja apunta la manera com la composició mostra elements propis de l'epopeia grecolatina, així com reminiscències clares de l'*Eneida* de Virgili. Quant al primer punt, l'estudiosa puntualitza:

L'èpica tenia com a objecte enaltir els orígens d'una comunitat a través de la narració d'un fet determinant de la seva història, protagonitzat per un heroi, en aquest cas, la conquesta de Menorca pel rei Alfons III, "el Liberal", l'any 1287. Segueix l'estructura en cants i el tipus de versificació propis del gènere, el romanç heroic.

Amb tot, l'autor va més enllà i s'esforça per crear un paral·lelisme evident entre *La Alonsíada* i l'*Eneida*, així com entre els seus respectius protagonistes, Alfons III i l'heroi clàssic Enees. Talment, Ramis opta per encapçalar cadascun dels tres cants de la composició per una cita del text virgilià³⁰⁷. Això sí, sempre n'elimina el subjecte. D'aquesta manera, recol·loca les virtuts i capacitats que Virgili atribueix a Enees sobre la figura del monarca català. És a través d'aquest procediment que Ramis reivindica la figura del conqueridor menorquí i el situa a la mateixa altura que la dels grans herois de l'antiguitat clàssica.

³⁰⁷ Per a més informació sobre les cites, consulteu l'apartat 4.4.6.6. *Els epígrafs* del present treball, on s'analitzen des de l'òptica dels paratextos i s'aprofundeix en el seu significat.

Encara més, hi ha altres paral·lelismes entre *La Alonsiada* i l'*Eneida*. Per exemple, les dues obres s'inicien amb una pròtasi èpica; en el cas del text virgilià, adreçat a les muses; en el menorquí, tanmateix, Ramis les rebutja argumentant que es tracten de «divinidades fabulosas / que veneraba el ciego gentilismo» (cant I, vv. 13-14) i s'encomana, en el seu lloc, a les figures catòliques de sant Jordi i sant Antoni.

De la mateixa manera, trobem certs passatges del text ramisià que compten amb equivalents similars en l'obra de Virgili. És el cas de les octaves finals de Ramis (postfaci, vv. 1-8), que tenen un aire similar als primers versos de l'*Eneida* (ll. I, vv. 1-8). Ramis també sembla haver-se inspirat en Virgili a l'hora de descriure el monstre marí de l'Enveja (cant I, vv. 85-100), que remet directament a les serps marines que mataren Laocoont (llibre II, vv. 199-222); així com en la Fama, que Ramis (cant II, vv. 301-304) i Virgili (llibre IV, vv. 173-188), descriuen com una criatura de plomes, llengües i orelles. Finalment, l'escena en què un ermità se li apareix en somnis a Alfons III per a relatar-li el futur de l'illa de Menorca (cant III, vv. 593-656) és remissiu de diversos passatges onírics i premonitoris de l'*Eneida*³⁰⁸.

En conclusió, constatem que les dues Alonsiades constitueixen un rar exemple dins de les tendències literàries imperants en el seu moment de redacció i traducció. Per tant, la necessitat menorquina de comptar amb una epopeia èpica que justificara els seus orígens no va poder ser conseqüència de les modes i corrents de l'època. Al contrari, sembla un fenomen intrínsec del poble menorquí, provocat per un segle en què va ser la peça de canvi de les polítiques internacionals i en què l'autoritat dominant va canviar fins a sis vegades. És en aquest context que Joan Ramis i Vicenç Albertí, com a dos dels grans autors del moment, opten per dignificar els orígens, la història i la identitat del poble menorquí. Per a assolir el seu objectiu, per a imposar la pàtria menorquina als imperis que els havien dominat durant el segle XVIII i principis del XIX, es veuen obligats a buscar influència en els grans poemes èpics de l'antiguitat clàssica i els seus herois, i a replicar el model sobre Menorca utilitzant de la figura d'Alfons III. És d'aquesta manera, a través de l'artífex èpic, d'orígens antics, tenyit pel mite i emparat per la providència, que ho aconsegueixen.

³⁰⁸ Per exemple, a Enees se li apareixen en somnis personatges com Hèctor, que li anuncia la fi de Troia (ll. II, vv. 270-295); els penats, que el dirigeixen a Itàlia (ll. III, vv. 147-171); o el déu Tíber, que li confirma l'emplaçament definitiu de la ciutat de Roma (ll. VIII, vv. 26-67).

4.4.3. Anàlisi mètrica

Un dels aspectes que més crida l'atenció quan es comparen per primera vegada *La Alonsiada* de Ramis i *L'Alonsiada* d'Albertí és el grau de diferència entre la mètrica de les dues composicions. Es podria pensar que, tractant-se de dues versions en llengües diferents d'una mateixa obra, les divergències no haurien de ser tan significatives com, de fet, són. I és que, tot i que la composició d'Albertí manté l'argument de la de Ramis, pràcticament vers a vers, hi ha canvis tan substancials.

Per tal de respondre a aquesta qüestió, i veure en quins punts i de quina manera es concreten tals divergències, hem dut a terme un examen comparatiu de la mètrica de les dues peces. A l'hora d'acomplir aquesta tasca, hem pres com a referència el manual de mètrica de Quilis (1973), que destaca per la seua claredat i precisió, així com per la profunditat amb què tracta un ampli ventall d'elements lírics. Tot seguit, passem a descriure ambdues poesies en relació amb els paràmetres que el filòleg proposa: la informació general, els ítems sil·làbics, els accentuals, els pausals, els tonals i els rítmics.

En primer lloc, val a dir que l'edició original de *La Alonsiada* va estar escrita per Joan Ramis en llengua castellana. La composició està formada per un total de 664 versos, i cadascun dels tres cants en té, respectivament 296, 172 i 196. És important assenyalar que els cants no estan dividits en estrofes mitjançant espais ni cap altre recurs tipogràfic. Tanmateix, sí que és cert que els versos es poden agrupar en grups de quatre, per la manera com la mètrica es correspon amb la sintaxi del poema. Talment, el poema té un total de 166 d'estrofes sintàctiques, —74 en el primer cant, 43 en el segon i 49 en el tercer—. Cadascuna de les estrofes està constituïda per quatre versos, una quantitat que es manté regular durant tot el poema.

En relació amb l'anàlisi sil·làbica, *La Alonsiada* de Ramis es caracteritza perquè els seus versos tenen onze síl·labes i, per tant, són hendecasíl·labs. Per ser versos de més de huit síl·labes, es consideren d'art major, una categoria considerada apropiada per tractar temes greus i la poesia de caràcter culte, per oposició a l'art menor, de menys de huit síl·labes, i de tradició lleugera i popular³⁰⁹. A més, el còmput sil·làbic dels versos

³⁰⁹ Segons Quilis, la distinció entre art major i menor no és arbitrària, sinó que respon a les tendències fonètiques pròpies de l'espanyol i de les llengües romàniques. Talment, afirma que «cuando hablamos o leemos, el número de síl·labas que emitimos entre dos pausas (grupo fónico) oscila normalmente entre las ocho y las once. El grupo fónico medio mínimo es el de ocho sílabas; el grupo fónico medio máximo es el de once. Por ello, cuando el verso tiene más de once sílabas es un verso compuesto. La distinción entre

és constant al llarg de tota la composició, raó per la qual, el poema és isosil·làbic. D'aquesta forma, l'esquema de cadascuna de les estrofes és el següent:

Vers 1:

Vers 2:

Vers 3:

Vers 4:

(On ... representa cadascuna de les síl·labes).

Pel que fa a l'esquema accentual, tots els hendecasíl·labs presenten un accent constant en la dècima síl·laba, raó per la qual parlem de versos paroxítons. Aquest accent és l'accent estròfic del poema, el més important de tots, ja que marca el ritme de la composició. En aquest cas, com que recau en la dècima síl·laba (parell) del vers, el ritme és de tipus iàmbic³¹⁰. De tal manera:

Vers 1: ' ...

Vers 2: ' ...

Vers 3: ' ...

Vers 4: ' ...

(On l'accent marca la síl·laba accentuada).

Quant a les pauses, trobem que els versos estan agrupats en estrofes de quatre versos. Cadascuna de les estrofes està conformada per una única oració que acaba en punt i seguit, almenys en la puntuació original de l'imprés. Aquest fet dona lloc a una pausa estròfica, que és el tipus de pausa més llarga que existeix, regular cada quatre versos. A més, també hi ha pauses versals que són aquelles que es produeixen de forma

los dos grupos fónicos es la que da origen a la división en versos de arte menor y mayor, respectivamente» (1973, p. 46).

³¹⁰ Tot i que la nomenclatura del ritme versal (*iàmbic* o *troqueu*) és d'inspiració clàssica, cal no confondre aquest paràmetre amb el peu de metre llatí (que pot ser, a grans trets, *iàmbic*, *troqueu*, *dàctil*, *amfíbrac* o *anapest*). Així, el ritme versal és una propietat de la poesia en llengua romanç i la classificació en un tipus o l'altre respon a si l'accent versal recau en una síl·laba parell o imparell. En canvi, el peu de metre és una propietat de la poesia grecollatina, i depenia, fonamentalment, de les diferents combinacions possibles de vocals llargues o breus (Quilis, 1973, pp. 25-29).

natural al final de cada vers. Finalment, és important assenyalar que bona part dels versos presenten pauses internes menors. Aquestes pauses no són regulars a tots els versos i venen representades gràficament per comes.

Vers 1: ' ... ,
Vers 2: ' ... ,
Vers 3: ' ... ,
Vers 4: '

(On la coma denota una pausa versal i el punt i seguit, la pausa estròfica).

En referència al to del poema, Quilis (1973, p.73), destaca que depèn de tres elements: la longitud del vers, la longitud de les pauses i l'actitud de l'emissor. Pel que fa a la longitud de versos i pauses, es considera que el to és més culte i greu com més llargs són aquests. En el nostre cas, parlem d'hendecasíl·labs impausats (sense cesura), que és el tipus de vers més llarg que es pot construir, ja que a partir de les dotze síl·labes, l'ús de cesura és pràcticament obligatori. Quant a les pauses, ja hem vist que en la composició trobem els tres tipus de pauses existents, amb la repetició regular d'una pausa estròfica (de màxima durada) cada quatre versos. L'actitud de l'emissor és fonamentalment enunciativa; també hi ha alguns casos d'actitud interrogativa, encara que són pocs i purament retòrics. En conjunt, l'ús d'un metre llarg, unes pauses també llargues i regulars, i una actitud enunciativa són característics d'un to solemne i cerimoniós, fet que s'adequa a la perfecció a la temàtica èpica de la composició.

En relació amb la rima, ja hem vist com les estrofes estan organitzades en grups de quatre versos. Així, els tres cants estan formats per 74, 43 i 49 estrofes de quatre versos respectivament i que el poema està conformat per 166 estrofes. Totes tenen en comú el mateix esquema rítmic, que es repeteix a la llarga de tot el poema:

Vers 1: ' - ,
Vers 2: -í- -o- ,
Vers 3: ' - ,
Vers 4: -í- -o- .

(On el guió és la síl·laba final d'un vers blanc i -í- -o- és la rima assonant real).

Per tant, la rima del poema és parcial i paroxítona, i únicament afecta els versos parells. La rima també és assonant, ja que solament rimen entre si les vocals de les dues últimes síl·labes dels versos parells, 2 i 4. L'esquema rítmic és –A–A, un tret característic del *romance heroico* castellà³¹¹. Els versos 1 i 3 són blancs, ja que no respecten les normes generals de la rima, però sí les de la mètrica.

A més, pel que fa a l'estructura del text, podem dir que es tracta d'una composició poliestròfica solta, ja que entre estrofes no hi ha cap vers o grup de versos que es repetisca per a cohesionar el text. Les estrofes són isomètriques (amb la mateixa mesura), formades per versos hendecasíl·labs amb rima assonant, alterna i parcial en els versos parells. També, destaquem que l'axis rítmic —és a dir, el principal element organitzador del ritme estròfic— està localitzat en la síl·laba 10 de cada vers.

En definitiva, i d'acord amb els principis de la mètrica hispànica, podem cloure que estem davant d'un *romance heroico* castellà. Aquest tipus de poema està emparentat amb la resta de romanços, un tipus de composició isomètrica en què únicament rimen els versos parells de manera assonant. Segons Quilis (1973, p. 146), els romanços tenen el seu origen en els romanços octosíl·labs del segle XV, procedents dels cants de gestes³¹². Aleshores, els versos estaven conformats per dos hemistiquis de huit síl·labes cadascun, on les síl·labes huitenes no rimaven entre si, però les setzenes sí, sempre de manera monorima. L'esquema gràfic de l'organització dels romanços originals seria la següent:

³¹¹ Per a analitzar *La Alonsiada* de Ramis hem utilitzat la terminologia castellana, ja que és la llengua en què va ser escrit. En realitat, aquest fet únicament ens afecta pel que fa a la denominació del *romance heroico*, ja que en castellà, els romanços heroics són hendecasíl·labs (Quilis, 1973, p.163), mentre que en català, són decasíl·labs (Bargalló, 1991, p.125). Nosaltres hem aplicat la terminologia castellana al poema perquè Ramis, per la manera com aconsegueix totes les característiques del *romance heroico* castellà, certament tenia la intenció d'escriure *La Alonsiada* sota aquest metre particular.

³¹² Segons Navarro (1956, p. 44), hi ha tota una sèrie d'elements dels cants de gestes que s'han fossilitzat en els romanços, com són «a) la falta de rima en sus versos impares correspondientes a los primeros hemistiquios de los versos épicos; b) la rima uniforme y sostenida de los versos pares, equivalentes a los segundos hemistiquios y la libre mezcla en este punto de asonancia y consonancia, contra el uso general de la poesía culta; c) la medida fluctuante de los versos, resto atenuado de la antigua ametría juglaresca; d) la adición de la *e* paragógica al fin de las rimas agudas; e) la correspondencia entre métrica y sintaxis a base de proposiciones que ocupan dos o cuatro hemistiquios en ausencia de toda forma de estrofa; f) la inclinación al desarrollo de modalidades rítmicas poco corrientes en el tipo ordinario del octosílabo romántico». Les característiques a) i b) són clarament identificables en *La Alonsiada* de Joan Ramis, mentre que la c) i d) no es donen en el poema, ja que es tracta d'una composició isosil·làbica i paroxítona en tots els versos, producte de la inspiració llatina; també està present el tret e), ja que la divisió en estrofes és causada per la manera com està redactat el poema, en oracions sintàctiques dividides en quatre versos.

Vers 1: Ø a
 Vers 2: Ø a
 Vers 3: Ø a

(On Ø = síl·laba sense rima i a = síl·laba de rima determinada)

Tanmateix, la dificultat de recitar versos tan llargs per part dels joglars i la complexitat d'adaptar el metre a qualsevol mena de música van fer que els versos de l'esquema anterior es partiren per la meitat. Aquest canvi va acabar donant lloc a l'esquema actual del romanç:

Vers 1: Ø
 Vers 2: a
 Vers 3: Ø
 Vers 4: a
 Vers 5: Ø
 Vers 6: a

(On Ø = vers sense rima i a = rima determinada)

Aquest mateix procés és el que trobem a la base de les *endechas* castellanes (quan el metre és de set síl·labes), els *romancillos* (menor de set síl·labes) o, com en el cas que ens ocupa, els *romances heroicos*, quan els versos són hendecasíl·labs. Totes aquestes estructures estan lligades amb el romanç pur, el de huit síl·labes, per la seua mètrica regular i la rima parcial alterna, segons la qual únicament rimen entre si els versos parells. Hem de remarcar que la decisió de Ramis d'optar pel *romance heroico* castellà no sembla gaire atzarosa, ja que el romance castellà i els altres metres relacionats amb ell són molt característics de la llengua castellana.

De fet, segons la terminologia de Bargalló (1991, p. 24), podríem dir que estem davant d'un cas de formes fixes, un concepte «que refereix al fet que, al llarg de la història d'una literatura, o d'amplis períodes d'aquesta, els poetes han usat majoritàriament [...] unes mateixes, o molt semblants, formes de versificació». De fet, Ramis segurament va optar per aquest metre perquè els romanços estan íntimament lligats amb la literatura barroca castellana (Quilis, 1973, p. 150). Així, l'autor devia

pensar que, com que s'adreçava a lectors castellans, era millor fer-ho en un metre que els fora conegut i representatiu de les seues llengua, tradició i cultura.

Pel que fa a *L'Alonsiada* catalana d'Albertí, el recompte de versos disminueix fins als 658 versos. Els tres cants que formen part de la composició tenen respectivament 296, 172 i 190 versos. Per tant, respecte a l'edició original, hi ha sis versos menys en el tercer cant; en canvi, el còmput de versos és el mateix en els cants primer i segon de les dues obres. De nou, els versos no estan agrupats en estrofes, ni hi ha salts de línia o altre tipus de signe tipogràfic que delimiten grups de versos. Malgrat això, també és cert que els versos es poden agrupar en grups de quatre, per la manera com la mètrica es correspon amb la sintaxi de les oracions.

En aquest sentit, el nombre total d'estrofes és de 166, dividides aquestes en 74, 43 i 49, segons si pertanyen al primer, segon o tercer cant. Encara que el nombre d'estrofes per cant és idèntic al de *La Alonsiada* castellana, hem de tenir en compte que en la traducció d'Albertí no totes les estrofes tenen el mateix nombre de versos. Així, les estrofes 126, 130 i 155, totes de l'últim cant, estan formades per aplegats, constituint tres estrofes de dos versos cadascun. Aquest fet no es donava en l'obra original, en què totes les estrofes sí que tenien el mateix còmput versal.

En relació amb l'anàlisi sil·làbica, estem davant de versos de dotze síl·labes, és a dir, són dodecasíl·labs o alexandrins³¹³. El còmput és isosil·làbic, ja que es manté inalterat en tota l'obra, i d'art major, perquè és superior a les huit síl·labes. Podem representar cadascuna de les estrofes de la següent manera gràfica:

Vers 1:

Vers 2:

Vers 3:

Vers 4:

(On ... representa una síl·laba).

Quant a l'anàlisi accentual, cal que distingim els cants primer i segon del tercer, ja que funcionen de manera diferent. Així, en els cants primer i segon, hi ha un patró

³¹³ Ara ja sí, com que comentem *L'Alonsiada* catalana, farem servir la terminologia corresponent al català. Per tant, no hem de confondre el vers alexandrí català de què parlem ara (dotze síl·labes) amb el vers alexandrí castellà (catorze síl·labes).

que es repeteix periòdicament en estrofes de quatre versos. En aquestes estrofes, els versos primer i segon localitzen el seu accent en la penúltima síl·laba i, per tant, són paroxítons. En canvi, en els versos tercer i quart, l'accent recau sobre l'última síl·laba, de manera que es tracta de versos oxítons. Igualment, com que en els dos primers versos l'accent recau sobre la síl·laba onzena (senar) parlem d'un ritme accentual troqueu. Al contrari, en els dos darrers versos, l'accent recau sobre la síl·laba dotzena (parell), raó per la qual aquests versos tenen un ritme iàmbic.

Com que l'accent principal recau de manera diferent en els parells de versos 1 i 2, i 3 i 4, el ritme també és diferent en uns i altres. A més, com que es tracta de versos compostos, ja que estan formats per grups sil·làbics de 6+6, caldria buscar un accent secundari en la primera meitat de cada vers. Nosaltres els hem analitzat, però no sembla que hi haja cap patró regular pel que fa a aquests accents secundaris. Per tant, podem esquematitzar les estrofes dels dos primers cants de la següent manera:

Vers 1: ' ...
 Vers 2: ' ...
 Vers 3: ' ...
 Vers 4: ' ...

(On l'accent marca la síl·laba accentuada).

En canvi, en el tercer cant, la norma s'inverteix. Per tant, són els versos primer i segon de cada estrofa els que tenen l'accent en l'última síl·laba (la dotzena), raó per la qual són oxítons i iàmbics. Al contrari, els versos tres i quatre, passen ara a tenir l'accent en la penúltima síl·laba (l'onzena), de manera que són paroxítons i troqueus. Conseqüentment, en el tercer cant ens trobem amb una inversió del ritme general del poema. La resta de consideracions relatives als accents secundaris s'apliquen igualment en aquest cant. Gràficament, les estrofes del tercer cant responen al patró següent:

Vers 1: ' ...
 Vers 2: ' ...
 Vers 3: ' ...
 Vers 4: ' ...

(On l'accent marca la síl·laba accentuada).

En relació amb les pauses, els versos estan agrupats en estrofes de quatre versos, mantenint així la mateixa estructura que en l'edició original de Ramis. La pausa més rellevant és la que separa entre si aquests mateixos grups de quatre versos, que dona lloc a una pausa estròfica. Bona part d'aquestes pauses estròfiques van representades gràficament per un punt i seguit, o un punt i coma. Tanmateix, aquesta norma no és general en tot el poema i a vegades hem trobat aquests signes de puntuació en posicions que no els haurien de correspondre segons el ritme. La seua posició, en contra de la regularitat del poema, fa pensar que aquestes excepcions no són pròpiament pauses estròfiques i que l'ús de la puntuació és causada més aviat per necessitats sintàctiques que no pas líriques. A banda de les pauses estròfiques, també hi ha pauses versals al final de tots els versos, així com pauses internes³¹⁴, causades per la divisió dels versos en dos hemistiquis de sis síl·labes, separats a través d'una cesura. Aquesta partició provoca una pausa interna després de la síl·laba sisena del primer hemistiqui de cada vers. Per tant, l'esquema de les pauses del poema és el següent:

Cants I i II

Vers 1: / ' ... ,
 Vers 2: / ' ... ,
 Vers 3: / ' ... ,
 Vers 4: / ' ...

Cant III

Vers 1: / ' ... ,
 Vers 2: / ' ... ,
 Vers 3: / ' ... ,
 Vers 4: / ' ...

(On la barra representa la cesura; la coma, una pausa versal;
 i el punt i seguit, la pausa estròfica).

Pel que fa al to del poema, ja hem vist abans com depén de tres factors: la longitud del vers, la longitud de les pauses i l'actitud de l'emissor. En aquest cas, la longitud dels versos és elevada, ja que es tracta de versos d'art major de dotze síl·labes. Les pauses també són llargues (una cada quatre versos) i a més comptem amb altres dues pauses complementàries, una interna (cesura) després de la sisena síl·laba del primer hemistiqui, i altra versal, que es correspon amb la dotzena síl·laba del vers (o

³¹⁴ La cesura que trobem en *L'Alonsiada* d'Albertí, però no en la en Ramis, és causada pel pas d'onze a dotze síl·labes en la traducció al català. Tal com hem vist abans, onze és el nombre màxim de síl·labes que es poden pronunciar entre dues pauses en la majoria de llengües romanç. Per tant, el pas de versos d'onze a dotze síl·labes obliga a crear una pausa intermèdia que facilite la lectura o recitació de la composició.

sisena del segon hemistiqui). De la mateixa manera que en *La Alonsiada* de Ramis, l'actitud predominant és la de l'enunciació, encara que també hi ha algunes interrogacions retòriques i exclamacions. En definitiva, podem concloure que el to de l'edició catalana sembla que té la voluntat de ser més greu i elevat, ja que, si bé l'actitud de l'emissor és la mateixa, els versos són més llargs i hi ha una major quantitat de pauses. Novament, aquest to és idoni per al tema històric i èpic de la composició.

Quant a la rima, abans ja hem comentat que les estrofes estan formades per agrupacions de quatre versos. Els tres cants estan composts respectivament per 74, 43 i 49 estrofes, totes de quatre versos, excepte les estrofes 126, 130 i 155, que solament en tenen dos. Per tant, el còmput total d'estrofes és de 166 estrofes, les mateixes que té l'edició de Ramis. Totes les estrofes mantenen la següent estructura:

Cants I i II

Vers 1: / -a- ... ,
 Vers 2: / -a- ... ,
 Vers 3: / -b- ... ,
 Vers 4: / -b-

Cant III

Vers 1: / -a- ... ,
 Vers 2: / -a- ... ,
 Vers 3: / -b- ... ,
 Vers 4: / -b-

(On -a- i -b- representen síl·labes amb rimes determinades).

Per tant, la rima de la composició és total, ja que tots els versos rimen entre si. La rima també és consonant, perquè rimen totes les vocals i consonants que hi ha a partir de l'última síl·laba tònica de cada vers. L'esquema rítmic que predomina és AABB-CCDD-EEFF-etc., un tipus de rima també coneguda com a caudada³¹⁵.

En relació amb l'anàlisi global del text, estem de nou davant d'una obra poliestròfica solta, sense versos o estrofes que s'hi repeteixen periòdicament. Totes les estrofes són isomètriques i estan formades per versos alexandrins en rima caudada i consonant. L'axis rítmic, que marca el ritme estròfic, en el cas dels dos primers cants, es

³¹⁵ Com a tret excepcional d'aquesta composició, cal destacar que alguns parells de versos únicament rimen entre si des del punt de vista fonètic, però no gràfic. Els parells de versos que no rimen entre si són els següents: 9 i 10 (*die, sia*); 37 i 38 (*Pere, bandera*); 77 i 78 (*santas, antes*); 161 i 162 (*are, repara*); 301 i 302 (*lleugeres, primeras*); 373 i 374 (*terribla, distinguible*); 479 i 480 (*encare, cara*); 539 i 540 (*sia, die*); 543 i 544 (*muradas, fabricades*); 563 i 564 (*estrictas, districtes*); 607 i 608 (*respectable, afabla*); 639 i 640 (*are, cara*); i 655 i 656 (*alegria, die*). Aquestes mancances de rima visual són causades per la neutralització fonètica de les vocals *a* i *e* àtones en una vocal neutra [ə], pròpia del sistema vocàlic menorquí.

troba en la síl·laba onzena dels versos primer i segon, i en la síl·laba dotzena dels versos tercer i quart. Aquest patró s'inverteix en l'últim cant, on l'axis rítmic recau en la síl·laba dotze dels versos primer i segon, i en la síl·laba onze en els versos tercer i quart.

Pel que fa a les implicacions que tenen les decisions d'Albertí, cal que destaquem el caràcter singular del vers alexandrí. Respecte d'aquest vers, Bargalló (1991, p.105-106) observa:

El seu nom —la seua denominació és l'única dels nostres versos que no es basa en la seva quantitat numèrica— prové del *Roman d'Alexandre*, del segle XII. L'alexandrí, en la seva forma més habitual (6+6), és un vers de forta tradició en la literatura catalana. El seu conreu ha estat llarg i ininterromput en la nostra poesia folklòrica. Quant a la culta, Ramon Llull ja l'utilitzà per a la confecció del seu extens *Lo Desconhort*. [...] Ramon Muntaner també treballà l'alexandrí —que no fou conreat pels poetes de la nostra lírica clàssica. Més tard, els neoclàssics i romàntics, per evident influència francesa —n'és el vers nacional— el conrearen de nou.

En aquest sentit, l'elecció del vers sembla molt acurada, ja que Albertí, de la mateixa manera que Ramis, també s'adreçava a un públic molt concret. Així, si el primer va fer servir el romanç heroic per a complaure els lectors castellans, el segon va optar per un metre que fora adequat, no solament per cantar les gestes èpiques de la que devia considerar la seua pàtria, sinó també que l'incloguera a ell mateix en la tradició de la poesia culta i catalana.

En resum, i per a evidenciar les diferències entre les dues Alonsíades, hem sintetitzat les principals divergències que hi ha en matèria de mètrica, entre un text i l'altre, en la següent taula comparativa:

La Alonsiada,
de Joan Ramis

L'Alonsiada,
de Vicenç Albertí

Informació general

Llengua	Castellà		Català	
Nombre de versos per cant	Total: 664	1r cant: 296 2n cant: 172 3r cant: 196	Total: 658	1r cant: 296 2n cant: 172 3r cant: 190
Nombre d'estrofes per cant	Total: 166	1r cant: 74 2n cant: 43 3r cant: 49	Total: 166	1r cant: 74 2n cant: 43 3r cant: 49
Nombre de versos per estrofa	4 (regular en tot el poema)		4, excepte les estrofes 126, 130 i 155, que en tenen 2	

Anàlisi sil·làbica

Metre sil·làbic	Hendecasíl·lab (11)	Alexandrí (6+6)
Regularitat	Isosil·làbica	Isosil·làbica
Art	Major	Major

Anàlisi accentual

Accent versal	Paroxíton en tots els versos de tots els cants	1r i 2n cant: Vers 1: paroxíton Vers 2: paroxíton	3r cant: Vers 1: oxíton Vers 2: oxíton
---------------	--	---	--

		Vers 3: oxíton Vers 4: oxíton	Vers 3: paroxíton Vers 4: paroxíton
Ritme de l'accent	Iàmbic en tots els versos de tots els cants	1r i 2n cant: Vers 1: troqueu Vers 2: troqueu Vers 3: iàmbic Vers 4: iàmbic	3r cant: Vers 1: iàmbic Vers 2: iàmbic Vers 3: troqueu Vers 4: troqueu
Anàlisi pausal			
Pauses	Estròfiques: cada quatre versos Versals: regulars, després de la síl·laba 11 de cada vers Internes: no regulars	Estròfiques: cada quatre versos Versals: regulars, després de la síl·laba 12 de cada vers Internes: regulars, després de la síl·laba 6 de cada vers	
Anàlisi tonal			
To	<p>Greu {</p> <ul style="list-style-type: none"> Longitud versal: elevada (11 síl·labes) Longitud pausal: elevada (2 tipus de pausa regular). Actitud: enunciativa, amb exclamacions i interrogacions 	<p>Greu {</p> <ul style="list-style-type: none"> Longitud versal: elevada (12 síl·labes) Longitud pausal: elevada (3 tipus de pausa regular). Actitud: enunciativa, amb exclamacions i interrogacions 	

Anàlisi rítmica		
Esquema rítmic	<i>Romance heroico</i> —A—A	Caudada AABB-CCDD-EEFF...
Tipus de rima	Assonant	Consonant

Taula 3. Resum comparatiu de les divergències existents entre les Alonsíades de Ramis i Albertí.

Elaboració pròpia.

Arribats a aquest punt, podríem discutir quina de les dues composicions té més mèrit des del punt de vista de la mètrica. De *La Alonsíada* de Ramis destaca la regularitat predominant en totes les característiques del poema. Així, trets com el nombre de versos per estrofa, l'accent versal i el ritme de l'accent són homogenis en tota l'obra, independentment del cant en què ens trobem. Tals característiques evidencien un alt grau de coneixement dels preceptes de la mètrica llatina i castellana, així com un gran domini del llenguatge, per part de l'autor.

Per contra, es podria argumentar que Ramis fa ús de versos hendecasíl·labs, de menor longitud que els dodecasíl·labs i sense cesura, i, per tant, més fàcils de treballar. A més, l'esquema rítmic, assonant i en versos alterns, presenta menys complexitat que altres tipus de rima, ja que tots els versos no han de rimar necessàriament entre si. En qualsevol cas, ambdues característiques es poden atribuir a la seua voluntat d'escriure un *romance heroico* castellà, que, com hem vist, és una forma fixa de la poesia castellana. Per aquest motiu, les mancances mencionades poden veure's com a intencionals i no com a limitacions de la seua aptitud lírica. En canvi, menys justificació trobem en un recurs que es repeteix diverses vegades al llarg del poema i que consisteix en la repetició de mots innecessaris, tot per aconseguir el còmput sil·làbic desitjat³¹⁶.

³¹⁶ Aquest fenomen el trobem en els següents versos del poema: 1, «Este es el dia, el dia memorable»; 4, «la santa fe, la fe de Jesucristo»; 25, «Mas no tardaron, no, los agarenos»; 38, «cuando a Mahón, a nuestro Mahón, vino»; 50, «llama su Alonso, Alonso su buen hijo»; 99, «alegres no estarán, no, sino cuando»; 100, «lo vean todo, todo sumergido»; 188, «mas él no cede, no, a su enemigo»; 216, «vamos a ellos, vamos, hijos míos»; 222, «marchan al moro, al moro a combatirlo»; 265-266, «Embisten todos despreciando el miedo / embisten y dan pruebas de heroísmo»; 301, «Toda plumas, toda ojos, toda lenguas»; 348, «Tan fuerte era el dolor, tan opresivo»; 353-355, «No le gustaban, no, las arboledas; / no los gorjeos de los pajaritos; / no las flores con toda su fragancia»; 369-370, «Aquí el temor, aquí el espanto crece, / aquí son los desmayos repetidos»; 393-394, «¡Oh, qué dolor para su esposa Zaida! / Para Zaida, que apenas lo ha sabido»; 438-439, «solo es para decir: «Osmán, te sigo; / te sigo en todo como lo has deseado»; 441, «Yo moriré y moriré cristiana»; 471-472, «nuestro monarca, pío y victorioso, / nuestro

Pel que fa a *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí, aquesta destaca per utilitzar un vers més llarg i una major quantitat de pauses, ja que a les versals i estròfiques de Ramis, n'afegim una interna en cada vers, la cesura entre els dos hemistiquis que els componen. Com hem vist, són dues qualitats que repercuteixen en el to del poema, més greu i elevat com major és la longitud dels versos i més pauses hi ha. Igualment, també cal remarcar l'ús d'una rima caudada, consonant i que afecta a tots els versos de la composició, una característica que demostra un gran treball i planificació dels versos per part de l'autor. A aquestes habilitats hem de sumar, a més, les aptituds traductològiques d'Albertí, que són palpables en el fet que l'escriptor partia d'un text alié, en altra llengua i, tanmateix, va ser capaç de mantenir l'argument original, pràcticament vers a vers.

Per altra banda, la composició d'Albertí no manté algunes de les seues característiques durant tota la peça. Es tracta de les tres estrofes de dos versos del cant tres, que suposen un trencament respecte a la resta del text, i dels canvis d'accent i ritme que hi ha en el tercer cant, enfront de la regularitat del primer i segon. D'aquesta forma, sembla que Albertí, malgrat el seu talent, no va ser capaç d'adaptar l'obra original sense afegir irregularitats a la mètrica.

Quant a la percepció que els autors tenien de l'original i la traducció, ens consta l'opinió de Ramis, que, en una carta³¹⁷ adreçada a Albertí, li dona les gràcies per la seua tasca traductològica. Amb tal propòsit, Ramis li confessa que «El dit treball de vostra mercè me fa confiar que, ajudat de la valentia de son ingeni, podran passar a la posteritat axí l'original com la traducció». En aquestes línies, l'escriptor es mostra conscient que és a través de la traducció d'Albertí que ambdós textos es consolidaran com a obres de relleu.

Alonso, se ocupa en lo divino»; 473-474, «La santa religión se le presenta, / la santa religión de Jesucristo»; 529-530, «Alonso, generoso hasta lo sumo, / Alonso, padre amante de sus hijos»; 549-550, «Se enarbola la cruz en la isla toda, / la santa cruz que es, del cristiano, el signo»; 597-598, «El cielo, Alonso, aprueba tu conquista, el cielo la confirma agradecido»; 610-611, «volverá a obtener su propio obispo; / su obispo y, con él, la grey cristiana» i 637, «Tendrá Mahón, tendrá sus almacenes».

³¹⁷ Aquesta carta es trobava com a paratext en l'edició original d'Albertí; per tant, l'hem editada juntament amb el conjunt de l'obra i l'hem analitzada amb més profunditat en l'apartat relatiu als paratextos.

4.4.4. Les fonts

Un dels aspectes de les dues *Alonsíades* que gairebé no ha sigut analitzat és el de les fonts que jauen a la seua base i fonamenten la veracitat dels esdeveniments històrics narrats. Es tracta, tanmateix, d'un aspecte força important, donades la trajectòria historiadora de l'autor i la doble naturalesa del text, narratiu, però també historiogràfic.

De fet, tal com indiquen Pons i Salord (1985, p.7), «és la tasca d'investigació històrica a què Ramis es dedicava de manera absorbent en el darrer període de la seva vida la que li ofereix, òbviament, la base per a la construcció del seu poema». En aquest sentit, remetem a *Usos y costumbres antiguos y modernos de los habitantes de Menorca*, l'esborrany del 1787 que el menorquí va utilitzar com a fonament del primer volum de la seua *Historia civil y política de Menorca*, del 1819. Els trenta-dos anys entre un títol i l'altre són rellevants per dos motius: per una banda, perquè evidencien la voluntat ramisiana de deixar per escrit als seus compatricis la història de Menorca, així com la persistència i resiliència de l'autor per a completar un projecte que l'ocuparia durant dècades; de l'altra, perquè és durant aquests anys que desenvolupa la major part de la seua carrera historiogràfica i, per tant, el període durant el qual entraria en contacte amb un major nombre de fonts documentals.

Si com a poeta, Ramis ens deixa en *La Alonsíada* una de les mostres d'èpica més clares de l'edat moderna catalana, com a historiador no es queda arrere i realitza un gran esforç per tal de demostrar la veracitat dels successos descrits, en línia amb els principis del criticisme històric: racionalitat, rigor, erudició... És en aquest punt on cobra una importància fonamental l'aparat de notes històriques que acompanyen el text líric. Així, mitjançant notes numèriques, el menorquí es desvia de l'obra principal per a citar els autors de què ha extret la informació, comparar les diferents versions existents i, en alguns casos, decantar-se'n per la que creu més pròxima a la realitat. Tant és així que és el mateix autor qui ens explica el paper de les notes històriques en el pròleg del text:

La historia política de esta isla [...] he creído deber celebrarla y darla al público en la composición poética que sigue, acompañándola con las notas que he considerado conducentes a la mayor aclaración de este memorable suceso. Por ellas verán los lectores que he procurado conservar la sustancia de los hechos,

arreglándome a lo que nos dicen los autores de mejor fama y reputación que han escrito de esta conquista.

De les poques ratlles que s'han escrit sobre les notes històriques de *La Alonsiada*, la majoria tenen a veure amb la influència que les *Cròniques de Espanya fins ací no divulgades*, compilades per l'historiador i arxiver de l'Arxiu Reial de Barcelona, Pere Miquel Carbonell, entre els anys 1495 i 1513³¹⁸. Efectivament, les referències a Carbonell i la seua obra són contínues al llarg del text, però no són les úniques. I és que, en les notes històriques, al costat del cognom de l'arxiver barceloní, és freqüent trobar-ne d'altres en què els que s'han acostat a *La Alonsiada* han aprofundit menys. Parlem de casos com els de Desclot, Muntaner, Dameto, Binimelis o Zurita, sobre els quals, les poques mencions que s'han fet, s'han centrat a evidenciar la diversitat de fonts:

La Alonsiada parteix de la documentació històrica, científicament ressenyada a les notes, tal com correspon a la formació i a la mentalitat de l'home il·lustrat que era Joan Ramis: des de les cròniques medievals (Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere Miquel Carbonell) i els historiadors moderns (Dameto, Binimelis, Zurita...) fins als coetanis, com Antoni de Capmany (Bagur *et al.*, 1996, pp. 74-75).

O, en altres paraules, com s'exposa en el pròleg de l'edició facsímil amb què comptem:

La Alonsiada [...] és instruïda sobre la base de la documentació històrica, científicament ressenyada a les notes, tal com correspon a la formació i a la mentalitat d'home il·lustrat que sempre fou Joan Ramis [...] aprofita des dels cronistes medievals (Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere Miquel Carbonell) i els historiadors catalano-aragonesos del XVI-XVII (Dameto, Binimelis, Zurita, Feliu de la Penya...) fins a obres del XVIII, com les *Memorias históricas* d'Antoni de Campany (Pons i Salord, 1985, p. 8).

³¹⁸ Vegeu, entre d'altres, Sastre (1991, p. 50), Alcoberro (1997, vol I, p. 73), Carbonell (2010) i Marfany (2016, p. 51).

Certament, la direcció apuntada per aquests autors és correcta: l'espina dorsal del text està fornida mitjançant les aportacions de múltiples veus, preferentment d'autoritats en matèria històrica, extretes de diverses èpoques; en canvi, s'obvia la presència d'una gran quantitat de fonts diverses, no necessàriament historicistes. La conjuminació de fonts diplomàtiques i literàries dona com a resultat un complex entramat de fonts subjacent en les notes històriques de *La Alonsiada*, a la vegada que constitueixen una plètor de referències literàries, religioses, culturals, jurídiques, epigràfiques i històriques que posa de manifest l'amplitud i profunditat de l'univers intel·lectual ramisià. En les properes pàgines, doncs, tractarem de donar-ne el full de ruta.

4.4.4.1. Classificació de les fonts

A l'hora d'estudiar les diferents obres en què Ramis es va inspirar, el primer que hem fet ha sigut elaborar un índex de tots els autors i obres que el menorquí menciona en les notes històriques que acompanyen el poema. La informació després apareix resumida en la següent taula, amb els autors i obres numerats segons l'ordre d'aparició.

Número	Referència
1	Miquel Carbonell, P. (1513), <i>Cròniques de Espanya fins ací no divulgades</i> [a partir d'un anònim del 1287].
2	Horaci (c. 19 aC), <i>Epístola als Pisons</i> o <i>Ars poetica</i> .
3	Anònim (1575), <i>Pedimento de los jurados de Menorca de 8 de gener de 1575</i> .
4	Feliu de la Penya, N. (1709), <i>Anales de Cataluña</i> .
5	Ovidi (c. 8 dC), <i>Les metamorfosis</i> .
6	Sannazaro, J. (1526), <i>De partu Virginis</i> .
7	Dameto, J. (1632), <i>Historia general del Reino de Mallorca</i> .

8	Pastoret, C. E. (1787), <i>Zoroastre, Confucius et Mahomet comparés comme sectaires, législateurs et moralistes.</i>
9	Capmany, A. (1779-1792), <i>Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona.</i>
10	Veronensis, L. (?), <i>Carmen rerum in Majorica pisanorum anno 1115.</i>
11	Pascual, A. R. (1789), <i>Descubrimiento de la aguja náutica, de la situación de América, del arte de navegar y de un nuevo método para el adelantamiento de las artes y las ciencias.</i>
12	Maragone, B. (1181?), <i>Annales pisani.</i>
13	Le Febvre de Saint-Marc, C. H. (1763), <i>Abrégé chronologique de l'historié générale d'Italie.</i>
14	Ramis, J. (1819), <i>Historia civil y política de Menorca, que empieza en los tiempos más antiguos y acaba a principios de la era cristiana.</i>
15	Sigonius, C. (1580), <i>De regno italiae.</i>
16	Rustico da Caschifellone, C. (1163?), <i>Annales ianuenses.</i>
17	Muratori, L. A. (1723-1738), <i>Rerum italicarum scriptores.</i>
18	Hermilly, N. G. (1777), <i>Histoire du Royaume de Majorque avec ses annexes.</i>
19	Binimelis, J. (1595), <i>Història general del Regne de Mallorca.</i>
20	Zurita, J. (1562-1580), <i>Anales de la Corona de Aragón.</i>
21	Ramis, J. (1815), <i>Extracto del Pariatge.</i>
22	Desclot, B. (1288), <i>Llibre del rei en Pere d'Aragó e dels seus antecessors passats.</i>
23	Muntaner, R. (1325-1328), <i>Crònica.</i>
24	Zapiña, N. (1398), <i>Ban del 2 de febrer de 1398.</i>

25	Abarca, P. (1682-1684), <i>Los reyes de Aragón en anales históricos</i> .
26	Gómez, B. (1584), <i>Historia del muy alto e invencible rey don Jaime de Aragón, primero deste nombre, llamado el Conquistador</i> .
27	Anònim (1568), <i>Libro del real patrimonio sobre laudemios</i> .
28	Virgili (c. 29 aC-19 aC), <i>Eneida</i> .
29	Làpida aràbiga del castell de Santa Àgueda.
30	Plini el Vell (c. 77 dC), <i>Naturalis historia</i> .
31	Pomponi Mela (c. 43 dC), <i>De situ orbis</i> .
32	Ramis, J. (1816), <i>Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1805</i> .
33	Ramis, J. (1817), <i>Inscripciones romanas que existen en Menorca y otras relativas a la misma, sacadas de varios escritores, suplidas e ilustradas en cuanto se ha podido</i> .
34	Alfons III d'Aragó (1301), <i>Reial ordre del 30 d'agost de 1301</i> .
35	Joan I d'Aragó (1398), <i>Reial ordre del 27 de maig de 1398</i> .
36	Pere IV d'Aragó (1367), <i>Reial ordre del 17 de maig de 1367</i> .
37	Pere IV d'Aragó (1386), <i>Reial ordre del 5 de desembre de 1386</i> .
38	Felip II de Castella (1598), <i>Reial ordre del 22 de juny de 1598</i> .
39	Pere IV d'Aragó (1350), <i>Reial ordre del 16 de desembre de 1350</i> .
40	Ménage, G. (1693-1694), <i>Menagiana, ou les bons mots et remarques critiques, historiques, morales, etcetera d'érudition de monsieur Ménage. Recueillies par ses amis</i> .
41	Real Academia Española (1726-1739), <i>Diccionario de autoridades</i> .
42	Ramis, J. (1817), <i>Varones ilustres de Menorca y noticia de sus apellidos que más se han distinguido en ella</i> .
43	Sandoval, P. (1634), <i>Historia del emperador Carlos V, rey de España</i> .
44	Pius VI (1795), <i>Butla papal del 23 de juliol de 1795</i> .

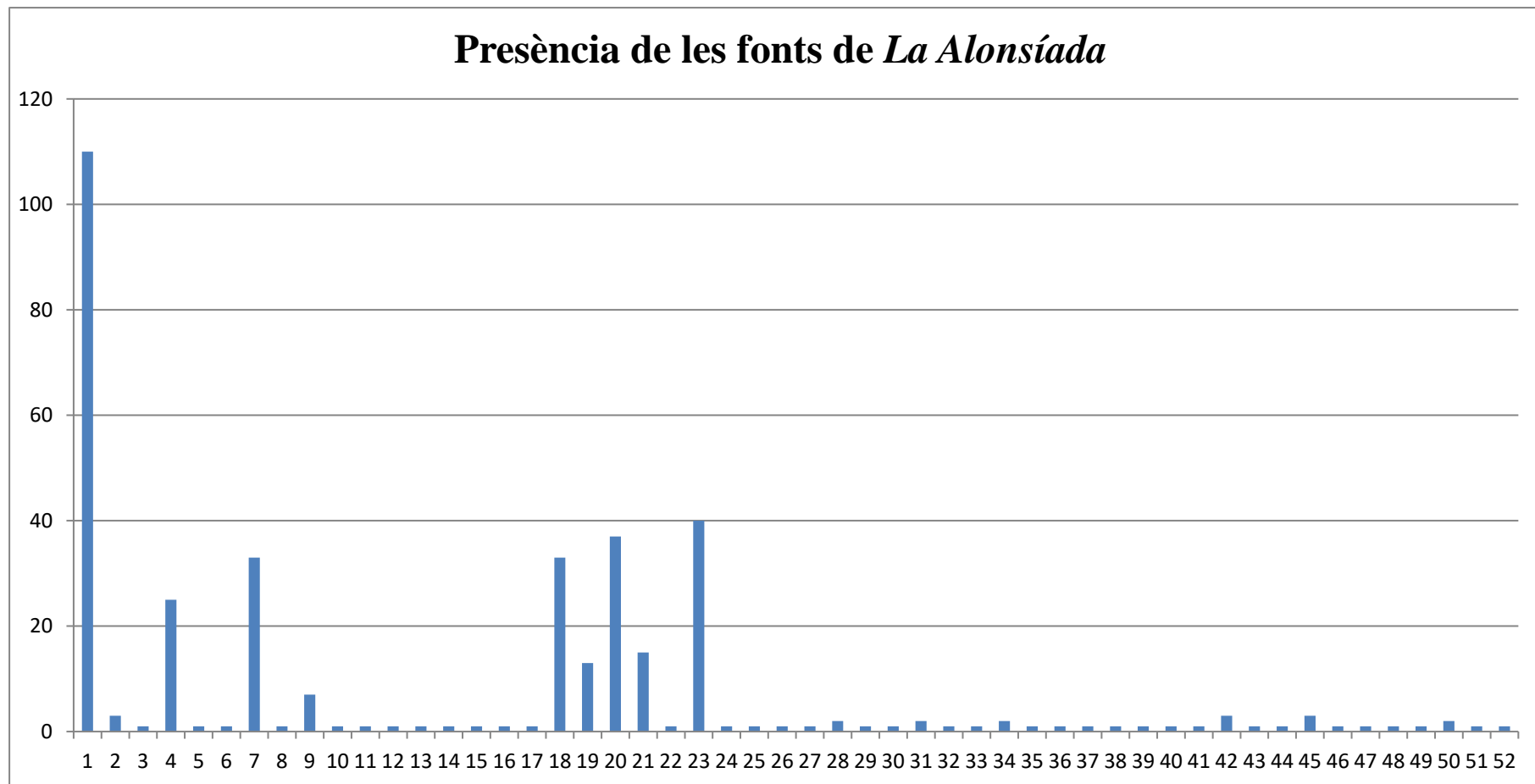
45	Roig, A. (1787) (ed.), Sever de Menorca, <i>Carta o epístola severiana</i> .
46	Chaudon, L. M. (1789), <i>Nouveau dictionnaire historique; ou, Histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom</i> .
47	León de Mendiola, M. (1815), <i>Oración fúnebre en elogio del ilustrísimo y reverendísimo señor don Antonio Juano, dignísimo obispo de Menorca</i> .
48	Carles IV d'Espanya, <i>Reial ordre del 9 de juliol de 1793</i> .
49	Carles IV d'Espanya, <i>Reial ordre del 12 d'abril de 1793</i> .
50	Armstrong, J. (1752), <i>The history of the island of Minorca</i> .
51	Inscripció anglesa de l'illa d'en Pintot.
52	Làpida del portal de Pont des Castell.

Taula 4. Llista de fonts referenciades per Joan Ramis en les notes històriques de *La Alonsiada*.

Elaboració pròpia.

Com veiem, la quantitat d'obres i autors mencionats ultrapassa per molt el grapat de títols i cognoms que ha donat la crítica que fins al moment s'ha ocupat de *La Alonsiada*³¹⁹. Per tal de constatar la preeminència d'unes fonts sobre altres, hem realitzat un recompte del nombre de vegades que cada autor i obra és mencionat o reproduït de manera textual. En la següent gràfica presentem les dades extretes d'aquest recompte:

³¹⁹ D'aquesta manera, notem una significativa diferència entre la desena de noms que mencionen Pons i Salord (1985, p.8) i la més d'una cinquantena que es poden localitzar en les notes de l'obra. El fenomen es pot explicar pel fet que la majoria de textos citats per Ramis tan sols hi apareixen en una o dues ocasions. Així, és comprensible que els autors i obres que han transcendit com a fonts de *La Alonsiada* siguin aquells que es repeteixen múltiples vegades, mentre que els que apareixen menys vegades hagen sigut obviats. Pons i Salord (1985, p.8), en el pròleg de l'edició facsímil de les dues Alonsiades, únicament mencionen les obres de Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere Miquel Carbonell, Joan Dameto, Joan Binimelis, Jerónimo Zurita, Narcís Feliu de la Penya i Antoni de Campany.

Gràfica 1. Relació de fonts i la seua aparició en les notes de *La Alonsiada*, de Joan Ramis.

La numeració de les fonts es correspon amb la proposada en la taula 4. Elaboració pròpia.

A partir de les de la freqüència d'aparició i de les tipologies de cada peça, hem classificat els textos referenciats per Joan Ramis en nou grups diferents, que són els següents: fonts històriques —al seu temps dividides segons la freqüència d'aparició, en molt freqüents, freqüents i poc freqüents—, obres ramisianes, fonts epigràfiques, textos diplomàtics, textos de caràcter religiós, obres clàssiques i diccionaris. Tot seguit, passem a repassar-los un per un.

El primer grup, el de les fonts històriques molt freqüents, considerem que està format per un únic títol, les *Chròniques de Espanya fins ací no divulgades*, atribuïda freqüentment a Pere Miquel Carbonell i publicada el 1513. Hem optat per separar-lo de la resta perquè, com hem vist en la gràfica d'aparicions de les fonts, la seua presència és, amb diferència, la més consistent en el text. De fet, el seu nombre d'aparicions pràcticament triplica la de la segona fonts més habitual en les notes històriques de *La Alonsiada*. Això ens indueix a pensar que el més probable és que Ramis utilitzara les *Chròniques de Espanya* com a guia, com a un eix vertebrador a partir del qual establir uns esdeveniments que aniria completant amb la resta de fonts.

Tot i que Ramis mateix cita Carbonell com a autor de les *Chròniques de Espanya* del 1513, en realitat, la informació que va utilitzar a l'hora de redactar *La Alonsiada* prové d'un fragment concret de les cròniques mateixes. Es tracta de l'anomenada *Conquesta de l'illa de Menorca*, un text anònim del 1287, que, ara sí, Carbonell va copiar per a incloure'l en el seu conjunt de cròniques, a principis del 1497³²⁰. Així es desprén del fragment que clou la relació de l'illa de Menorca: «Ací acaba la conquesta de l'illa de Menorca, per mi, Pere Miquel Carbonell, feta transcriure del vertader original, lo qual hui en dia, —comptam 11 de febrer de l'any 1497,— se troba recondit en la illa de Menorca» (Montobbio, 1997, p. 43).

Seguidament a la *Conquesta de l'illa de Menorca* de Carbonell, els altres textos que més vegades són citats en les notes són un seguit de peces que hem denominat fonts històriques freqüents. En tots els casos es tracta d'obres historiogràfiques, d'autors i èpoques diverses, tant medievals com modernes, escrites principalment en català o castellà, amb l'excepció del text d'Hermilly, en francès. Ramis sol recórrer a aquests autors amb dues finalitats: o bé per a omplir els buits en l'obra de Carbonell, o bé per a contrastar aquells punts en què dues fonts són contradictòries.

³²⁰ De manera alternativa, també ha rebut els títols de *Crònica menorquina* (Bofarull, 1886, vol. 3, p. 554) o *Llegenda de la conquesta*, segons un escrit dels jurats de Menorca datat el 8 de gener del 1575 (Montobbio, 1997, p. 9).

En concret, aquest grup està format, en ordre cronològic, per la *Crònica*, de Ramón Muntaner (1325-1328)³²¹; els *Anales de la Corona de Aragón*, de Jerónimo Zurita (1562-1580)³²²; la *Història general del Regne de Mallorca*, de Joan Binimelis (1595)³²³; la *Historia general del Reino de Mallorca*, de Joan Dameto (1632)³²⁴; els *Anales de Cataluña*, de Narcís Feliu de la Peña (1709)³²⁵; la *Histoire du Royaume de Majorque avec ses annexes*, de Nicolas-Gabriel Vaquette d'Hermilly (1777)³²⁶; i les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, d'Antoni de Capmany (1779-1792)³²⁷.

Amb el títol de fonts històriques poc freqüents, remetem a un conjunt molt ampli i heterogeni de textos historiogràfics que Ramis cita a penes una o dues vegades en les notes. L'autor normalment les utilitza per a documentar fets que no tenen a veure directament amb la conquesta d'Alfons III, però que ofereixen dades significatives sobre altres aspectes. Tot i la diversitat de les fonts, hi trobem alguns patrons que ens permeten classificar-les, al seu temps, en alguns subgrups.

Un primer subgrup està conformat pels textos *Carmen rerum in Majorica pisanorum*, de Laurentii Veronensis (1115)³²⁸; *Annales ianuenses*, de Caffaro di Rustico da Caschifellone (1163?)³²⁹; *Annales pisani*, de Bernardo Maragone (1181); *De regno italiae*, de Carlo Sigonio (1580)³³⁰; *Rerum italicarum scriptores*, de Ludovico Antonio Muratori (1723-1738); *Abrégé chronologique de l'histoire générale d'Italie*, de le Febvre de Saint-Marc (1763)³³¹; *Descubrimiento de la aguja náutica, de la situación de América, del arte de navegar y de un nuevo método para el adelantamiento de las artes y las ciencias*, de Antonio Raimundo Pascual (1789). Es tracta de peces, la majoria estrangeres, escrites en llatí, italià, francès i castellà. Ramis les utilitza prompte, en les notes històriques sis i set del primer cant, per a documentar la història de Menorca durant l'edat mitjana i, més concretament, el domini islàmic i la croada pisanocatalana

³²¹ En concret, Ramis menciona els capítols 170 (p. 136) i 172 (pp. 137-138).

³²² Vol. I, llibres III (cap. 10, p. 134; cap. 14, pp. 138-139) i IV (caps. 14-16; 20, pp. 245-246; 22; 73, p. 300; 81, p. 305; 88, pp. 300 i 310-311; 122, p. 347). Vol. II, llibre VIII (cap. 51, p. 252).

³²³ Llibre III, caps. XXXI i XLV.

³²⁴ Llibres II (§8, p. 237) i III (§4, pp. 339, 378-379, 411-416).

³²⁵ Volum II, llibres XI (cap. 8, p. 41 i cap. 16, pp. 77-78) i XII (cap. I, pp. 107-109, 118).

³²⁶ Part I, pp. 40-42, 78-80, 102-103 i 112-120.

³²⁷ Apèndixs als volums II (pp. 22, 93-95) i IV (pp. 130-131).

³²⁸ Ramis no remet directament al text de Laurentii Veronensis, sinó a fragments d'aquest, al seu torn recollits per Capmany (1779-1792, vol II, p. 22).

³²⁹ Inclosos dins de *Rerum italicarum scriptores*, de Muratori (1723-1738), vol. VI.

³³⁰ Vol. IV, p. 698.

³³¹ Vol. III-II, p. 1020.

(1113-1115), en què la república de Pisa i el comtat de Barcelona s'enfrontaren contra l'emirat de Mayurca per tal d'acabar amb la pirateria.

El segon subgrup, més reduït, el componen el *Llibre del rei en Pere d'Aragó e dels seus antecessors passats*, de Bernat Desclot (1288)³³²; la *Historia del muy alto e invencible rey don Jaime de Aragón, primero deste nombre, llamado el Conquistador*, de Bernardino Gómez (1584); i *Los reyes de Aragón en anales históricos*, de Pedro Abarca (1682-1684). Com veiem, tots tres títols se centren en els reis d'Aragó, antecessors d'Alfons III, i són referenciats per Ramis per a discernir certs detalls puntuals.

Finalment, també entre les fonts històriques poc freqüents trobem un subgrup de peces que pareixen funcionar de manera independent i sense relació amb la resta. És el cas de la *Historia del emperador Carlos V, rey de España*, del clergue benedictí Prudencio de Sandoval (1634). Aquest és un cas excepcional per ser l'única font a què Ramis remet centrada en la figura d'un rei d'Espanya, tot i que no l'utilitza per a parlar d'ell, sinó per a documentar un breu passatge sobre l'atac del pirata Barbarossa a Maó, el setembre del 1535³³³.

També hi trobem la *Menagiana ou les bons mots et remarques critiques, historiques, morales, etcetera d'érudition de monsieur Ménage*, un recopilatori fet pels amics de l'erudit francès Gilles Ménage entre el 1693 i el 1694, després de la seua mort i que conté aportacions sobre diferents matèries. Específicament, Ramis cita una reflexió de Ménage en què l'autor evidencia el problema de la numeració dels anys en les obres anteriors al 1350³³⁴.

Clou el grup de fonts poc freqüents la més recent *The history of the island of Minorca*, de l'enginyer anglès John Armstrong (1752). Parlem d'un títol significatiu pel fet que posa de manifest el creixent interès per Menorca entre les elits culturals europees

³³² Ramis la cita com *Historia de Catalunya*. També és més coneguda com la *Crònica de Bernat Desclot*, una de les quatre grans cròniques de la literatura medieval catalana, juntament amb les de Jaume I (1274?), Ramon Muntaner (1325-1328) i Pere el Cerimoniós (1382-1385).

³³³ El passatge concret és el tom II, ll. XXIII, §XVI, pp. 281-284, titulat *Tremecén pide favor a don Carlos. Horruc [Barbarossa] muere a manos de Garcia de Tineo*.

³³⁴ Vol. II, p. 289. En les obres històriques anteriors al 1350 existeix certa problemàtica en la numeració dels anys per la coexistència de dos sistemes diferents. Així, el sistema *ab incarnatione Domini* començava a comptar un any nou a partir del dia de l'encarnació de Crist, el dia de la fecundació de la verge Maria, és a dir, el 25 de març. Per altra banda, el sistema *a nativitate* considerava un any nou a partir del dia del naixement de Crist (el 25 de desembre). Tot i que el sistema *ab incarnatione Domini* era l'oficial, ambdós van conviure fins a la meitat del segle XIV. Aleshores, el 1350, Pere IV d'Aragó va prohibir el sistema *ab incarnatione Domini* per tal d'evitar confusions i reforçar la commemoració del naixement de Crist. Per aquest motiu, en la documentació anterior al segle XIV, les referències als mesos compresos entre desembre i març (com és el cas de la conquesta de Menorca, que va tenir lloc en gener) poden donar lloc a confusions si no se sap quin sistema de numeració dels anys va fer servir l'autor.

a partir dels successius períodes de dominació. De fet, la importància de l'illa seria tal en el joc polític internacional del segle XVIII, que van ser diverses les obres que es van publicar al respecte³³⁵.

Però Ramis no solament utilitza fonts històriques alienes, sinó que moltes vegades remet a títols de la seua pròpia producció. Això ens porta a la quarta tipologia de fonts que empra l'autor, les fonts pròpies. Recordem que entre el 1811 i el 1818, Ramis va dur a terme una importantíssima tasca historiogràfica, motiu pel qual, a l'hora de la redacció de *La Alonsiada* ja comptava amb un corpus ample i profund de treballs.

En concret, les obres ramisianes que hi apareixen citades són el *Extracto del arreglo llamado del Pariatge* (1815a), *Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1805* (1816b), *Inscripciones romanas que existen en Menorca y otras relativas a la misma* (1817a), *Varones ilustres de Menorca y noticia de sus apellidos que más se han distinguido en ella* (1817c) i la *Historia civil y política de Menorca, que empieza en los tiempos más antiguos y acaba a principios de la era cristiana* (1819).

La majoria dels textos ramisians apareixen citats una única vegada, amb la finalitat de no repetir un aclariment que l'autor ja ha fet en altra obra o per a ampliar un punt que, per la seua extensió, no podria ser tractat en les notes històriques. En aquest sentit, l'única excepció seria l'*Extracto del arreglo llamado del Pariatge*, que apareix referenciat múltiples vegades al llarg del text. El fenomen es deu a la natura del text, una compilació jurídica firmada per Jaume III de Mallorca el 1330 per a reorganitzar l'església menorquina, que serveix a Ramis de pretext per a introduir aspectes jurídics i legislatius de l'època.

Al costat de les obres pròpies, la cinquena tipologia de fonts, les epigràfiques, ens recorden el caràcter d'il·lustrat de camp de l'autor que ara ens ocupa i el seu interès per l'epigrafia. I és que, encara que siga de manera puntual, quan Ramis ho considera necessari, introdueix referències a inscripcions i làpides. En són tres: la primera, una làpida aràbiga col·locada sobre la porta principal de la fortalesa de Santa Àgueda, desapareguda el 1784, però referenciada a través de l'obra de Zurita, que indicava l'any

³³⁵ Altres títols estrangers que aprofundiren en Menorca van ser *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca from the year 1744 to 1749*, del metge escocés George Cleghorn (Londres, 1751); *Réflexions générales sur l'Isle Minorque*, del metge francès Claude François Passerat de la Chapelle (París, 1764); i *Geographische und statistische Beschreibung der Insel Minorka*, del capellà militar alemany Christoph Friedrich Heinrich Lindemann (Leipzig, 1786).

en què es va construir la fortalesa i el xeic que va ordenar fer-ho³³⁶. La segona, la inscripció que els anglesos van manar col·locar sobre la porta nord de l'illa d'en Pintot, en què s'afirma que els seus magatzems es van construir entre els anys 1768 i 1776. I, la tercera, una làpida que originalment es trobava a l'arc del portal del Pont des Castell i que, el 1789, quan aquest va ser demolit, es va reubicar al pedestal d'una estàtua de sant Sebastià, a la pujada al consistori de Maó³³⁷. És a través d'ella que l'autor data la conquesta de Menorca d'Alfons III l'any 1287.

El sisé grup de fonts que utilitza Ramis són obres diplomàtiques, un corpus de textos amb els quals Ramis probablement estava familiaritzat per la seua tasca com a advocat. La majoria d'ells són obra de monarques d'Aragó, Castella i Espanya, i pertanyen a dos períodes concrets, el segle XIV, els més antics, i el període dels segles XVI a XVIII, les més recents. Talment, trobem reals ordres d'Alfons III d'Aragó (*30 d'agost de 1301*), Pere IV d'Aragó (*16 de desembre de 1350, 17 de maig de 1367 i 5 de desembre de 1386*), Joan I d'Aragó (*27 de maig de 1398*), Felip de Castella (*22 de juny de 1598*) i Carles IV d'Espanya (*9 de juliol i 12 d'abril de 1793*).

Fora de les ordres reials, trobem també alguns textos més heterogenis. És el cas del *Ban del 2 de febrer de 1398*, del governador de Menorca Nicolás Zapiña, pel qual s'imposava una multa per als amos de bestiar que creuara vergers; del *Pedimento del 8 de gener de 1575*, en què els jurats de l'illa es van adreçar al vicari de Menorca, Marcos Martí, perquè establirà la festivitat illenca el 17 de gener, dia de sant Antoni Abad; del *Libro del real patrimonio sobre laudemios*, de l'any 1568 i en què es documenten els territoris que corresponien a l'almoixerif de l'illa; i de la *Butlla papal del 23 de juliol de 1795*, de Pius VI, segons la qual es va restablir el bisbat menorquí.

Aquest últim text entronca directament amb el seté grup de fonts, el que conformen les obres de caràcter religiós. És un conjunt molt reduït en què destaca *Zoroastre, Confucius et Mahomet comparés comme sectaires, législateurs et moralistes*, del francès Claude-Emmanuel de Pastoret³³⁸. Es tracta d'un text cabdal de la religió comparada, per ser un dels primers treballs europeus que va aprofundir en religions

³³⁶ Zurita (1562-1580, tom I, ll. III, p. 139).

³³⁷ Armstrong (1752, p. 236) la copia així: «Alphonso, the good king of Arragon, took the island of Minorca on the sixteenth of February, *anno domini*, one thousand two hundred and eighty six». La xifra de l'any 1286, sembla incorrecta, però l'error està provocat perquè utilitza el sistema de datació dels anys *ab incarnatione Domini*, que considera que l'any nou comença el 25 de març.

³³⁸ De fet, Pastoret va ser elegit membre de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres francesa amb motiu d'aquest llibre.

orientals, tals com el zoroastrisme, el confucianisme i l'islam, i que Ramis cita per a esclarir que l'islamisme i el mahometisme són el mateix.

Altres tres títols del grup són utilitzats de manera exclusiva per a documentar la vida i obra dels bisbes de Menorca. D'una banda, hi apareixen documentats Sever i Macari, els dos únics bisbes de Menorca que consten abans de l'annexió al bisbat de Mallorca, del 1295. Al respecte, tenim l'*Epístola severiana*, una carta que Sever, bisbe de Menorca, va adreçar el 417 a altres bisbes cristians explicant-los la conversió dels jueus de l'illa³³⁹. Tanmateix, Ramis utilitza una reedició de l'*Epístola*, amb un estudi previ, feta pel seu amic personal el religiós Antoni Roig i Rexart, l'any 1787 a Palma de Mallorca. També hi apareix el *Nouveau dictionnaire historique; ou, Histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom*, de Louis Mayeul Chaudon (1789), que, tot i que no es tracta d'una obra de temàtica religiosa, Ramis empra únicament per a documentar la vida de Macari.

De l'altra banda, Ramis també documenta els bisbes menorquins posteriors a la restauració de la càtedra menorquina del 1795. Així, per a introduir el primer bisbe illenc de l'edat moderna, Antoni Vila i Camps, remet al seu *Varones ilustres de Menorca*, ja comentat. El segon, Pedro Antonio Juano, és introduït mitjançant l'*Oración fúnebre en elogio del ilustrísimo y reverendísimo señor don Antonio Juano, dignísimo obispo de Menorca*, de Miguel León de Mendiola (1815). Mendiola, secretari i paborde del bisbat menorquí, va redactar la seua peça un any després de la mort de Juano.

Finalment, també de temàtica religiosa, trobem el poema sacre *De partu Virginis*, de Jacopo Sannazaro (1526), sobre la divina concepció de la verge Maria. Tot i que el text va tenir una amplíssima difusió a Europa després de la seua publicació, també va ser objecte d'una forta polèmica, a partir de l'aparició en el text de nombroses referències paganes i mitològiques³⁴⁰. De fet, Ramis el menciona, no com a referència, sinó per a posicionar-s'hi en contra. S'encomana així a sant Antoni i sant Jordi, i no a les muses:

³³⁹ També mencionada sovint sota el títol d'*Epístola de Judeis*. Consta que va tindre un gran ressò a l'època i que va ser àmpliament utilitzada al nord d'Àfrica com a eina d'evangelització. És un dels textos fonamentals del catolicisme del segle V, ja que conté informació fonamental sobre com era aleshores l'organització eclesiàstica, la litúrgia, el catecumenat i la vida dels cristians.

³⁴⁰ Per a més informació, consulteu Béhar (2009, pp. 57-92). L'autor mostra com l'aparició o no de fenòmens mitològics, personatges pagans i profecies en textos sacres es va convertir en un debat intel·lectual a partir de la publicació de *De partu Virginis*, al punt de considerar aquest fet com al gran problema del poema èpic cristià.

No imitemos a Sannasario, quien en su poema *De partu Virginis* invocó las musas porque, a lo que dice, provenían del cielo y eran castas, como si tan apreciables calidades pudiesen hallarse en unos entes imaginativos como aquellos. Y, como si aun esto no sobrara, introduce allí a otras falsas deidades, mezclando, de este modo, lo divino con lo humano. Todo esto son monstruosidades que ni la sana razón ni las reglas del arte permiten usarlo al poeta, cuyas ficciones deben ser siempre verisímiles y análogas a la naturaleza del asunto de que se trata³⁴¹.

El huité grup de fonts a què Ramis fa referència és el compost per obres de l'antiguitat clàssica, tant tractats sobre matèries concretes com de creació literària. Pel que fa als primers, en les notes històriques trobem referenciada l'*Epístola als Pisons*, d'Horaci (c. 19 aC). Concretament, Ramis extrau tres cites per a argumentar que el seu text segueix les normes de l'*Ars poètica*. Mitjançant els versos 9 i 10, justifica que *La Alonsiada* pugui contenir inexactituds històriques, ja que, afirma, els pintors i els poetes estan facultats per a crear artificis; tanmateix, amb els versos 12 i 13, delimita que tals ficcions no han de representar fets contra natura, ja que, d'acord amb el vers 188, aquesta manera d'actuar repugna els lectors i els allunya del text.

De la mateixa manera, també hi apareixen *De situ orbis*, de Pomponi Mela (c. 43 dC), i *Naturalis historia*, de Plini el Vell (c. 77 dC). Són dos textos sobre geografia de referència, que van tindre una amplíssima difusió durant l'edat mitjana³⁴². Amb tot, Ramis solament les cita de passada, sense mencionar ni tan sols els títols, per a documentar que Ciutadella, en l'antiguitat, s'anomenava Jamna o Jamnona³⁴³.

Finalment, clouen el grup de fonts clàssiques l'*Eneida*, de Virgili (c. 29 aC-19 aC), i *Les metamorfosis*, d'Ovidi (c. 8 dC). En ambdós casos, l'autor extrau cites dels textos per a expressar certes idees. L'*Eneida* apareix dues³⁴⁴ vegades; la primera correspon al llibre IV, vers 692, i serveix per a introduir el tema de la salvació del cel, fins i tot entre els infidels, que se'n penedeixen i es converteixen al cristianisme en l'últim moment; la segona, al llibre IV, vv. 878-879, remarca tant les capacitats bèl·liques de l'heroi (en aquest cas Alfons III) com la seua pietat. *Les metamorfosis*

³⁴¹ En les notes històriques de *La Alonsiada*, cant I, nota 3.

³⁴² Vegeu Ciprés (2016).

³⁴³ De fet, Ramis no remet a les peces de Plini el Vell i Pomponi Mela de manera directa, sinó a través del seu *Extracto del Pariatge* (1815a, p. 136), on ja es tracta el tema.

³⁴⁴ Cant II, nota 3 i cant III, nota 3.

solament es menciona en una ocasió³⁴⁵, que reivindica la paternitat del poble menorquí a Alfons III i estimula els menorquins a celebrar-lo.

Finalment, l'últim grup de fonts citades en les notes històriques de *La Alonsiada* són els diccionaris. En concret, solament se'n menciona un, el *Diccionario de la lengua castellana*, també conegut com a *Diccionario de autoridades*, publicat per la Real Academia Española entre el 1726 i el 1739. Ramis solament el referencia una vegada³⁴⁶, per a definir la veu *almojarifazgo* com a «nombre para los derechos que se pagaban al rey por razón del portazgo, diezmo, o censo de tierras».

Com veiem, en la seua Alonsiada, Ramis entrecreua títols i autors fins a desplegar un ampli tapís de cultura, adquirida al llarg de tota la seua vida. Així, quasi sembla que el menorquí haguera anat recol·lectant amb el temps totes aquestes referències, recollint-les d'un àmbit i altre en què es va implicar, per a projectar-les en una *magnum opus* final, la *Historia civil y política de Menorca* que, per desgràcia, mai va arribar a completar. En aquest sentit, *La Alonsiada*, de tema similar però gènere diferent, és la mostra més evident de la constel·lació de referents de l'escriptor. I és que, en el text que ens ocupa, trobem una gran quantitat de fonts històriques, un tema que sabem l'apassionava, però també petjades que evidencien el seu pas pel món del dret; unes i altres conviuen amb mostres de la seua educació classicista, de la religiositat catòlica que va professar i dels seus interessos personals.

4.4.4.2. Tractament de les fonts

Més enllà de la descripció de la xarxa de referents amb què Ramis va elaborar la seua Alonsiada, un fenomen que mereix un comentari a banda és la manera com l'autor va interconnectar les mencionades fonts. D'aquesta forma, la manera com compara fonts —tant coincidents com contradictòries—, com les prioritza i ordena, i en funció de quins paràmetres els atorga credibilitat, és un fenomen interessant que enllumena la faceta d'historiador, investigador i home de lletres de l'autor. Talment, en les següents pàgines, tractarem d'explicar com va ser el procés de documentació de *La Alonsiada*.

El primer que cal remarcar del treball ramisià és la importància que l'autor confereix a les xifres, les dates i, en definitiva, a l'exactitud històrica. Aquesta foma de

³⁴⁵ Cant I, nota 2.

³⁴⁶ Cant III, nota 28.

procedir és característica del criticisme històric i respon als principis d'estudi de les fonts i arxivística, que va cobrar tanta importància durant el Segle de les Llums. En paraules de Rossich i Valsalobre (2012, p. 203), aquest ideal es basa «en la suposición ideal de que todo acontecimiento histórico genera un rastro documental [...], y consiste en la búsqueda de tales soportes documentales, sin los cuales la credibilidad histórica es o bien negada o puesta en cuarentena». La precisió que trobem en les notes històriques contrasta notablement amb l'autonomia que escriure en vers li confereix³⁴⁷. Ramis mateix intenta deixar clara la distinció entre la llibertat de la lírica i el rigor de la historiografia des de ben prompte. Així, ja des del principi (cant I, nota 1), afirma que «lo que se dice en un poema no debe mirarse con igual rigor al de la historia» i encara afig les paraules d'Horaci per a sentenciar que «*pictoribus, atque poetis, / quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*».

A l'hora de documentar els fets, Ramis col·loca en un lloc preminent la *Crónica de España* de Carbonell (1513). Tanmateix, ja hem vist abans com ni el títol, ni l'autor, ni el text són exactament els que el menorquí menciona, i que han sigut objecte de cert debat. En l'edició més recent del text amb què comptem, la de Montobbio (1997), l'editor ens en dona moltes de les claus: en realitat, la peça a què fa referència Ramis no és a la *Crónica de España*, sinó a la *Conquesta de l'illa de Menorca*, un fragment breu que Carbonell va incloure dins de la *Crónica*, molt més àmplia (Alcoberro, 1997). L'autoria de Carbonell de la *Conquesta*, a més, ha sigut discutida:

Han supuesto algunos que el autor es Pere Miquel Carbonell. Aunque no hay que descartar esta posibilidad, nos inclinamos a rechazarla. Carbonell afirma que él se ha limitado a hacer copiar la crónica, de la que había tenido noticia, lo que le movió a buscarla (Montobbio, 1997, p. 10).

I, unes pàgines després, sobre els autors que l'han atribuïda a Carbonell, afegeix:

Son varios los autores que la atribuyen a Carbonell, a veces con calificaciones ingratas. Como, por ejemplo la de “compilador sospechoso” (Hernández Sanz,

³⁴⁷ Per exemple, Ramis s'esforça especialment a establir que les quatre batalles que hi van tenir lloc es van produir el 17 de gener del 1287. L'autor al·lega que, des d'aleshores, sant Antoni Abad és el patró de l'illa i el 17 de gener, un dia festiu. Així, el patronatge de sant Antoni sobre l'illa es fonamentaria en el fet que el 17 de gener és el dia de dit sant, i no en la suposada aparició i participació del sant en les batalles. Aquest fet explicaria per què a sant Jordi, que suposadament també hi va participar, no se'l té com a patró de Menorca.

1908b, p. 152). También Ramis en *La Alonsiada* atribueix continuament la cr nica a Carbonell (Montobbio, 1997, p. 22).

Tanmateix, aquesta última afirmació de Montobbio no és exacta. I  s que Ramis, en cap moment diu de forma literal que la *Conquesta* siga de Carbonell. Al contrari, tot i que cita de manera reiterada Carbonell, sembla ser plenament conscient que la seua font principal d'informació és un original anònim copiat pel barceloní. Aix  ho afirma en la primera nota hist rica, on parla de «la relación de esta conquista que trae, en su *Cr nica de España*, Pedro Miguel Carbonell [...], donde nos dice que fue sacada del archivo de Menorca en 1497». I encara continua: «he procurado averiguar si la copia aut ntica o el original de dicha relación se hallaba aun en Menorca y solo he podido descubrir que esta última aun se conservaba en 1575³⁴⁸». En definitiva, Ramis coneix la *Conquesta* a través de la *Cr nica* de Carbonell i intenta localitzar-ne l'original. Malgrat això, no ho aconsegueix i, com que en desconeix l'autor, opta per mencionar Carbonell, no com a autor, sinó com a copista del text primitiu.

La *Conquesta*, per tant, és anònima. Però encara ens queden dubtes sobre els seus orígens espacials i cronològics,  s a dir, sobre on i quan es va redactar. L'editor Montobbio (1997, p. 10) intenta fer-ho i les seues aproximacions pel que fa al lloc semblen encertades. Conseqüentment, la *Cr nica* original s'hauria redactat a Menorca, ja que s'hi repeteixen diverses vegades expressions com «aquí», «hic», «aquesta illa» i «la present illa».  s all  on l'hauria localitzada Carbonell el 1497 i on hauria romàs fins, com hem vist, almenys fins al 1575³⁴⁹. Solament el 1818, quan Ramis la busca, és quan es fa patent la desaparició del text.

Pel que fa a la datació hist rica, l'editor argumenta que la *Conquesta* ja devia ser un text antic quan Carbonell el va copiar. També, a causa del seu llenguatge i l'estil, teoritza sobre una possible datació a mitjan segle XIV. En cas de ser certa l'aproximació, la *Conquesta* seria el segon text més antic que tracta la conquesta de l'illa de Menorca per part d'Alfons III d'Aragó, tan sols per darrere de la *Cr nica* de Muntaner, del 1325. Segons les paraules de l'editor:

³⁴⁸ Tal com afirma Ramis (cant I, nota 1), constava en una petició del 8 de gener del 1497, quan els jurats de l'illa es van adreçar al vicari general i paborde de Menorca, Marcos Martí, perquè declarara festiu el 17 de gener, com a festivitat de sant Antoni, patró de l'illa.

³⁴⁹ Segons Bofarull (1864, pp. 8-10), Carbonell va entrar en coneixement del text a través del seu fill, Baltasar, que havia viatjat a Ciutadella per a cuidar un oncle seu. A la mort de l'oncle, aquest va ser sepultat al convent de frares menors de sant Francesc. Suposadament, els frares haurien donat accés al text a Carbonell. Montobbio (1997, pp. 10-11) opina que probablement el conservaven a l'arxiu del convent, al monestir de santa Clara o a la Universitat General de l'illa.

Si se considera cómo Carbonell, que era un archivero de la Corona de Aragón, gran bibliófilo y notario, o sea, todo un experto en documentación, pondera la dificultad y rareza del hallazgo —“et tandem la hi trobí...” (“y finalment la encuentre...”)— y la reserva —“recòndit”— de su paradero, cabe conjeturar que ya entonces (en 1497) debía de ser considerado un texto antiguo, lo que la aproximaría aun más —tal vez a solo un siglo— a los hechos relatados, es decir, a la expedición y conquista de Menorca efectuada por Alfonso III de Aragón en 1287. Esto nos situaría —y que quede claro que es una mera conjetura—, ante un texto de mediados del siglo XIV, que es la datación que, por su léxico y estilo, parece corresponderle (Montobbio, 1997, p. 10).

Tanmateix, un tercer cronista, Feliu de la Penya, en la seua pròpia versió dels fets, reconeix que també va consultar l’original anònim i, ara sí, el data amb exactitud l’11 de febrer del 1287³⁵⁰. Ramis recull aquesta apreciació de la *Conquesta* original amb aquestes paraules: «volviendo a dicha relación, su original llevaba la fecha de 11 de febrero de 1287, según don Narciso Feliu de la Peña en sus *Anales de Cataluña*». Així doncs, és a través de Feliu de la Penya que Ramis se n’adona que el text que Carbonell va copiar el 1497, en realitat, prové d’un original amb dos segles més d’antiguitat. Per tant, l’original anònim no seria del segle XIV tal com afirma Montobbio, sinó del XIII. Encara més, el text no solament seria el relat més antic de la conquesta, anterior fins i tot a la *Crònica* de Muntaner, sinó que s’hauria redactat a penes un mes després que els esdeveniments van tindre lloc.

La proximitat als esdeveniments descrits, sense dubte, va ser un dels elements que va condicionar Ramis perquè li donara tant pes al text original en *La Alonsiada*. De fet, ell mateix ho reconeix quan afirma que «lo remoto de su antigüedad, que es tan inmediata a la conquista de que trata, debe asegurarle el mayor crédito, a menos que lo desmerezca en algun caso particular por motivos muy poderosos» (cant I, nota 1). Montobbio (1995, p. 11), a més, li reconeix a l’original anònim la virtut de ser més llarg i explícit que altres relats posteriors. Uns factors i altres expliquen els motius pels quals Ramis el va ubicar com a columna vertebradora de la seua obra.

³⁵⁰ Feliu de la Penya (1709, tom II, ll. XII, cap. 1, p. 109, nota 1 del marge).

No obstant això, si bé és cert que Ramis mai perd la *Conquesta* com a punt de referència, sempre compara el seu contingut amb altres títols per tal de verificar-lo, contrastar els fets i emplenar-ne els buits. És en aquest punt on cobren vital importància les abans citades *fonts històriques freqüents*, és a dir, les obres de Muntaner (1325-1328), Zurita (1562-1580), Binimelis (1595), Dameto (1632), Feliu de la Penya (1709), Hermilly (1777) i Capmany (1779-1792). Totes elles es van escriure en el període comprés entre la *Conquesta* i *La Alonsiada*, i constitueixen un plugim continu amb aportacions de pràcticament tots els segles compresos entre ambdues peces. A més, l'elecció, no sembla ser atzarosa, ja que Ramis mateix especifica per què tria aquestes fonts i no altres: «para dar a mis compatricios una idea de ello, iré entresacando lo que contemplo más curioso y fundado de lo que dicen en el particular los más insignes escritores que han tratado del mismo suceso» (cant I, nota 8).

En definitiva, el procés que segueix Ramis a l'hora de confeccionar la seua *Alonsiada* és el de seleccionar la font més completa i pròxima als fets possibles i, a continuació, acarar-la amb altres fonts fidedignes. És d'aquesta manera, corroborant les coincidències i aclarint les divergències, que l'autor intenta establir la veritat. Tal manera de treballar és pròpia dels historiadors adscrits al criticisme històric, com exposen Rossich i Valsalobre (2012, p. 203):

Siguiendo el método de la crítica textual humanista, se trataba de ascender por la genealogia de las afirmaciones de los historiadores hasta llegar a la primera autoridad de donde surgía una afirmación histórica. Así se conseguían descartar innumerables adiciones, malentendidos y fantasías incorporados por los historiadores durante períodos más o menos dilatados. Definida la Fuente bibliográfica más antigua de una noticia, se la evaluaba en función del grado de proximidad a los hechos declarados, lo que le otorgaba una mayor o menor credibilidad.

Per tal de documentar les coincidències i divergències que Ramis localitza entre fonts, hem realitzat les dues següents taules. En elles incloem la nota en què l'autor investiga la coincidència o divergència, la matèria al voltant de la qual gira, les distintes fonts coincidents o divergents (amb la referència bibliogràfica que Ramis dona, si és que la dona) i, finalment, el dictamen que el menorquí n'extreu.

Coincidències entre fonts de *La Alonsiada*

Núm.	Referència	Matèria	Fonts coincidents	Anotacions de Ramis
1	Cant I, nota 4	Aparició de sant Antoni i sant Jordi durant les batalles d'Alfons III contra els sarraïns.	Carbonell i Dameto (ll. 3, § 4, p. 415)	Ramis no objecta res a aquest fet, tot i la seua naturalesa miraculosa.
2	Cant I, nota 12	Les tropes de Pere III localitzen un vaixell amb una carta en què l'almoixerif avisa el senyor de Col·lo de l'intent de conquesta.	Carbonell, Zurita (tom I, ll. IV, cap. XX, p. 246), Binimelis (ll. III, cap. XLV), Dameto (ll. 3, § 4, pp. 378-379) i Hermilly (pp. 102-103).	
3	Cant I, nota 15	Alfons III comença a planificar la conquesta de Menorca el 1286.	Carbonell i Zurita (ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310).	
4	Cant I, nota 16	Enumeració de les tropes de Pere III en la conquesta de Menorca.	Zurita (ll. XII, cap. I, p. 107) i Carbonell.	Ramis hi afig que Alfons III va revalidar les mateixes tropes en la seua conquesta de Menorca.
5	Cant I, nota 17	Nombre de vaixells en què van viatjar les tropes de Pere III a Menorca.	Zurita (ll. XII, cap. I, p. 107) i Carbonell coincideixen que n'eren 122.	Ramis hi afig, a través d'Hermilly (part I, p. 120), que l'almirall n'era Galceran d'Anglesola.
6	Cant I, nota 17	Vaixells que Alfons III va demanar al seu germà, Jaume II d'Aragó, per a la conquesta de Menorca.	Hermilly (part I, p. 115), Dameto i Muntaner concorden que en van ser quaranta.	Ramis opina que, davant el testimoni dels tres escriptors, no hi ha dubte que va ser així.

7	Cant I, nota 20	Rumb que pren l'armada d'Alfons III.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B), Dameto, Binimelis i Hermilly coincideixen a dir que era Mallorca.	Hi afegim que alguns autors no especificats confirmen que l'armada va arribar a l'illa el 2 de desembre.
8	Cant I, nota 21	Comandants de l'exèrcit d'Alfons III.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B) i Dameto (ll. 3, § 4, p. 411) donen els noms dels generals Pedro Cornel i, sota ell, Garci Garcés de Arazuri i Acart de Mur.	Ramis observa que Carbonell no fa cap menció al respecte.
9	Cant I, nota 22	Dia en què l'armada va eixir del continent.	Solament Binimelis (ll. III, cap. XLV) dona la dada exacta: el 22 de novembre. Però Muntaner i Hermilly (part I, p. 115) concorden que al novembre es va dur a terme l'embarcament de tropes i cavalls.	Tot i que solament una font dona la dada, Ramis la considera factible per la manera com sembla encaixar en el relat de les altres dues.
10	Cant I, nota 26	La tempesta va ser greu, però no suficient per a matar ningú.	Carbonell i Feliu de la Peña (ll. XII, cap. I, p. 107) coincideixen en l'expressió que Déu solament volia provar els seus.	
11	Cant I, notes 28 i 29	La tempesta va arrossegar algunes naus a Portopetres i Portocolom.	Carbonell i Feliu de la Peña (ll. XII, cap. I, p. 107) hi concorden.	

12	Cant I, nota 31	Episodi de l'almogàver maleït i cec, que es cura el dia de l'Epifania.	Tant Dameto (ll. 3, § 4, p. 414-415) com Muntaner recullen l'incident.	Ramis no l'inclou dins del text poètic de <i>La Alonsiada</i> , segurament per ser tangencial a la matèria. Tanmateix, si l'inclou en les notes, anomenant-lo «el caso tan prodigioso del almogávar».
13	Cant I, nota 34	Els reis de Barbaria van enviar 900 cavallers a l'almoixerif.	Carbonell, Hermilly (p. 116), Feliu de la Peña (p. 108) i Binimelis (ll. III, cap. XLV) hi concorden.	
14	Cant I, nota 35	Succés meravellós segons el qual Alfons III fa brollar una font.	Carbonell, Binimelis (ll. III, cap. XLV), Feliu de la Peña (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108) i Dameto (p. 414) descriuen el succés.	Ramis el pren per vertader i al·ludeix al fet que a l'illa del Rei hi ha una font anomenada sa font del rei Anfós.
15	Cant I, nota 36	Quantitat de tropes que hi havia en el desembarcament a Maó.	Muntaner (cap. CLXXII) i Dameto coincideixen a dir que solament va arribar una porció de l'armada: 400 cavalls i part dels almogàvers.	Ramis opina que la coincidència és suficient per a afirmar que el comboi sencer encara no havia arribat a Maó.
16	Cant I, nota 39	Sobre la implicació del monarca en les batalles.	Carbonell afirma que el rei hi va prendre part i Muntaner afig que hi va trencar totes les seues armes, excepte la maça.	Ramis destaca que no hi ha cap autor que ho contradiga.
17	Cant I, nota 42	Retirada de les tropes sarraïnes al puig de sant Jordi.	Hi coincideixen Carbonell i Feliu de la Peña (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108).	

18	Cant I, nota 43	Patronatge de sant Antoni en la lluita.	Zurita (tom II, ll. VIII, cap. LI, p. 252) documenta que era patró de la Casa d'Aragó i Carbonell documenta les seues invocacions en la batalla.	Ramis compara el cas amb el d'altres patrons nacionals, com sant Jaume a Hispània o sant Dionís a França.
19	Cant I, nota 44	Les batalles van tenir lloc el 17 de gener, dia de sant Antoni.	Carbonell i Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108) concorden en aquest fet.	Ramis nota que Dameto, Hermilly, Muntaner i Zurita «nada dicen del día que se dieron estas batallas».
20	Cant I, nota 46	Existència de l'alqueria de sant Jordi.	Carbonell l'anomena així i Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108) afirma que encara existia a finals del segle XVI.	Ramis ho constata en registres de venda d'immobles i, també, que aquesta ja no existeix. Teoritza que l'alqueria degué rebre el seu nom amb motiu de la conquesta.
21	Cant I, nota 54	Nombre de baixes d'ambdós bàndols.	Carbonell, Dameto (ll. 3, § 4, p. 414) i Hermilly (p. 116) coincideixen a dir que en foren 170 cristianes i 1.334 sarraïnes.	Ramis destaca que, encara que concorden en el nombre de víctimes, no ho fan en el nombre de batalles que hi van tindre lloc.
22	Cant I, nota 55	Atac contra els sarraïns de Berenguer de Tornamira.	Documentat per Carbonell, Dameto (p. 414), Hermilly (p. 117) i Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108).	Ramis solament nota que Muntaner no menciona res al respecte.
23	Cant I, nota 57	Batalla del Degollador.	Documentada per Carbonell, Dameto i Feliu de la Penya, que no concreten el nombre de tropes sarraïnes.	Ramis destaca que Carbonell parla de 12.000 soldats sarraïns, xifra que cap altre autor dona.

24	Cant I, nota 58	Les aparicions de sant Jordi i sant Antoni ataquen els sarraïns.	Hi coincideixen Carbonell i Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108).	Ramis destaca que Carbonell hi afegí la mort de 3.000 sarraïns, raó per la qual el puig va passar a anomenar-se del Degollador.
25	Cant I, nota 59	Retirada de les tropes sarraïnes al castell de Santa Àgueda.	Hi coincideixen Carbonell, Dameto (ll. 3, § 4, p. 414) i Hermilly (part I, p. 117).	
26	Cant I, nota 62	Alfons III perdona Berenguer de Tornamira.	Hi coincideixen Carbonell, Dameto (ll. 3, § 4, p. 414) i Hermilly (part I, p. 117).	
27	Cant II, nota 1	El castell de santa Àgueda abans s'anomenava San Agaiz.	Documentat per Zurita, Binimelis i Pedro de Abarca.	Ramis remet al seu <i>Extracto del pariatge</i> (pp. 84-85), on ja havia tractat anteriorment el tema.
28	Cant II, nota 2	Existència del palau de l'almoixerif.	Bernardino Miedes (p. 161) parla d'un palau i casa de plaer, mentre que Zurita (ll. III, cap. XIV, p. 139) descriu «un muy hermoso castillo».	Ramis comprova presencialment l'existència d'uns murs de morter a la zona i creu que devien ser-ne les tàpies. Conclou que allí devia estar el palau.
29	Cant III, nota 6	De camí al castell de santa Àgueda, arriba la resta de l'armada d'Alfons III.	Apareix en Carbonell i en Muntaner (cap. CLXXII, p. 138).	
30	Cant III, nota 8	El conveni amb l'almoixerif va ser negociat per Blasco Jiménez de Ayerve.	En aquest punt concorden Zurita (ll. IV, cap. LXXXIX, p. 311B) i Dameto (ll. 3, § 4, p. 415).	

31	Cant III, nota 25	Any de fundació del monestir de monjos mercedaris.	Zurita, Hermilly i Ramis mateix en el seu <i>Extracto del pariatge</i> afirmen que va ser el 1287.	Ramis exposa el problema de la coexistència de dos sistemes de datació, l' <i>ab incarnatione Domini</i> i l' <i>a nativitate</i> , i explica que, per això, en alguns documents, figura el 1286.
32	Cant III, nota 27	Eixida de l'almoixerif de Menorca.	Muntaner (cap. CLXXII), Dameto (p. 415) i Hermilly (p. 118) afirmen que Alfons III va noliejar una nau de genovesos, amb rumb a Eivissa, en què entraren l'almoixerif i altres cent persones.	
33	Cant III, nota 28	Una tempesta fa naufragar la nau de l'almoixerif i tots els que hi anaven, moren.	Muntaner (cap. CLXXII), Dameto (ll. 3, § 4, p. 415) i Hermilly (part I, p. 118) narren el mateix episodi.	Davant la coincidència de les fonts, Ramis aclareix que «así esto parece positivo».
34	Cant III, nota 45	Nom del monarca.	Dameto (ll. 3, § 3, p. 404), Carbonell i Muntaner recullen que Alfons III es deia Namfós o Amfós antigament.	
35	Cant III, nota 45	La trajectòria de retorn del monarca va passar per Mallorca, Eivissa, Salou i, finalment, Barcelona.	En aquest punt concorden Hermilly (part I, p. 120) i Dameto (ll. 3, § 4, p. 416).	

Taula 6. Taula comparativa de les coincidències entre fonts de *La Alonsiada*. Elaboració pròpia.

Divergències entre fonts de La Alonsiada

Núm.	Referència	Matèria	Fonts divergents		Anotacions de Ramis
			Versió 1	Versió 2	
1	Cant I, nota 6	Conquesta pisana de Menorca, juntament amb les de Mallorca i Eivissa, el 1114.	Capmany (apèndix del tom II, p. 22), Lorenzo de Verona, Raimundo Pascual (p. 205) i Bernardo Maragone afirmen que sí que va succeir.	Saint Marc (tom III, part II, p. 1020) diu que no va ocórrer.	Ramis es decanta pels primers, afirmant que «son muy débiles en mi corto concepto las razones en que se apoya el autor francés».
2	Cant I, nota 8	Mes d'arribada de Jaume I a Mallorca el 1232.	Segons Ramis, diferents autors (no especifica quins) parlen de finals de maig o principis de juny.		Ramis no el concreta per la dispersió general en aquest punt.
3	Cant I, nota 10	Circumstàncies de l'anada de Pere III a Menorca.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. 20, pp. 245B-246) i Feliu de la Peña (ll. XI, cap. XVI, tom II, pp. 77-78) parlen de 150 vaixells sorgits de Tortosa per a conquerir Col·lo.	Carbonell (pp. 83 i següents) menciona 136 vaixells, reunits al port Fangós (Tortosa), per a arrabassar Menorca als infidels.	«En estas circunstancias, los lectores podran seguir lo que les parezca más fundado».

4	Cant I, nota 11	Els sarraïns ataquen amb fletxes el vaixell de Pere III.	Carbonell i Binimelis (ll. II, cap. XLV) afirmen que va ocórrer.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. 20, pp. 245B-246) diu que l'almoixerif va rebre Pere III amb un refresc, mentre que Desclot diu que li va enviar peces d'or i plata.	Ramis opina que és probable que els regals de què parlen Zurita i Desclot eren una disculpa.
5	Cant I, nota 14	Ubicació d'Alfons III a la mort del seu pare, Pere III.	Carbonell diu que estava amb el seu pare.	Capmany (tom II, p. 94 de l'apèndix) i Hermilly (part I, p. 113) diuen que estava a Mallorca. Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXIII, p. 300B) menciona Barcelona.	Ramis dona preferència a la versió de Carbonell i especifica que «es más que bastante a mi favor, especialmente en un poema».
6	Cant I, nota 18	Nombre de tropes que conformaven l'exèrcit d'Alfons III.	Carbonell i Binimelis (ll. III, cap. XLV) coincideixen a dir que eren 20.000 homes a peu i 700 a cavall.	Hermilly (part I, p. 115) cita Muntaner i diu que n'eren 30.000 i 500, respectivament.	Ramis diu que «en una tal diversidad, podran adoptar los lectores la opinión que más les agrade».
7	Cant I, nota 19	Lloc de partida de l'armada d'Alfons III.	Carbonell i Feliu de la Peña (tom II, ll. XII, cap. I, p. 107) afirmen que va ser el Fangós.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 300B) i Hermilly (part I, p. 115) diuen que va ser Salou.	Ramis opina que, en un conflicte així, queda a la interpretació del lector, i que ell es queda amb la versió de Carbonell.

8	Cant I, nota 23	Temps que l'armada d'Alfons III va romandre a Mallorca.	Segons Carbonell, solament set dies.	Dameto (ll. 3, § 4, p. 412) i Muntaner diuen que van romandre a Mallorca fins a la festa de Nadal (25 de desembre). Com que van arribar el dia 2, això suposaria 23 dies. Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B) i Hermilly (part I, p. 116) es mostren d'acord.	Ramis es posa del costat de Dameto i Muntaner, ja que, segons ell, va ser un hivern difícil i gelat («cayeron las puntas de los dedos a muchos remeros»). Així doncs, opina que el monarca dilataria la marxa.
9	Cant I, nota 24	Moment en què els va afectar la tempesta.	Segons Carbonell, en arribar al cap d'Artrutx.	Segons Dameto, només van eixir de Mallorca. També ho opinen altres escriptors que Ramis no concreta.	Ramis dona la raó a Carbonell, ja que, des de la badia de Palma, és impossible que les veles anaren al seu destí amb un vent del nord, com sabem que era el que bufava aleshores.
10	Cant I, nota 27	Dispersió de les naus després de la tempesta.	Segons Carbonell i Feliu de la Penya (ll. XII, cap. I, p. 107), les naus van anar a parar a diversos indrets, entre ells, Cabrera i Portopetre.	Altres autors no especificats diuen solament que la meitat de l'armada va acabar a Mallorca i, l'altra, a Maó.	Ramis es decanta pels primers.
11	Cant I, nota 30	Nombre de naus que van arribar a Maó.	Carbonell en parla de deu.	Muntaner afirma que n'eren vint.	Ramis es decanta per Carbonell i hi afig que Dameto i Hermilly es fan ressò d'ambdós, però que no es decanten per cap.

12	Cant I, nota 31	Illa del port de Maó on va desembarcar Alfons III.	Carbonell l'anomena «illa del Rei».	Muntaner l'anomena «illa dels Conills».	Ramis nota que la dita illa encara s'anomenava «del Rei» el 1818 i que Dameto i Hermilly, tot i que parlen d'una illa, no en donen el nom. L'autor opina que «dels Conills» devia ser el nom anterior a l'arribada del rei.
13	Cant I, nota 31	Duració de l'estada a l'illa del Rei.	Carbonell afirma que van ser dotze dies.	Muntaner afirma que van ser huit dies.	Ramis conclou que Carbonell s'equivoca, ja que d'aquesta manera, Alfons III no hauria pogut abandonar Mallorca el dia 6 de gener i entrar a Maó el 17.
14	Cant I, nota 31	Dia en què es va curar l'almogàver.	Segons Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 109) i Dameto, va ocórrer l'1 de gener.	Segons Muntaner, el dia de l'Epifania (6 de gener).	Ramis conclou que la versió de Muntaner s'ajusta millor a la resta de dades amb què compta, però afirma que, amb tot, «no quiero, con todo, prevenir la opinión de los que lo lean».

15	Cant I, nota 32	Nombre de tropes de l'almoixerif.	<p>Muntaner (cap. CLXXII), Binimelis (cap. XLV, ll. III) i Dameto (p. 414) parlen de 500 cavallers i 40.000 infants.</p> <p>Hermilly (p. 116) parla de 1.500 cavallers i 40.000 infants.</p> <p>Carbonell no dona dades, però menciona 900 cavallers de Barbaria.</p>	Ramis no fixa una un nombre concret i es limita a dir que era un exèrcit «muy crecido en dicha ocasión».
16	Cant I, nota 33	Origen de les tropes de l'almoixerif.	<p>Carbonell diu que l'almoixerif va demanar ajuda als reis de Bona, Bugia, Constantina i Lirimsé.</p> <p>Feliu de la Peña (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108) i Hermilly (part I, p. 106), parlen de Bona, Bugia, Constantina i Tremecén.</p> <p>Dameto solament parla de tropes vingudes de Barbaria.</p> <p>Muntaner parla de sarraïns menorquins i turcs a sou.</p>	Ramis opta per la versió de Feliu de la Peña i Hermilly per ser la més completa i no ser capaç de localitzar la Lirimsé de què parla Carbonell.
17	Cant I, nota 41	Motiu pel qual Alfons III va envair Menorca.	<p>Muntaner (cap. CLXX, p. CXXXVI) opina que va ser per a tornar l'illa al seu oncle repoblada de cristians i per a venjar la traïció de l'almoixerif.</p> <p>Zurita (ll. IV, cap. LXXXVIII) diu que va ser per a ocupar l'illa abans que les tropes franceses, que volien establir-hi la seua armada per a atacar després Mallorca i la costa de Catalunya. Dameto (ll. 3, § 4, p. 414) i Hermilly (p. 115) ho tracten de rumor sense confirmar.</p> <p>Carbonell reproduïx el suposat diàleg de Pere III amb el seu fill, qui li demana que ho faça per a implantar-hi el cristianisme.</p>	Ramis critica els arguments de Muntaner i afirma desconèixer la realitat dels de Zurita. Finalment accepta la versió de Carbonell per semblar-li la més coherent.

18	Cant I, nota 45	Nom del cavaller que sobresurt en la batalla.	Carbonell l'anomena Juan Sanesterra.	Feliu de la Peña (tom II, p. 108) l'anomena Juan de Sinisterra.	Davant la semblança dels noms, Ramis opta per la versió de Carbonell, però admet que la divergència pot estar provocada per un «error de imprenta en uno u otro de los escritores».
19	Cant I, nota 53	L'exèrcit sarraí posa una bandera blanca en senyal d'armistici.	Carbonell documenta el fet.	Cap altre autor ho menciona.	Ramis opina que el fet és «muy versímil», argumentant que Alfons III no va perseguir les tropes sarraïnes.
20	Cant I, nota 59	Nombre de batalles que hi tingueren lloc.	Carbonell és l'únic autor que en menciona quatre, que van succeir a Tricampos, l'alqueria de sant Jordi, l'alqueria de sant Antoni i el puig del Degollador. Dameto i Hermilly en mencionen dos i Muntaner, solament, una.		Ramis opta per la versió de Carbonell perquè tracta les batalles «con tanta distinción y detalle, y, según me persuado, mucho fundamento».
21	Cant III, nota 1	Recompte total de baixes sarraïnes.	Carbonell les quantifica en 3.876.	Dameto les divideix en dos grups: 1.334 en la primera batalla i més de 3.000 en la resta.	Ramis desautoritza Carbonell. Creu que si en la primera batalla van morir 1.334 i en l'última, més de 3.000, el total ha d'ascendir a més de 4.334.

22	Cant III, nota 7	Nombre i procedència dels ambaixadors de l'almoixerif.	Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B) en parla de dos.	Carbonell, Dameto (p. 415) i Binimelis (ll. III, cap. XLV) en parlen de quatre, procedents de Binidalfà, Binimoden, Binimoama i Binicodrell.	Ramis creu Carbonell, Dameto i Binimelis per coincidir els tres en aquest punt.
23	Cant III, nota 8	Condicions de la rendició de l'almoixerif.	<p>Muntaner (cap. CLXXII) exposa que l'almoixerif li va entregar a Alfons III tots els castells i tresors de l'illa a canvi de poder eixir ell, vint familiars, les seues dones i fills rumb a Barbaria, solament amb la vestidura i guàrdia.</p> <p>Zurita (ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B) afirma que l'almoixerif abandonaria Menorca i que, per cada sarraí o sarraïna li lliurarien set dobles i mitja. El que quedara al castell seria del rei i els qui no pogueren pagar, romandrien a l'illa i serien esclaus si no es pagava el preu en sis mesos. L'almoixerif en quedaria exempt, així com 200 persones més. A més, els sarraïns podrien endur-se la roba, els llibres i cinquanta espases, i el rei els donaria naus amb salconduit i pagaria els nòlits.</p> <p>Carbonell observa que l'almoixerif va retre el castell a canvi d'eixir de Menorca amb les seues dones i fills; que la resta de sarraïns hi podrien fugir també, amb tots els seus béns, pagant set dobles i mitja; la resta de sarraïns quedarien captius a l'illa. Alfons III, a canvi, hauria de proporcionar-los les naus.</p>	Ramis rebutja Muntaner afirmant que la seua versió no és versemblant «porque hubiera sido abatirse en extremo. Y tampoco esto concuerda con el carácter tan generoso y franco de Alonso III». Tampoc creu Zurita, perquè opina que deixar tants sarraïns a l'illa hauria obligat el rei a deixar-hi bona part de les seues tropes per a controlar-los. Conclou que les condicions més creïbles són les de Carbonell.	

24	Cant III, nota 13	Dia de la capitulació del castell de santa Àgueda	Zurita (tom I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 311) afirma que va ser el 21 de gener.	Segons Carbonell, les batalles van tindre lloc el 21 de gener i les tropes encara van descansar set dies.	Tot i que Carbonell no menciona la data exacta de la capitulació, Ramis calcula, a partir de les dades que dona, que va tindre lloc el 24 de gener.
25	Cant III, nota 28	Duració del govern de la família de l'almoixerif.	Muntaner creu que la família de l'almoixerif governava a Menorca des de feia mil anys.	Dameto cita a Muntaner i diu que no és possible.	Ramis dona suport a la versió de Dameto i diu que, en cas que els sarraïns hagueren conquerit Menorca en el segle VIII, fins al XIII, únicament haurien transcorregut 700 anys.
26	Cant III, nota 29	Mort de l'almoixerif i la seua família.	Segons Carbonell, van ser llançats al mar des de les naus en què viatjaven per les tropes cristianes.	Hermilly (p. 110) afirma que les naus van naufragar.	Ramis diu que no creu que Alfons III trencara els pactes firmats amb l'almoixerif pel seu caràcter, ni tampoc que ho feren les seues tropes sense el seu coneixement. Així, es posa de banda d'Hermilly i pren la versió de Carbonell com a rumors infundats.

27	Cant III, nota 45	Dia de l'eixida d'Alfons III de Menorca.	Zurita (tom. I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 311) diu que hi va eixir el dia 2 de febrer.	Segons Carbonell, el monarca va romandre a Ciutadella més enllà del 2 de febrer.	Ramis objecta que consta documentació de primers de maig, on el rei concedia privilegis a les ordres dels mercedaris i antonins. Per tant, creu que el rei «no partió de esta isla hasta el primero del mes de marzo de 1287 por la tarde, bien por la mañana siguiente».
28	Cant III, nota 45	Rumb d'Alfons III en abandonar Menorca.	Zurita (tom. I, ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 311) afirma que era Barcelona.	Muntaner (cap. CLXXII), Dameto (p. 416), Hermilly (p. 119) i Feliu de la Peña (tom II, ll. XII, cap. 109) coincideixen en el fet que va anar a Mallorca.	Ramis creu la versió de Muntaner, Dameto, Hermilly i Feliu de la Peña per la manera com hi coincideixen tots.
29	Cant III, nota 45	Any en què va tindre lloc la conquesta de Menorca.	Carbonell i Muntaner parlen del 1288. Zurita (p. 311) i Hermilly (part I, p. 123) asseguren que va ser el 1287 Una làpida del portal del Pont des Castell diu que va ser el 1286.		Ramis dona la raó a Zurita i Hermilly. La làpida també té la data correcta, ja que utilitza el sistema de numeració dels anys <i>ab incarnatione Domini</i> .

30	Cant III, nota 45	Dia de la mort d'Alfons III	Carbonell afirma que va tindre lloc el 17 de juny.	Capmany (tom II, apèndix, pp. 94-95) diu que el 18. Feliu de la Penya concorda en la data, però hi afig que el rei va estar malalt tres dies.	Ramis no esclareix per quina de les dues versions s'inclina.
----	-------------------	-----------------------------	--	---	--

Taula 7. Taula comparativa de les divergències entre fonts de *La Alonsiada*. Elaboració pròpia.

De la comparativa entre les diferents fonts que utilitza Ramis, podem extraure diverses conclusions. La primera d'elles és la manera com l'acarament dels textos es reparteix de manera heterogènia al llarg de l'obra. Talment, és més preeminent en el primer cant, tant per la temàtica històrica com per la necessitat de documentar allò que fa referència als temps antics. En canvi, desapareix pràcticament en el segon cant, quan ja no hi ha necessitat de documentar fets històrics. Per a acabar, en el tercer cant, reapareix, encara que de forma tímida i compaginat amb altres exercicis igualment importants: la reflexió entorn de punts poc documentats per la bibliografia emprada i la documentació històrica d'aspectes que Ramis devien semblar-li triomfs dels menorquins i menorquines³⁵¹.

Com hem dit abans, la presència de la *Conquesta* de Carbonell és constant en *La Alonsiada*, al punt que és l'única obra de la qual Ramis no cita la bibliografia, probablement per a no resultar repetitiu. Encara més, el menorquí la col·loca en una posició de superioritat respecte a la resta de fonts i, en general, opta per la versió dels fets que aquesta dona, fins i tot quan diverses fonts concorden en l'oposició. Per exemple, és el cas del cant I, nota 14, que diserta sobre el lloc on es trobava Alfons III en el moment de la mort del seu pare; tot i que Capmany i Zurita coincideixen a contradir Carbonell, Ramis opta per creure'l a ell perquè «la autoridad de Carbonell es más que bastante a mi favor».

El mateix cas trobem en el cant I, nota 30, quan, entre les xifres que donen Carbonell i Hermilly de galeres d'Alfons III que van arribar al port de Maó, es decanta per les del primer, argumentant que «los juiciosos no dejarán de conocer que tengo bastante fundamento para la opinión que sigo en mi poema»; també en el cant I, nota 45, quan sobre la vertadera grafia de Juan de Sanesterra es contraposen les versions de Carbonell i Feliu de la Penya, Ramis reconeix que «es muy dable que esta variedad provenga de error de imprenta en uno u otro de los escritores», però, fins i tot així, es decanta per la paraula de Carbonell.

Encara més casos similars: en el cant I, nota 59, tractant el nombre de batalles en què es van enfrontar les tropes cristianes i sarraines, i en la qual es dona una gran

³⁵¹ Pel que fa als punts poc documentats, els exemples més evidents són la nota 8, una reflexió sobre les condicions del pacte que van convindre Alfons III i l'almoixerif; la nota 13, que intenta establir el dia concret en què es va retre el castell de santa Àgueda; la nota 23, amb què Ramis pretén esbrinar si el monarca va establir a Menorca alguna mena de govern; la 28, que gira al voltant de l'almoixerif; la 29, sobre les condicions en què va morir; i la 45, sobre la data en què Alfons III va eixir de Menorca. Quant a les notes sobre els èxits de menorquins i menorquines, destaquen les notes 34 a 39, sobre el bisbat i els bismes menorquins; la 41, sobre el port de Maó; la 43, sobre els magatzems del mateix; i la 44, sobre els vaixells que s'hi van construir.

diversitat entre autors, Ramis prioritza Carbonell i afirma «yo he creído preferible la relación de Carbonell, que trata de las ya expresadas con tanta distinción y detalle, y, según me persuado, con mucho fundamento». En el cant III, nota 13, sobre les condicions del pacte de rendició entre Alfons III i l'almoixerif, també dona credibilitat a la paraula de Carbonell, sota el pretext de «creo haber dado muchas pruebas de la exactitud y fidelidad de la relación de Carbonell en la mayor parte de lo que refiere».

De fet, és tanta la preeminència del text copiat per Carbonell en *La Alonsiada* que, a vegades, Ramis opta directament per reproduir-ne fragments en les seues notes a manera de prova del que narra el poema³⁵². Per exemple, en el cant I, les notes compreses entre la 46 a la 52 —en què es narren les batalles dels puigs de sant Jordi, sant Antoni i el Degollador— són reproduccions textuais de la *Conquesta*, si de cas interrompudes per alguna breu reflexió de Ramis al respecte. El fenomen es dona de nou en el cant I, notes 56 i 57, quan Ramis, per a documentar l'atac de Berenguer de Tornamira, arriba a afirmar «sigamos paso a paso la relación de Carbonell», abans de repetir diversos fragments literals. Un altre exemple de citació textual el tenim en el cant I, notes 60 a 63, fragments que recullen exemples de la religiositat d'Alfons III, com les gràcies i himnes que dedica a Déu o el perdó que dispensa a Berenguer de Tornamira.

Tot i el favoritisme que Ramis manifesta per la *Conquesta* al llarg de les notes, també hi ha moments puntuals en què l'autor es veu forçat a desacreditar-la. No ocorre en moltes ocasions, però aquestes són cridaneres per la manera com van en contra del mantra continu de lloança de Carbonell. En general, en les poques ocasions en què es dona aquest fenomen, el descrèdit no ve causat perquè Ramis considera que una altra font és millor o més fiable, sinó perquè les dades que proporciona Carbonell no quadren amb la resta de dades.

Parlem, per exemple, del cant I, nota 23, quan Ramis intenta establir el temps que Alfons III i les seues tropes van romandre a Mallorca abans de salpar a Menorca. Carbonell parla solament de set dies, però, en cas de ser així, el monarca no hauria estat a Mallorca el dia de l'Epifania (sis de gener), quan se suposa que va succeir el cas

³⁵² Ramis no solament referencia constantment l'obra de Carbonell, sinó que, a més, arriba a trobar-la a faltar en altres de les fonts que utilitza. Així, en alguns punts es lamenta de com determinats autors, que sabem que eren coneixedors de la *Conquesta* anònima perquè la citen, passen per alt alguns dels punts en què entra el text. Talment, en el cant III, nota 4, sobre el fet que Alfons III va descansar cinc dies després de la batalla del puig del Degollador, explica: «ni el doctor Dameto ni otro autor, que yo sepa, hablan de esta detención del monarca en el pla del Verger, y en ninguno lo extraño más que en don Narciso Feliu de la Peña, quien, en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 109) la cita al margen [...] Lo propio se puede decir de Dameto, quien lo cita igualmente a la página 416 de su indicada *Historia*».

miraculós de l'almogàver cec. Ramis és incapaç de creure que el monarca poguera haver abandonat part de les seues tropes darrere, així que opta per creure Dameto i Muntaner, qui afirmen que no van ser set dies els que el rei va romandre a Mallorca, sinó, almenys, vint-i-tres. Per tal de reforçar la prevalença dels altres autors sobre Carbonell, Ramis busca ara noves fonts que puguen explicar la dilació:

Yo me inclino a lo mismo, no solo por decirlo tan acreditados escritores, sino también porque, según Dameto y el referido Muntaner, fue tan terrible la aspereza y rigor de aquel invierno, que aun estando la escuadra en Mallorca, cayeron las puntas de los dedos a muchos remeros, lo que es natural que obligase al monarca a dilatar su marcha, esperando a que abonanzase el tiempo y se mitigase el excesivo frío.

Un cas similar es produeix en el cant I, nota 33, en què Ramis diserta sobre els reis que van enviar tropes a l'almoixerif per a ajudar-lo. Carbonell cita quatre reis, de Bona, Bugia, Constantina i Lirimsé. L'autor de *La Alonsiada* convé en els tres primers, però és incapaç de localitzar l'últim regne de què parla Carbonell, de manera que opta per la versió de Feliu de la Peña i Hermilly, que coincideixen en els tres primers, però substitueixen el quart per Tilimsen³⁵³. Tirimsé és, de fet, el nom antic amb què es coneixia la ciutat algeriana de Tilimsen i apareix documentat en textos anteriors a Ramis³⁵⁴.

Novament, Ramis rebutja la versió de Carbonell en el cant III, nota 1, en la qual es discorre sobre el nombre de morts que hi hagué en les quatre batalles que tingueren lloc durant la conquesta. Carbonell parla en total de 3.876, una dada que és contradictòria amb les que dona ell mateix prèviament. Així, diu que en les tres primeres batalles en moriren 1.334 (cant I, nota 54) i en l'última, la del Degollador, més de 3.000 (cant I, nota 58). Talment, el còmput total no podria ser de 3.876, sinó que hauria de ser, com a mínim, de 4.334 morts. Per aquest motiu, Ramis argumenta que «se sigue de aquí muy claramente, en mi corto concepto, que el número de moros muertos

³⁵³ La dissensió entre uns i altres sembla haver estat causada per un error de comprensió de Ramis, que va entendre Lirimsé quan el text diu Tirimsé. Així apareix en l'edició de Montobbio.

³⁵⁴ Vegeu Sastre (1985-1987, pp. 101-120), sobre les rutes d'esclaus del segle XIV. El text documenta diverses vegades el destí de Tirimsé, a la província d'Ifriqiya, nom medieval amb què es coneixia una regió històrica que actualment es correspon amb Tunísia i Algèria.

en las cuatro batallas de que tengo habladas había de excedir al que nos pone Carbonell».

De la mateixa manera, Ramis considera difícils d'acceptar el nombre final de sarraïns que van romandre a Menorca, quantificat en el cant III, nota 19. Carbonell recull que en van ser 20.000 i que el rei els va ocupar en la construcció dels murs de l'alcàsser, Ciutadella i Maó. Tanmateix, Ramis s'oposa a aquesta idea:

Yo no creo que los veinte mil cautivos de que habla Carbonell quedasen todos en Menorca para lo que indica, a menos que fuese por un corto espacio de tiempo, porque los perjuicios que de esto podían resultar eran tan visibles y probables, que no se podían ocultar ni al monarca ni a los de su consejo, como lo tengo mencionado en la nota 8 de este canto³⁵⁵.

Talment, Ramis argumenta que solament una xicoteta part dels sarraïns menorquins, la dedicada a dites construccions, degué continuar a l'illa, mentre que la resta, la gran majoria, van ser destinats al comerç d'esclaus. Per a reforçar la seua hipòtesi, l'autor remet a la *Crònica* de Muntaner (cap. CLXXII, p. 138), on s'afirma que Ramon Calbet, un venedor de Lleida, i alguns subalterns seus «trames-ne la major partida a Mallorca, e puix en Sicília, en Catalunya e altres parts. Y en cascun lloc feren encant públic de persones y robes».

Tot i l'esforç de Ramis contrastant fonts per a buscar un fil dels esdeveniments que tinga sentit, hi ha ocasions en què les diverses versions existents dels fets són tan diferents, i totes tan versemblants, que és incapaç de decantar-se'n per una. En aquests punts, Ramis acostuma a assenyalar les distintes interpretacions que hi ha i trasllada al lector la responsabilitat d'optar per la font que aquest més convenient crega.

Hi ha múltiples exemples d'aquest procés en les notes històriques. El primer el trobem en el cant I, nota 10, en què l'autor intenta esbrinar les condicions en què Alfons III va salpar a la mar; Zurita i Feliu de la Peña parlen de 150 vaixells sortits de Tortosa amb destí a Col·lo, mentre que Carbonell menciona 136 vaixells, reunits al port Fangós (Tortosa), per a arrabassar Menorca als infidels. La solució de Ramis és salomònica: «en estas circunstancias, los lectores podrán seguir lo que les parezca más fundado».

³⁵⁵ En el cant III, nota 8, exposa que és molt improbable que, després de la conquesta d'Alfons III, romangueren sarraïns a Menorca. En aquest cas, el monarca hauria d'haver deixat part del seu exèrcit a l'illa per a controlar-los, cosa que és improbable que fera, a causa de la guerra que aleshores mantenia oberta a la Península amb Sanç IV de Castella.

El mateix ocorre en el cant I, nota 18, quan Ramis intenta concretar el nombre de tropes que componien l'exèrcit cristià. Carbonell i Binimelis coincideixen en 20.000 unitats d'infanteria i 700 a cavall, mentre que Muntaner i Hermilly parlen de 30.000 infants i 500 cavallers, motiu pel qual Ramis conclou que «en una tal diversidad, podran adoptar los lectores la opinión que más les agrade». També en el cant I, nota 19, s'evidencien divergències pel que fa al lloc del qual van partir les tropes; Carbonell i Feliu de la Peña parlen del Fangós, però Zurita i Hermilly concorden a dir que de Salou. Per a Ramis³⁵⁶ «en este conflicto de opiniones, lo mejor es dejarlo a la decisión de los lectores, pues me basta para ir fundado en lo que digo en mi poema el que así lo sostenga la relación de Carbonell».

En altres ocasions, però, hi ha esdeveniments notables que solament apareixen referenciats en una o dues fonts, mentre que la resta l'ignoren. Aquest és el cas del cant I, nota 11, en què Ramis reflexiona sobre la manera com l'almoixerif de Menorca va rebre les tropes de Pere III en la seua escala a l'illa, quan es dirigia a Col·lo. El menorquí cita Carbonell i Binimelis (ll. III, cap. XLV) com a constatació de l'atac que van perpetrar les tropes sarraïnes contra les naus, però s'estranya de l'omissió que en fan Zurita i Desclot³⁵⁷. És aleshores quan afirma que «el no hablar Zurita ni otros escritores de la circunstancia [...] no son pruebas en buena crítica de que ello no sucediese, como que lo pudieron ignorar estos autores y el callarlo no es contradecirlo».

Aquesta manera de procedir és freqüent en Ramis, de manera que no són poques les vegades en què atribueix veracitat a un fet sota el pretext de no veure'l desacreditat en cap lloc. Conseqüentment, en el cant I, nota 25, afirma a través de Carbonell que la tempesta que va dispersar els vaixells d'Alfons III venia del nord i que «los otros autores no detallan la especie de viento y, de consiguiente, no siendo contrarios a lo que refiere Carbonell, hay mucho fundamento para darle crédito». També en el cant I, nota

³⁵⁶ Ramis encara deposita en el lector la responsabilitat de decantar-se per l'opció que més versemblant li semble en algunes ocasions més. Ocorre en el cant I, nota 31, dissertant sobre el dia en què Alfons III va abandonar Mallorca («en una tal oposición de parecer [...], no quiero, con todo, prevenir la opinión de los que lo lean»); en el cant I, nota 32, sobre el nombre de tropes de l'exèrcit sarraí («esta grande diversidad me impide fijar mi opinión y, así, solo diré que el ejército de los moros era, sin duda, muy crecido en dicha ocasión»); i en el cant I, nota 37, sobre el lloc on va desembarcar el monarca («véase lo que digo a lo último de las notas 10 y 18 de este canto, y en otras partes de esta obra»).

³⁵⁷ Tot i que Ramis no concreta el fragment de la *Conquesta* d'on extrau el fragment, nosaltres l'hem localitzat en l'edició de Montobbio, J. (1997, pp. 31-32). Segons les versions de Zurita i Desclot, l'almoixerif va rebre el monarca amb un refresc i li va enviar nombroses peces de plata i or. Ramis considera que aquests gestos degueren ser per a demanar-li perdó per l'atac escomés contra les seues naus.

39, Ramis es mostra partidari de creure que el mateix Alfons III va participar en les batalles, sota el pretext que «no he visto historiador alguno que lo contradiga».

Alguns exemples més els veiem en el cant I, nota 57, quan comptabilitza en 12.000 la quantitat de tropes sarraïnes que van intervindre en la batalla del Degollador, ja que així ho manifesta Carbonell i «el no verlos contradecidos en otro escritor, me inclino a creer que son verídicos». També en el cant I, nota 60, es relata com el rei va entonar diversos cants per a donar gràcies a Déu després de les batalles. Al respecte, Ramis convé que «Carbonell es el único escritor de cuantos he visto que nos lo refiere y, como es tan conforme a la religiosidad del rey don Alonso y a la cristiandad de su ejército, no pongo duda en ello».

Certament, el procés de documentació no degué resultar senzill a Ramis, o almenys així es desprén de múltiples moments en els quals es queixa de la poca informació de què disposa. D'aquesta manera, en el cant I, nota 8, nota com «la brevedad con que se escribía en aquellos tiempos» li impedeix aprofundir més en certs aspectes del text. La idea és recurrent i torna a aparèixer en el cant I, nota 31, quan l'autor es queixa de «la demasiada concisión de los cronistas de aquellos tiempos», i en el cant I, nota 63, es lamenta dels pocs progressos que han fet els historiadors més recents respecte de l'obra de Carbonell, «porque ya hemos visto cuan pocas veces entran en los pormentores que cita y refiere el mencionado historiador». Encara més, en el cant III, nota 28, se sorprén de la forma com els historiadors obvien tot el relacionat amb l'almoixerif i a penes li dediquen atenció:

Pero, ¿y cómo se llamaba este último de los almojarifes o reyezuelos moros de Menorca que la rindió a Alonso III? ¿Cuál era su familia y el tiempo que había que mandaba en Menorca? ¿Y por qué se le daba este nombre? Como estos puntos son tan conexos con la conquista de que trato, no dejan de ser interesantes.

Malgrat aquestes mancances d'informació, Ramis fa un esforç i intenta emplenar els buits deixats per les fonts. Així, en moltes ocasions, ultrapassa els límits de la documentació històrica per tal d'unir els punts inconnexos. És en aquests punts on veritablement destaca la tasca de Ramis com a historiador i on es distingeix dels seus predecessors, ja que no es limita a copiar de manera acrítica el que llig, sinó que investiga amb tot un ventall de procediments (entrevistant testimonis, visitant llocs,

inspeccionant restes arqueològiques...) per tal d'establir-ne la veritat, segons els principis del criticisme històric.

Alguns exemples notables d'aquesta tasca d'historiador de camp són el cant I, nota 24, on, en tractar d'esbrinar el punt en què l'armada d'Alfons III es va veure sorpresa per la tempesta, argumenta que mai va poder ser a la badia de Mallorca, tal com vol Dameto. Ramis remet a la direcció del vent d'aleshores —nord, segons Carbonell— per a concloure que de cap manera podrien les naus haver acabat a Cabrera, Portocolom o Portopetret, al sud i l'est de la badia. L'autor torna a fer gala dels seus coneixements en ciències naturals en el cant III, nota 11, quan, parlant sobre la muntanya de santa Àgueda, assegura que «llega a 181,5 toesa, en poca diferencia». Efectivament, aquesta mesura (que en metres equival a 353,19), s'aproxima molt als 358 metres sobre el nivell del mar del mencionat promontori.

Un altre aspecte en què Ramis incideix és en identificar les múltiples localitzacions en què van tenir lloc els fets històrics. Talment, en el cant I, nota 31, identifica la illeta del port de Maó en què va desembarcar el rei com l'illa del Rei, coneguda abans de la conquesta com illa dels Conills. En el cant I, nota 33, fa el mateix amb la font que, suposadament, va brotar per intercessió divina i conclou que és la font del rei Anfós, a la mencionada illeta. Altres localitzacions citades per les fonts que Ramis és capaç d'identificar són les alqueries i puigs de sant Jordi i sant Antoni (cant I, notes 46 i 47), dels quals afegim que, probablement, van rebre el seu nom per les batalles que en ells es van produir, així com el pla del Verger, en què el monarca es va detindre en el seu trajecte al puig del Degollador (cant I, nota 63).

El menorquí tampoc té problemes a l'hora d'ubicar la fortalesa de santa Àgueda (cant II, nota 2) i les mines obertes amb què estava connectada (cant III, nota 12). En un cas i l'altre, sembla que Ramis va visitar les runes per a inspeccionar-les; talment, de les primeres afirma que «cerca de la misma se ven algunos trozos de pared de argamasa, lo que da motivo a pensar si serían las tapias de alguna huerta» i, de les segones, «en 1774 i 1795 visité este castillo árabe y reparé en su interior, así a la parte de levante como a la del norte, algunas aberturas que me parecieron bocas de mina». En canvi, més problemàtica li resulta la ubicació del paratge de Datricampos, on, en teoria, va desembarcar el rei segons Carbonell. Tot i els seus esforços, (cant I, nota 37), Ramis acaba reconeixent que «no he podido averiguar lo que quiere decir la palabra última ni

el paraje a que alude»³⁵⁸ i conclou que deu tractar-se d'algun lloc «en las inmediaciones del fuerte Felipet o a no mucha distancia de allí, donde, efectivamente, el terreno es el más bajo y llano de aquellos contornos».

Però Ramis no solament s'esforça per fixar la història a la geografia per tal de dotar-la de veracitat, sinó que també s'aplica a fixar una cronologia dels fets que no puga ser contradita. Així, quan desenvolupa els principals esdeveniments de la conquesta, sempre intenta donar la data exacta en la qual van ocórrer. Alguns exemples són quan fixa en 23 anys l'edat que tenia Alfons III en el moment de la conquesta (cant I, nota 40), els huit dies que va romandre a l'illa del Rei abans de desembarcar (cant I, nota 31), o el dia exacte —24 de gener— de la capitulació de la fortalesa de santa Àgueda (cant III, nota 13).

En el seu afany per datar els fets, l'escriptor intenta documentar l'antiguitat de tots els elements que intervenen en el seu relat i es lamenta quan no és capaç de fer-ho. Notem com comenta la desaparició d'una làpida aràbiga que concretava l'any de construcció de la mencionada fortalesa i també com es posa en contacte amb persones que sí que van arribar a veure-la:

Si existiese la lápida arábica que en años pasados se veía sobre la puerta principal de esta fortaleza, sabríamos sin duda el año de la egira en que fue concluida y el nombre del jeque o reyezuelo moro que la edificó. Pero, por desgracia, este precioso monumento ha desaparecido desde 1784, como me lo han asegurado sujetos fidedignos que lo vieron antes de aquel tiempo (cant III, nota 11).

Com veiem, en les notes històriques, Ramis desplega tot el seu ventall de coneixements en matèries tan diverses com les ciències naturals, la geografia i història per a dotar de la màxima veracitat la seua versió dels fets. Però les seues reflexions van molt més enllà d'una sèrie de rames de coneixement concretes i hi incorpora reflexions sobre matèries i temes molt diversos, l'únic vincle de les quals és Menorca.

³⁵⁸ La impossibilitat de localitzar el lloc sembla estar causada per un error de Ramis mateix, tal com nota el seu germà Antoni (Ramis, 1826, pp. 51-52), que revela que el nom vertader és el de Tricamos. Més recentment, Carreras (2010), l'identifica com un indret al nord del port de Maó, constituït per tres camps limítrofs, envoltats per planícies i petites elevacions, i que s'estenien fins als llogarets de Banyul, Turdunell, Llimpa, Morell, Biniàixer, Binillautí, s'Esqueller, es Palmer i Algarrova. La dificultat de Ramis per a documentar el mot, a més, podria estar causada per la seua suposada ascendència mossàrab.

En tal miscel·lània de reflexions, trobem casos com el cant I, nota 43, en què es reflexiona sobre el patronatge de sants concrets en determinats països, com sant Jaume a Castella o sant Dionís a França. En el cant III, nota 8, s'intenta fixar el valor actual de les dobles que els sarraïns van pagar al rei com a rescat i, tot i les dificultats que Ramis troba, acaba conclouent que «las siete doblas y media del rescate de cada moro podrían regularse a unos noventa reales de plata amonedada». En el cant III, nota 23, l'autor s'esforça per esbrinar si va ser Alfons III qui va establir els organismes i càrrecs de govern de l'illa i conclou que «es muy a creer que su primitivo nombramiento provenga de este soberano»³⁵⁹. Però, també hi trobem exemples poc afinats, com el del cant III, nota 28, quan l'autor reflexiona sobre l'almoixerif que va derrotar Alfons III i, remetent a Zurita, conclou que havia de ser un hipotètic Bonjucef, en lloc dels tres almoixerifs que van governar Menorca durant el temps en què transcorre *La Alonsiada*³⁶⁰. «Y en esto consiste cuanto he podido descubrir en el particular, que no pasa de conjetura, aunque muy fundada a mi ver», conclou Ramis.

Tanmateix, la narració de la conquesta de Menorca el 1287 presenta buits que el menorquí no és capaç de resoldre ni tan sols a través de la investigació. Talment, en nombroses ocasions, Ramis es veu obligat a interpretar fets, motius i decisions, sempre encabint la seua visió dels fets dins dels paràmetres de la lògica i la probabilitat. Alguns exemples d'aquesta manera de procedir són el cant I, notes 8 i 13.

En la primera, que diserta sobre la rendició de Menorca a Jaume I el 1232, l'autor relata la doble estratègia seguida: d'una banda, l'aparat diplomàtic encapçalat per Bernat de Santa Eugènia, Pero Maça i Assalit de Gudal; de l'altra, la idea de calar foc a diversos indrets de la costa mallorquina per tal d'exercir pressió durant les negociacions. Al respecte, Ramis ens diu que «es muy a creer que, en esta ocasión, informaria a sus embajadores del stratagema de que a su tiempo se valió».

En la segona, s'utilitza la mateixa expressió, «es muy a creer», per a introduir de nou un matís interpretatiu. En aquesta ocasió el tema són els motius pels quals Pere III

³⁵⁹ En aquest punt, Ramis rebutja la suposada paternitat de Joan I d'Aragó de l'organització del govern de Menorca, teòricament establerta en la real ordre del 27 de maig del 1398. L'autor revisa el document i conclou que aquest «no hizo mas que aumentarle y darle algunas reglas, y no establecerle de nuevo».

³⁶⁰ Reproduïm el fragment concret de Zurita en què apareix l'arraig Bonjucef: «Habiéndose partido el almirante Roger de Lauria de la isla de Mallorca, hizo vela con sus galeras la vía de Sicilia a 23 de noviembre del año pasado. Y por ser tiempo contrario volvió a Menorca a 28 del mismo, a donde fue bien recogido por el arreaez Bonjucef; e hizose a la vela a 3 de diciembre contra el parecer de un caballero genovés que llevaba consigo, que había venido por servir en la guerra al rey de Aragón con una galera suya, hombre muy plático y que tenía grande noticia de las cosas de la mar, llamado Francisco Sarchafico» (tom I, ll. IV, cap. LXXXI, p. 305).

no va consolidar el seu possessori sobre l'illa expulsant els sarraïns. Ramis ens parla aleshores dels conflictes bèl·lics en què va intervindre el monarca, la conquesta del Regne de Sicília i la croada contra la Corona d'Aragó, i conclou que «estos motivos tan poderosos y principales obligaron a Pedro III a suspender su resentimiento contra el almojarife de Menorca, dejando para otra ocasión el conquistarla».

En conseqüència, el relat que Ramis presenta al lector és caracteritzat per la seua versemblança i coherència, però, també, per la llum favorable sota la qual presenta el seu protagonista. De tal manera, intenta justificar les decisions del monarca per tal de remarcar la seua saviesa, valor i perícia. És el cas del cant I, nota 23, en què, sobre l'espera de quasi un mes d'Alfons III a Mallorca abans de salpar a Menorca, l'autor ens assegura que va ser per culpa de la cruïda de l'hivern. Així, afirma que «fue tan terrible la aspereza y rigor de aquel invierno [...] que es natural que obligase al monarca a dilatar su marcha, esperando a que abonanzase el tiempo y se mitigase el excesivo frío».

Un cas similar apareix en el cant I, nota 37, quan es reflexiona sobre per què el rei va atacar l'almoixerif quan encara no havien arribat a Menorca la meitat de les seues tropes. Al respecte, Ramis exposa: «Yo comprendo que lo que movería al soberano a desembarcar sin esperar el resto de su ejército sería que [...] el almojarife, con sus tropas, fue hasta la popa de las galeras, lo que Alonso miraría, sin duda, como un insulto que le hacía». També en el cant III, nota 32, Ramis argumenta que el rei degué deixar certs contingents militars per a defensar els punts estratègics de l'illa, d'acord amb «la acreditada perspicàcia y pericia guerrera de Alonso III me hacen creer que haría lo propio con los demás puestos de la isla que lo necesitasen».

De la mateixa manera, Ramis també s'esforça a vincular el monarca als ideals catòlics de fe, pietat i misericòrdia, tal com s'evidencia en diversos passatges. D'aquesta manera, en el cant I, nota 41, on Ramis pretén establir els motius que van empenyer Alfons III a conquerir Menorca, l'autor considera les raons donades per Muntaner (cap. CLXX, p. 136) i Zurita (ll. IV, cap. LXXXVIII, p. 310B) i, tot seguit, les destria per tal d'establir la que considera vertadera.

D'una banda, Muntaner afirma que la conquesta de Menorca va estar motivada per dues raons: la necessitat de tornar-la a l'oncle del monarca, Jaume II, poblada de cristians, i la traïció que l'almoixerif li va fer al seu pare, Pere III, en notificar al rei de Col·lo que es dirigia cap a allí. Ramis qualifica el primer motiu d'«improbable», per la manera com Alfons III havia arrabassat al seu oncle el regne de Mallorca poc temps abans; a més, considera que açò «habría sido verter la sangre de los suyos en provecho

de otro» i, talment, conclou que no creu «que el conquistador de la isla haya jamás pensado de un modo semejante». Pel que fa al segon motiu, opina que deu «haber sido esta una de las causas que impelieron al conquistador de Menorca a echar de ella al almojarife y a los suyos», però que no creu que fora «la única ni la principal de este suceso».

De l'altra, Zurita exposa que poc abans de la conquesta de Menorca «se tuvo aviso que se quería recoger en los puertos de aquella isla la armada francesa y gente de guerra del condado de Rosellón para la empresa de Mallorca y las costas de Cataluña» i, en conseqüència, afirma que la conquesta d'Alfons III pretenia fer-se amb Menorca per tal d'impedir-ho. Ramis posa en dubte aquesta motivació i fa referència a Dameto (ll. 3, § 4, p. 414) i Hermilly (p. 115), que avaluen la hipòtesi i dedueixen que segurament es tractava d'un «rumor, falso o verdadero». Al respecte, Ramis diu que «no negaré que esto pudiese acelerar, siempre que fuese cierto, la expedición de Alonso III», però la valora d'improbable, ja que creu que la conquesta es va projectar molt abans i que, en el moment dels fets, el rei aragonés havia fet una treva amb el de França.

Una vegada descartades les principals hipòtesis considerades pels historiadors, Ramis exposa el que ell creu que és el motiu que va propiciar la conquesta, que no és altre que el molt noble i desinteressat objectiu d'implantar a Menorca la fe cristiana. Per a defensar la seua postura, l'escriptor remet a fragments de la *Conquesta* copiada per Carbonell, com el discurs que fa el monarca a les seues tropes abans d'entrar en batalla³⁶¹ o el diàleg que Pere III manté amb el seu fill:

«Amat e cordial fill meu, bé crec saps la injúria que l'almoixerif de Menorca me ha feta com anava a Alcoll, per la qual cosa jo jurí e votí que iria conquistar aquella. E, segons veus, Deus no és plasant, ans me vol apellar al seu regne, perquè dic e man que, en continent que jo sia passat d'aquesta vida, tu hi vulles anar e la vulles conquistar en manera que d'aquí avant lo nom de Jesucrist hi sia loat e beneït» (Montobbio, J., 1997, p. 35).

³⁶¹ «Molt nobles barons e cavallers, ja vets com los moros se son mèsos per combatre ab nós, e veets que estrò ací los havem vençuts e anam tostamps conquistant; e los vencerem d'ací avant, pus ho fem per ço que lo nom de Jesucrist hi sia lloat e beneït; per què, alegrement e ab gran coratge, vullam-los investir, car nostra, si plaurà a Déu, será la victòria. E no us faça paor, ne hajats tristor d'aquells qui hui en dia hic són morts, car tots són màrtirs en paradís, e pregunen Déu per nós» (Montobbio, J., 1997, p. 39).

D'aquesta forma, Ramis considera evident que l'objectiu del monarca era «echar a los moros de Menorca para limpiarla del mahometismo y plantar en ella la fe cristiana», al seu paréixer, un «objeto tan propio y tan digno de la piedad y religiosidad de Alonso III como lo comprueban las historias». Altres motius, com la possible venjança de la traïció feta contra el seu pare, les qualifica de «justas causas que le impelieron a la conquista», però són massa mundanes per a considerar-les el motiu principal i, així, l'autor les relega a un segon pla.

En aquesta mateixa línia s'avança en el segon cas de què volem parlar, el cant III, nota 29, que té per finalitat esbrinar el destí de l'almoixerif i la seua família després de la conquesta. Segons la *Conquesta de l'illa de Menorca* copiada per Carbonell, les tropes cristianes van incomplir el pacte de rendició; talment, en lloc d'escortar l'almoixerif i els altres sarraïns supervivents en vaixells noliejats fins al seu destí, com havien acordat amb Alfons III, les tropes cristianes, una vegada les naus estaven en alta mar, els van assassinar llançant-los a l'aigua. Segons sembla, l'operació es va repetir diverses vegades en un mateix dia fins a acabar amb tots els sarraïns que pretenien sortir de l'illa.

Evidentment, una traïció de tal baixesa moral no té cabuda en un text que pretén lloar la figura d'Alfons III i, amb ell, els orígens dels menorquins. Consegüentment, Ramis s'aparta de la versió de Carbonell i argumenta que un acte així no va poder succeir, ja que és incompatible amb el caràcter pur i catòlic del rei:

«Me causa horror el referir lo que dice Carbonell en este asunto [...] No puedo persuadirme que Alonso III quebrantase de este modo la fe pública y violase los pactos de la capitulación que había hecho con el almojarife. Su conocida probidad y lo bondadoso de su corazón, de que tenemos tantas pruebas aun en el mismo Carbonell y en los demás que han escrito su vida, me impiden el creer que consintiese ni permitiese una semejante crueldad, sobre todo con unos infelices que le habían pagado su rescate, de quienes, por lo mismo, no podía tener motivo de queja. Ni digamos que esto lo hicieron sin su acenso las tripulaciones de los buques encargados de transportar a los moros porque, como estos eran tantos [...] era imposible el ocultarlo en tan breves y repetidos viajes, por manera que hacían dos y tres en un día».

D'aquesta manera, Ramis salvaguarda la imatge del rei, no solament perquè el considera tan piadós i noble que va ser incapaç d'escometre tal infàmia, sinó també tan intel·ligent que, en cas que les seues tropes hagueren obrat així, el rei els hauria descobert. L'autor afirma que el passatge probablement era un «rumor vago que corria entre los del vulgo cuando se formó la relación que tantas veces cito». Per a sustentar la seua hipòtesi, remet a la vaguetat amb què Carbonell mateix introdueix l'episodi (amb l'expressió «car diu-se, etcètera») i opta, per contra, per creure Hermilly, que narra que l'almoixerif i els seus van morir perquè les naus en què anaven van naufragar.

La historiografia contemporània, tanmateix, considera provat el fet que els sarraïns supervivents van ser llançats a l'aigua quan les naus es trobaven en alta mar per les tropes cristianes. Així ho confirma Parpal, C. (1964, p. 42), que cita una resolució del 6 de febrer del 1287 en què Alfons III va perdonar Bernat Siquier, condemnat per aquests actes. D'acord amb Parpal, el rei es va mantenir ferm als pactes que havia firmat amb l'almoixerif i cal suposar que tampoc va donar les ordres d'assassinar els sarraïns.

En conclusió, podem dir que el mètode que segueix Ramis a l'hora de documentar-se per a escriure *La Alonsiada* sembla ser el següent: primer, estableix la *Conquesta de l'illa de Menorca*, anònima i copiada per Carbonell, com a l'eix vertebrador del seu text, fonamentant-se en la seua antiguitat, proximitat als fets narrats, profunditat i detall. Després, consulta la resta de fonts de reconegut prestigi que han tractat el tema —és a dir, Muntaner (1325-1328), Zurita (1562-1580), Binimelis (1595), Dameto (1632), Feliu de la Penya (1709), Hermilly (1777) i Capmany (1779-1792)— i les compara, tot per a notar els punts de convergència i divergència entre unes i altres. Per a Ramis, el fet que dues o més obres coincidisquen en un punt sol ser senyal de la seua veracitat, com també ho és no localitzar cap font que el desacredite; en canvi, la disparitat entre autors es converteix en una oportunitat d'investigar, de reflexionar, per tal d'establir la veritat històrica.

Si bé l'autoritat de Carbonell plana sobre la pràctica totalitat del text, també és cert que a Ramis no li tremola la veu a l'hora de censurar-lo, quan les dades, dates i xifres així ho demostren. En aquest estira-i-amolla entre fonts, l'autor solament vacil·la en alguns moments puntuals, com quan diverses fonts semblen tan verídiques que trasllada al lector la responsabilitat de creure la que més convenient li semble, i quan l'absència de bibliografia prèvia li impedeix aprofundir més en la matèria.

Més enllà de les fonts, Ramis s'esforça per connectar els punts de la història. És per aquest motiu que recorre a la investigació directa; talment, fixa les localitzacions

dels esdeveniments, determina una cronologia concreta, revisa documentació de molt diferent tipus, recorre a les ciències naturals, visita runes i entrevista testimonis. Quan mitjançant aquests procediments és incapaç d'homogeneïtzar el relat, s'aventura en el terreny de l'especulació —amb major o menor fortuna—, però, això sí, sempre encabint-se dins dels paràmetres de la coherència i la lògica. De fet, ni tan sols la pàtina de valor, honorabilitat, saviesa i esperit cristià amb què enllueix la figura d'Alfons III va en contra d'aquests principis. En definitiva, val a dir que Ramis du a terme tot un procediment per a generar coneixement encabint en les coordenades de la Il·lustració i del criticisme històric. En paraules de Bagur (2003, pp. 974-975):

Amb la seva pràctica històrica, Ramis esmicolà els fonaments de la historiografia tradicionalista des d'uns plantejaments propis i característics de la Il·lustració, tot qüestionant les afirmacions d'altres historiadors tradicionalistes clàssics, detectant les contradiccions entre els diversos autors antics i oposant-se —per mitjà del mètode racionalitzador— a la interpretació de determinats esdeveniments per persones fortament vinculades a la doctrina religiosa [...] La raó pretén ser l'eix en què Ramis, com a historiador, amb esperit il·lustrat, basa la seva obra.

4.4.4.2. Les fonts en el poema i en les notes

El paper preeminent que Ramis va atorgar a la *Conquesta de l'illa de Menorca*, copiada per Carbonell, en *La Alonsiada* ha vinculat les dues peces als ulls de la crítica que posteriorment s'hi ha acostat. D'aquesta forma —i amb la perspectiva que el pas del temps i les noves aportacions acadèmiques proporcionen—, els primers crítics a acostar-s'hi van assenyalar que les imprecisions de la crònica del barceloní van acabar traspuant en l'obra del menorquí.

Les primeres valoracions que trobem al respecte no les podem localitzar fins anys després de la mort de Ramis, en Bofarull (1876, pp. 557), que va criticar la *Conquesta*, per la seua «exageración en los sucesos y en los detalles». Bofarull va posar un especial èmfasi en la inversemblança de les heroïcitats de les tropes cristianes i els miracles que hi succeeixen, i va concloure que «con cuadros por este estilo, ofrece dicho

libro tal conjunto de sucesos portentosos, que bastan para que el lector histórico lo deje caer de las manos».

Des d'aleshores, el seguici d'especialistes en la matèria que van estudiar el text copiat per Carbonell es van anar repetint fins a desacreditar-lo com a font fiable. Quadrado, J. (1888, pp. 1198-1203) titlla els fets d'«inverosímiles», «apócrifos» i incongruents amb «las narraciones más autorizadas» i Llabrés, G. (1896, p. 144) se sorprén que, «por falta de crítica o sobra de buena fe», haja sigut acceptada per autors com Feliu de la Penya, Oleo, Riudavets i, ara sí, Joan Ramis.

Com veiem, la desautorització de Carbonell com a font historiogràfica fiable es fonamenta en bona part en la inclusió de passatges miraculosos en la seua obra, tals com el miracle obrat per Alfons III per a fer brollar un doll d'aigua o la intervenció de sant Jordi i sant Antoni en les batalles. Tanmateix, és important assenyalar que la incorporació d'elements fantàstics a la narració històrica no és una característica exclusiva de l'arxiver barceloní; al contrari, es tracta d'un tret inherent al camp de la historiografia tradicional, que es va mantenir gairebé fins al segle XVIII, quan va acabar sent bandejat pels nous principis de veritat i raó que imposava el criticisme històric. En aquest sentit, destaquem les paraules de Rossich, A. i Valsalobre, P. (2007, pp. 87-88) al respecte:

La tradició històrica renaixentista i barroca —i l'antiga en general— es caracteritza sovint per la tendència a anar més enllà dels documents històrics i remuntar-se a orígens fabulosos per cercar unes bases prestigioses per a la comunitat que s'història. Els historiadors solien incorporar, a més, tots aquells materials llegendaris i mítics que atorgaven a la comunitat un passat extraordinari. Una de les constants de la historiografia d'aquesta època és la incorporació de miracles i prodigis insòlits al teixit històric per tal d'oferir una imatge de la comunitat particularment afavorida per la divinitat i la protecció especial dels sants. [...] A grans trets, és una historiografia al servei dels interessos polítics o eclesiàstics, en plena pugna per fonamentar ideològicament les noves nacions sorgides del final de l'edat mitjana o per dotar d'arguments de defensa i contraatac les comunitats que havien estat bandejades de la reorganització política europea.

En aquest punt, doncs, és interessant veure com gestiona Ramis els diferents passatges que es deslliguen dels fets històrics que apareixen en *La Alonsiada*, com són

l'atac del monstre de l'Envidia a les naus del rei, l'aparició d'un brollador d'aigua per mediació divina i la participació dels sants Jordi i Antoni en la contesa. Tot seguit, passarem a comentar-los de manera individual, centrant-nos en la manera com apareixen interpretats tant en el text poètic com en les notes històriques.

El primer esdeveniment sobrenatural present en el text poètic és l'aparició del monstre de l'Envidia (vv. 85-104 i 121-124). El fragment relata com, després que l'armada reial abandone Mallorca, es desencadena una tempesta, provocada per l'Envidia, que ix de la mar. Aquest episodi és una mescla d'esdeveniments reals amb ficció, d'origen ramisià³⁶². Com és lògic, no trobem cap menció a l'Envidia en les notes historiogràfiques que acompanyen el poema. L'autor dona per descomptat que el lector és capaç de distingir els recursos lírics —que, per tant, admeten episodis de ficció— de la part historiogràfica —que no n'admeten.

El segon passatge amb elements fantàstics és l'aparició d'un brollador d'aigua per mediació divina (vv. 141-144). L'esdeveniment té lloc després de la tempesta, a l'arribada de solament algunes tropes al port de Maó. És aleshores que desembarquen en una illa i el monarca s'encomana a Déu, que recompensa els cristians amb l'aparició d'una font. La narració beu clarament de l'episodi protagonitzat per Moisés en l'èxode d'Egipte, quan colpeja una roca fins a fer brollar una font d'aigua al desert amb què abeuira el seu poble³⁶³. L'escena apareix documentada en múltiples fonts històriques, com Carbonell, Binimelis (ll. III, cap. XLV), Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. I, p. 108) i Dameto (ll. 3, § 4, p. 414)³⁶⁴.

Al contrari que en el cas anterior, ara sí, Ramis recull l'esdeveniment de nou en el cant I, nota 35 de les notes històriques, però no per a parlar d'ell. Al contrari, en línia amb la voluntat ramisiana de fixar unes coordenades cronològiques i geogràfiques dels successos, l'autor aprofita el passatge per a localitzar el lloc on va desembarcar l'exèrcit i conclou que degué ser a l'illa del Rei, al port de Maó. De fet, sobre l'episodi miraculós en si, el menorquí a penes pronuncia unes poques paraules: «este suceso, que parece maraviloso».

³⁶² Alguns historiadors parlen de la tempesta; en concret, apareix descrita en Carbonell (Montobbio, J., 1997, p. 35) i Feliu de la Penya (ll. XII, cap. I, p. 107). Però, la presència del monstre és d'origen ramisià.

³⁶³ El passatge se cita en els llibres Ex: 17, 5-6 i Nm: 20, 7-11 (Reina, C. i Valera, C., 1569).

³⁶⁴ Segons l'edició de Montobbio, J. (1997, p. 37): «E feta la dita oració, lo dit senyor Rei pres en la sua mà una aixada e cavà lla on havien començat a cavar, e al terç colp que donà, isqué iagua viva, molt abundant e molt fina, —la qual encara vull en dia n'hi ha gran quantitat—, de què, lo dit senyor Rei, veent la gran misericòrdia que Déu li havia feta, faent-ne llaors e gràcies a ell, begué, e per semblant tots los del seu hostol».

El tercer i últim element de naturalesa fantàstica és l'aparició de sant Jordi i sant Antoni per a auxiliar les tropes cristianes (vv. 273-276). La vinguda dels sants ocorre en l'última batalla narrada en el poema, la que té lloc al puig del Degollador; és aleshores quan els màrtirs es manifesten al camp de batalla per a protegir els soldats cristians i combatre els sarraïns. El fragment no és d'origen ramisià, sinó que anteriorment ja havia aparegut en diverses fonts, com són Feliu de la Penya (tom II, ll. XII, cap. 1, p. 108) i Dameto (ll. 3, § 4, p. 415) i Carbonell³⁶⁵.

Dels tres episodis meravellosos, aquest és el que rep una major atenció en les notes històriques (notes 4 i 58, cant I). Malgrat això, Ramis en cap moment es qüestiona que poguera ocórrer. Al contrari, el que fa és documentar l'origen del mite —que atribueix als moros supervivents— i analitzar com aquest acaba imbricant-se en la tradició historiogràfica anterior a ell. Talment, afirma:

Los moros que quedaron esclavos en Menorca aseguraron a Alonso III haber visto en el aire a san Jorge y a san Antonio durante las batallas, individualizando su vestido y otras circunstancias, añadiendo que les amenazaban y daban muerte, y que, al mismo tiempo, sostenían a los cristianos. Así lo expresa la relación de Carbonell y el doctor Dameto lo confirma en su *Historia del Reino de Mallorca* (cant I, nota 4).

I després:

Hablando de esto, don Narciso Feliu de la Penya, en su citada obra [...] dice lo siguiente: “Aparecieron en estas batallas, capitanes de nuestra nación, san Jorge, en un brioso caballo con vestido blanco y cruz colorada, y san Antonio Abad, que con la mano derecha daba la bendición a los cristianos y, con el báculo que tenía en la izquierda, hería a los moros” (cant I, nota 58).

³⁶⁵ Segons l'edició de Montobbio, J. (1997, p. 41): «E ajudant lo Sant Esperit e los beniurats sant Jordi e sant Antoni, lo senyor rei vencé la batalla, qui fo molt fort e terrible. E los moros, veents que los vencien e els mataven e degollaven a tots, no havent-ne mercè a ningun, més-se en ells tan fort espaordiment, que començaren a fugir».

Consegüentment, es percep un tractament diferenciat de les fonts per part de Ramis, en funció de si les utilitza per a redactar el text poètic o les notes històriques. Així, el gènere de l'èpica li permet encabir episodis de ficció en el poema, mentre que els paràmetres del criticisme històric ho fan inviable en les notes.

En definitiva, podem dir que la coexistència dels dos textos (el poètic i l'historiogràfic) sota el títol únic de *La Alonsiada* apunta en la direcció que l'obra no és solament un cant líric suportat per unes notes que l'emmarquen, sinó un text bicèfal en què conviuen dues narracions, dues lectures d'un mateix esdeveniment. Així, Ramis destria els fets reals dels fantàstics. D'una banda, tenim el text poètic, meravellós i mític, necessari per a dignificar la identitat menorquina, en un moment de crisi pel continu joc de dominacions i conquestes que hi va tindre lloc durant el segle XVIII. De l'altra, el relat històric de les notes, contrastat i feient, imprescindible per a portar la història de l'illa als nous paràmetres que la cultura de la Il·lustració exigia. A manera de resum, remetem a les paraules de Montobbio, J. (1997, p. 12) sobre la importància d'avaluar, juntament amb el rigor de la veritat històrica, la manipulació de la mateixa:

Seguramente la conquista de Menorca en muchos aspectos no fue en realidad como se relata [...]. Esta misma deformación —o si se quiere “sublimación”— de la realidad es altamente reveladora de los ideales, las ilusiones o intenciones, o, incluso, pretextos que la determinaron. Es por eso que ha de decirse que la leyenda es más verdadera que la historia por su conjunto de informaciones humanas y que es “transcripción del pensamiento del pueblo”³⁶⁶. Porque, si bien es verdad que la leyenda no nos explica lo que fue aquel pueblo, nos dice con frecuencia, en cambio, lo que hubiera querido ser³⁶⁷.

³⁶⁶ La cita està extreta, al seu torn, de Bayardi, J. P. (1957, pp. 14-16).

³⁶⁷ L'autor remet en aquest punt al treball de Valls, F. (1928, pp. 23-48).

4.4.5. La traducció

En l'apartat anterior hem vist com Ramis va bolcar en *La Alonsiada* bona part de la seua experiència prèvia com a historiador, així com alguns dels seus interessos i anhels personals, tals com l'arqueologia, l'epigrafia, la legislació o la teologia. D'una manera equivalent, podem dir que Albertí va vehicular a través de *L'Alonsiada* les seues habilitats en el camp de la traducció, una àrea en què, com ja hem vist, es va especialitzar. En aquest apartat, doncs, pretenem donar les claus del procés que va seguir el menorquí a l'hora d'adaptar al català el text original en castellà.

A primer cop d'ull, podem dir que la traducció de *La Alonsiada* suposa un cas molt particular dins de l'obra traductològica albertiana, ja que aquest estava acostumat a traslladar obres teatrals en vers a la prosa. L'acte de desfer-se de la mètrica devia proporcionar-li una llibertat i una rapidesa que, com a traductor, segurament apreciava. D'aquesta manera, podríem pensar que a Albertí li va suposar un repte el fet de traduir un text en vers; tanmateix, hi ha certes evidències que apunten al fet que la tasca no va ser tal desafiament.

La primera d'aquestes proves la documentem en el ja comentat volum de poesies atribuït a Albertí per Bover (1868, p. 15). Tot i que hui és considerat desaparegut, tot fa creure que es tractava d'un recull de composicions de diverses matèries, redactat pel traductor en la seua joventut com a part de la seua formació. Així, en els anys següents, no podem obviarles traduccions albertians de drames de Metastasio —*Demofonte* (1815), *Siroe* (1816) i *Aquiles* (1818)—, totes anteriors a *L'Alonsiada*. Miralles (2007, p. 55) observa que aquestes peces, en prosa, encara presenten algunes reminiscències del vers original, com alguns parlaments dels personatges tancats mitjançant aplecs o decasíl·labs o la presència de les cançons que havia de recitar el cor. En aquests casos, el recurs líric sembla respondre a una voluntat concreta, ja siga marcar «les primeres intervencions dels personatges [...], emfatitzar una situació dramàtica, o per donar pas al líric» (Miralles, 2007, p. 56).

La segona l'hem anticipada abans en la nostra anàlisi mètrica i té a veure amb el metre de traducció de *L'Alonsiada*, l'alexandrí aplecat. D'acord amb la teoria de les formes fixes de Bargalló (1991, p. 24), es tracta d'un metre amb una forta càrrega ideològica i artística, per la manera com és tant tradicional de la literatura catalana com del gènere de l'èpica. El fet que Albertí es decantara per aquest vers i no per un altre

evidència que el traductor devia tenir certs coneixements de poesia i que era conscient de les implicacions de la seua decisió.

Finalment, la tercera prova prové dels paratextos que acompanyen les dues obres i que ens permeten fixar el temps que va transcórrer entre les publicacions de l'original castellà i la traducció catalana. Talment, si el text de Ramis està datat el 20 de febrer del 1818 i la carta en què Ramis dona el vistiplau a la traducció d'Albertí és del 13 d'agost del mateix any, Albertí va tardar a fer la seua traducció, com a molt, cent setanta-quatre dies, o cosa que és el mateix, cinc mesos i vint-i-dos dies.

Com veiem, els temps i coneixements sobre poesia que controla Albertí, sumats a l'existència d'obres anteriors amb fragments de lírica, ens fan plantejar-nos si el traductor no tindria més experiència de la que la documentació existent ens ha permès suposar fins ara. De la mateixa manera, constatem que si el manteniment del metre en el text traduït va implicar alguna cosa per a Albertí, va ser la necessitat de reparar en elements (com la rima, el còmput sil·làbic) que ell probablement preferia no treballar, tal vegada perquè constrenyien la seua tasca traductora.

Al marge dels condicionats marcats pel gènere del text traduït, hi ha un altre aspecte pel qual *L'Alonsiada* d'Albertí s'allunya de la majoria de la seua producció. I és que, com que el poema tracta uns esdeveniments concrets, la conquesta de Menorca per Alfons III del 1287, el traductor no pot aplicar la relocalització menorquina a què acostumava a sotmetre l'argument de les seues obres. En aquest sentit, la composició objecte d'estudi coincideix amb les traduccions albertianes dels drames de Metastasio, *Demofonte*, *Siroe* i *Aquil·les*, els quals narren esdeveniments històrics o mitològics transcorreguts respectivament a Tràcia, Pèrsia i Skiros, i que, per tant, es desvirtuarien si es reubicaren en l'entorn immediat de l'autor (Miralles, 2007, pp. 55).

Tanmateix, més enllà d'aquestes apreciacions generals de l'obra, la realitat és que *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí presenta claus singulars pel que fa al procés traductològic de què va ser objecte. En el present capítol tractarem d'exposar-les. Per a això, hem partit dels canvis formals, que atenyen al metre i la rima, per a, tot seguit, analitzar la manera com el traductor encabeix el mateix argument dins d'uns paràmetres lírics diferents. Després, hem disseccionat els principals recursos que Albertí va utilitzar, així com altres canvis estilístics que es poden localitzar en *L'Alonsiada* catalana. També hem tractat de dilucidar els motius pels quals el menorquí no va traduir certs versos ni les notes històriques de l'original. Finalment, clou el capítol una breu reflexió sobre la vàlua de la traducció en relació amb l'original ramisià.

4.4.5.1. Adaptació del metre i la rima

Una de les característiques fonamentals de la traducció que va fer Albertí és la seua minuciositat i fidelitat a l'original, fins al punt que l'argument de la versió catalana es correspon gairebé vers a vers amb la de l'original castellà³⁶⁸. Tal com explica Marfany (2016, p. 54) en una de les poques anàlisis que s'han fet de *L'Alonsiada*, «usualment, la norma seguida sol ser la traducció literal, adaptant-la, és clar, a la llargada del vers i, sobretot, a la rima». Marfany dona en aquest punt una de les claus que van condicionar la tasca d'Albertí. I és que, en lloc de traduir el sentit de grups de versos, el menorquí es va decantar per anar traduint un a un, adaptant-los a la llengua catalana, però també a uns paràmetres lírics nous. En concret, sembla que van ser dos els que va prioritzar: el metre i la rima.

Pel que fa al metre, ja hem vist en apartats anteriors com en el pas de *La Alonsiada* a *L'Alonsiada*, la composició va passar de l'hendecasíl·lab al vers alexandrí, compost per dos hemistiquis de sis síl·labes cadascun i separats per una cesura. També hem tractat adés que el canvi no és casual, sinó que respon a una decisió conscient del traductor per a encabir la seua obra dins d'una tradició i un gènere concret, d'acord amb la teoria de les formes fixes. Talment, el vers dodecasíl·lab cesurat és un tret comú tant del gènere èpic com de la literatura en català.

Juntament amb l'elecció del metre, un dels primers reptes a què Albertí degué enfrontar-se és la concreció d'una rima, una que li permetera adaptar el millor possible l'esquema rítmic que havia utilitzat Ramis: el *romance heroico*, on la rima és assonant (–í– –o–) i solament afecta els versos parells. És a dir:

Vers 1: ' – ,
Vers 2: –í– –o– ,
Vers 3: ' – ,
Vers 4: –í– –o– .

(On l'accent marca la síl·laba accentuada; el guió, la síl·laba final d'un vers blanc i –í– –o– és la rima assonant real del poema).

³⁶⁸ Aquesta màxima solament s'interromp en les estrofes 126, 130 i 155, les tres del cant tercer que tenen solament dos versos, en lloc de quatre. Més avant hem inclòs una anàlisi concreta d'aquestes estrofes.

Podríem pensar que la traducció més fàcil hauria sigut conservar la rima assonant en versos alterns, amb la substitució de la rima -í- -o- (*invicto, himno, mahometismo*), per l'equivalent catalana més pròxima, -í- -e- (*invicte, himne, mahometisme*). El problema és que la correspondència no és apta per a tots els versos, ja que alguns mots castellans amb rima -í- -o- (*Jesucristo, olvido, fingido*) fan la traducció amb la rima -í- (*Jesucrist, oblit, fingit*). Aquest fenomen provoca un doble desajust, ja que, per una banda, trenca la rima; per l'altra, suposa una síl·laba menys per al còmput sil·làbic. I això si la paraula castellana a traduir té un equivalent directe en català; en altres casos, en canvi, ni tan sols és el cas (com ocorre amb paraules com *visos, esclarecido* o *entumecido*).

És per aquest motiu que Albertí opta per no respectar l'estructura de *romance heroico* (—A—A), que limitaria moltíssim les possibilitats rítmiques i traductològiques. Per contra, recorre a l'esquema rítmic de la caudada (AABB-CCDD-EEFF...), on solament rimen entre si parelles de versos. Aquesta manera de procedir li proporciona al menorquí un amplí ventall de rimes que, a més, solament estan constretes per la necessitat d'haver de rimar els versos de dos en dos, on una parella de versos té rima paroxítona i la següent, oxítona.

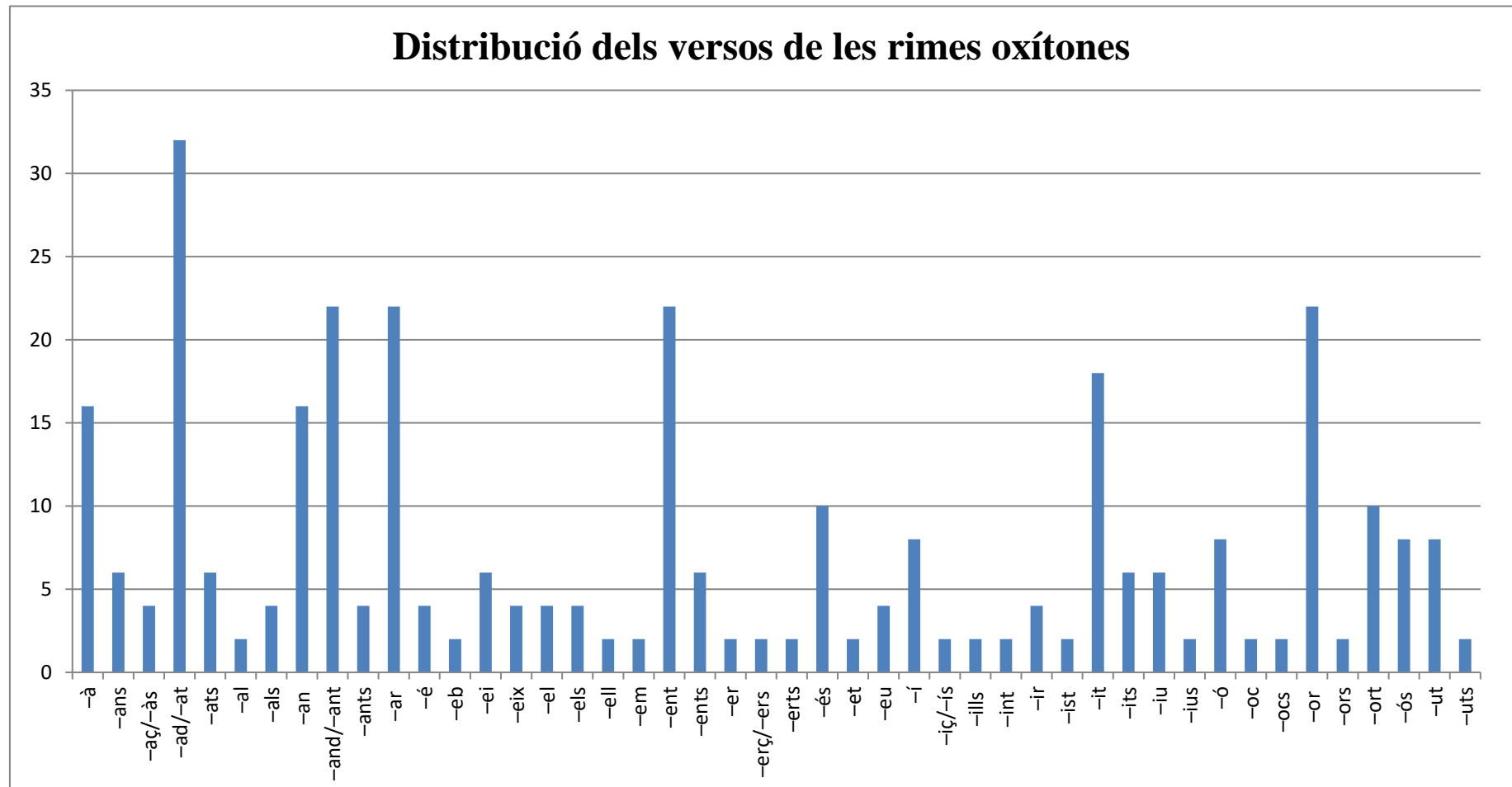
En aquest sentit, Albertí utilitza, d'una banda, fins a quaranta-sis rimes oxítones diferents, que són les següents i acompanyem amb exemples del poema mateix: -à (*crístia*) i el seu plural -ans (*crístians*), -aç/-às (*braç/perdonàs*)³⁶⁹, -ad/-at (*benignidad/abraçat*) i el seu plural -ats (*sepultats*), -al (*real*) i el seu plural -als (*iguals*), -an (*van*), -and/-ant (*quand/instant*) i el seu plural -ants (*infants*), -ar (*cessar*), -é (*creuré*), -eb (*perceb*), -ei (*lleï*), -eix (*apareix*), -el (*cruel*) i el seu plural -els (*cels*), -ell (*bell*), -em (*anem*), -ent (*eminent*) i el seu plural -ents (*serpents*), -er (*ser*), -erç/-ers (*comerç/divers*), -erts (*coberts*), -és (*excés*), -et (*perfet*), -eu (*Déu*), -í (*fi*), -iç/-ís (*feliç/lis*), -ills (*perills*), -int (*dividint*), -ir (*respir*), -ist (*Jesucrist*), -it (*esperit*) i el seu plural -its (*espargits*), -iu (*viu*) i el plural -ius (*actius*), -ó (*destrucció*), -oc (*poc*) i el seu plural -ocs (*llocs*), -or (*honor*) i el seu plural -ors (*rumors*), -ort (*port*), -ós (*furiós*), -ut (*romput*) i el seu plural -uts (*tinguts*).

De l'altra banda, pel que fa a les rimes paroxítones, Albertí en gasta setanta-sis distintes, que són les següents: -able (*memorable*) i el seu plural -ables (*amables*), -àcia (*gràcia*), -açà/-assa (*abraça/traspassa*), -ada (*armada*) i el seu plural -ades

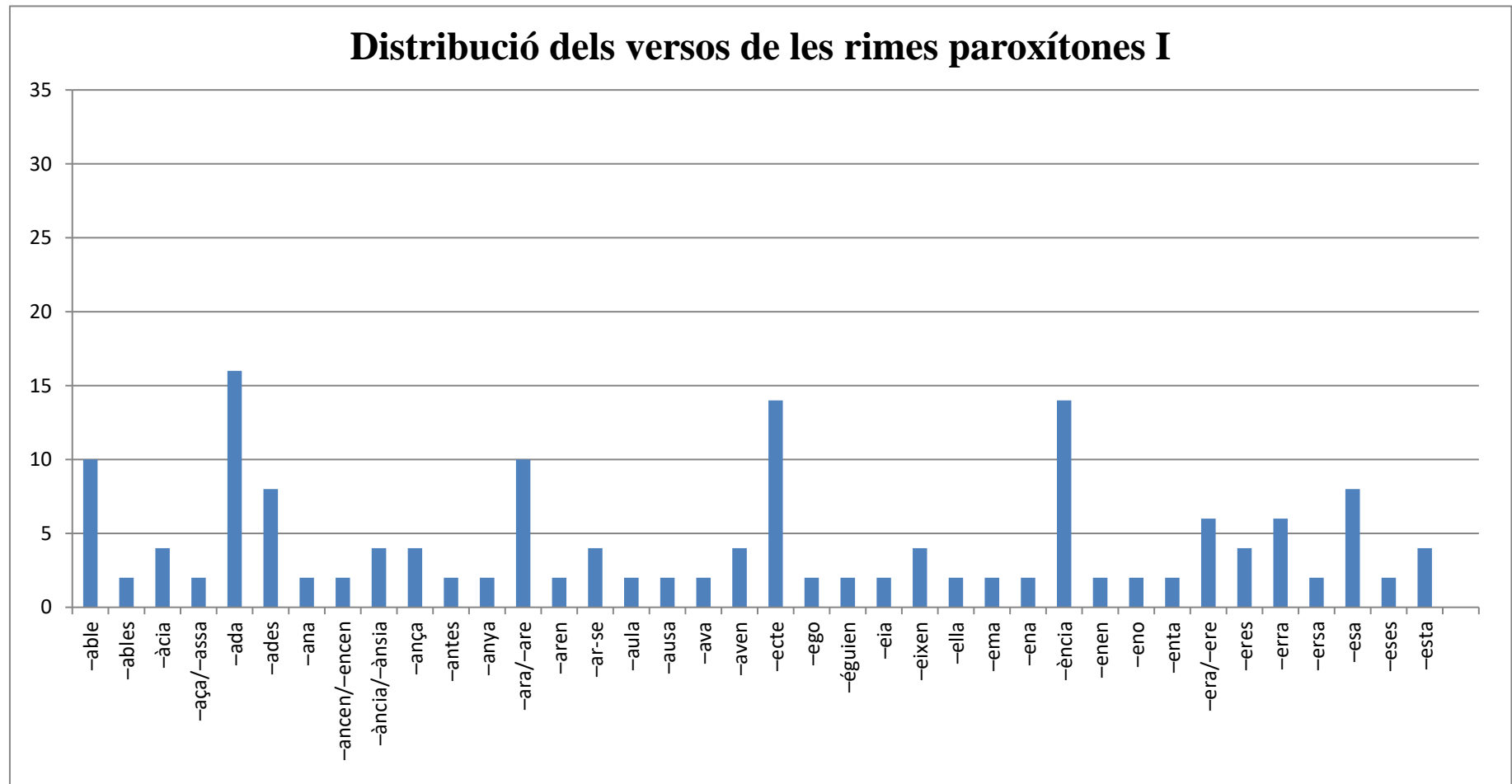
³⁶⁹ Noteu que en alguns casos Albertí utilitza parells de rimes fonètiques, però no gràfiques.

(*coronades*), *-ana* (*humana*), *-ancen/-ensen* (*avancen/defensen*), *-ància/-ànsia* (*distància/ànsia*), *-ança* (*bonança*), *-antes* (*santes*), *-anya* (*campanya*), *-ara/-are* (*ara/pare*), *-aren* (*dispararen*), *-ar-se* (*alçar-se*), *-aula* (*paraula*), *-ausa* (*causa*), *-ava* (*arriscava*), *-aven* (*amaven*), *-ecte* (*aspecte*), *-ego* (*luego*), *-éguien* (*navéguien*), *-eia* (*veia*), *-eixen* (*compareixen*), *-ella* (*bella*), *-ema* (*crema*), *-ena* (*escena*), *-ència* (*inclèmècia*), *-enen* (*suspenen*), *-eno* (*agareno*), *-enta* (*aumenta*), *-era/-ere* (*bandera/Pere*) i el plural format amb *-eres* (*guerreres*), *-erra* (*Sanesterra*), *-ersa* (*perversa*), *-esa* (*destresa*) i el seu plural *-eses* (*fortaleses*), *-esta* (*resta*), *-eta* (*perfeta*), *-euen* (*creuen*), *-ia* (*dia*), *-ible* (*terrible*), *-ici* (*sacrifici*), *-ícia* (*perícia*), *-icte* (*invicte*) i el seu plural *-ictes* (*districtes*), *-ida* (*guarnida*) i el seu plural *-ides* (*ferides*), *-ien* (*fugien*), *-igna/-igne* (*maligna/indigne*), *-ina* (*determina*), *-ini* (*vaticini*), *-íquie* (*multiplíquie*), *-ira* (*admira*), *-iri* (*deliri*), *-isma/-isme* (*abisma/paroxisme*), *-ista* (*trista*), *-ita* (*evita*), *-iva* (*admirativa*), *-ola* (*Anglesola*), *-ona* (*corona*), *-oni* (*Antoni*), *-orba* (*pertorba*), *-ores* (*mores*), *-òrdia* (*misericòrdia*), *-ori* (*notori*), *-osa* (*plorosa*) i el seu plural *-oses* (*victorioses*), *-osen* (*oposen*), *-osos* (*ombrosos*), *-ostros* (*nostros*), *-uda* (*ajuda*) i el seu plural *-udes* (*degudes*), *-úguia* (*púguia*), *-ura* (*jura*) i *-úria* (*fúria*).

Observem que hi ha una major varietat de rimes paroxítones que oxítones. Atribuïm aquest fenomen al fet que, tractant-se d'una composició amb rima consonant, com que en les primeres l'accent recau en la penúltima síl·laba, hi ha un major marge per a introduir variacions en l'element rítmic, a través de les combinacions de vocals i consonants. En canvi, en les segones, l'accent recau en l'última síl·laba, cosa que la limita. Pel que fa a la quantitat de versos que rimen amb cadascuna de les terminacions assenyalades, hem elaborat les següents gràfiques:

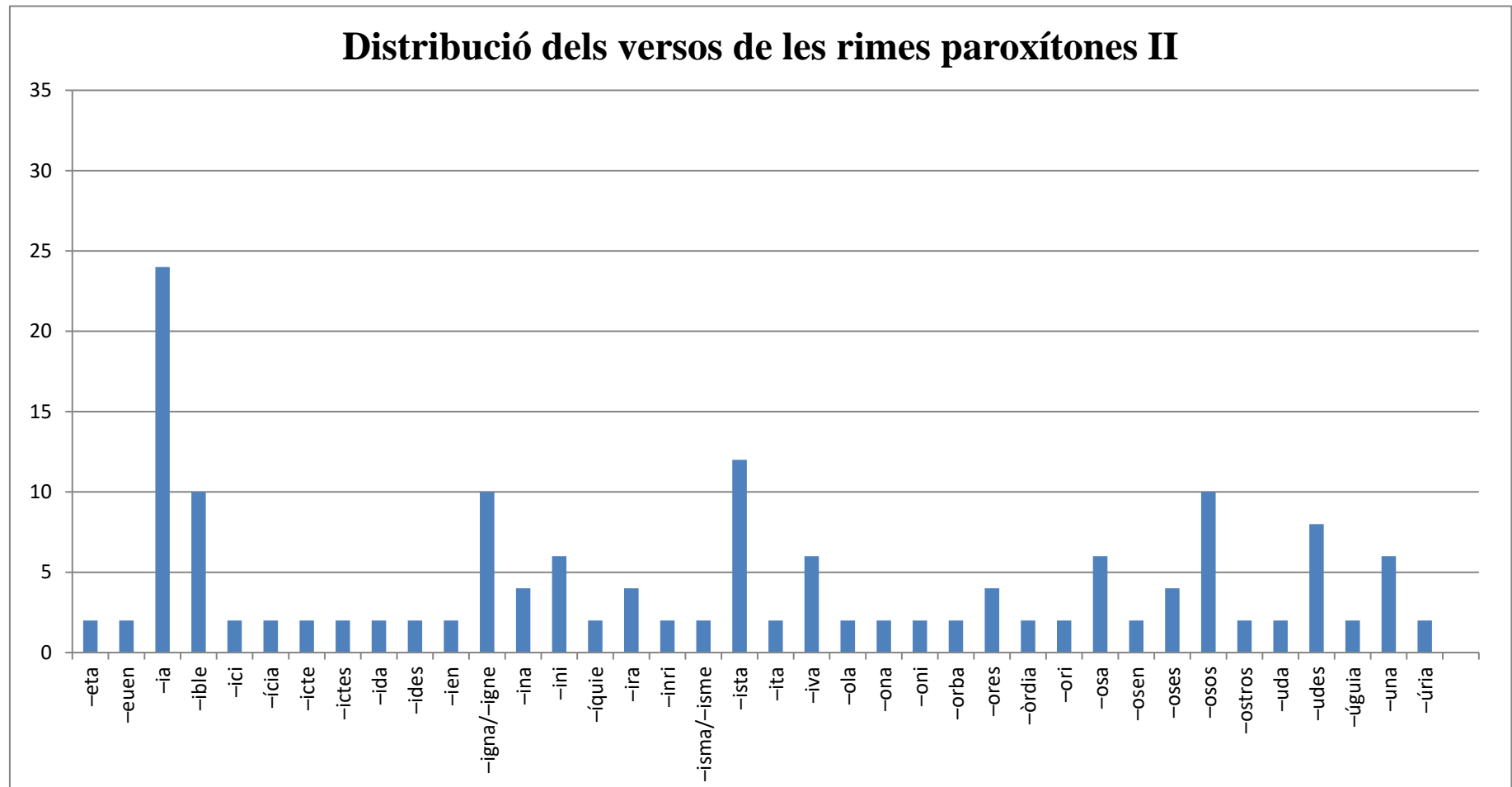

Gràfica 2. Relació de rimes oxítones i nombre de versos en què apareixen en *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí. Elaboració pròpia.

Gràfica 3.1. Relació de rimes paroxítones i nombre de versos en què apareixen en *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí.

Continua en la gràfica 3.2. Elaboració pròpia.

Gràfica 3.2. Relació de rimes paroxítones i nombre de versos en què apareixen en *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí.
Ve de la gràfica 3.1. Elaboració pròpia.

Com podem observar en les gràfiques, la majoria de rimes apareixen solament en dos versos, cosa que demostra l'interés del traductor per buscar formes expressives diferents i que la rima no fora repetitiva, a la vegada que fa palés el seu grau d'expertesa. Amb tot, hi ha algunes rimes que es repeteixen amb més freqüència. Talment, entre les rimes oxítones, les terminacions que més vegades es repeteixen, en ordre decreixent, són –ad/–at, –and/–ant, –ar, –ent, –or, –it, –à i –an.

La rima ad/–at és la més freqüent en tot el poema i la seua repetició de la rima està provocada per la coincidència d'adjectius masculins singulars acabats amb la terminació (*inimig format, pla disputat*), de temps compostos de verbs de la primera conjugació (*han alcançat, havien empenyat*) i alguns substantius (*pietat, combat*). En la majoria d'apariats, l'autor opta per combinar paraules d'un tipus i l'altre perquè la rima no siga massa evident (*pietat/han alcançat, ha quedat/inesperat*). La variant gràfica –ad, solament surt una vegada, en el cas del mot *benignidad*³⁷⁰.

Les altres rimes més habituals ho són per la manera com són les desinències de formes no personals de verbs de la primera conjugació, especialment el gerundi (–ant) i l'infinitiu (–ar). En qualsevol cas, Albertí s'esforça perquè la rima no la conformen una parella de verbs; d'aquesta forma, en el cas de la rima –ant, els gerundis solen estar rimats amb altres categories gramaticals. Destaquen els noms *instant* i *espant*, i l'adjectiu *brillant*, que es repeteixen en diferents moments del poema; l'alternativa gràfica –and apareix una sola vegada, amb la rima de l'adverbi *quand*³⁷¹. En canvi, pel que fa a la rima –ar, la seua aparició sí que es correspon en la majoria de vegades amb verbs en infinitiu (*negar, cessar*), que l'autor rima entre si (*atacar/efectuar, tallar/lograr*) sense inconvenients. Ara bé, probablement per ser conscient de l'assequibilitat de la rima, Albertí opta per distanciar aquests aparellats de versos entre si dins de la composició.

Un cas especial és el de la rima –ent, l'abundància del qual està provocada per la facilitat de crear adverbis formats amb el sufix –ment (*gloriosament, novament, igualment*). Aquests adverbis normalment són prescindibles des d'un punt de vista semàntic, ja que no afigen contingut del poema (*envien promptament, alivien forment*). No obstant això, permeten crear rimes senzilles, sobretot quan es coordinen amb certs noms fàcils d'introduir en el poema, com *eminent* i *moment*.

³⁷⁰ Cant III, v. 554.

³⁷¹ Cant I, v. 99.

Pel que fa a la resta de rimes oxítones més utilitzades, la rima –or es repeteix per la presència de mots masculins abstractes, que engloben conceptes propis del gènere èpic (*honor, valor, terror, amor, dolor...*), mentre que la rima –it hi apareix moltes vegades sota la forma d'adjectius masculins singulars, atribuïts al monarca o a l'almoixerif (*atrevit, eternit, atordit*), que són rimats amb alguns mots repetitius (*esperit, pit*) i temps compostos de la tercera conjugació (*han servit, ha concedit*). L'elevada presència de les rimes –à i –an també la podem atribuir, fins a cert punt a la rima de verbs en temps futur (*sembrarà, farà*) i present (*estan, fan*) d'indicatiu.

Quant a les rimes paroxítones, la major varietat fa que les rimes no siguin tan repetitives al llarg del poema. Tot i això, n'hi ha algunes que sobresurten sobre la resta, com és el cas d'–ia, –ada, –ecte, –ència i –ista. La rima –ia prové de verbs conjugats en tercera persona singular d'imperfet d'indicatiu (*posseia, tenia*) o de les persones singulars primera i tercera del present de subjuntiu del verb *ser* (*sia*). El verb *confia* també es repeteix en algunes ocasions i Albertí el rima amb un derivat seu (*desconfia*), en un apariat de versos³⁷² no massa inspirat. El traductor també utilitza sovint el nom *dia*, que apareix rimat dues vegades diferents amb *alegria*; les ocasions són simètriques i oposades: mentre que en la primera³⁷³ s'empren per a manifestar el goig de Zaida envers el passat abans de la guerra, en la segona³⁷⁴, vehiculen l'emoció d'Alfons III i els seus pel futur que els espera després de la conquesta.

La rima –ada no presenta cap patró més enllà del fet de ser habitual en la llengua, i així apareix tant com en noms (*armada, vegada*) com en adjectius (*admirada, amada*). Com en casos anteriors, l'autor intenta combinar distintes classes de mots per a fer-les rimar (*ordenada/vegada*). La rima –ecte, en canvi, està limitada a un conjunt tancat de mots (*efecte, projecte, aspecte*) que la majoria de situacions es repeteixen rimant-se els uns amb els altres (*efecte/projecte, projecte/aspecte, aspecte/efecte*) i solament en moments puntuals rimen amb altres paraules (*objecte, subjecte*). D'una manera similar opera la rima –ència, present en mots (*excel·lència, obediència, existència*) que es repeteixen, fent-los rimar amb altres puntuals (*presència, clemència*). Finalment, la rima –ista suposa un cas particular, ja que en cinc dels sis³⁷⁵ apariats en què es dona, ho fa reiterant el doblat de paraules *trista* i *vista*.

³⁷² Cant I, vv. 137-138.

³⁷³ Cant II, vv. 337-338.

³⁷⁴ Cant III, vv. 665-656.

³⁷⁵ L'únic cas en què no es dona és en el cant I, vv. 193-194, on *vista* rima amb *dista*.

4.4.5.2. Recursos traductològics

El pas d'una única rima de la versió castellana a un ventall molt més ampli en la catalana provoca que, en la majoria de versos, els canvis més notoris es localitzen en el segon hemistiqui. Al contrari, el primer hemistiqui es pot traduir amb major fidelitat i, algunes vegades fins i tot, de manera exacta. De fet, en els aparellats més senzills, es reproduïx el primer vers de manera quasi íntegra i solament s'introdueixen canvis en el segon hemistiqui del segon vers per a fer-lo rimar. N'observem alguns casos:

Este es el día, el día memorable
en que Alonso tercero, *rey invicto*,
(Cant I, vv. 1-2)

Aquest es el gran dia, el dia memorable,
en qu·Alonso tercer, *rei invicte i amable*,
(Cant I, vv. 1-2)

Desmayada se queda nuevamente
a fuerza de un dolor *tan excesivo*.
(Cant II, vv. 435-436)

Desmaiada ja queda en terra novament
a força d'un dolor *tan actiu i violent*.
(Cant II, vv. 435-436)

y Menorca, tomando un nuevo aspecto,
parece no ser más lo que ella *ha sido*
(Cant III, vv. 563-564)

i Menorca, prenint un del tot nou aspecte,
apareix no ser ja lo qu·ella *era en efecte*.
(Cant III, vv. 559-560)

Però, en altres ocasions, la modificació del segon hemistiqui del segon vers de cada aparellat no és suficient per a aconseguir una rima. Aleshores, el traductor pot optar per fer canvis en els segons hemistiquis dels dos versos, com en els exemples següents:

Ya la sed que padece *con los suyos*
la apaga Dios obrando *un gran prodigio*:
(Cant I, vv. 141-142)

Ja la sed qu·ell pateix ab los seus, *molt terrible*,
l'apaga Déu obrant *un prodigi visible*;
(Cant I, vv. 141-142)

Ansiosas de la suerte *de los suyos*,
que están en el ejército *vencido*,
(Cant II, vv. 309-310)

Ansioses de la sort dels seus, *que molt amaven*,
qui en l'exèrcit vençut, *per dissort, s'encontraven*;
(Cant II, vv. 309-310)

Alonso se conmueve, *se enternece*
y, con pecho cristiano y *compasivo*,
(Cant III, vv. 481-482)

Alonso se conmové, *queda molt eternit*
i, ab un cor cristià, compassiu *i contrit*,
(Cant III, vv. 481-482)

D'aquesta manera, la reescriptura dels primers hemistiquis és menys freqüent que la dels segons. Amb tot, Albertí també els canvia a vegades; aleshores, la modificació no ve imposada per la rima, sinó pel còmput sil·làbic del vers alexandrí, més llarg que l'original hendecasil·lab. Davant la necessitat d'allargar el primer hemistiqui dels versos, acostuma a introduir-hi paraules que no tenen un corresponent en l'original. N'observem alguns exemples:

Menorquines, que un día tan dichoso
no quede sepultado en el olvido;
(Cant I, vv. 9-10)

Patricios menorquins, qu·aquest tan ditxós dia
en un *enter* olvid jamai sepultat sia;
(Cant I, vv. 9-10)

bella, discreta y con Osmán casada,
jefe de mucho influjo y poderío.
(Cant II, vv. 319-320)

bella, *hermosa*, discreta i casada ab Osman,
capità *de valor* i d'un influx molt gran.
(Cant II, vv. 309-310)

Alonso, generoso hasta lo sumo,
Alonso, padre amante de sus hijos,
(Cant III, vv. 529-530)

Alonso, *en sumo grau*, Alonso generós
i, de *tots los* seus fills, pare el més amorós;
(Cant III, vv. 525-526)

Finalment, hi ha alguns apariats que necessiten una major intervenció i en els quals Albertí a penes pot mantindre cap paraula de l'original si vol acoblar-se a les necessitats de rima i còmput sil·làbic. Així i tot, el traductor s'esforça per conservar el significat de l'original el màxim possible.

Había más de un siglo que a Menorca
otra vez señoreaba el islamismo,
(Cant I, vv. 21-22)

El islamisme fals ja més d'un sigle havia
que, per altra vegada, esta isla posseia;
(Cant I, vv. 21-22)

Todo esto, que en otras ocasiones
la llenaba de gozo y regocijo,
(Cant II, vv. 337-338)

Esta satisfacció, qui en un més ditxós dia
omplia el seu bell cor de major alegria,
(Cant II, vv. 337-338)

Se enarbola la cruz en la isla toda,
la santa cruz que es, del cristiano, el signo;
(Cant III, vv. 549-550)

En tota l'isla es planta el arbre de la creu,
senyal de tot cristià i escut del qui en ell creu;
(Cant III, vv. 545-546)

Com veiem, les necessitats de rima i còmput sil·làbic de la traducció obliguen Albertí a dur a terme distintes operacions sobre els versos per tal d'aconseguir un resultat òptim. Encara que les modificacions són de naturalesa massa diversa per a sistematitzar-les, sí que podem identificar alguns patrons recurrents en la traducció albertiana. La primera d'aquestes pautes és la manera com, si el vers acaba en un substantiu, li afegim un adjectiu explicatiu. Això li permet a Albertí tant sumar més síl·labes com buscar una nova rima sense alterar massa el significat original. Aquest procediment el localitzem en alguns aparells com els següents:

Mas, ¿quién resistir puede a los esfuerzos? ¿Quién, al sumo valor de un tal caudillo? (Cant I, vv. 233-234)	Mes, qui resistir pod a un esforç <i>tan terrible</i> ? I qui al sumo valor d'un capità <i>invencible</i> ? (Cant I, vv. 233-234)
---	---

Toda plumas, toda ojos, toda lenguas, la Fama voladora habia traido (Cant II, vv. 301-302)	Tota llengües, tota ulls, tota plomes <i>lleugeres</i> , la Fama havia duit les notícies <i>primeres</i> (Cant II, vv. 301-302)
--	---

Otros habrá que sulcarán los mares, despreciando los vientos y bajíos; (Cant III, vv. 625-626)	Altres qui correran los mars <i>més perillosos</i> , despreciant los forts vents i romponents <i>espantosos</i> . (Cant III, vv. 619-620)
--	---

En altres versos acabats amb substantiu, Albertí també pot decantar-se per afegir-ne altre coordinat amb el primer, que sí que apareix en el text de Ramis. És el cas d'aquests aparells entre d'altres:

la batalla se empeña con gran furia y Alonso, de valor, hace prodigios. (Cant I, vv. 223-224)	la batalla s'empenya ab gran fúria <i>i terror</i> , prodigis fent el rei d'ànimo i de valor. (Cant I, vv. 223-224)
---	---

entre el temor, la duda y la esperanza, ignorán si serán muertos o vivos. (Cant II, vv. 311-312)	entre el dubte, el temor, l'esperança <i>i la sort</i> , ignoren si vius són o si han sofert la mort. (Cant II, vv. 311-312)
--	--

Y, generosa a su piedad, encarga solicito del cielo los auxilios (Cant III, vv. 477-478)	generosa encàrrega a sa gran caritat, implòria de los cels l'aüxili <i>i piedat</i> (Cant III, vv. 477-478)
--	---

Un cas extrem de la coordinació de dos substantius és l'hendíadis que, com explica Marfany (2016, p. 54), consisteix en «un concepte expressat per mitjà de dos termes coordinats». Aleshores, un primer substantiu de l'original és substituït per altres dos substantius coordinats en la traducció. Tanmateix, notem com Albertí no abusa excessivament d'aquesta pràctica, tal vegada per la manera com dona lloc a fórmules i expressions poc naturals i redundants. En veiem alguns exemples:

montes eleva el mar y, a cada *instante*,
se descubre el horror de los abismos.
(Cant I, vv. 107-108)

muntanyes alça el mar i, a cad·*hora i moment*,
s'observa, de l'abisme, el perill eminent.
(Cant I, vv. 107-108)

¡Ver que se va su Osmán, que al campo marcha
a exponerse *sin miedo* a los peligros!
(Cant II, vv. 327-328)

Veent partir Osman, marxant al camp d'honor
i exposar-se als perills ab *ànimo i valor*.
(Cant II, vv. 327-328)

que le pidan perdón de los agravios
y después le propongan su *designio*:
(Cant III, vv. 511-512)

qui, dels rebuts insults, li demànen perdó,
proposant-li, después, son *pla e intenció*:
(Cant III, vv. 509-510)

Reprement la coordinació, val a dir que, encara que és més habitual que Albertí recórrega a ella quan es tracta de substantius, també es dona de vegades en els adjectius. Alguns casos de coordinació d'adjectius es donen en aquests aparells:

El gran Jaime la hizo tributaria;
de nuestro Alonso abuelo esclarecido,
(Cant I, vv. 29-30)

El gran Jaume la feu tributària *i somesa*,
d'Alonso avi brillant, rei de major destresa,
(Cant I, vv. 29-30)

que la cristiana ley es verdadera
y falso el Alcorán y mahometismo.
(Cant II, vv. 427-428)

ser la cristiana llei la vertadera *i gran*;
fals el mahometisme, absurdo l'Alcoran.
(Cant II, vv. 427-428)

dominará la isla algunas veces
y serán sus efectos muy nocivos.
(Cant III, vv. 651-652)

l'isla, en ocasions, dominarà ab grans mals
i els efectes seran molt nocius *i fatals*.
(Cant III, vv. 645-646)

Albertí també opta per afegir nous verbs al costat d'altres de l'original, siga per coordinació o juxtaposició. Moltes vegades es tracta de verbs sinònims, l'addició dels quals a penes suposa un canvi de significat respecte de l'original. A més, es tracta d'un procediment força inusual. A tall d'exemple, hem recollit les següents mostres:

los moros, invocando a su Mahoma,
hieren el aire con horribles gritos.
(Cant I, vv. 179-180)

Los moros, a Mahoma *implorant* e invocant,
feren *i omplen* el aire ab crids d'horror i espant.
(Cant I, vv. 179-180)

¿cómo estás? ¡Ay de mí! ¿Cómo te veo?
¿Qué mudanza ha sido esta, esposo mío?
(Cant II, vv. 403-404)

«Mon Osman, com estàs? Com te vetx? *Lo creuré?*
Quina mudança és esta, espòs, oh, mon dols bé?
(Cant II, vv. 403-404)

las mezquitas se arrasan o convierten
en templos del Señor y de su hijo.
(Cant III, vv. 551-552)

les mesquites del tot s'arrasen i *extingueixen*,
o, en temples del déu viu, prompte se converteixen.
(Cant III, vv. 547-548)

Juntament amb l'addició d'adjectius explicatius, l'hendíadis i la coordinació de substantius, adjectius i verbs, també és habitual l'ús de perífrasis. D'aquesta manera, el traductor substitueix una única paraula de l'original, que perfectament expressa una idea o concepte, per un grup d'elles. És el procés que trobem en alguns versos com aquests:

Se prostra Alonso y jura ejecutarlo;
su padre le bendice *enternecido*
(Cant I, vv. 57-58)

Se prostra nostro Alonso, executar-lo jura,
son pare el beneeix, *posseït de ternura*;
(Cant I, vv. 57-58)

Aun a San Agaiz no habían llegado
los dispersos, los tristes *fugitivos*,
(Cant II, vv. 297-298)

No encara a Sant Agaiz comparegut havien
los dispersos, molt trists, *qui d'Alonso fugien*,
(Cant II, vv. 297-298)

y, en superar los lodos y *pantanos*,
dos *días* se detiene en el camino.
(Cant III, vv. 551-552)

i, en superar los fangs i *aigües estanyades*,
per el camí es deté dues *llargues jornades*.
(Cant III, vv. 547-548)

Tanmateix, Albertí afegeix a la traducció sintagmes que no estaven en l'original. Parlem aleshores de rebles, un recurs poètic que consisteix a agregar paraules o grups de paraules per a completar la mesura o acomodar la rima i que són inútils des d'un punt de vista semàntic, ja que proporcionen un contingut que ja se sap o que es pressuposa. A tall d'exemple, documentem aquests rebles:

Intrépidos los nuestros, con sus lanzas,
y ballestas, empiezan el conflicto,
(Cant I, vv. 153-154)

Intrèpits, los cristians, ab sa ballesta i llança,
comensen el combat, *plens tots de gran confiança*,
(Cant I, vv. 153-154)

Ansiosas de la suerte de los suyos,
que están en el ejército vencido,
(Cant II, vv. 309-310)

Ansiosos de la sort dels seus, *que molt amaven*,
qui en l'exèrcit vençut, per dissort, s'encontraven;
(Cant II, vv. 309-310)

había ya salido de la isla
con sus mujeres, sus parientes e hijos.
(Cant III, vv. 575-576)

de l'isla era sortit *ab la pena més viva*,
ab ses dones, sos fills, parents i comitiva.
(Cant III, vv. 571-572)

Pel que fa als rebles, val a dir que la seua efectivitat depén de la naturalitat amb què s'integren dins del poema. D'una banda en trobem algunes que ni tan sols es nota que ho siguen, que pareixen, de fet, formes pròpies de l'expressió lírica. És el cas dels següents:

las lanzas despedazan los broqueles,
y la sangre agarena forma un río.
(Cant I, vv. 183-184)

la llança despedaçà escuts *d'un trempe viu*
i l'agarena sang forma un caudalós riu.
(Cant I, vv. 183-184)

Los estandartes vienen destrozados;
los instrumentos bélicos, rompidos;
(Cant II, vv. 381-382)

Estendarts destrossats, *mitges llunes per terra*,
maltractats i romputs los instruments de guerra,
(Cant II, vv. 381-382)

Fabricáranse en él naves de guerra
para el aumento del real servicio,
(Cant III, vv. 641-642)

Se construiran en ell bells bastiments de guerra,
augment del real servici, *honor d'aquesta terra*;
(Cant III, vv. 635-636)

De l'altra, hi ha també rebles menys afortunats. Es tracta d'afegits que proporcionen una informació redundent o innecessària, i que demostren la dificultat per aconseguir el còmput sil·làbic i la rima desitjada. Observem com es concreten en alguns apariats:

pero, como los nuestros eran tan pocos,
en un instante fueron circuidos.
(Cant I, vv. 251-252)

però com succeeix ser los nostros tants pocs,
se veren a l'instant circuits *per tots los llocs*.
(Cant I, vv. 251-252)

se cierran a la luz; la voz le falta,
la voz encantadora que ha tenido.
(Cant II, vv. 451-452)

se tanquen a la llum i se li veu faltar
sa encantadora veu, *qui a tots feia admirar*.
(Cant II, vv. 451-452)

la negra ingratitud, hija funesta
de la presunción y del egoísmo».
(Cant III, vv. 655-656)

l'ingratitud, *torn dir*, funesta producció
del vilíssim egoisme i de la presumció».
(Cant III, vv. 649-650)

4.4.5.3. Canvis estilístics

Al marge de les operacions de caràcter traductològic, Albertí també n'aplica altres sobre el poema, de tipus estilístic. És el cas de certes reiteracions en versos o en apariats que Ramis inclou en la composició original i que el traductor depura. Aquests canvis alleugereixen la composició catalana i la doten d'una major agilitat, tal com es pot comprovar en els següents casos:

plantó en Menorca, a fuerza de victorias,
la santa *fe*, la *fe* de Jesucristo.
(Cant I, vv. 3-4)

seguit de la victòria, en Menorca plantà
la *fe* de Jesucrist, salud de tot cristià.
(Cant I, vv. 3-4)

¡Oh, qué dolor para su esposa *Zaida*!
Para *Zaida*, que apenas lo ha sabido
(Cant II, vv. 393-394)

Oh, que dolor per *Zaida*, esposa en extrem trista,
qui, a penes lo ha sabut i encara no per vista,
(Cant II, vv. 393-394)

volverá a obtener su propio *obispo*;
su *obispo* y, con él, la grey cristiana,
(Cant III, vv. 610-611)

son propi *bisbe*, en fi, tornarà posseir;
i el rebanyo cristià, baix prelat respectable,
(Cant III, vv. 606-607)

De la mateixa manera, Albertí també elimina múltiples anàfores, grups de paraules que es repeteixen en versos consecutius, i les substitueix per formes expressives noves. Aquestes solen ser més naturals, aporten fluïdesa i atenuen part de la gravetat del text original. En documentem alguns exemples:

Huyen despavoridos a otra altura,
huyen dejando por allí tendidos
(Cant I, vv. 205-206)

Lo restant de l'exèrcit, temerós, s'apressura
a *fugir* prest d'allí i guanya una altra altura,
(Cant I, vv. 205-206)

Sabe su genio audaz e imperturbable,
sabe que son las armas su ejercicio
(Cant II, vv. 328-329)

Coneix son geni audaç, son geni imperturbable;
sab que les armes són son exercici amable
(Cant II, vv. 328-329)

La santa religión se le presenta,
la santa religión de Jesucristo,
(Cant III, vv. 473-474)

La santa religió de Jesucrist, son déu,
se presenta a sa vista i temerós cor seu
(Cant III, vv. 473-474)

El traductor també du a terme modificacions que, a parer nostre, augmenten la càrrega emocional i l'expressivitat de certs passatges. Tot i que es tracta d'un tret subjectiu difícilment mesurable, localitzem una certa millora en els episodis de major pes dramàtic, com l'aparició del monstre de l'Enveja, en el cant I; la mort dels amants Zaida i Osman, en el II; o el somni profètic que té el monarca, en el cant III. Al respecte, destaquem els següents apartats:

de sierpes rodeada su cabeza,
todo irritado, todo enfurecido.
(Cant I, vv. 87-88)

el seu cap té rodat d'espantoses serpents;
tot furiós e irritat, terror de los vivents.
(Cant I, vv. 87-88)

Como la rosa que, del cierzo ajada,
su olor, su lustre y hojas ha perdido;
(Cant II, vv. 453-454)

A les roses semblant, qui del nort combatudes
sa brillantés, fragrància i fulles han perdudes,
(Cant II, vv. 328-329)

Pero la Envidia... ¡Oh, cuánto yo lo siento!
¡Cuánto quisiera, Alonso, no decirlo!
(Cant III, vv. 645-646)

Mes la funesta Enveja... Oh, quant jo lo sent ara!
Quant, Alonso, repugn dir-te-lo a la cara!
(Cant III, vv. 639-640)

Malgrat això, tots els canvis duts a terme per Albertí no són del tot reeixits i alguns resten qualitat a *L'Alonsiada*. És el cas de l'ús excessiu d'adverbis acabats en *-ment* en posició interior del vers, que el traductor utilitza per a aconseguir el còmput sil·làbic buscat. Es tracta d'una solució òbvia que a penes aporta contingut semàntic i que es repeteix en diverses ocasions³⁷⁶.

la Envidia se apellida y a los buenos,
en todos tiempos, les ha perseguido.
(Cant I, vv. 95-96)

l'Enveja s'anomena i aquest mal esperit,
en tot tems, a los bons ha *fortment* perseguit.
(Cant I, vv. 95-96)

Al fin, recobra, pero su conato
solo es para decir: «Osmán, te sigo»;
(Cant II, vv. 437-438)

Ella torna, per fi, mes *purament* procura
dir: «Osman te segueix, el meu cor te lo jura»;
(Cant II, vv. 437-438)

Su voluntad se cumple, se ejecuta
y, dejando los puestos guarnecidos,
(Cant III, vv. 589-560)

Son gust i voluntad essent del tot complits
i deixant tots los punts *suficientment* guarnits,
(Cant III, vv. 585-586)

Les noves necessitats de metre i una rima també se salden sovint amb alteracions cridaneres de l'ordre sintàctic de les oracions. Podríem considerar-los hipèrbats, figures retòriques intencionades i buscades pel traductor; tanmateix, la difícil lectura d'alguns ens inclina a pensar que no sempre és el cas. En subratllem alguns:

En que las barras de Aragón triunfantes,
que el cielo promovió con claros visos,
(Cant I, vv. 5-6)

En què, de l'Aragó, les barres victorioses,
qu'elevaren los cels ab obres prodigioses,
(Cant I, vv. 5-6)

y que, en los campos de la Andalucía,
el arte de la guerra habia aprendido.
(Cant II, vv. 331-332)

i que, d'Andalusia, en los fèrtils camps, és
qu'el gran art de la guerra Osman ha ben après;
(Cant II, vv. 331-332)

con su ejército en busca de los moros
que ocupan de Santa Ágata el castillo.
(Cant III, vv. 589-560)

ab l'exèrcit enter, del moro, a l'acomesa,
qui té, de Sant Agaiz, tota la fortalesa.
(Cant III, vv. 589-560)

³⁷⁶ Destaquen els mots *fortment* (apareix set vegades en tot el poema), *novament* (tres) i *igualmente* (tres).

4.4.5.4. La no-traduïció: notes historiogràfiques i versos perduts

Fins al moment ens hem ocupat en les parts de *La Alonsiada* ramisiana que Albertí va traduir. Malgrat això, no hi ha més que comparar els dos textos per a evidenciar que entre un i altre hi ha més diferències que la llengua en què estan escrits, i que l'original ultrapassa en extensió la traducció catalana. Bona part d'aquesta diferència ve donada pels paratextos que acompanyen la composició de Ramis, com la llista de subscriptors o d'errates, paratextos que solament tenen sentit en relació amb l'original i que, per tant, és lògic que Albertí obviara. Tanmateix, hi ha altres fragments que el traductor hi podria haver inclòs també, tot i que no ho fa, com són les notes històriques i alguns versos del poema original.

En el cas de les primeres, el motiu que rau en la seua absència és prou senzill, ja que Albertí mateix ho explica en el pròleg de *L'Alonsiada*. Segons les seues paraules, ell tradueix «los tres cants del poema per haver considerat que els curiosos de consultar les erudites notes serien, per suposat, capaços en el castellà i qu'obrint l'original, podrien ja satisfer-se». Al respecte, no hi entrarem ara en profunditat, però avancem ara una idea en què aprofundirem després: Ramis i Albertí no semblen adreçar-se al mateix públic; així, mentre que el primer escriu per a les elits il·lustrades, el segon s'adreça als seus compatricis menorquins³⁷⁷.

Amb tot, que Albertí no traduïska les notes no vol dir que les ignore. De fet, en el text català es pot localitzar algunes petjades que ens indiquen que les va tindre molt presents durant el procés d'adaptació. És el cas dels versos aparellats 43-44. Vegem-los acarats amb els originals:

pidió perdón al rey de tanto agravio,
de su destino al moro le dio aviso.
(Cant I, vv. 43-44)

l'almoixerif i els seus de tant d'agravi fet,
de son destino a *Alcoll*, donà un avís perfet.
(Cant I, vv. 43-44)

La clau ací està en el mot *Alcoll*, la denominació antiga amb què es coneixia la ciutat de Col·lo, a Algèria. Constatem que Albertí el menciona, tot i que no apareix en l'original de Ramis i que, com hem vist, el traductor va adaptar la composició gairebé vers a vers. Des d'un punt de vista líric, la menció d'*Alcoll* no té més rellevància que la de sumar síl·labes per a acomplir el còmput dodecasíl·lab. Tanmateix, des d'un punt de

³⁷⁷ Consulteu l'apartat 4.4.6.9. *Les notes* del present treball.

vista traductològic, ens confirma que Albertí va llegir les notes històriques i que les va tindre presents a l'hora d'elaborar la seua traducció, doncs, en tota l'obra ramisiana, la ciutat d'Alcoll solament es menciona en les dites notes; en concret, en les notes 10 i 12 del primer cant.

Juntament amb les notes historiogràfiques, altre element que trobem a faltar en la traducció albertiana és un menut grup de versos que provoca un desajust entre la longitud d'una versió i altra. Així, si bé és cert que els dos primers cants tenen exactament el mateix còmput versal, hi ha una discordança que concerneix el tercer cant, i que consisteix en el fet que l'edició original de Ramis té sis versos més que l'edició traduïda d'Albertí.

Per tal d'evidenciar aquesta diferència i donar-li una explicació, hem dut a terme un procés de revisió comparativa entre les dues *Alonsíades*³⁷⁸. Talment, en acarar els dos tercers cants de cada versió, hem pogut identificar en quins versos concrets es produeixen les divergències. D'aquesta forma, hem constatat tres punts en què la traducció d'Albertí no respecta l'original ramisià. D'acord amb la numeració de la nostra edició, es tracta dels versos 501-504 de Ramis (501-502 en el cas d'Albertí), els 517-520 (515-516) i els 617-620 (613-614):

En vano, allí se han reunido todos
los que aun escapar habían podido
de los pasados choques y refriegas:
con ver al rey se tienen por perdidos.
(Cant III, vv. 501-504)

Allí, en va, ajuntats tots qui fugir han pogut,
puis, al veure al rei, cada un se creu perdut.
(Cant III, vv. 501-502)

Aquests fragments formen part de l'inici del tercer cant i ambdues descriuen com les tropes sarraïnes es refugien al castell de Santa Àgueda. Com podem veure, els versos 501 i 502 de Ramis, Albertí els fusiona en la seua traducció en un únic vers, el 501. Un canvi més dràstic sofreix el vers 503 de Ramis, que desapareix per complet en *L'Alonsiada*. En qualsevol cas, la informació que aporta, relativa a les batalles lliurades amb anterioritat entre tropes cristianes i sarraïnes, se suprimeix, tot i que no és

³⁷⁸ Una versió més reduïda d'aquesta anàlisi ja es va dur a terme en Martínez (2015, pp. 82-84). L'hem recuperat per a aquest treball amb l'objectiu d'oferir un estudi el més complet possible sobre *La Alonsiada*, de Joan Ramis, i *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí, i per a no deixar sense respondre la incògnita sobre la diferència en el còmput total de versos entre els dos textos. La comparativa original formava part d'un treball d'edició de *L'Alonsiada* d'Albertí. Talment, incidia més en aquesta composició i deixava de banda la de Ramis, a excepció dels fragments a comentar.

necessària per a seguir el fil de l'acció. Tot seguit, Albertí continua la seua narració amb el vers ramisià 504, en què reprén la traducció de versos un a un, ara sí, sobre el terror que crea la visió del rei entre els moros. Amb aquestes operacions, el còmput versal del text català queda reduït en dos versos:

Que a los restantes moros y a los turcos
les permita tomar igual partido,
satisfaciendo al vencedor monarca
siete doblas y media el individuo.
(Cant III, vv. 517-520)

Que tot moro i tot turc téngua també esta gràcia
per set dobles i mitja ab qu·al rei satisfàcia
(Cant III, vv. 515-516)

En aquest segon grup de versos s'exposen les condicions que l'almoixerif va transmetre a Alfons III a través de quatre diplomàtics per a negociar la rendició. En concret, es pacta la possibilitat que els sarraïns que no formen part de la família de l'almoixerif puguem eixir de l'illa a canvi d'un tribut de set dobles i mitja per individu.

La informació continguda entre els versos de les dues edicions és exactament la mateixa, sense que s'elidisca cap dada, com sí que ocorria en el cas anterior. Talment, en aquest cas, el procés de trasllat al català ha sigut més senzill. I és que, Albertí resumeix el contingut dels quatre versos en tan sols dos, de manera que els versos 517 i 518 originals es converteixen en el vers 515 en la seua traducció, de la mateixa manera que el 519 i el 520 ramisians se sintetitzen en el seu 516. El trasllat disminueix novament en dues unitats el nombre total de versos.

Ellos serán seguidos de otros muchos
por una larga sucesión de siglos,
y por sus luces, su bondad, su ejemplo,
serán también de todos aplaudidos.
(Cant III, vv. 617-620)

A estos, per sigles molts, altres més seguiran,
qui, per l'exemple i llums, també alabats seran;
(Cant III, vv. 613-614)

El tercer cas de manca de versos es dona a final del tercer cant, durant l'episodi en què Alfons III somnia amb un ermità que li relata el futur que li espera a l'illa de Menorca i els seus habitants. Després d'una referència a Sever i Macari, l'ermità exposa com aquests serien seguits per molts altres menorquins il·lustres durant els pròxims segles.

Pel que fa al procés de trasllat d'un poema a altre, veiem que aquest cas és idèntic al segon. I és que els dos primers versos de Ramis (617-618) es concreten en un únic vers en la versió d'Albertí (613); de la mateixa manera, els dos darrers versos de Ramis (619-620) es resumeixen en un únic vers en la traducció catalana (614), tot sense que hi haja canvis substancials en la informació que s'ofereix. En conseqüència, el nombre total de versos del poema es redueix en altres dos versos, amb la qual cosa queden explicats els sis versos de diferència existents entre les dues *Alonsíades*.

Quant a la possible interpretació d'aquests canvis, descartem en primer lloc que l'omissió de determinats versos haja sigut producte d'una distracció per part d'Albertí. Com que tots els versos del poema rimen amb l'estructura AABB-CCDD-EEFF..., si aquest haguera estat el cas, ens hauríem trobat amb un únic vers sense rima amb cap dels dos versos que l'emmarquen, i aquest no és el cas. També descartem una possible ommissió o reelaboració dels versos originals per motius polítics o ideològics, ja que el contingut dels versos castellans no inclou cap idea que poguérem considerar controvertida per a l'època, Albertí, o els lectors als quals s'adreçava l'autor.

En definitiva, el que sembla és que els canvis mencionats van estar motivats per motius estètics i lírics. Albertí va traduir la resta del text adaptant el contingut de l'obra original a una nova llengua i metre, i durant els dos primers cants va ser capaç de mantenir la relació vers a vers respecte del text original. En conclusió, creiem que si Albertí va optar per suprimir uns versos i sintetitzar-ne alguns altres en un sol vers, és perquè aquesta opció li devia semblar la forma més harmònica i adequada de traslladar els versos abans descrits.

4.4.5.5. Anàlisi de la traducció

Arribats a aquest punt, ja solament ens queda considerar la tasca que Albertí va realitzar com a responsable de *L'Alonsíada*. En aquest sentit, creiem que hem de distingir dues dimensions diferents: des del punt de vista literari, el major o menor grau d'encert de la mencionada traducció; des d'un punt de vista més ampli, i emmarcat dins del context de la Il·lustració menorquina, en el que Salord (2009, p. 526) denomina com «el possible objectiu estratègic de la traducció/versió catalana de Vicenç Albertí».

En la primera dimensió, val a dir que estem davant d'una traducció molt fidel a l'original: el contingut del poema es manté gairebé vers a vers i el trasllat de mots del

castellà al català sovint es decanta per la correlació més directa. Marfany (2016, p. 58) argumenta que «la voluntat de fidelitat a la lletra que revela la versió catalana, de vegades, pot ser excessiva, però perfectament justificada si pensem que Albertí traduïa una obra contemporània d'un autor viu que admirava i coneixia». La circumstància que el responsable del text original estiguera viu i que el traductor el coneguera és, segons el que sabem fins ara, únic entre les obres traduïdes pel menorquí i és possible que condicionara la seua manera de treballar. Talment, no podem descartar que Albertí es decantara per un una opció més conservadora per respecte al seu amic.

Ara bé, tot i mantenir-se apegat al contingut de *La Alonsíada* castellana, Albertí el reorganitza per tal d'acomodar-lo a uns nous paràmetres poètics. Parlem aleshores d'un nou metre, l'alexandrí, el més adequat tant pel que fa a la seua implantació en la literatura catalana culta com en el gènere de l'èpica, i del pas d'una rima limitant a un ventall molt més ampli, caracteritzat per la diversitat i el color.

Com hem vist, la traducció albertiana de lírica es caracteritza per una sèrie de trets concrets. Conseqüentment, és més probable que les modificacions afecten el final dels versos, per la manera com ací es localitza la rima, mentre que els canvis a l'inici o a l'interior del vers solen estar provocats per la necessitat d'allargar-los; per contra, solament s'opta per la reescriptura de versos o d'estrofes quan les altres operacions no són viables. L'addició d'adjectius explicatius, de mots coordinats amb altres de la mateixa classe i de rebles, així com la substitució de paraules originals per hendíadis i perífrasis, són mecanismes recurrents en la manera de traduir d'Albertí, que li permeten acomplir còmputos sil·làbics ambiciosos, descripcions més reeixides, i rimes riques i destacades. Igualment, el traductor emet espurnes de creativitat i brillantor justament en els passatges en què més s'aparta de la font original.

En relació amb l'intervencionisme que caracteritza la resta de la producció traductològica del menorquí, val a dir que en el cas de la lírica es materialitza en un pas més enllà que el porta a aplicar canvis substancials de caràcter estilístic. La supressió de mots repetits en l'interior del vers i de les anàfores, i la reescriptura de certs passatges proporciona a la composició un aire nou, més modern i lleuger, sense restar-li dramatisme als passatges que el requereixen. Ara bé, la traducció no està exempta d'alguns punts que grinyolen, amb algunes rimes massa evidents, abús dels adverbis acabats en *-ment* i construccions sintàctiques puntuals poc naturals.

Tot i aquestes mancances, val a dir que el treball d'Albertí és notable i dona a llum una composició millor que l'original, almenys des d'un punt de vista líric. Sabem

que de la producció anterior del traductor a penes hi ha més lírica que alguns versos concrets en certes obres teatrals i un volum de poesies que es considera perdut. Però, davant la desimboltura i els coneixements que demostra en *L'Alonsiada* no podem sinó preguntar-nos si no tindria més experiència, tot i que els productes de la qual no hagen arribat als nostres dies.

Pel que fa a la segona dimensió, també és convenient avaluar la rellevància de les dues Alonsiades de Ramis i d'Albertí en el context de la Il·lustració menorquina. Val a dir que en el moment de la seua publicació, el moviment ja llanguia, amb una incorporació a l'estat espanyol que devia semblar definitiva, l'abandonament progressiu dels capítosts de les successives generacions d'il·lustrats i la mancança d'una nova onada de pensadors i creadors que prenguera el relleu.

En aquest sentit, el doblat conformat pels dos textos pareix constituir l'última gran peça literària de creació del somni il·lustrat menorquí; d'un període al llarg del qual la més oriental de les illes Balears es va convertir en centre de les polítiques internacionals, en què va entrar en la cadena de transmissió dels principals corrents ideològics i estètics del moment, i durant el qual es va col·locar a l'alçada intel·lectual i artística d'altres capitals europees.

La tasca duta a terme per Joan Ramis i Vicenç Albertí apunta en aquesta direcció, en la necessitat de dignificar els orígens i la identitat d'un poble després a l'acabament d'una època que en degué ser crítica: quasi un segle de continus vaivens en el joc de la política internacional. De tal manera, si el lema que sembla raure al capdavant de *La Alonsiada* del primer és «Sobre Menorca», per la manera com l'historiador documenta la història de l'illa, en el cas de *L'Alonsiada* del segon bé podria ser «I per a Menorca», per la forma com es posa eixa mateixa història a l'abast dels menorquins i les menorquines.

4.4.6. Els paratextos

Un dels punts on més es manifesten les diferències entre *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí és en el conjunt de paratextos —és a dir, els elements que acompanyen el text principal—, que aglutinen cadascuna de les versions. Certament, les diferències entre les dues peces en aquest camp són força notòries, fins i tot per a lectors no especialitzats. Així, el seu caràcter exterior i d'embolcall faciliten la seua identificació i la percepció dels canvis entre totes dues composicions.

La necessitat de donar compte de les variacions existents entre els paratextos existents en cada peça no és nova i ja va ser advertida en Martínez (2015, pp. 85-93)³⁷⁹. Si bé aleshores apuntàvem aquesta direcció com un camí que restava per ser transitat, en posteriors revisions hem avançat en aquesta línia de recerca. Vegeu, per exemple, Martínez (2017, pp. 273-291), en què vam avançar algunes de les conclusions que exposarem de manera ampliada en aquest apartat.

Talment, vam veure com les obres presenten evidències que fan sospitar que Ramis i Albertí tenien diferents perspectives sobre les seues respectives Alonsiades, fet que afectava decisions com són la finalitat que perseguia cada autor o el públic al qual s'adreçaven. En aquest sentit, val a dir que la major part dels indicis que perfilen aquesta hipòtesi es troben concentrats en els paratextos de les dues obres. Per aquest motiu, hem cregut convenient recuperar les reflexions fetes fins ara i ampliar la nostra anàlisi dels paratextos de les dues obres.

Com que els estudis previs sobre les dues Alonsiades són escassos —i encara més pel que fa als seus paratextos, a excepció dels estudis anteriorment mencionats—, a l'hora de descriure'ls i interpretar-los hem hagut de partir de la base. Per aquesta raó, hem fet servir les consideracions de Genette, autor del concepte *paratext*, que, en la mateixa obra en què encunyava el terme, *Palimpsestos*, els descrivia com el conjunt de:

Título, subtítulo, intertítulos, prefacio, epílogo, advertencias, prólogo, etc.; notas al margen, al pie, finales; epígrafes, ilustraciones, fajas, sobrecubierta y muchos otros tipos de señales accesorias, autógrafas o alógrafas, que procuran un entorno (variable) y a veces un comentario oficial u oficioso del que el lector más purista y

³⁷⁹ En aquest treball es troben reproduïts de manera facsímil alguns dels paratextos de *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí, tal com els van editar Pons i Salord (1985). En concret, es troben en els annexos 10.3. *Cita general de l'Eneida*, 10.4. *Introducció de Ramis*, 10.5. *Octaves de resum*, 10.6. *Llista d'errates* i 10.7. *Llista de subscriptors*. En el present treball no els hem inclòs com a annexos, ja que els hem editat juntament amb la resta de les seues respectives obres.

menos tendente a la erudición externa no puede siempre disponer tan fácilmente como lo desearía y lo pretende (Genette, 1989, p. 11).

Posteriorment, Cayuela, a propòsit del Segle d'Or³⁸⁰, ha sintetitzat la importància dels paratextos a l'hora de transmetre informació valuosa relativa als textos que acompanyen:

Les livres ont une mémoire. Ils conservent l'empreinte des imprimeries où ils sont nés, des lieux où ils ont été vendus, les lectures qu'on en a faites, des lecteurs qui les ont lus avant de traverser le temps pour arriver jusqu'à nous dans leur forme première et nous livrer, pour peu qu'on les interroge, les souvenirs de leur existence. C'est à partir de la forme initiale du livre du XVIIème siècle, de sa matérialité que nous avons pu interroger cette zone de l'entourage du text littéraire (1996, p. 7).

Per tant, drem a terme una revisió dels paratextos que apareixen en *La Alonsiada* de Ramis i *L'Alonsiada* d'Albertí, a fi de comparar-los entre si i analitzar les implicacions polítiques, ideològiques i estètiques que se'n deriven. Per a això, primer hem realitzat una revisió global pel que fa als paratextos de les dues obres. Posteriorment, hem fet servir les reflexions i la terminologia sobre els paratextos fetes per Genette (2001) per a tractar cadascun dels paratextos de manera individual. La forma de procedir ha sigut la mateixa en tots els casos: a partir de la definició de Genette de cada un dels paratextos, veure com es concreten en el cas de les obres que ens ocupen i descriure els aspectes rellevants que es desprenen de cadascun d'ells.

A continuació, per a facilitar la comprensió de l'estructura de cadascuna de les obres, mostrem en una taula comparativa els paratextos de *La Alonsiada* i *L'Alonsiada*:

³⁸⁰ L'obra de Cayuela (1996) se centra principalment en els llibres publicats durant el Segle d'Or de la literatura espanyola. Malgrat això, bona part de les consideracions que s'hi fan són aplicables també a la producció del període de la Il·lustració menorquina, com són els casos que ara ens ocupen.

<i>La Alonsiada</i> , de Joan Ramis	<i>L'Alonsiada</i> , de Vicenç Albertí
Peritext editorial: portades i portadelles	Peritext editorial: portades i portadelles
Nom de l'autor	Nom de l'autor
Títol, segon títol i subtítol	Títol, segon títol i subtítol
Colofó	Colofó
Epígraf	
Instància prefacial: Introducció de l'autor	Instància prefacial: Introducció del traductor
	Epitext privat: Carta de Ramis a Albertí
	Instància prefacial: Resum de la vida d'Alfons III
Instància prefacial: íncipit èpic	Instància prefacial: íncipit èpic
Text: 3 cants <ul style="list-style-type: none"> – Resum del cant – Títol del cant – Epígraf del cant – Text 	Text: 3 cants <ul style="list-style-type: none"> – Títol del cant – Resum del cant – Epígraf del cant – Text
Notes historiogràfiques	
Instància prefacial: Octaves	
Instància prefacial: Llista d'errates	
Instància prefacial: Llista de subscriptors	

Taula 7. Relació comparativa dels paratextos inclosos en *La Alonsiada*, de Joan Ramis, i *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí. Els espais en blanc indiquen que l'edició no compta amb un apartat equivalent. Ombrejat, el text. Elaboració pròpia.

4.4.6.1. El conjunt dels paratextos

Més enllà de la informació particular que es desprén de cada paratext, la realitat és que el conjunt d'aquests textos auxiliars també ens dona informació complementària sobre les condicions en què es va redactar i imprimir una obra. D'aquesta manera, i tal com han assenyalat alguns autors, trets com la presència/absència dels paratextos, la seua posició respecte al text principal i altres característiques similars, són identificatius de períodes històrics, nacionalitats o tradicions culturals³⁸¹.

De los Reyes (2010, pp. 11-15), que va dur a terme una periodització del llibre espanyol imprés a partir de l'evolució dels paratextos, destaca l'existència de tres grans etapes. Una primera, des dels inicis de la impremta fins al 1558, on l'estructura del llibre encara tracta d'imitar els incunables i durant la qual es conformen els elements identificatius i legals bàsics, com la portada o els privilegis d'impressió; una segona, a partir de la publicació de la Llei pragmàtica del 1558 sobre impressió i circulació de llibres a Castella³⁸² i fins al 1762, caracteritzada per la proliferació dels paratextos, incorporats als volums tant per la recent complexitat del sistema legislatiu com pels nous costums (que implicaven, moltes vegades, dirigir-se als censors i altres càrrecs administratius); i, finalment, una darrera fase, a partir del 1762, fita caracteritzada per l'esperit reformista al qual Carles III d'Espanya va sotmetre el sector editorial i que van acabar donant lloc al concepte modern de llibre.

En aquest sentit, val a dir que les Alonsíades són força representatives d'aquesta última etapa. Així, en elles trobem un bon grapat de paratextos, però, ni de bon tros, tants —ni tan redundants— com hom podria esperar del període anterior. De la mateixa manera, els paratextos que ara ens ocupen ens ofereixen una sèrie de claus sobre el conjunt de les obres que és necessari interpretar per a comprendre la globalitat d'ambdues peces.

³⁸¹ Vegeu, per exemple, De los Reyes (2010, pp. 9-59), o, ja centrat en el cas espanyol, Simón (2000). Aquest segon afirma que en era freqüent que les condicions en què es produïen les obres deixaren petjades fossilitzades en els paratextos. Talment, afirma: «Aparte del contenido elaborado por el autor, el impreso tiene otras factas espirituales, de carácter genérico, sin cuya comprensión nadie puede comprender las grandes diferencias que, a simple vista, ofrecen los volúmenes de distintas épocas. Mientras que un incunable o un libro actual nos ofrecen con ningún o poco aditamiento la obra del escritor, un libro del siglo de oro antepone numerosas piezas, por lo general breves, en uno o varios idiomas, en prosa o en verso, de carácter administrativo o literario. [...] Todos estos elementos aparecieron en el transcurso de muy pocos años y se mantuvieron en el espacio de tres siglos, siendo el Estado, la Iglesia y la sociedad las causas de su nacimiento y permanencia. Se trata de particularidades desaparecidas, pero en que dejaron sus huellas» (Simón, 2000, pp. 15-16).

³⁸² La situació de la indústria editorial aleshores, així com el procediment administratiu per a aconseguir la publicació d'un llibre, els motius que van portar a la promulgació de la dita llei i les conseqüències que va tindre es poden consultar en Lucía (1999, pp. 195-220).

La primera d'aquestes consideracions té a veure amb la tradició en què s'emmarca la publicació de les obres. Així, si bé és cert que en el 1818 Menorca ja es trobava de manera definitiva sota domini espanyol, és innegable que els anys de dominació britànica devien pesar encara sobre la manera de treballar dels impressors. Talment, De los Reyes (2010, pp. 11) afirma que la producció editorial d'altres països europeus del nostre entorn era millor, ja que tenien una tradició impressora més forta i estava influenciada per l'esperit divulgador de moviments com el luteranisme, el calvinisme i el protestantisme³⁸³.

Aquest esperit —que, en certa manera, també hauria d'estar present a Menorca a causa dels anys d'ocupació— hauria ajudat a configurar de manera més ràpida el llibre modern i l'hauria dotat d'una major qualitat i regularitat en els seus continguts. En conseqüència, creiem que seria important revisar el conjunt dels paratextos en relació amb altres obres tant de l'òrbita menorquina com peninsulars. Aquest procés, que ultrapassa els objectius del present treball, ens permetria esbrinar fins a quin punt estem davant de volums que aspiraven a integrar-se en la tradició espanyola i, fins a quin, són representatius de l'empeltament cultural menorquí.

En segon lloc, i no menys important, és el factor que té a veure amb el preu dels volums, per tal com un major nombre i extensió dels paratextos implicava majors recursos de producció (paper, tinta, personal especialitzat) i, per tant, un preu final més elevat³⁸⁴. En el cas que ens ocupa, desconeixem el preu al qual es van vendre cadascuna de les dues *Alonsíades*. En canvi, sí que sabem que el text original, de 108 pàgines, dobla l'extensió de la traducció catalana, que en té 47. Aquesta diferència tan significativa apunta de manera evident en la direcció que l'imprés amb el text en català va ser més barat i, per tant, accessible a un públic més modest que l'original en castellà. Tal com veurem, sembla que aquesta va ser una decisió molt conscient d'Albertí, i les seues conseqüències poden rastrejar-se en forma de modificacions i supressions que el traductor va dur a terme sobre els paratextos de *La Alonsíada* castellana.

³⁸³ L'autor realitza aquesta afirmació en relació amb els llibres publicats entre el 1472 (any de la primera impremta coneguda a Espanya) i la ja mencionada data del 1558. Tanmateix, creiem que aquesta asseveració es pot fer extensible a la resta de períodes pels quals va transitar el món editorial durant l'edat moderna. Així, sembla factible que en un lloc com Menorca, sota domini britànic durant bona part d'aquests segles, es mantingueren algunes de les maneres de fer del gremi llibreter.

³⁸⁴ A Espanya, el preu dels llibres estava fixat per endavant en funció del nombre de plecs que els conformaven. Aquesta manera de procedir va ser abolida per Carles III d'Espanya a través de la Reial ordre del 14 de novembre del 1762, que va tenir per objectiu «la supresión de la tasa, propiciando la libertad de precios, a excepción de las obras “de uso indispensable para instrucción y educación del pueblo”» (De los Reyes, 2010, p. 15).

4.4.6.2. El peritext editorial: portades i portadelles

Tant *La Alonsiada* de Ramis com *L'Alonsiada* d'Albertí presenten un embolcall extern molt semblant. Genette bateja el conjunt de les portades i portadelles (a més d'altres elements més moderns com la sobrecoberta o la faixa) com a peritext editorial, definit de la següent manera:

Toda esa zona del peritexto que se encuentra bajo la responsabilidad directa y principal (pero no exclusiva) del editor (...). El rasgo característico de este aspecto del paratexto es esencialmente espacial o material; se trata del peritexto más exterior (2001, p. 19).

Així, és important assenyalar que la responsabilitat de les mesures preses en els peritextos de les obres que ens ocupen no la podem atribuir a Ramis o Albertí, —o almenys no en el mateix grau que les decisions preses en el text mateix o en la resta de paratextos—, ja que desconexem fins a quin punt van ser decisions preses pels autors o per l'editor.

Un element característic de la portada com a paratext és que la informació continguda en ella ens dona pistes sobre la seua ubicació temporal i geogràfica. Així, inicialment, els volums tan sols portaven en la portada els elements identificatius mínims, com són el títol (i derivats, segon títol i subtítol) i el nom de l'autor. El progressiu control administratiu va obligar a afegir el nom de l'impressor i el taller, així com una referència al fet de comptar amb els distints permisos legals pertinents per a la impressió del llibre³⁸⁵.

Així, i d'acord amb Reyes (2010), aquests paratextos legals van anar canviant de lloc amb el pas dels anys. En un primer moment era obligatori que acompanyaren els volums impresos per tal de facilitar la comprovació que comptaven amb tots els permisos; l'acumulació dels distints paratextos legals permetia revisar els distints passos que un volum havia dut a terme dins del sistema administratiu.

³⁸⁵ De los Reyes (2010) fa una interessant descripció sobre el sistema de control administratiu que hi havia durant l'edat moderna sobre la indústria editorial. En l'article, l'autor repassa els diferents documents legals que existien per a acreditar la seua publicació, els quals era molt freqüent adjuntar com a paratextos en el volum mateix. L'autor parla de la pertinent aprovació o censura, la llicència, el privilegi, la fe d'errates, la taxa i la protestació de fe.

No obstant això, aquest sistema ràpidament es va mostrar inoperatiu. I és que els impressors es trobaven amb un doble problema que dificultava la circulació dels llibres. D'una banda, el fet que incloure tots els paratextos legals en un volum encaria de manera considerable els preus finals; de l'altra, que el sistema no resultava clar i l'obtenció dels distints permisos era un procés llarg i costós.

Tal com hem vist abans, amb l'arribada de Carles III d'Espanya, el sistema de publicació es va començar a simplificar. Entre altres mesures, es van lliberar els preus (de manera que la taxa ja no era necessària) i els permisos es van reduir en extensió. A més, la seua posició es va relegar, i van passar d'un espai privilegiat després de la portada, a quasi el final del text, en l'espai conegut com a colofó, en què simplement es mencionava que l'autor i l'editor comptaven amb els permisos corresponents. Posteriorment encara es va simplificar més la documentació legal, fins a la pràctica extinció de tots els elements. Ja buit de finalitat, el colofó va perdre la seua *raison d'être* i l'únic document supervivent —la llicència— es va reubicar a la portada, juntament amb els elements identificatius de l'editor, en l'anomenat peu d'impremta.

El cas de les dues Alonsíades, les dues portades situen els volums en aquesta darrera fase de configuració de les portades. Talment, en elles conviuen els elements característics de les portades i els anomenats peus d'impremta. Per tal d'evidenciar la informació que conté cada portada, hem realitzat la següent taula comparativa, després de la qual hem analitzat cada element de manera individual:

		<i>La Alonsiada</i> , de Joan Ramis	<i>L'Alonsiada</i> , de Vicenç Albertí
Portada	Títol	La Alonsiada	L'Alonsiada
	Segon títol	o Conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287.	o Conquista de Menorca pel rei don Alonso III d'Aragó en 1287.
	Subtítol	Poema en III cantos e ilustrado con notas	Poema en tres cants. Escrit en castellà
	Autor	por el doctor don Juan Ramis y Ramis, individuo de la Real Academia de la Historia, etcétera.	pel doctor don Juan Ramis i Ramis, individuó de la Real Acadèmia de la Història, etcètera.
	Traductor		Traduït per don Vicent Albertí i Vidal.
Peu d'imprensa	Filigrana		 <p>Motiu vegetal amb simetria radial, justificat al centre de la pàgina.</p>
	Informació legal	Con licencia.	Ab llecència.
	Nom i direcció de l'editor	Mahón, en la imprenta de Pedro Antonio Serra, calle de la Arravaleta, número 37.	Maó, en la imprenta de Pere Antoni Serra.
	Any de publicació	Año de 1818.	1818

Taula 8. Comparació dels elements de les portadelles de les dues edicions. Els espais en blanc indiquen que l'edició no compta amb una informació equivalent.

4.4.6.3. El nom de l'autor

El nom de l'autor, Joan Ramis, es troba indistintament en les dues versions del text, tant en l'original castellà com en la traducció catalana. Aquest fet no és gens estrany, ja que, tal com exposa Simón, la seua presència havia sigut obligatòria des de temps enrere i el fet que un volum «que no tenga titulo, o que no tenga el nombre del autor o del impresor» (2000, p. 65) estava castigat amb la màxima sanció possible.

No obstant això, més enllà de la funció identificativa, el nom de l'autor també du a terme altres comeses i pot fer-les de diferent manera. Així, d'acord amb la tipologia de Genette (2001, pp. 36-50), els casos que ens ocupen són d'autoria circumscrita a la portadella i ònims³⁸⁶ (ja que s'explicita el nom de l'escriptor, en oposició a les modalitats de l'anonimat i el pseudonimat). Segons el teòric francès:

cumple una función contractual de importancia variable según el género; débil o nula en ficción, mucho más fuerte en todas las clases de escritos referenciales, en los que la credibilidad del testimonio o de su transmisión se apoya en la identidad del testigo o del relator (2001, p. 39).

En altres paraules, la menció del nom de l'escriptor dona credibilitat als fets descrits en el text. Consegüentment, destaca també el tractament de doctor donat al literat, que es va doctorar en dret canònic i civil, i la menció del càrrec de Ramis com a membre de la Real Academia de la Historia. Aquesta firma, o una similar, apareix de pròpia mà en les obres de Ramis a partir del 1789, dos anys després del seu nomenament com a membre de l'Academia (Gella, 1989, p. 25)

En el cas de les Alonsiades, és significativa l'aparició del càrrec d'acadèmic de Ramis perquè l'obra conjumina la forma d'un poema èpic amb el contingut d'un tractat historiogràfic. En qualsevol cas, la menció de l'autor, del seu tractament de doctor i del seu càrrec han d'interpretar-se com a segell valedor del fet que els successos relatats són producte d'una intensa recerca científica i que, per tant, han de ser interpretats com a vàlids; de la mateixa manera, destaquem com Albertí (o, en tot cas, l'impresor), en la seua obra, col·loca Ramis com a autor de la mateixa.

³⁸⁶ Cayuela (1966, p. 146) defineix el significat del neologisme *onimat*, com «la situation le plus banale où l'auteur signe de son nom d'état civil et il signale que, dans le cas de l'autobiographie, le nom d'auteur n'est pas une donnée extérieure et concurrente par rapport à ce contrat, mais bien un élément constitutif, dont l'effet se compose avec ceux d'autres éléments».

4.4.6.4. El títol, el segon títol i el subtítol

Juntament amb el nom de l'autor, l'element més rellevant de la portada és el títol de la peça, la qual pot anar acompanyada per un segon títol i un subtítol que complementen el primer. Tal com hem vist abans, les dues composicions tenen un títol, segon títol i subtítol semblants. Tots tres estan circumscrits a l'àmbit de la portadella i són originals de la primera i única edició. Igualment, sembla que eren controlats per Ramis en la versió original i que Albertí no va fer cap canvi en la traducció al català.

Genette (2001, p. 70) distingeix dues categories titulars: la temàtica (els títols que fan referència al tema de l'obra) i la remàtica (aquells que en descriuen l'estructura o la forma). Malgrat això, el narratòleg mateix adverteix que no es tracta de compartiments estancs, sinó que els dos àmbits poden conviure en un mateix títol; com a exemple, exposa el cas de les epopeies clàssiques a la manera de l'*Eneida*, en què es combina el nom de l'heroi (i, per tant, temàtic), amb sufixos com –ida, –ada, característics d'aquests tipus d'obres (i, per tant, remàtic). És en aquesta filiació en la qual hem de considerar les dues Alonsíades.

Al respecte, Simón, que va realitzar un estudi sobre les diferents tipologies de títols existents, exposa com l'ús del nom d'un protagonista o heroi, així com els seus derivats, era freqüent en l'època:

A veces no se trata de un nombre existente, sino de un neologismo derivado de la denominación del héroe o escenario. El fenómeno se ofrece casi exclusivamente en los poemas épicos, por lo que ha de asignársele carácter renacentista, dada su raigambre clásica. El número³⁸⁷ de esta especie es mucho mayor de lo aparente, porque con gran frecuencia aparecen desfigurados y ampliados con datos complementarios, bien de tipo numérico [*Primera parte de La Galatea cervantina* (1585)], bien con la identificación de que el volumen contiene, además, del poema, otras composiciones: *La Filomena, con otras diversas Rimas, Prosas y Versos* (Lope de Vega, 1621), o *La Circe, con otras Rimas y Prosas* (del mismo, 1621) (Simón, 2000, pp. 90-91).

³⁸⁷ A tall d'exemple, l'autor cita diversos títols: *Cristophanía* (Juan de Quirós, 1552); *La Araucana* (Alonso de Ercilla, 1569); *La Maltea* (Hipólito Sans, 1582); *La Austriada* (Juan Rufo, 1584); *El Montserrat* (Cristóbal de Virués, 1587); *Cristiados* (Luis de Vargas Manrique, 1589); *La Eulalida* (Bartolomé Ordóñez, 1590); *La Dragontea* (Lope de Vega, 1598); *La Numantina* (Francisco Mosquera del Barnuevo, 1612) i *La Moschea* (José de Villaviciosa, 1615).

Efectivament, l'ús d'aquest tipus de títol té unes connotacions determinades, com són dotar el text de cert caràcter èpic i relacionar-lo amb la tradició clàssica. Genette, que va analitzar aquests matisos, els descriu com «efectos semánticos, efectos secundarios (...) que se refieren a la manera en que el título, temático o remático, ejerce su función» (2001, p. 79). Pel que a nosaltres ens ocupa, la decisió de Ramis d'anomenar el text a la manera de les grans epopeies clàssiques —i d'Albertí per mantenir-lo— no pot interpretar-se sinó com una elecció conscient d'integrar les obres dins d'aquesta tradició, cosa que, al mateix temps, la revesteix amb una pàtina de dignitat històrica i grandiositat.

El segon títol (*Conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287 / Conquista de Menorca pel rei don Alonso III d'Aragó en 1287*) ve introduït per la conjunció disjuntiva *o*, i, per tant, ha d'interpretar-se com a equivalent al títol³⁸⁸. A diferència d'ell, el segon títol és clarament de tipus temàtic, ja que evidència la matèria que tracta el poema i ja situa el lector en el pla històric de l'acció.

Pel que fa al subtítol, hem d'interpretar-lo com una indicació genèrica, «un anexo al título, más o menos facultativo [...] y por definición remático, en tanto destinado a hacer conocer el estatus genérico intencional de la obra» (Genette, 2001, p. 83). Així, els subtítols de les dues versions indiquen que es tracten d'obres poètiques organitzades en tres cants, un tret comú en els grans poemes narratius. Igualment, no podem descartar que aquesta anotació tinga un segon objectiu com és el de remarcar el canvi de direcció d'autor i traductor respecte al gruix de la producció de cadascun dels seus responsables (la historiografia, en el cas de Ramis, i el teatre, en el d'Albertí).

De la mateixa manera, destaca que la portadella del primer, en castellà, menciona que es tracta d'un poema «ilustrado con notas», mentre que en el cas del segon no trobem cap referència similar. Aquesta al·lusió remet al conjunt de notes historiogràfiques que Ramis va adjuntar a *La Alonsíada* castellana i que Albertí va obviar en la traducció al català.

³⁸⁸ Simón (2000, pp. 98-113), exposa una llista dels mots que més freqüentment apareixen en els títols. L'estudi exposa la preeminència de paraules procedents de la natura, lèxic militar, noms individuals, armament, insígnies, pertrets, resultats i conseqüències, déus mitològics i accions militars. És en aquest darrer grup al qual filia el terme *Conquista*, que apareix en el subtítol de les dues Alonsíades. Altres obres que contenen el mateix mot són *Conquista espiritual del alma con sus desordenadas pasiones* (Blas de San Rafael, 1636), *Conquista espiritual hecha por los religiosos de la Compañía de Jesús en las provincias del Paraguay, Panamá, Uruguay y Tope* (Antonio Ruiz, 1639) i *La conquista del alma* (sense data).

4.4.6.5. El peu d'impremta

En apartats anteriors, en tractar el tema de la portada i la portadella, ja hem vist com aquesta, amb el pas dels anys, va assimilar bona part dels paratextos legals de les obres. Inicialment es tractava d'elements independents que, a causa dels problemes que suposaven tant per als autors, els editors i els lectors, van passar, primer al colofó (al segle XV) i, després, a partir de les dècades dels anys 30 i 40 del segle XVI, a la meitat inferior de la portada³⁸⁹. És en aquesta posició on, juntament amb el títol i l'autor, va constituir un nou tipus de paratext que coneixem com a peu d'impremta.

D'acord amb De los Reyes, sota a questa denominació, «se engloban los datos de lugar de impresión, impresor, costeador o editor y fecha de impresión. Estos datos aparecían ya en los primeros incunables, aunque no de forma sistemática» (2010, p. 22). Pràcticament totes aquestes dades apareixen tant en *La Alonsiada* de Ramis com en *L'Alonsiada* d'Albertí. I és que, tal com afirma Simón en relació amb el llibre espanyol modern:

A diferencia de lo que sucede en otros países importantes, el conjunto de datos indicadores de dónde, por quién y cuándo se realizó la impresión del libro, es quizá lo que menos complicaciones ofrece. Las prevenciones legales ya señaladas y sobre todo la facilidad de reproducir las obras dentro del país, sin necesidad de realizar falsificaciones, con solo desplazarse a otro de sus reinos, saliendo de los límites de aquel para el que se había dado el privilegio, reduce a proporciones insignificantes las anomalías de esta especie (2000, p. 115).

Pel que fa a la informació continguda en els peus d'impremta de les dues Alonsiades, en aquests trobem els següents elements: una filigrana, la informació legal, el nom i direcció de l'editor i, per a acabar, l'any de publicació.

El primer dels elements, la filigrana és exclusiu de la traducció albertiana, *L'Alonsiada*. Es tracta d'un motiu menut, que sembla representar unes fulles vegetals,

³⁸⁹ De los Reyes (2010, p. 15), recull una carta del gremi dels llibrers adreçat al monarca Carles III d'Espanya en què expressen la seua preocupació pel que fa a l'acumulació de paratextos legals i en la qual es pot llegir: «Sin embargo, quiere el juez de imprentas que incurran todos en las penas del decreto y aun en querer que en el principio de cada libro se ponga la letra, la licencia, la tasa y el privilegio. Se sigue el perjuicio de aumentar este coste a la impresión, y este exceso de precio al libro inútilmente, pues bastaba poner la nota al privilegio con su fecha, la licencia y precio de la tasa, sin copiar todo esto inútilmente».

amb simetria radial i centrat al centre de la pàgina. El gravat sembla no tenir cap funció més enllà de la de separar en la portada els elements identificatius dels del peu d'impremta. En definitiva, la filigrana que apareix en la portada de *L'Alonsiada* sembla tractar-se d'un element purament contingent, ja que la seua presència o absència no afecta el més mínim l'obra, més enllà d'un sentit estètic.

El següent element del peu d'impremta és la informació de tipus legislatiu, que apareix resumida amb les paraules “Con licencia” i “Ab llicència” en l'original i en la traducció. Tal com hem vist abans, la llicència era un dels múltiples permisos de publicació que van anar apareixent a Espanya durant l'edat moderna. En origen³⁹⁰, la llicència feia referència al paratext que s'incorporava a les obres i que donava compte que aquesta havia passat satisfactòriament el procés de censura i, per tant, podia ser publicada.

En els segles següents, la llicència va sofrir múltiples modificacions legislatives, com són la *Ley pragmática de 1558* (que establia algunes excepcions d'obres que podien publicar-se'n sense) o la disposició de Felip IV de Castella, del 1627 (que ampliava la competència d'emetre llicències a nous càrrecs³⁹¹). La complexitat de la legislació, unida a altres factors com la multiplicitat de permisos existents i de les autoritats que els podien atorgar, o els perjudicis en materials i preu dels llibres, són alguns dels motius que expliquen l'afany liberalitzador de Carles III d'Espanya, que, a partir del 1762 va legislar a favor de la llibertat d'impremta. És a partir d'aleshores que la inclusió de les llicències en les obres deixa de ser obligatòria. Els paratextos legals desapareixen dels volums i són substituïts per expressions que es limiten a indicar que el volum en qüestió compta amb el permís corresponent. És en aquest moment que es popularitzen expressions com “Con licencia” (en el cas de *La Alonsiada*) o “Ab llicència” (*L'Alonsiada*), que passen a ocupar llocs preeminents en els llibres, com són les portades.

³⁹⁰ Cayuela (1996, p. 15) explica així l'aparició de la llicència: «C'est la Pragmatique de 1502 promulgué à Tolède par les Rois Catholiques, qui instaure un embryon de législation concernant l'imprimerie, valable pour le royaume de Castille. Il y est stipulé une interdiction absolue d'imprimer et de vendre tout livre ne comportant pas une licence préalable des Rois Catholiques. Cette attribution royal pouvait être déléguée aux présidents des Audiencias de Valladolid et Ciudad Real, aux archêveques de Tolède, Grenade et Seville, ainsi qu'aux évêques de Burgos et Salamanque».

³⁹¹ A partir d'aleshores, i a través de successives legislacions, es va ampliar la competència d'emetre llicències a altres autoritats i organismes com el Consejo de la Corte, les audiències, el Consejo de Estado, el ministro juez superintendente, els Consejos de Guerra i Estado i la Junta de Comercio y Moneda (De los Reyes, 2010, p. 34).

Pel que fa a la resta de la informació contesa en el peu d'impremta, aquesta és de poca rellevància, i es limita a donar compte del lloc i data en què es va publicar. Aquesta és més completa en el cas de *La Alonsiada* de Joan Ramis, la qual ens parla de “Mahón: en la Imprenta de Pedro Antonio Serra, calle de la Arravaleta, número 37. Año del 1818”. Per contra, Vicenç Albertí es limita a dir que *L'Alonsiada* va ser impresa en “Maó. En la Imprenta de Pere Antoni Serra. 1818”.

Pel que fa a l'impressor, estem davant d'una figura poc coneguda, de la qual a penes hem pogut reunir un grapat d'informacions esparses. Les nostres recerques en fons de dades genealògiques apunten en la direcció que podria tractar-se de Pere Antoni Serra Català (Ferrerries, 1755-?), un ciutadà menorquí que coincideix espacialment i temporalment amb Joan Ramis i Vicenç Albertí. Malgrat això, l'arbre genealògic (elaborat per Guasch) no recull la data de la seua mort, ni tampoc si l'impressor es va casar i/o va tenir descendència.

Amb tot, hem intentat reconstruir aquestes dades a partir d'altres fonts. D'aquesta manera, sembla que Pere Antoni Serra sí que va contraure matrimoni amb una dona de nom desconegut. Pel que fa a la seua mort, pareix que aquesta va esdevenir el 1835. I és que, a partir d'aquesta data, tenim indicis de l'existència d'una impremta anomenada “Viuda de Pedro Antonio Serra”, localitzada també a Maó³⁹².

Tot i que no és l'objectiu de la present tesi, volem aprofitar el moment per a il·lustrar la trajectòria dels membres vinculats a la Impremta de Pere Antoni Serra. Primer, val a dir que, a jutjar per les informacions del període (Aguilar, 1981-2001), era un dels pocs tallers d'impressió actius en la Menorca dels segles XVIII-XIX. Durant la vida del progenitor es trobava al carrer de s'Arravaleta, número 37, tal com indica la portada de *La Alonsiada*.

És significatiu que a aquest taller pertanyen les impressions de la major part de les obres del període historiogràfic de Joan Ramis. També s'hi va editar aleshores el

³⁹² Vegeu Biblioteca Nacional de España (2012). A banda de constatar l'existència de la Impremta de la vídua de Pere Antoni Serra (p. 69), recull les aportacions de moltes altres dones que es van fer càrrec de la impremta familiar a la mort de l'espòs. Tal com exposa el text, sembla que la pràctica era força comú en el sector del llibre imprès: «Estas mujeres eran viudas e hijas de impresores que heredaron el negocio familiar y se encontraron en situación de darle continuidad [...] Algunas se limitaron a figurar dejando el negocio en manos de un oficial de imprenta mientras sus hijos adquirían la edad suficiente para regentar el taller» (pp. 2-3). El registre de dones impressores de l'edat moderna de la Biblioteca Nacional d'Espanya (2012) recull que aquesta impremta de la “Viuda de Pedro Antonio Serra” es va mantenir activa entre els anys 1835 i 1845. Per aquest motiu, creiem que el primer any es correspon amb la mort de Pere Antoni Serra i, la segona, al moment en què els fills del matrimoni se'n van fer càrrec. D'acord amb aquestes coordenades, Pere Antoni Serra (Ferrerries, 1755-1835) encara estaria viu l'any de l'edició de les dues *Alonsiades* (1818).

gruix de la producció publicada de Vicenç Albertí (Bertran, 2011b, p. 113), així com algun volum³⁹³ més que hem pogut resseguir (Bover, 1868, p. 641) en una recerca en absolut profunda. No obstant aquestes publicacions, sembla que el veritable nínxol de producció de la impremta de Pere Antoni Serra eren les publicacions periòdiques, com el *Telégrafo menorquín* (1813-1814), el *Diario de Menorca* (1832-1833) i el *Boletín oficial de Menorca* (1833-1836).

És interessant repassar els peus d'impremta de les publicacions mencionades per la manera com reflecteixen l'evolució del taller. Per exemple, les pàgines del *Telégrafo menorquín* —anterior a les Alonsíades— indiquen que aleshores el local es trobava en el carrer de Santa Eulàlia, número 22. En canvi, en el *Boletín oficial de Menorca*, ja apareix indicada la direcció del carrer en Deià, número 34. Tot apunta que aquesta direcció era la mateixa que apareix en *La Alonsíada* de Ramis i que realment no hi va haver un trasllat, sinó un canvi en la denominació del carrer de s'Arravaleta. Finalment, apuntar que, també a partir del gener del 1835, el nom del taller apareix indicat com “imprenta de la viuda e hijo de Serra”.

Per a acabar, ja solament ens queda tractar la informació relativa al lloc i any de publicació. El lloc de publicació va ser la primera direcció de la Impremta de Pere Antoni Serra, és a dir, el carrer de s'Arravaleta, número 37. Aquesta direcció, per cert, encara es conserva hui en dia. Quant a l'any, tant l'original en castellà com la traducció en català es van publicar l'any 1818. La portada no inclou dades més concretes al respecte.

4.4.6.6. Els epígrafs

El següent paratext que comentarem és l'epígraf, entès per Genette com «una cita ubicada en exergo, generalmente al frente de la obra o de parte de la obra» (2001, p. 123). Segons l'autor, la pràctica d'epigrafiar les publicacions va sorgir a França al segle XVII, i es va estendre al llarg del segle XVIII, amb el costum d'epigrafiar les grans obres amb cites en llatí dels autors clàssics. D'acord amb aquesta tendència, tots els epígrafs, tant de *La Alonsíada* com de *L'Alonsíada*, procedeixen de l'*Eneida* de Virgili i conserven el llatí original.

³⁹³ Es tracta de la *Guia de forasteros de la isla de Menorca para el año 1827 y extracto topográfico, histórico y estadístico*, obra sense autor reconegut que tenia per objectiu facilitar el nom de totes les personalitats amb càrrecs eclesiàstics, civils o militars de l'illa a les persones estrangeres.

Malgrat això, les dues Alonsíades divergeixen en el còmput total d'epígrafs. Així, l'edició castellana en compta amb quatre, un inicial al començament de l'obra i tres més, que obrin cadascun dels cants en què està dividit el poema. En la traducció catalana, en canvi, l'epígraf inicial va ser suprimit i solament hi apareixen els tres epígrafs corresponents als cants. Ignorem els motius pels quals Albertí o l'editor van suprimir l'epígraf inicial, però va mantenir la resta.

L'epígraf inicial de *La Alonsíada*, «Non illi quisquam se impune tulisset / obuius armato; seu cum pedes iret in hostem, / seu spumantis equi foderet calcaribus armos», pertany al llibre VI, versos 879-881 de l'*Eneida*. Originàriament, són les paraules d'Anquises al seu fill Enees, després de trobar-se amb Marc Claudi Marcel. Cal remarcar que Ramis, quan copia la sentència, n'elimina el subjecte. Per tant, el receptor de les qualitats bèl·liques descrites ha d'interpretar-se respecte a la resta de paratextos i del text de *La Alonsíada*, i acaben recaient sobre l'heroi les gestes del qual es glossen: Alfons III d'Aragó. A través d'aquest epígraf, doncs, Ramis ja estableix el tema de la composició, que no és altre que la figura del monarca.

La pràctica d'obviar el subjecte original per a relocalitzar les virtuts descrites sobre la figura del monarca aragonés reapareix en els epígrafs posteriors. Aquests epígrafs són, per al primer cant, «Bella, horrida bella», (VI, v. 86); per al segon, «Sunt lachrimae rerum, et mentem mortalia tangunt», (I, v. 462); i, per al tercer, «Pariter pietate / vel armis egregium», (VI, vv. 769-770).

Segons Genette, els epígrafs realitzen al mateix temps diverses funcions. Talment, serveixen de comentari al títol, completar el text, indicar l'època i/o gènere de l'obra, i servir de garantia a través de l'epigrafiat. La primera de les funcions és especialment patent en l'epígraf inicial, ja que reforça la idea d'epopeia clàssica introduïda pel sufix *-íada* del títol i delimita la composició com un himne a l'heroi objecte de la lloança. A més, la cita col·loca el poble menorquí a la mateixa altura que altres pobles de la tradició clàssica, en conferir-li uns orígens quasi mítics. De la mateixa manera, glossa la figura del monarca, autor de les gestes descrites, i incita el públic a lloar-lo, especialment el dia 17 de gener, aniversari de la conquesta. Aquesta idea apareix repetida després en els versos 9-12 del poema, que formen part de l'incipit èpic i en què s'argumenta en favor de commemorar la data amb una celebració.

Com déiem abans, desconeixem els motius pels quals Albertí va obviar aquest epígraf en la traducció catalana, tot i que el fragment no és decisiu per a comprendre el text. Entre les possibles hipòtesis, especulem que, bé el menorquí considerava que el

títol ja era indicatiu suficient del contingut de l'obra; bé pensava que l'epígraf inicial trencava l'estructura de l'obra i preferia deixar-ne un al principi de cada cant; o bé l'omissió va ser cosa de l'impressor.

La segona funció, la del comentari del text, és força rellevant en els epígrafs que introdueixen cada cant. Aquests fragments marquen el tema principal de cadascuna de les parts de la composició. En conseqüència, el vers «Bella, horrida bella» remet els successos bèl·lics narrats en el primer cant, sobre la conquesta de Menorca per part d'Alfons III. El vers «Sunt lachrimae rerum, et mentem mortalia tangunt», per contra, denota el canvi de direcció en el segon cant, que passa de l'èpica a la tragèdia per a relatar la desgràcia d'Osman i Zaida, dos enamorats àrabs, després de la derrota de l'exèrcit. Per a acabar, els versos «Pariter pietate / vel armis egregium» fan referència a l'excel·lència del monarca, tant en la guerra com en la pau, ja que el tercer cant glossa les mesures preses pel rei per a reestructurar l'illa.

La tercera funció té a veure amb el caràcter significatiu que els epígrafs tenen segons determinats gèneres i períodes històrics. I és que la pràctica d'epigrafiar ha sigut desigual segons els moviments estètics i els gèneres literaris conreats³⁹⁴. Ara no comentarem quins van ser els períodes, moviments i gèneres més prolixos en la pràctica, però sí que volem remarcar la importància del fet que Ramis elegira Virgili i l'*Eneida* per a il·lustrar *La Alonsiada*, ja que les dues composicions comparteixen trets comuns significatius, com la filiació d'ambdues al gènere de l'èpica.

D'aquesta manera, el text del poeta clàssic narra les vicissituds d'Enees, que conclouen en l'assentament dels troians a Itàlia i la fundació de Lavínum, mentre que el del menorquí recorre una línia semblant, tot substituint l'heroi i la ciutat italiana per Alfons III d'Aragó i l'illa de Menorca. Per tant, a banda del text en si mateix, és a través dels epígrafs que l'obra de Ramis enllaça amb les grans epopeies de l'antiguitat clàssica i connecta amb el gènere de l'èpica. Talment, s'incideix una vegada més en els orígens èpics i quasi mítics de Menorca i la seua població. Aquesta pràctica, de fet, va ser habitual en les literatures europees del segle XVIII. Així, Ayensa argumenta que aleshores estava ben estesa aquesta pràctica:

³⁹⁴ Per a més informació sobre l'evolució de l'epígraf, consulteu Genette (2001, pp. 123-127). D'aquest repàs, ara únicament ens interessa assenyalar que es tracta d'un paratext relativament modern, un tret que contrasta amb l'ànima clàssica amb què Joan Ramis pretenia dotar *La Alonsiada*. Així, el narratòleg ubica la seua aparició en el segle XVII (considera la primera obra epigrafiada les *Réflexions ou sentences et maximes morales* de François de la Rochefoucauld, en l'edició del 1678). L'aparent contradicció de Ramis per utilitzar un paratext modern en un text d'ambicions clàssiques es pot explicar des del costum sorgit entre els autors francesos del segle XVIII, que col·locaven epígrafs en llatí de les grans obres clàssiques al capdavant de les seues pròpies produccions amb un afany de recreació classicista.

La creença més o menys generalitzada que una epopeia immortalitzava un autor i una literatura, la qual cosa explicava que aquelles literatures que no disposaven de cap epopeia antiga, medieval o renaixentista, maldessin per aconseguir-la (2008, p. 118).

Finalment, la darrera funció dels epígrafs és l'efecte garant que produeix el fet de citar un autor o altre. D'aquesta manera, la citació d'una obra i un autor clàssic s'ha d'interpretar com un moviment de Ramis per a conferir una aura de dignitat i rellevància a la seua pròpia obra, però també a si mateix. Tal com apunta Genette:

El epígrafe es un signo de cultura, de intelectualidad. Esperando las hipotéticas reseñas de las gacetas, premios literarios y otros reconocimientos oficiales, el epígrafe es casi la consagración de un escritor, que por él elige sus pares y su lugar en el Panteón (2001, p. 136).

4.4.6.7. Les instàncies prefacials

Entenem per instància prefacial tot aquell text «liminar, autoral o alógrafa, que constituye un discurso producido a propósito del texto que sigue o que precede». Si precedeix el text, aleshores rep el nom de prefaci; si hi va a continuació, s'anomena postfaci (Genette, 2001, p. 137). Tot i que els teòrics de la literatura s'han referit a aquest tipus de paratext fent servir diferents nomenclatures, la realitat és que tots ells coincideixen en les seues característiques bàsiques: un text situat al marge de l'obra principal —abans o després—, que el completa, i que es caracteritza per la seua heterogeneïtat³⁹⁵.

³⁹⁵ Hem utilitzat la nomenclatura de Genette (2001) perquè ens sembla la més adient i perquè és la que hem utilitzat a l'hora de comentar la resta d'apartats paratextuals de les Alonsíades. Tanmateix, volem apuntar que aquest tipus de paratext freqüentment apareix referit per altres denominacions. Per exemple, Simón (2000, 123-131) parla de «preliminares», mentre que Cayuela (1996, pp. 203-244) parla també de «préliminaires» o de «le genre prologal». En qualsevol cas, creiem que l'ús del prefix *pre-*, comú en totes les denominacions, fins i tot en la de Genette, poden induir a equívocs, ja que podem caure en l'error de no considerar els postfacis com a tals. Si de cas, la formulació de Genette ens pareix la més adequada, per ser la que més incideix en la coexistència de prefacis i postfacis com a instàncies prefacials.

Hay gran variedad, tanto en su tradición como en sus aspectos formales, como lo muestran los más clásicos, la dedicatòria o el prologo, o los más variados y circunstanciales, los textos literarios en forma de composiciones poéticas. Al igual que ocurre con el resto de elementos, escasean hasta la primera mitad del siglo XVI, mientras que desde entonces proliferan, en especial desde el primero barroco y hasta la primera mitad del siglo XVIII (De los Reyes, 2010, pp. 48-49).

Com veurem, en els casos de les Alonsíades de Ramis i Albertí, es compleixen tant l'heterogeneïtat com la prolixitat esmentada. Amb tot, hem de tenir en compte que, tot i que es tracta d'una obra original i la seua traducció, en el cas de les instàncies prefacials no es va dur a terme un procés de traducció literal. Al contrari, Vicenç Albertí va obviar les instàncies de *La Alonsíada* i va incloure en la seua edició els paratextos que ell creia convenients. Per tal de clarificar les divergències entre una peça i l'altra, hem elaborat la següent taula. Tot seguit, passarem a comentar-les de manera individual:

	<i>La Alonsíada</i> , de Joan Ramis	<i>L'Alonsíada</i> , de Vicenç Albertí
Prefacis	Introducció de l'autor	Introducció del traductor
		Resum de la vida d'Alfons III d'Aragó
	Íncipit èpic	Íncipit èpic
Postfacis	Octaves	
	Llista d'errates	
	Llista de subscriptors	

Taula 9. Comparació de les instàncies prefacials de les dues edicions. Els espais en blanc indiquen que l'edició no compta amb una instància prefacial equivalent. Elaboració pròpia.

4.4.6.7.1. Les introduccions

La primera instància prefacial que trobem en les dues edicions és una introducció. En ambdós casos es tracta de textos en prosa, contemporanis de les edicions original. Tanmateix, les instàncies divergeixen pel que fa al destinatari. Així, segons la classificació proposada per Genette (2001, p. 154), la instància de *La Alonsiada* és de tipus autoral, autèntic i assertiu —pertany a una persona real, l'autor del text, que no rebutja l'obra com a pròpia—, mentre que la instància de *L'Alonsiada* és al·lògrafa i autèntica, ja que pertany a una persona real, però no a l'autor del text, sinó al traductor. El destinatari dels dos prefacs és el lector, ja que no n'apareix mencionat cap altre (imaginari o no) que funcione com a mediador.

En relació amb el contingut de les dues introduccions, les d'ambdues obres responen a la definició clàssica de pròleg, que Cayuela (1996, p. 215) delimita en les següents coordenades:

Est un genre codifié dont la topique a très peu évolué au cours des siècles. Cependant, on ne saurait confondre un prologue de l'Antiquité latine avec un prologue du Moyen Âge ou avec un prologue du XVIIIème siècle. Le genre se modifie au cours du temps et se transforme donc au fil des évolutions que connaît la littérature dans son ensemble. L'histoire du prologue, de la topique de l'exorde, de la *captatio benevolentiae* a été retracée dans l'ouvrage de référence d'Alberto Porqueras Mayo, *El prólogo como género literario. Su estudio en el siglo de oro español*³⁹⁶.

Efectivament, la introducció literària és un gènere que ha canviat poc amb el pas del temps, construït de manera quasi exclusiva en el concepte de la *captatio benevolentiae*. Malgrat la seua poca variabilitat, és interessant veure de quina manera es concreten les introduccions en cadascuna de les dues obres que ens ocupen.

D'una banda, trobem Ramis que, en la seua introducció a *La Alonsiada*, assenyala que el motiu que l'ha portat a escriure la composició és donar a conèixer al públic els esdeveniments històrics narrats. També incideix en la veracitat de la

³⁹⁶ Cayuela es refereix a l'estudi *El prólogo como género literario. Su estudio en el siglo de oro español*, de Porqueras (1957), obra considerada de referència que repassa la trajectòria històrica del prefaci com a gènere literari.

composició i les notes històriques, d'acord amb «lo que nos dicen los autores de mejor fama y reputación» (Pons i Salord, 1985; Ramis, 1818, p. 3). Igualment, exposa la divisió del poema en tres cants i du a terme una *excusatio propter infirmitatem*, a través de la qual s'excusa per no haver sabut tractar el tema amb una major dignitat i demana indulgència als lectors³⁹⁷.

De l'altra banda, Albertí, en la seua introducció, comenta que els motius pels quals ha traduït el text original al català és pel seu «ardent i antig desitx de veure alguna producció en nostro desmesiat olvidat vulgar» (Pons i Salord, 1985; Albertí, 1818, p. 3), sumat a l'aparició de *La Alonsiada* de Ramis i la rellevància dels successos descrits. Després, el traductor objecta que no ha traduït les notes historiogràfiques perquè considera que els lectors interessats seran capaços de llegir-les en el castellà original. Per a acabar, reprén la idea de l'*excusatio propter infirmitatem* amb la qual es posa al servei dels menorquins.

Arribats a aquest punt, és important assenyalar les diferències que rauen entre un paratext i l'altre. En conseqüència, si bé els dos textos persegueixen la finalitat de lloar l'origen dels menorquins i d'Alfons III d'Aragó, sembla que cada autor s'adreça a un lector diferent. Per tant, Ramis ofereix un text en castellà acompanyat de tot un aparat de notes documentades que sembla destinat a un públic il·lustrat i intel·lectual. En canvi, Albertí escriu en català —«nostro desmesiat olvidat vulgar»— i elimina les notes perquè s'adreça a un lector popular sense pretensions cultes.

³⁹⁷ L'opció per la qual opta Ramis no és ni de bon tros original. De fet, Genette exposa que el fet de posar en relleu una obra sobrevalorant el tema i infravalorant el tractament és tan comuna que pràcticament es podria considerar un clixé de la literatura de l'època. Així, afirma que: «Valorizar el texto sin (parecer) valorizar a su autor implica algunos sacrificios dolorosos del amor propio, pero generalmente rentables. Evitamos por ejemplo insistir en lo que podría pasar por una puesta en evidencia del talento del autor. Dentro de los numerosos prefacios que he tenido la oportunidad de leer para este estudio, no encontré ninguno que tocara este tema; “admiren mi estilo”, o este otro; “admiren la habilidad de mi composición”. De una manera más general, la palabra *talento* es tabú. La palabra *genio* también, por supuesto. ¿Cómo entonces valorar la obra sin que parezca que se implica a su autor? La respuesta es evidente, aun si atropella un poco nuestro credo crítico moderno, que todo está dentro de todo y que la forma es el fondo: hay que valorizar al lema, queda por abogar más o menos sinceramente la insuficiencia de su tratamiento» (2001, p. 169).

4.4.6.7.2. El resum de la vida d'Alfons III d'Aragó

El *Resumen de la vida d'Alonso III* (Pons i Salord, 1985; Albertí, 1818, p. 7) és una instància prefacial que únicament es troba en la traducció albertiana de l'obra. Tal com indica el seu títol, es tracta d'una breu síntesi de les principals dades biogràfiques del monarca. Consegüentment, se citen els orígens familiars, el paper que va desenvolupar en la conquesta de l'illa de Menorca l'any 1287 i les circumstàncies en què va morir; de la mateixa forma, es glossen les seues virtuts, entre les quals es remarca de manera especial la seua generositat, a causa del qual va rebre el sobrenom de «el Franc».

Aquest breu resum té la funció de presentar el protagonista de l'obra, Alfons III d'Aragó, al públic, justament abans de començar el text poètic. La presència d'aquest paratext és significativa perquè les dades estan extretes de les notes historiogràfiques de Ramis; en concret, parlem de les notes nou, tretze i catorze del cant I, i la quaranta-sis del cant III.

La reconversió de les notes de Ramis —que tenen una extensió que triplica la composició poètica— en un breu resum recolza l'evidència que un text i l'altre estaven dirigits a lectors diferents. Albertí, conscient que el seu públic probablement no estaria interessat en les disquisicions històriques de Ramis, les va reformular per a adequar-les, encara que fora d'una manera molt succinta, que servira per a presentar-los l'obra i situar-los en el context.

4.4.6.7.3. Els incipits èpics

En el seu estudi, Genette assenyala que bona part del que actualment entenem per instàncies prefacials tenen el seu origen en l'interior de les obres literàries, siga en les primeres o últimes pàgines del text, des de les quals es van anar configurant en entitats independents al marge del mateix (2001, p. 139). Així, per exemple, era habitual en obres clàssiques, com la *Ilíada* o l'*Odissea*, que els autors dedicaren els primers versos de les composicions a elements extradiegètics. La tradició va delimitar una sèrie de temes, com ara una invocació a les muses, l'explicació de la matèria que anava a tractar-se o la determinació del punt de partida dels esdeveniments narrats. Aquest

costum es va fixar amb una especial força en la tradició de l'epopeia, donant lloc al que Gennete anomena *incipit* èpic.

En aquest sentit, cal remarcar que tant *La Alonsiada* de Ramis com *L'Alonsiada* d'Albertí inclouen aquest tipus d'instància prefacial típica del gènere èpic: una sèrie de versos en què s'exposen els tòpics literaris abans mencionats. En els casos de les dues Alonsiades, hem constatat l'existència dels íncipits i els hem pogut concretar em els versos que conformen les cinc primeres estrofes.

En ells, tant Ramis com Albertí repeteixen les convencions del paratext i exposen que els poemes tractaran sobre la conquesta de Menorca per part d'Alfons III d'Aragó (versos 1-8); que l'efemèride de tal fita històrica —el 17 de gener— hauria de ser recordada i celebrada pels menorquins (versos 9-12); i, finalment, que han sigut sant Jordi i sant Antoni els qui han guiat els poetes, i no les muses, que són éssers fabulosos (versos 13-20). En definitiva, doncs, no fan sinó repetir les condicions del gènere: encomanar-se a les divinitats, presentar el tema i concretar l'inici de la narració.

Més enllà d'acomplir la funcionalitat esperada, la presència dels íncipits èpics serveix per a reforçar una idea ja apuntada abans: els autors volien equiparar la història del poble menorquí a la de les grans nacions de l'antiguitat clàssica. Talment, revesteixen de grandiositat històrica els seus orígens, així com la figura del monarca conqueridor i la data en què va dur a terme la gesta. De manera indirecta, els autors també col·loquen les seues obres en la tradició de l'epopeia i a si mateixos en l'òrbita dels grans autors de gestes.

4.4.6.7.4. Els postfacis

La resta d'instàncies prefacials que trobem en les Alonsiades són postfacis, és a dir, paratextos que apareixen després del text poètic. Aquestes són exclusives de *La Alonsiada* de Ramis, ja que *L'Alonsiada* d'Albertí no compta amb cap paratext equivalent. Des d'un pla de vista teòric, l'existència del postfaci està molt menys justificada que la dels prefacis, un motiu que explica la seua progressiva desaparició en el llibre modern.

I és que, a diferència dels prefacis, els postfacis tenen una funció quasi exclusiva de correcció, és a dir, serveixen a tall d'esclariment, d'esmena amb què l'autor explica al lector allò que ha exposat per a evitar possibles interpretacions errònies. Malgrat això,

cal remarcar que fins i tot aquesta funció correctiva pot ser assumida amb facilitat pels prefacis. De fet, Genette ja adverteix del fenomen i de la tendència a la supressió dels postfacis en benefici dels prefacis ulteriors, és a dir, aquells paratextos escrits després del text, però que, així i tot, es publiquen davant del mateix en l'edició física:

Ubicado al final del libro y dirigido a un lector que ya no es potencial sino efectivo, el posfacio es para él de lectura más lógica y más pertinente. Pero para el autor, y desde un punto de vista pragmático, tiene, sin embargo, una eficacia mucho más débil, ya que no puede ejercer los dos tipos de funciones cardinales que encontramos en el prefacio: retener y guiar al lector explicándole por qué y cómo debe leer el texto. Por su emplazamiento y su tipo de discurso, el posfacio no puede esperar ejercer más que una función curativa, o correctiva; se comprende que los autores prefieren las torpezas del prefacio a esa corrección final. Las virtudes del prefacio son, al menos, instructoras y preventivas. Aquí, como en otros casos, más vale esperar un poco para poder corregir los daños debidamente constatados por las reacciones del público y de la crítica. Esa será la función típica del prefacio ulterior Pero, para el posfacio, es siempre a la vez muy pronto y muy tarde (2001, p. 203).

Com déiem abans, en l'obra de Ramis trobem els següents tres postfacis: una breu composició poètica titulada *Octavas*, la llista d'errates d'impressió i la llista de subscriptors que van adquirir el text. Quant al text d'Albertí, aquests tres elements hi desapareixen. Encara que el traductor mai arriba a evidenciar els motius pels quals els va elidir, ens sembla que hi ha raons suficients que expliquen la supressió de tots ells: pel que fa a les octaves, sembla que Albertí va optar per eliminar-les perquè el seu contingut és redundant, ja que, com veurem a continuació, apareix explicitat en altres paratextos. Els motius que van motivar l'eliminació de la llista d'errates i de subscriptors són purament pragmàtics, perquè ambdós textos solament tenen sentit en relació amb el text original i queda desvirtuada en l'obra d'Albertí pel procés de traducció.

4.4.6.7.4.1. Les octaves

El primer dels postfacis que acompanyen *La Alonsiada* de Ramis és una composició lírica que serveix a tall de resum, un tipus de text que, d'acord amb De los Reyes (2010, p. 50), apareix ben prompte en el llibre espanyol i es caracteritza per la seua gran varietat: des del tipus de metre utilitzat a la matèria tractada, passant per la inclusió d'altres jocs literaris (com, per exemple, acròstics que permetien identificar l'autor d'obres, en teoria, anònimes) o, fins i tot, per poemes d'altres autors³⁹⁸.

És una composició de poca complexitat pel que fa al contingut i que redunda en assumptes ja tractats en altres paratextos previs. Així, la primera estrofa funciona com una sinopsi de *La Alonsiada*, ja que se'ns presenta el tema principal de l'obra; la segona repeteix l'*exhortatio* que trobem en la introducció de Ramis, en què s'estimula els menorquins a venerar la figura d'Alfons III d'Aragó.

Quant a la mètrica, es tracta d'una peça formada per setze versos, agrupats en dues estrofes de huit versos cadascun. Segons les normes prosòdiques castellanques, els versos són hendecasíl·labs i isosil·làbics d'art major, amb un accent que recau sempre en la síl·laba deu. A més, el poema inclou dues pauses regulars, una a l'acabament de cada vers i altra a l'acabament de cada estrofa. Quant a la rima, aquesta és consonant, encadenada en els sis primers versos i aparellada en els dos darrers de cada estrofa. Pel que fa al to, aquest es caracteritza per la seua gravetat, com correspon amb les composicions de temes seriosos i èpics.

En conjunt, tots aquests elements constitueixen un tipus de metre conegut com a octava reial (o *ottava rima* en el nom original). Es tracta d'un metre d'origens italians³⁹⁹, les primeres referències del qual s'atribueixen al poeta Giovanni Boccaccio, que el va utilitzar en els seus poemes *Teseida* i *Il Filostrato*. Va ser a través d'aquestes composicions que es va estendre per Europa, ara ja convertit en el metre predilecte a l'hora de narrar esdeveniments històrics de gran rellevància. Talment, i d'acord amb Greene (2012, p. 736):

³⁹⁸ Per a més informació sobre el poema com a gènere paratextual, recomanem l'estudi de Simón (2000). En concret, destaquem els capítols XIV, *Poesias preliminares del propio autor* (pp. 175-194), i XV, *Poesias laudatorias de otros autores* (pp. 195-209).

³⁹⁹ Tot i que sembla no haver-hi un consens acadèmic sobre els orígens de l'octava reial, autors com Sevillano (2011, pp. 74-75) el relacionen amb l'*strambotto* sicilià. Aquest fet confluiria amb l'aparició d'altres metres, no necessàriament de huit síl·labes, com el sonet o la *canzone*.

[It] became the staple for both the epic and the popular *cantare*, which had for its subject matter classical and medieval myths and legends, as well as contemporary political events and humorous tales. Following Boccaccio's lead, the great epic poets of the Renaissance used *ottava rima* for their chivalric poems (Matteo Maria Boiardo, *Orlando innamorato*; Ariosto, *Orlando furioso*; and Tasso, *Gerusalemme liberata*).

A la Península, l'octava reial «fou introduïda a la mètrica castellana per Joan Boscà» (Bargalló, 1991, pp. 136-140) i, per mimetisme d'aquesta, en la catalana. En ambdós casos, va esdevenir un nou model, especialment durant el barroc i el Romanticisme, en substitució de la cobla o octava clàssica⁴⁰⁰, i es va continuar utilitzant, de manera fonamental, en els temes èpics.

4.4.6.7.4.2. La llista d'errates

El segon postfaci que trobem en *La Alonsiada* és una llista d'errates d'impressió amb les respectives correccions, elaborada com una taula⁴⁰¹. Sobre la natura d'aquest tipus de paratext, De los Reyes (2010, p. 59) afirma que el seu objectiu és el de facilitar «el acceso a la información contenida [en el libro]» i que, en conseqüència, els podem identificar com un «elemento de calidad», una marca que demostra l'interès de l'autor i l'editor per fer arribar al lector un producte de qualitat.

El cas de Ramis sembla ser precisament aquest, ja que en la seua llista d'errates recull els errors presents en l'edició final de *La Alonsiada*, els esmena donant l'equivalent correcció i en localitza la pàgina i la línia. Un fet significatiu és que, de les vint-i-tres errates citades, solament cinc corresponen al text poètic, mentre que les dèu restants remetent a les notes historiogràfiques que l'acompanyen. La diferència de xifres no ens ha de resultar gaire estranya, ja que l'extensió de les notes triplica la de la composició lírica. Tanmateix, sí que creiem necessari mencionar l'evident interès de Ramis perquè les notes presentaren el mateix grau de correcció que el poema.

⁴⁰⁰ L'octava clàssica es distingeix de la reial en la rima dels versos, que pot ser de diversos tipus: creu-creuada (ABBA-CDDC), cadeno-encadenada (ABAB-CDCCD), creu-encadenada (ABBA-CDCCD), cadeno-creuada (ABAB-CDDC), creu-caudada (ABBA-CCDD) o cadeno-caudada (ABAB-CCDD) (Bargalló, 1991, p. 137)

⁴⁰¹ Vegeu l'Annex XI. Llista d'errates de *La Alonsiada*, de Joan Ramis del present treball.

Quant a la natura de les errates⁴⁰², del total de correccions, la gran majoria (tretze d'elles) remetent a errors tipogràfics; quatre són addicions o correccions de mots que no apareixen en l'original; dues són correccions de temps verbals; altres dues són aclariments relatius a persones i anys que, per la manera com estan mencionats en el text original, poden donar lloc a confusions; finalment, hi ha una correcció que té a veure amb la puntuació i una altra relativa a la crida d'una nota historiogràfica, que va ser obviada inicialment.

Aquest còmput, en definitiva, apunta al grau d'excel·lència que Ramis projectava sobre l'obra. Així, no solament degué revisar-la abans de manar-la a imprimir, sinó que també ho va fer després per a corregir les errades comeses per l'editor. De la mateixa forma, tampoc no es va limitar a revisar els errors gramaticals o sintàctics, sinó que també va esmenar les dades errònies, tot amb l'objectiu d'oferir al lector una obra el més acurada i propera possible a la realitat.

4.4.6.7.4.3. La llista de subscriptors

Tal com hem avançat abans, el tercer i últim postfaci que trobem en *La Alonsiada*, és una llista de subscriptors de l'obra⁴⁰³. És un tipus de paratext difícil de classificar, ja que tradicionalment ha rebut molt poca atenció per part de la comunitat acadèmica⁴⁰⁴. Possibles motius que expliquen la falta d'interès despertat per les llistes de subscriptors són la marginalitat de les peces (no apareixen en tots els llibres i, quan ho fan, quasi sempre tenen un lloc reservat al final del volum); la presumpta poca vàlua que *a priori* pot tenir un llistat de noms de persones moltes vegades desconegudes; o la seua natura, més propera al món de l'edició que al de la creació literària.

⁴⁰² Tot i que les llistes d'errates poden semblar-nos un gènere paratextual immutable, la realitat és que també ha sofert un interessant procés evolutiu. Simón (2000, pp. 167-173) du a terme una cronologia al respecte i assenyala els diferents motius que històricament els autors han esgrimit per a justificar les seues errades. Igualment, per a més informació sobre aquest tipus de paratext, es pot consultar l'apartat I-3 *Une pièce littéraire oubliée: l'errata ou l'immixtion du texte*, en Cayuela (1996, pp. 207-208).

⁴⁰³ Vegeu l'Annex XII. *Llista de subscriptors de La Alonsiada*, de Joan Ramis, del present treball.

⁴⁰⁴ Genette (2001), per exemple, no en fa cap menció en la seua obra *Umbrals*. Tampoc Simón (2000) els dedica cap capítol, al contrari del que fa amb la majoria de tipus de paratextos. De los Reyes (2010, p. 26) tampoc els menciona de manera explícita, encara que, d'acord amb la classificació paratextual que fa, podríem considerar les llistes de subscriptors dins de la categoria de *paratextos editorials*, que tenen l'objectiu de «mejorar el acceso al texto, de facilitar el orden del libro y la información acerca de su elaboración». Finalment, i encara que tampoc parla de manera específica de les llistes de subscriptors, recomanem la lectura del capítol *L'approche du lecteur* de Cayuela (1996, pp. 179-199), en què fa una tipologia dels diferents tipus de lectors existents durant el segle XVIII.

En el cas que ens ocupa, el de la llista de subscriptors de *La Alonsiada* de Joan Ramis, val a dir que aquesta inclou seixanta-dos lectors subscrits que, en total, van adquirir setanta-huit exemplars de la composició. La pràctica totalitat dels subscriptors (seixanta) van adquirir únicament un volum, i solament dos, en van adquirir més. Es tracta de l'advocat Pablo Mercadal (dues còpies) i el germà de l'autor, Antoni Ramis (quinze). La gran quantitat d'exemplars adquirits pel germà menor s'explica perquè, probablement, eren còpies destinades al cercle de persones més immediates a la família.

A més, destaca el fet que el nom de Vicenç Albertí no apareix en cap punt de la llista, cosa que indica que el traductor no va adquirir el llibre imprès per subscripció. Per tant, ens queden dues possibilitats: que Albertí comprara una còpia posteriorment a la publicació o que elaborara la seua traducció a partir del text original de Ramis.

Més enllà d'aquestes consideracions, si la llista de subscriptors ens és útil perquè permet fer un perfil del tipus de lectors als quals s'adreçava l'autor. Per tal de sintetitzar les dades contingudes en l'enumeració, hem realitzat la següent taula. En ella, a més de recopilar tota la informació que apareix en la llista de subscriptors, hem afegit informació procedent de diverses fonts bibliogràfiques:

Número	Nom	Tractament	Ocupació	Notes	Bibliografia complementària
1	A. R. ⁴⁰⁵	Don		Anònim	
2	Pedro Rodríguez y Prats ⁴⁰⁶	Don	Professor de l'Escola Nàutica		Bover (1842, p. 341)
3	Pedro Pons y Pons	Don			
4	Pablo Mercadal ⁴⁰⁷	Doctor	Advocat	Va comprar dos exemplars	Ramis (1814c, p. 9) i Ferrer (1833, p. 369).

⁴⁰⁵ Desconeixem la identitat d'aquest subscriptor i el motiu pel qual Ramis únicament va escriure les seues inicials, al contrari que en la resta de la llista. Hem descartat Antoni Ramis (germà de l'autor), perquè, tot i que es corresponen les inicials, ja hi apareix mencionat després. També descartem l'eclesiàstic Antoni Roig i Rexart. Hi apareix mencionat en el cant III, nota històrica 35, on se'l descriu com "mi amigo y paisanio, el doctor don Antonio Roig y Rexart". Tanmateix, va morir el 1808, deu anys abans de la publicació de *La Alonsiada*. El mateix subscriptor anònim apareix en Ramis (1817a, p. 220), en què els subscriptors apareixen organitzats segons la seua procedència, i se l'inclou en la llista de subscriptors de Maó. També apareix l'obra del germà de Joan Ramis, Antoni (1824, p. 208), huit anys posterior a *La Alonsiada*.

⁴⁰⁶ D'acord amb Bover (1842, p. 341) Pedro Rodríguez i Prats era professor de nàutica. A més, va tenir un fill, el marí, matemàtic i escriptor maonés Pedro María Rodríguez y Riola.

⁴⁰⁷ Probablement es tracta de Pablo Mercadal i Pujol, doctorat en Dret Civil i Canònic. D'acord amb Ramis (1814c, p. 9), el 1811 va ser elegit diputat de Maó per a treballar a Mallorca. Posteriorment, segons Ferrer (1833, p. 369) va ocupar els càrrecs de subdelegat del jutjat de Menorca, advocat del Reial Consell i assessor del Tribunal del Reial Patrimoni.

5	Juan Brocardo Cardona ⁴⁰⁸	Reverendo padre fray	Pare prior de l'ordre dels carmelites calçats de Maó		Alvarado (1825, p. 348) i Oliva (1830, p. 509).
6	Antonio Bertet	Don			
7	Juan Vidal y Seguí ⁴⁰⁹	Don	Músic*		Cabra (1992b, pp. 59-87)
8	Antonio Moncada ⁴¹⁰	Don	Oficial de l'administració de rendes*		Ramis (1817a, p. 221), Real Consulado de Madrid (1829, p. 417), Señán (1819, p. 491) i Ferrer (1833, p. 569).
9	Pedro Antonio Femenias ⁴¹¹	Don	Fuster*		Guerrero (1976, p. 37) i Ajuntament de Maó (1812, pp. 24 i 36).

⁴⁰⁸ Apareix com a subscriptor d'altres publicacions del seu temps, com Alvarado (1825, p. 348); amb tot, en aquesta publicació se l'anomena amb el nom de Juan Brocardo Cardena, que sembla ser una errada d'impressió. En Oliva (1830, p. 509) es comenta que és el pare prior de l'ordre dels carmelites calçats de Maó.

⁴⁰⁹ Ramis no especifica el seu ofici. Amb tot, sembla que es tracta del Joan Vidal i Seguí que va editar juntament amb Antoni Febrer i Cardona *La creació*, de Joseph Haydn. Sembla que Febrer es va encarregar dels textos i Vidal de les partitures. En Cabra (1992b, pp. 59-87) es poden trobar algunes poques dades biogràfiques del subscriptor: fill de família acomodada, estudiós de la música i relacionat amb el teatre de la Casa de la Misericòrdia de Maó. Cal destacar que la peça musical ha sigut editada amb posterioritat per l'IME (2004).

⁴¹⁰ En Ramis (1817a, p. 221) apareix amb el nom d'Antonio de Moncada. Sembla que era oficial de l'administració de rendes de Menorca, a jutjar per diverses informacions del període, com el Reial Consolat de Madrid (1829, p. 417); Señán (1819, p. 491); o Ferrer (1833, p. 569).

⁴¹¹ D'acord amb Guerrero (1976, p. 37), era un fuster de gran qualitat, fins al punt de ser el responsable de construir el teatre provisional de la Casa de la Misericòrdia. L'Ajuntament de Maó (1812, pp. 24 i 36) indica que vivia a la plaça del Carmen, a Maó.

10	Rafael Vives	Don			
11	Miguel Hernández	Maestro	Manyà		
12	Lorenzo Pons y Seguí ⁴¹²	Don	Batlle de la ciutat de Maó*		Ramis (1817a, p. 219)
13	Josef Sancho ⁴¹³	Reverendo doctor don	Presbíter i beneficiat de Santa Maria de Maó		Martín (2018).
14	Rafael de Febrer ⁴¹⁴	Don	Diversos càrrecs públics*		Paredes (1996, pp. 19-27)
15	Joaquín Pons y Cardona ⁴¹⁵	Don	Diversos càrrecs públics i gramàtic*		
16	Francisco Mir	Don			

⁴¹² Apareix citat en Ramis (1817a, p. 219) com a batlle de la ciutat de Maó. Tanmateix, és l'única obra on apareix amb aquest títol. Un any després, en *La Alonsiada*, Ramis ja no el cita com a tal, raó per la qual creiem que, tal vegada, va deixar d'ocupar el càrrec l'any de la publicació del text.

⁴¹³ Josep Sanxo i Sanxo (Maó, 1776-1847). Teòleg, historiador i escriptor. Autor, entre altres, del *Diari (1824-1844)*, una obra que recull el dia a dia de la vida a la parròquia de Santa Maria de Maó (Martín i Sanxo, 2018).

⁴¹⁴ Probablement es tracte de Rafael Febrer i Cardona (Maó, 1759-?), germà major de l'humanista Antoni Febrer i Cardona. El primogènit dels germans Febrer i Cardona compartia el nom amb el pare, Rafael Febrer i Llinyar. Malgrat això, és impossible que fora el progenitor, ja que la seua mort està documentada el 1810, huit anys abans de la publicació de *La Alonsiada*. Per a més informació sobre els germans Febrer i Cardona, consulteu Paredes (1996, pp. 19-27).

⁴¹⁵ Joaquim Pons i Cardona (1780-1839), gramàtic.

17	Francisco Caules ⁴¹⁶	Don	Notari i escrivà de cartes reials		Murillo (1993, p. 120)
18	Juan Ángel Antig	Don			
19	Juan Febrer y Capella	Don			
20	Guillermo Orfila ⁴¹⁷	Don	Acòlit		Ramis (1828, p. 20)
21	Luis Tasso ⁴¹⁸	Don			
22	Francisco Pons y Climent	Don			
23	Juan Valls	Don			

⁴¹⁶ D'acord amb Murillo (1993, p. 120), era el fill de Vicenç Caules, secretari de la Universitat de Maó i membre de la Societat Maonesa de Cultura.

⁴¹⁷ A més de membre de l'església, sembla que va desenvolupar una certa tasca com a estudiós de la història de Menorca. Tant és així que Antoni Ramis, en el seu *Ensayo sobre algunas inscripciones y otros puntos de antigüedades* va recórrer a ell per a analitzar la làpida d'una sepultura a Alaior. Al respecte, Ramis (1828, p. 20) opina que «no habiendo en la isla quien supiese interpretar este precioso resto de la antigüedad, se sacaron varias copias por don Guillermo Orfila, presbítero, quien se prestó muy gustoso en obsequio de su patria».

⁴¹⁸ Probablement es tracta de Lluís Tasso Calbó (Maó, 1788-?). La seua família estava vinculada a les classes benestants de l'illa de Menorca i va ser pare de l'editor Lluís Tasso i Gonyalons, que va emigrar a Barcelona, on va desenvolupar una gran trajectòria com a impressor i editor. Tot i que Ramis no especifica el segon cognom en la llista de subscriptors, creiem que es tracta del pare i no del fill perquè aquest darrer va nàixer el 1817, tan sols un any abans de la publicació del volum.

24	Guillermo de Cardona ⁴¹⁹	Don	Ministre principal de la Reial Hisenda de Menorca		Martín (1819, p. 112)
25	Gabriel Seguí y Ferrer ⁴²⁰	Don	Alcalde de Maó*		Saquier (1979, pp. 291-320)
26	Alberto Pons	Reverendo doctor don	Presbíter i beneficiat de Santa Maria de Maó		
27	Pedro Pons ⁴²¹	Doctor don	Metge		
28	Josef Grases ⁴²²	[Cap]	Plater i gravador	Sense tractament de cortesia	
29	Tadeo Vidal ⁴²³	Don			Nerín (2015, cap. 3)

⁴¹⁹ Martín (1819, p. 112) recull el document mitjançant el qual el rei Ferran VII d'Espanya eliminava les oficines de l'exèrcit de Menorca i, a canvi, creava el Ministeri de la Reial Hisenda de l'illa, al capdavant del qual quedava Guillermo de Cardona.

⁴²⁰ Saquier (1979, pp. 291-320) va elaborar una genealogia de la família Seguí, en la qual es poden trobar unes breus dades de referència de Gabriel Seguí i Ferrer (pp. 302-303). Sembla que, en algun punt de la seua vida, va exercir d'alcalde de Maó, encara que no hem pogut esbrinar si va ser abans o després de la publicació de *La Alonsoada* de Joan Ramis.

⁴²¹ En Ramis (1817a, p. 220), apareix amb el nom complet de Pedro Pons i Pons.

⁴²² Juntament amb Francisco Malet, és l'únic subscriptor que no apareix introduït per cap fórmula de cortesia, possiblement pels seus oficis d'artesans i/o comerciants. Tanmateix, aquest fet resulta estrany, ja que, un any abans, en Ramis (1817a, p. 221) i (1817c, p. 272) sí que apareix amb el tractament de *don*. A més, en Ramis (1817a, p. 188) i en Ramis (1817c, p. 272), se'l cita com a "Josef Grases menor". Com que en ambdós casos el mot apareix en minúscula, no creiem que es tracte d'una errada en el cognom. Al contrari, amb eixe "menor" sembla una descripció, amb la qual l'autor volia evidenciar que Josef Grases, o era menor d'edat, o era el menor en relació amb un altre hipotètic Josef Grases major. Finalment, queda per dir que aquest Josef Grases és l'autor dels gravats de monedes antigues que acompanyen el tractat ramisià de *Medallas antiguas y modernas*, segons s'hi pot llegir en el pròleg (1817b, pp. 187-188).

30	Lorenzo Vilallonga ⁴²⁴	Reverendo don	Diaca		Ramis, (1817a, p. 219), (1817c, p. 271) i (1819, p. 342).
31	Juan Calbo	Don			
32	Gabriel Seguí y Valls ⁴²⁵	Doctor don	Advocat		Piña (2006, pp. 113-134)
33	Bartolomé Sancho ⁴²⁶	Don	Subdelegat del jutjat de la capital de Menorca*		Ramis (1817c, p. 272) i García (1840, p. 422).
34	Bartolomé Coll ⁴²⁷	Maestro	Sabater*		Ramis (1817c, p. 272), (1818b, p. 155) i (1819, p. 349).

⁴²³ Potser es tracta de Tadeo Vidal i Vidal, veí menorquí que hem pogut localitzar a Maó entre finals del segle XVIII i principis del XIX. D'acord amb Nerín (2015, cap. 3), «tot i que afirmava dedicar-se al conreu del cacauet, en realitat practicava el comerç d'esclaus». D'acord amb Nerín, el tràfic d'esclaus era una pràctica relativament freqüent aleshores a l'illa de Menorca.

⁴²⁴ El nom complet és Lorenzo Pons i Villalonga, d'acord amb el que es pot llegir en les llistes de subscriptors d'altres obres de Ramis, com Ramis (1817a, p. 219), (1817c, p. 271) i (1819, p. 342). No confondre amb Lorenzo Villalonga Tremol, altre subscriptor habitual de Ramis, metge i d'Alaior.

⁴²⁵ Fill de Francesc Seguí Sintes i Juana Valls i Carreras, tenia dos germans que també van ser advocats i formaven part de les classes altes de l'illa. La història de la família pot resseguir-se en Piña (2006, pp. 113-134).

⁴²⁶ En Ramis (1817c, p. 272) apareix amb el tractament de *doctor don*. En García (1840, p. 422) apareix com a subdelegat del jutjat de la capital de Menorca.

⁴²⁷ Tot i que en *La Alonsiada* Ramis no ho fa, en altres llistes de subscriptors d'obres seues, com Ramis (1817c, p. 272), (1818b, p. 155) i (1819, p. 349) sí que concreta que era sabater.

35	Josef Soler	Frey ⁴²⁸ don	Capellà de justícia de l'ordre de sant Joan		
36	Benito Soler ⁴²⁹	Don	Jubilat. Anteriorment, cònsol d'Esmirna ⁴³⁰ (Turquia)		Ozanam (1998, p. 437) i Pradells (1995, p. 181).
37	Juan Pons ⁴³¹	Maestro			Ramis (1818, p. 156)
38	Guillermo Sintes	Don	Farmacèutic		
39	Miguel Pons	Don	Segon passant de l'Escuela Española de Primeras Letras ⁴³²		
40	Jaime Andreu	Don			

⁴²⁸ *Frey*: tractament que es fa servir entre els religiosos dels ordres militars, a distinció dels altres ordres, en què es diuen *fra* (DRAE).

⁴²⁹ En Ozanam (1998, p. 437) s'explicita el seu nom complet, Benito Soler i Sanz, i apareix una petita biografia amb els càrrecs que va ocupar. Segons Pradells (1995, p. 181), juntament amb els seus germans, formava part d'una família de posició social elevada que va arribar a prendre possessió de diversos càrrecs consulars.

⁴³⁰ Esmirna, *il* de la regió de Màrmara i Costes de l'Egea, Turquia.

⁴³¹ En la llista de subscriptors apareixen dues persones amb el nom de Juan Pons. Tot i això, són fàcilment distingibles perquè ambdós van acompanyats del seu càrrec, ja siga Juan Pons capellà i rector d'Alaior o Juan Pons mestre, presumptament d'un gremi. Aquesta distinció ja apareix en altres obres de Joan Ramis (1818, p. 156), indicant-nos que un dels motius pels quals l'autor indicava els càrrecs o oficis dels subscriptors era per a diferenciar-los entre si.

⁴³² *Primeras Letras*, un tipus d'institució educativa infantil que va sortir al segle XVIII, impulsada per les reformes educatives dels grups il·lustrats i equivalent al nivell escolar (Imparato-Prieur, 2000, pp. 235-252).

41	Antonio Lluch ⁴³³	Reverendo don	Presbíter		Ramis (1817a, p. 220) i Ramis (1817b, p. 271).
42	Juan Olivar ⁴³⁴	Don	Director del Reial Hospital Militar		
43	Francisco Malet	[Cap]	Impressor d'«este comercio» ⁴³⁵	Sense tractament de cortesia	Ramis (1819, p. 343) i Ramis (1824, p. 208).
44	Gabriel Llambias	Muy reverendo doctor don	Capellà rector de Mercadal		

⁴³³ En Ramis (1817a, p. 220) apareix amb el tractament de *presbítero y vicario* i en Ramis (1817b, p. 271) apareix com a *reverendo doctor don*.

⁴³⁴ En la llista de subscriptors apareixen fins a tres persones amb noms similars: don Juan Olivar de Maó (número 42 de la llista), don Juan Josef de Olivar (49) i don Juan Olivar de Ciudadela (57). Sembla que un de tots ells ha de ser Joan Josep d'Olivar i Vidal (Maó, 1791-1863), noble i polític menorquí. Va ser el primer alcalde de Maó i president de la Junta de Sanitat. El 1844 li va ser concedida la baronia de les Arenes sobre la seua possessió al lloc del mateix nom. Descartem el número 57 per ser de Ciutadella, tal com indica Ramis. Tanmateix, els altres dos presenten arguments que ens fan creure que pot ser qualsevol d'ells. Del número 42, don Juan Olivar, Ramis ens diu que era el director del Reial Hospital Militar, un càrrec en la mateixa línia de gestió sanitària que el de president de la junta sanitària de l'illa. Tanmateix, el nom del subscriptor 49, don Juan José de Olivar, s'aproxima més al citat per la GEC.

⁴³⁵ L'expressió «de este comercio» probablement fa referència al lloc on va ser impresa originalment l'obra, la impremta de Pere Antoni Serra, a Maó. Per tant, potser es tracta d'algun treballador de la casa. Francisco Malet també apareix en la llista de subscriptors de Ramis (1819, p. 343) i de Ramis (1824, p. 208). Les dues obres van ser impreses en la mateixa impremta, però, tanmateix, en cap d'aquestes obres es menciona que Malet siga treballador del comerç. Un altre fet a destacar és que, juntament amb Josep Grases, Malet és l'únic subscriptor que no apareix introduït amb cap tractament de cortesia. Com que de Grases sí que s'especifica el seu treball de gravador i argenter, creiem que amb l'expressió «de este comercio», Ramis vol indicar que Francisco Malet era impressor. Malgrat això, val a dir que en la llista de subscriptors, la gran majoria de treballadors servils apareixen indicats amb el títol de «Maestro». En ser absent en aquest cas, creiem que Malet devia tenir un rang inferior al de mestre. Pel que fa a les altres dues obres assenyalades, en Ramis (1819, p. 343), Malet tampoc apareix amb cap tractament de cortesia. En canvi, en l'obra del seu germà Ramis (1824, p. 208), l'autor el presenta amb el tractament de *senyor*.

45	Juan Goñalons	Reverendo don	Vicari de Mercadal		
46	Jaime Cirer ⁴³⁶	Don	Comptador de rendes de Menorca		Real Consulado de Madrid (1829, p. 410) i Ferrer (1833, p. 369).
47	R. H. y M. M. M. ⁴³⁷	Doctor		Anònim	Ramis (1819, p. 342)
48	Esteban Alcántara	Don	Farmacèutic		
49	Juan Josef de Olivar ⁴³⁸	Don			
50	Tomas Albertí y Sancho	Don			
51	Juan Frontí ⁴³⁹	Muy reverendo don	Capellà rector de Sant Lluís		Barruel (1813, p. 2).

⁴³⁶ En Señán (1818, p. 419) apareix com a comptador oficial de l'Administració General de Rendes de Menorca. Posteriorment, sembla que va emigrar a Eivissa, on va continuar ocupant càrrecs relacionats amb la comptabilitat, com ara l'administrador dipositari de l'Administració de Rendes d'Eivissa (Real Consulado de Madrid, 1829, p. 410) o administrador tesorero d'*ídem* (Ferrer, 1833, p. 370).

⁴³⁷ Subscriptor anònim. Juntament amb don A. R. (subscriptor número 1), és l'únic que apareix citat tan sols per les seues inicials. En el cas del doctor R. H. y M. M. M., hem pogut localitzar-lo també en la llista de subscriptors de Ramis (1819, p. 342), però no esbrinar la seua identitat.

⁴³⁸ Vegeu la nota al peu del subscriptor número 42, Juan Olivar. Creiem que Joan Josep d'Olivar i Vidal (Maó, 1791-1863) va ser un dels dos.

⁴³⁹ Apareix com a subscriptor en Barruel (1813, p. 2).

52	Juan Pons ⁴⁴⁰	Muy reverendo doctor	Capellà rector d'Alaior		Ramis (1828, p. 156).
53	Antonio Manent	Maestro			
54	Lorenzo Escrivá	Don			
55	Gabriel Saura ⁴⁴¹	Reverendo doctor don	Presbíter	De Ciutadella	Ramis (1817c, p. 272), (1818b, p. 156) i (1819, p. 343).
56	Miguel Roselló y Flores	Reverendo doctor	Presbíter	De Ciutadella	
57	Juan Olivar ⁴⁴²	Don		De Ciutadella	Ramis (1817c, p. 272) i (1818b, p. 156).

⁴⁴⁰ No confondre amb l'altre Juan Pons (subscriptor número 37) que apareix en la llista de subscriptors com a mestre d'un ofici inconcret. Són fàcilment distingibles perquè un era mestre d'ofici i l'altre feia carrera eclesiàstica. En Ramis (1828, p. 156) també apareixen els dos.

⁴⁴¹ També apareix com a subscriptor en Ramis (1817c, p. 272), amb tractament de *doctor don*; Ramis (1818b, p. 156), *doctor don i presbítero*; i Ramis (1819, p. 343), *reverendo don i presbítero*.

⁴⁴² Vegeu la nota al peu del subscriptor número 42, Juan Olivar. També apareix com a subscriptor en Ramis (1817c, p. 272) i (1818b, p. 156).

58	Jaime Sastre ⁴⁴³	Doctor	Advocat*	De Ciutadella	Ramis (1817a, p. 223), (1817c, p. 271), (1818b, p. 156) i (1819, p. 343).
59	Joaquín Olivas	Maestro			
60	Antonio Ramis y Ramis ⁴⁴⁴	Doctor don	Advocat i escriptor*	Germà de Joan Ramis, va comprar quinze exemplars	
61	Juan Tudurí y Tudurí	Don			
62	Vicente Papelcudi ⁴⁴⁵	Reverendo doctor don	Presbíter i beneficiat de Santa Maria de Maó		Bover (1868, p. 56).

Taula 11. Taula resum de la llista de subscriptors de *La Alonsiada*, de Joan Ramis. Els asteriscs en la columna *Ocupació* assenyalen que l'hem esbrinada a partir d'altres documents. Els espais en blanc de la columna *Bibliografia complementària* indiquen que no s'ha trobat cap informació al marge de la que apareix en el mateix text.

Elaboració pròpia.

⁴⁴³ També apareix com a subscriptor en Ramis (1817a, p. 223), (1817c, p. 271), (1818b, p. 156) i (1819, p. 343). En aquestes altres obres sí que es concreta que era advocat, un ofici que no es menciona en *La Alonsiada*.

⁴⁴⁴ Germà menut de Joan Ramis i, al seu torn, autor de diverses obres sobre diferents temes, generalment relacionats amb l'illa de Menorca.

⁴⁴⁵ Vicent Papelcudi Carreras (1783-1865), sacerdot i autor de diverses obres de temàtica religiosa (Bover, 1868, p. 56).

A partir de les dades recollides en la taula anterior —especialment els tractaments de cortesia i els oficis mencionats per Joan Ramis—, podem determinar un cert perfil dels lectors més immediats de *La Alonsiada*. Així, la totalitat dels subscriptors són homes (els lectors anònims van introduïts amb els tractaments masculins de *don* i *doctor*). També és prou uniforme la procedència dels lectors, concentrats a la ciutat de Maó. A tal regla únicament s'oposa un nucli de lectors de Ciutadella i alguns altres més, esparsos, de municipis com Alaior, Mercadal o Sant Lluís.

Pel que fa al nivell socioeconòmic, una pista que ens és de molta utilitat és el tractament de cortesia amb què l'autor introdueix cada nom. El gruix dels lectors apareixen introduïts amb el tractament *don*, que es repeteix en trenta-sis dels casos. Amb tot, aquesta fórmula de cortesia és la més difícil de delimitar, tant per l'absència de dades sobre molts dels noms mencionats, com per l'ampli ventall al qual sembla fer referència. Així, s'empra de manera majoritària en oficis vinculats al món polític o econòmic, com batlles, alcaldes, administradors de rendes i altres càrrecs administratius, però, a la vegada, també remet a professionals d'altres branques com músics, farmacèutics, fusters o acòlits. En qualsevol cas, la realitat és que el tractament *don* pareix l'utilitzat per defecte per a remetre als civils amb un rerefons socioeconòmic mitjà-alt i sense estudis més elevats.

A banda del tractament *don*, també trobem l'ús de *doctor* (tres casos) i la combinació *doctor don* (altres tres). Aquestes dues nomenclatures estan reservades a aquells subscriptors amb estudis de doctorat. Els estudis més cursats són els de dret (quatre advocats) i els de medicina (un metge), amb un únic doctorat anònim. El fet que predominen els doctorats en lleis podria interpretar-se com una conseqüència de l'especialització de Joan Ramis, que va exercir l'advocacia durant molt temps i que, per tant, devia conèixer un bon grapat de companys de professió.

Un tercer grup de lectors sembla vinculat al món de les professions servils, amb una molt distinta procedència, com manyans, platers, sabaters, impressors o altres no especificats. El grup ve introduït amb el tractament de *maestro* (set casos), el que probablement indica que es tractava de lectors que posseïen el seu propi negoci i que feia anys que el practicaven. Al respecte, creiem significatiu apuntar com, fins i tot quan s'adreça a treballadors d'àmbit mecànic, Joan Ramis es dirigeix als membres més sobreixents del ram. A banda, l'autor també obvia qualsevol marca de cortesia a l'hora

de presentar dos lectors. Parlem d'un impressor i un plater que, per l'absència de formalisme, devien estar ocupats en tallers aliens⁴⁴⁶.

Fins al moment hem parlat de forma exclusiva de la població civil; amb tot, cal remarcar també l'existència d'un grup nombrós de lectors procedents de l'àmbit eclesiàstic. En total, hi trobem fins a tretze subscriptors vinculats a aquest àmbit. Talment, venen assenyalats amb les fórmules *fray* (en el cas dels frares, un); *frey* (per als frares militars, també un); i *reverendo*, utilitzat també com a base per als membres de la cúria. A partir d'aquest mot es formen la resta de títols, afegint cortesies, segons la formació i el càrrec de la persona indicada: *reverendo don* (tres), *reverendo doctor* (un) o *reverendo doctor don* (també un). Les formulacions més complexes, com *muy reverendo don*, *muy reverendo doctor* o *muy reverendo doctor don*, que apareixen cadascuna en una sola ocasió, semblen vinculades a les altes dignitats eclesiàstiques de l'illa.

A banda, i en relació amb els oficis, aquest no apareix especificat en tots els casos i, després de la nostra recerca, encara resten vint-i-dos individus als quals no hem pogut atribuir cap ocupació. Pel que fa als que sí que hem pogut esbrinar, siga per Ramis o altres autors, els sectors de treball més habituals són els següents: la teologia (catorze)⁴⁴⁷; el dret (sis); els oficis servils (cinc); la política (quatre); la sanitat (també quatre); l'economia i l'administració de rendes (tres); l'educació (dos); la música (un) i un únic membre jubilat.

Podríem pensar que la diversitat dels camps en què es van especialitzar els lectors de *La Alonsiada* és contradictòria, sobretot si tenim en compte el tarannà historiogràfic de la peça. L'explicació més probable ve donada pel context il·lustrat en què es va parir i en el qual era habitual que homes amb distinta formació llegiren, investigaren, escriviren, es formaren i discutiren sobre un ampli ventall de temes, independentment del seu àmbit d'estudi. A més, l'anàlisi dels noms de la llista de subscriptors demostra que Ramis no va redactar el text pensant en dirigir-lo a un sector concret, sinó a un estrat social particular. Així, com hem vist, hi ha lectors procedents de la cúria, de la política, de la medicina, de la jurisprudència... però, això sí, sempre són personalitats que destaquen socialment, fins i tot en el cas dels oficis més artesans,

⁴⁴⁶ Aquesta sembla la hipòtesi més adequada, ja que, de fet, en un dels casos de lectors sense tractament, el de Francisco Malet (subscriptor número 43), es diu de manera explícita que és «de este comercio», en referència al taller de Pere Antoni Serra.

⁴⁴⁷ Tretze d'ells apareixen amb els tractaments de cortesia propis de les dignitats eclesiàstiques i solament un, l'acòlit Guillermo Orfila, és citat amb la fórmula *don*.

on els lectors són quasi sempre els mestres dels tallers. En definitiva, podem dir doncs que si Ramis va marcar un llindar per als seus lectors, aquests no era sinó horitzontal, de separació d'una elit afavorida socialment, econòmicament i intel·lectualment.

Al marge de concretar el perfil dels lectors immediats de Joan Ramis, també creiem que seria il·luminador posar en relació la llista de subscriptors de *La Alonsiada* amb uns altres similars que es poden trobar en títols del mateix autor. Aquesta tasca ens permetrà delimitar quina era la xarxa de lectors de Ramis i de quina manera va evolucionar al llarg del temps.

Però, cal tindre en compte que solament els últims textos ramisians inclouen llistes de subscriptors. És per aquest motiu que hem restringit la recerca a les obres de l'última etapa de l'autor, que abraça els anys compresos entre el 1817 i el 1819. Parlem aleshores de les llistes de subscriptors que es poden trobar en els següents escrits: *Inscripciones romanas que existen en Menorca* (Ramis, 1817a, pp. 219-223); *Varones ilustres de Menorca* (Ramis, 1817c, pp. 271-272); *La Alonsiada* (Ramis, 1818a, pp. 105-108); *Antigüedades célticas de la isla de Menorca* (Ramis, 1818b, pp. 155-156); i *Historia civil y política de Menorca* (Ramis, 1819, pp. 342-343).

Al contrari que la llista de subscriptors de *La Alonsiada*, en què vam respectar l'ordre d'aparició de *La Alonsiada*, en el nostre índex hem optat per un ordre alfabètic, per tal que siga més fàcil de manejar.

Subscriber	<i>Inscripciones romanas (1817a)</i>	<i>Varones ilustres (1817c)</i>	<i>La Alonsiada (1818a)</i>	<i>Antigüedades célticas (1818b)</i>	<i>Historia civil y política (1819)</i>	Total de títols adquirits
A. R. (anònim)	x	x	x	x	x	5
Albertí, Joaquín	x					1
Albertí Sancho, Tomás			x	x		2
Albertí Seguí, Pedro		x				1
Alcántara, Esteban			x			1
Antig, Juan Ángel	x	x	x	x	x	5
Andreu, Jaime			x	x		3
Bertet, Antonio	x	x	x	x	x	5
Briones, Esteban		x				1
Brocardo Cardona, Juan		x	x	x	x	4
Calbo, Juan		x	x	x	x	4
Cardona, Guillermo	x	x	x	x	x	5
Caules, Francisco		x	x	x	x	4
Cirer, Jaime		x	x	x		3
Cirilio Piris, Bernardo		x				1

Coll, Bartolomé		x	x	x	x	4
Cónsul francés (anònim)					x	1
Escrivá, Lorenzo	x		x	x		3
Esquella, Gabriel	x					1
Febrer, Rafael		x	x		x	3
Febrer Capella, Juan	x	x	x	x		4
Femenias, Pedro Antonio		x	x	x		3
Ferrer, Juan	x					1
Florit, Gerónimo	x					1
Frontí Hernández, Juan	x	x	x	x	x	5
G. P. (anònim)					x	1
Gahona Pons, Roque		x				1
Gerónimo Albertí, Pedro	x					1
Goñalons, Juan		x	x	x	x	4
Grases, Josef	x	x	x	x		4
Hernandes, Rafael	x	x				2
Hernandes, Miguel (presbíter)	x	x				2
Hernandes, Miguel (manyà)		x	x	x	x	4
Llambias, Gabriel	x	x	x	x	x	5
Llambias, Jaime					x	1

Lluch, Antonio	x	x	x			3
Malet, Francisco			x		x	2
Manent, Antonio	x	x	x	x	x	5
Martorell, Francisco		x			x	2
Mercadal, Juan		x				1
Mercadal Panedas, Juan		x				1
Mercadal, Pablo			x			1
Mir, Francisco		x	x	x	x	4
Mir Mercadal, Cristóbal	x					1
Moncada, Antonio	x	x	x	x		4
Olivar, Juan (Ciutadella)		x	x	x		3
Olivar, Juan (Maó)		x	x	x	x	4
Olivar, Juan Josef		x	x	x	x	4
Olivas, Joaquín	x	x	x	x	x	5
Olives Olives, Bernardo Ignacio	x					1
Orfila, Guillermo		x	x		x	3
Orfila, Miguel		x				1
Orfila Sintés, Francisco	x					1
Papelcudi, Vicente		x	x	x	x	4
Pelegrí, Jaime	x					1

Parpal, Juan				x		1
Pons, Alberto	x	x	x	x	x	5
Pons, Juan (Alaior)	x	x	x	x	x	5
Pons, Juan (Maó)			x	x		2
Pons, Lorenzo					x	1
Pons, Miguel		x	x	x		3
Pons, Nicolás	x	x		x		3
Pons, Pedro	x	x	x	x	x	5
Pons, Próspero	x	x				2
Pons Cardona, Joaquín	x	x	x	x	x	5
Pons Climent, Francisco			x			1
Pons Prats, Pedro		x		x		2
Pons Pons, Pedro	x		x			2
Pons Seguí, Lorenzo	x	x	x	x	x	5
Pons Villalonga, Lorenzo	x	x			x	3
R. H. y M. M. M. (anònim)			x	x	x	3
Ramis Ramis, Antoni		x	x	x	x	4
Ramis, Ramis, Joan ⁴⁴⁸	x					1

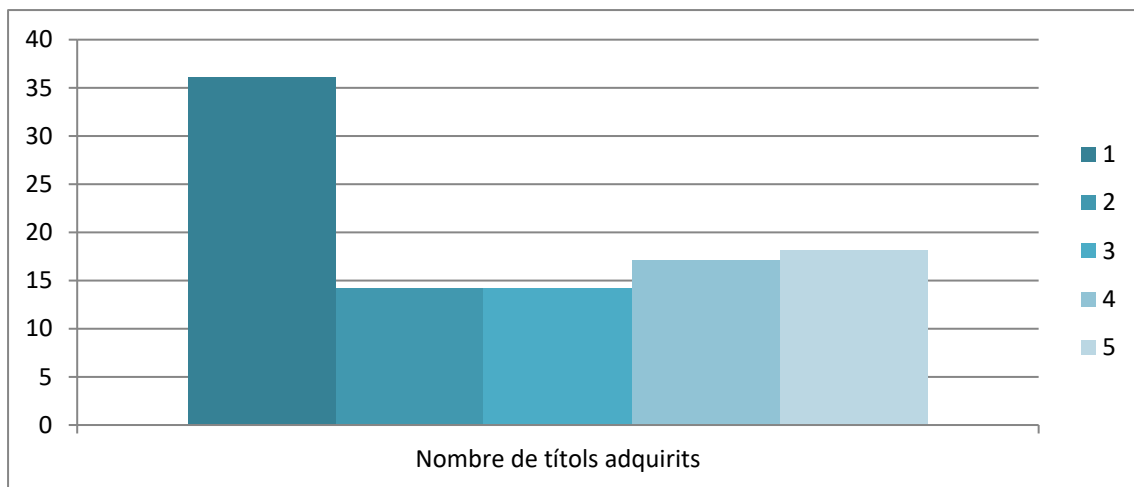
⁴⁴⁸ Apareix mencionat com «el autor». Noteu com els títols adquirits per un germà i l'altre es complementen, motiu pel qual creiem que els exemplars adquirits per Joan i Antoni anaven destinats a la família o la seua biblioteca.

Riudavets, Miguel	x	x				2
Rodríguez Prats, Pedro	x	x	x	x	x	5
Rodríguez Riola, Pedro		x				1
Roselló Flores, Miguel	x		x	x		3
Sancho, Bartolomé		x	x			2
Sancho, Josef	x	x	x	x	x	5
Sastre, Jaime	x	x	x	x	x	5
Saura, Gabriel		x	x	x	x	4
Saura, Pedro		x			x	2
Seguí, Francisco	x					1
Seguí Ferrer, Gabriel			x			1
Seguí Valls, Gabriel	x		x			2
Sessé Calvet, Vicente		x				1
Sintes, Guillermo	x	x	x	x	x	5
Soler, Benito			x	x	x	3
Soler, Josef		x	x	x	x	4
Tasso, Luis	x	x	x	x	x	5
Tremol Mercadal, Cosme	x					1
Tudurí Pons, Joaquín	x					1
Tudurí Tudurí, Juan			x	x		2

Valls, Juan			x			1
Vicents Bou, Miguel	x					1
Vidal, Tadeo	x	x	x	x	x	5
Vidal Sancho, Josef		x		x	x	3
Vidal Seguí, Juan		x	x	x	x	4
Vilallonga, Lorenzo			x	x		2
Villalonga, Juan	x					1
Villalonga, Pedro	x					1
Villalonga Tremol, Lorenzo	x					1
Vinent, Pedro					x	1
Vives, Rafael		x	x	x	x	4
Zea-Gago, Juan	x					1
Total de subscriptors	51	64	62	54	48	

Taula 12. Resum dels subscriptors de les obres de Joan Ramis publicades entre els anys 1817 i 1819. Elaboració pròpia.

A partir del llistat anterior hem pogut comptabilitzar fins a cent cinc subscriptors diferents de les obres de Joan Ramis pertanyents al seu darrer període⁴⁴⁹. Pel que fa al repartiment segons el nombre de títols diferents que van adquirir, hi ha trenta-huit subscriptors (és a dir, el 36,1% respecte del total) que solament en van adquirir un; quinze (el 14,2%) en van comprar dos; altres quinze (14,2%) que es van fer amb tres; díhuit (17,1%), apareixen com a subscriptors en quatre dels volums i, finalment, dènou (18,1%) estan presents en tots els cinc. Talment, la representació gràfica dels lectors de Joan Ramis —almenys dels seus subscriptors— és la següent:

Gràfica 4. Relació de subscriptors i obres adquirides de Joan Ramis en el seu darrer període literari.
Elaboració pròpia.

D'aquesta anàlisi es desprén que, per al moment de publicació de *La Alonsiada*, el públic al qual Joan Ramis s'adreçava estava polaritzat en el que podríem anomenar com dues actituds contraposades. Així, d'una banda, tenim un grup format pels lectors ocasionals, és a dir, aquells que solament van comprar un volum; de l'altra, ens trobem amb un conjunt fidelitzat, format pels subscriptors que apareixen en quatre o cinc llistes (un 35,2%, si sumem els còmputs 4 i 5), els quals van adquirir tota o quasi tota la producció ramisiana del moment.

A més, val a dir que els motius que expliquen la formació d'un grup i l'altre de lectors pareixen diferents, especialment si tenim en compte el gran ventall de

⁴⁴⁹ En aquest apartat parlarem tan sols dels subscriptors de Joan Ramis, és a dir, dels lectors que apareixen inscrits en les pàgines finals de les obres. Per tant, no hem de confondre els subscriptors amb els lectors totals de Ramis, ja que altres persones, després, pogueren adquirir els diferents volums. Tanmateix, d'aquests no tenim cap registre o dada que ens pugui facilitar la seua identificació. Per tant, les llistes de subscriptors són l'element més pròxim que tenim a l'hora de fer-nos una idea de com eren els lectors del maonés i ens poden servir per a extrapolar aquestes conclusions al conjunt de lectors.

matèries⁴⁵⁰ que Ramis va tractar durant aquest període (hi trobem dues obres d'arqueologia, una sobre genealogia, altra d'història i la composició poètica de *La Alonsiada*). Per tant, l'explicació més factible és que el grup de subscriptors ocasionals es formara per lectors vertaderament interessats en la matèria tractada per Ramis en un volum concret. En canvi, el grup de lectors habituals de l'autor no sembla tan interessat en el tema, sinó que adquireix les obres de l'escriptor de forma indistinta, mogut per altre tipus de sentiments sobre els quals tan sols podem especular: fidelitat, relació personal amb l'autor, gust pel seu estil, interessos comuns, etcètera.

Aquest tractament dels subscriptors de *La Alonsiada* de Ramis s'oposa al cas de *L'Alonsiada* d'Albertí. I és que, la traducció catalana, malauradament, no compta amb cap llista de subscriptors ni cap altre paratext que ens indique qui va adquirir el volum. Cal doncs que ens preguntem per què una obra i l'altra van diferir en aquest aspecte. Al respecte, hi ha dos punts que creiem que són necessaris contemplar:

El primer té a veure amb el matalàs de vendes mínimes que l'autor i el traductor podien garantir per a les seues obres. Així, com hem vist, a la fi de la seua carrera, Ramis era un escriptor consolidat, el qual tenia un seguit fidel de lectors interessats en les seues peces. La suma d'aquest grup i la dels lectors ocasionals permetia assegurar als editors unes vendes mínimes per subscripció. En canvi, Albertí, que mai havia publicat cap obra de manera comercial, era pràcticament desconegut i, per tant, no tenia sentit optar per la venda per subscripció.

El segon es tracta de l'audiència a la qual s'adreçava cada text. Així, creiem que l'aparició i supressió de la llista de lectors en una obra i l'altra obeeix a un criteri de prestigi. En el cas de Ramis, la seua llista apareix farcida de noms de personalitats rellevants de la vida civil, política i eclesiàstica de Menorca i els tractaments protocol·laris i la menció de l'ocupació que cadascú té són constants. La citació de tots aquests noms, en definitiva, havia de servir a possibles compradors com a aval de la qualitat de l'autor i el text. D'aquesta forma, eventualment, l'autor també podia esperar

⁴⁵⁰ Ens sembla important també fer una breu reflexió sobre les diferències que hi ha pel que fa al nombre total de subscriptors de cada una de les obres incloses en la taula. En qualsevol cas, es tracta d'un marge de xifres estret (entre 48 i 64 subscriptors). Sobre els motius que expliquen una major o menor recepció solament podem fer conjectures. Així, l'obra amb major quantitat de subscriptors és *Varones ilustres* (Ramis, 1817c), amb 64, un fet que es pot explicar per la temàtica genealògica del text, que probablement va despertar l'interés de molts lectors. També té una bona quantitat de subscriptors *La Alonsiada* (1818a), amb 62, que es diferencia de la resta d'obres per ser, entre altres, una composició poètica. La resta d'escrits tenen menys subscriptors, possiblement per la temàtica arqueològica, més difícil d'assimilar per al grup de lectors i la que devia haver sigut l'*opus magnus* de Ramis, que no va acabar a causa de la seua mort. Considerem la mort de l'autor i la no-conclusió de l'obra com a elements a tenir en compte a l'hora de valorar el baix rendiment de subscriptors d'*Historia civil y política* (Ramis, 1819).

que el text arribara a ser conegut pels cercles erudits peninsulars. Per contra, diferents aspectes de *L'Alonsiada* albertiana (com l'elecció de l'idioma, la supressió de les notes històriques, l'ús de determinats paratextos, etcètera) apunten en la direcció que el traductor s'adreçava a un públic més popular i de proximitat. En tal context, destacar el nom, cognom i ocupació dels seus lectors, per innocu, no tenia cap sentit.

4.4.6.8. Els intertítols

Sota el nom d'intertítols, s'agrupen aquells títols que delimiten una part del text, no el seu conjunt, i que es troben a l'interior de l'obra. Als intertítols, a més de les consideracions pròpies dels títols, hem d'afegir un parell més de connotacions. En primer lloc, que els intertítols només són accessibles als lectors del text. En segon lloc, que són de natura contingent, és a dir, que no són necessaris per a l'existència de l'obra.

En els casos que tractem, les dues Alonsiades presenten una divisió interna idèntica, amb el text dividit en tres parts. En *La Alonsiada* de Ramis van identificades amb els intertítols *Canto I*, *Canto II* i *Canto III*. En *L'Alonsiada* d'Albertí no hi ha més variació que la traducció al català: *Cant I*, *Cant II* i *Cant III*⁴⁵¹. Com veiem, es tracta d'intertítols remàtics, ja que no tenen res a veure amb el contingut dels poemes, però sí en la forma en què estan organitzades les obres. De fet, podríem dir fins i tot que estem davant d'intertítols doblement remàtics. D'una banda, la denominació de cant ens informa del gènere de la composició, ja que així s'anomenen les parts que conformen un poema èpic. De l'altra banda, la numeració en nombres romans serveix per a ordenar-los.

A més, tampoc no podem deixar de banda les implicacions de formalitat que es desprenen de la intertitulació remàtica. Aquesta decisió segueix una tradició iniciada en l'antiguitat clàssica que es va mantenir fins al segle XIX segons la qual:

La norma clásica de los intertítulos se divide en dos actitudes muy contrastadas y de connotaciones genéricas muy marcadas: la simple numeración de partes y

⁴⁵¹ Volem apuntar que aquesta intitulació, literària i èpica, és utilitzada dues vegades en l'obra. Així, serveixen per a dividir en cants el text poètic, però també les notes historiogràfiques. Talment, la numeració de les crides a les notes no és contínua, sinó que es reinicia amb cada cant. La numeració, sòbria però procedent d'altres gèneres literaris, té altres exemples en la historiografia. Genette (2001, p. 260), per exemple, ens parla d'autors com Heròdot (que intitulava amb els noms de les muses) o Tucídides (amb les lletres de l'abecedari).

capítulos corresponde a la ficción seria y la imposición de intertítulos desarrollados, a la ficción cómica o popular (Genette, 2001, p. 260).

A banda dels intertítols que identifiquen cada cant, també hem de tenir en compte els que poden aparèixer en forma d'índex (una llista a banda que recull tots els intertítols) o cornises (recordatoris del títol i intertítol de l'obra en els margens superior de les pàgines). En aquest sentit, cap de les dues *Alonsíades* presenta índexs. Pel que fa a les cornises, únicament en trobem en l'obra d'Albertí, que disposa en la cornisa de les pàgines senars el títol de *L'Alonsíada* i, en la cornisa de les pàgines parell, l'intertítol del cant corresponent.

Cap d'aquestes consideracions té un impacte essencial en la interpretació dels textos. Si de cas, podríem dir que la divisió en cants —la divisió tradicional de l'epopeia— reforça una vegada més la hipòtesi de les obres escrites per a enaltir els orígens del poble menorquí.

4.4.6.9. Les notes

Les notes són un seguit d'esclariments que sols apareixen en l'obra castellana i que el mateix Ramis bateja com *Notas*. Es tracta d'un conjunt d'aclariments de molt divers tipus, temàtica i extensió, que apareixen al final de la composició poètica. Segons sembla en primera instància, tenen l'objectiu d'esclarir, complementar o desenvolupar alguns dels punts de la peça lírica. Aquestes notes apareixen introduïdes en el text mitjançant crides numèriques i es reproduïxen totes seguides al seu acabament. En total, hi ha cent quinze notes, agrupades segons el cant al qual pertanyen: les seixanta-tres primeres corresponen al primer cant; les sis següents provenen del segon; i les quaranta-sis últimes remetent al tercer.

Com déiem, *L'Alonsíada* de Vicent Albertí no presenta cap d'aquestes notes, les quals van ser directament suprimides. Si de cas, i tal com hem vist en l'apartat sobre el resum de la vida d'Alfons III d'Aragó, l'única resta supervivent d'aquestes notes en la traducció albertiana són unes poques ratlles fossilitzades en el pròleg, que serveixen per a presentar el tema.

Per tal d'esbrinar els motius que impel·liren el traductor a l'hora de suprimir les notes, així com les repercussions que aquesta decisió va tindre en el conjunt de l'obra, cal que ens preguntem sobre la natura de tal paratext. D'acord amb Genette:

Una nota és un enunciado de extensión variable (una palabra es suficiente) relativo a un segmento más o menos determinado del texto, y dispuesto ya sea junto a ese segmento o en referencia a él. El carácter siempre parcial del texto de referencia, y en consecuencia el carácter siempre local del enunciado de la nota, me parece el rasgo fonamental más distintivo de este elemento del paratexto (Genette, 2001, p. 272).

Tanmateix, no costa gaire advertir que les notes de Ramis no s'ajusten del tot a aquesta definició. D'una banda, les notes no sempre es caracteritzen pel seu «caràcter local», ja que moltes vegades serveixen com a pretext per a tractar aspectes molt més amplis dels descrits en la composició poètica; es tracta d'aspectes que, per la seua complexitat, detall o densitat històrica, no podien incloure's en el poema. De fet, des d'un punt de vista estètic, sembla que les notes de Ramis no estan pensades amb una voluntat parentètica, com a notes que han de llegir-se a mesura que s'avança en la lectura del text poètic, ja que la seua prolixitat i longitud l'interromprien contínuament.

De l'altra banda, cal advertir que el text de referència de les notes tampoc se significa pel «caràcter parcial» del que parla el narratòleg; així, són freqüents en les notes les mencions a altres parts de l'obra o, fins i tot, a altres notes. Conseqüentment, es crea un dens teixit de lligams entre la composició i les notes, però també entre les mateixes notes, que permet, si es vol, una lectura seguida de totes elles, com si es tractara d'un assaig o tractat dels esdeveniments històrics que relata el poema.

Totes aquestes peculiaritats contribueixen al fet que endinsar-se en les notes historiogràfiques de *La Alonsiada* supose entrar en l'àmbit més difós de totes les peces que componen l'obra, fins al punt de qüestionar l'entitat paratextual de les notes, com ja va avançar Miralles (2007b, p. 883). Ara ens agradaria apuntar la possibilitat que les notes de Ramis realment no siguin un paratext de la composició poètica, sinó un text paral·lel a aquest. De tal manera, en *La Alonsiada* de Ramis conviuriem dues obres

diferents: d'una banda, un poema èpic; de l'altra, un text historiogràfic⁴⁵². Un escrit i l'altre tindrien objectius diferents: el primer, el de presentar la història de Menorca i la figura del monarca Alfons III d'Aragó d'una manera suggeridora i assequible als lectors, alhora que es col·loquen a l'altura dels d'altres nacions i herois europeus. El segon, el de mostrar les dades de la recerca històrica de Joan Ramis i d'exposar de manera científica com va ser la reconquesta cristiana de Menorca⁴⁵³.

Una vegada tractades les notes històriques de Ramis, ja solament ens queda intentar esbrinar els motius que van impel·lir Albertí a suprimir-les en *L'Alonsiada*. D'acord amb les seues paraules, va traduir «purament los tres cants del poema per haver considerat qu'els curiosos de consultar les erudites notes serien, per suposat, capaços en el castellà i qu'obrint l'original, podrien ja satisfer-se» (Pons i Salord, 1985; Albertí, 1818, p. 3). En altres paraules, Albertí no considerava necessari passar les notes a català perquè creia que la disponibilitat del text de Ramis ho feia innecessari.

A més, tampoc no hem d'oblidar que, com hem apuntat abans, original i traducció van ser escrits amb un públic diferent en ment: erudit i castellanitzat en el cas de *La Alonsiada*, popular i catalanoparlant en el de *L'Alonsiada*. Aquesta diferenciació no va afectar solament l'idioma dels texts, sinó també la configuració dels diferents paratextos que els acompanyen. I és que, la decisió de Ramis de conjuminar el text poètic i un tractat d'historiografia es correlaciona directament amb la darrera etapa de la seua carrera literària, marcada per la producció d'informació enciclopèdica sobre l'illa de Menorca, adreçada a les autoritats i elits culturals il·lustrades. Per contra, la decisió d'Albertí d'eliminar les notes històriques té a veure amb la necessitat d'alleugerir l'obra de la càrrega científica i el seu vessant més il·lustrat per tal de presentar-la a un públic menorquí i popular⁴⁵⁴.

⁴⁵² La primera vegada que vam exposar aquesta hipòtesi va ser a Martínez (2017, pp. 286-287), en un article, també sobre els paratextos de les dues *Alonsiades*. Les idees aleshores exposades han sigut ampliades en aquest treball.

⁴⁵³ En aquest context, ambdós textos es relacionen a través de la numeració de les notes, que permeten passar d'un a l'altre, ja siga per a comprovar la realitat dels fets històrics narrats en el poema, o per a veure com es concreta un determinat fet històric en la composició poètica.

⁴⁵⁴ Aquest sembla ser «el possible objectiu estratègic de la traducció/versió catalana de Vicenç Albertí» del qual parla Salord (2009, p. 526).

4.4.6.10. L'epitext

A banda del peritext —els paratextos que es troben materialment annexats al text— també hem de tenir en compte els epitextos, que són tots aquells elements paratextuals que, tot i que circulen de manera independent al llibre, aporten informació addicional i complementen la seua interpretació. Exemples possibles d'epitextos els trobem en entrevistes, converses, col·loquis, correspondències o diaris dels autors.

Pel que fa als textos que ens ocupen, no coneixem cap epitext de *La Alonsiada* de Ramis; en canvi, cal que mencionem el cas particular d'una carta que Ramis va escriure a Albertí i que, posteriorment, ell va incorporar a *L'Alonsiada*⁴⁵⁵. Estem, doncs, davant d'un escrit concebut originàriament com a epitext, però reconvertit en peritext, per la manera com es presenta al lector juntament amb la resta de l'obra.

Els epitextos privats es caracteritzen per la presència d'un destinador (Ramis, en aquest cas) que s'adreça a un destinatari (Albertí). Amb la publicació del paratext, el destinatari es converteix en un mediador entre l'autor i el lector que rep el paratext. Igualment, la correspondència com a epitext privat té múltiples funcions que poden recórrer tot el procés de redacció d'un text, des de la seua gènesi fins a aclariments fets anys després de la publicació. Pel que fa al contingut de la carta que Ramis va escriure a Albertí, aquesta es pot dividir en quatre punts: en primer lloc, un agraïment per l'honor que ha fet a *La Alonsiada* en traduir-la⁴⁵⁶; en segon lloc, un elogi a les qualitats de la traducció; en tercer lloc, un fragment en què anima Albertí a escriure més obres en català; i, finalment, en quart lloc, l'acomiadament.

En l'epístola, Ramis menciona *La Alonsiada* i el manuscrit traduït per Albertí que, segons sembla, aquest li va mostrar abans de la publicació de la traducció. Aquestes dates, al costat de la datació de la carta —que consta del tretze d'agost del 1818—, ens poden ajudar a ubicar cronològicament la publicació dels dos textos.

⁴⁵⁵ De los Reyes (2010, p. 48) engloba les cartes dins del que ell anomena *paratextos socioliteraris*, que es caracteritzen per ser «los procedentes de las convenciones sociales y de la tradición literaria, que se va adaptando a distintos movimientos», que «escasean hasta la primera mitad del siglo XVI, mientras que desde entonces proliferan, en especial desde el período barroco». Considera que formen part d'aquest grup de paratextos les dedicatòries, alguns textos poètics, els pròlegs i les epístoles.

⁴⁵⁶ L'elogi d'una obra per part d'altres autors era una qüestió ben estesa. De los Reyes (2010, p. 53) exposa que «el género epistolar también se aplicó para textos de amigos que elogiaban tanto a la obra como al autor. Parece que se extendió esta costumbre antes de la generalización de las aprobaciones, con el fin de incorporar la opinión de una persona de prestigio y así evitar posibles problemas con las autoridades» i que «tal llegó a ser su abuso que en la *Real orden de 22 de marzo de 1763* se prohíbe la impresión de las alabanzas al autor en cartas, “a no ser en alguna disertación útil y conducente al fin de la misma obra”». Aquest sembla ser el cas de la carta de Ramis a Albertí, ja que cap cas pareix una apologia vàcua, sinó un enaltiment real a les capacitats traductològiques del segon.

Així, si el text de *La Alonsiada* apareix firmat amb data del 20 de febrer del 1818, sabem per la carta que la traducció d'Albertí va estar acabada abans del 13 d'agost del mateix any, ja que Ramis afirma haver-la llegit aleshores. Per tant, es pot esperar que la publicació de *L'Alonsiada* seria al voltant de la mencionada data, posterior a la rebuda del beneplàcit de Ramis.

És precisament aquest vistiplau de l'autor del text original el que explica la reconversió de la carta, concebuda com un epitext privat confidencial, en un peritext més de *L'Alonsiada* albertiana. I és que, amb la seua publicació juntament amb la resta del text, Albertí aconsegueix dos propòsits; d'una banda, demostrar que la seua traducció compta amb l'aprovació de Ramis; de l'altra, seduir els possibles lectors familiaritzats amb la figura de l'autor. Al cap i a la fi, quina millor recomanació⁴⁵⁷ per a una traducció que la de l'autor del text original, afirmant que gràcies a la tasca traductològica «podran passar a la posteritat així l'original com la traducció» (Pons i Salord, 1985; Albertí, 1818, p. 5).

Finalment, la carta és significativa pel rerefons ideològic que ens mostra de l'autor. Així, Ramis esperona Albertí per tal que «de tems en tems nos ne donia altres [proves] de la seua habilitat en esta bella ciència». Aquestes breus ratlles apunten en la direcció que Ramis seguia interessat en la literatura en llengua catalana fins i tot en la darrera etapa de la seua vida, quan la desfeta del moviment il·lustrat menorquí ja era una realitat palpable i ni tan sols ell escrivia en català. Conseqüentment, el maonés no pot deixar de dir que les publicacions en català redundaven en «el lustro de nostro idioma y patria».

⁴⁵⁷ La pràctica d'elogiar el text d'un altre autor va ser un costum molt estès, concretat a través de diferents tipologies textuais. Potser el gènere que major acceptació va tenir va ser el de la poesia laudatòria preliminar, tal com explica Simón (2000, p. 195), fins al punt que «llegó a convertirse en costumbre esta forma de predisponer al lector en favor del texto aun desconocido, y la cantidad y calidad de las composiciones conseguidas podía tomarse como indicio de la popularidad del que lo había compuesto».

4.4.7. Finalitat i recepció

Un dels aspectes fins ara pràcticament obviats sobre *La Alonsiada* de Joan Ramis i *L'Alonsiada* de Vicenç Albertí és l'impacte que van tenir —si és que en van tenir algun— en el moment de publicació i quina ha sigut l'evolució en la recepció de les dues obres al llarg del temps. Per tal de traçar una veritable cronologia sobre l'acollida dels dos textos, caldria remuntar-nos a l'any de publicació (1818 en totes dues). Amb tot, hem d'advertir que les dades relatives a aquest punt de partida és pràcticament inexistent i no hem trobat cap peça que faça referència ni a l'original ni a la traducció.

Talment, sí que podem rastrejar algunes petjades d'aquesta evolució en algunes obres que tracten aspectes relacionats amb Ramis, Albertí o els textos, encara que siga de manera sumària i tangencial. En aquest sentit, creiem que és necessari mencionar el *Diari* del teòleg, escriptor i historiador Josep Sanxo i Sanxo (Maó, 1776-1847)⁴⁵⁸. Aquest text memorialístic ens interessa tant per la proximitat respecte de la data de publicació de les dues Alonsiades (va ser escrit entre el 1824 i el 1844), com pel fet que exposa de manera molt precisa la vida i les litúrgies de la comunitat de religiosos de Santa Maria de Maó.

I és que un dels principals objectius que Ramis i Albertí pretenien assolir amb la seua redacció era la de reivindicar el 17 de gener com a aniversari de la reconquesta de l'illa de Menorca per part d'Alfons III contra els sarraïns. Amb tot, Ramis no solament pretenia posar en valor l'efemèride, sinó fer una lloança al mateix monarca i a les figures religioses que l'auxiliaren: sant Jordi i sant Antoni. De fet, aquesta idea apareix repetida en diversos punts de *La Alonsiada*, com la introducció de l'autor («La conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287 es una parte tan esencial e interesante de la historia política de esta isla que [...] he creído deber celebrarla y darla al público»), l'argument del primer cant («Se recuerda a los menorquines que, el día de la fiesta de san Antonio Abad, el rey don Alonso III de Aragón ganó las batallas que aseguraron la conquista de la isla y echaron de ella al mahometismo y se les estimula a celebrarlo. Se invoca al mismo santo y a san Jorge para cantar este suceso») i els versos 1 a 12 del text mateix («Este es el día, el día

⁴⁵⁸ El *Diari (1824-1844)* de Josep Sanxo i Sanxo ha sigut publicat recentment a cura de Martín (2018). Una ressenya d'aquesta edició va ser publicada en Martínez (2019, pp. 241-245), en la qual ja advertíem de l'interés del document pel que fa a l'alt grau de la descripció de la vida a l'illa de Menorca i, encara més concretament, de les litúrgies religioses de la comunitat.

memorable / en que Alonso tercero rey invicto, / plantó en Menorca, a fuerza de victorias, / la santa fe, la fe de Jesucristo. [...] / Menorquines, que un día tan dichoso / no quede sepultado en el olvido; / celebradlo y al cielo dad las gracias / con votos, con plegarias y con himnos»).

Davant d'aquestes afirmacions, es podria pensar que, en cas d'haver sigut *La Alonsiada* sobradament acceptada (ja fora per àmplies capes de la societat o tan sols per les elits culturals i/o religioses), les manifestacions populars i litúrgiques del 17 de gener dels successius anys serien ressenyables. No obstant això —i ací és on juga un paper fonamental el *Diari* de Josep Sanxo—, la documentació d'aquests anys no recull cap mena d'esdeveniment fora de la norma. Talment, si bé és cert que es duen a terme celebracions, aquestes no sobresurten en cap cas per damunt d'altres més rellevants, com Nadal o Pasqua. A més, tampoc hi ha cap element que indique que la data es va començar a celebrar a partir de la publicació de *La Alonsiada*, ni se li atribueix el mèrit a l'autor. Al contrari, sembla que la festivitat ja era celebrada abans de l'aparició del text i que, si de cas, solament va servir per a donar-li un lleu impuls.

Per tal d'evidenciar aquest fet, hem recopilat les entrades relatives al 17 de gener dels anys documentats en el dietari, és a dir, entre el 1824 i el 1844:

Any	Entrada
1824	[Sense entrada].
1825	«Se toca a les 8 ^{1/2} , en tota la processó no se tirà una sola tronxada» (p. 45).
1826	«Lo mateix de l'any passat i se tocà a la mateixa hora» (p. 51).
1827	«Lo mateix de l'any passat» (p. 57).
1828	«Lo mateix que lo any passat. En la processó se tocà la sola campana grossa fins baix el Pont de Sant Antoni, en què se repiquen les campanes» (p. 61).
1829	[Sense entrada].
1830	«Los jurats no assistiren a la funció» (p. 73).
1831	«En les completes ⁴⁵⁹ de sant Antoni hagué violó i trombó, i el caixer Rnd. Gregori Femenies, exfranciscano, nos donà per la salve una candela de aniversari per cada un i los cantors dos» (p. 87) [Entrada relativa al dia 16.

⁴⁵⁹ *Completes*: última part de l'ofici diví, amb què es posa fi a les hores canòniques del dia (DNV). Aquesta litúrgia apareix el dia abans del 17 de gener, indicant que les celebracions per l'aniversari de la conquesta s'iniciaven, almenys, un dia abans.

	El dia 17 no n'hi ha].
1832	«A motiu del fred i la plugina, se feu la processó dins la iglésia, tocant lo tambor davant les creus i essent la doma ⁴⁶⁰ » (p. 93).
1833	[Tot i haver entrada aquest dia, el fragment no tracta les celebracions de l'aniversari de la conquesta. Únicament diu que es va començar a fer missa per als habitants de l'Illa del Rei].
1834	«Lo mateix de l'any passat» (p. 111).
1935	«Lo mateix de l'any passat. Los jurats no assistiren. Se repicà en les dues vespres; en la processó se repicà solament quan se ha entonat el tedèum i per tocar missa major. El tedèum se conclou amb les dues oracions ordinàries de acció de gràcies i Trinitat, essent a la iglésia. Se deixà part del tedèum» (p. 121).
1836	«Lo mateix, los regidors no assistiren i per indisposició del rector, cantà la missa i feu la funció. Repicaren a les primeres i 2 vespres, missa major i quan s'entonà el tedèum a la professó» (p. 145).
1837	«La professó es feu dins de la iglésia a motiu de la pluginà a l'instant de sortir i se aprofità esta bona ocasió per temor que alguns insolents en este temps de insubordinació i llibertat no tirassen pedres i tronxos. Quan fórem davant lo altar de santa Escolàstica, qui té la figura de sant Antoni entonà el tedèum i lo cantàrem tot. Per enfermetat del Sr. rector, oficià en este dia. Los tambors no entraren dins la iglésia per no haver-hi pensat, però en 1832 entraren» (p. 166).
1838	«Se cantà la primera vegada la missa de sant Antoni composta per el Rvd. Benet Andreu, mestre de capella» (p. 183).
1839	«En la professó no hagué tambors ni assistí lo Ajuntament» (p. 191).
1840	«Lo mateix. Hagué dos tambors enviats de l'Ajuntament. El Sr. Governador i l'Ajuntament assistiren» (p. 204).
1841	«Lo mateix. Los regidors assistiren i dos tambors» (p. 213).
1842	«Lo mateix, acabàrem a les 12 ^{1/4} . Los regidors demanen si podien deixar la processó per fer vent i fred i respost que no; instaren si podien aportar capell, aquí preguntaren i los digué que sí. Este no fonc del mestre de

⁴⁶⁰ *Doma*: càrrec eclesiàstic existent en algunes catedrals i col·legiates, que es repartia entre dos o més beneficiats i que era exercit alternativament per setmanes entre ells.

	cerimònies. Les vespres a les 4 tocadés». [L'entrada continua amb la descripció d'un soterrament] (p. 227).
1843	«Lo mateix. Los regidors aportaren capell per la ventada i fred, contra el decret. Acabàrem a les 12. Les vespres a les 4 ^{1/2} » (p. 241).
1844	«Se posà en lo altar una relíquia de sant Antoni posada en un nou reliquiari de llenya daurada pagada per (...). La missa acabà a les 12 i 10 minuts, el sermó durà mitja hora i la missa segons el contracte. Les completes a les 3 ^{1/4} . Los regidors aportaren capell pel fer vent. No obstant de haver acabat el sermó, no se tocaren les batalles del migdia de orde de l'èconom»». [L'entrada continua amb la descripció d'un enterro] (p. 255).

Taula 13. Resum de les entrades relatives al 17 de gener dels anys compresos entre el 1824 i el 1844 del *Diari* de Josep Sanxo. S'ha suprimit la informació que no té a veure amb la celebració de l'efemèride.

Totes les cites han sigut extretes de Martín (2018).

En definitiva, el conjunt de les entrades recollides per Josep Sanxo en el seu *Diari* ens permet fer-nos una idea de com era la celebració del 17 de gener una vegada ja publicades les dues Alonsíades. Sembla que les litúrgies s'iniciaven el dia 16, amb un repic de campanes i el cant de les completes. L'activitat més important tenia lloc al matí de l'endemà, quan es duia a terme la processó, que s'iniciava i es conclouïa a l'església. Durant el pas era habitual entonar el tedèum, el qual era encapçalat pel retor i freqüentment anava acompanyat per instruments. A l'arribada al temple es feien repicar les campanes de nou i es completaven les oracions. Solament en cas de mal oratge la comitiva podia canviar l'itinerari, que passava a realitzar-se a l'interior del temple.

Com podem comprovar, la descripció que ens fa Josep Sanxo de les commemoracions de l'aniversari són ben breus. De fet, fins i tot hi ha anys en què no hi ha informació relativa al 17 de gener, ja siga perquè l'autor no ho va considerar necessari o perquè les celebracions no es van dur a terme aquests anys. De la mateixa manera, també és significativa la forma com la descripció de l'efemèride minva de manera considerable (o fins i tot se suprimeix) en els casos en què el mateix dia hi va haver altres esdeveniments, com són, per exemple, els soterraments. A més, hem de tenir en compte un tercer element, com és la freqüència amb la qual diversos càrrecs de

la vida política de l'illa —com els jurats o els regidors de l'Ajuntament— se n'absenten dels actes.

En conjunt, podem dir que el *Dietari* de Josep Sanxo ens dona dades crucials sobre la pervivència de la commemoració dels esdeveniments narrats en les dues Alonsíades. Així, l'extensió de les entrades relatives al dia 17 de gener, la seua comparació amb les relatives a altres festes illenques i la informació que ens dona sobre el desenvolupament dels actes i els assistents ens serveixen per a prendre el pols a la festa i avaluar-ne la vitalitat. Per desgràcia, la conclusió no és altra que la constatació que Joan Ramis i Vicenç Albertí no van assolir la seua pretensió de convertir l'aniversari de la conquesta cristiana de Menorca en la festa gran de l'illa.

Al marge del fet que els menorquins no van aconseguir revifar l'efemèride de la conquesta de Menorca entre els seus coetanis, hem de considerar la vàlua històrica i narrativa del text. Tant en un sentit com en l'altre, les primeres aportacions de què tenim constància són de finals del segle XIX. Pel que fa a la rellevància historiogràfica, Llabrés, el 1896, (p. 144) ja criticava com Ramis, entre altres autors, «por falta de crítica o sobra de buena fe», haguera donat tanta credibilitat a la *Conquesta de l'illa de Menorca*, de Carbonell⁴⁶¹. L'autor incideix especialment en el fet Ramis en cap moment objecta res als esdeveniments fantàstics i miraculosos que descriu el cronista barceloní. Nosaltres, però, ja hem vist que això no és exactament així, ja que Ramis circumscriu aquests passatges al text líric, però els depura en les notes historiogràfiques.

Pel que fa al vessant literari del text, Sanpere (1879, p. 5) tampoc no es quedava arrere en les seues crítiques:

Ab tal poema no pot pretendre Ramis entrar en lo Parnaso á pesar de las recomanacions dels seus mestres de retòrica, qu'estavan embobats ab son talent poétich. Tal volta en sa joventut, quant sa imaginació no estava carregada ab lo pes dels treballs científichs y crítichs, volava mes alt. Mes per sas notas críticas é históricas mereix lo dit poema que segueix fidelment la narració histórica —esceptuant lo cant II que's lo mes desgraciat per ser lo mes poétich, la mort de Zayda— un lloch en aquest lleuger estudi del moviment histórich de Menorca. Empero, com no es possible que un home de geni y de talent no ho demostrí en qualsevol género que toqui, en lo dit poema, lo fragment del primer cant ahont

⁴⁶¹ En concret, Llabrés (1896, p. 144), ens parla dels treballs dels historiadors Feliu de la Penya, Oleo i Riudavets.

descriu la tempestat que desbarata l'escuadra de Alfons III, te, á mon entendre, verdader merit poétich.

En altres paraules, el crític objecta que la composició no està a l'altura de la lírica ramisiana prèvia, cosa que atribueix a la seua dedicació a la ciència i la crítica. Ara bé, fins i tot així, reconeix que hi ha elements salvables en el treball, com són el fet que «segueix fidelment la narració històrica», per les notes històriques i per alguns passatges, com la descripció de la tempesta del cant I.

Tanmateix, la posició del crític canvia per complet a l'hora de tractar la traducció feta per Albertí, la qual descriu de la següent manera:

Una traducció catalana per molts desconeguda, qu'en lo mateix temps de sa publicació ne feu en un folleto en vuyté, Mahó 1818, en Vicens Albertí y Vidal, no sols perque fins nos sembla que hi guanya ab esser en catalá, sino per l'idea del traductor al traduhirlo, y que tan lo recomana als catalanistas. Albertí diu en l'introducció que son “ardent y antich desitx de veurer alguna producció en nostre demassiat olvidat vulgar” l'impulsa á fer la traducció, encare que son «treball será quissá ridiculísat per alguns qui “sens rahó, y pot ser sens coneixement del seu propi idioma lo desprecian”. Aquí donchs tenim un precursor de en Aribau y del Gayter del Llobregat (Sanpere, 1879, p. 6).

Del fragment de Sanpere remaquem dos elements sobre l'evolució crítica de les dues *Alonsíades*. El primer, que es confirma, com sospitàvem abans, que ni original ni traducció van ser especialment coneguts en el moment immediat de la seua publicació. El segon, que, en els anys a venir, l'atenció que ambdues peces rebrien seria canalitzada a través de *L'Alonsíada* albertiana. I és que és en la traducció, més que en la peça original, on els crítics han vist diferents trets singulars, com són el fet de ser una de les poques peces èpiques significatives dels inicis del segle XIX, en català, i de temàtica i producció autòctona.

A tall d'exemple, remetem a les paraules d'autors com Molas (1977, p. 70), que exposa que «l'original de Ramis és més aviat vacil·lant i que la versió d'Albertí, fidel però de gran personalitat, el millora en molts aspectes»; o Marfany (2016, p. 57), que conclou que «la versió catalana de *L'Alonsíada* és fidel i reeixida, amb prou qualitat i encert, sobretot en els passatges més creatius des d'un punt de vista formal». Pons i Salord (1991, p. 11), responsables de l'edició facsímil dels dos textos, són de l'opinió

que les aportacions fetes per Albertí «ultrapassen la traducció literal i converteixen l'obra [...] en una cosa nova, gràcies a la qual *La Alonsiada* té un espai en la història de la literatura catalana» i encara afegeixen:

El canvi de metre comporta canvis inevitables, però n'hi ha d'altres que no són fruit d'això, sinó d'un guany poètic: l'"Envidia" de Ramis es converteix, alguna vegada, en la "Fúria" en la traducció d'Albertí; l'ampul·lositat i la repetició de conceptes que es troba en tota l'obra de Ramis desapareix [...]; algunes expressions vulgars o barroeres de Ramis reben un tractament molt més digne [...]. Hi trobem una adjectivació més brillant, un canvi en el to expressiu (Pons i Salord, 1991, pp. 11-12).

En aquest sentit, ens agradaria remetre a cert testimoni de Joan Ramis en què l'autor sembla ser conscient de la superior qualitat literària del text català. Es tracta d'un breu fragment de la carta que Ramis va escriure a Albertí amb motiu de la traducció i que coneixem gràcies al fet que Albertí la va incloure com a annex en la seua traducció:

Torn a vostra mercè el manuscrit de *L'Alonsiada* que s'ha servit traduir del castellà al nostre menorquí, donant-li les gràcies per l'honor que ha fet a mon poema, que no esperava rebre per la mediocritat de la mia producció. El dit treball de vostra mercè me fa confiar que, ajudat de la valentia de son ingeni, podran passar a la posteritat axí l'original com la traducció, qui és tan arreglada i brillant, i a la qual se pot aplicar, en mon concepte, el *lusit amabiliter* de que parla Horacio⁴⁶².

Més enllà del caràcter quasi profètic de les paraules de Ramis i de la qualitat independent de cadascuna de les obres, també hem de considerar les reimpressions que s'hi han fet i que, al cap i a la fi, reflecteixen l'interés i la consideració que s'haja pogut tindre per les dues *Alonsiades*. En aquest sentit, sabem que el *Diario de Menorca* va reeditar *La Alonsiada* de Joan Ramis, notes historiogràfiques incloses, el 1864. La composició castellana va aparèixer en el primer volum (pp. 93-197), de l'aleshores anomenada *Biblioteca menorquina*, un recull de documents definit com a «colección de

⁴⁶² Consulteu-la en l'apartat 8.3. *Carta de Ramis a Albertí* del present treball.

las obras que se han escrito sobre Menorca. Documentos, extractos de las publicaciones nacionales y extranjeras, y cuanto pueda contribuir a dar conocimiento de la isla y servir de guía para su historia» (*Diari de Menorca*, 1864, vol. I, p. 1). *La Alonsiada* hi apareix reproduïda textualment, sense cap mena d'edició, comentari o introducció, de la mateixa manera que la resta de textos que conformen la col·lecció⁴⁶³. Molts d'ells són de Joan Ramis i el seu germà Antoni. Encara que es desconeix l'autoria del recopilatori, que va firmat simplement pel *Diari de Menorca*, ens inclinem a creure que va ser obra del periodista Josep Hospitaler i Caballer, aleshores director del diari, i que hi inclou dues peces pròpies, el poema *Conquesta de Menorca* i la seua continuació de la *Serie cronològica de gobernadores* de l'illa. Pel que fa a Albertí, *L'Alonsiada* no hi apareix inclosa, segurament per un criteri lingüístic, ja que totes les peces presents estan en castellà.

Encara, hi ha altra reimpressió de les Alonsiades que cal mencionar. Es tracta, però, d'una edició contemporània, feta amb un interès filològic. Parlem doncs de la reproducció facsímil de *La Alonsiada* i *L'Alonsiada*, duta a terme per Pons i Salord el 1815. Aquesta reproduïx textualment els impresos originals del 1818 i inclou un breu estudi previ, focalitzat en la trajectòria de l'autor, el traductor, el contingut del text i algunes característiques lingüístiques de la traducció catalana.

Finalment, per a prendre el pols a les dues Alonsiades, creiem també convenient esmentar la manera com ambdues s'emmarquen dins d'un cert corrent d'obres centrades en la conquesta de Menorca per part d'Alfons III d'Aragó. Així, a partir de la crònica *Conquesta de l'illa de Menorca*, copiada per Pere Miquel Carbonell (1287), podem traçar un seguit d'obres molt diverses que han tractat el tema. Parlem doncs del drama anònim *Presa de Menorca* (1547), al seu torn recollida i ampliada en el tractat històric *Noticias de Menorca* (s. XVII), del prevere Francisco Mercadal⁴⁶⁴; el poema *La*

⁴⁶³ En concret, els textos que hi apareixen són: en el primer volum, *Antigüedades célticas de Menorca*, de Joan Ramis (pp. 3-92); *La Alonsiada*, de Ramis (pp. 93-197); *Extracto del arreglo llamado del Pariatge*, també de Ramis (pp. 199-286); el poema *La conquista de Menorca*, de Josep Hospitaler, del 1863 (pp. 287-296); i el poema *Santa Ponsa*, un inèdit de Bernat Fàbregues (pp. 297-304). El segon volum compta amb la *Historia civil y política de Menorca*, de Joan Ramis (pp. 4-207), *Fortificaciones antiguas de Menorca*, d'Antoni Ramis, del 1832 (pp. 209-263); i la *Serie cronològica de los gobernadores de Menorca*, iniciada per Joan Ramis el 1815, i continuada pel seu germà Antoni Ramis el 1820 i per Josep Hospitaler el 1864 (pp. 265-324).

⁴⁶⁴ *La presa de Menorca* apareix sovint atribuïda a Francisco Mercadal, per la manera com el religiós la va incloure dins de les seues *Noticias de Menorca*. Tanmateix, se sap ben cert que és un text molt anterior, que ja s'esfenificava abans del 1547, en commemoració anual per la conquesta de l'illa duta a terme per Alfons III d'Aragó. L'editor, Enric Cabra, subratlla la seua importància per dos motius: el fet que siga l'exemple més antic conservat de dramaturgia menorquina i la seua filiació al gènere del misteri, tot i que no gira al voltant d'una figura religiosa.

conquista de Menorca, de Josep Hospitaler (1863); i encara altres dos poemes moderns, amb el mateix títol, d'Antoni Bori i Fontestà (1897) i Francesc Ubach i Vinyeta (1898), publicats en el marc dels Jocs Florals de Barcelona.

La reiteració del tema de la presa de l'illa per les tropes cristianes el 1287 al llarg de la literatura catalana ens recorda a fenòmens similars produïts en altres literatures europees. És així, a través del cant èpic de les gestes bèl·liques, de la difusió dels límits entre veritat històrica i mite, que tractaven de revestir de dignitat i heroïcitat els seus orígens, fins a assimilar-los als dels grans imperis de l'antiguitat clàssica. En aquest sentit, fins i tot podríem considerar el mite fundacional de Menorca com el gran mitema illenc. Aquest, a més, degué cobrar una gran importància entre els segles XVIII i principis del XIX, quan la identitat de la pàtria menorquina segurament va travessar un dels seus pitjors moments, a causa del continu joc de dominacions estrangeres que s'hi va produir.

És en aquest context que la tasca de Joan Ramis i Vicenç Albertí cobra una importància cabdal. I és que, funcionant quasi com una unitat, ambdós erudits posen les seues habilitats —d'historiador, un; de traductor, l'altre— al servei del lector menorquí. D'aquesta manera un compila els seus orígens i l'altre els posa en la llengua pròpia, tot per a recordar-li'ls i dignificar-los.

5. CRITERIS DE L'EDICIÓ

Quant a l'edició d'ambdós textos, cal remarcar que hem editat les dues versions de l'obra, l'original en castellà i la traducció catalana. Per a completar aquesta tasca, hem descartat l'ús del sistema diplomàticointerpretatiu, també conegut com d'Els Nostres Clàssics (Miralles i Valsalobre, 2013, pp. 302-303), tot i que és el que s'havia utilitzat tradicionalment per a textos catalans de les edats medieval i moderna. Els dos textos ens han arribat a través de dos impresos, segurament controlats pels autors, però en què l'impressor devia jugar també un paper rellevant; per aquesta raó creiem més adient dur a terme un procés de regularització de les grafies. A més, aquests criteris són cada vegada més habituals a l'hora d'editar textos de l'edat moderna no autògrafs.

Tanmateix, abans de començar amb la tasca d'edició, hem hagut de resoldre el problema que planteja el fet de treballar amb dos textos en llengües diferents. I és que, actualment, en els textos catalans moderns, se solen utilitzar els criteris de regularització de les grafies proposats per Rossich (2006, pp. 25-36). Per contra, en la filologia castellana, se sol recórrer al mètode proposat pel grup d'investigació Prolope, de la Universitat Autònoma de Barcelona (Blecua i Serés, 2008, pp. 13-100). Els criteris de Prolope es van proposar inicialment com una solució per a editar les obres teatrals de Lope de Vega. Així i tot, han acabat aplicant-se a altres autors del període, fins al punt de convertir-se en uns dels criteris més utilitzats a l'hora d'editar obres en castellà del Siglo de Oro.

Davant de la dualitat de criteris segons la llengua, nosaltres hem optat per revisar ambdós sistemes i unificar-los en la mesura del possible per a aplicar-los als dos textos. Per tant, hem aplicat les mateixes directrius d'edició a les dues obres. Aquesta manera de procedir ens ha permès homogeneïtzar les dues peces i ens ha facilitat les seues posteriors anàlisi, comparació i comprensió. Els arguments que ens han portat a treballar segons aquestes directrius són les següents: la necessitat d'acostar els escrits als lectors contemporanis; la relativa disponibilitat dels textos originals per a la consulta dels especialistes; i el fet que és necessari delimitar uns criteris per a l'edició dels autors que escrivien en més d'una llengua. Amb tot, a continuació veurem els dos conjunts de normes per separat per tal de veure en quins preceptes es concreten.

D'una banda, pel que fa als criteris proposats per Rossich, cal dir que es tracta d'un seguit de normes generals i flexibles, pensats així per tal de poder-se aplicar al

conjunt dels clàssics catalans. Amb tot, l'autor mateix fa veure que pot ser necessari complementar o afinar les pautes proposades per tal d'adaptar-se a textos o autors concrets, o per a ajustar-se a «determinats hàbits prosòdics o lingüístics» (2006, p. 26). Es resumeixen en:

1. Normalització de la puntuació.
2. Normalització de l'ús de majúscules i minúscules.
3. Regularitzacions fonètiques (sempre que no afecten la mètrica):
 - 3.1. Accentuació de les *ee* i *oo* obertes i tancades.
 - 3.2. Distribució de les *aa* i *ee* àtones, així com de les *oo* i *uu* febles.
 - 3.3. Corregir l'elisió vocàlica, emprant la forma plena dels articles i pronoms febles darrere de consonant, i la forma reduïda darrere de vocal.
 - 3.4. Eliminació de les *rr* mudes a final de paraula que no siguin etimològiques.
 - 3.5. Regularització de l'ús de les oscil·lacions ~ <v>, <-n> ~ <-nt>, i <l> ~ <l·l>.
 - 3.6. Eliminació del ieisme i l'apitxat.
4. Es respecten la resta de característiques prosòdiques, adaptant l'ortografia a la forma del text.

De l'altra banda, trobem els criteris de grup Prolope; aquests proposen editar el text de la manera més pròxima possible a la norma gràfica contemporània, això sí, mantenint les grafies que representen una realització fonètica diferent de l'actual. Es poden sintetitzar en:

1. Modernització de la puntuació.
 - 1.1. No se separaran amb comes les aposicions.
 - 1.2. Els incisos s'assenyalaran mitjançant guions llargs (—).
 - 1.3. Les cites es marcaran mitjançant cometes baixes dobles («»).
2. Modernització de l'accentuació, excepte en els casos d'alteració del metre.
3. Es conserven les següents grafies o oscil·lacions gràfiques:
 - 3.1. Els grups consonàntics cultes *t/ct*, *c/cc* (davant *e*, *i*), *n/gn*, *s/x*, *s/bs*, *n/nn*, *m/nm/mm*, fins i tot en posició de rima.
 - 3.2. Les oscil·lacions vocàliques.
 - 3.3. L'ús de la *s* líquida.
 - 3.4. Les paraules en altres idiomes.

4. Es modernitzen les següents grafies.

4.1. Grafies antigues:

A) <x> → <j> + a, e, i, o, u / <g> + e, i

B) <ç> ~ <z> → <c> + e, i / <z> + a, o, u

C) <qu> + a → <cu> + a

4.2. Alternances gràfiques:

A) <s> ~ <ss> → <s>

B) ~ <v> → o <v> segons la norma ortogràfica actual.

C) <g> ~ <j> → <g> o <j> segons la norma ortogràfica actual.

D) <i> ~ <y> amb valor vocàlic i semivocàlic → <i>

E) <u> ~ <v> amb valor consonàntic i vocàlic → <u> en els usos vocàlics i <v> en els usos consonàntics.

F) <h> ~ <Ø> → <h> o <Ø> segons la norma ortogràfica actual.

G) <m> ~ <n> + / <p> → <m> + / <p>

4.3. Grafies llatinitzants:

A) Grups consonàntics <ph>, <th>, <ch> → <f>, <t>, <c>

B) Duplicació de consonants o vocals inexistents en la llengua actual → una única consonant o vocal.

C) <ti> + vocal → <ci> + vocal

D) <sc> en posició interior de paraula → <c>

5. En el cas de paraules que poden escriure's de més d'una forma, s'opta per la grafia preferida per la Real Academia Espanyola.

6. Els noms propis (antropònims i topònims) es modernitzen segons les normes establertes per a la resta del text.

7. Es desenvolupen totes les abreviatures.

8. Pel que fa a la separació de paraules:

8.1. Es divideixen les contraccions formades per les paraules que/de + altra paraula.

8.2. Les alternances *tan bien / también* y *a penas / apenas* es modernitzen d'acord amb el sentit actual.

8.3. Quant a les paraules que poden escriure's de dues formes diferents, juntes o separades, s'opta sempre per la forma preferida per la Real Academia Española.

9. L'ús de majúscules i minúscules s'adapta al criteri actual.

9.1. Els títols nobiliaris conserven la majúscula quan substitueixen el nom propi, però s'escriuen en minúscula si l'acompanyen un nom, un complement o tenen un sentit genèric.

9.2. Les expressions de cortesia del tipus *Vostra Mercè* es mantenen en majúscula.

La comparativa dels dos sistemes d'edició ens ha permès veure les confluències i divergències entre les dues propostes, així com delimitar una solució adequada per als casos de vacil·lació. A l'hora d'acabar els dos conjunts de preceptes, ho hem fet seguint l'ordre dels criteris de Rossich.

Ambdós sistemes són partidaris de regularitzar la puntuació segons la normativa actual. L'única diferència significativa és que segons el grup Prolope, els incisos han d'anar assenyalats mitjançant guions llargs (—) i les cites, amb cometes dobles baixes («»), sol·lucions que apliquem.

Quant a la normalització de les majúscules i minúscules, també les normalitzem. Tanmateix, el sistema Prolope, que presenta una casuística més detallada, sí que explicita que els títols nobiliaris únicament han d'escriure's en majúscula quan substitueixen un nom propi, però no si van seguits del nom o d'un complement, o quan funcionen en sentit genèric. En aquests casos, han d'escriure's en minúscula. Malgrat això, nosaltres no hem fet aquesta distinció perquè la normativa actual de la Real Academia Española estableix que els títols nobiliaris s'han d'escriure sempre en minúscula⁴⁶⁵. La recomanació del grup Prolope està basada en els criteris anteriors, del 1999, i per tant, ja no es consideren adequats⁴⁶⁶.

On sí que hi ha divergència entre les dues normes és en la regularització fonètica. Així, Rossich són partidaris de modernitzar-la sempre que el canvi no afecte a la mètrica, mentre que el grup Prolope opta per no modernitzar-la. Nosaltres hem optat per la primera opció, ja que ens interessa acostar el text el màxim possible a la pronúncia actual i perquè el text original té una disponibilitat relativament accessible.

A més, hem modernitzat l'accentuació dels dos textos segons la normativa de la llengua de cadascun. En aquest sentit, és important assenyalar que, en el cas català, hem diferenciat les *ee* i *oo* obertes i tancades, i hem distribuït les *aa* i *ee* àtones, i les *oo* i *uu* febles, segons la proposta de Rossich (2006, p. 28). Igualment, pel que fa al cas castellà,

⁴⁶⁵ Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (2010, p. 470).

⁴⁶⁶ Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (1999, p. 23).

el pronoms demostratius i l'adverbi *solo* no els hem accentuat mai, d'acord amb la normativa de la Real Academia Española i en contra dels criteris de Prolope que sí que recomanen fer-ho⁴⁶⁷. Novament, aquesta divergència entre els criteris de l'Academia i el grup Prolope està causada perquè, per a la redacció dels seus criteris, els barcelonins van fer servir la *Ortografía de la lengua española* del 1999. En canvi, com hem vist, en l'actual, del 2010, es recomana no accentuar la paraula *solo* ni els adverbis demostratius.

Pel que fa al vers, en ambdues llengües, els casos de dièresi poètica o dialefa s'han indicat amb una dièresi ("); els casos de sinèresi, mitjançant l'eliminació de l'accent gràfic (') quan n'hi havia; i els casos de translació de la síl·laba tònica, amb el canvi de posició de l'accent gràfic. En qualsevol cas, hem adaptat l'accentuació a la rima regular de cada composició i hem anotat a peu de pàgina aquells casos en què no es compleix.

Separarem les paraules que apareixen contretes. Cal remarcar que l'operació no ha afectat el recompte sil·làbic, ja que, com que la segona paraula contreta sol començar amb vocal, quasi sempre ha format sinalefa amb la vocal final de la paraula anterior.

A propòsit de les regularitzacions consonàntiques, i seguint els principis de Rossich, hem eliminat les *rr* mudes a final de paraula que no eren etimològiques. A més, també hem dut a terme tot el seguit de canvis consonàntics proposats pel grup Prolope, d'acord amb les normatives del català i castellà contemporani. A causa de les diferències entre les dues gramàtiques, hi ha canvis que únicament hem aplicat en una llengua o l'altra, o que han variat segons la llengua en què està escrit el text. En la següent taula hem resumit com es concreten els canvis en cada llengua:

⁴⁶⁷ Real Academia Española (s. d.).

Grafies	Text castellà	Text català
 ~ <v>	 o <v> segons la norma ortogràfica castellana actual.	 o <v> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<-n> ~ <-nt>	No hi ha aquesta oscil·lació en castellà perquè la terminació <-nt> és molt rara i no sol provocar confusions.	<-n> o <-nt> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<l> ~ <ll> ~ <l·l>	No hi ha aquesta oscil·lació en castellà perquè el grup <l·l> no existeix.	<l> <ll> o <l·l> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<x>	<j> + a, e, i, o, u . <g> → e, i.	No s'editaran les <x> etimològiques que encara hui es conserven.
<ç> ~ <z>	<c> + e, i. <z> + a, o, u.	<ç> etimològica no s'editarà. <z> o <s> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<qu> + a	<cu> + a.	No s'editarà perquè el grup <qua> sí que és admés per l'ortografia catalana.
<s> ~ <ss>	<s>.	<s> o <ss> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<g> ~ <j>	<g> o <j> segons la norma ortogràfica castellana actual.	<g> o <j> segons la norma ortogràfica catalana actual.
<i> ~ <y> amb valor vocàlic i semivocàlic	<i>.	
<u> ~ <v> amb valor consonàntic i vocàlic	<u> en els usos vocàlics i <v> en els usos consonàntics.	
<h> ~ <Ø>	<h> o <Ø> segons la norma	<h> o <Ø> segons la norma

	ortogràfica castellana actual.	ortogràfica catalana actual.
<m> ~ <n> + / <p>	<m> + / <p>.	

Taula 14. Resum comparatiu de les regularitzacions consonàntiques segons la llengua del text. Elaboració pròpia.

Tocant a les grafies o oscil·lacions gràfiques que sí que hem de conservar en el text, el grup Prolope recomana el manteniment dels següents casos: els grups consonàntics cultes *t/ct, c/cc* (davant *e, i*), *n/gn, s/x, s/bs, n/nn* i *m/nm/mm*; les paraules en altres idiomes, i l'ús de la <s> líquida. Rossich no s'oposa a cap de les dues primeres mesures, però considera que la <s> líquida no hauria de mantenir-se; nosaltres hem optat per aquesta opció.

A propòsit de les paraules que poden escriure's de diverses maneres acceptades, i també juntes o separades, hem optat sempre per la grafia preferida segons el diccionari normatiu de referència. En el cas castellà, hem fet servir el *Diccionario de la lengua española* de la Real Academia Española (DRAE)⁴⁶⁸ i, en el català, el *Diccionari de la Llengua Catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2)⁴⁶⁹. En el cas de formes antigues, hem optat per les variants preferides del *Diccionario de autoridades* (abreujat *Autoridades*)⁴⁷⁰ i del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB)⁴⁷¹, d'Alcover *et al.* (2001-2002), per al cas castellà i el català respectivament. Pel que fa a les variants menorquines, hem utilitzat el *Diccionari Menorquí, Espanyol, Francès i Llatí* (DMEFLL) d'Antoni Febrer i Cardona. A l'hora de documentar els noms correctes de persones, llocs i esdeveniments, hem recorregut principalment a la *Gran Enciclopèdia Catalana* (GEC), en la seua versió en línia, encara que també s'han utilitzat altres fonts de diversa procedència.

Quant als noms propis (topònims i antropònims) que apareixen al text, tant el sistema del grup Prolope com el sistema de la regularització de les grafies opten per la modernització d'acord amb la resta de normes establertes per al text. En el cas de les xifres romanes utilitzades per a identificar els reis, hem utilitzat la numeració romana (I, II, III...) en els fragments en prosa, però hem escrit els números desenvolupats (primer, segon, tercer...) en les parts líriques per tal de no trencar la mètrica o la rima dels versos.

⁴⁶⁸ Real Academia Española (2014).

⁴⁶⁹ Institut d'Estudis Catalans (2007).

⁴⁷⁰ Real Academia Española (1726-1739)

⁴⁷¹ Alcover *et al.* (2001-2002).

N relació amb les abreviatures, les desenvolupem.

Tot plegat, resumim el conjunt de criteris de Rossich, el Grup Prolope i els nostres propis en la següent taula:

	Sistema de Rossich	Sistema del Grup Prolope	Sistema emprat per nosaltres
Puntuació	Regularització.	Regularització i menció dels usos del guió llarg i les cometes baixes dobles.	Regularització, usos del guió llarg i les cometes baixes dobles segons els criteris del Grup Prolope.
Minúscules i majúscules	Regularització.	Regularització i menció dels casos dels títols nobiliaris.	Regularització.
Regularització fonètica i accentuació	Regularització sempre que no afecte a la mètrica.	No es regularitzen. Accentuació dels pronoms demostratius i l'adverbi <i>sólo</i> contra la norma.	Regularització segons la norma de la llengua del text. Ús de la dièresi i l'accent per a marcar la dièresi i la sinèresi.
Contracció de paraules	Separació de les paraules.	Separació de les paraules.	Separació de les paraules.
Regularització consonàntica	Regularització escassa que afecta, principalment, les grafies no etimològiques.	Regularització més extensa que afecta diverses grafies.	Regularització segons la norma de la llengua del text.
Fenòmens fonètics particulars (ieisme i apitxament)	Regularització d'acord amb la pronúncia estàndard.	No els té en compte.	Regularització d'acord amb la pronúncia estàndard.

Oscil·lacions gràfiques que es mantenen	No en cita cap específicament.	- Grups consonàntics cultes. - Les paraules en altres idiomes. - L'ús de la <s> líquida	- Grups consonàntics cultes. - Les paraules en altres idiomes.
Paraules que es poden escriure de diverses maneres	La forma preferida segons el DIEC2.	La forma preferida segons el DRAE.	La forma preferida segons el DIEC2 o el DRAE en funció de la llengua del text.
Noms propis	Modernització d'acord amb la resta de criteris.	Modernització d'acord amb la resta de criteris.	Modernització d'acord amb la resta de criteris.
Abreviatures	Desenvolupament de les abreviatures.	Desenvolupament de les abreviatures.	Desenvolupament de les abreviatures.

Taula 15. Resum comparatiu dels sistemes d'edició de Rossich (2006, pp. 25-36), del Grup Prolope (Bleuca i Serés, 2008, pp. 13-100), i els nostres propis. Elaboració pròpia.

Pel que fa a l'anotació a peu de pàgina, incorporem tots aquells mots amb vàlua històrica, cultural i lingüística, citats la primera vegada que apareixen en el text. Val a dir, però, que, en el nostre afany per oferir edicions autònomes de *La Alonsiada* i *L'Alonsiada*, certes notes poden aparèixer repetides en un text i l'altre. D'aquesta forma, esperem que un lector interessat en una o altra composició pugui llegir-la en la seua totalitat sense la necessitat de recórrer a l'altre text. L'aparat de variants, atesa la seua exigüitat, ha sigut incorporat a l'aparat de notes.

També hem editat les citacions a terceres obres, les quals hem identificat. A més, en el cas de *La Alonsiada*, de Joan Ramis, hem editat el text d'acord amb la llista d'errates que l'autor hi va incorporar⁴⁷².

⁴⁷² Vegeu l'Annex XI. Llista d'errates de *La Alonsiada*, de Joan Ramis del present treball.

Finalment, en el marge esquerre s'indiquen els canvis de foli, marcats també amb pleca (l) en l'interior del text. Els paràgrafs van numerats amb xifres romanes en minúscula a l'esquerra i els versos, en numeració aràbiga, de quatre en quatre, a la dreta.

6. LA ALONSÍADA, DE JOAN RAMIS

EDICIÓ CRÍTICA

[p. 1]

La Alonsiada o Conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287.

Poema en III cantos e ilustrado con notas por el doctor don Juan Ramis y Ramis,
individuo de la Real Academia de la Historia, etcétera.

[p. 2]

[i] «Non illi quisquam se impune tulisset
obvius armato; seu cum pedes iret in hostem,
seu spumantis equi foderet calcaribus armos».

Virgilio, *Aeneida*, libro VI.

[p. 3]

[ii] La conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287 es una parte tan esencial e interesante de la historia política de esta isla que, mientras me ocupo en lo demás relativo a ella, he creído deber celebrarla y darla al público en la composición poética que sigue, acompañándola con las notas que he considerado conducentes a la mayor aclaración de este memorable suceso. Por ellas verán los lectores que he procurado conservar la sustancia de los hechos, arreglándome a lo que nos dicen los autores de mejor fama y reputación que han escrito de esta conquista, aunque el tratarla en verso me daba mucho campo para pintar los acaecimientos que entran en mi poema según me acomodase, por más que fuese a costa de la verdad histórica. Así lo han hecho Homero en su *Ilíada*, Virgilio en su *Eneida* y, a

[p. 4] este tenor, otros poetas antiguos y modernos. Mas yo | he reservado el hacerlo para los episodios que, en iguales composiciones, son los adornos de la obra, con el justo deseo de que lo principal del asunto quede siempre en

i Virgili, *Eneida*, VI, 879-881. Dolç (1975, vol. II, pp. 175-176) tradueix: «Ningú no s'hauria aixecat impunement contra aquest jove armat, tant si ell hagués marxat a peu cap a l'enemic com si hagués agullonat amb els esperons els costats d'un cavall escumós». Són paraules d'Anquises adreçades al seu fill Enees, després de trobar-se amb Marc Claudi Marcel als camps Elisis. Amb la supressió de qualsevol referència a Claudi Marcel, Ramis trasbalsa les seues capacitats i la seua categoria d'heroi a Alfons III.
ii *arreglar*: subjectar a una regla, ajustar o conformar. | *pintar*: «describir por escrito o de palabra alguna cosa» (*Autoridades*).

aquel grado de verdad que le corresponde por su conformidad a lo que nos refieren los historiadores que pasan por ser más exactos.

[iii] He dividido mi poema en tres cantos por parecerme que así lo pedía la materia de que trato en ellos, que es realmente diversa, con todo que no deja de dirigirse al mismo objeto, que es el de la expresada conquista. Con este motivo, quisiera que mis cortos talentos hubiesen sido muy superiores a lo que son, para elevarme a la dignidad que exige mi asunto. Mas, ya que no puedo prometérmelo, espero que mi patria verá con indulgencia los esfuerzos de uno de sus hijos para ilustrarla en lo que alcancen sus limitadas luces, mientras otros con mayores lo ejecutan con más acierto. *Quod potui feci, faciant meliora potentes.*

[p. 5] Argumento del I canto

[iv] Se recuerda a los menorquines que, el día de la fiesta de san Antonio Abad, el rey don Alonso III de Aragón ganó las batallas que aseguraron la conquista de la isla y echaron de ella al mahometismo y se les estimula a celebrarlo. Se invoca al mismo santo y a san Jorge para cantar este suceso, que promovieron con sus auxilios, y no a las musas, que no pudieron protegerlo. Se hace mención de la conquista de los pisanos y de la recuperación de Menorca por los bárbaros; del arribo a esta de Pedro III y de la traición del almojarife; del resentimiento del monarca y de la venganza que prometió tomar; su muerte y juramento que prestó Alonso de echar los moros de Menorca y plantar en ella la fe de Jesucristo, y los preparativos de este soberano para ejecutarlo.

iii *mayores* [lucos], és a dir, persones més intel·ligents o instruïdes. | *Quod [...] potentes*: Locució llatina que significa «He fet el que he pogut; deixem que facen aquells que poden fer-ho millor». Es tracta d'una fórmula que els cònsols romans solien utilitzar a la fi dels seus informes per tal de mostrar les seues conclusions i deixar pas a persones més enteses en la matèria. El seu ús es va estendre fins a convertir-se en una expressió popular (Boswell, 1768, p. 10).

iv *el día de la fiesta de san Antonio Abad*: el dia 17 de gener. | *mahometismo*: la religió fundada per Mahoma, l'islam. | *san Antonio Abad* (250-356 dC), monjo cristià egipci. Patró de Menorca per la seua suposada intervenció a favor de la conquesta d'Alfons III. | *san Jorge* (270-303 dC), màrtir cristià oriental. Patró de Menorca per la seua suposada intervenció a favor de la conquesta d'Alfons III.

iv *conquista de los pisanos*: croada pisanocatalana (1113-1115), en què la república de Pisa i el comtat de Barcelona s'enfrontaren contra l'emirat de Mayurca per tal d'acabar amb la pirateria. Els esdeveniments apareixen narrats en el poema èpic llatí *Liber Maiolichinus* (Dillon, 2004, p. 610). | *bárbaros*: després de la croada pisanocatalana, els croats van abandonar l'illa, raó per la qual va continuar en mans islàmiques sota diverses formes d'organització. Entre el 1115 i el 1287, Menorca va pertànyer a la dinastia almoràvit (1116-1203), la dinastia almohade (1203-1231) i la taifa de Menorca, també anomenada *del moixerif*

[v] Parte Alonso para Mallorca, sale de ella y le acomete un temporal. Descripción de la Envidia. Se dispersa la armada y el rey entra en Mahón con diez galeras. La Envidia viene y se une a los moros. Preparativos del almojarife y tropas de este para oponerse al designio de Alonso, a quien se reunen muchos buques. Su desembarco al norte de este puerto y batalla que se dio allí cerca. Los nuestros invocan a dichos santos. Singular valor de Juan de Sanesterra. Queda el campo por los cristianos y huyen los moros al cerro de san Jorge, de donde pasan a la altura de san Antonio. Se empeña nueva lucha y quedan vencidos los bárbaros, y lo propio acontece en el llano inmediato.

[vi] Retíranse al puche del Degollador, enarbolando bandera blanca, y el rey, con los suyos, se pone a descansar. Pero, poco después, se renueva el combate por la imprudencia de Berenguer de Tornamira, que ataca a los moros con algunos pocos que le siguen | sin saberlo el monarca, quien acude allí con todo el ejército y al fin vence a los enemigos. Asistencia y patrocinio de los mismos santos en estas batallas y huida de los moros a Santa Águeda. El rey manda que se degüelle a Tornamira, pero le perdona por la intercesión de los barones y sienta su campo en el pla del Verger.

(1231-1287). A aquesta última, tot i ser vassalla de la Corona d'Aragó, se li va permetre mantenir la cultura i la religió islàmica. | *Pedro III*: Pere III d'Aragó (1240-1285), rei de Catalunya-Aragó entre el 1276 i el 1285. Era fill de Jaume I el Conqueridor i Violant d'Hongria, i pare d'Alfons III. No va ser rei de Menorca, ja que l'illa va passar a mans del seu germà Jaume II, rei de Mallorca. | *traició*: el 1282, Pere III va enviar tropes per a donar suport al senyor de Constantina, Abu Bakr ibn al-Wazir, en la seua lluita contra el sultà de Tunis, Abu Ishak Ibrahim, a canvi del domini sobre la ciutat de Col·lo. L'expedició catalana es va reagrupar a Maó i l'almoixerif menorquí, Abu-Úmar ibn Saïd, assabentat dels plans, els va comunicar al sultà tunisià. Finalment, Abu Bakr ibn al-Wazir va ser decapitat pel seu intent de rebel·lió i es va acabar així amb les pretensions de Pere III. Es pot considerar aquesta traïció de l'almoixerif com el *casus belli* de la posterior conquesta de Menorca. | *almojarife*: oficial o ministre reial. Aleshores a Menorca era Abu-Úmar ibn Saïd.

v *Envidia*: monstre mitològic. Les posteriors descripcions de la seua aparença i morada (vv. 85-100) es corresponen amb les de la Nèmesi grega i la Invidia romana. En concret, Ramis sembla haver pres elements de *Les metamorfosis* d'Ovidi (llibre II, v. 760-782) (Parramón, 1996, pp. 65-66). | *dichos santos*: sant Jordi i sant Antoni. | *Juan de Sanesterra*: probablement emparentat amb els Senesterra, un llinatge de cavallers que apareix a l'Empordà al segle XIV i del qual no es conserven notícies anteriors. | *cerro de san Jorge*: puig indeterminat que, segons les dades del poema, devia estar a la zona oest de l'illa de Menorca, en algun punt entre el nord del port de Maó, on va tenir lloc la primera batalla, i el coster de sant Antoni, on va tenir lloc la segona. | *altura de san Antonio*: coster de sant Antoni.

vi *puche*: puig. | *Degollador*: puig proper al pla del Verger, on actualment es troba l'ermita de sant Joan dels Vergers.

vi *Berenguer de Tornamira*: segurament relacionat amb el llinatge dels Tornamira, família de cavallers d'Oristà, notables durant els segles XIII i XIV. | *Santa Águeda*: castell de santa Àgueda, antic castell del municipi de Ferreries, que corona la muntanya de Santa Àgueda. Va ser una de les principals fortificacions musulmanes de Menorca, amb el nom de Sen Ageinz. | *pla*: llanura. | *pla del Verger*: pla on actualment es troba l'ermita de sant Joan dels Vergers.

[p. 7] Canto I

[vii] «Bella, horrida bella».

Virgilio.

Este es el día, el día memorable

en que Alonso tercero, rey invicto,

plantó en Menorca, a fuerza de victorias,

la santa fe, la fe de Jesucristo. 4

En que las barras de Aragón triunfantes,

que el cielo promovió con claros visos,

echaron de la isla para siempre

la barbarie africana y mahometismo. 8

Menorquines, que un día tan dichoso

no quede sepultado en el olvido;

celebradlo y al cielo dad las gracias

con votos, con plegarias y con himnos. 12

Musas, divinidades fabulosas

que veneraba el ciego gentilismo,

vii Virgili, *Eneida* (ll. VI, v. 86). Dolç (1975, vol. II, p. 133) tradueix: «Guerres, esgarrifoses guerres», profecia de la Sibila de Cumes en què augura a Enees els esdeveniments que ocorreran en un futur.

1 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 1).

5 Les *barres d'Aragó* remetien a la senyera reial dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, formada per quatre pals de gules sobre camper d'or (Riquer, 2000).

6 *viso*: «pretexto, razon o motivo» (*Autoridades*).

8 *mahometismo*: sinèresi.

10 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 2).

12 *voto*: promesa que es fa a la divinitat o a les persones santes per devoció o per obtenir determinat favor.

13 *musa*: cadascuna de les nou deïtats que, segons el mite, habitaven el Parnàs, presidides per Apol·lo, i protegien les ciències i les arts.

vuestro numen no imploro ni lo quiero,
 ni dármele podéis porque es fingido. 16
 Vosotros sí, san Jorge, san Antonio,
 columnas de la fe, de Dios amigos,
 [p. 8] alentadme a cantar esta alta empresa
 que habéis gloriosamente protegido. 20
 Había más de un siglo que a Menorca
 otra vez señoreaba el islamismo,
 desde que los pisanos con su escuadra
 la sacaron del bárbaro dominio. 24
 Mas no tardaron, no, los agarenos
 a recobrar su posesorio antiguo
 y, sus piraterías renovando,
 forjar a los cristianos otros grillos. 28
 El gran Jaime la hizo tributaria;

14 *gentilismo*: conjunt de gentils, de pagans, que no són cristians ni de cap altra gran religió monoteïsta.

15 *numen*: inspiració. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 3).

16 Ramis argumenta que les muses no poden inspirar-lo perquè es tracta d'éssers ficticis.

18 *coluna*: columna.

20 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 4).

22 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 5). | *señoreaba*: sinèresi.

23 Croada pisanocatalana.

24 En la croada pisanocatalana, les tropes cristianes es van enfrontar a l'emir de Mayurca, Mubàixxir Nàssir-ad-Dawla (?-1115). | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 6).

25 *agareno*: descendent d'Agar, esclava egípcia de Sara, la muller d'Abraham. Va tenir un fill, Ismael, el qual els àrabs consideren el seu avantpassat (Gn: 16,1- 21,17).

26 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 7).

28 *grillo*: grilló, peça de ferro en forma d'arc aproximadament semicircular que es clou passant un pern pels forats que hi ha a cada extrem de l'arc, la qual serveix per a subjectar una cadena al coll o a la cama d'una persona.

29 Jaume I, després de conquerir Mallorca (1229-1231), va sotmetre l'illa de Menorca (1231) a través del Tractat de Capdepera. Es va respectar la dinastia almohade (encapçalada per Abu Abd Al·lah Muhammad

de nuestro Alonso abuelo esclarecido,
Jaime, a quien por sus hechos inmortales
tributa el orbe lauros merecidos. 32

Pero, ¿qué hay que esperar del que es perverso?
¿Qué hay que confiar de un pérfido enemigo?

Con traiciones paga las finezas
y con insultos, a los beneficios. 36

Dígalo Pedro de Aragón tercero
cuando a Mahón, a nuestro Mahón, vino,
dominando los mares con su armada
e infundiendo terror a sus vecinos. 40

A la real saetas dispararon
[p. 9] y, aunque el almojarife muy rendido
pidió perdón al rey de tanto agravio,
de su destino al moro le dio aviso. 44

Súpolo el gran monarca e, indignado,
juró vengarse; pero no lo quiso
la dura muerte, que no tardó mucho

ibn Ahmad ibn Hixam) a canvi que es reconeguera la sobirania catalanoaragonesa sobre l'illa. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 8).

30 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 9).

32 *lauro*: glòria, lloança, triomf.

35 *fineza*: acció o dit amb què un dona a entendre l'amor i benevolència que sent cap a altra persona.

38 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 10).

41 *real*: dit d'una galera, que porta l'estendard reial. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 11).

44 El sultà de Tunis, Abu Ishak Ibrahim, al qual l'almoixerif va informar del destí de Pere III. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 12).

a cortar de su vida el fatal hilo. 48

Pero antes que llegase el triste lance,
 llama su Alonso, Alonso su buen hijo,
 encárgale el hacerlo cüanto antes
 y al traidor moro echar de este recinto. 52

«Ves», le dice, «y, vengando las injurias
 que del almojarife he recibido,
 planta la fe en Menorca y saca de ella
 la secta mahometana y barbarismo». 56

Se prostra Alonso y jura ejecutarlo;
 su padre le bendice enternecido
 y alegre muere; Alonso, desde entonces,
 no pierde tiempo para así cumplirlo. 60

Lo anuncia a sus vasallos, les entera
 de su resolución y alto designio;
 les pide su asistencia y ellos, fieles,
 se esmeran a ofrecerle donativos. 64

47 Pere III va morir l'11 de novembre del 1285, tres anys després de la traïció d'Abu-Úmar ibn Saïd i abans que el rei poguera prendre mesures de repressió.

48 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 13). La metàfora de «cortar [...] el fatal hilo», prové de la tradició grecollatina: les moires gregues i les parques romanes controlen el destí dels homes i el fil de la seua vida.

50 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 14).

51 encárgale [venjar-se] (v. 46).

52 *el traidor moro* remet a Abu-Úmar ibn Saïd.

56 *mahometana*: sinèresi.

57 *prostrar*: postrar.

60 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 15).

64 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 16). | *donativo*: «contribución que se paga al Rey, para socorro de alguna urgència o beneficio de la cáusa pública» (*Autoridades*).

[p. 10] Una escuadra se apronta formidable;
con ella va un ejército florido;
en el Fangós se juntan y se embarcan,
y de Mallorca toman el destino. 68

Cornel, Garcés y Mur mandan las tropas;
Galcerán de Anglesola, los navíos;
sus hechos, su experiencia, sus palabras
un nuevo ardor a todos ha infundido. 72

Llegan allí, mas el rigor del tiempo
no permite que sigan su camino
y Alonso no cesa en sus plegariás,
anhelando a cumplir lo prometido. 76

Pasan de Navidad las santas fiestas;
el viento calma, el mar se ve tranquilo
y parte Alonso luego con los suyos
de valor llenos, de coraje y brío. 80

Al cap de Artuig se acerca ya la armada
y al desembarco todos están listos;

65 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 17).

66 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 18).

67 *Fangós*: antic port de la ciutat de Tortosa, al delta de l'Ebre, dins de l'actual terme de Sant Jaume d'Enveja (Montsià). | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 19).

68 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 20).

69 Pere Cornel IV (?-1302), del llinatge noble dels Cornel. | Garcia Garcés d'Arazuri (?-?), salmedina de Saragossa (Romano, 1983, pp. 43, 93-94). | Acard de Mur (?-1316), del llinatge noble dels Mur.

70 Galceran d'Anglesola (?-1315?), del llinatge noble dels Anglesola. Senyor de Montaspre. Va ser l'almirall de la conquesta de Menorca. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 21).

73 *allí*: Mallorca (v. 68). | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 22).

77 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 23).

81 *cap d'Artrutx*: cap situat a l'extrem occidental de la costa de migjorn de Menorca, dins del terme municipal de Ciutadella. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 24).

	cuando un Norte furioso se levanta,	
	se altera el mar, se pone entumecido.	84
	Sale del fondo de su seno horrible	
	un monstruo abominable y vengativo,	
	de sierpes rodeada su cabeza,	
[p. 11]	todo irritado, todo enfurecido.	88
	Pálido y flaco su semblante tiene,	
	ancha su boca y de horrendo viso,	
	su lengua, viperina y asquerosa,	
	insultando lo humano y lo divino.	92
	Su corazón, que en vivas llamas arde,	
	opuesto al bien, se esfuerza en impedirlo:	
	la Envidia se apellida y a los buenos	
	en todos tiempos les ha perseguido.	96
	Sus ojos, irritados por la rabia	
	que concentra su espíritu maligno,	
	alegres no estarán, no, sino cuando	
	lo vean todo, todo sumergido.	100
	Ella conmueve el mar, ella lo altera,	
	ella perturba el seno cristalino,	
	aviva el viento y al convoy de Alonso	

83 *Norte*: vent procedent del nord. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 25).

84 *entumecido*: dit especialment del mar, cabalós, alterat, inflat.

94 *impedirlo* (el desembarcament de les tropes d'Alfons) (v. 82).

anegarło pretende y destruírlo.	104
Los truenos, los relámpagos no cesan, el horizonte se halla obscurecido; montes eleva el mar y, a cada instante, se descubre el horror de los abismos.	108
Pero Dios, que lo ve, no le permite que en todo se ejecute el cruel designio; [p. 12] quiere probar los suyos, no perderlos, y así en la eternidad lo ha prevenido.	112
Uno pierde el timón; otro, las velas; los palos, otro; y en un tal conflicto quien va a Cabrera, quien a Portopetro y quien toma otros rumbos y destinos.	116
Solo Alonso, con diez de sus galeras, llega a Mahón con un valor invicto y, en una isleta de las de este puerto, espera de las otras el arribo.	120

103 *Convoy*: «La escolta o guárdia que en la milicia se destina para conducir y llevar alguna cosa de una parte a otra co seguridad» (*Autoridades*).

111 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 26).

115 *Cabrera*: l'illa més gran de l'arxipèlag de Cabrera, situat al sud de Mallorca. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 27). | *Portopetre*: port natural de Portopetre, entre les cales Llonga i Montdragó. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 28).

116 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 29).

117 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 30).

119 *illa del Rei*: illa del port de Maó, prop de la vila des Castell. També anomenada *Bloody island* (pels anglesos), *illa de s'Hospital* o *illa des Conills* (abans de la conquesta d'Alfons III). | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 31).

120 *otras* [galeras] (v. 117).

La Envidia lo repara y, presurosa,
 salta en Menorca y toma un nuevo viso;
 a los moros se une y les infunde
 su astucia, su tesón, su fanatismo. 124

Al entrar ya descubre coronadas
 Alonso las alturas y los riscos
 de numerosas tropas agarenas
 que aquí al almojarife se han unido. 128

Sabedor este de la gran empresa
 que se intentaba contra su dominio,
 escríbelo a los reyes africanos
 y, temblando, les pide sus auxilios. 132

Ellos se los conceden animados
 [p. 13] de su celo por el mahometismo;
 de todas armas le remiten tropas
 con que alientan su ánimo abatido. 136

Alonso no desmaya en este apuro,
 antes confía siempre en Jesucristo;
 su causa es la del cielo y su venganza,
 y de él espera el alto patrocinio. 140

Ya la sed que padece con los suyos

127 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 32).

131 Segons les notes històriques de Ramis (cant I, nota 33), l'arrais Abu-Úmar ibn Saïd va demanar auxili als reis de Bona (actualment, Annaba), Bugia (Bejaïa), Constantina i Tremecen (Tilimsen).

132 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 33).

135 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 34).

la apaga Dios obrando un gran prodigio:

Alonso, en la isleta, halla una fuente
que en sus oraciones ha obtenido. 144

No para aquí, sino que el mar se aplaca,
el mar que antes estaba enfurecido;
y de los buques muchos comparecen,
entran y a nuestro Alonso están reunidos. 148

Junta luego el monarca sus barones,
les arenga y propone su designio
de tomar tierra y atacar los moros,
y todos se conforman a lo mismo. 152

Intrépidos los nuestros, con sus lanzas
y ballestas, empiezan el conflicto,
desembarcando al norte de este puerto
en un terreno llano, abierto y liso. 156

[p. 14] Así lo hacen con su Alonso al frente,
que va montado en un caballo altivo,
animando a los suyos al combate

144 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 35).

145 [Dios] *no para aquí* (v. 142).

148 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 36).

150 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 37).

155 D'acord amb les notes històriques de Ramis (cant I, nota 37), l'autor no va poder establir el lloc on es va produir el desembarcament de les tropes i tan sols remet a un territori anomenat *Datricampos* que va ser incapaç d'ubicar geogràficament. Gràcies a les notes del seu germà Antoni Ramis i Ramis (1826, pp. 51-52), sabem que segurament es va tractar d'una confusió de Joan Ramis, ja que el paratge s'anomenava, en realitat, *Tricampos*. Antoni, en la seua obra, sí que delimita el lloc.

156 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 38).

157 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 39).

y se acerca veloz al enemigo. 160

«Detente, Alonso. Mira lo que haces.

Joven guerrero, ¿no ves tu peligro?

Tu vida importa mucho y, si la pierdes,

¿cómo habrán de quedar sin ti tus hijos?». 164

«No», responde el monarca, «Dios me asiste,

en sus manos me pongo; en Él confío.

Él me conservará, pues yo peleo

por la propagación del cristianismo». 168

Los moros, conducidos por su jefe,

combaten y se oponen al designio

y, en un momento, todo aquel paraje

está lleno de muertos y de heridos. 172

Unos embisten, otros se defienden,

otros persiguen a sus enemigos;

unos a pie, los otros a caballo,

ya se separan, ya se ven reunidos. 176

«¡San Jorge y Aragón!», dicen los nuestros,

«¡Valednos, san Antonio y asistidnos!»;

162 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 40).

164 Alfons III va morir el 18 de juny del 1291 sense descendència. Les referències als *fills* d'Alfons deuen ser enteses, metafòricament, als seus vassalls i soldats. De fet, en el vers 216, és el rei mateix qui s'adreça a les seues tropes anomenant-les *hijos míos*.

168 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 41).

170 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 42).

177 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 43).

178 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 44).

los moros, invocando a su Mahoma,
 hieren el aire con horribles gritos. 180

[p. 15] Vuelan las flechas, brillan las espadas,
 todos combaten con valor no visto,
 las lanzas despedazan los broqueles,
 y la sangre agarena forma un río. 184

En este trance, un moro que se acerca
 deja a Juan Sanesterra malherido,
 cortándole una pierna con su alfanje,
 mas él no cede, no, a su enemigo. 188

Álzase como puede en su caballo
 y, de golpe muy fiero y desmedido,
 le parte la cabeza hasta los pechos,
 de su temeridad para castigo. 192

A su aspecto los moros se intimidan,
 huyen de allí y van a un montecillo
 que no distaba mucho y se rehacen,
 pensando sostenerse en aquel sitio. 196

Persíguelos Alonso con sus tropas
 por entre abrojos, zarzas y lentiscos;

183 *broquel*: escut petit de fusta o suro.

188 *alfanje*: espècie de sabre, curt i corb, amb tall només d'una banda, i pels dos en la punta.

191 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 45).

193 *su aspecto* [el de Juan Sanesterra] (v. 186).

194 *montecillo*: el puig de sant Jordi.

195 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 46).

	los moros, que lo ven y que les matan,	
	bajan al llano que hay allí vecino.	200
	Se forman presurosos, se preparan	
	y los nuestros no tardan a embestirlos;	
	otra vez se pelea y, nuevamente,	
[p. 16]	quedan los moros rotos y destruidos.	204
	Huyen despavoridos a otra altura,	
	huyen dejando por allí tendidos	
	a muchos de los suyos y su sangre	
	se ve corriendo por aquel distrito.	208
	Alonso lo repara y a sus tropas	
	las arenga con ánimo benigno;	
	les recuerda sus hechos, sus victorias	
	que del favor del cielo han conseguido.	212
	«Nobles barones, bravos caballeros»,	
	les dice, «ved aquí los enemigos	
	que formados están y nos aguardan;	
	vamos a ellos, vamos, hijos míos.	216
	La diestra del Señor nos favorece,	

198 *abrojo*: planta espinosa de la familia de les cigofilàcies; en català, *argelaga borda*. | *zarza*: arbust de la família de les rosàcies; en català, *esbarzer*. | *lentisco*: arbust sempre verd de la família de les anacardiàcies; en català, *llentiscle*, encara que a les illes Balears se l'anomena *mata*.

202 *los nuestros*: les tropes d'Alfons III.

205 *otra altura*: el puig de sant Antoni. | Nota històrica de Ramis (cant I, nota 47).

210 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 48).

217 *diestra*: «favor, socorro, auxilio o amparo» (*Autoridades*).

a los moros con ella hemos vencido
y lo mismo será; no lo dudemos,
que así lo hace esperar lo que hemos visto». 220

Al oírle, sus huestes obedientes
marchan al moro, al moro a combatirlo;
la batalla se empeña con gran furia
y Alonso de valor hace prodigios. 224

Alentados los suyos con su ejemplo,
se esfuerzan todos en hacer lo mismo;
[p. 17] reúnen al monarca y, valerosos,
renuevan sus ataques y sus tiros. 228

Los moros en gran número se oponen,
anhelando a vengar lo sucedido;
la lucha se enardece, se ensangrienta;
todos quieren vencer, no ser vencidos. 232

Mas, ¿quién resistir puede a los esfuerzos?
¿Quién, al sumo valor de un tal caudillo?

Los moros lo conocen por su daño,
que o mueren o quedan malheridos. 236

Dejan de nueva sangre lleno el campo
y, como pueden, huyen aturdidos

221 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 49).

223 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 50).

229 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 51).

al que el Degollador por nombre tiene,
 y fue su sepultura y no su abrigo. 240
 Enarbolando allí bandera blanca,
 en señal de reposo y armisticio,
 se entregan al descanso, fatigados,
 y Alonso, con su gente, hace lo mismo. 244
 Cuando un mosén que Berenguer se llama
 de Tornamira, inquieto y atrevido,
 reuniendo unos cuantos se adelanta,
 y marcha presuroso a combatirlos. 248
 Se instaura el choque, se arma la pelea
 [p. 18] con un furor que tira al exterminio;
 pero, como los nuestros eran tan pocos,
 en un instante fueron circuidos. 252
 Nada les sirve su valor tan grande
 en este lance y desigual conflicto;
 la muerte los rodea y ya los moros
 miran a los cristianos por perdidos. 256
 Alonso lo ignoraba y, avisado,
 deja la mesa y parte resentido

239 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 52).

241 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 53).

244 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 54).

245 *mosén*: títol que es donava als nobles de segona classe a l'antic Regne d'Aragó.

248 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 55).

258 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 56).

a socorrer los suyos, empeñados
en aquel choque nuevo e imprevisto. 260

Su ejército le sigue a toda prisa;
al moro van, que estaba muy creído
de lograr la victoria y obligarles
a morir o dejar este recinto. 264

Embisten todos despreciando el miedo,
embisten y dan pruebas de heroísmo;
pero los moros siguen obstinados
en su error, en su empeño, en su delirio. 268

La dura muerte estiende su guadaña
y mueren allí moros sin guarismo;
los nuestros los degüellan indignados
de verse tantas veces resistidos. 272

[p. 19] San Jorge y san Antonio en las batallas
se dejan ver, prestando sus auxilios
a los nuestros, y al moro le amenazan
y de espanto lo tienen aturdido. 276

Ceden al fin los agarenos y huyen
de aquel, para ellos, triste y fatal, sitio;
se meten por los montes, por lo bosques

262 *el moro*: l'almoixerif Abu-Úmar ibn Saïd.

267 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 57).

270 *sin guarismo*: innombrables.

275 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 58).

y toman de Santa Ágata el camino. 280

Alonso, vencedor, da a Dios las gracias,
penetrado de tantos beneficios;
su ejército le imita y todos juntos
entonan al Señor alegres himnos. 284

Pero el monarca, siempre vigilante
y, en la debida sujeción, activo,
manda que a Tornamira le degüellen
en justa paga de su gran delito. 288

Ya iba a ejecutarse la sentencia
a no haber los barones conseguido
que la piedad del rey le perdonara
por su valor, su sangre y sus servicios. 292

Alonso, ya más libre de cuidados,
viendo haberse fugado el enemigo,
en el pla del Verger sienta su campo
y se detiene allí muy complacido. 296

280 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 59).

284 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 60).

286 *sujeción*: «unión o ligadura, con que alguna cosa está sujeta, de modo que no pueda separarse, dividirse o inclinarse» (*Autoridades*). En aquest cas, emprat de manera metafòrica per a fer referència a l'obligació moral del rei amb els seus vassalls.

287 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 61).

288 *delito*: el fet d'atacar els moros sense el permís del rei (vv. 245-248).

291 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 62).

292 «por su valor, su sangre y sus servicios» [de Tornamira] (v. 287).

295 Nota històrica de Ramis (cant I, nota 63).

[p. 20] Argumento del II canto

[viii] Antes que los moros fugitivos llegasen a San Agaiz o Santa Ágata, la Fama ya había llevado al mismo castillo la noticia de su destrozo y huida. Aflicción de las moras principales que aguardaban allí el éxito de la lucha desde la venida de Alonso III. Una de ellas, llamada Zaida, joven muy discreta y amable, era mujer de Osmán, jefe de los primeros del ejército del almojarife. Ocupaciones de Zaida para distraerse de su tristeza, que de nada le sirven. Los moros, dispersos, se dejan ver de lejos caminando a la fortaleza y se duda, al principio, si será Alonso con sus tropas que vienen a sitiarla. Crece el temor y la pena de Zaida y de las otras moras con este motivo hasta que se sabe ser los suyos que se retiran al castillo.

[ix] Pintura del ejército agareno. Llega este llevando sobre parigüelas a los heridos de más consideración y, entre ellos, a Osmán. Desmayo de Zaida al saberlo y, entretanto, lo entran en su aposento. Vuelve Zaida de su deliquio y habla a su esposo, quejándose de su desgracia y animándole a que se cure. Respuesta de Osmán, manifestándole que está por morir y que se ha convertido a la fe cristiana por el prodigio que ha visto en las batallas. Sus ruegos a Zaida para que le imite y su muerte. Zaida se desmaya de nuevo; recobra y declara que va a morir en la misma fe y, en efecto, muere al instante. Sentimiento de sus compañeras considerando esta catástrofe y el de los padres de Osmán y Zaida, que mandan enterrarlos en un mismo sepulcro.

[p. 21] Canto II

[x] «Sunt lachrimae rerum, et mentem mortalia tangunt».

Virgilio.

viii *Fama*: divinidad romana al·legòrica de la veu pública.

ix *pintura*: descripció o representació viva i animada de persones o coses mitjançant paraules. | *parihuela*: llitera, llit lleuger que serveix per transportar ferits o malalts. | *deliquio*: desmai. | *prodigio*: l'aparició de sant Jordi i sant Antoni en l'aire (vv. 273-276). | *recobra* [el sentit].

x Virgili, *Eneida* (ll. I, v. 462). Dolç (1975, vol. I, p. 137) tradueix: «Hi ha llàgrimes per a l'infortuni, i les coses humanes toquen el cor». La cita introdueix el caràcter tràgic que predomina en el segon cant de *L'Alonsiada*, a diferència de la resta del poema.

Aun a San Agaiz no habían llegado
los dispersos, los tristes fugitivos,
cuando allí ya penetran los rumores
de los sangrientos lances acaecidos. 300

Toda plumas, toda ojos, toda lenguas,
la Fama voladora habia traído
las nuevas del destrozo de los moros,
llenando de terror aquel recinto. 304

Allí estaban las moras principales,
aguardando la fin de este conflicto,
desde que nuestro Alonso, con su armada,
al puerto de Mahón habia venido. 308

Ansiosas de la suerte de los suyos,
que están en el ejército vencido,
entre el temor, la duda y la esperanza,
ignoran si serán muertos o vivos. 312

Unas allí tienen sus hermanos;
otras, sus padres; otras, a sus hijos;

[p. 22] otras, a sus amantes, a sus yernos;

297 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 1).

300 *acaecidos*: sinèresi.

302 Els versos 301-302 descriuen una Fama d'inspiració grecoromana. Segons la tradició, la Fama tenia unes ales fetes de plomes (per a arribar ràpidament a qualsevol lloc), orelles (per a escoltar les converses alienes) i boques (per a estendre allò que havia conegut). Una descripció més acurada de les seues particularitats pot trobar-se en l'obra de Ripa (1645, pp. 224-225).

306 *fin*: en castellà era utilitzat en femení antigament.

¿y cuántas allí tienen sus maridos? 316
 En este apuro se veía Zaida,
 hija de alfaquí, moro noble y rico,
 bella, discreta y con Osmán casada,
 jefe de mucho influjo y poderío. 320
 Seis meses solamente habían pasado
 desde que los tenía Amor unidos
 cuando, al arribo del invicto Alonso,
 el que se separasen fue preciso. 324
 ¡Qué aflicción para Zaida! ¡Qué tristeza!
 ¡Qué doloroso trance! ¡Qué suplicio!
 ¡Ver que se va su Osmán, que al campo marcha
 a exponerse sin miedo a los peligros! 328
 Sabe su genio audaz e imperturbable,
 sabe que son las armas su ejercicio
 y que, en los campos de la Andalucía,
 el arte de la guerra había aprendido. 332
 Que, por su gran pericia en los combates,
 era del jeque moro muy querido
 y lo había elevado a los empleos

318 *alfaquí*: entre els musulmans, persona instruïda en la llei.

322 *Amor*: sobrenom amb el qual es coneix en la poesia llatina al déu mitològic grec Eros i al seu equivalent romà Cupido.

329 *su genio*: el d'Osman (v. 327).

333 [sabe] *que* (vv. 329 i 330).

334 *jeque*: entre els musulmans i altres pobles orientals, superior que governa i mana un territori o província, siga com a sobirà o com a feudatari.

que pedían mayor destreza y brío. 336

Todo esto, que en otras ocasiones

[p. 23] la llenaba de gozo y regocijo,

ahora la servía de tormento,

el mayor que hubiese padecido. 340

Pensando que su Osmán tenía a su cargo

los puntos de más riesgo y más peligro,

las ideas más tristes y funestas

ocupaban su espíritu abatido. 344

Las bellas rosas de sus dos mejillas,

que en su rostro alternaban con los lirios,

se veían ya pálidas y flacas.

¡Tan fuerte era el dolor, tan opresivo! 348

En vano, Zaida, con sus compañeras,

en las amenas huertas de aquel sitio

procuraba pasearse y distraerse;

nada había que a su alma diese alivio. 352

No le gustaban, no, las arboledas;

no los gorjeos de los pajaritos;

no las flores con toda su fragancia,

346 *alternaban con los lirios*: metafòricament, que empal·lidien.

350 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 2).

351 *pasearse*: sinèresi.

352 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 3).

354 *no* [le gustaban] (v. 353).

355 *no* [le gustaban] (v. 353).

	ni de las fuentes el alegre ruido.	356
	Todo su afán es pensar con su amado; en él sus pensamientos tiene fijos y, hasta que el mismo vuelva a su presencia, a su dolor no faltará motivo.	360
[p. 24]	Su voz encantadora, su donaire, su mirar tan risueño y atractivo, su gala, su alegría, su viveza; todo de Zaida ha desaparecido.	364
	Así pasaba su penosa vida cuando, el día después del triste aviso, un gran tropel de gentes se descubre que parece marchar hacia el castillo.	368
	Aquí el temor, aquí el espanto crece, aquí son los desmayos repetidos: ¿si será el Gran León que con sus huestes se va acercando y viene a poner sitio?	372
	Más de una hora duró la incertidumbre antes que se supiese a punto fijo que eran moros los que se divisaban, y no las tropas de los enemigos.	376

363 *gala*: gràcia en dir o fer alguna cosa.

371 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 4). | Segons les mateixes notes històriques de Ramis (cant II, nota 4), el sobrenom de *Gran Lleó* va ser utilitzat pels àrabs per a referir-se tant a Alfons III com al seu pare, Pere III.

374 *a punto fijo*: amb certesa.

¡Qué triste era su aspecto! ¡Qué horroroso
 en sus armas, sus cuerpos, sus vestidos!
 Unos chorreando sangre, otros descalzos
 y nadie apenas sin quedar herido. 380
 Los estandartes vienen destrozados;
 los instrumentos bélicos, rompidos;
 los caballos son pocos y sin sillas;
 [p. 25] todo, en fin, hace ver lo sucedido. 384
 A estos siguen, sobre parigüelas,
 los heridos que son de más peligro
 y, por desgracia de la infeliz Zaida,
 allí viene su Osmán, apenas vivo. 388
 Tres heridas mortales son las suyas,
 que se han ido agravando en el camino
 y solo de su vida le han dejado
 un leve soplo, un aire fugitivo. 392
 ¡Oh, qué dolor para su esposa Zaida!
 Para Zaida, que apenas lo ha sabido
 cuando un desmayo se apodera de ella
 y cae casi muerta y sin sentidos. 396
 Sus esclavas, llorando, la levantan
 y le dan los remedios más activos;

379 *chorreando*: sinèresi.

al cabo, vuelve, cuando a su aposento
 a su amado Osmán habían traído. 400
 Zaida le mira y se le acerca ansiosa;
 se le acerca y le dice: «Osmán, querido,
 ¿cómo estás? ¡Ay de mí! ¿Cómo te veo?
 ¿Qué mudanza ha sido esta, esposo mío? 404
 Vivir sin ti no puedo en modo alguno;
 si murieses, yo luego haré lo mismo;
 [p. 26] la vida me sería insoportable,
 privada de mi bien que tanto estimo. 408
 Veamos si a tus males hay remedio;
 vengan aquí del arte los peritos;
 esfuérzense a curarte; quizá el cielo
 atenderá a tus votos y a los míos». 412
 El triste Osmán, que lo oye y que se halla
 de su vida en el último conflicto:
 «Déjalo, Zaida mía» le responde,
 «déjalo, que el morir se hace preciso. 416
 No dan lugar mis males a remedio;
 así Dios lo ha dispuesto y prevenido,
 y el único consuelo que me queda

398 *activo*: que produeix el seu efecte sense dilació.

410 *perito*: expert en una matèria, en aquest cas, en medicina, els metges.

412 *voto*: prec amb què es demana a Déu una gràcia.

es que muero en la fe de Jesucristo. 420

En los sangrientos choques y combates
que con el rey Alonso hemos tenido,
vide en el aire a dos varones santos
que peleaban por nuestros enemigos. 424

Un tal prodigio me dejó admirado
y, desde entonces, quedo convencido
que la cristiana ley es verdadera
y falso el Alcorán y mahometismo. 428

Sígueme en esto, mi querida Zaida,
[p. 27] así yo te lo ruego, te lo pido;
y adiós, que ya la muerte nos separa;
adiós, que ya no puedo resistirlo». 432

¿Quién ahora podrá pintar la pena?
¿Quién de Zaida los llantos y gemidos?
Desmayada se queda nuevamente
a fuerza de un dolor tan excesivo. 436

Al fin, recobra, pero su conato
solo es para decir: «Osmán, te sigo,
te sigo en todo como lo has deseado;

423 *vide*: viu. | Sant Jordi i sant Antoni (vv. 273-276).

424 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 5). | *peleaban*: sinèresi.

428 *Alcorán*: *Corán*, llibre en què es contenen les revelacions de Déu a Mahoma i que és el fonament de la religió musulmana. | *mahometismo*: sinèresi.

431-432 *adiós*] a Dios. Editem d'acord amb el sentit i tenint en compte Albertí (1819, vv. 431-432).

434 ¿Quién [ahora podrá pintar] de Zaida los llantos y gemidos?, per analogia al vers anterior.

tú has muerto, Osmán, yo voy a hacer lo mismo. 440

Yo moriré y moriré cristiana,
no me repugna, no, la ley de Cristo,
y, aunque no la profeso abiertamente,
mi corazón siempre cristiano ha sido». 444

Así dice y a Osmán, llorando, abraza,
a su deseado Osmán que ya ha perdido;
pero este paso que su amor le dicta
aumenta su dolor y su martirio. 448

Acelera su muerte y ya sus ojos,
por una densa niebla obscurecidos,
se cierran a la luz; la voz le falta,
la voz encantadora que ha tenido. 452

[p. 28] Como la rosa que, del cierzo ajada,
su olor, su lustre y hojas ha perdido,
así Zaida se halla, así queda
en este apuro nuevo e inaudito. 456

No puede más y, desde luego, le entra
un deliquio mortal, un paroxismo
que le arranca su ánima angustiada,

439 *deseado*: sinèresi.

444 Nota històrica de Ramis (cant II, nota 6).

446 *deseado*: sinèresi.

453 *cierzo*: «viento que corre del Septentrión, frío y seco» (*Autoridades*).

y su cuerpo se pone seco y frío. 460

Al verlo sus amigas, sus esclavas,

lloran la triste suerte que han tenido

Osmán y Zaida, y en aquel paraje

solo se oyen lamentos y suspiros. 464

Sus padres que igualmente los contemplan,

lleno su pecho del dolor más vivo,

disponen que se entierre a los dos juntos

para que en vida y muerte estén unidos. 468

[p. 29] Argumento del III canto

[xi] Alonso, entretanto que descansa su ejército, se ocupa en el entierro de los suyos que han perecido en las batallas, hace que sus tropas ayunen por ellos y manda celebrar sufragios por sus almas. En esto pasan cinco días y, al rayar el sexto, marcha con sus tropas a Santa Ágata. La escabrosidad del camino, reunida a los hielos y fríos del tiempo, le detiene dos días y llega por fin a las inmediaciones del castillo. Espanto de los moros con este motivo.

[xii] El almojarife junta su consejo y resuelve que la fortaleza y demás de la isla se entreguen al monarca, con tal que el jeque moro se pueda embarcar para donde guste, con su haber, mujeres, hijos y parientes, sin pagar cosa alguna; y puedan hacerlo los otros, pagando cada uno siete doblas y media, y los que no, queden por esclavos, pero que el rey conceda buenos buques y capaces a los que salieren.

xi *sufragio*: obra bona que s'aplica per les ànimes del purgatori. | *Santa Ágata*: el mateix castell que *santa Àgueda*.

xii *consejo*: òrgan superior de govern que assistia el rei en l'administració del regne i la justícia. | *dobla*: moneda castellana d'or, encunyada durant l'edat mitjana, de pes i valor variable.

[xiii] Alonso lo acepta, entra victorioso en Santa Águeda, la guarnece y los contribuyentes se acogen a la escuadra. De allí, el monarca pasa a Ciudadela y manda se celebre una solemne fiesta después de disponer que se erija iglesia, y lo propio en Mahón, haciendo murallar a entrambas ciudades. Se enarbola la cruz en toda Menorca, la visita y establece leyes para que prospere. Ordena la construcción del alcázar en Ciudadela y que la isla sea poblada de catalanes, dejando por gobernador a Pedro de Lesbia, y nombra bailes y otros empleados para el régimen de cada pueblo y su distrito. Concede gracias y tierras a los que le han servido, y funda un convento de mercenarios y una casa de antoninos.

[xiv] El almojarife, con los demás moros que se habían ido, perecen en las tempestades y Alonso hace salir de la isla a la mayor parte de los esclavos para venderlos fuera de ella. Guarnece los puestos y, disponiéndose para marchar, ve en sueños a un ermitaño que le anuncia la constancia en la fe de los menorquines y otros sucesos de la isla. Despierta Alonso, admira el sueño y parte. Demostraciones de regocijo de sus vasallos a su arribo en sus demás dominios.

xiii *guarnecer*: posar guarnició a alguna cosa, una tropa que protegeix una plaça, un castell o un vaixell de guerra. | *los contribuyentes*: els moros que han pagat per poder fugir. | *acoger*: refugiar-se.

xiii *murallar*: emmurallar, encerclar o guarnir amb muralla. | [*Alfons III*] la visita. | *alcázar*: casa reial o habitació del príncep, estiga fortificada o no. En aquest cas remet al Castell Reial Alcàsser, actual seu de l'Ajuntament de Ciutadella. | Pere de Lèsbia: va ser el primer governador de Menorca, des de març del 1287 fins a l'any 1289. Aleshores, Jaume II d'Aragó (germà d'Alfons III) va cedir Menorca al seu oncle Jaume II de Mallorca. Segons Ramis (*Hospitaler et al.*, 1820, vol. II, p. 281), Pere de Lèsbia era ciutadà de València. | *baile*: en la Corona d'Aragó, jutge ordinari de certs pobles. | *convento*: segons Alemany *et al.* (1841, pp. 1087-1088), els religiosos mercedaris Guillen de Villalonga i Pedro Manso van acompanyar Alfons III durant la conquesta de Menorca. A canvi, van rebre dos posessoris: el primer, una mesquita a Ciutadella, que va ser reconvertida en església (Santa Catalina); el segon, un terreny a Llinàritx, proper a Mercadal i on, actualment, es troba el santuari de la verge del Toro. | *mercenario*: mercedari, integrant del reial, celestial i militar ordre de Nostra Senyora de la Mercè, fundat a Espanya per sant Pere Nolasc el 1218 per tal de redimir els captius. | *antonino*: segons Alemany *et al.* (1841, p. 1087), el frare Felipe de Claramonte, de l'ordre dels antonins, va rebre d'Alfons III unes cases a Ciutadella, una alqueria i un rafal proper al port de Maó, amb la condició que alguns antonins visqueren a l'illa. Tanmateix, tal circumstància no es va produir, ja que, segons Ramis (1815a, p. 28-29), el 1295 es va firmar la Pau d'Agnani, segons la qual Jaume II d'Aragó va tornar les illes Balears al seu oncle Jaume II de Mallorca. En el tractat s'especificava que les donacions fetes per Alfons III, els seus oficials o Jaume II deixarien de tenir efecte, raó per la qual els antonins no es van poder instal·lar a Menorca fins a l'any 1709. | *antonino: antoniano*, integrant de l'ordre de sant Antoni Abat, fundat a França el 1095 i suprimida al segle XIX.

xiv *ermitaño*: la figura de l'ermità no és gaire atzarosa, sinó que cal enquadrar-la dins d'una llarga tradició medieval (Pastor, 1993, pp. 35-39). En ella, els anacoretas s'adeqüen a un perfil concret: apareixen en somnis, guien l'heroi en la seua trajectòria vital i parlen en nom de la divinitat (Baños, 2011, pp. 121-151). Totes tres característiques es compleixen en el cas que ens ocupa.

[p. 30] Canto III

[xv] «Pariter pietate, vel armis egregium».

Virgilio

Mientras van descansando los valientes

y se preparan a lo sucesivo,

nuestro monarca, pío y victorioso,

nuestro Alonso, se ocupa en lo divino. 472

La santa religión se le presenta,

la santa religión de Jesucristo,

y le muestra los suyos que, en los choques,

exponiendo su vida han perecido. 476

Y, generosa a su piedad, encarga

solícito del cielo los auxilios

por los que, no purgados de sus culpas,

gozar de Dios aun no han merecido. 480

Alonso se conmueve, se enternece

y, con pecho cristiano y compasivo,

xv Virgili, *Eneida*, llibre VI, versos 769-770. Dolç (1975, vol. II, p. 168) tradueix: «el qual excel·lirà igualment per se la seua pietat i les seues armes». Originalment, la cita és pronunciada pel pare d'Enees, Anquises, sobre el seu futur net, Silvius. En desposseir la frase de subjecte, l'excel·lència en les armes i la pietat de les quals parla la referència han d'entendre's en relació amb Alfons III.

476 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 1).

478 solícito] solicite. Editem d'acord amb el sentit.

hace ayunar su gente y que por ellos
 se ofrezca a Dios el santo sacrificio. 484
 Los restos de los suyos que en los campos
 [p. 31] han tan gloriosamente fenecido
 manda buscarlos y que los entierren,
 humano siempre y muy caritativo. 488
 Cinco días estuvo allí el monarca
 y, al rayar el siguiente, marcha activo
 con su ejército en busca de los moros
 que ocupan de Santa Ágata el castillo. 492
 Pasa por entre breñas y malezas,
 por barrancos profundos y altos riscos,
 y, en superar los lodos y pantanos,
 dos días se detiene en el camino. 496
 En fin, se acercan a la excelsa cumbre,
 en que se ve situado el fortalicio
 donde los moros refugiados se hallan,
 de espanto y miedo muertos más que vivos. 500
 En vano, allí se han reunido todos

483 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 2).

484 *el santo sacrificio*: el dejú (v. 483).

487 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 3).

489 *allí*: al pla del Verger (v. 295).

490 *rayar*: clarejar. | *el siguiente*: el dia 23 de gener del 1287. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 4).

493 *breña*: terreny afonat entre penyes i poblat de mala herba.

496 *dos días*: fins al dia 25 de gener del 1287. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 5).

498 *fortalicio*: fortalici, fortalesa, obra fortificada (DCVB).

500 *más muerto que vivo*: esbarrellat o visiblement impressionat per un sobresalt o per la por. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 6).

los que aun escapar habían podido
 de los pasados choques y refriegas:
 con ver al rey se tienen por perdidos. 504
 Junta el almojarife su consejo
 y resuelve, entre llantos y suspiros,
 mandar embajadores al monarca,
 por si aceptar quisiese algún partido. 508
 [p. 32] Así lo hace y despacha desde luego
 cuatro moros hábiles e instruidos
 que le pidan perdón de los agravios
 y después le propongan su designio: 512
 «Que el jeque moro esento y libre salga
 con su haber, sus mujeres y sus hijos,
 pudiendo retirarse donde guste,
 y que con sus parientes sea lo mismo. 516
 Que a los restantes moros y a los turcos
 les permita tomar igual partido,
 satisfaciendo al vencedor monarca
 siete doblas y media el individuo. 520
 Y que los otros que pagar no puedan

507 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 7).

508 *partido*: en desús, tractat, conveni o concert.

509 *despachar*: encomanar a algú que vaja a algun lloc.

513 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 8).

516 *sea*: sinèresi.

517 Segons la nota històrica de Ramis (cant I, nota 33), l'almoixerif havia contractat soldats turcs a sou.

se queden en la isla por caütivos;
 pero, para embarcarse los que salgan,
 les dé buenos y cómodos navíos». 524
 Con estos pactos y estas condiciones,
 triste el almojarife y confundido,
 se conviene, y con él sus consejeros,
 a cederle Menorca y sus castillos. 528
 Alonso, generoso hasta lo sumo,
 Alonso, padre amante de sus hijos,
 a un nuevo triunfo que no necesita,
 [p. 33] prefiere el preservarlos de peligros. 532
 Con la bondad que tanto le distingue,
 a los moros otorga lo pedido;
 los que pagan se acogen a la armada
 y él entra victorioso en el castillo. 536
 Ve lo hermoso, lo grande, lo elevado,
 ve lo muy fuerte que es este edificio;
 reconoce sus minas, sus cuarteles,
 y deja guarnecido este presidio. 540

522 *cautivo*: dit d'una persona, fet presoner en la guerra.

524 [el rei Alfons III] *les dé*.

531 *a*: davant de, a la vista de.

532 *preservarlos* [sus hijos (v. 530)], metafòricament, el seu exèrcit.

534 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 9).

535 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 10).

538 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 11).

539 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 12).

Sale de allí y pasa a Ciudadela,
dicha Jamna o Jamnona en otros siglos;
manda hacerse una iglesia y que en su área
se celebre el incruento sacrificio. 544

Ciudadela y Mahón manda se amplíen
por su local y ser los mas antiguos;
los hace circuir de altas murallas
y que en ellas trabajen los cautivos. 548

Se enarbola la cruz en la isla toda,
la santa cruz que es, del cristiano, el signo;
las mezquitas se arrasan o convierten
en templos del Señor y de su hijo. 552

Dispone que en Mahón se erija iglesia,
nuestro joven monarca, sabio y pío,

[p. 34] a fin de que con esto, con sus muros

540 *presidio*: ciutat o fortalesa que es podia guarnir de soldats. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 13).

542 El nom de Ciutadella era *Iamma* o *Iamnona* durant l'època romana. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 14).

543 *iglesia*: en teoria, es tracta de la catedral de Santa Maria de Ciutadella. El fet que fora construïda amb tanta rapidesa després de la conquesta d'Alfons III va induir Ramis a creure que aleshores es tractava tan sols d'una «capilla u oratorio provisional» (1815a, pp. 32-36).

544 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 15).

545 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 16).

546 *local*: per la seua localització. Ambdues ciutats es troben vora la costa, protegides per ports naturals. A més, cadascuna es troba en un extrem oposat de l'illa de Menorca: Ciutadella a la banda occidental i Maó, a l'oriental. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 17).

547 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 18).

548 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 19).

553 En les notes històriques, Ramis no concreta quina és l'església de Maó que Alfons III va fundar. Probablement es tracta d'un edifici ja desaparegut sobre el qual es va construir l'actual església de Santa Maria de Maó. L'església és del segle XVIII, tanmateix, se sap que va ser construïda sobre altra anterior dels segles XIII-XIV. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 20).

y con su puerto, aumenten sus vecinos. 556

Visita la isla toda y establece,
con la mayor benignidad y juicio,
leyes muy saludables y muy justas
para que así prospere este dominio. 560

El alcázar se eleva en Ciudadela,
se labran nuevas casas y edificios,
y Menorca, tomando un nuevo aspecto,
parece no ser más lo que ella ha sido. 564

De catalanes es poblada la isla,
Pedro de Lesbia queda por caudillo
y nombra bailes y otros empleados
que gobiernen los pueblos y distritos. 568

Concede tierras, gracias y esenciones
a los que en esta empresa le han servido;
funda de la Merced un monasterio
y también una casa de antoninos. 572

Mientras esto, el confuso almojarife,
viendo el éxito triste que ha tenido,
había ya salido de la isla
con sus mujeres, sus parientes e hijos. 576

561 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 21).

565 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 22).

568 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 23).

570 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 24).

571 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 25).

A Berbería iban, mas el viento

[p. 35] se opuso con furor a su designio:

les sepultó en las olas irritadas

y no dejó a ninguno de ellos vivo. 580

Igual desgracia cupo a los restantes

que quisieron tomar un tal destino,

y las costas del África espantada

sus cadáveres vieron esparcidos. 584

Alonso, entonces, de los que han quedado,

como que son en número excesivo,

la mayor parte manda a sus estados,

a fin que allí se vendan por cautivos. 588

Su voluntad se cumple, se ejecuta

y, dejando los puestos guarnecidos,

a salir de Menorca se prepara,

pues ya su santo fin ha conseguido. 592

Cüando la noche última, entre sueños,

576 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 27).

577 *Barbaria* (*Berbería* en castellà) és el nom que els europeus feien servir entre els segles XVI-XIX per a referir-se a les costes dels actuals Marroc, Algèria, Tunísia i Líbia.

580 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 28).

581 *los restantes*: els altres moros que havien pagat set dobles i mitja (vv. 517-520).

583 *espantado*: «apartado, remoto y sumamente distante y lejano» (*Autoridades*).

584 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 29).

585 *los que han quedado*: els moros que no han pogut pagar set dobles i mitja (vv. 521-524).

586 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 30).

587 *estados*: en el moment de la conquesta, Alfons III era sobirà d'Aragó, València i Mallorca, a més de comte de Barcelona.

588 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 31).

590 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 32).

un ermitaño venerable ha visto
 que le parece hablarle de esta suerte
 con voz afable y rostro muy benigno: 596
 «El cielo, Alonso, aprueba tu conquista,
 el cielo la confirma agradecido;
 si con ella has vengado tus agravios
 ha sido por plantar la fe de Cristo. 600

[p. 36] Ella continuará no interrumpida,
 así, piadoso Alonso, te lo digo:
 los menorquines serán siempre afectos
 y, a la fe cristiana, muy sumisos. 604

Aunque muden los siglos y los tiempos,
 a su religión serán adictos,
 y ni la esclavitud, ni aun la muerte,
 les harán renunciar el cristianismo. 608

Aumentará Menorca y, con el tiempo,
 volverá a obtener su propio obispo;
 su obispo y, con él, la grey cristiana,
 florecerá bajo de sus auspicios. 612

La silla de Severo y de Macario

608 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 33).

610 Els dos únics bisbes de Menorca dels quals es té informació abans de la conquesta d'Alfons III són Sever (418) i Macari (484). Després de la reconquesta, l'illa es va integrar dins de la diòcesi de Mallorca, raó per la qual no va recuperar el bisbat. Finalment, l'any 1795, el papa Pius VI va firmar una butlla amb què es creava una institució independent de la mallorquina. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 34).

quien la ocupe tendrá de un modo digno,	
y Vila, Juano y Creus se harán en ella	
celebrar por su vida y beneficios.	616
Ellos serán seguidos de otros muchos	
por una larga sucesión de siglos,	
y por sus luces, su bondad, su ejemplo,	
serán también de todos aplaudidos.	620
Producirá, la isla, hombres ilustres	
por su virtud, por su caracter pío;	
otros en paz y guerra celebrados,	
[p. 37] y en las artes y ciencias distinguidos.	624
Otros habrá que sulcarán los mares,	
despreciando los vientos y bajíos;	
otros, por su pericia y sus talentos,	
serán bravos y hábiles marinos.	628

613 *silla*: seu, seient o tron d'un prelat que exerceix jurisdicció. | *Sever*: bisbe de Menorca que va contribuir a la conversió d'un gran nombre de jueus de l'illa durant el segle V. Coneixem la seua existència a través d'un text seu que ha arribat fins als nostres dies, l'anomenada *Epistula Severi* o *Carta sobre la conversió dels jueus* (Bradbury i Chadwick, 2004); hi ha altres edicions de l'obra, recollides per Iranzo (2011, pp. 6-10). | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 35). | *Macari*: bisbe de Menorca que va ser cridat a Cartago al segle V, juntament amb els bisbes Elies de Mallorca i Opili d'Eivissa, per a donar raó de la seua fe davant el rei vàndal Hunneric. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 35).

615 *Vila*: Antoni Vila Camps (1747-1809), doctor en Teologia que va ser nomenat bisbe de la restaurada seu de Menorca (1797-1902). Després, va ser bisbe d'Albarrasí (1802-1809). | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 37). | *Juano*: Pedro Antonio Juano, bisbe de Menorca (1802-1814). | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 38). | *Creus*: Jaume Creus i Martí (1760-1825), polític i doctor en Teologia que el 1810 va ser elegit diputat de les Corts de Cadis. També va ser bisbe de Menorca (1815-1820) i arquebisbe de Tarragona (1820-1825). | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 39).

621 Noteu que Ramis, un any abans de publicar *La Alonsiada* (1818), havia fet el mateix amb la seua obra *Varones ilustres de Menorca y noticia de los apellidos que más se han distinguido en ella* (1817b), una obra obre menorquins i menorquines il·lustres.

625 *sulcar*: en desús, *solcar*.

627 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 40).

El puerto de Mahón se hará famoso,
será muy frecuentado y concurrido,
y las escuadras de uno y otro mundo
vendrán a guarecerse de su abrigo. 632

En él se elevará el Real Lazareto,
donde se expurguen todos los navíos
que vengan de parajes apestados
o con sospechas de si lo habrán sido. 636

Tendrá Mahón, tendrá sus almacenes,
su astillero capaz y, en su recinto,
podrán recomponerse de sus daños
los buques que los hayan padecido. 640

Fabricáranse en él naves de guerra
para el aumento del real servicio,
con otras destinadas al comercio
que se trabajarán en varios sitios. 644

Pero la Envidia... ¡Oh, cuánto yo lo siento!

¡Cuánto quisiera, Alonso, no decirlo!

631 Segons la concepció medieval, el món conegut estava dividit en dos mons, l'occidental i l'oriental. Les implicacions d'aquesta concepció apareixen desenvolupades àmpliament en Grimberg (1973).

632 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 41).

633 *lazareto*: establiment sanitari per a aïllar els infectats o sospitosos de malalties contagioses. En aquest cas remet al Llatzeret de Maó, situat a la boca del port de Maó. Va ser construït per Carles III d'Espanya el 1786, però no va ser inaugurat fins al 1817. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 42). | *real*: sinèresi.

637 Magatzems de l'illa d'en Pintot (també coneguda com l'Arsenal), en el port de Maó. Segons la nota històrica 43 de Ramis, els magatzems van ser construïts per un comissari britànic anomenat Warren, entre el 1768 i el 1776.

638 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 43).

644 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 44).

[p. 38] Sembrará su zizaña en los isleños,
causándoles desastres repetidos. 648

De ella nacerá la crüel Discordia
y este aborto fatal de los abismos
dominará la isla algunas veces
y serán sus efectos muy nocivos. 652

La ingratitud también será un defecto
de que adolecerán estos patricios;
la negra ingratitud, hija funesta
de la presunción y del egoísmo». 656

Así dice y, veloz, desaparece;
despierta Alonso, admira el vaticinio,
se embarca luego y marcha presuroso
a reunirse con sus otros hijos. 660

Llega en medio del gozo de los suyos,
que con vivas y cánticos festivos
celebran sus victorias, y se alegran
viendo a su rey y padre tan querido. 664

649 Segons la tradició grecoromana, Invídia (Nèmesi per als romans) no va engendrar Eris (Discòrdia), sinó que aquesta darrera era filla de la Nix (Nox, la nit). En realitat, la relació maternofilial que Ramis comenta en aquests versos entre l'Enveja i la Discòrdia és de tradició cristiana. D'aquesta manera, Aquino comenta que la «Discòrdia procede de la Envidia» (Calle i Jiménez, 1990, pp. 329).

654 *patricio*: «lo que pertenece o toca a alguna pátria» (*Autoridades*), en aquest cas, a l'illa de Menorca.

660 *hijos*: es refereix al conjunt de persones dels seus regnes. | Nota històrica de Ramis (cant III, nota 45).

663 Nota històrica de Ramis (cant III, nota 46).

[p. 39] Notas al canto I

[xvi] Número 1. Las cuatro batallas de que hablo en el poema se dieron todas en el mismo día 17 de enero, en que ya entonces celebraban los nuestros la fiesta del bienaventurado san Antonio Abad, como lo asegura la relación de esta conquista que trae, en su *Crónica de España*, Pedro Miguel Carbonell (fojas 83 y siguientes), donde nos dice que fue sacada del archivo de Menorca en 1497, lo que prueba su autenticidad. Aquella circunstancia se acredita de muy verisímil si consideramos que los menorquines han tenido siempre, desde aquella época, por patrón de la isla, al mencionado san Antonio, porque si queremos fundar su patronato en su asistencia a dichas batallas y en la protección que dispensó en ellas a los cristianos, esto también lo hizo san Jorge en la misma ocasión y, sin embargo, no se le reconoce por patrón de Menorca.

[xvii] Consecuente a esto, parece que un tal título no puede venir de otra causa a nuestro san Antonio, sino que, además de lo antedicho, fue el propio día de su festividad en que sucedieron las batallas arriba expresadas, lo que tuvo tanta trascendencia que, sin más derramamiento de sangre, se entregó después la fortaleza de Santa Ágata y se acabó de sujetar la isla a las armas de Alonso III. Con este apoyo, comprendo que puede decirse, con mucho motivo, que los agarenos fueron echados de Menorca en aquel día, porque en verdad obró este efecto. Además, lo que se dice en un poema no debe mirarse con igual rigor al de la historia, según lo de Horacio:

[xviii] «... pictoribus, atque poetis,
quidlibet audendi semper fuit aequa potestas».

[xix] He procurado averiguar si la copia auténtica o el original de dicha relación se hallaban todavía en Menorca y solo he podido descubrir que esta

xvi *cuatro batallas*: Les quatre batalles de les quals parla en el poema tenen lloc respectivament en el pla de Tricampos, l'alqueria de sant Jordi, l'alqueria de sant Antoni i el puig del Degollador. | *Pedro Miguel Carbonell*: Pere Miquel Carbonell (1434-1517), historiador i notari català. Autor de *Chròniques de Espanya fins ací no divulgades* (1547) (Alcoberro, 1997). | *Foja*: full de paper. | *Verisímil*: versemblant.

xvii *arma*: en plural, tropes o exèrcit d'un estat.

xviii Horaci, *Epístola als Pisons*, versos 9-10. D'acord amb la traducció de Llovera (1975, vol. I, p. 25): «Els pintors i els poetes sempre han estat facultats per fingir tota cosa que els plagui». Amb aquesta cita, Ramis justifica les possibles divergències que pugava haver-hi en el seu poema respecte dels esdeveniments reals, atribuint-los a l'esperit fictici de la literatura de creació.

[p. 40] última | aun se conservaba en 1575. Así lo dice el *Pedimento de los jurados de la isla* de 8 de enero del citado año al vicario general y pavorde de Menorca, el doctor Marcos Martí, en solicitud de que se declarase nuevamente fiesta de precepto el día de san Antonio como patrón de esta balear menor. Esto lo fundaban en los motivos que allí expusieron y se reconocieron por justos y legítimos, según es de ver por el decreto del referido jefe eclesiástico de 11 del citado mes. A pesar de ello, hay varios pueblos y distritos de Menorca donde aquella providencia no se guarda, no sé por qué razón, pues en toda ella se reconoce por su patrón al mismo santo.

[xx] Volviendo a dicha relación, su original llevaba la fecha de 11 de febrero de 1287, según don Narciso Feliu de la Peña en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo 1, página 109, nota 1 del margen), y lo remoto de su antigüedad, que es tan inmediata a la conquista de que trata, debe asegurarle el mayor crédito, a menos que lo desmerezca en algún caso particular por motivos muy poderosos.

[xxi] Número 2. Con efecto, así en Mahón como en Ciudadela, se guarda dicha fiesta, celebrándose por sus vecinos con mucho gozo y solemnidad. Pero, ¿y en los otros pueblos a excepción de pocos?

[xxii] «... pudet haec opprobia nobis
et dici potuisse, et non potuisse refelli».

[xxiii] Número 3. No imitemos a Sannasario, quien en su poema *De partu Virginis* invocó las musas porque, a lo que dice, provenían del cielo y eran

xx Narciso Feliu de la Peña: Narcís Feliu de la Peña (?-1710), advocat i historiador català. Autor d'*Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana* (1709) (Ricci, 2013).

xxii Ovidi, *Les metamorfosis* (ll. 1, vv. 758-759). Segons la traducció de Parramón (1996, p. 26), «M'avergonyeixo que aquest impropri ens pogués ésser dit i no pogués ésser refutat». Originalment, la frase és pronunciada per Faetont, qui li demana a sa mare, Clímene, que li confirme la identitat del seu pare, el déu Helios, ja que els seus amics, especialment el rei Èpaf, la posen en dubte. En aquest cas, Ramis utilitza les paraules de Faetont per a reclamar la paternitat dels pobles menorquins, que correspon a Alfons III.

xxiii Jacopo Sannazaro (1455-1530), poeta italià i humanista, autor de *De partu virginis* (1513-1526). | *lo divino con lo humano*: Sannazaro conjumina en una mateixa obra elements religiosos amb altres pagans.

castas, como si tan apreciables calidades pudiesen hallarse en unos entes imaginativos como aquellos. Y, como si aun esto no sobrara, introduce allí a otras falsas deidades, mezclando, de este modo, lo divino con lo humano. Todo esto son monstruosidades que ni la sana razón ni las reglas del arte permiten usarlo al poeta, cuyas ficciones deben ser siempre verisímiles y análogas a la naturaleza del asunto de que se trata:

[xxiv] «Sed non ut placidis coeant immitia, non ut serpentes avibus gementur, tigribus agni».

[xxv] «Quodcumque ostendis mihi sic, incredulus odi».

[xxvi] Número 4. Los moros que quedaron esclavos en Menorca aseguraron a Alonso III haber visto en el aire a san Jorge y a san Antonio durante las batallas, individualizando su vestido y otras circunstancias, añadiendo que les amenazaban y daban la muerte, y que, al mismo tiempo, sostenían a los cristianos. Así lo expresa la relación de Carbonell y el doctor Dameto lo confirma en parte en su *Historia del Reino de Mallorca* (libro 3, § 4, página 415), aunque se equivoca en cuanto al día de la entrega de la fortaleza de Santa Águeda, que asegura haber sucedido el 17 de enero. Téngase presente en cuanto a lo último lo que digo más adelante y, en especial, en la nota 13 del Canto III.

[xxvii] Número 5. El islamismo (o la falsa ley de Mahoma) todo es uno en sustancia. Véase a mística de Pastoret en su obra: *Zoroastre, Confucius et*

Ramis critica que es mesclen els dos elements en un mateix escrit i explicita una de les màximes sota les quals va concebre *La Alonsiada*, que els fets narrats, si no veritables, haviem de resultar versemblants.

xxiv Horaci, *Epístola als Pisons*, vv. 12-13. D'acord amb la traducció de Llovera (1975, vol. I, p. 25): «Ho sé bé; i aital vènia igualment jo demano i atorgo, no, però, fins al punt que amb els mansos els fers s'aparellin i s'acoblin les aus amb les serps, els anyells amb els tigres». A través d'aquesta cita d'Horaci, Ramis justifica la invenció de la ficció sempre que no es representen fets que són contra natura.

xxv Horaci. *Epístola als Pisons* (v. 188). D'acord amb la traducció de Llovera (1975, vol. I, p. 54): «El que se'm presenta així, com tant repugna al cor, no ho podré creure».

xxvi doctor Dameto: Joan Dameto i Cotoner (1554-1633), historiador mallorquí. Autor d'*Historia general del Reino de Mallorca* (1632).

xxvii mística de Pastoret: Claude-Emmanuel de Pastoret (1775-1840), advocat, polític i autor francès. L'obra citada és *Zoroastre, Confucius et Mahomet comparés comme sectaires, législateurs et moralistes* (1787).

Mahomét comparés comme sectaires, législateurs, et moralistes (páginas 212, 214 y 222).

[xxviii] Número 6. El señor don Antonio de Capmany, en el apéndice al tomo II de sus *Memorias históricas sobre la marina, etcétera de Barcelona* (página 22 y siguientes), cita y extracta el poema latino de Lorenzo de Verona, diácono de la iglesia de Pisa y autor coetáneo, donde se trata de la expedición de aquella república en 1114 a las islas de Ibiza y Mallorca. Pero nada dice de haberse conquistado a Menorca en la misma ocasión. Parece, no obstante, que esto es positivo, y así lo acredita la exposición que hicieron los pisanos en 1130 al sumo pontífice Inocencio II en que fue elegido a esta suprema dignidad, donde hay estas palabras: «Nos poenis subactis, ac Balearibus Insulis subjugatis, terra, marique de pyratis et discolis triumphantibus, reges eorum captivos in vinculis Pisam induximus».

[p. 42]

[xxix] Así se lee en la obra impresa en Madrid en 1789 (página 205) del padre maestro don Antonio Raimundo Pascual, monje cisterciense del monasterio de la Real en Mallorca sobre el *Descubrimiento de la aguja náutica, etcétera*. Y lo propio aseguran los *Anales de Pisa*, como nos dice mister de Saint Marc en su compendio cronológico de la *Historia de Italia* (tomo III, parte II, página 1020). Y aunque este escritor es de contrario parecer, no dejo de seguir el otro, porque son muy débiles en mi corto concepto las razones en que se apoya el autor francés. Yo trataré de ellas más extensamente en mi *Historia política de Menorca* a que me refiero y solo

xxviii don Antonio de Capmany: Antoni de Capmany de Montpalau i Surís (1742-1813), historiador, polític i filòleg barceloní. Autor de *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* (1779-1792). | Lorenzo de Verona: Laurentii Veronensis (?-?), diaca de l'església de Verona (Batlle et al., 1963, p. 809). L'obra citada és *Carmen rerum in Majorica pisanorum anno 1115* (?). | Inocencio II: Innocenci II (?-1143), papa de l'església catòlica (1130-1143). | Cita extreta de *Vida de san Bernardo*, de l'abat de Bonaval de Carnota. «Nosotros con sanciones dominamos y sometimos las islas Baleares, tierra y mar de piratas y triunfantes díscolos; los pisanos convertimos sus reyes en prisioneros encadenados», traducció pròpia.

xxix Antonio Raimundo Pascual: Antoni Ramón Pasqual i Fleixes (1708-1791), lul·lista i monjo cistercenc, del monestir de Santa Maria de la Real, a la ciutat de Palma de Mallorca, autor de *Descubrimiento de la aguja náutica, de la situación de la América, del arte de navegar y de un nuevo método para el adelantamiento de las artes y las ciencias* (1789). | *Anales de Pisa*: Bernardo Maragone (XII? - XII?), cronista pisà i autor d'*Annales pisani* (1811). Le Febvre de Saint-Marc cita l'obra en la seua *Abrégé chronologique de l'histoire générale d'Italie*, tot i que no concreta la referència. Nosaltres l'hem localitzada en Maragone (1181, pp. 7-9). | mister de Saint Marc: Charles-Hugues Le Febvre de Saint-Marc (1698-1769), dramaturg francès. L'obra citada és la seua *Abrégé chronologique de l'histoire générale d'Italie* (1763). | *Historia política de Menorca*: Ramis (1819).

añado, por ahora, que la expedición de los pisanos, con todo que fue principiada en 1114, no se concluyó hasta el año siguiente o en el de 1116.

[xxx] Número 7. Aunque los pisanos, como lo hemos visto, todavía eran dueños de las Baleares en 1130, no he podido hallar, a punto fijo, el año de su pérdida y de la nueva ocupación de los moros. Pero parece cierto que los últimos no tardaron mucho en verificarlo, pues consta por Carlos Sigonio en su obra *De Regno Italiae* (libro IV, página 698) y en los *Anales Genuenses* de Caffaro, que se hallan en la colección *Rerum Italicarum* de Muratori (*ibidem*, tomo VI), que los genoveses, en el año 1146 de la era cristiana, a instancia del papa Eugenio III, vinieron a atacar a los sarracenos que poseían esta isla y, después de haberse apoderado de ella, y saqueándola, se fueron cargados de despojos. Así que es preciso que los moros la hubiesen conquistado de nuevo en el espacio que medió desde el año 1130 hasta el 1146.

[xxxix] Míster d'Hermilly, en su *Historia de Mallorca* (parte I, páginas 40 y 41), bien que no habla de este suceso, conviene, sin embargo, en que los moros ya volvían a ocupar estas islas en 1147, y aun añade que el conde de Barcelona, don Berenguer, V de este nombre y príncipe de Aragón, intentó conquistarlas, pero que esto no tuvo efecto, como ni menos el proyecto que formaron sobre lo mismo Alonso II y Pedro III, reyes de dicha monarquía, el primero en 1178 y el otro en 1204 (*ibidem*, página 42). Consiguiente a esto, parece positivo que, cuando el rey don Alonso III conquistó la isla en 1287, había unos ciento y cuarenta años que estaba en poder de los infieles por última vez.

xxx dueños] duenos. | *Carlo Sigonio*: Carolus Sigonius (1524-1584), historiador italià; autor de *De regno italiae* (1580). | *Caffaro*: Caffaro di Rustico da Caschifellone (1080?-1164?), militar i historiador genovés; autor d'*Annales ianuenses* (1163?). | *Muratori*: Ludovico Antonio Muratori (1672-1750), eclesiàstic i erudit italià. Va crear la col·lecció *Rerum italicarum scriptores*, que recull algunes de les obres historiogràfiques més importants sobre la història d'Itàlia (1723-1738). | *Eugenio III*: Eugeni II (?-827), papa de l'església catòlica (824-827). | *que medió*] que medió. Errada d'impressió.

xxxix míster d'Hermilly: Nicolas-Gabriel Vaquette d'Hermilly (1705-1778), militar i intel·lectual francès; autor d'*Histoire du Royaume de Majorque avec ses annexes* (1777). | *don Berenguer V*: Ramón Berenguer V de Provença (1200-1245), comte de Provença (1209-1245). | *Alfonso II*: Alfons II d'Aragó (?-1196), rei de la Corona d'Aragó (1164-1196). | *Pedro III*: Pere III d'Aragó (1177-1213), rei de la Corona d'Aragó (1196-1213).

[xxxii] Número 8. Este interesante suceso pertenece al año 1232 del nacimiento de nuestro señor Jesucristo, en que el rey don Jaime I de Aragón, llamado «el Conquistador», se hallaba en Mallorca por tercera vez; y, para dar a mis compatriotas una idea de ello, iré entresacando lo que contemplo más curioso y fundado de lo que dicen en el particular los más insignes escritores que han tratado del mismo suceso. Estos son el doctor Juan Binimelis, en su *Historia de Mallorca* (libro III, capítulo XXXI); el doctor Juan Dameto, en la suya del mismo reino (libro II, § VIII, páginas 237 y siguientes); don Narciso Feliu de la Peña, en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XI, página 41); Zurita, en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro III, capítulo XIV, fojas 138-B y 139); y, por fin, mister d'Hermilly, en su *Historia de Mallorca* (parte I, páginas 78 a 80).

[xxxiii] Habiendo el rey don Jaime I de Aragón llegado a Mallorca en 1232 (a fines de mayo o principios de junio, porque no se avienen aquellos escritores), un caballero de los que acompañaron al monarca, llamado fray Ramón de Serra, comendador de los templarios en la misma isla y sobrino de otro de su nombre, que era comendador de Monzón, insinuó a dicho soberano que enviase a Menorca desde luego las tres galeras con que había venido, avisando a los moros menorquies de su arribo a Mallorca y mandándoles que se le entregasen y pusiesen bajo su señorío, y cuando no, vendría a Menorca y castigaría la inobediencia de sus habitantes con la espada en la mano.

[xxxiv] Este consejo fue aprobado por | don Bernardo de Santa Eugenia,
[p. 44] gobernador que era de Mallorca, por don Pedro Maça y otros principales

xxxii *don Jaime I de Aragón*: Jaume I de Catalunya-Aragó (1208-1276), rei de la Corona d'Aragó (1213-1276). | *doctor Juan Binimelis*: Joan Binimelis i Garcia (1538-1616), sacerdot, metge i historiador mallorquí; autor d'*Història general del Regne de Mallorca* (1595). | *Zurita*: Jerónimo Zurita y Castro (1512-1580), historiador aragonés; autor d'*Anales de la Corona de Aragón* (1562-1580).

xxxiii 1232: Jaume I viatjà a Mallorca com a part de la campanya militar per la conquesta de Mallorca (1229-1232). | *fray Ramón de Serra*: Ramón de la Serra (XIII?-XIII?), cavaller templar de l'illa de Mallorca. | *comendador*: cavaller al càrrec d'un ordre militar o de cavalleria. | *fray [...] Monzón* fray Ramón de Serra, comendador de Monzón. Editem d'acord amb l'aparat d'errates.

xxxiv *Bernardo de Santa Eugenia*: Bernat de Santa Eugènia de Berga (?-1269), cavaller, governador del Regne de Mallorca i conseller de Jaume I. | *don Pedro Maça*: Pero Maça de Sangarrén (?-1245), cavaller aragonés, senyor de Sangarrén i conseller de Jaume I. | *Asalido de Gudal*: Assalid de Gudal (XIII?-XIII?), cavaller aragonés i conseller de Jaume I. Va ser nomenat governador del Regne de Mallorca el 1231, justament després de Bernat de Santa Eugènia de Berga, que tan sols va durar un any en el càrrec. | *Asalido*] Adalido. Sembla una errada, corregim d'acord amb l'ocurrència de la pàgina 46, Asalido de Gudal. | *alfajín*: *alfaquí*, entre els musulmans, doctor o savi de la llei. | *Capdepera*: punt més oriental de l'illa de Mallorca. En l'actualitat, terme municipal de Capdepera. En aquestes línies es descriu la firma

caballeros y generales del monarca, quien mandó en su visita pasaran a la isla con dichas galeras, no tan solamente los caballeros ya expresados, sino también Asalido de Gudal, dándoles sus despachos en arabigo y enviando con ellos un alfajín judío zaragozano, llamado Salomón, para que les sirviese de intérprete. Asimismo, les dijo el soberano de que él estaría en el Capdepera de Mallorca, desde donde se ve muy bien la isla, aguardando la respuesta y previniendo allí el socorro. Y es muy a creer que, en esta ocasión, informaría a sus embajadores del estratagema de que a su tiempo se valió para que, cuando conviniese, supiesen responder a los moros según él lo deseaba.

[xxxv] Hallábase entonces muy poblada Menorca y abundaba de ganados, y tanto Mahón como Ciudadela estaban en mediana defensa. Y habiendo llegado las galeras al puerto de la última el día después de su salida, saltaron en tierra y publicaron que eran cristianos de Mallorca y que las galeras eran del rey de Aragón y de la misma isla, y comenzaron a tratar con el alcaide y principales de Menorca por medio de su intérprete. Dijéronles cómo eran enviados por aquel soberano, intimándoles que se rindiesen a su obediencia, e hicieron leer publicamente el real despacho que llevaban.

[xxxvi] En este, el monarca les ponía a la vista que el jeque o rey moro de aquel reino, habiendo querido resistirle, fue al cabo vencido y los suyos pasados a cuchillo muy contra su intención, que no era inclinada al derramamiento de sangre. Y si no querían sujetarse, pasaría a Menorca para ello, siendo tan justo que le obedeciesen, pues la isla era parte del Reino de Mallorca y, de consiguiente, que ellos reconociesen por su rey y señor al que lo era de la cabeza del mismo reino, como antes lo hicieron con el jeque de aquella isla cuando | él la mandaba. Haciéndolo así, añadía el monarca, él les recibiría

del tractat de Capdepera (1232), entre Jaume I de Catalunya-Aragó i Abū'Abd Allāh Muḥammad, cadí de Menorca, pel qual l'illa es convertí en tributària del rei de Catalunya-Aragó. Segons sembla, en el cas de Menorca, Jaume I va optar per la via diplomàtica, en lloc de la militar, perquè els seus exèrcits van resultar greument malmesos durant la campanya de la conquesta de Mallorca.

xxxvi *jeque*: entre els musulmans i altres pobles orientals, superior que mana i governa en una província, siga com a sobirà o com a feudatari. | *jeque*: el darrer valí almohade de les illes Balears (aleshores conegudes com a Illes Orientals d'al-Àndalus) va ser Abu-Yahya Muḥammad ibn Alí ibn Abi-Imran at-Tinmalalí (?-1229), que va ser derrotat per les tropes de Jaume I. | *aquel reino*] aqnel reino. Errada d'impressió. | *Y [els àrabs de Menorca] si no querían sujetarse.*

bajo su amparo y protección, y, de lo contrario, o bien morirían o serían esclavos, pues no podrían escapar de sus manos.

[xxxvii] Al oír los moros una tal propuesta se alteraron mucho y rogaron a los embajadores aguardasen hasta el día siguiente, en que responderían con mayor deliberación. Y como los embajadores se avinieron a ello, pero no quisieron dormir en tierra, aunque se lo pedían el alcaide y los suyos, estos les mandaron de regalo diez vacas, cien carneros, cien pares de gallinas y mucho pan y vino. Entretanto, llegó la noche y, como el rey don Jaime se hallaba en Capdepera, hizo poner fuego a unos grandes lentiscos y hacer muchas hogueras por diversas partes de aquel monte, extendiéndolas hasta el promontorio de Ferruig, por manera que desde lejos parecía que todo aquello estaba ardiendo, a fin que, viéndolo los moros menorquines, preguntasen la causa de aquella novedad. Así sucedió y les fue respondido que era el ejército de su rey, que aguardaba allí la respuesta, lo que conmovió de tal modo a los moros que, con mayor presteza, procuraron tomar acuerdo en lo que el rey pedía.

[xxxviii] De hecho, el día siguiente vino el alcaide a las galeras con el almojarife, su hermano —que era un renegado de Sevilla a quien el rey hizo después señor de Menorca—, y con ellos, los ancianos y otros trescientos de los más principales de la misma, manifestando todos sujetarse con mucho gusto a la obediencia y vasallaje del monarca, suplicando al efecto se les diese noticia de los pactos y condiciones con que deberían vivir. A esto añadieron que, aunque la isla no fuese abundante en mantenimientos ni en riquezas, ofrecían pagar anualmente tres mil anegas de trigo, cien vacas y, entre

[p. 46] ovejas y cabras, quinientas cabezas, con tal que el soberano y sus sucesores | se obligasen a defenderlos y ampararlos en las ocasiones que lo necesitasen.

[xxxix] Estas promesas fueron del agrado de los embajadores, pero, no obstante, les dijeron que debían no menos entregar al rey las fortalezas de Mahón, de Ciudadela y de Santa Ágata, lo que disgustó mucho a los moros, aunque al

xxxvii *bec de Ferrutx*: muntanya de Mallorca, límit oriental de la badia d'Alcúdia, que forma l'extrem septentrional de la península d'Artà.

xxxviii *almojarife*: Abu-Abd-Al·lah Muhàmmad ibn Àhmad ibn Hixam, almoixerif de Menorca (1231-1234). | *anega*: fanega, mesura de capacitat per a àrids que, segons el marc de Castella, equival a 55,5 litres, però és molt variable segons les diverses regions d'Espanya.

xxxix *besante*: antiga moneda bizantina d'or o plata, que també va tenir curs entre els musulmans i a l'occident d'Europa. | *quintal*: pes de cent lliures equivalent a Castella a 46 quilograms aproximadament.

fin, recelosos de mayores daños, se avinieron a ello, como y también a lo de aumentar dicho tributo con docientos besantes y dos quintales de manteca, a propuesta de don Asalido de Gudal.

[xl] Convenidos así, unos y otros pasaron a Mallorca con los embajadores; el almojarife, hermano del alcaide, con otros cinco ancianos de los más poderosos y ricos, a quienes el rey envió caballos para que viniesen a su posada. En su consecuencia, se le presentaron y, habiéndole ofrecido el señorío de Menorca y prestado el debido homenaje, el rey, de acuerdo con su consejo, confirmó todo lo pactado, haciéndose de ello nuevos instrumentos con el sello real.

[xli] En esta forma se sujetó Menorca a Jaime I, y sus habitantes quedaron vasallos y tributarios del mismo soberano con mucho gusto de este, lo que da motivo a presumir si sería entonces o poco después que el monarca nombraría a dicho almojarife al elevado encargo del señor de la isla, bajo su soberanía y autoridad suprema. La brevedad con que se escribía en aquellos tiempos no nos deja saber el nombre de este jefe moro, ni de que especie eran los besantes de que hablaba el convenio, siendo cierto que los había en oro y plata, y de peso y valor distinto, como puede verse en el suplemento a las *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de Barcelona* de don Antonio de Capmany (tomo IV, en el apéndice, página 130), lo que debía producir una notable diferencia en cuanto al importe de este pecho.

[xlii] Número 9. Nuestro invicto Alonso III era hijo de | Pedro III de Aragón,
[p. 47] llamado «el Grande», y de la reina doña Constanza, su mujer, y el último lo fue de Jaime I, «el Conquistador», rey de la misma monarquía, a que agregó, con sus hazañas y estremado valor, los reinos de Mallorca y Valencia, que conquistó a los moros. Véase la citada obra del señor de Capmany (en el apéndice del tomo II, páginas 93 y 94).

xl *posada*: lloc on acampa una tropa militar. | *instrumento*: en dret, escriptura o paper amb què es justifica o demostra una cosa.

xli *pecho*: tribut que es pagava al rei, al senyor territorial o a qualsevol altra autoritat.

xlii *Constanza*: Constança de Sicília (1247-1302), reina consort d'Aragó (1276-1302) pel seu matrimoni amb Pere III d'Aragó i de Sicília (1282-1302). Mare d'Alfons III.

[xliiii] Número 10. En su ida a Alcoll en 1282, según Gerónimo Zurita en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro IV, capítulo XX, fojas 245-B y 246), donde refiere que el monarca dio a los patrones de los navíos y galeras unas cédulas selladas con su real sello, mandándoles tomar la via de Mahón y no abrirlas hasta que fuesen en su puerto, y que allí siguiesen la derrota que por ellas el rey les mandaba. Esta escuadra se hizo a la vela desde Tortosa en 3 de junio de dicho año según el mismo historiador, y se componía a lo menos de ciento y cinquenta buques entre grandes y medianos, como allí puede verse en el capítulo XVI, mas no detallaré las tropas de tierra que iban a su bordo porque no hace a mi asunto, pero lo cierto es que esta expedición dio mucho que sospechar y puso en gran cuidado así al papa Martino IV como al rey de Francia, Felipe el Atrevido, y a otros principes de la cristiandad, según se lee en los capítulos XIV, XVI y XIX del mencionado libro IV de dichos *Anales*, y en los *de Cataluña* de don Narciso Feliu de la Peña (libro XI, capítulo XVI, tomo II, páginas 77 y 78). Al opuesto de ello, nos dice Carbonell en su *Crónica* (páginas 83 y siguientes) que Pedro III de Aragón había juntado esta armada con el pretexto de conquistar a Menorca y sacarla del poder de los infieles, bien que después se publicó que iba a tomar Alcoll, que se componía únicamente de ciento treinta y seis velas, y que se reunió y [p. 48] partió de puerto Fangós. Por lo que mira a lo último, también lo asegura el antedicho don Narciso Feliu de la Peña en su mencionada obra (página 78). En estas circunstancias, los lectores podrán seguir lo que les parezca más fundado.

[xliv] Número 11. Véase la relación de Carbonell en su citada *Crónica* y lo que dice el doctor Binimelis (en el libro III, capítulo XLV de su *Historia de Mallorca*). A esto no se opone el refresco que el almojarife dio al ejército de

xliiii *Alcoll*: Col-lo, ciutat i port de la *wilāya* de Constantina, Algèria, situada a la costa occidental del golf de Stora. També anomenada *Alcoll* o *El-Qoll*. | *derrota*: en aeronàutica i marina, rumb o direcció que porten els vaixells o les aeronaus. | *Martino IV*: Martí IV (1210?-1285), papa de l'església catòlica (1281-1285). El 1282 va excomunicar Pere III d'Aragó després de l'esdeveniment de les Vespres Sicilianes (1282), en què el poble de l'illa es va alçar contra el rei de Sicília, Carles I d'Anjou, amb el suport del monarca català. Posteriorment, a causa d'aquests successos, el papa, juntament amb el rei Felip III de França, va declarar la croada contra la Corona d'Aragó (1283-1285). | *Felipe el Atrevido*: Felip III (1245-1285), rei de França (1270-1285). Es va enfrontar amb Pere III d'Aragó.

xliv *Zurita, libro IV*: Canella *et al.* (2003, ll. IV, cap. XX, p. 32). | *Extracto del pariatge*: Ramis (1815, p. 129). | *Desclot*: Bernat Desclot (XIII?-XIII?), cronista, autor de *Llibre del rei en Pere d'Aragó e dels seus antecessors passats* (1288), també conegut com *Història de Catalunya* o *Crònica de Bernat Desclot*.

Pedro III en la misma ocasión, según Zurita (en el indicado paraje de su libro IV), ni el regalo que desde Mahón envió el expresado jeque moro al propio soberano de varias piezas de oro y plata de mucho valor, como lo digo en mi nota 29 de mi *Extracto del pariatge* citando a Bernardo Desclot en su *Historia de Cataluña*. Porque el no hablar Zurita ni otros escritores de la circunstancia de flechar los moros la galera en que iba el rey, ni lo demás ya referido, no son pruebas en buena crítica de que aquello no sucediese, como que lo pudieron ignorar estos autores, y el callarlo no es contradecirlo. Añado a lo mismo que los regalos del almojarife fueron después de haber pedido perdón al rey de dicho insulto, según se desprende de Carbonell y Binimelis, y es regular que así lo hiciese para mas aquietarle.

[xlv] Número 12. Cuando el almojarife se presentó a Pedro III para el perdón que solicitaba, le acompañaron cuatro moros de los más principales de la isla, como fueron Abdilla, Alí, Mahomet y Binisicha, dueños respectivos de Torrelafuda, de Binisaida, de Alcaions y de Binitabini, que es Binifabini en el día, según mi modo de pensar. El jeque moro, habiendo conseguido lo que deseaba, procuró informarse sobre el destino de la armada y, habiéndolo sabido, despachó por la noche una atzaura al senyor de Alcoll, participándole lo que pasaba, la que llegó a la misma ciudad antes que aquella saliese de Mahón, donde se detuvo siete dias.

[xlvi] Pa[sados estos, habiendo marchado después, encontró a la atzaura a unas
[p. 49] sincuenta millas lejos de Menorca, regresando de Alcoll, y, siendo apresada por los aragoneses, se halló la carta responsiva del jeque berberisco, con que se descubrió la traición del almojarife. Esta perfidia fue tan sensible a Pedro III que juró vengarse conquistando a Menorca. Así se lee en la relación de

xlv *Abdilla, Alí, Mahomet y Binisicha*: els governants dels quatre districtes en què estava dividida l'illa de Menorca durant la dominació islàmica; és a dir Torrellafuda, Benissaida, Alscaions i Benifabin. | *Torrelafuda*: Torrellafuda, un dels quatre districtes en què estava dividida l'illa de Menorca durant l'època islàmica, que es corresponia aproximadament amb l'extrem oest de l'illa. La seu es trobava a l'est de l'actual Ciutadella. En època islàmica, s'anomenava Hasmaljudà. | *Binisaida*: Benissaida, un dels quatre districtes en què estava dividida l'illa de Menorca durant l'època islàmica, que es corresponia aproximadament amb l'extrem est de l'illa. La seu es trobava a l'actual Ciutadella. | *Alcaions*: Alscaions, un dels quatre districtes en què estava dividida l'illa de Menorca durant l'època islàmica, que es corresponia aproximadament amb la franja sud de l'illa. La seu es trobava a l'actual Alaior. | *Binitabini*: Benifabin, un dels quatre districtes en què estava dividida l'illa de Menorca durant l'època islàmica, que es corresponia aproximadament amb la franja nord de l'illa. La seu es trobava a l'actual Es Mercadal. | *atzaura*: antigament, barca sarraïna (DCVB). | *senyor de Alcoll*: el sultà de Tunis, Abu Ishak Ibrahim.
xlvi [Pere III] *encontró*.

Carbonell que cito tantas veces, y de lo mismo habla Zurita en sus *Anales* (tomo I, libro IV, capítulo XX, foja 246), Binimelis en dicha su *Historia* (libro III, capítulo XLV), Dameto en la suya (libro 3, § 4, páginas 378 y 379) y míster d’Hermilly en su citada obra (página 102 y 103).

[xlvi] Número 13. Pedro III, padre de nuestro Alonso, murió en Villafranca del Penedés, de Cataluña, a 10 de noviembre de 1285, según don Antonio de Capmany en sus indicadas *Memorias Historicas* (tomo II, página 94 del apéndice). En sus últimos años estuvo sumamente ocupado, así en su empresa en Sicilia como en la guerra contra Felipe el Atrevido, rey de Francia, que entró en Cataluña con un ejército de cien mil hombres, amenazando por otro lado sus costas y las de Mallorca y Valencia con una armada formidable. A pesar de ello, la victoria por mar y tierra quedó por el monarca de Aragón, como puede verse en los *Anales* de Zurita (tomo I, libro IV, desde el § o capítulo XXII del mismo libro) y en otros autores. Y es muy a creer que estos motivos tan poderosos y principales obligaron a Pedro III a suspender su resentimiento contra el almojarife de Menorca, dejando para otra ocasión el conquistarla y plantar en ella la religión cristiana.

[xlviii] Número 14. La relación de Carbonell lo dice espresamente y aun añade que nuestro Alonso ya tenía veinte y un año, bien que otros escritores [p. 50] quieren que al tiempo de morir su padre se hallaba en Mallorca. Y | uno de ellos es el antedicho Capmany, en el tomo II de sus referidas *Memorias* (página 94 del apéndice), y sin él sostiene lo propio míster d’Hermilly en su citada *Historia* (parte I, página 113). En contra de ello, tenemos a Zurita en sus *Anales* (tomo I, libro IV, capítulo LXXIII, *in fine* foja 300-B), donde nos

xlvi *empresa en Sicilia*: conquesta del Regne de Sicília (1282-1289). Pere III es va enfrontar a Carles I d’Anjou, després que aquest envaïra l’illa, de la qual era hereva la dona del monarca català, Constança de Sicília. L’aspirant angeví comptava amb el suport de la monarquia francesa (Felip III) i el papat (Martí IV), que van declarar la croada contra la Corona d’Aragó. | *guerra*: croada contra la Corona d’Aragó (1283-1285), en què les tropes franceses van envair el nord de Catalunya. Finalment, van ser repel·lides per l’exèrcit català, i es van haver de retirar a Perpinyà, on va morir Felip III a causa de les onades de pesta i disenteria que sofrien les seues tropes.

xlviii *in fine*: al final de. | *lo que refiere el poema* [la conquesta de Menorca]. | *Jaime II*: Jaume II de Mallorca (1243-1311), fill de Jaume I i Violant d’Hongria, i germà de Pere III. A la mort del seu pare va heretar el Regne de Mallorca. Tanmateix, durant la croada contra la Corona d’Aragó, es va posicionar juntament amb Felip III de França i el papa Martí IV, a causa de les desavinences amb el seu germà. Per aquest motiu, en acabar la croada, Pere III el va desposseir de les Balears. La confiscació va estar encapçalada pel seu nebot, Alfons III.

asegura que «arribó el príncipe —habla del mismo Alonso— en la playa de Barcelona en el mes de noviembre, antes del fallecimiento del rey», y puede que entonces este le llamase y le encargase lo que refiere el poema. Es verdad que Zurita nada dice de ello quizá por olvido o por ignorarlo. Puede también que esto sucediese cuando Pedro III le confió el mando de la armada para la toma de Mallorca sobre Jaime II, rey de esta última, lo que aconteció en 1285 según mister d’Hermilly en su expresada *Historia* (página 112), que fue como un año antes de la muerte del mismo rey don Pedro. De todos modos, la autoridad de Carbonell es más que bastante a mi favor, especialmente en un poema.

[xlx] Número 15. De la mencionada relación de Carbonell se deduce que Alonso III empezó a formar su expedición en 1286, y lo propio se infiere de otros escritores, y en especial de Zurita en sus *Anales de Aragón* (libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 310).

[l] Número 16. Las asistencias ofrecidas al rey don Pedro III de Aragón, en 1282, para la conquista de Menorca, que no llegó a ejecutar, fueron las siguientes:

- El conde de Ampurias: cincuenta caballos, cien ballesteros y docientos soldados ordinarios.
- El vizconde de Cardona: cincuenta caballos y cien infantes, docientas anegas de cebada y ciento de trigo.
- El conde de Prades: treientos hombres con escudos, cien ballesteros y cien anegas de trigo.

l conde de Ampurias: Ponç V d’Empúries (?-1313), comte d’Empúries (1277-1313). | *vizconde de Cardona*: Ramón Folc VI de Cardona (1259-1320), vescomte de Cardona (1276-1320). | *conde de Prades*: segurament es tracte d’un error de Ramis, que possiblement prové de les fonts que usa, ja que el comtat de Prades no va ser creat fins al 1324, quan Jaume II d’Aragó el va atorgar al seu fill menut Ramón Berenguer I d’Empúries (1308-1366). Aquest va ser comte de Prades del 1324 al 1341, any en què va canviar el comtat amb el seu germà Pere d’Aragó i d’Anjou, a canvi del comtat d’Empúries (1341-1364). Tal vegada, les tropes mencionades podrien ser aportades per la baronia d’Entença, que aleshores administrava molts dels territoris que després van formar part del comtat de Prades. En el moment de la conquesta, el baró d’Entença era Berenguer V d’Entença (?-1294/1300). | *conde de Urgel*: Ermengol X d’Urgell (1260-1314), comte d’Urgell (1267-1314). | *vizconde de Rocabertí*: Jofre III de Rocabertí (?-1282), comte de Rocabertí (1250-1282). | *arxobispo de Tarragona*: Bernat d’Olivella (?-1287), arquebisbe de Tarragona (1272-1287). | *obispo de Tortosa*: Arnau de Jardí (1233?-1306), bisbe de Tortosa (1272-1306). | *obispo de Urgel*: Pere d’Urtx (?-1293), bisbe d’Urgell (1269-1293). | *obispo de Lérida*: Guillem de Montcada (?-1282), bisbe de Lleida (1257-1278). | obispo de Zaragoza: Fortún de Bergua, bisbe de Saragossa (1282-1289).

- El conde de Urgel: quinientos infantes, docientas anegas de trigo y docientas de cebada.
- [p. 51]
- El vizconde de Rocabertí: docientos caballos gobernados por su persona.
 - El arzobispo y ciudad de Tarragona: diez galeras guarnecidas.
 - La ciudad de Barcelona: quinze galeras con su gente.
 - El obispo y ciudad de Tortosa: cinco galeras, cuatro barcas armadas y todas con presidio, cien ballesteros y docientos escuderos.
 - El obispo de Urgel: ciento y cincuenta ballesteros y trecientas anegas de trigo.
 - El obispo y ciudad de Lérida: mil hombres.
 - La ciudad y cabildo de Mallorca: diez galeras, cinco naves y docientos sesenta hombres de desembarco.
 - El obispo y ciudad de Zaragoza: veinte y cinco caballos, trecientos infantes y quinientos florines de oro.
 - Las demás ciudades, villas y particulares de Cataluña ofrecieron diferentes socorros que fuera largo el referir.

[li] Todo esto es sacado del libro XII (capítulo I, página 107), de dichos *Anales de Cataluña* de don Narciso Feliu de la Peña y se conforma con lo que nos dice la referida relación de Carbonell, añadiendo el primero, en el mencionado paraje que, como estos ofrecimientos habían sido para la conquista de Menorca, quiso revalidarlos por esta causa el rey don Alonso III; y así sucedió, según el mismo autor.

[lii] Número 17. La armada constaba de ciento veinte y dos velas, y así lo aseguran la relación de Carbonell y el expresado don Narciso Feliu de la Peña (*ibidem*). El almirante se llamaba Galcerán de Anglesola, como se ve de míster d'Hermilly en su citada *Historia del Reino de Mallorca* (parte I, página 120). Y para la misma empresa pidió Alonso III cuarenta galeras

lii *Jaime de Sicilia*: Jaume II d'Aragó (1267-1327), germà menut d'Alfons III. Va heretar de sa mare, Constança II de Sicília, el regnat de Sicília (1285-1296). A la mort d'Alfons III sense descendència, va esdevenir també el nou rei de la Corona d'Aragó (1291-1327). | *Muntaner*: Ramón Muntaner (1265-1336), cronista, funcionari i soldat, autor de la seua *Crònica* (1325-1328), en què descriu els fets que van tenir lloc entre l'engendrament de Jaume I (1207) i la coronació d'Alfons IV d'Aragó (1328). | *aquellas*: les quaranta galeres de Jaume II d'Aragó.

[p. 52] bien armadas | a su hermano el rey don Jaime de Sicilia, según el propio historiador (página 115), en lo que concuerda con el doctor Dameto y con Muntaner. Y no hay duda conforme a estos escritores en que aquellas hicieron parte de la escuadra.

[liii] Número 18. El mismo Carbonell relaciona el número de que se componía el ejército de Alonso III cuando emprendió esta conquista, y lo propio el doctor Binimelis en su *Historia de Mallorca* (libro III, capítulo XLV), diciéndonos que constaba de veinte mil hombres a pie y setecientos de a caballo. Míster d'Hermilly (*ibidem*, página 115), citando a Ramón Muntaner, dice, no obstante, que el mismo ejército consistía en quinientos caballos y treinta mil infantes. En una tal diversidad, podrán adoptar los lectores la opinión que más les agrade.

[liv] Número 19. Así lo dice en términos expresos la relación de Carbonell, y en lo mismo se afirma el señor Feliu en su citada obra (tomo II, libro XII, capítulo I, página 107). Con todo, Zurita, en sus *Anales* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 300-B), refiere que esta expedición partió de Salou, y lo propio sienten míster d'Hermilly en su *Historia de Mallorca* (parte I, página 115). En este conflicto de opiniones, lo mejor es dejarlo a la decisión de los lectores, pues me basta para ir fundado en lo que digo en mi poema el que así lo sostengan la relación de Carbonell y el referido de la Peña.

[lv] Número 20. Los citados autores y los demás que he visto concuerdan todos en el particular, y aun algunos añaden haber llegado allí la escuadra el 2 de diciembre; así, Zurita en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 310-B) y, con él, Dameto, Binimelis, míster d'Hermilly y otros historiadores.

[lvi] Número 21. Aunque nada nos dice la relación de Carbonell tocante a los jefes que mandaban el ejército del rey Alonso en esta empresa, los nombra

lv los citados autores: els autors de la nota històrica 19; és a dir, Carbonell, Feliu de la Peña, Zurita i d'Hermilly. | allí: a Mallorca.

[p. 53] Zurita en sus *Anales* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, foja | 310-B), refiriéndonos que don Pedro Cornel era el general en jefe y, bajo sus órdenes, Garci Garcés de Arazuri y Acart de Mur. El primero de estos era aragonés y el otro, catalán, según el mismo autor. Véase también a Dameto en su *Historia de Mallorca* (libro 3, § 4, página 411).

[lvii] Número 22. El único de los historiadores que tratan de esta expedición donde he visto expresarse el día en que la armada partió del continente es el doctor Juan Binimelis en su *Historia de Mallorca* (libro III, capítulo XLV), donde dice que fue el 22 de noviembre, lo que parece muy probable, pues sabemos, por los autores citados al número 20, que llegó a Mallorca el 2 de diciembre. Consta, además, por Muntaner, citado por míster d'Hermilly en la parte I (página 115) de su enunciada *Historia*, que en el mismo mes de noviembre se embarcó la tropa y los caballos.

[lviii] Número 23. La relación de Carbonell dice que la armada permaneció en Mallorca no más que siete días; *ibidem*: «arribaren en la isla de Mallorca, aont estec VII dies». Pero el doctor Dameto, en su *Historia* del mismo reino (libro 3, § 4, página 412), citando a Muntaner, asegura que se detuvo allí hasta las fiestas de Navidad, y aun refiere un caso prodigioso acaecido en Portopí durante estas últimas. Lo propio opinan, en cuanto al tiempo de dicha detención, Zurita en sus *Anales* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 310-B) y míster d'Hermilly en su indicada obra (parte I, página 116). Yo me inclino a lo mismo, no solo por decirlo tan acreditados escritores, sino también porque, según Dameto y el referido Muntaner, fue tan terrible la aspereza y rigor de aquel invierno que, aun estando la escuadra en

lviii *isla: illa* (DCVB). | *aont*: on (DCVB). | *estec*: estigué (DCVB). | *caso prodigioso*: en Alemany *et al.* (1841, pp. 514-516) es narra el succés miraculós d'un almogàver que, la nit de Nadal, incompleix el dejú menjant carn de moltó. Aleshores se li apareix la figura d'un home gegant que li llança un grapat de cendra a la cara i el deixa cec i mig mort. Els companys de l'almogàver l'acomoden en un llit i, a partir de mitjanit, aquest comença a demanar a crits un retor. Confessa el pecat i demana perdó. El matí següent, el dia de Nadal, les autoritats el porten a la catedral de Santa Maria de Mallorca, on l'exhibeixen. L'afectat, dèbil i sense vista, plora i demana que tothom rese per ell. Es perllonguen les pregàries fins al dia de l'Epifania (el sis de gener). Aquest dia, els assistents a l'església imploren a la verge Maria i, després d'una salve, l'almogàver comença a cridar i a saccar-se, fins al punt de desllorigar les seues articulacions. Sis sacerdots intercedeixen per a subjectar-lo. L'afectat crida de nou i, quan acaba, el seu cos es relaxa, els ossos i músculs tornen al seu lloc i recupera la vista. Davant del miracle, els ciutadans donen les gràcies a la verge. | *Portopí*: barri de Palma de Mallorca, localitzat al sector meridional del port.

Mallorca, cayeron las puntas de los dedos a muchos remeros, lo que es natural que obligase al monarca a dilatar su marcha, esperando a que abonanzase el tiempo y se mitigase el excesivo frío.

[p. 54]

[lix] Número 24. Es en conformidad a la relacion de Carbonell. *Ibidem*: «com hagués navegat y fos ab son hostol sobre lo cap apellat d'Artuig». Al contrario de esto, nos dice Dameto que, apenas la armada se había hecho a la vela, cuando la sobrevino el temporal de que voy a tratar (*ibidem*, libro 3, § 4, página 413). Lo mismo sienten otros escritores, mas sin embargo, me atengo a Carbonell por parecerme que, siendo norte el viento, los buques del comboy no habrían podido ir a Cabrera, a Portocolom, ni a Portopetro si apenas la escuadra se había hecho a la vela de la bahía de Palma, donde estaba anclada antes de su salida. En cuanto al cap d'Artuig, es uno de los principales cabos de Menorca y está situado en el partido de Ciudadela, con dirección al occidente. En el día se le nombra, asimismo, «el cap Negre».

[lx] Número 25. También lo dice Carbonell; *ibidem*: «se levà la tramuntana tan fort e tan terrible que tot lo dit hostol se despargí, e cascun hacà venir la sua via per restaurar-se». Los otros autores no detallan la especie de viento que movió la tormenta, y, de consiguiente, no siendo contrarios a lo que refiere Carbonell, hay mucho mayor fundamento para darle crédito.

[lxi] Número 26. Carbonell (*ibidem*) y don Narciso Feliu de la Peña en sus *Anales de Cataluña* (libro XII, capítulo I, página 107).

[lxii] Número 27. Carbonell, allí mismo, y, con él, el señor Feliu en los citados tomo y página de sus *Anales*. Los demás escritores solo dicen en el particular que la escuadra fue acometida de una gran tormenta, que en parte la echó sobre las costas de Mallorca, y parte, con la real, llegó a Mahón.

lix *hostol*: estol, conjunt de naus (DCVB). | *Cabrera*: illa, la més gran de l'arxipèlag de Cabrera, situada al sud de Mallorca. | *Portocolom*: poble i port tradicional de Felanitx (Mallorca), establert, principalment, al llarg de la ribera occidental del gran port natural de Portocolom, el més gran i abrigat de la costa occidental de l'illa.

- [lxiii] Número 28. Esto es conforme a la relación de Carbonell, *ibidem*: «e alguns arribaren a Portopetro». Lo propio dice, en sus *Anales de Cataluña*, Feliu (tomo II, libro XII, capítulo I, página 107).
- [p. 55]
- [lxiv] Número 29. Según los escritores del número anterior, algunos buques de la armada fueron a parar a Puertocolom.
- [lxv] Número 30. En cuanto a esto, hay contrariedad entre los autores. La relación de Carbonell dice así: «e lo senyor rei, ab deu galeres mig negades, arribà al port de Maó», al paso que Ramón Muntaner asegura en su *Crónica* que eran veinte. Yo confío que los juiciosos no dejarán de conocer que tengo bastante fundamento para la opinión que sigo en mi poema, en tanto más que el doctor Dameto y míster d’Hermilly no se declaran por ninguno de dichos escritores, aunque se hacen cargo de lo que dicen sobre el mismo punto. Véase a Dameto en su *Historia* (libro 3, § 4, página 414) y al otro, en su citada obra (parte I, página 116).
- [lxvi] Número 31. Es la que se llama desde entonces la «illa del Rei» en nuestro vulgar, según se infiere de la relación de Carbonell, *ibidem*: «per la qual cosa lo senyor rei li convenc pendre terra en una illa qui es al mig del dit port, la qual vui en dia es apellada *la del Rei*». Dameto y Hermilly, en los parajes ya indicados, aunque expresan que el monarca a su arribo al puerto se acogió a una isla que dentro del mismo había, con todo, no la nombran; pero Muntaner, en dicho capítulo de su *Crónica*, asegura que se decía la *illa dels Conills*. Y como este autor se halló en la conquista de Alonso III, puede que la llamase por el nombre antiguo que tendría por ser abundante de conejos, o porque aun entonces habría allí muchos. Como quiera que sea, la isleta de que trato se ha llamado siempre la *isla del Rey* desde la venida de aquel soberano, según la tradición de Menorca, lo que confirma mucho lo que nos dice Carbonell.

lxvi *convenc*: convingué. | *el dit port*: el port de Maó. | *vui*: avui (DCVB). | *este autor se halló*: Ramón Muntaner va participar en la conquesta de Menorca. Segons sembla, el van acollir els seus cosins Joan, Pere i Jaume Muntaner, fills d'un oncle seu que havia participat en la colonització de l'illa després de la conquesta de Mallorca.

[lxvii] La demasiada concisión de los cronistas de aquellos tiempos no me ha
dejado averiguar el día en que la armada de Alonso III salió de Mallorca
[p. 56] para esta isla, ni menos el en que este monarca llegó a Mahón. | Sin
embargo, por el caso tan prodigioso del almogávar del ejército de Alonso III
que refiere el doctor Dameto (*ibidem*, página 414 y 415) y de que asimismo
habla Muntaner, hay algún motivo para presumir que el mencionado
soberano no partiría de Mallorca sino del siete al ocho del mes de enero de
1287, o sea de 1286, según el estilo de entonces de que hablo en la nota
primera de mi *Extracto del pariatge*, pues el almogávar no quedó curado
sino en la fiesta de la Epifanía del mismo año.

[lxviii] En cuanto al día en que llegó a Mahón el rey don Alonso, si nos
arreglásemos a la relación de Carbonell, en que se asevera que el mismo
estuvo doce días en la citada isleta aguardando a los suyos y lo combinamos
con el dato tan cierto de que se dieron las batallas el 17 del enunciado enero,
tendríamos que su arribo a este puerto había de ser, a mas tardar, el cinco
del antedicho mes. Esto, con todo, no es posible, a menos que digamos que
Alonso III salió de Mallorca antes de la curación de aquel soldado porque,
de lo contrario, no nos queda tiempo suficiente desde aquella fiesta para los
doce días que estuvo el monarca en dicha isleta, aguardando a los suyos
hasta llegar al 17 del enunciado enero, en que se hizo el desembarco y se
ganaron las batallas de que trato según el propio Carbonell. Quizá, en la
relación en que este se funda, se equivocó el número de los días de la
demora del soberano en la expresada isleta, poniendo doce en lugar de ocho.
Y, en realidad, Ramón Muntaner solo pone lo último en el capítulo CLXXII
de su citada *Crónica*, lo que es más conforme con el haber salido de Palma

lxvii *el [dia] en que | 1287, o sea de 1286*: Ramis (1815a, p. 21) fa veure que algunes de les dates que apareixen en les obres que ell cita poden ser inexactes. El problema seria conseqüència de la coexistència de dos sistemes de numeració dels anys. Així, el sistema *ab incarnatione Domini*, començava a comptar un any nou a partir del dia de l'encarnació de Crist, el dia de la fecundació de la verge Maria, és a dir, el 25 de març. Per altra banda, el sistema *a nativitate* considerava un any nou a partir del dia del naixement de Crist (el 25 de desembre). Tot i que el sistema *ab incarnatione Domini* era l'oficial, ambdós van conviure fins a la meitat del segle XIV. Aleshores, el 1350, Pere IV d'Aragó va prohibir el sistema *ab incarnatione Domini* per tal d'evitar confusions i reforçar la commemoració del naixement de Crist. Per aquest motiu, en la documentació anterior al segle XIV, les referències als mesos compresos entre desembre i març (com és el cas de la conquesta de Menorca, que va tenir lloc el gener) poden donar lloc a confusions si no se sap quin sistema de numeració dels anys emprava la font.

lxviii *aquella festa*: el dia de l'Epifania (sis de gener).

el rey don Alonso después de la mencionada fiesta y de la curación del almogávar de su ejército.

[lxix] En contra de esto, nos dice don Narciso Feliu de la Peña (*ibidem*, tomo II, libro XII, capítulo I, página 109) que el almogávar de quien hablo quedó curado el día primero del antedicho mes. Y, como según el doctor Dameto [p. 57] en el referido pa[saje], la compañía de aquel soldado se hallaba en Mallorca cuando su dolencia, y no es a creer que Alonso III dejase de embarcarla en su salida de allí para esta conquista. Resulta de esto, a mi entender, que el monarca no partiría hasta el dos o tres del mes ya expresado, y que pudo llegar a esta isla el cuatro o cinco de *idem*. Esto, no obstante, en una tal oposición de pareceres, aunque al de Muntaner lo tengo por más verisímil combinándolo con lo relacionado, no quiero, con todo, prevenir la opinión de los que lo lean.

[lxx] Número 32. Carbonell no dice a cuánto montaba el ejército del almojarife cuando vino a conquistar Menorca el rey don Alonso III, pero ya lo [p. 58] expresan otros escritores, bien que con bastante variedad. Según Muntaner, en el mencionado capítulo de su *Crónica*, las tropas de aquel jeque moro consistían en quinientos caballos y cuarenta mil infantes, con cuyo último se conforman Binimelis (en el capítulo XLV, libro III, de su *Historia*), y Dameto (en la suya, *ibidem*, página 414), aunque este no habla de caballería, por más que cita a Muntaner. Míster d'Hermilly quiere que fuese el mismo número de infantes que pone el cronista, pero añade que sus caballos llegaban a mil quinientos (*ibidem*, página 116) y, en cuanto a esto, el mismo Carbonell asegura que los reyes de Berbería que allí nombra le habían enviado nuevecientos hombres de a caballo. Esta grande diversidad me impide el fijar mi opinión y, así, solo diré que el ejército de los moros era, sin duda, muy crecido en dicha ocasión, pues según el propio Carbonell, *ibidem*: «E, entrant per lo dit port», —habla del arribo del rey don Alonso con una porción de sus galeras—, «veren de part de tramuntana multitut de moros que paria cobrissen la terra». No solo hay esto, sino que el citado

lxix *el día primero del antedicho mes*: el día u de gener, i no el sis, com diuen les altres fonts. | *idem*: el mateix, el mes de gener.

lxx *el mencionado capítulo*: el capítol CLXXII. | *el cronista*: Muntaner. | *garnir*: guarnir (DCVB). | *lagost*: llagost, insecte de la família dels acrídids (DCVB).

Carbonell, hablando de los doce días que el rey se detuvo en dicha isleta aguardando su armada, dice: «dins lo qual dit | temps, lo dit almoxerif ha garnit tot lo dit port de cascuna part de moltes gens infeeles, qui parien fossen lagosts anant sobre la terra molt ordenadement».

[lxxi] Número 33. Según la relación de Carbonell, el almojarife pidió socorro a los reyes de Bona, de Bugia, de Lirimsé y de Constantina. El doctor Dameto no se explica en el particular, contentándose con decir que al jeque moro le habían venido socorros de Berbería, y Muntaner no dice más sobre el propio asunto, sino que los moros menorquines eran buenos guerreros y que el almojarife tenía turcos a sueldo (*ibidem*, capítulo CLXXII de su *Crónica*) porque, aunque expresa de que el último tenía quinientos caballos, no dice de dónde le venían. Con todo, no faltan otros escritores que nombran, al efecto, cuatro reyes del África que son los referidos, a excepción del de Lirimsé, en cuyo lugar ponen al rey de Tremecén. Así consta en los *Anales de Cataluña* de don Narciso Feliu de la Peña (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108) y en mister d’Hermilly, en su *Historia de Mallorca* (parte I, página 116), y yo me inclino a ello por no haber visto mencionado en autor alguno el reino que pone Carbonell.

[lxxii] Número 34. En esto van conformes así la relación de Carbonell como mister d’Hermilly, en dicha su obra (página 116), don Narciso Feliu de la Peña en el referido paraje (página 108) y el doctor Binimelis en su *Historia de Mallorca* (libro III, capítulo XLV), conviniendo todos en que el socorro de los reyes de Berbería consistió en novecientos hombres de a caballo y cinco mil infantes. Dameto nada más nos dice en el particular, sino que en el ejército del almojarife había quinientos de a caballo, parte naturales y parte de los turcos, y otros moros que de Berbería habían venido a socorrerle (*ibidem*, página 414).

lxxi *Bona*: Annaba, capital de la *wilāya* d’Annaba, Algèria. | *Bugia*: ciutat de la *wilāya* homònima, a Algèria, vora el golf de Bugia. | *Lirimsé*: Ramis és incapaç de localitzar aquesta regió. El problema sembla haver estat causat per un error de comprensió de Ramis mateix, que va entendre *Lirimsé* quan el text diu clarament *Tirimsé* (Montobbio, 1997, p. 35), nom antic amb què es coneixia la ciutat algeriana de Tilimsen. | *Constantina*: capital de la *wilāya* homònima, Algèria.

lxxii *esto*: el fet que els reis africans van donar auxili a l’almoxerif. | *naturales*: de Menorca.

[lxxiii] Número 35. De este suceso, que parece maravilloso, habla extensamente
[p. 59] la relación de Carbonell. El doctor | Binimelis y don Narciso Feliu de la
Peña, aquel en su *Historia de Mallorca* (libro III, capítulo XLV) y el último
en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108) lo
refieren también, y con ellos el doctor Dameto (*ibidem*, página 414), aunque
este no habla con la positividad que los otros. Lo cierto es que en la isla de
este puerto, nombrada la *illa del Rei*, donde hay el hospital militar, existe un
manantial de agua viva llamado *sa font del rei Amfós* y, por tradición
immemorial de los isleños, se cree la misma de que hablan los citados
escritores.

[lxxiv] Número 36. Carbonell no se explica tocante a este punto, pero Muntaner
refiere en su *Crónica* (capítulo CLXXII) que, cuando se hizo el desembarco,
no tenía el rey don Alonso más que cuatrocientos caballos y una porción de
almogávares. Y del mismo sentir es el doctor Dameto en su antedicha
Historia (*ibidem*, página 414), y esto me basta para creer que todo el
comboy aun no había llegado. Véase la nota número 18 de este canto.

[lxxv] Número 37. En la relación de Carbonell se halla la arenga que Alonso III
dirigió a su ejército cuando les propuso el desembarco y la respuesta que por
todos le hizo Nuño Sanz, conformándose con la propuesta del monarca y
conviniendo en que debía ejecutarse a la parte de la tramontana o norte «per
ço com és plana e podien exir millor que de la part del migjorn, qui tota és
pena». Estas son sus mismas palabras, añadiendo a ellas: «per la qual cosa,
lo dit senyor feu metre tot son hostoll encems e, ésser tots armats en lo nom
de Déu, prengueren terra a la part de tramuntana, qui es Datricampos». Yo
no he podido averiguar lo que quiere decir la palabra última ni el paraje a
que alude, pero, en vista de lo demás, me parece que el desembarco se haría
en las inmediaciones del fuerte Felipet o a no mucha distancia de allí,

lxxiii *este suceso*: l'aparició d'una font a l'illa del Rei. | *positiv*: paraula no recollida ni en el DRAE ni en *Autoridades*. Pel context i per la descripció que es fa de l'esdeveniment en Alemany *et al.* (1841, p. 516), sembla que Ramis pretenia dir "profusió" o "detall", ja que Dameto únicament li dedica unes poques línies: «Entretanto, como tuviesen falta de agua, dicen que milagrosamente manó una fuente de agua viva, en un lugar en que el mismo rey había, con un azadón, dado un golpe». | *hospital militar*: el 1722, sota govern britànic, es va fundar a l'illa un hospital militar. El centre es va reformar durant els anys 1771 i 1776. Per aquest motiu, l'illa era coneguda entre els anglesos com *Bloody island* i, entre els menorquins, com *illa de s'Hospital*.

[p. 60] donde, efectivamente, el terreno es el mas bajo y llano de aquellos contornos, y no está muy lejos del sitio donde estuvo después, la alquería llamada *san Jorge*, en cuya altura se dio la segunda batalla, como se verá mas adelante.

[lxxvi] Ramón Muntaner, en su *Crónica* (capítulo CLXXII, fojas CXXXVII y CXXXVIII), lejos de convenir en que el desembarco se hizo a gusto de todos, dice que, como el monarca no tenía más tropas que las que expreso en la nota número 36, que por esto, así el almirante como los demás, pidieron al rey que suspendiese el desembarco hasta el arribo del resto de su ejército, pero que él no lo quiso. Antes, con la gente que tenía, se fue al paraje donde el almojarife se hallaba y allí se trabó la batalla, lo que supone el desembarco de los nuestros en el mismo lugar, sin dar seña ninguna de su situación más que indicando, al parecer, que el sitio era bajo. Yo comprendo que lo que movería al soberano a desembarcar sin esperar el resto de su ejército sería el que, según el mismo cronista, el almojarife, con sus tropas, fue hasta la popa de las galeras, lo que Alonso miraría, sin duda, como un insulto que le hacía el jeque moro. En vista de todo esto, no creo puedan negarme los hombres juiciosos que procedo con fundamento siguiendo a Carbonell. Véase lo que digo a lo último de las notas 10 y 18 de este canto, y en otras partes de esta obra.

[lxxvii] Número 38. Así resulta de la relación de Carbonell y, especialmente, de lo que digo al principio de la nota anterior, sacándolo de allí.

lxxv *Nuño Sanz*: Nunó I de Rosselló-Cerdanya (1190?-1241/1242), comte de Rosselló i Cerdanya (1212-1241/1242). | *ço*: això (DCVB). | *pena*: penya. | *Datricampos*: Ramis es incapaç de localitzar el territori Datricampos, que és on suposadament van desembarcar les tropes d'Alfons III. Segons sembla, la confusió va ser causada per un error de comprensió de Ramis. I és que, el seu germà, Ramis (1826, pp. 51-52), inclou una nota on especifica que el vertader nom era *de Tricampos*. Segons ell, «el autor no había podido averiguar lo que quería decir esta palabra, ni el paraje a que aludía. Con todo es indudable que bajo esta denominación se comprendía una cierta porción de terreno situada en el norte». Tot seguit, Antoni Ramis delimita aproximadament el territori de Tricampos a partir de dades històriques. | *fuerte Felipet*: castell de Sant Felip, antic castell del municipi des Castell, damunt la punta de Sant Carles, al sud de la bocana del port de Maó, la qual protegia. | *donde estuvo* [el rei Alfons III]. | *san Jorge*: per la disposició geogràfica, sembla que es parla de la cala de sant Jordi, una cala del port de Maó, entre els promontoris des Llatzeret i de la Mola. | *en vista de todo esto*: En les tres notes referides (10, 18 i 37), Ramis exposa les divergències entre diversos autors pel que fa a un mateix fet. En aquests casos, el menorquí opta per creure la versió que considera més acurada (que la majoria de vegades és la de Carbonell) sense altre argument, però deixa la porta oberta perquè cada lector cregui la versió que més adequada li sembli.

[lxxviii] Número 39. Consta de lo que refiere Carbonell antes de tratar de la tercera batalla, y no he visto historiador alguno que lo contradiga. Esto, además, se hace muy verisímil si consideramos el valor tan grande que manifestó Alonso II en dicha ocasión, que fue tal, según nos dice Muntaner en el citado capítulo de su *Crónica*, que todas sus armas rompió, a [p. 61] excepción de su maza, manejándola con tal destreza y valentía que | nadie le podría parar delante.

[lxxix] Número 40. Hablando Carbonell de la última enfermedad de Pedro III, padre del rey Alonso, dice estas palabras: «E, veent que ell se apropincava a la mort, a que no podia escapar de la dita malaltia, feu-se venir davant son fill Namfós, qui era d'edat de XXI any, primogènit seu». Si pues el conquistador de Menorca no tenía más años que los expresados al tiempo de morir su padre, lo que sucedió en 1285 como queda visto, es consiguiente el que no tuviese sino unos veinte y tres al tiempo de tomar la isla, que fue en 1287 según los autores de mas fama y crédito. Así que, con mucho motivo, se puede dar a este monarca el epíteto de «joven guerrero» en la batalla de que hablo.

[lxxx] Número 41. Muntaner (en el capítulo CLXX, fojas CXXXVI de su *Crónica*) señala dos causas en el rey don Alonso para la conquista de Menorca, fundando la primera en que más convenía entregarla poblada de cristianos a su tío rey de Mallorca, es decir, a Jaime II, que el dejar en ella a los moros. Este motivo lo gradúo de improbable, pues habiendo el monarca quitado aquel reino a dicho su tío por orden de Pedro III, su padre, a lo último de la vida de este, como consta por las historias, no es natural el presumir que, poco después de lo mismo, pensase en entregarle Menorca, siempre y cuando la conquistase. Además que esto habría sido verter la sangre de los suyos en provecho de otro, era asimismo consiguiente que si Alonso III entregaba esta isla a su tío, lo hiciese también con Mallorca, que

lxxviii *el citado capítulo*: el capítol CLXXII.

lxxix *veent*: veient (DCVB). | *apropincar*: aproximar (DCVB). | *Namfós*: Alfons, format per la contracció del nom *Anfós* i de l'article en (DCVB).

lxxx Certament, Alfons III mai va tornar el Regne de Mallorca al seu oncle Alfons II de Mallorca. Tanmateix, aquest el va recuperar a través de la Pau d'Agnani (1295), firmada pel germà d'Alfons III, Jaume II d'Aragó.

era la parte más principal de que le había despojado. Y yo no creeré sin pruebas muy fuertes, que hasta aquí no veo, que el conquistador de la isla haya jamás pensado de un modo semejante. Al contrario de ello, es muy cierto y constante que nunca restituyó Mallorca al citado su tío.

[p. 62]

[lxxxix] El segundo motivo que alega Muntaner para lo referido me parece ser más fundado; *ibidem*: «E axí mateix, lo senyor rei pensà que ell vengaria lo senyor rei son pare de la traïció que li havia feita» —a saber, el almojarife—, «com feu saber en Barbaria que el senyor rei hi anava». Convengo y creo efectivamente haber sido esta una de las causas que impelieron al conquistador de Menorca a echar de ella al almojarife y a los suyos, pero no confesaré jamás que fuese la única ni la principal de este suceso. Oigamos en el particular lo que nos dice Carbonell en su relación al enterarnos de las palabras de Pedro III a su hijo Alonso: «Amat e cordial fill meu, bé crec saps la injúria que l'almoixerif de Menorca me ha feta com anava a Alcoll per la qual cosa jo jurí e votí que iria conquistar aquella. E, segons veus, Déus no és plasant, ans me vol apellar al seu regne, perquè dic e man que, en continent que jo sia passat d'aquesta vida, tu hi vulles anar e la vulles conquistar en manera que d'aquí avant lo nom de Jesucrist hi sia loat e beneït».

[lxxxix] Así Carbonell en dicho pasaje y aun en otros de su relación, hablando nuestro conquistador con los barones y demás de su ejército, les pone a la vista que su fin e intento de echar a los moros de Menorca era para limpiarla del mahometismo y plantar en ella la fe cristiana, objeto tan propio y tan digno de la piedad y religiosidad de Alonso III como lo comprueban las historias. Fundado en ello, me persuado que, aunque la traición del almojarife al padre del mismo soberano fue una de las justas causas que le impelieron a esta conquista, con todo, la más poderosa y principal en su piadoso corazón fue el establecer en la isla la religión de Jesucristo.

[lxxxix] Zurita, en sus *Anales de Aragón* (libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 310-B), pone por una de las causas de esta conquista el que «poco antes, se tuvo [p. 63] aviso que se quería recoger en los puertos de aquella isla la armada |

lxxxix *axí*: així (DCVB). | *feita*: feta (DCVB). | *Déus*: Déu (DCVB). | *en continent*: tot seguit (DCVB).
lxxxix *al servicio del rey*: d'Alfons III.

francesa y gente de guerra del condado de Rosellón para la empresa de Mallorca y de las costas de Cataluña». A esto añade que «pareció ser de tanto inconveniente y que importaba tanto al servicio del rey apoderarse y asegurarse de aquella isla, que determinó en lo mas áspero del invierno pasar a ella en persona y no lo diferir para la primavera». El doctor Dameto en su *Historia de Mallorca* (libro 3, § 4, página 411) habla de lo mismo, tratándolo de «rumor falso o verdadero», lo que hace ver que no se afirma en ello; y lo propio en su sustancia dice míster d’Hermilly en su *Historia* (página 115).

[lxxxiv] Sea lo que fuere de ello, yo no negaré que esto no pudiese acelerar, siempre que fuese cierto, la expedición de Alonso III. Mas, como esta ya estaba proyectada y resuelta desde años como queda visto, nunca asentiré a que motivase la toma de Menorca. Además, Hermilly asegura en dicho paraje que el rey don Alonso, por mediación de Eduardo I de Inglaterra, había hecho tregua por un año en el mes de julio anterior con los reyes de Francia y Mallorca. Y, así, no podía sospecharse que la armada del primero de estos viniese a invernar ni apoderarse de Menorca, que, como tributaria de la Corona de Aragón, debía comprenderse en la tregua después que el rey Alonso hubo conquistado a Mallorca.

[lxxxv] Número 42. «Desembarcando el rey con parte de la armada, envistieron los moros con aliento notable, pero fueron detenidos. Y con la gente que iba desembarcando, rechazados y después vencidos, retirándose con grande pérdida a un puche, en que hoy día hay una alquería llamada *san Jorge*». Así lo refiere don Narciso Feliu de la Peña en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108), y la relación de Carbonell conviene en lo mismo.

[lxxxvi] Número 43. Es bien sabido que el glorioso mártir san Jorge era el patrono o santo tutelar de la real Casa de Aragón desde muchos siglos, como se ve

lxxxiv *Eduardo I de Inglaterra*: Eduard I d’Anglaterra (1239-1307), rei d’Anglaterra (1272-1307). | *reyes de Francia i Mallorca*: Felip III de França i Jaume II de Mallorca.

lxxxvi *potencia*: nació. | *Santiago*: sant Jaume el Major (?-aprox. 42), apòstol. Una tradició tardana el va fer evangelitzador d’Hispania i va originar la creença de la seua sepultura a Compostel·la. | *san Dionisio*: sant Dionís de París (s. III? - s.III?), primer bisbe de París, va predicar el cristianisme per la Gàl·lia i va

[p. 64] en los | *Anales* de Zurita (tomo II, libro VIII, capítulo LI, foja 252) y, en consecuencia, es natural que los ejércitos aragoneses lo invocasen en sus batallas. No debe pues parecer extraño que la palabra «Aragón» fuese el grito de guerra de los vasallos de la misma potencia en sus peleas con las otras naciones. Estas igualmente tenían sus patronos, como Santiago en una gran parte de España, san Dionisio en Francia, etcétera. Y es muy verisímil que los nuestros, al empezar el choque, pronunciasen las mismas voces de que hablo en mi poema. De hecho, así lo dice Carbonell, *ibidem*: «E, en continent, gitats los cavalls en terra, los cavallers ab la gent a peu, ço és, ballesters e escudats començaren forment e terrible batallar contra la morisma que hi era, cridants tos temps ab grans veus: “Aragó, sant Jordi e sant Antoni, ajudats e siais ab nós”».

[lxxxvii] Número 44. Como el día en que se trabó esta batalla y las de que hablo sucesivamente era el mismo en que se celebraba la fiesta de san Antonio Abad, no solo el ejército de Aragón invocó a san Jorge para que le asistiese en aquel peligroso lance, sino también al mencionado san Antonio, como lo dice Carbonell según que lo tengo insinuado, dando en lo que sigue el motivo con que se hacía: «E per ço cridaven “sant Antoni”, com aquel dia era la sua beneïta festa». Ni el doctor Dameto ni míster d’Hermilly, como ni tampoco Muntaner ni Zurita, nada dicen del día que se dieron estas batallas; pero, además de dicho pasaje de Carbonell y de otros de su relación en que también lo expresa, lo vemos igualmente en los *Anales de Cataluña* de don Narciso Feliu de la Peña (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108).

[lxxxviii] Número 45. Carbonell en su relación lo dice así y llama al nuestro con el propio nombre y apellido que en mi poema, dándole el título de mosén, lo que arguye su distinción, como lo saben los versados en las | antigüedades de aquellos siglos. Pero el referido señor Feliu (en el citado tomo II, página 108, donde refiere algo de este extraordinario suceso) le nombra “Juan de

ser martiritzat, raó per la qual se li rendeix culte en part de França. | *morisma*: gent mora, especialment en multitud. | *nós*: nosaltres.

[lxxxvii *día en que*] que.

[lxxxviii *el nuestro*]: Juan de Sanesterra.

Sinistierra”. Es muy dable que esta variedad provenga de error de imprenta en uno u otro de estos escritores.

[lxxxiv] Número 46. He aquí como lo refiere Carbonell en su relación: «E lo senyor rei e la sua gent, veent que los moros fugien donà sobre ells, encalçant e matant-los. En tant que los dits moros se retregueren e se’n pujaren alt un puig poc, en lo cual vui en dia hi ha una alqueria apellada Sant Jordi. E, veent los dits moros que lo rei e la sua gent los encalçaven, tos temps cridants “Aragó, sant Jordi e Sant Antoni”, matant e degollant incessantment, veent, axí matex, que lo dit puig aont se n’eren pujats era molt petit e no hi estaven segurs, davallaren e fugiren».

[xc] Por lo que mira a la alquería de san Jorge de que habla dicho autor, ella aun existía a principios del siglo último en que escribía don Narciso Feliu de la Peña, según este dice en sus *Anales* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108). Y, en efecto, es indudable que la hubo, no solo porque lo refieren dichos autores, sino también porque, en los libros antiguos de la isla que tratan de ventas de inmuebles, consta que, en 23 de noviembre de 1552, el venerable señor Miguel Nicolau Pro compró el predio san Antonio y el rafal de san Jorge al honor Mateo Pons, de Binillautí, y a Águeda, su mujer, de cuyas fincas se hizo otro traspaso en 1570. Sin embargo, es positivo que, desde mucho tiempo, no hay tal posesión en aquel paraje ni en su vecindad. Yo presumo que, cuando el desembarco de Alonso III, habría allí algún caserío o cortijo de los moros y que, después de la conquista, le mudaron el nombre, apellidándole san Jorge por esta victoria.

[xci] Número 47. También lo dice la relacion de Carbonell: «E pujaren-se’n en un altre puig, en lo cual vui en dia | ha una altra alqueria, a honor e gloria del beneït sant Antoni, qui aquell dia era la sua festa». Esta alquería existe efectivamente en la actualidad.

lxxxix *alt*: dalt. | *poc*: petit (DCVB). | *tos*: tot (DCVB).

xc *el siglo último*: el segle XVIII. | *Binillautí*: possessió i antiga cavalleria del municipi de Maó (Menorca), al nord de la ciutat, prop de la costa, on hi ha la caleta de Binillautí, amb una petita població de pescadors.

[xcii] Número 48. Para confirmación de lo que sigo, copiemos la relación de Carbonell: «E veent açò, lo senyor rei, ab la sua host, acostàs al dit puig molt vigorosament e ab gran cor e alegria, com tos temps anaven vencent e conquistant. E los moros, qui el veren venir, davallaren del dit puig e posaren-se en lo pla, demostrant que volien tornar a la batalla. Veent açò, lo senyor, axí com a molt ardit e vigorós cavaller que era, sí s'alçà la careta de l'elm e dix a sos barons, cavallers e gent sua: “molt nobles barons e cavallers, ja vets com los moros se són mesos per combatre ab nós. E veents questo, así los havem vençuts e anem tos temps conquistant; e los vencem d'ací avant, pus ho fem per ço que lo nom de Jesucrist hi sia loat e beneït, perquè alegrement, ab gran coratge, vullem-los investir, car nostra, si pleurà a Déu, serà la victòria, etcètera».

[xciii] Número 49. «Los quals dits barons e tota sa host ab gran ardiment e correspongueren e digueren: “senyor, sia feta la tua voluntat, car nós som prest e aparellats de morir en lo nom de Déu e per la vostra alta corona». En estos términos lo dice Carbonell en su citada relación.

[xciv] Número 50. «E dit açò, lo dit molt alt senyor rei, qui era molt virtuós e fort en armes, e metia e feia anar son cavall dels primers, e no soferia tornàs atrás, començà a donar-li los esperons, dient e cridant “Aragó, sant Jordi e sant Antoni, valets e gordats-nos en aquest dia”. E axí, tots cridants la dita invocació, ferien als moros, qui eren de VII en VIII mília, los quals resistiren forment. E batallant axí los cristians, mataven molts moros. E veent los moros que los cristians los vencien, els mataven e degollant, mesà gran terror e espaordiment en ells, e començaren a fugir com a esglaiats e vençuts, donant de cames tro que foren a un puig qui és al pla del Verger, lo qual vui és apellat lo puig del Degollador». Así se lee | en dicha relación de Carbonell.

[p. 67]

xcii *sis*: se. | *dix*: digué (DCVB). | *vets*: veieu (DCVB). | *questo*: aquest.

xciv *soferir*: *sofrir* (DCVB). | *Atràs*: *enrere* (DCVB). | *donar els esperons*: donar cop d'esperó per a incitar el cavall a córrer o caminar (DCVB). | *valets*: valeu (DCVB). | *gordats*: gardeu (DCVB). | *mília*: plural de *mil* (DCVB). | *donar cames*: fugir (DCVB).

- [xcv] Número 51. Véase lo copiado del escritor que cito en el número presente.
- [xcvi] Número 52. *Idem ibidem*.
- [xcvii] Número 53. La relación de Carbonell dice que los moros pusieron bandera blanca en el puche del Degollador: «E aquí se reposaren e posaren una bandera blanca»; pero los demás escritores que he visto nada nos dicen de esta circunstancia. Ella, sin embargo, me parece muy verisímil, no solo por asegurarlo la mencionada relación, sino también por no ser creíble de la actividad de Alonso III, que a no haber visto aquella seña de armisticio, no hubiese continuado a perseguir los moros, aunque se hallase fatigado de la refriegas anteriores. Habiéndose pues el soberano entregado al descanso, y lo mismo su ejército, y a lo demás de que hablaré en el número subsecuente, esto para mí es una clara prueba de que el rey y los suyos vieron dicha bandera y se persuadieron, como era natural, que, mientras aquella subsistiese, los moros no los atacarían.
- [xcviii] Número 54. Ninguno lo pone con mayor detalle que la relación de Carbonell; *ibidem*: «Haver obtingudes e guanyades les dites batalles, lo senyor rei e la sua gent, ujats e cansats que eren, sí es reposaren per refrescar e donar civada als cavalls, e per recobrar força e esperit, tan eren ujats. E estants axí, lo senyor rei atrobà que de la sua gent li mancava e eren morts en aquelles batallas CLXX cristians, e que dels moros hi había morts MCCCXXXIV, car la sang corria sobre la terra com a riu».
- [xcix] El doctor Dameto en su *Historia de Mallorca* (libro 3, § 4, página 414) y míster d'Hermilly en la suya del mismo reino (página 116), aunque ponen igual número de muertos en cada ejército antes de la batalla del puche del Degollador, con todo, no hacen preceder sino de una la del último lance de
- [p. 68] que voy a tratar. A pesar | de ello, contemplo que debo estar a lo que dice Carbonell, no tan solamente por las causas arriba indicadas, sino también

xcv *el escritor*: Carbonell.

xcvi *Idem ibidem*: el mateix, en el mateix lloc.

xcvii *ella*: la circumstància de posar bandera blanca.

xcviii *guanyades*] gunyades. / *atrotbar*: trobar (DCVB).

xcix *en punto a*: quant a.

porque lo que refiere en punto a estas batallas y a los parajes en que se dieron, se conforma mucho a la tradición de la isla.

[c] Número 55. La relación de Carbonell nos lo refiere de este modo: «E refrescant lo dit senyor rei e donant de menjar a sos cavalls, un cavaller apellat mossèn Berenguer de Tornamira ab alguns, secretament, que lo rei no lo sabé, se n'anà seguint los moros e veé com posaren la bandera blanca al dessús del puig del Degollador, de que es donà gran despit e començà a ferir ab los moros, de que hagueren molt gran e forta brega». Muntaner, en su *Crónica*, no habla de este suceso, pero lo mencionan y aseguran el doctor Dameto en su *Historia* (página 414) y míster d'Hermilly en la suya (página 117), como y también don Narciso Feliu de la Peña en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108).

[ci] Número 56. Sigamos paso a paso la relación de Carbonell, que nos lo dice así: «E un que açò veé, venc al senyor dient-li com mossèn Tornamira, ab alguns, havia gran brega ab los moros; de que lo tenien, que si prest no hi era socorregut, era perill no els matassen a tots. E oint açò, lo senyor rei cavalcà en son cavall e, ab tota sa gent, anà al dit puig, aont la dita brega era, e donant los esperons a son cavall e cridant “Aragó, sant Jordi e sant Antoni, vullat-nos ajudar”, ferí fortment contra los dits moros».

[cii] Número 57. En estos términos nos lo refiere Carbonell: «E aquí era molt pus fort batalla que les altres primeres, e açò per tant com hi eren sobrevinguts molts moros d'aquells qui estaven a la part de mitjorn, e no eren estats a neguna batalla, car segons après se sabé, los moros eren sobre XII mília». Aunque el doctor Dameto y don Narciso Feliu de la Peña en los pasajes indicados hablan también de esta batalla, ninguno de ellos entra en los detalles que expresa Carbonell, por cuyo motivo y el no ver|los contradecidos en otro escritor, me inclino a creer que son verídicos.

[p. 69]

ci *venc*: vingué. | *negú*: ningú (DCVB). | *los pasajes indicados*: Dameto (p. 414) i Feliu de la Peña (tom II, llibre XII, capítol I, p. 108). | *contradecido*: contradicho.

[ciii] Número 58. Hablando de esto, don Narciso Feliu de la Peña, en su citada obra (tomo II, libro XII, capítulo I, página 108), dice lo siguiente: «Aparecieron en estas batallas, capitanes de nuestra nación, san Jorge, en un brioso caballo con vestido blanco y cruz colorada, y san Antonio Abad, que con la mano derecha daba la bendición a los cristianos y, con el báculo que tenía en la izquierda, hería a los moros». La relación de Carbonell menciona lo mismo y aun añade que en esta última batalla murieron mas de tres mil moros: «E en aquesta darrera batalla fo atrobat que moriren pasats III mília moros, car per ço es apellat lo puig del Degollador, que la sanc hi corria axí com a riu hi passàs».

[civ] Número 59. En esta forma nos lo refiere Carbonell: «E los moros, veent que los vencien e els mataven e degollaven a tots, no havent-ne mercè a nengú més, fou en ells tan fort espaordiment que comensaren a fugir, e tots temps caminaren estró foren al castell de Sancta Ágata, aont quants moros hic hi havien se meteren».

[cv] De esta retirada de los moros a dicho castillo después de la batalla del Degollador, hablan igualmente el doctor Dameto en su expresada *Historia* (libro 3, § 4, página 414) y míster d'Hermilly en la suya (parte I, página 117), aunque reduciendo únicamente a dos de las cuatro batallas que Alonso III ganó a los moros antes que estos huyesen a la referida fortaleza. Ramón Muntaner, en el mencionado capítulo CLXXII de su *Crónica*, aun lo hace consistir en menos, pues solo habla de una batalla; pero yo he creído preferible la relación de Carbonell, que trata de las ya expresadas con tanta distinción y detalle, y, según me persuado, con mucho fundamento.

[p. 70]

[cvi] Número 60. Carbonell es el único escritor de cuantos he visto que nos lo refiere y, como es tan conforme a la religiosidad del rey don Alonso y a la cristiandad de su ejército, no pongo duda en ello, *ibidem*: «En lo endemà, lo

ciii *vestido blanco* y *cruz colorada*: en heràldica, la creu de gules (roig) sobre un camper d'argent (blanc), és l'escut de l'ordre dels templers. Per la seua lluita contra els infidels, la iconografia de sant Jordi van ser assimilades pels cavallers templers durant l'edat mitjana i va passar a ser considerat com un dels patrons de l'ordre. Tant és així que en els esdeveniments narrats se'l descriu vestit amb les robes templeres. | *fo*: fou. | *sanc*: sang (DCVB). | *hic*: hi (DCVB).

senyor rei, faent laors e gràcies a nostre senyor Déu de la victòria que dada li havia, etcètera».

[cvii] Número 61. Las palabras con que lo dice Carbonell son las que siguen: «E veent e sabent que la dita darrera batalla s'era moguda en culpa de mossèn Tornamira, qui l'havia mes en gran perill, feu-lo pendre e manà que li llevasen lo cap, majorment que sens sabuda e consentiment seu ho havia fet».

[cviii] Número 62. El mismo Carbonell concluye así su narración de este suceso: «Emperó, a suplicació de tots los barons e cavallers, lo senyor rei li perdonà». Dameto y Hermilly, en los referidos parajes, dicen en sustancia lo mismo.

[cix] Número 63. «E lo senyor rei, obtengudes e guanyades per gràcia de Déu les dites batalles e cansat ell e totes les sues gents, sí és reposà e romàs aquella nit al pla del Verger». Así lo dice Carbonell, aunque los que tratan de esta conquista lo pasen en silencio; pero no lo estraño, porque ya hemos visto cuan pocas veces entran en los pormenores que cita y refiere el mencionado historiador.

[cx] Yo comprendo que este daría el nombre de pla del Verger a una llanura alta y seca que hay antes de llegar al puche del Degollador cuando de Mahón se va allá, por no parecer verisímil que Alonso III sentase su campo en el paraje donde en el día se hallan las huertas o vergeles llamados de san Juan, por la ermita que hay por allí bajo la invocación del mismo santo. Efectivamente, todo el territorio que ocupan estas huertas y las que se ven más adelante es muy bajo y húmedo aun de presente, y parece indudable que lo sería más entonces, en que no estaría cultivado, a lo menos, en su mayor parte, como así lo indica el considerar que Carbonell no hace mención sino de un vergel.

[p. 71]

cvii *mogut*: agitat (DCVB).

cix *romàs*: romangué.

cx *este*: Carbonell. | *de presente*: ara, quan s'està dient o tractant.

[cxi] Esta llanura se había mejorado tanto en el siglo XIV que, a fines de este, es decir, en II de Febrero de 1398, el muy honrado y sabio señor —así se llama— Nicolás Zapiña, teniente de gobernador de la isla publicó un bando imponiendo la multa de doce dineros por cada res vacuna que entrase en los vergeles de Mahón y dos sueldos por cada cerdo, debiendo además el dueño de estos satisfacer el daño causado a juicio de dos inteligentes. Asimismo, previno a los propietarios de los vergeles mantuviesen en buen estado sus paredes, por manera que contuviesen el ganado lanar.

Notas al canto II

[cxii] Número 1. Ya llevo dicho en la nota 23 de mi *Extracto del pariatge* (páginas 84 y 85) que, según el Zurita, el doctor Binimelis y don Pedro de Abarca, en los pasajes de sus obras que allí cito, el castillo que llamamos Santa Águeda se decía también San Agaiz, y que este último parece nombre arábigo. Lo propio contemplo que debo recordar ahora para aquellos que no lo hayan leído o bien no lo tengan presente.

[cxiii] Número 2. Al norte de Santa Ágata, y a no mucha distancia de ella, existe todavía una fuente que unos llaman sa font des Moro y otros sa font de l'Almoxerif, y cerca de la misma se ven algunos trozos de pared de argamasa, lo que da motivo a pensar si serían las tapias de alguna huerta que hubiese por allí. Es cierto, además, por la *Historia de Jaime I de Aragón* del padre maestro | Bernardino Miedes (página 161) que, en tiempo de este soberano, había en uno de los montes de esta isla un palacio grande y casa de placer donde se recreaban los reyes moros. Y estas circunstancias a

cxii *dinero*: moneda de plata i coure usada a Castella en el segle XIV. | *sueldo*: moneda, de diferent valor segons els temps i països, igual a la vintena part de la lliura respectiva. | *inteligente*: «sabio, perito, experimentado en las materias que trata o maneja» (*Autoridades*).

cxii Pedro de Abarca (1619-1693), historiador i teòleg aragonés, autor de *Los reyes de Aragón en anales históricos* (1682-1684). | Les obres que Ramis hi cita (Ramis, 1815a, pp. 84-85) són els *Anales de la Corona de Aragón* (1562-1580), de Zurita; la *Història general del Regne de Mallorca* (1595), de Binimelis; i *Los reyes de Aragón en anales históricos* (1682-1684), de Pedro de Abarca.

cxiii Bernardino Gómez Miedes (1520-1589), escriptor i eclesiàstic, autor de *De vita et rebus gestis Iacobi primi regis Aragonum cognomento «Expugnatoris»* (1582) i la seua traducció al castellà, *Historia del muy alto e invencible rey don Jaime de Aragón, primero deste nombre, llamado «el Conquistador»* (1584). | *casa de placer*: casa d'esbarjo, casa situada al camp com a lloc de descans i distracció. | *laudemio*: dret que es paga al senyor del domini directe quan s'alienen les terres i possessions donades en emfiteusi. | *Algendar*: Aljandar, possessió del terme municipal de Maó (Menorca), situada a l'occident de la ciutat, vora el límit amb el terme d'Alaior.

ningún paraje de Menorca pueden adaptarse con mayor fundamento que a Santa Ágata, a la que Zurita en sus *Anales de Aragón* (libro III, capítulo XIV, foja 139) llama «un muy hermoso castillo», lo que hace creer si lo diría porque al mismo tiempo era palacio y casa de recreo de los jeques moros de la isla. Con estos datos, es natural que no faltasen huertas por allí. Igualmente, es cierto que el almojarife poseía en Menorca diferentes terrenos, pues en un libro del real patrimonio que trata de laudemios del año de 1568 al molino harinero y tierras del barranco del Algendar, se les llama tierras del Almojarife.

- [cxiv] Numero 3. «Quaesivit coelo lucem, ingemuitque reperta».
Virgilio, *Aeneid*, libro IV.
- [cxv] Número 4. Los moros, que habían experimentado el gran poder y fuerza de los reyes aragoneses desde las conquistas de Mallorca y Valencia por Jaime I, daban este nombre a Pedro III, su hijo, y a Alonso III, nuestro conquistador. Uno y otro se pueden ver en la relación de Carbonell.
- [cxvi] Número 5. Véase lo que digo en la nota número 58 del canto que precede.
- [cxvii] Número 6. No hay inverosimilitud en suponer que Zaida, en su niñez, hubiese tenido alguna esclava que profesase el cristianismo y, habiéndola visto practicar nuestra santa religión en lo que podía, se enterase de sus dogmas y ritos, y aficionase a ella. De esto se hallan, en las historias, diferentes ejemplos.

cxiv Virgili, *Eneida*, llibre IV, vers 692. Dolç (1975, vol. II, p. 59) la tradueix: «cercà cel enlaire la llum, i sospirà per haver-la trobada». Originalment els versos remetent a Dido, reina de Cartago, que, després d'assabentar-se'n de l'amor no correspost d'Enees, decideix suïcidar-se. En els moments finals de la seua vida, Dido alça els ulls cap al cel, buscant Iris, qui ha de portar-li la mort. En l'obra de Ramis, els versos originals apareixen sense cap subjecte, de manera que el seu significat passa a aplicar-se a Zaida. De manera semblant, podríem entendre la llum del cel que busca la mora com la fe de Jesucrist, a la qual es converteix abans de morir.

cxv *este nombre*: l'apel·latiu de Gran Lleó.

[p. 73] Notas al canto III

[cxviii] Número 1. «E haver presa e conquistada la dita illa, lo dit senyor rei, per saber la veritat, prengué informació e atrobà que havien morts, dels moros, tres mília e octocents e setanta i sis, e, dels cristians, trescents e trenta quatre». Así lo expresa la relación de Carbonell. El doctor Dameto, aunque conviene en el mismo número de los nuestros que fallecieron en estas batallas, que reduce a dos como ya queda visto, nos asegura que en la primera tuvieron los moros mil trescientos treinta y cuatro muertos, y que, en la segunda, pasaron de tres mil (*ibidem*, libro 3, § 4, página 414), lo que vendría a formar un total de cuatro mil trescientos treinta y cuatro moros a lo menos.

[cxix] Yo conjeturo que en lo que refiere Carbonell hay una equivocación muy visible, pues si según antes de la batalla del Degollador ya habían perecido MCCCXXXIV moros como se ve al número 54 del I canto y en la batalla última murieron más de tres mil según el mismo autor (*ibidem*, número 58 de dicho canto), se sigue de aquí muy claramente, en mi corto concepto, que el número de los moros muertos en las cuatro batallas de que tengo hablado había de exceder al que nos pone Carbonell y llegar, a lo menos, a cuatro mil trescientos treinta y cuatro.

[cxx] Número 2. El mismo escritor lo dice así: «E ordenà e manà que tots de la sua host, per les ànimes d'aquells qui hi eren morts, dejunassen dos dies. E feu cantar dues misses, ço és, una a reverència e honor de la humil verge Maria e altra de rèquiem per les ànimes de dits difunts».

[cxxi] Número 3. «Feu soterrar tots los corsos dels cristians qui hi eren morts, havent gran compassió e dolor de llur mort, axí com aquell qui era llur vertader senyor els amava molt». Tal era, según la relación de Carbonell, la religiosidad y pío afecto de Alonso III, héroe realmente cristiano y digno de eterna memoria.

[p. 74]

cxx el mismo escritor: Carbonell.
cxxi corsos] cosors, corregim l'error.

- [cxxii] «Heu pietas! Heu prisca fides, invicta que bello.
Dextera!».
- [cxxiii] Sería, a mi ver, muy laudable que los ayuntamientos de Menorca, el día de san Antonio Abad, a fin de perpetuar la memoria de la conquista de nuestro Alonso, expusiesen al público su retrato de cuerpo entero con los de los varones ilustres de la isla, como así se hace en la de Mallorca el 31 de diciembre de cada año, en que se celebra su conquista por el invicto Jaime I de Aragón y en que se tributan al mismo soberano los debidos homenajes y respetos.
- [cxxiv] Número 4. Es expreso en la relación de Carbonell: «E haver estat lo senyor rei aquí cinc dies per refrescar e reposar tota sa gent, qui de les forts batalles que antes havien eren molt cansats e viats, cavalcà en son cavall e anà devers lo dit castell de Santa Àgata». Ni el doctor Dameto ni otro autor, que yo sepa, hablan de esta detención del monarca en el pla del Verger, y en ninguno lo estraño más que en don Narciso Feliu de la Peña, quien, en sus *Anales de Cataluña* (tomo II, libro XII, capítulo I, página 109) la cita al margen y, aun en el cuerpo de la obra (colección primera, página *eadem*), añade que la relación de Carbonell se había sacado del archivo de Ciudadela. Lo propio se puede decir de Dameto, quien lo cita igualmente a la página 416 de su indicada *Historia*.
- [cxxv] Número 5. La enunciada relación apoya lo que digo: «En lo qual camí estec dos jorns, per ço car no volia cuitar la sua gent, ans la manava repasant e reguint, no cansant-la altre per ço com eren de gener e feia grans frets e no podien caminar per les fangues dels camins».

cxxii Virgili, *Eneida* (ll. VI, v. 878-879). Dolç (1975, vol. II, pp. 175-176) tradueix: «Ai, pietat, ai, antiga fe i braços invencibles en la guerra». Originalment, la descripció és pronunciada per Anquises al seu fill Enees, després de trobar-se amb Marc Claudi Marcel als camps Elisis. Amb la supressió de qualsevol referència a Claudi Marcel, Ramis traspals les seues capacitats i la seua categoria d'heroi a Alfons III, de qui remarca la seua pietat i les seues capacitats en l'art de la guerra.

cxxiii *homenaje*: «obligación y servidumbre en que se constituye la persona libre, por razón de bienes o honor que recibe» (*Autoridades*). | *respecto*: castellanisme adaptat de *respeto*.

cxxiv *eadem*: ídem, és a dir, el mateix. En aquest cas, remet a la referència anterior, la pàgina 109 dels *Anales de Cataluña* (1709), de Narcís Feliu de la Peña.

cxxv *reguint*: gerundi del verb *regir*, guiar, conduir per bon camí (DCVB). | *fang*: conjunt de fang; lloc ple de fang (DCVB).

- [cxxvi] Número 6. El propio historiador lo refiere de este modo: «Veent l'almoixerif que lo rei venia ab son host per treure'l del castell, espaordit e no sabent aont mete's ab los moros qui hi eren». | Ramón Muntaner, en su *Crónica* (capítulo CLXXII, foja CXXXVIII), dice que, mientras Alonso III iba a sitiar la fortaleza de Santa Águeda, acabó de llegar la armada, cuya circunstancia que el almojarife no ignoraba, según allí se ve, y el recuerdo de sus grandes pérdidas es a creer que influyeron mucho en la determinación que luego tomaron él y su consejo, de entregar la isla al rey Alonso con los pactos de que voy a hablar.
- [cxxvii] Número 7. Zurita, en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, fojas 310-B), dice que solo fueron dos: «y enviaron al campo dos moros para que tratasen, de parte del arráez, con el rey, de partido», pero Carbonell señala cuatro: «Tenc consell e fo acordat hi anasen los moros següents: ço és, lo senyor de Binidofà, lo senyor de Binimoden, lo senyor de Binicodrell e lo senyor de Binimoama». El doctor Dameto, en su *Historia* (página 415), conviene en lo mismo que Carbonell, y lo propio hace el doctor Binimelis en el libro III (capítulo XLV) de su citada obra. Y yo soy de su opinión porque la veo mas fundada.
- [cxxviii] Número 8. Carbonell lo expresa así: «Los quals, essent davant lo senyor rei —habla de los enviados moros—, li digueren com ells eren tramesos a sa senyoria per l'almoixerif, lo qual li volia retre e donar lo castell ab certs pactes e condicions: ço és, que lexàs anar l'almoixerif e totes ses mullers e fillls salvs e segurs allà aont voldria e, per semblant, tots aquells moros qui de la present illa anar-se'n voldrien ab tots llurs havers e béns, pagant,

cxxvii *arráez*: cabdill o cap àrab o morisc. | *tenc*: tingué (DCVB). | *fo*: fou. | *Binidofà*: Binidalfà, possessió del municipi de Ferreries, al nord del terme. | *Binimoden*: les possessions de Binimoden i Binimoama no es conserven en l'actualitat i es desconeix la seua localització i extensió, però Pons (2014, p. 2), creu que, com les de Binidalfà i Binicodrell, devien ser alqueries del centre de l'illa. De la mateixa manera, tampoc no ha perdurat el nom de cap dels quatre senyors moros mencionats en el text. | *Binicodrell*: antiga possessió del municipi des Mercadal (Menorca), dividida posteriorment en Binicodrell de Baix (actual Migjorn Gran), Binicodrell de Dalt o de Darrera, i Binicodrell Nou.

cxxviii *lexar*: lleixar (DCVB), deixar. | *per semblant*: de la mateixa manera. | *dobla*: moneda castellana medieval d'or, de pes i llei semblants als de les dobles almohades. | *catiu*: captiu (DCVB). | *fusta*: lleny, nau de fusta.

emperò, cascun d'ells al senyor rei set dobles e mitja, e aquells qui pagar no les podrien, fossen sos catius, emperò que lo dit senyor rei fos tingut donar-los bones e suficients fustes o naus».

[cxxxix] Aunque la relación de Carbonell ni otro autor alguno mencionan la circunstancia de que los enviados pidiesen perdón a Alonso III en nombre del almojarife de los agravios hechos por este a Pedro III, | su padre, y a Alonso, es natural que así lo hiciesen, para tenerle mas propicio en lo principal del asunto. Repárese también que es en un poema que lo digo.

[cxxx] Las referidas condiciones son muy distintas de las que pone Muntaner en el capítulo CLXXII de su *Crónica*; *ibidem*: «Ell li tramés —habla del almojarife— sos missatgers e prega'l que fos de gràcia e de mercè sua que, ab ell, XX de sos parents qui ab ell eren, e ab llurs mullers e llurs infants, que els ne leixàs anar en Berberia, solament ab llurs vestidures i ab guarda entrò allà. E ell retria-li lo castell de Mahona e la vila de Ciutadella, e tots los altres llocs de l'illa, e li donà tot quant tresor havia».

[cxxxix] El historiador Gerónimo Zurita, en sus *Anales de Aragón* (libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 310-B), también lo refiere de otro modo. El pasaje es bastante largo, pero, no obstante, lo pondré para satisfacción de los lectores y a fin que puedan cotejarlo con mis reflexiones: «Y ofrecieron que le entregarían el castillo y le dejarían la isla, y por cada cabeza de moro o mora, de cualquiera edad que fuese, le pagarían siete doblas y media por la persona, y por razón del oro, plata y perlas que cada uno tuviese; y lo demás que hubiese en el castillo e isla fuese del rey, y no pudiendo pagar aquella suma quedasen en la isla adonde estuviesen a su costa hasta que fuese cumplida —es decir, la capitulación—; y, si dentro de seis meses después que el arráez estuviese en Cepta o en otro lugar de Berbería no se hubiesen pagado, quedasen sujetos a la merced del rey; y por los que naciesen se pagasen las mismas doblas, con condición que a todos los que saliesen de la isla se diese seguro y salvoconducto del rey, y no se comprendiesen en esta

cxxxix *Cepta*: Ceuta. | *seguro*: llicència o permís que es concedeix per a executar el que sense ell no es podria. | *franco*: exempt. | *nolito*: «flete, el precio que se paga al dueño o Patrón del navío o embarcación, por llevar alguna persona de un puerto a otro, o por el transporte de las mercancías o otras cosas» (*Autoridades*). | *Ramón Marquet* (1235?-1302?), vicealmirall de Catalunya. | Berenguer Mallol (s. XIII? - s. XIII?), almirall de Catalunya i conseller en cap de Barcelona durant els períodes 1290-1291 i 1229-1230. | Blasco Jiménez de Ayerve (s. XIII? - s. XIII?), noble cavaller que va formar part de les mainades de Pere III (del 1276 al 1285) i Alfons III (del 1285 al 1291).

[p. 77] concordia los moros que se hallasen fuera del castillo; y fue acordado que el arráez quedase franco de aquella paga con sus hijos y familia, y hasta en numero de docientas personas, y que pudiese llevar sus libros y cincuenta espadas y la ropa; y el rey | le mandase dar una nave en Ciutadella, en la cual, con los suyos, se pudiese pasar a Cepta o a otra parte de Berbería; y el rey pagase los nolitos; y fuesen en su guarda Ramón Marquet y Berenguer Mayol; y que todos los moros y moras que consigo llevase y sus hijos y familia pudiesen salir libremente sin que fuesen escudriñados. Esto otorgó, en nombre del rey, Blasco Jiménez de Ayerve, su amo y privado».

[cxxxii] Examinando con el candor correspondiente las encontradas relaciones de los escritores antedichos, me parece que lo que dice Muntaner sobre haber propuesto el jeque moro al rey Alonso esto de salir de Menorca con sus mujeres e hijos, solamente con sus vestiduras, no ser verisímil porque hubiera sido abatirse en extremo. Y tampoco concuerda con el carácter tan generoso y franco de Alonso III, que lo era hasta lo sumo, como lo acreditan las historias, según puede verse en Carbonell y en otros escritores, por manera que me persuado que, aun cuando el almojarife huviese propuesto la mencionada circunstancia, nunca la hubiera consentido la benignidad y compasión del conquistador de Menorca. Otra mira podía tener esto de entregar su tesoro el referido jeque, pudiendo esto considerar como cosa propia del estado, mas no los vestidos, joyas, ni otros muebles de su uso y propios del almojarife y su familia. Así que, por todos estos datos, no tengo por fundado lo que nos dice Muntaner en el particular.

[cxxxiii] En el mismo caso, a lo menos, gradúo que se halla lo que refiere Zurita, según lo hemos dicho, de que los moros que no pudiesen satisfacer las siete doblas y media de su rescate «quedasen en la isla, adonde estuviesen a su costa hasta que fuese cumplida —la capitulación, querrá decir— y, si dentro de seis meses que el arráez estuviese en Cepta o en otro lugar de Berbería no se habiesen pagado, quedasen sujetos a la merced del rey, etcétera». | [p. 78] ¿Quién no ve lo muy inverisímil que es un convenio semejante? Si fuese así, hubiera debido Alonso III retener en la isla un crecido número de tropas por un tiempo considerable para contener a los muchos moros que habrían

cxxxiii *aquellos*: els moros.

quedado sin pagar su rescate, aguardando a que viniese el suyo, al paso que aquellos llegaban a veinte mil, como resulta de la nota 19 de este canto.

[cxxxiv] ¿Y esto es imaginable que el monarca lo consintiese? Y sobre todo en aquella época en que necesitaba de su ejército en la Península por sus desavenencias con el rey don Sancho de Castilla, que pararon poco después en una guerra abierta entre las dos coronas, como se lee en los *Anales de Zurita* (libro IV, capítulo LXXXIX, foja 311-B). Esto es tan cierto que, de sus resultas, según añade el mismo autor en el capítulo XC, tuvo que mandar el rey Alonso, aun hallándose en esta isla, embajadores a dicho soberano y al rey de Inglaterra. ¿Y podrá creerse en su vista que se aviniese al propio tiempo a dejar en Menorca, si no toda, la mayor parte de su ejército, aceptando dicha condición? Para mí, a lo menos, lo tengo por muy improbable.

[cxxxv] No pongo reparo en creer que se verificase este convenio con el almorjefe por medio de don Blasco Jiménez de Ayerve, y que a los moros los debiesen acompañar e ir en su guarda Ramón Marquet y Berenguer Mayol, como allí lo asegura Zurita y lo confirma el doctor Dameto en su *Historia de Mallorca* (libro 3, § 4, página 415).

[cxxxvi] A propósito de este escritor, añadido a lo antedicho que los pactos que pone del citado convenio son los más conformes a los de Carbonell de los que he leído en dichos y otros autores, pues apenas en ellos hay más diferencia que lo de las cincuenta espadas, y los libros y ropa del jeque moro, lo que puede ir comprendido con el haber de este pidió al monarca, según se infiere de Carbonell. Con este motivo y el de su mucha probabilidad me inclino casi en todo a lo que este nos | dice, con las adiciones ya indicadas de Zurita, Muntaner y Dameto, conforme queda visto.

cxxxiv Sanç IV de Castella (1258-1295), rei de Castella (1284-1295). El fill primogènit d'Alfons X de Castella, Ferran de la Cerda, va morir de manera prematura a Ciudad Real, el 1275. Aleshores, el rei va voler nomenar hereu Sanç IV. Tanmateix, la mare de Ferran, Violant d'Aragó, va maquinat perquè la corona passara al fill de Ferran, Alfons de la Cerda. El conflicte entre els partidaris de Sanç i d'Alfons va provocar la divisió de la noblesa castellana i de les altres corones europees. Alfons III d'Aragó es va posicionar a la banda d'Alfons de la Cerda, cosa que li va valdre l'enemistat amb Sanç. Finalment, aquest darrer va desobeir la voluntat del seu pare, el va desposseir de títols i es va coronar rei. | *guerra abierta entre las dos coronas*: les hostilitats entre les corones de Castella i Aragó van desembocar en diverses batalles frontereres entre les dues monarquies (Ferrer, 2005, pp. 9-34).

[cxxxvii] En lo concerniente al valor de las doblas que tengo mencionadas, no se puede establecer precio fijo en aquella época, mayormente en los dominios de Aragón, donde esta especie de moneda no era tan corriente como en la Corona de Castilla, según el señor de Capmany en su referida obra (en el apéndice al tomo IV, página 131). Diré, sin embargo, con arreglo al mismo autor, que en 1309 —que es el tiempo mas próximo a esta conquista que señala— la dobla de oro morisca correspondía a doce reales en plata amonedada y, en plata quebrada, a onza y media y un octavo, que equivalía a la sexta parte de una onza de oro, estando entonces este metal con respecto a la plata como de uno a nueve y, lo más, a diez, como añade el citado escritor. Es verdad que, desde dicho año al de la conquista de 1287, habían mediado veinte y dos años, y que en este intervalo pudo disminuir o crecer respectivamente la misma moneda, y esta es otra dificultad que se opone a fijar su precio con toda exactitud. Pero, no obstante, me parece que no sería inverisímil si lo arreglásemos en poca diferencia sobre el pie en que estaba en 1309. Así que las siete doblas y media del rescate de cada moro podrían regularse a unos noventa reales de plata amonedada.

[cxxxviii] Número 9. «Los quals dits pactes e conveniències lo senyor rei los atorgà e li plagueren bé. E baix e sots aquesta forma o manera, lo dit castell li fo donat e lliurat». Así Carbonell en su citada relación.

[cxxxix] Número 10. El mismo escritor es quien lo dice; *ibidem*: «E los moros, qui sic volien exir, es recollien en les fustes del senyor rei».

[cxl] Número 11. Zurita, en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro III, foja 139), hablando de Menorca, dice: «Tiene en la tierra adentro algunos montes, pero

cxxxvii *plata amonedada*: plata encunada en forma de monedas. | *plata quebrada*: moneda de plata al valor de la qual, respecte d'una altra de la seua classe, s'agregava una fracció.

cxxxviii *sots*: sota. | Así Carbonell [dice].

cxl *égira*: veu àrab que significa *fugida* i *eixida*. «Usan de esta voz los árabes para el cómputo de sus años. Desde este tiempo quando Mahoma se llamó Rey, comienzan los árabes a contar los años. (Autoridades). | *monte de Santa Águeda*: amb 264 metres sobre el nivell del mar, és la segona muntanya més elevada de Menorca. El cim més elevat de l'illa és el Toro, que mesura 358 metres sobre el nivell del mar. | *toesa*: antiga mesura francesa de longitud, equivalent a 1,946 metres. Segons els càlculs de Ramis, el puig de Santa Águeda mesuraria 353,19 metres, una xifra que s'aproxima molt a la real. La mida real amb el sistema de Ramis seria de 183,96 toeses.

[p. 80] no tan elevados como | los de Mallorca y, en uno de ellos, tenían los moros un muy hermoso castillo, que era fortísimo, que le llamaban Santa Aguada, que estaba casi en el medio de la isla». Si existiese la lápida arábica que en años pasados se veía sobre la puerta principal de esta fortaleza, sabríamos sin duda el año de la égira en que fue concluida y el nombre del jeque o reyezuelo moro que la edificó. Pero, por desgracia, este precioso monumento ha desaparecido desde 1784, como me lo han asegurado sujetos fidedignos que lo vieron antes de aquel tiempo. El monte de Santa Águeda es el segundo de la isla y su elevación, según me han informado, llega a ciento ochenta y una toesa y media en poca diferencia. Pero desde allí no puede verse toda la extensión de Menorca por impedirlo el monte Toro, que le está al oriente y le encubre una gran parte de ella.

[cxli] Con motivo de recelarse la invasión de la isla por la armada turca que se estaba aprontando, se mandó en real orden de 24 de agosto de 1584, se recompusiese el castillo de Santa Águeda. Y, efectivamente, es verisímil que se verificase, a lo menos en parte, por algunos restos que existen y parecen de obra más moderna y de diverso estilo del que usaban los árabes. Otras noticias relativas a esta fortaleza pueden verse en la nota 23 (páginas 83 a 86) de mi *Extracto del pariatge*, que omito por no repetir las.

[cxlii] Número 12. En 1774 y 1795 visité este castillo arábigo y reparé en su interior, así a la parte de levante como a la del norte, algunas aberturas que me parecieron bocas de mina, y tengo muy presente haberseme allí dicho que una de ellas, en otro tiempo, tenía su salida al campo a una considerable distancia.

[cxliii] Número 13. Hablando de esto, el historiador Gerónimo Zurita (en el tomo I, libro IV de sus *Anales de Aragón*, capítulo LXXXVIII, foja 311) se explica así: «Con estos pactos y condiciones se entregó el castillo a veinte y uno de | enero de MCCLXXXVII y, dejándolo el rey puesto en buena defensa y con gente de guarnición, detúvose en Ciudadela». Esta cita, que contradice claramente lo que nos refiere Carbonell tocante a la detención y marcha sucesiva de Alonso III después de las victorias que obtuvo el 17 del

[p. 81]

mes de enero de dicho año en las inmediaciones de esta ciudad y puerto, exige el que entremos en la discusión de este punto.

[cxliv] Si estamos al mismo Carbonell, logrados aquellos sucesos, el conquistador de la isla, viendo lo fatigado de su ejército, creyó necesario el que descansase en el pla del Verger, y en esto y en su marcha a Santa Ágata empleó siete días, como así resulta en mis notas 4 y 5 de este canto. Reuniéndoles pues al primer dato, que es el 17 de enero, llegamos al día 24 del propio mes, sin que de ello podamos argüir ni inferir la rendición de aquesta fortaleza a las armas del rey Alonso en ninguno de los mismos días. Antes al contrario, de la relación de Carbonell se deduce muy claramente que el jeque moro no se resolvió a proponer partido ni a mandar al rey sus embajadores sino cuando supo que este se adelantaba con su ejército para sitiarse aquel castillo, cosa que nunca pudo ser antes del día 22 del referido enero, una vez que admitimos los cinco días de reposo en el mencionado paraje, siguiendo al mismo autor.

[cxlv] Yo quiero suponer que el primer día de la marcha de Alonso III desde el pla del Verger, que fue el 23, el almojarife ya quedaba noticioso de ello y, en su consecuencia, juntase luego su consejo y este resolviese el capitular. Siempre parece muy probable que, antes que los embajadores se presentasen al monarca y este aprobase los pactos que se le proponían, pasasen a lo menos un día o dos. Consecuente a esto, no pudo ser antes del 24 o del 25 de enero de 1287 que se rindió dicho castillo.

[cxlvi] Tal vez me dirán que Zurita estaba mejor informado que Carbonell de las [p. 82] circunstancias de esta conquista. Pero, ¿y en qué podemos fundarlo? Yo no lo veo en modo alguno; antes al contrario, creo haber dado muchas pruebas de la exactitud y fidelidad de la relación de Carbonell en la mayor parte de lo que refiere. No solo hay esto, sino que, en una de las notas siguientes, confío poder manifestar otras inexactitudes del Zurita, tocante al día en que nos dice que Alonso III partió de Menorca y al punto a que se dirigió en la misma ocasión.

cxlv noticioso: sabedor.

[cxlvii] Número 14. En tiempo de Plinio el Mayor y de Pomponio Mela, como se ve de sus obras geográficas. Léase al efecto la nota 29 de mi *Extracto del pariatge* (página 134) y, en lo que mira al primer escritor, la cita de la misma obra (*ibidem*, página 136).

[cxlviii] Número 15. En esta manera lo refiere Carbonell en su citada relación: «En la vila apellada Ciutadella, situada en lo cap de la dita illa, feu edificar dit rei Namfós una bona eglésia sots invocació de la gloriosa verge Maria, mare de Déu, advocada nostra, aont, ab solemne processó e ab gran alegria per los prelats e preveres, en lo dia de la festa de la sacratíssima mare de Déu, qui és a 11 de febrer, fo celebrada missa cantada». Esta iglesia no pudo estar concluida en los pocos días que mediaron desde la rendición de Santa Àgueda hasta el 2 de febrero siguiente, en que se efectuó esta solemnidad. Y, así, es preciso que la función se verificase en su área. Véase, asimismo, lo que digo sobre el particular en la nota 7 de mi *Extracto del pariatge* (páginas 32 y siguientes).

[cxl ix] Número 16. Véase la nota 29 del referido *Extracto* y, especialmente, desde la página 128 hasta la 134 de *ídem*; y no menos mi *Situación de Menorca* (edición segunda, páginas 9 y 10).

[cl] Número 17. En los mismos parajes del número anterior y en las *Inscripciones Romanas*, en la introducción a las de Mahón y Ciudadela.

[p. 83]

[cli] Número 18. Consta de lo que dice Carbonell en el pasaje que llevo copiado en las páginas 131 y 132 de dicha nota 29 de mi expresado *Extracto*.

cxl vii Gai Plini Segon (24 dC - 79 dC), escriptor llatí, conegut amb el nom de Plini el Vell. És autor de *Naturalis historia* (77 dC). | Pomponi Mela (? - 45 dC), considerat el primer geògraf romà. Va ser l'autor de *De chorographia* o *De situ orbis*, una obra en què descriu el món conegut aleshores.

cxl viii *lo cap de dita illa*: el cap d'Artrutx. | *pocs dies*: segons les dades oferides per Ramis al llarg del poema, entre la conquesta del castell de Santa Àgueda (17 de gener del 1287) i la festa en honor a la mare de Déu (2 de febrer del mateix any), tan sols van passar vint-i-un dies.

cxl ix Ramis (1816d).

cl Ramis (1817a).

[cli] Número 19. Aunque el pasaje que voy a copiar de la relación de Carbonell es algo dilatado, con todo, como nos instruye así de este punto como de varios otros muy interesantes relativos a la conquista de que trato, lo pondré a la vista de los que quisiesen leerlo: «E axí matex, atrobà —habla del rey Alonso— que romangueren en la present illa —ultra aquells qui se n'anaren e sic isqueren X mília— XX mília hòmens, ultra los infants e sobais, per ço car no foren bastants pagar lo que havien pagar al senyor rei del nolit. Als quals lo senyor rei feu fer lo mur de l'alcàsser e principiari lo mur de Ciutadella e de Maó».

[cliii] Yo no creo que los veinte mil cautivos de que habla Carbonell quedasen todos en Menorca para lo que indica, a menos que fuese por un corto tiempo, porque los perjuicios que de esto podían resultar eran tan visibles y probables que no se podían ocultar ni al monarca ni a los de su consejo, como lo tengo mencionado en la nota 8 de este canto. Lo que yo me persuado que Carbonell quiere dar a entender con lo antedicho es que, descontados los diez mil moros que salieron de la isla por haber pagado su rescate, aun pasaron de veinte mil los que no pudieron verificarlo y que, de estos, el soberano escogió cierto número para trabajar en dichas fábricas. Esto lo apoyo en lo que nos dice Muntaner en su citada *Crónica* (capítulo CLXXII, foja CXXXVIII): «E com les fembres, infants y hòmens foren presos de l'isla, foren be XL mília, e aquells el feu lliurar que en fos cap e major de vendre en Ramon Calbet, un honrat hom de Lleida. E aquell e més altres oficials sots si, e trames-ne la major partida a Mallorca, e puix en Sicília, en Catalunya e altres parts. Y en cascun lloc feren encant públic de persones y robes».

[p. 84]

[cliv] Número 20. No he visto más que Carbonell que mencione esta circunstancia y nos la expresa en estos terminos: «E, més avant, feu edificar altra església, axí matex sots invocació de la gloriosa mare de Déu, en l'altre cap de l'illa, dins lo castell e vila de Maó». Esto, no obstante, como no

cli *sobai*: sabai, esclau adolescent entre els sarraïns (DCVB).

cliii Ramon Calbet (s. XIII? - s. XIII?), oficial encarregat de la venda de musulmans menorquins després de la conquesta de l'illa per Alfons III (Sastre, 1992, p. 26).

cliv *esta circumstancia*: la construcció d'una església a Maó. | *l'altre cap de l'illa*: l'extrem oriental de l'illa, on es troba Maó, per oposició a l'occident, on es troba Ciutadella.

admite duda según el mismo Carbonell, Muntaner y otros escritores, que Alonso III, antes de salir de Menorca, mandó que Mahón se circuyese de buenas murallas, es incontestable que, de toda necesidad, debió disponer la inmediata construcción de una iglesia en el propio pueblo, porque de otro modo no hubiera podido subsistir.

[clv] Número 21. Véase la cita de Carbonell copiada en el número 19 de este canto.

[clvi] Número 22. El cronista Ramón Muntaner es quien lo dice: «E jaquí procurador de l'isla en Pere de Lèsbia, un honrat ciutadà de València, e donant-li poder de donar l'illa a pobladors catalans e que de bona gent poblàs l'illa. I axí lo feu. Segurament que axí és poblada l'illa de Menorca, de bona gent, de catalans, com en ningun lloc pot ésser bé poblat» (*ibidem*, capítol CLXXII, foja CXXXVIII de su *Crónica*).

[clvii] Número 23. Lo que aquí digo se deprende del mismo escritor en el mencionado paraje: «E com lo senyor rei hac ordenat tots los oficials en l'illa e ordinació de poblar, de que fo cap e capità Pere de Lèsbia, qui era molt prohom e sabi». A la verdad, aquí no se expresan los bailes entre los empleos instituidos por Alonso III de resultas de su conquista, pero como ya los hallamos en Menorca en 1301, como consta por la real orden de 30 agosto del mismo año y otros monumentos de aquellos tiempos que suponen establecidos y existentes a dichos magistrados, es muy a creer que su primitivo nombramiento provenga de este soberano.

[clviii] Es igualmente muy probable que el propio monarca estableciera ya [p. 85] entonces alguna especie de gobierno municipal o universidad, así en Ciudadela como en Mahón, supuesto que vemos haber mandado murallar de nuevo los mismos pueblos, probando con esto que los quería fomentar y engrandecer. Efectivamente, hay motivo para presumirlo de este modo, aun

clvi *jaquir*: deixar. | *procurador*: oficial reial que tenia cura de l'administració del patrimoni reial i de cobrar els diners deguts al rei.

clvii *hac*: hagué. | *ordinació*: ordenació.

clviii *real orden*: concretament, la reial ordre de l'11 d'octubre del 1339. El contingut de l'ordre s'explicita de manera més detallada en Ramis (1832c, p. 7). | *jurado*: antigament, membre d'alguns consells municipals de les terres catalanes.

en lo que mira a Mahón, no solo por lo que llevo expuesto, sino también por lo que dice una real orden del mes de octubre de 1339, donde consta que, en aquella época, ya tenía Mahón sus síndicos y prohombres, es decir consejeros, como se ve por la lectura de aquella. Consiguiente a esto, parece indudable que tendría su universidad propia y peculiar, porque esta especie de corporaciones de la isla, a excepción de la de Ciudadela, cuyos principales representantes se llamaban jurados, se componían antiguamente de dichas dos clases de empleados y los primeros de estos tenían el nombre de síndicos.

[clix] Además, por la Real resolución de 30 agosto de 1301, se ve con claridad que Mahón ya gozaba de ayuntamiento, pues allí se dice que, en lo concerniente a lo general de la isla, se llamen, entre otros, algunos prohombres de la misma ciudad. Resulta pues, a mi entender, que si en Mahón en 1301 ya había dicha especie de empleos, habría también sus síndicos y ayuntamiento particular. Y como desde el mismo año hasta en 1287, que fue el de la conquista de Alonso III, solo mediaron catorce años, contemplo no excederme si presumo que este soberano fundó la universidad o ayuntamiento de Mahón.

[clx] No se me oculta haber algunos que se pretenden apoyar en la real orden de don Juan I de Aragón, de 27 mayo de 1398, para sostener que el ayuntamiento de Mahón data de esta fecha. Pero sírvanse leer y examinar la misma Real resolución y creo quedarán convencidos que esta no hizo mas que aumentarle y darle algunas reglas, y no establecerle de nuevo. Además, la existencia del propio ayuntamiento se ve muy claramente por las reales órdenes de 17 mayo de 1367 y de 5 diciembre de 1386, del rey Pedro IV de Aragón, padre de aquel monarca, que son tan anteriores a la referida, de 1398.

clxxiv *Juan I de Aragón*: Joan I d'Aragó (1350-1396), sobirà de la Corona d'Aragó (1387-1396).
clxxv *Pedro IV de Aragón*: Pere IV d'Aragó (1319-1387), sobirà de la Corona d'Aragó (1336- 1387).

[clxi] Número 24. Léase la nota 15 de mi *Extracto del pariatge* (página 46) donde cito la Real resolución de 22 julio de 1598, en que se expresa que los antepasados de los sujetos que allí nombro habían obtenido de Alonso III feudos y caballerías en Menorca, en recompensa de los servicios que le habían hecho cuando la conquista de la isla por sus reales armas.

[clxii] Número 25. Consta de ello en la nota segunda de mi *Extracto del pariatge* (páginas 23 y 24) y, aunque el privilegio que contiene la gracia de esta fundación lleva la fecha de las calendas del mes de marzo de 1286, es constante que esto provino del estilo de aquellos tiempos en que se databan y empezaban los años *ab incarnatione Domini* y no *a nativitate*, como se practicó en los dominios aragoneses hasta que fue prohibido por la real orden de 16 diciembre de 1350 del rey don Pedro IV de Aragón, según puede verse en la nota primera a dicha obra. Con arreglo a esto, la referida gracia es en realidad del primero de marzo de 1287, lo que es igualmente conforme a lo que dicen los mas célebres escritores, como el Zurita, míster d'Hermilly y otros, que señalan el antedicho año por el de la conquista de Menorca hecha por Alonso III; y, en particular, Hermilly se ocupa mucho a responder a los argumentos de los que piensan de otro modo. No hay que estrañar que, en aquella época, se principiase el año por la encarnación del señor, así en Aragón como en otras partes, pues en Francia, hasta en 1564, era costumbre el empezarlo por pascua de resurrección aunque tan amovible. Así lo asegura la *Menagiana* (tomo II, página 289).

[p. 87]

[clxiii] Número 26. Véase igualmente mi nota segunda al referido *Extracto* (páginas 24 y 25).

clxi *feudo*: contracte pel qual els sobirans i els grans senyors concedien en l'edat mitjana terres o rendes en usdefruit, obligant-se qui les rebia a guardar fidelitat de vassall al donant, prestar-li el servei militar i acudir a les assemblees polítiques i judicials que el senyor convocava. | *caballería*: porció de terra que es repartia als cavallers que havien contribuït a la conquesta o la colonització d'un territori. | *armas*: «tropas o el ejército armado» (*Autoridades*).

clxii *privilegio*: exempció d'una obligació. | *calenda*: en l'antic còmput romà i en leclesiàstic, primer dia de cada mes. | *encarnación del señor*: el dia 25 de març de cada any. | *la Menagiana*: *Menagiana ou les bons mots et remarques critiques*, de Giles Ménage (Ménage, 1693-1694).

- [clxiv] Número 27. «E lo senyor rei lliura-li una nau que nolietjà de genovesos, qui era vinguda al port de Maó per fortuna, la qual anava per Ivissa. E dins aquella nau, més lo moxerif, entrò més de C persones, entre hòmens e fembres e infants. E pagà la nau e la feu metre molta vianda». Así Muntaner, en el capítulo CLXXII de su *Crónica*. La relación de Carbonell nada dice en cuanto al embarco del almojarife y su familia, y de su salida de la isla, pero el doctor Dameto, a la página 415 de su expresada *Historia*, se conforma con Muntaner. Y lo propio hace casi en todo míster d'Hermilly (página 118 de dicha su obra) y yo me atengo a su opinión por parecerme más fundada.
- [clxv] Número 28. Muntaner así lo asegura en el referido capítulo de su obra: «E partint-se del port, a tal punt que la nau acollí fortuna e rompé en Barbaria, que anc no n'escapà persona». De la misma opinión son el doctor Dameto en su *Historia general de Mallorca* (libro 3, § 4, página 415) y míster d'Hermilly en la suya (parte I, página 118), y así esto parece positivo.
- [clxvi] Pero, ¿y cómo se llamaba este último de los almojarifes o reyezuelos moros de Menorca que la rindió a Alonso III? ¿Cuál era su familia y el tiempo que había que mandaba en Menorca? ¿Y por qué se le daba este nombre? Como estos puntos son tan conexos con la conquista de que trato, no dejan de ser interesantes y, así, comprendo que debo discutirlos y aclararlos en cuanto lo pueda, para que los que lo leyeren formen el juicio que tengan por más verisímil.
- [clxvii] Zurita, en sus *Anales de Aragon* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXI, foja 305-B), refiriendo los sucesos del año MCCLXXXVI y algunos del anterior, nos dice lo que sigue: «En este medio, habiéndose partido el almirante | Roger de Lauria de la isla de Mallorca, hizo vela con sus galeras la via de Sicilia, a veinte y tres de noviembre del año pasado y, por ser tiempo contrario, volvió a Menorca a veinte y ocho del mismo, adonde fue bien recogido por el arráez Bon Juceff».

clxv *el referido capítulo*: d'acord amb la nota històrica anterior, el capítol CLXXII de la seua *Crónica*.
 clxvii *Roger de Lauria*: Roger de Lloria (1250? - 1305), almirall de l'armada reial de Pere III d'Aragó. | *Bon Juceff*: Zurita, i Ramis que el segueix, s'equivoquen en aquest punt. En el moment de la conquesta de Menorca, l'almoixerif de l'illa era Abu-Úmar ibn Saïd. El nom de Ben Jucef no és pròpiament un nom, sinó un patronímic, és a dir, indica la descendència d'algú; en aquest cas, un *fill de Jucef*.

[clxviii] Según esto, el jeque moro que mandaba la isla a 28 del citado noviembre de 1285 tenía el nombre de Ben Jucef, porque aunque Zurita pone Bon, o es error de imprenta o del historiador, pues el Bon con el vocablo que le sigue no forma sentido en arábigo, y sí poniendo Ben, según se desprende de la nota 15 de mi *Extracto al pariatge* (páginas 44 y 45). Y así, Ben Jucef quiere decir en el citado idioma «hijo de Josef», expresión muy corriente y nombre muy usado entre los árabes y berberiscos. Con presencia de ello, es muy a creer que si Ben Jucef era arráez o almojarife de Menorca en 1285, viviese y aun tuviese su mando en 1287, en que fue conquistada la isla por Alonso III. Y en esto consiste cuanto he podido descubrir en el particular, que no pasa de conjetura, aunque muy fundada a mi ver.

[clxix] Por lo que mira a la familia del jeque moro que poseía y mandaba a Menorca en 1232, ya queda visto en mi nota 8 al primer canto, que el almojarife que pasó a Mallorca con cinco ancianos de la isla en nombre de los moros menorquines para reconocer a Jaime I de Aragón por soberano de ella y prestarle homenaje y tributo, era un renegado de Sevilla, como, en efecto, así lo dice el doctor Dameto en su *Historia* (libro 3, § 4, página 339). Consecuente a esto, el mismo almojarife no era ni podía ser natural de Menorca, sino que, así él como su hermano, que ejercía el empleo de alcaide en dicha ocasión, eran unos advenedizos establecidos en la isla desde algún tiempo antes y me parece muy probable que su nombramiento lo obtuvieran del jeque moro que mandaba en Mallorca, de qui|en esta isla dependía primero que fuese conquistada en 1229 por las armas siempre victoriosas de aquel héroe y rey esclarecido. Esto lo fundo en la siguiente autoridad de Carbonell:

[clxx] «Aprés que lo molt alt senyor en Jacme, rei d’Aragó, ha presa e conquistada l’illa de Mallorca, e tolta de mans de sarraïns, la qual conquistà en l’any del senyor MCCXXIX, veent açò l’almoxerif, senyor de l’illa de Menorca, venc davant la presència del dit molt alt senyor rei, prometent e

clxviii Ramis s’equivoca en aquest punt, seguint les fonts que referencia. L’almoxerif que Alfons III va derrotar (Abu-Úmar ibn Saïd) no tenia cap relació familiar amb l’almoxerif que va firmar el Tractat de Capdepera amb Jaume I, que era Abu-Abd-Al-lah Muhàmmad ibn Àhmad ibn Hixam. Entre els dos almoxerifats, el càrrec el va ostentar Abu-Uthman Saïd ibn al-Hàkam al-Quraixí, que va ser pare del primer i va organitzar un cop d’estat contra el segon.

clxix *jeque moro que mandaba en Mallorca*: Abu-Yahya Muhàmmad ibn Alí ibn Abi-Imran at-Tinmalalí. | *aquel héroe y rey*: Jaume I d’Aragó, que va conquerir el Regne de Mallorca el 1229.

clxx *prometent*] premetent. Corregim d’cord amb el sentit. | *trebut*: tribut.

jurant-li que ell lo tenia per senyor natural seu, e que li faria trebut tots anys, axí com aquell qui volia d'aquí avant ésser home e natural seu. Veent açò, lo molt alt senyor rei jacqui-li l'illa de Menorca, axí com a home e súbdit seu».

[clxxi] Y, como no consta en modo alguno que el referido almojarife fuese a ver a Jaime I sino entonces, parece indudable haber sido en la misma ocasión que el monarca lo agració confirmándolo en el señorío de esta isla mediante el homenaje y tributo que tengo relacionados en la nota 8 del I canto. Y, a semejanza de esto, hemos de creer que, antes de lo expresado, habría dicho almojarife obtenido igual gracia del rey moro de Mallorca, como una dependencia de la misma, que entonces era la isla de Menorca.

[clxxii] Todo esto va bien en orden a este almojarife, pero, en cuanto a sus padres y abuelos, ¿cómo pudieron ser dueños de Menorca siendo él un renegado de Sevilla? Esta razón es para mí tan poderosa que, desde luego, creo que los almojarifes de la isla que precedieron a este eran de otra prosapia y, de consiguiente, que la del que trato solo reinó en Menorca desde poco antes de 1232 hasta en 1287, en que feneció su dominio mediante la conquista de Alonso III, no constando, por otro lado, que en el intermedio hubiese sido desposeído del mencionado empleo por Jaime I ni sus sucesores en el Reino de Mallorca.

[p. 90]

[clxxiii] Al contrario de esto, dice el doctor Dameto (*ibidem*, página 416), citando para ello a Muntaner, que el linaje del almojarife había sucesivamente señoreado la isla por espacio de más de mil años. Pero, además que el mismo Dameto no es de este parecer, yo tampoco lo creo por lo que llevo dicho y que en Muntaner no he podido hallar semejante especie. Por otra

clxxii Ramis, d'acord amb les seues fonts, considera que la dinastia d'almoixerifs de Menorca era una única, que va regnar de manera ininterrompuda des de la firma del Tractat de Capdepera fins a la conquesta de Menorca per part d'Alfons III. En aquest període van coincidir tres almoixerifs diferents de dues dinasties distintes: Abu-Abd-Al·lah Muhàmmad ibn Àhmad ibn Hixam, que va firmar el tractat i va ser almoixerif entre el 1231 i el 1234; Abu-Uthman Saïd ibn al-Hàkam al-Quraixí, que va encapçalar un cop d'estat contra l'anterior i va ser almoixerif entre el 1204 i el 1282; i Abu-Úmar ibn Saïd, fill de l'anterior i darrer almoixerif de Menorca, entre el 1282 i el 1287. Ramis, que considera que tot el període va estar regit pel mateix almoixerif, acaba aglutinant, en una única figura, característiques de tots tres; d'aquesta manera, es pregunta com és possible que un renegat de Sevilla acabara esdevenint almoixerif de Menorca. Aquesta característica remet a al-Quraixí, el qual es va formar en llei islàmica i filologia a Sevilla. Després de viatjar a Bejaïa i Tunis, i davant la inestabilitat política que travessava aleshores al-Àndalus, es va refugiar a Mallorca, on el va acollir el darrer cadí de l'illa, Abu-Yahya Muhàmmad ibn Alí ibn Abi-Imran at-Tinmalalí (Barceló, 1984, pp. 233-249).

parte, aun suponiendo que los mahometanos hubiesen conquistado Menorca en el siglo VIII, en que se apoderaron de España, o bien en el anterior — nada de lo cual es positivo—, desde dichos siglos al XIII, en que fueron expelidos de la isla por última vez, solamente habían transcurrido unos setecientos años y, aun esto, con varias interrupciones, como consta por las *Historias*. Así que nunca pudo verificarse el posesorio de mil años de que habla Muntaner, según la cita de Dameto.

[clxxiv] Paso al último de los puntos que tengo indicados al principio de la nota actual y digo comprender que la palabra almojarife era el título que se daba al jeque moro que mandaba la isla por el tributo o censo que este contribuía, primero al rey moro de Mallorca y, después de conquistada esta en 1229, a los que poseían el mismo reino desde 1232 hasta en 1287, en que acabó el dominio de los almojarifes de Menorca. Así, resulta a mi entender de lo que se dice en el *Diccionario de la lengua castellana* impreso en Madrid en 1726 (tomo I, página 236, colección 2, verbo almojarifazgo), donde hay lo siguiente: «En lo antiguo, se usó de este nombre para los derechos que se pagaban al rey por razón del portazgo, diezmo o censo de tierras». Con esto, se ve claro que aquella voz no era nombre propio de persona, ni menos de familia, sino designativa del empleado o jefe que tenía a su cargo satisfacer algún tributo o censo, y por esto se daba al jeque moro de Menorca.

clxxiii *mil años*: Dameto (Alemany *et al.*, 1841, p. 518) també ho considera així. El llinatge de l'almoixerif ibn Saïd tan sols es remunta al seu pare, al-Quraixí. Tampoc és cert que els àrabs romangueren a Menorca durant mil anys, ja que la conquesta islàmica de les illes Balears es va produir entre els anys 902 i 903. Per tant, tan sols van estar dominades per àrabs durant 376 anys. | *siglo VIII*: Ramis considera la possibilitat que els àrabs conqueriren les illes Balears al mateix temps que la península Ibèrica als reis visigots, entre els anys 711 i 726. Però, com hem vist abans, no van ser conquerides a l'imperi bizantí fins a l'any 903. Sí que és cert, en canvi, que entre els segles VIII i X va haver-hi diversos atacs musulmans contra l'arxipèlag. | *el anterior*: també és possible que Ramis considerara com un únic fenomen la dominació bizantina de les illes (534-903) i la dominació musulmana (903-1278), per creure-les estrangeres per oposició a la tradició catòlica o pel fet d'ignorar que es tractava de dos imperis diferents. D'aquesta manera, el còmput d'anys durant el qual les illes van estar en mans no catòliques ascendeix a 744, una xifra més propera als suposats mil anys del llinatge de l'almoixerif. | *Historias*: les obres citades de Dameto, Hermilly i Binimelis.

clxxiv *los que poseían*: després de la conquesta de Mallorca, aquesta va esdevenir un regne independent, els sobirans del qual van ser el mateix Jaume I d'Aragó (1231-1276); Jaume II de Mallorca, fill de l'anterior (1276-1311); i Alfons III d'Aragó, nebot de l'anterior (1285-1291). Després de la desaparició dels almoixerifs, encara hi hauria un rei més de Mallorca, Jaume II d'Aragó, germà d'Alfons III (1291-1295). | *Diccionario de la lengua castellana: Diccionario de autoridades* (1726-1739), de la Real Academia Española. | *verbo*: paraula. | *almojarifazgo*: almozarifazgo (*Autoridades*). | *portazgo*: drets que es paguen per passar per un lloc determinat d'un camí. | *diezmo*: tribut del deu per cent que sobre el valor de certes mercaderies rebia el rei.

[p. 91]

[clxxv] Número 29. Me causa horror el referir lo que dice Carbonell en este asunto: «E los moros, qui s'hic volien exir e es recollien en les fustes del senyor rei, feien prest viatge, que en un jorn ne feien dos e tres viatges. Car diu-se que, com eren a mitjan golf, llansave-los en mar e tornaven per altre viatge». No puedo persuadirme que Alonso III quebrantase de este modo la fe pública y violase los pactos de la capitulación que había hecho con el almorjefe. Su conocida probidad y lo bondadoso de su corazón, de que tenemos tantas pruebas aun en el mismo Carbonell y en los demás que han escrito su vida, me impiden el creer que consintiese ni permitiese una semejante crueldad, sobre todo con unos infelices que le habían pagado su rescate, de quienes, por lo mismo, no podía tener motivo de queja.

[clxxvi] Ni digamos que esto lo hicieron sin su asenso las tripulaciones de los buques encargados de transportar a los moros porque, como estos eran tantos, como hemos visto en la nota 19 de este canto, era imposible el ocultarlo en tan repetidos y breves viajes, por manera que hacían dos y tres en un día, según el citado Carbonell. Esto solo ya habría dado mucho motivo a sospechar, no siendo probable que ignorasen los moros que, de Mahón a Berbería, no se podía ir y volver en un mismo día.

[clxxvii] Así que lo de Carbonell lo miro por un rumor vago que corría entre los del vulgo cuando se formó la relación que tantas veces cito y, en verdad, que si bien se repara, no consistía en otra cosa, *ibidem*: «Car diu-se, etcètera». Con arreglo a esto y demás que llevo sentado, me atengo a lo que dice míster d'Hermilly en su indicada *Historia* (página 118) de que, asimismo, naufragaron los diez mil moros que también habían embarcado en la propia ocasión.

[clxxviii] Número 30. Véase lo que digo en la nota 8 de este canto.

clxxv [Les tropes cristianes encarregades de traslladar els àrabs] *feien prest viatge*. | *golf*: endavant Ramis comenta que els vaixells eixien des de Maó, raó per la qual aquest golf seria la badia en què es troba el port de Maó, a l'extrem oriental de l'illa. | *llansave-los* [als àrabs que fugien a Barbaria].

[p. 92]

[clxix] Número 31. Consta del pasaje de la *Crónica* de Ramón Muntaner, citado a lo último de la nota 19 de este canto.

[clxxx] Número 32. Por lo que respeta a Santa Ágata, consta de ello en la nota 13 de este canto, y la acreditada perspicacia y pericia guerrera de Alonso III me hacen creer que haría lo propio con los demás puestos de la isla que lo necesitasen.

[clxxxii] Número 33. Puedo producir muchos ejemplos de ello, como el del guardián y de dos otros religiosos del convento Jesús de Mahón que martirizó el pérfido corsario Barbaroja en su saqueo de esta ciudad en setiembre de 1535, y el de la venerable madre sor Águeda Ameller, a quien sucedió lo propio en la desgracia de Ciudadela en 1558, todo lo que, con diferentes otros casos, puede verse en mi obra de los *Varones ilustres de Menorca*. Así que, por ahora, solo citaré lo que nos dice el ilustrísimo Sandoval en su *Historia del emperador Carlos V* (tomo II, libro XXIII, § XVI, página 284), hablando de los ochocientos cautivos que, a lo menos, se llevó Barbaroja en dicha toma de Mahón: «Fue cosa cierta que ningún mahonés de los que llevaron cautivos, por promesas ni amenazas que les

clxxxii *ejemplos*: el primer esdeveniment que es comenta remet a l'anomenat *saqueig de Maó* (setembre del 1535), quan el pirata Barbarossa atacà la ciutat amb un estol de trenta naus. Enderrocades en part les muralles i havent fracassat l'ajut del governador de Ciutadella, el batlle de Maó, Jaume Escala, d'acord amb alguns regidors, pactà d'amagat amb l'enemic i li obrí les portes de la vila, a canvi que les cases dels traïdors foren respectades. A més del saqueig, els pirates cremaren l'església parroquial i s'endugueren de 600 a 800 captius. Els principals traïdors foren executats a Ciutadella el 24 d'octubre del 1536. Després del saqueig, Maó va quedar gairebé despoblada, fins que l'erecció del castell de Sant Felip —iniciada el 1554— hi potencià el repoblament i la vida comercial. | *guardián*: l'aleshores lloctinent general del Regne de Mallorca, Ximèn Perez de Figuerola, que després de l'atac va ordenar construir el castell de Sant Felip, actual municipi des Castell. | *otros religiosos*: els frares franciscans Bartolomé Genestar i Francisco Coll, els quals van anar al port a rebre les naus enemigues, creient que eren de tropes cristianes, ja que portaven tals banderes. Després d'avisar la ciutadania, van morir assassinats pels pirates (Furió, 1850, p. 217). | *convento Jesús*: convent de Jesús de Menorca, sobre el qual, el 1459, es va construir l'actual convent de Sant Francesc de Maó. | *Barbaroja*: Hayr al-Dīn, 'Barbarossa' (1465-1546), pirata i almirall turc que encapçalà el saqueig de Maó el 1535. | *Águeda Ameller*: abadessa del convent de santa Clara de Ciutadella. Es va negar a abandonar el convent durant l'atac a Ciutadella de l'Any de sa Desgràcia i va ser assassinada per les tropes otomanes (Ramis, 1817b, p.15). | *desgracia de Ciudadela*: atac perpetrat per l'almirall turc Piali Baixà contra Ciutadella el juliol del 1558. La crueltat de l'atac va fer que l'any fora anomenat posteriorment com *l'Any de sa Desgràcia o saqueig de Ciutadella*. | *Sandoval*: Prudencio de Sandoval (1552-1620), clergue benedictí i historiador, autor de la *Historia del emperador Carlos V, rey de España* (1634) (Canal, 1980, pp. 161-190). | *ochocientos*: la quantitat de captius és discutida; en funció de les fonts; en algunes, la xifra s'eleva fins als 2.500. | *estos naturales*: els ciutadans de Menorca.

hicieron, quiso renegar, sino, como muy católicos, estuvieron firmes en la fe». Esta heroica constancia en nuestra santa religión debe servir de mucho consuelo y honor a estos naturales.

[clxxxii] Número 34. Mediante la bula del sumo pontífice Pío VI, de feliz memoria, dada en Roma, a 23 de julio de 1795.

[clxxxiii] Número 35. Severo era obispo de Menorca en el año 418 del nacimiento del señor, en que escribió su celebre carta, participando a los obispos y a la general confraternidad de los fieles los milagros obrados en la conversión de quinientos cuarenta hebreos mediante el patrocinio del glorioso protomartir san Esteban. De esta carta hay una edición muy erudita e ilustrada que salió en Palma de Mallorca en 1787 por, mi amigo y paisano, el doctor don Antonio Roig y Rexart.

[clxxxiv] Aunque este antiguo monumento es bastante extenso, no consta por él ni por otro que haya llegado a mí noticia si Severo fue el primer obispo de esta isla, o si tuvo predecesores y quiénes fueron estos. Solo sí nos dice que, poco antes de lo que refiere, se le había promovido al obispado de Menorca (*ibidem*, § III) y, en esta obscuridad, podemos tener a Severo por el primer obispo de ella. Yo conjeturo que, o bien fue muerto, o llevado cautivo por los vándalos cuando invadieron las Baleares en el año 421 —o sea, 423 de la era cristiana—, o en 426 o 427, como quieren otros, constándonos por varios monumentos de aquellos tiempos infelices la mucha fiereza y barbarie de aquella nación.

[clxxxv] Número 36. Es positivo que Macario fue también obispo de Menorca posteriormente a Severo, como resulta en la ejercitación de dicho mi amigo

clxxxii Pius VI (1717-1799), papa de l'església catòlica (1775-1799).

clxxxiii *san Esteban*: sant Esteve (s. I - s. I), diaca i protomàrtir cristià. | *Antoni Roig i Rexart*: (1750-1808), menorquí, doctor en Teologia i Dret Canònic, i autor de diverses obres de temàtica religiosa. També va ser el fundador de la comunitat illenca de Filles de la Caritat (Salord, 2001).

clxxxiv *monumento*: la carta de Sever de Menorca. | *predecesores*: actualment tampoc hi ha constància de cap bisbe de Menorca anterior a Sever. | *vándalos*: els atacs vàndals a l'arxipèlag balear van ser una constant durant el segle IV i la primera meitat del segle V. Finalment, l'any 455, el general Genseric va conquerir les illes, que van passar a l'imperi vàndal fins al primer terç del segle VII (Cau *et al.*, 2011, pp.147-163).

clxxxv *mi amigo*: Antoni Roig i Rexart, mencionat en la nota històrica anterior. | *Cartago*: ciutat antiga situada a dèsset quilòmetres de la Tunis actual. | *Huneric*: Huneric (s. V? - 484), fill de Genseric i rei

que precede a la citada *Carta o Epístola Severiana* (páginas 6 y 7). Mas no sabemos si fue el inmediato sucesor de aquel, aunque esto no parece creíble por lo que voy a referir. Y es que Macario pasó a Cartago a dar allí razón de su fe por orden del rey Hunerico, en las calendas de febrero del año VI, o según otros el VII u VIII, del expresado soberano. Así consta, en efecto, pero ignoramos si murió allí o fue restituido a su obispado, aunque lo primero parece mas probable, pues así sucedió con san Liberato Abad, del monasterio de Capsa, en África, según el *Nuevo Diccionario Histórico* de 1789 (tomo V, página 268) y que tenemos de lo mismo muchos otros ejemplos, según consta en varios escritores. Como Hunerico sucedió a su padre Genserico en 476 según lo acreditan las historias, es muy verisímil [p. 94] que el viaje de Macario aconteciese en el año del señor 483 | o 484 en poca diferencia.

[clxxxvi] Número 37. Habiendo el invicto conquistador don Jaime I de Aragón rendido a sus armas y dominio la isla de Mallorca en 1229, creyó, como era natural, que esta de Menorca no tardaría mucho a sujetársele, o, a lo menos, a sus sucesores. Y es muy verisímil que, con esta mira, determinó, entre otras cosas, en 1231, oído el parecer de los abades de Poblete y Santes Creus y de otras personas, que, en caso de erigirse iglesia catedral en Ibiza o Menorca, el primer prelado lo nombrase el rey; y que la elección sucesiva se hiciese por el obispo y cabildo de Barcelona con el asenso del monarca; y que el elegido fuese del gremio de la iglesia de Barcelona; y, no habiéndole idóneo, de la de Mallorca. Así lo dice Zurita en su expresada obra (tomo I, libro III, capítulo X, foja 134-B) y esto hace creer que, ya entonces, se juzgaba muy a propósito y preciso el nombrar a su tiempo obispo propio y

dels vàndals (477-488) (Chisholm, 1911, p. 932). | *san Liberato Abad*: san Liberato (s. V? - s.V?), monjo agustinia de Tunísia que va ser martiritzat per Huneric juntament amb altres sis monjos (Croisset, 1863, p. 299). | *Capsa*: Gafsa: localitat del *wilāya* de Gafsa (Tunísia). | *Nuevo Diccionario Histórico*: Chaudon (1789). | *Genserico*: Genseric (s. IV? - s. V?), rei dels vàndals (428-477).

clxxxvi *abades*: encara que no es mencionen de manera explícita, els abats als quals es fa referència són Ramón de Cervera (s.XII? - s. XIII?), en el cas de Poblet, i Bernat Calbó (1180-1243), en el cas de Santes Creus. | *Poblete*: Poblet, nucli del municipi de Vimbodí (Conca de Barberà). | *Santes Creus*: nucli del municipi d'Aiguamúrcia (Alt Camp). | *Felipe III*: Felip III de Castella (1578-1621), rei d'Espanya (1598-1621). Segons concreta Ramis, després de la conquesta de Mallorca, la diòcesi de Menorca va quedar integrada en la de Mallorca. En cas que es creara una nova, la designació del bisbe correspondria al rei. Tot i l'afirmació de Ramis sobre el fet que el rei Felip III planejava un canvi, Menorca no va tenir bisbat propi fins al 1795.

peculiar a cada una de las mismas dos islas. A pesar de ello, habiéndose pedido al señor don Felipe III, por estos naturales, la erección de un obispado en Menorca, solo tuvo a bien el referido soberano declarar en 3 de febrero de 1603 que se haría mirar lo que conviniese.

[clxxxvii] A principios de enero de 1727, milord Carpenter, gobernador de la isla por Jorge I de Inglaterra, a quien estaba sujeta Menorca en aquella época, propuso a la General Universidad se solicitase del sumo pontífice la separación de este dominio del obispado de Mallorca y erigirse en ella pastor y obispo propio. Pero esto no llegó a efectuarse por la viva oposición de la junta de teólogos menorquines, que se formó para ello y estuvo por la negativa. En estos términos quedó el asunto hasta que su majestad el señor don Carlos IV se sirvió acceder en 1794 a la súplica que le habían hecho estos isleños sobre el particular. De sus resultas, el ilustrísimo señor don Antonio Vila y Camps fue el primer obispo de Menorca después de restaurada su silla episcopal, quien nació en Ciudadela en 1747 y en 1797 fue nombrado por su majestad, el señor don Carlos IV, al obispado de esta isla y, después, al de Albarracín en 1802, donde murió en 1809. Era muy afable y nos dejó diversas obras que nos demuestran su erudición y talentos, de las cuales y de lo demás de su vida hablo con mayor extensión en mi antedicho tratado de los *Varones ilustres de la isla* a que me refiero.

[p. 95]

[clxxxviii] Número 38. La patria del ilustrísimo señor don Pedro Antonio Juano, segundo obispo de Menorca después de dicha restauración, fue el lugar del Villar del Río, de Yanguas, de la diócesis de Calahorra, donde nació en 17

clxxxvii *milord Carpenter*: George Carpenter (1657-1731), baró de Carpenter i governador de Menorca (1716-1718) (Chalmers, 1812, p. 271). | *Jorge I*: Jordi I de la Gran Bretanya (1660- 1727), rei de Regne Unit (1714-1727). | *aquella época*: les successives dominacions britàniques de Menorca entre el 1708 i el 1802. | *sumo pontífice*: aleshores el papa era Benet XIII (1649- 1730), papa de l'església catòlica (1724-1730). | *junta de teólogos*: tipus de junta, conformada per teòlegs i juristes que, durant l'edat mitjana, s'encarregaven de resoldre un problema concret. | *Carlos IV*: Carles IV d'Espanya (1748-1819), rei d'Espanya (1788-1808). | *Albarracín*: bisbat d'Albarrasí, que corresponia al territori de l'antiga senyoria d'Albarrasí i a una part del futur bisbat de Sogorb. | *Varones ilustres*: Ramis (1817b, pp. 254-256).

clxxxviii *Villar del Río*: municipi de la província de Sòria. | *Yanguas*: comunitat de vila i terra de Yanguas. Les comunitats de vila i terra eren antigues formes d'organització política d'Extremadura durant l'edat mitjana. La de Yanguas tenia el centre a la localitat del mateix nom i aglutinava una trentena de pobles més. | *diócesis de Calahorra*: bisbat de Calahorra i la Calzada-Logronyo, que administra el territori de La Rioja. | *San Juan de las Huertas de Carbonell*: Sant Joan des Horts de Carbonell, antic llogaret del municipi des Mercadal (Menorca), al nord-est de la vila, entre la muntanya del Toro i el fons del port de Fornells. | *ayuda parroquia*: església que serveix per a ajudar alguna parròquia en els seus ministeris. | *San Cristóbal*: nom que rebia antigament l'actual municipi d'es Migjorn Gran. | *Miguel León de Mendiola* (s. XVIII? - s. XIX?), paborde de la catedral de Menorca (Anònim, 1816, p. 327).

de enero de 1744. Fue nombrado a esta mitra en 25 julio de 1802 y murió en Ciudadela a 4 de enero de 1814. A la piedad de este prelado debemos la erección de la vicaría de San Juan de las Huertas de Carbonell y la construcción de su nueva iglesia en 1807, con la ampliación de las de Fornells y Mercadal, como, y no menos, la institución de la vicaría de San Josef en esta ciudad, todo en el mismo año, y el haber pasado a rectoría en 1811 la ayuda parroquia de San Cristóbal, como de todo consta en las notas 23, 24 y 29 de mi *Extracto del pariatge*. Véase igualmente el sermón y elogio funebre de dicho ilustrísimo que publicó en 1815 el señor don Miguel León de Mendiola, su secretario y pavorde de esta santa iglesia de Menorca.

[clxxxix] Número 39. Su ilustrísima el señor don Jaime Creus y Martí, actual obispo de la isla, nació en la ciudad de Mataró, del Principado de Cataluña, a 19 de junio de 1760, y fue electo obispo de esta diócesis en 4 de noviembre de 1814 y consagrado a 22 de octubre de 1815. Su arribo a Ciudadela sucedió a 16 diciembre del mismo año y desde entonces está dando pruebas de su pastoral solicitud y zelo por la salud espiritual de sus súbditos, así en el confesionario y púlpito, como en lo demás relativo al más exacto y puntual desempeño de su alto y sagrado ministerio. Antes de su elevación a la misma silla, fue varios años párroco de la villa de Garriga y, después, canónigo doctoral de la Seo de Urgel en el referido Principado. Y en todas partes se hizo estimar, venerar y distinguir por la afabilidad de su trato y porte, y su profunda erudición y doctrina.

[cxc] A estas calidades tan bellas y apreciables se vio reunido en nuestro dignísimo pastor, durante la invasión francesa en España, el más acendrado patriotismo que, conocido por sus compatriotas, le nombraron miembro de

clxxxix *Mataró*: municipi i cap de la comarca del Maresme. | *Garriga*: la Garriga, municipi del Vallès Oriental. | *canónigo doctoral*: prebendat d'ofici. És l'assessor jurídic del cabildo catedral i ha d'estar graduat en dret canònic o ser perit en cànons. | *La Seu d'Urgell*: municipi i cap de comarca de l'Alt Urgell.

cxc *invasión francesa*: Guerra del Francés (1808-1814). | *Cortes de Cadiz*: assemblea de diputats reunida del 24 de setembre del 1810 al 14 de maig del 1814 a Isla de Leon (actual San Fernando, prop de Cadis), Cadis i Madrid durant la Guerra del Francés. Va ser reunida durant el govern de Josep I, en plena revolta antinapoleònica, sota la pressió dels grups cultes il·lustrats i liberals minoritaris, que proposaven la promulgació d'una constitució política per a la monarquia espanyola, de liquidar l'Antic Règim i de transformar la monarquia en un estat liberal. | *san Jorge de Alfama*: ordre de sant Jordi d'Alfama, ordre militar fundat per Pere I de Catalunya-Aragó el 1201. | *Villacarlos*: Es Castell, municipi de Menorca, a la costa oriental de l'illa. | *San Clemente*: Sant Climent, poble del municipi de Maó, situat al sud-est de la ciutat.

la junta general y particular de Cataluña, y al empleo de intendente de ella, en que se distinguió de tal modo por su desinterés y exactitud que fue elegido por uno de los diputados de la misma provincia en las Cortes de Cádiz. En ellas se pusieron a su cargo varias e importantes comisiones en que manifestó sus superiores luces, obteniendo de sus resultas que se le agraciase con la cruz de san Jorge de Alfama. Desde su llegada a Menorca ha pasado a formal parroquia en el año de 1817 la vicaría perpetua de Villacarlos y se ha erigido en vicaría la iglesia rural de San Clemente de este término.

[cxcii] Número 40. De estos y de los otros que aquí se indican, se trata largamente en mi citada obra sobre los *Varones ilustres de Menorca*, y por esto me remito a ella.

[cxciii] Número 41. Esto es tan sabido y notorio que no necesita pruebas.

[cxciiii] Número 42. El antiguo, situado en una isleta a mano derecha de como entramos en el puerto, fue habilitado en 1785 por su majestad, el señor don Carlos III, para cuarentenas de buques infectos o sospechosos de contagio, procedentes de levante o de otros países hasta los puntos señalados. Pero, después, se dio principio a otro en cabo Mola en 16 setembre de 1793, en virtud de lo prevenido en la real orden de 9 de julio de *idem* y este, en el día, es muy capaz y bien dispuesto, y el que sirve en la actualidad a los referidos efectos. Su gobierno y régimen, aprobados interinamente por su majestad, se hallan en el reglamento que se ha dado a la imprenta en Mahón en 1817.

[p. 97] El primer superintendente de este Real Lazareto fue don Lorenzo Hermoso de Mendoza, bien que en su tiempo nada se innovó. A este siguió

cxciii *Carlos III*: Carles III d'Espanya (1716-1788), rei d'Espanya (1759-1788). | *levante*: l'est de la Mediterrània. | *cabo Mola*: sa Mola de Fornells, gran promontori de la costa septentrional de Menorca, dins el terme des Mercadal. En realitat, *sa Mola* és el nom del turó. El cap d'aquest rep el nom de *punta de s'Esperó*, cap que constitueix l'extrem oriental del promontori de la Mola, a l'entrada del port de Maó. | *reglamento*: Ramis (1824, pp. 23-25) explica de manera més detinguda els motius pels quals va ser necessari un reglament sanitari per al llatzeret de Maó i els canvis a què es va veure subjecte al llarg del temps.

cxciv *Lorenzo Hermoso de Mendoza* (s. XVIII? - s. XVIII?), abat indià secularitzat (Andrés-Gallego, 2003, p. 583). | *Alejandro Basilini i Lanuza* (s. XVIII? - s. XVIII?), interventor militar en l'exèrcit de

don Alejandro Basilini y Lanuza, natural de Mahón, en 1791, mediante Real orden de 12 de abril del mismo año, habiéndose dado principio a la obra en su tiempo según queda visto, aunque, ya de antemano, estaba nombrado segundo jefe del mismo Lazareto desde 13 de octubre de 1786, como y también, al empleo de comisario de los reales ejércitos, en virtud de los méritos contraídos en el tratado de paz concluído entre su majestad, el augusto Carlos III, y el dey y regencia de Túnez, que puso los cimientos para la paz entre ambas potencias.

[cxcv] Número 43. Poco después que los ingleses adquirieron la isla por la paz de Utreck en 1713, empezaron a fabricar algunos almacenes en las inmediaciones de este puerto y, en particular, enfrente y bajo de Mahón, para depósito y custodia de los materiales y pertrechos que necesitaban para surtir y recomponer sus escuadras. En tanto es así que, cuando el ingeniero Juan Armstrong empezó a escribir su *Historia de Menorca* en 1740, ya se veían varios almacenes de la Real Marina Británica en el mismo paraje donde en el día se halla el astillero, como consta por la segunda lámina [p. 98] (página 28) de dicha obra, edición de Londres de 1756. | Aquellos edificios continuaron vacíos, en el propio estado, durante la ocupación de la isla por las armas francesas, desde 1756 hasta 1763, en que, habiendo vuelto los ingleses por la paz de París, el comisario míster Waren hizo desmontar el islote inmediato, que llamaban sa illa d'en Pinta, nivelando y construyendo

terra, inscrit el 1796 (Huerta i Mérida, 2001, p. 7). | *dey*: títol del cap o príncep musulmà que governava la regència d'Alger. Aleshores el càrrec el tenia Hammuda Paixà (1759-1814), dei de Tunis (1782-1814).
cxcv *paz de Utreck*: tractat d'Utrecht (1713), que posà fi a la guerra de Successió d'Espanya. Va ser firmat per Castella i França, d'una banda, la Gran Bretanya, Àustria, Holanda, Prússia, Savoia i Portugal, de l'altra. Felip V va ser reconegut rei d'Espanya a canvi de perdre diversos territoris; entre ells, Menorca i Gibraltar, que van passar a mans britàniques. | *Historia de Menorca*: Armstrong (1752). | *astillero*: l'illa d'en Pinta. | *ocupación de la isla*: batalla naval de Maó, fet d'armes emmarcat en la Guerra dels Set Anys (1756-1763). L'estol francès va atacar Menorca; els anglesos van intentar socórrer els seus compatriotes, però no pogueren desembarcar i optaren per retirar-se. Això va provocar que, durant els set anys que va durar el conflicte bèl·lic, Menorca passara a mans franceses. | *paz de París*: tractat de París (1763), pau firmada entre França i Anglaterra, que marcà la fi de la guerra dels Set Anys. Una de les condicions del pacte era que França havia de tornar Menorca als anglesos. | *isla del Carenage*: nomenclatura no documentada de l'illa d'en Pinta, també coneguda com a *illa de l'Arsenal* o, directament, *l'Arsenal*. | *James Murray* (1721-1794), soldat britànic i governador de Menorca (1778-1782) (Ramis, 1815a, p. 321). | Antoni Barceló i Pont de la Terra (1716-1797), tinent general de l'Armada Reial Espanyola. | *lanchnes*: llanxa. | *expediciones de Argel*: Antoni Barceló i Pont de Terra va comandar l'esquadra que bombardejà Alger el 1783 i el 1784, accions militars que feren possible la pau entre el rei d'Espanya i el rei d'Alger el 1785, en la qual va ser establerta la prohibició de pirateria.

allí diversos almacenes y otros edificios y comodidades para el surtimiento y carenaje de los buques de la Marina Real. Estas obras se principiaron en 1768 y concluyeron en 1776 según la inscripción inglesa que se puso sobre la puerta por donde se entra en dicha isleta, por la parte del norte. Y aquella se llama, desde entonces, en el idioma castellano, la isla del Carenaje. En 1778, el general británico míster James Murray, con el fin de poner este astillero a cubierto de un golpe de mano, hizo fabricar los torreones y muralla que lo rodean por la parte de tierra; y, en 1785, el excelentísimo señor don Antonio Barceló, teniente general de la Real Marina de España, añadió los tinglados al mismo astillero, colocando en ellos los lanchones que le habían servido en sus expediciones de Argel.

[cxcvi] Número 44. El gobierno inglés, desde 1778 hasta el arribo de las armas católicas a Menorca al mando del duque de Crillon en 1781, hizo fabricar tres buques de guerra en este astillero; es decir, un *snow*, una balandra y la fragata Menorca. Y el gobierno español, desde 1784 a 1808, hizo, asimismo, construir allí tres jabeques grandes, tres galeras, seis fragatas, cuatro bergantines, una urca y un lanchón con dos cañones y un mortero. No entro en el detalle de sus nombres por no ser necesario y solo añadido que los buques mercantes que ya se habían botado al agua en varias partes de este puerto en 1809 llegaban a ciento y que la construcción de otros muchos sigue todavía con el mejor éxito.

cxcvi *armas católicas*: les tropes castellanes, per oposició al domini anglés, que era protestant. | *duque de Crillon*: Louis Berton des Balbes (1717-1796), militar francès i duc de Grillon. Per divergències sorgides amb el govern francès passà al servei de Carles III d'Espanya. El 1782, amb 5.000 soldats i 1.200 voluntaris del Principat, arrabassà l'illa de Menorca als anglesos, fet que li valgué l'ascens a capità general i el títol de duc de Maó amb la grandesa d'Espanya (1790). | *snow*: tipus de vaixell de vela, similar al bergantí, però amb un tercer pal a la popa, en el qual s'hissa una vela cangrea (Johnson, 1727, p. VI). La traducció catalana és *paquebot*, pres del francès *paquebot*, que, al seu temps, ve de l'anglès *packet-boat* (DCVB), ja que era freqüent que aquest tipus de vaixells transportara correu. Tanmateix, és probable que Ramis faça servir el mot *snow* perquè aquest tipus de vaixell era molt recent en la seua època i, tal vegada, el nom encara no estava massa estès. | *balandra*: embarcació petita amb coberta i un sol pal. | *fragata*: vaixell de guerra per a missions de patrulla i escorta. El fet que la fragata en qüestió s'anomena *Menorca* ens fa suposar que devia tractar-se d'una nau específicament creada per a la protecció de l'illa. | *jabeque*: embarcació costanera de tres pals, amb veles llatines, que també solia navegar a rem. | *galera*: embarcació de vela i rem, la més llarga de quilla i que calava menys aigua entre les de vela llatina. | *bergantín*: vaixell de dos pals i vela quadrada o rodona. | *urca*: embarcació gran, molt ampla pel centre, i que serveix per al transport de grans i altres gèneres.

[p. 99]

[cxcvii] Número 45. Ni en la relación de Carbonell, ni menos en todo lo demás que dice en su *Crónica* concerniente a Alonso III, hallo el día de su salida de Menorca, ni tampoco el paraje donde fue a desembarcar; y como estos puntos, además de ser tan conexos con esta conquista, son interesantes y curiosos, es preciso decir algo de ellos.

[cxcviii] Zurita, en sus *Anales de Aragón* (tomo I, libro IV, capítulo LXXXVIII, foja 311), quiere que este monarca partiese de la isla el día 2 de febrero, y que se embarcase para Cataluña y viniese con su armada a la playa de Barcelona. Pero uno y otro se ve contradecido por repetidos monumentos que nos quedan de aquellos tiempos y merecen ser preferidos a la autoridad del citado escritor. Ellos, a lo menos, son dos, y consisten en los reales privilegios de las calendas del mes de marzo de 1286 —digo, del primero de *idem* de 1287—, en que el referido rey Alonso concedió a los mercenarios y antoninos el poder fundar en Menorca casas de sus órdenes respectivas.

[cxcix] Estos documentos, aunque suenen de 1286, ya tengo dicho y probado en la nota 25 de este canto que son, en realidad, del año siguiente, porque entonces no empezaban los años *a nativitate* como ahora, sino *ab incarnatione*. Y si Alonso III se hallaba aun en Ciudadela cuando concedió dichas gracias, como en ellas se expresa, no pudo haber marchado de la isla en 2 de febrero del mismo año, como Zurita lo pretende. A esto se agrega el que, como consta por la cita de Carbonell del número 15 de este canto, el día 2 de febrero lo pasó el monarca en Ciudadela, ocupado en la solemne fiesta de que allí trato y, de consiguiente, no era regular ni parece probable que hiciese vela el mismo día. Fundado en todo esto, mi opinión en el particular es que Alonso III no partió de la isla hasta el primero | del mes de marzo de 1287 por la tarde, o bien por la mañana del día siguiente.

[cc] En lo respectivo al paraje donde el rey Alonso fue a desembarcar a su salida de Menorca, me persuado haber sido Mallorca, no obstante lo que dice Zurita, porque veo que así Muntaner en su *Crónica* (capítulo CLXXII), como Dameto y Hermilly en sus *Historias* del mismo reino (el primero, página 416, y el segundo, página 119), y lo propio don Narciso Feliu de la Peña en su citada obra (tomo II, libro XII, capítulo 109), todos a una voz,

aseguran que el conquistador pasó de aquí en derechura a dicha isla, donde fue recibido en triunfo, como añaden Dameto y Muntaner.

[cci] Queda ahora otra dificultad que resolver y es la que mira al año de esta conquista de Menorca, que Carbonell y Muntaner quieren que sea el de 1288, sobre lo cual no se explica Dameto; antes se inclina, al parecer (*ibidem*, página 415), a la opinión que sigue Zurita (en dicho lugar, foja 311), donde asegura que fue en el año de 1287. Lo propio siente míster d'Hermilly en su expresada *Historia de Mallorca* (parte I y, en particular, a la página 123).

[ccii] ¿Y qué será si a esto se agrega la preciosa lápida que desde tiempo inmemorial existía en el antiguo arco del portal del Pont des Castell de esta ciudad? Este curioso monumento que, demolido dicho arco, se puso en 1789 en la peaña de la figura del glorioso san Sebastián, se halla a la subida del consistorio de Mahón y es la misma piedra de que habla Armstrong en su *Historia de Menorca* (página 235), aunque allí la pone mal copiada. Pero es cierto que, por su aspecto y formación de letras, demuestra ser coetanea o, a lo menos, muy poco posterior a la conquista de la isla por Alonso III. En ella, pues, se lee en substancia y en caracteres —que llamamos góticos con mezcla romanos—, que Namfós, buen rey de Aragón, tomó a Me|norca a XVI de las calendas de febrero de MCCLXXXVI, lo que corresponde al 17 de enero de 1287, según los principios que llevo sentados, así en esta nota como en la primera del *Pariatge*. ¿Quién será, pues, el que con presencia de esta lápida y la de dichos privilegios relativos a la fundación de los antoninos y mercenarios en Menorca —que son todos de 1287, según ya queda visto—, no creerá que su conquista es del mismo año, y no del de 1286 ni del de 1288, como hay autores que lo dicen? Si alguno dudase de que nuestro conquistador se llamaba Namfós o Amfós en el antiguo catalán, acuda a la *Historia* de Dameto (libro 3, § 3, página 404), a la referida relación de Carbonell y, no menos, a Muntaner.

cci en dicho lugar: en l'obra de Zurita.

ccii *Pont des Castell*: barri de Maó que engloba els carrers del voltant de la plaça de la Conquesta. S'anomena així perquè connecta el port de Maó amb el barri des Castell. | Sant Sebastià (s. III? – s. IV?), màrtir romà, mort probablement durant la persecució de Diocleciana. | *Pariatge*: Ramis (1815a, pp. 21-23).

- [cciii] Número 46. Después que el victorioso monarca hubo recorrido la isla de Mallorca en compañía del almirante Galcerán de Anglesola y otros ricos hombres y caballeros que le habían seguido en su expedición de Menorca, pasó a Ibiza con cuatro galeras. Y, habiendo demorado allí algunos días, se dirigió a Salou, de donde se fue a Barcelona. Así lo refiere míster d'Hermilly en su expresada *Historia del reino de Mallorca* (parte I, página 120) y lo mismo se puede ver en el doctor Dameto (libro 3, § 4, página 416).
- [cciv] Sin embargo de su robustez, la vida de nuestro conquistador fue bastante corta, pues falleció en Barcelona a los veinte y siete años de su edad de una landre, cuando se aparejaba para las bodas que había de celebrar en 28 de junio de 1291 con Leonor, hija del rey de Inglaterra, conforme lo dice Dameto (*ibidem*, página 418). Era hijo de Pedro III de Aragón y de su mujer, la reina doña Constanza, hija de Manfredo, rey de Sicilia. Y, por su genio bondadoso, fue apellidado «el Franco».
- [ccv] Su padre lo mandó a la conquista de Mallorca, la que verificó dentro de poco tiempo. Carbonell, en su *Crónica*, quiere que muriese el 17 del | [p. 102] mencionado junio, pero don Antonio de Capmany sostiene que fue el día siguiente en sus *Memorias Históricas sobre la marina, comercio y artes de Barcelona* (tomo II, en el apéndice, páginas 94 y 95). Lo propio siente don Narciso Feliu de la Peña en su citada obra (página 118), añadiendo que su enfermedad duró tres días. Y, como murió sin dejar prole, le sucedió en su corona don Jaime II, su hermano, que era rey de Sicilia. Y en ello convienen todos los escritores que tratan de la vida de Alonso III.
- [ccvi] He aquí como el historiador Gerónimo Zurita (en el tomo I de sus *Anales*, libro IV, capítulo CXXII, foja 347-B) pinta a nuestro conquistador: «Murió

cciii *rico*: en desús, noble o d'alt llinatge.

cciv *landre*: «especie de seca o tumor de la hechúra y tamaño de una bellota, que se hace en los sobacos y en las íngles y suele muy de ordinario dar esta enfermedad en la garganta, y ahogar con brevedad al paciente» (*Autoridades*). | *Leonor*: Elionor d'Anglaterra (1269-1298), filla d'Eduard I d'Anglaterra i Elionor de Castilla. Es va casar amb el rei Alfons III per poders l'any 1285 i va esdevenir reina consort d'Aragó (1285-291). Malgrat això, el matrimoni no va ser mai consumat i, abans de formalitzar-se, Alfons III va morir (Balaguer, 1861, pp. 698-699). | *Manfredo*: Manfred I de Sicília (1232-1266), rei de Sicília (1258-1266). Es casà amb Beatriu de Savoia (1247), de qui tingué Constança, després muller de Pere III de Catalunya-Aragó.

ccvi *monasterio de los frailes menores*: convent de sant Francesc de Barcelona. Antic convent de franciscans conventuals o framenors i, més tard (1567), d'observants, conegut popularment per convent gran de sant Francesc, situat a l'antic barri de Còdols de Barcelona. Alfons III va ser soterrat allí, però el

este príncipe en tres días, en la flor de su juventud, en edad de veinte y siete años, de una landre, en Barcelona, a diez y ocho de junio de MCCXCI años, y fue sepultado en el monasterio de los frailes menores de aquella ciudad, con el hábito de san Francisco. Fue rey muy clemente y justo, y tan liberal que, en esta virtud, se señaló más que príncipe de sus tiempos, y fue por esta causa llamado “el Franco”. Y, con esto, era tan valeroso que, según escribe Dante de él, “si viviera más tiempo, bien se entendiera que iba el valor de vaso en vaso”». No cabe duda, al parecer, que las palabras últimas de esta cita son alusivas al mucho coraje y pericia guerrera que manifestaron toda su vida Jaime I y Pedro III de Aragón, padre y abuelo respectivos del conquistador de Menorca.

Mahón, 20 febrero de 1818.

1837 l'edifici va ser enderrocat i aleshores, va ser traslladat a la catedral de santa Creu i santa Eulàlia de Barcelona. | Sant Francesc d'Assís (1182-1226), místic italià, fundador dels franciscans. | *Dante*: Alfons III apareix en la *Divina Comedia* de Dant a les portes del purgatori. Juntament amb altres reis de la seua època, se l'acusa de la destrossa d'Europa a causa de les constants guerres entre ells. Tot i que no és mencionat de manera explícita, es considera que els versos 115-117 del cant VII remeten a ell: «I, si més temps hagués menat el regne, el jovencell que seu al seu darrera, la valor bé al nou vas passat hauria» (Verdaguer, 1921, pp. 60-61). D'aquesta manera, es destaca el seu coratge i es comenta que, en cas d'haver tingut descendència, aquest hauria passat d'un a l'altre, de la mateixa manera que abans va passar per Jaume I i Pere III.

[p. 103]

Octavas

De un héroe aragonés canto las glorias
que, no menos valiente que cristiano,
a fuerza de combates y victorias,
expelió de Menorca al mahometano; 4
empresa celebrada en las historias
y que eterniza el nombre soberano
del grande Alonso de Aragón tercero,
digno de que lo admire el orbe entero. 8

Menorquines a quienes ha servido
su valor tan heroico y extremado,
mostradle siempre un pecho agradecido,
sea su nombre, sea venerado; 12
que por todos, por todos, bendecido,
hasta la eternidad quede alabado;
y fomentad benignos los esfuerzos
del que aquí lo celebra con sus versos. 16

4 *mahometano*: pot interpretar-se de manera singular, és a dir, referit a l'almoixerif, Abu-Úmar ibn Saïd, o en un sentit genèric, remetent a la població i les creences musulmanes.

7. *L'ALONSÍADA*, DE VICENÇ ALBERTÍ

EDICIÓ CRÍTICA

[p. 1]

L'Alonsiada o Conquista de Menorca pel rei don Alonso III d'Aragó en 1287.

Poema en tres cants.

Escrit en castellà pel doctor don Juan Ramis i Ramis, individu de la Real Acadèmia de la Història, etcètera.

Traduït per don Vicent Albertí i Vidal.

[p. 3] El traductor

[i] Mon ardent i antig desitx de veure alguna producció en nostro desmesiat olvidat vulgar, quand no per los versats en altres idiomes, a lo menos per aquells qui, no trobant-se en aquest cas, se delèitan igualment en la lectura, junt ab la proporció d'haver donat a llum el benemèrit doctor don Juan Ramis i Ramis *La Alonsiada o conquista de Menorca por el rey don Alonso III de Aragón en 1287* i, essent una part tan essencial e interessant de la història política d'esta isla, m'han impel·lit a presentar a mos amats compatriotes una tan digna obra en son idioma natiu.

[ii] He traduït purament los tres cants del poema per haver considerat que els curiosos de consultar les erudites notes serien, per suposat, capaços en el castellà i que, obrint l'original, podrien ja satisfer-se. Mon curt treball serà quissà ridiculizat per alguns qui, sens raó i, potser sens coneixement del seu

[p. 4] propi | idioma, lo desprecien; nonobstant, quedaré en extrem satisfet si la pluralitat dels menorquins prudents accepta ab agrado esta demostració de mon afecte a servir-los.

i *antig*: antic. | *desitx*: desig (DCVB). | *nostro*: nostre (DCVB). | *desmesiat*: excessiu (DCVB). | *olvidar*: oblidar (DCVB). | *quand*: quan (DCVB). | *los*: els. | *a lo menos*: almenys (DCVB). | *deleitar*: castellanisme de *delectar*. | *ab*: amb (DCVB). | *isla*: illa (DCVB). | *compatriotes*: els ciutadans de Menorca.

ii *quissà*: tal vegada (DCVB).

ii *despreciar*: menysprear (DCVB). | *nonobstant*: no obstant (DCCLFI). | *agrado*: plaer (DCVB). | *demonstració*: demostració (DCVB).

[p. 5] Carta de l'autor del poema al traductor, enviant-li el manuscrit que aquest li havia confiat

Senyor don Vicent Albertí i Vidal,

[iii] Molt senyor meu i amic, torn a vostra mercè el manuscrit de *L'Alonsiada* que s'ha servit traduir del castellà al nostro menorquí, donant-li les gràcies per l'honor que ha fet a mon poema, que no esperava rebre per la mediocritat de la mia producció. El dit treball de vostra mercè me fa confiar que, ajudat de la valentia de son ingeni, podran passar a la posteritat axí l'original com la traducció, qui és tan arreglada i brillant, i a la qual se pot aplicar, en mon concepte, el *lusit amabiliter* de que parla Horacio.

[iv] Jo m'extendria més en elogiar el mèrit de vostra mercè si no temés que algun envejós s'atrevis a dir que lo faç per elogiar-me a mi mateix, però no puc dexar de anyadir-li que, veent una prova tan clara dels seus talents per la poesia, dec | pregar-lo que, de tems en tems, nos ne dònica altres de la seua habilitat en esta bella ciència per al llustre del nostro idioma i pàtria. Vègia vostra mercè en lo que lo podrà servir aquest son afectísim amic i servidor, qui prega a Déu per sa llarga salut i li besa las mans.

[p. 6]

Maó, als 13 agost de 1818,

Juan Ramis i Ramis.

iii *mia*: meva. | *axí*: així (DCVB). | *lusit amabiliter*: Horaci, *Epístoles* (ll. II.I, v. 148). D'acord amb la traducció de Ribas i Riber (1927, p. 112), «enjogassada». Horaci critica els cànctics fescennins, que s'utilitzaven per a difamar personatges públics, en oposició als cants *lusit amabiliter*, que no feien mal a ningú per la seua natura enjogassada; per tant, Ramis considera que una de les grans qualitats de *L'Alonsiada* d'Albertí és que no injúria cap persona.

iv *extendre*: estendre (DCVB). | *mateix*: mateix (DCVB). | *tems*: temps (DCVB). | *de tems en tems*: de tant en tant. | *altres* [proves].

[p. 7] Resumen de la vida d'Alonso III

[v] El naixement i pàtria de nostro héroe, dit vulgarment «Namfós» o «Amfós», s'ignoren. Fonc fill de Pere III d'Aragó, anomenat «el Gran» i de la reina Constància, sa esposa, filla de Manfredo, rei de Sicília. Son pare l'envià a la conquesta de Mallorca, lo que verificà en breu tems. Encontrant-se aquest pròxim a la sua fi, encomanà a nostro monarca vingués a treure los moros de Menorca, lo que feu, segons alguns autors, no tenint més que vint-i-un any.

[vi] A pesar de sa robustés, sa vida fonc bastant curta, puis morí en Barcelona, dia 17 —segons alguns— o 18 —segons altres— de juny de 1291, als 27 anys de la sua edat, de resultes d'un tumor fret, quand s'aparellava per les bodes que havia de celebrar en 28 del mateix ab Leonor, filla del rei d'Inglaterra, durant-li la malaltia sols tres dies. Com no deixà descendència, li succeí en la corona son germà, don Jaume II, rei de Sicília.

[p. 8] Fonc sepultat en el monasteri de frares menors d'aque[lla] ciutat, ab l'hàbit de sant Francesc. Era nostro conquistador valerós, clement, just i tan liberal,

v *héroe*: heroi (DCVB). | *fonc*: fou. | *Pere III d'Aragó* (1240-1285), rei de Catalunya-Aragó entre el 1276 i el 1285. Era fill de Jaume I el Conqueridor i Violant d'Hongria, i pare d'Alfons III. | *Constància*: Constança de Sicília (1247-1302), reina consort d'Aragó (1276-1302) pel seu matrimoni amb Pere III d'Aragó i de Sicília (1282-1302). Mare d'Alfons III. | *Manfredo*: Manfred I de Sicília (1232-1266), rei de Sicília (1258-1266). Es casà amb Beatriu de Savoia (1247), de qui tingué Constança, després muller de Pere III de Catalunya-Aragó. | *conquesta de Mallorca*: Confiscació del Regne de Mallorca (1285), en què el rei Pere III va desposseir el seu germà Jaume II de Mallorca de les seues terres, després que aquest es posicionara juntament amb Felip III de França i el papa Martí IV durant la croada contra la Corona d'Aragó. | *aquest*: el rei Pere III d'Aragó. | *sua*: seua (DCVB). | *autors*: els autors i les obres als quals es refereix Albertí són Pere Miquel Carbonell (*Cròniques de Espanya fins ací no divulgades*, 1547); Antoni de Capmany de Montpalau i Surís (*Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, 1779-1792); Nicolas-Gabriel Vaquette d'Hermilly (*Historia del Reino de Mallorca y sus anexos*, 1777); Joan Binimelis i Garcia (*Historia general del Reino de Mallorca*, 1595); Joan Dameto i Cotoner (*Historia general del Reino de Mallorca*, 1632); Narcís Feliu de la Peña (*Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, 1709); i Jerónimo Zurita y Castro (*Anales de la Corona de Aragón* (1562-1580)). Aquestes són les fonts principals que Joan Ramis va utilitzar a l'hora de documentar la seua *Alonsiada*.

vi *robustés*: robustesa. | *puis*: puix (DCVB). | *segons alguns*: Carbonell. | *segons altres*: Capmany i Feliu de la Peña. | *tumor fred*: escròfula (DCVB), malaltia caracteritzada per l'inflament dels ganglis limfàtics, especialment els del coll, amb tendència al desenvolupament d'inflamacions cròniques de la pell, de la membrana mucosa, dels ossos, etcètera. | *Leonor*: Elionor d'Anglaterra (1269-1298), filla d'Eduard I d'Anglaterra i Elionor de Castella. Es va casar amb el rei Alfons III per poders l'any 1285 i va esdevenir reina consort d'Aragó (1285-291). Malgrat això, el matrimoni no va ser mai consumat i, abans de formalitzar-se, Alfons III va morir (Balaguer, 1861, pp. 698-699). | *rei d'Inglaterra*: Eduard I d'Anglaterra (1239-1307), rei d'Anglaterra (1272-1307).

que en esta virtut se senyalà més que príncep algun de son tems i fonc, a causa d'astò, sobrenomenat «el Franc».

[p. 9] L'Alonsiada o Conquesta de Menorca

Cant primer

Argument

[vii] Se fa memòria als menorquins de que el dia de sant Antoni Abad el rei don Alonso III d'Aragó guanyà les batalles qui asseguraren la conquesta de l'isla i tragueren d'ella al mahometisme, i se'ls estimula a celebrar-lo. S'invoca al mateix sant i a sant Jordi per cantar aquest succés, que promogueren ab sos auxiliis i no a les muses, qui no pogueren protegir-lo. Se fa menció de la conquesta dels pisans i la recuperació de Menorca pels bàrbaros; de l'arribada a esta de | Pere III i de la traïció de l'almoixerif; del ressentiment del monarca i de la venjança que prometé prendre. Sa mort i jurament que prestà Alonso de treure los moros de Menorca i plantar en ella la fe de Jesucrist, i preparatius d'aquest soberà per executar-lo.

[p. 10]

vi *Jaume II*: Jaume II de Catalunya-Aragó (1267-1327), segon fill de Pere III d'Aragó i Constança de Sicília, i germà d'Alfons III. Rei de Sicília (1285-1296) i, a la mort del seu germà, rei d'Aragó i València (1291-1327). | *aquella ciutat*: Barcelona. | *sant Francesc*: sant Francesc d'Assís (1182-1226), místic italià, fundador dels franciscans. | *astò*: això (DCVB).

vii *sant Antoni Abad* (250-356), monjo cristià egipci considerat un dels precursors del moviment eremític. El dia del seu sant és el 17 de gener. Patró de Menorca per la seua suposada intervenció a favor de la conquesta d'Alfons III. | *mahometisme*: la religió fundada per Mahoma, l'islam. | *sant Jordi* (270-303 dC), màrtir cristià oriental. Patró de Menorca per la seua suposada intervenció a favor de la conquesta d'Alfons III. | *pisans*: croada pisanocatalana (1113-1115), en què la república de Pisa i el comtat de Barcelona s'enfrontaren contra l'emirat de Mayurca per tal d'acabar amb la pirateria. Els esdeveniments apareixen narrats en el poema èpic llatí *Liber Maiolichinus*, d'autor discutit. | *recuperació de Menorca*: després de la croada pisanocatalana, els croats van abandonar l'illa, raó per la qual va continuar en mans islàmiques sota diverses formes d'organització. Entre el 1115 i el 1287, Menorca va pertànyer a la dinastia almoràvit (1116-1203), la dinastia almohade (1203-1231) i la taifa de Menorca, també anomenada *del moixerif* (1231-1287). A aquesta última, tot i ser vassalla de la Corona d'Aragó, se li va permetre mantenir la cultura i religió islàmica. | *bàrbar*: entre els grecs i els romans, estranger, especialment dit d'aquelles cultures que es consideren mancades de civilitat. En aquest cas, però, remet als musulmans. | *arribada*: arribada.

vii *traïció*: el 1282, Pere III va enviar tropes per donar suport al senyor de Constantina, Abu Bakr ibn al-Wazir, en la seua lluita contra el sultà de Tunis, Abu Ishak Ibrahim, a canvi del domini sobre la ciutat de Col·lo. L'expedició catalana es va reagrupar a Maó i l'almoixerif menorquí, Abu-Úmar ibn Saïd, assabentat dels plans, els va comunicar al sultà tunisià. Finalment, Abu Bakr ibn al-Wazir va ser decapitat pel seu intent de rebel·lió, acabant així amb les pretensions de Pere III. Podem considerar aquesta traïció de l'almoixerif com el *casus belli* de la posterior conquesta de Menorca. | *almoixerif*: oficial reial d'origen

[viii] Parteix Alonso per Mallorca, surt d'ella i lo combat un temporal. Descripció de l'Enveja. Se dispergeix l'armada i el rei entra en Maó ab deu galeres. L'Enveja ve i s'uneix als moros. Preparatius de l'almoixerif i tropes d'aquest per oposar-se a l'intent d'Alonso, a qui se reuneixen moltes naus. Son desembarc al nort d'aquest port i batalla, que es donà allí prop. Els nostros invoquen als dits sants. Singular valor de Juan de Sanesterra. Queda el camp per los cristians i fugen els moros al pujol de sant Jordi, d'aont passen al coster de sant Antoni. S'empenya un nou combat i queden vençuts los bàrbaros, i lo propi succeeix en el pla immediat.

[ix] Se retiren al puig del Degollador, enarborant bandera blanca i el rei, ab [p. 11] los seus, | se posa a descansar. Però, poc después, se renova el combat per la imprudència de Berenguer de Tornamira, qui ataca els moros ab alguns pocs qui lo segueixen sens sabre-lo el monarca, qui acudeix allí ab tot el seu exèrcit i, a la fi, venç als inimigs. Assistència i patrocini dels mateixos sants en estes batalles i fuita dels moros a Santa Àgueda. El rei mana que se degollia a Tornamira, però lo perdona per la intercessió dels barons i planta el seu camp en el pla del Verger.

islàmic que tenia el càrrec de cobrar les rendes i els drets del rei. En el moment de la conquesta d'Alfons III, era Abu-Úmar ibn Saïd.

viii *Enveja*: monstre mitològic. Les posteriors descripcions de la seua aparença i morada (vv. 85-100) es corresponen amb les de la Nèmesi grega i la Invidia romana. En concret, Ramis sembla haver pres elements de *Les metamorfosis* d'Ovidi (llibre II, v. 760-782) (Parramón, 1966, pp. 65-66). | *desembarc*: desembarcament (DCVB). | *nort*: nord (DCVB). | *dits sants*: sant Jordi i sant Antoni. | *Juan de Sanesterra*, probablement emparentat amb els Senesterra, un llinatge de cavallers que apareix a l'Empordà al segle XIV i del qual no es conserven notícies anteriors. | *pujol de sant Jordi*: puig indeterminat que, segons les dades del poema, devia estar a la zona oest de l'illa de Menorca, en algun punt entre el nord del port de Maó (on va tenir lloc la primera batalla) i el coster de sant Antoni (on va tenir lloc la segona). | *aont*: on (DCVB). | *coster de sant Antoni*: puig de Menorca, situat al nord del port de Maó.

ix [Els moros] *se retiren*. | *puig del Degollador*: puig proper al pla del Verger, on actualment es troba l'ermita de sant Joan dels Vergers. | *bandera blanca*: bandera que s'enarbora en desig de parlament o rendició. | *después*: castellanisme de *després* (DCVB). | *Berenguer de Tornamira*: segurament relacionat amb el llinatge dels Tornamira, família de cavallers d'Oristà, notables durant els segles XIII i XIV. | *inimig*: enemic (DCVB). | *Santa Àgueda*: antic castell del municipi de Ferreries, que corona la muntanya de Santa Àgueda. Va ser una de les principals fortificacions musulmanes de Menorca, amb el nom de Sen Ageinz. | *pla del Verger*: pla on actualment es troba l'ermita de sant Joan dels Vergers.

[x] «Bella, horrida bella».

Virgili.

Aquest es el gran dia, el dia memorable,

en que Alonso tercer, rei invicte i amable,

seguit de la victòria, en Menorca plantà

la fe de Jesucrist, salut de tot cristià. 4

En què de l'Aragó les barres victorioses,

que elevaren los cels ab obres prodigioses,

tregueren de nostra isla, ab un etern honor,

[p. 12] la barbàrie africana i sa secta d'error. 8

Patricios menorquins, que aquest tan ditxós dia

en un enter olvid jamai sepultat sia;

celebreu-lo i doneu les gràcies a los cels

ab pregàries humils, himnes i vots feels. 12

Muses, divinitats en tot tems fabuloses,

que la gentilidad creia miraculoses,

vostro numen no implor ni vol mon esperit,

x Virgili, *Eneida* (ll. VI, v. 86). Dolç (1975, vol. II, p. 133) tradueix: «Guerres, esgarrifoses guerres», profecia de la Sibila de Cumes en què augura a Enees els esdeveniments que ocorraran en un futur.

4 *salud*: salut (DCVB).

5 [El dia] *en què*. | Les *barres d'Aragó* remetent a la senyera reial dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, formada per quatre pals de gules sobre camper d'or. Per a més informació sobre la llegenda de la senyera dels reis d'Aragó, consulteu Riquer (2000).

8 *la barbàrie africana*: els pobles àrabs.

9 *patricio*: patrici. En l'antiga Roma, persona que pertanyia a la classe noble; per extensió, aplicat en aquest cas a les persones nobles de Menorca. | *ditxós*: feliç (DCVB).

10 *enter*: sencer. | *jamai*: mai.

12 *feel*: fidel (DCVB).

13 *divinidad*: divinitat. | *Tot tems*: sempre, sense cessar (DCVB).

14 *gentilidad*: gentilitat. Conjunt de les persones gentils o paganes.

ni donar-me'l podeu, perquè és del tot fingit. 16

Vosaltres, però, sí, sant Jordi i sant Antoni,
columnnes de la fe, honor i testimoni,
esforceu-me a cantar esta empresa eminent,
que protegit haveu los dos gloriosament. 20

El islamisme fals ja més d'un sigle havia
que, per altra vegada, esta isla posseïa;
des de que, ab sos vaixells, el valerós pisà
la tregué del poder del bàrbaro africà. 24

Però no tardà aquest, com a tots és notori,
a recobrar ben prest son antig possessori

[p. 13] i, sa pirateria exercitant fortment,
forjar als cristians durs grillons novament. 28

El gran Jaume la feu tributària i somesa,
d'Alonso avi brillant, rei de major destresa,
Jaume, a qui per sos fets, per immortal tinguts,
tributa l'orbe enter llorers ben merescuts. 32

15 *vostro*: vostro (DCVB).

19 *esforçar*: donar força, fer més fort (DCVB).

21 Nota a peu de pàgina d'Albertí: «falsa lley de Mahoma». | *sigle*: segle (DCVB).

23 *pisà*: Pietro Moriconi (?-1119), arquebisbe de Pisa. El 1113 va proclamar la croada pisanocatalana (1113-1115) (Heywood, 1921, p. 59).

24 *bàrbaro africà*: Mubàixxir Nàssir-ad-Dawla (?-1115), emir de Mayurca; mort durant la croada pisanocatalana.

25 *aquest*: el poble musulmà, en sentit genèric.

27 *fortment*: fortament (DCVB).

29 *gran Jaume*: Jaume I de Catalunya-Aragó (1208-1276), rei de la Corona d'Aragó (1213-1276). Després de conquerir Mallorca (1229-1231), va sotmetre l'illa de Menorca (1231) a través del Tractat de Capdepera. Es va respectar la dinastia almohade (encapçalada per Abu Abd Al·lah Muhammad ibn Ahmad ibn Hixam) a canvi que es reconeguera la sobirania catalanoaragonesa sobre l'illa.

Mes, què hei ha que esperar d'una ànima perversa,
d'un pèrfido inimig i d'una intenció adversa?
Sols paga ab traïcions fineses que perceb,
com ab insults majors beneficis que reb. 36

Lo díguia el soberà d'Aragó tercer, Pere,
quand a nostro Maó vingué batent bandera,
ab s'armada los mars dominant, dividint,
i, a tots los seus vesins, gran terror infundint. 40

A la sua Real satgetas dispararen
i, encara que perdó a Pere demanaren
l'almoixerif i els seus de tant d'agravi fet,
de son destino a Alcoll donà un avís perfet. 44

Lo sabé aquest gran rei e, indignat i terrible,
venjar-se prest jurà; però la Mort horrible,
qui de sa vida el fil tardà poc a tallar,
[p. 14] li impedí enterament de poder-lo lograr. 48

Mes, antes que arribàs l'hora fatal i trista,
cridà Alonso, son fill, i, tenint-lo a la vista,
li encarregà fortment que quan antes lo fes

33 *hei*: hi (DCVB).

34 *pèrfido*: pèrfid (DCVB).

37 *díguia*: digué. | *soberà*: sobirà (DCVB).

40 *vesí*: veí (DCVB).

41 *Real*: dit d'una galera, que porta l'estendard reial. | *satgeta*: sageta (DCVB).

44 *Alcoll*: Col·lo, ciutat i port de la *wilāya* de Constantina, Algèria, situada a la costa occidental del golf de Stora. També anomenada *Alcoll* o *El-Qoll*.

46 *horrible*: horrible.

47 *fil*: noteu la similitud amb les moires gregues i les parques romanes.

49 *antes*: abans (DCVB).

i, d'aquesta nostra isla, al fals moro tregués. 52

«Ves», li diu, «i, venjant tantes injúries ara
que de l'almoixerif ha rebut ton bon pare,
planta la fe en Menorca i desterra ab ta mà
la secta de Mahoma, el barbarisme va». 56

Se prostra nostro Alonso, executar-lo jura,
son pare el beneeix, posseït de ternura;
mor alegre i son fill, des del mateix instant,
no perd tems per complir lo recomanat tant. 60

Lo diu a sos vaixalls i de tot los entera,
de sa resolució i el seu intent qual era;
los demana assistència; ells, tots feels i actius,
procuren oferir merescuts donatius. 64

S'enllesteix un comboi lleuger i formidable,
un exèrcit va ab ell, brillant i respectable;
en el Fangós reunits, s'embarquen tots allí
i prenen de Mallorca el seu destino en fi. 68

[p. 15] Cornel, Garcez i Mur manen la tropa sola

55 *la fe*: el cristianisme.

56 *la secta de Mahoma*: l'islamisme.

61 *vaixall*: vassall (DCVB). | *enterar*: fer sabedor, donar notícia (DCVB).

62 *qual*: quin (DCVB).

66 *ell*: Alfons III (v. 57).

67 *el Fangós*: antic port de la ciutat de Tortosa, al delta de l'Ebre, dins l'actual terme de Sant Jaume d'Enveja (Montsià). | *reunits*: sinèresi.

68 *destino*: destí.

69 *Cornel*: Pere Cornel IV (?-1302), del llinatge noble dels Cornel. | *Garcez*: Garcia Garcés d'Arazuri (?-?), salmedina de Saragossa (Romano, 1983, pp. 43, 93-94). | *Mur*: Acard de Mur (?-1316), del llinatge noble dels Mur.

i, les veles i remes, Galceran d'Anglesola;
son experiència, fets, paraules, esperit,
un nou ardor a tots ha ben prompte infundit. 72

Allí arriben, però, de los tems la inclemència,
no los permet seguir son camí ab diligència;
mes jamai cessa el rei de pregar un moment,
puis desitja complir lo promès tan fortment. 76

Passaren de Nadal totes les festes santes,
se veu calmar el vent i el mar, més tranquil que antes;
parteix Alonso luego ab sos companys d'honor,
plens de coratge i brío, d'ànimo i de valor. 80

S'acosta al cap d'Artuig ja la brillant armada
i al desembarc la gent està ja preparada;
quand, per un Nort furiós, en un moment alçat,
s'altera tot el mar i es posa alborotat. 84

Surt repentinament del seu abisme horrible
un monstuo horrorós, venjatiu i terrible;
el seu cap té rodat d'espantoses serpents;

70 *Galceran d'Anglesola* (?-1315?), del llinatge noble dels Anglesola. Senyor de Montaspre. Va ser l'almirall de la conquesta de Menorca.

71 *experiència*: dues sinèresis.

73 *allí*: Mallorca (v. 68).

79 *luego*: després (DCVB). | *luego*: sinèresi.

81 *cap d'Artrutx*: cap situat a l'extrem occidental de la costa de migjorn de Menorca, dins el terme municipal de Ciutadella.

84 *alborotat*: avalotar (DCVB).

85 Noteu que en aquest vers, Albertí utilitza el mot *horrible*, procedent del llatí *horribīle*; en canvi, en el v. 46, escriu *horribila*, procedent del mateix mot, però amb una evolució més culta que conserva la segona *-i-*, probablement per qüestions de metre.

86 *monstuo*: monstre.

	tot furiós e irritat, terror de los vivents.	88
	Pàl·lida té la cara, en extrem flaca i trista;	
[p. 16]	sa boca disforme és, molt horrenda sa vista;	
	sa llengua viperina, asquerosa, ab verí,	
	insultant tot lo humà e, igualment, lo diví.	92
	Son cor, qui en un viu foc, contrari a tot bé, crema,	
	impedir-lo procura ab una força extrema;	
	l'Enveja s'anomena i aquest mal esperit,	
	en tot tems, a los bons ha fortment perseguit.	96
	Los seus ulls, irritats per sa ràbia maligna	
	que té en si concentrada el seu pit molt indigne,	
	alegres no estaran, no, jamai, sinó quand	
	tot vègian sumergit, causant horror i espant.	100
	Ella conmov el mar, l'altera, lo pertorba	
	i el seno cristal·lí, ab altes ones, torba;	
	ella aviva los vents, procurant, sens cessar,	
	d'Alonso, el gran comboi, destruir prest i negar.	104

90 *disforme*: deforme (DCVB). | *horrend*: horrorós (DCVB).

94 *impedir-lo* [que Alfons III i les seues tropes arriben a Menorca] (v. 68).

95 *Enveja*: en els versos 85-102 se'ns presenta el monstre de l'Enveja. La descripció de Ramis és al·lusiva a la Nèmesi grega i la Invidia romana. Si la comparem amb l'Enveja de *Les Metamorfosis* d'Ovidi (llibre II, v. 760-782) (Parramón, 1996, pp. 65-66), trobem semblances com la seua llar en el fons d'un avorn, l'aspecte pàl·lid i abominable o la llengua viperina. De la mateixa manera, sembla relacionada de forma íntima amb les serps, ja siga perquè té els cabells plens d'elles (com en Albertí, cant I, vers 87) o perquè les devora (Ovidi, ll. II, v. 771). Per a una descripció més detallada de la iconografia de l'Enveja, consulteu Ripa (1645, p. 298).

97 *ràbia*: sinèresi.

100 *vègian*: sinèresi.

101 *conmoure*: commoure (DCVB).

102 *seno*: si, badia.

104 *destruir*: sinèresi.

Segueix la tempestat, los llamps no donen pausa,
 el horizon obscur un trist aspecte causa;
 muntanyes alça el mar i, a cada hora i moment,
 s'observa, de l'abisme, el perill eminent. 108
 Pero Déu, qui lo veu, no permet a la fúria
 complir son cruel desitx, per més que lo precúria;
 [p. 17] sols vol provar los seus, mes no perdre'ls en va
 i així, en l'eternidad, lo té dispost sa mà. 112
 Un perd ja el seu timó, altre sens veles resta,
 altre, els abres i rems; i, en angústia com esta,
 qui a Portopetro va, qui a Cabrera és entrat,
 qui distincts rumbos pren per poder ser salvat. 116
 Alonso, sols ab deu de les naus que tenia,
 per fi arriba a Maó, ab brío i valentia;
 i, en una petita isla en aquest famós port,
 de les altres espera el arribo o report. 120
 L'Enveja lo repara i, mudant de projecte,

109 Tot i que Albertí rebutja les muses de la tradició mitològica grecolatina, en aquest passatge identifica l'Enveja del poema amb les fúries romanes (o erínies gregues), tres divinitats menors encarregades determinats crims. Tot i que no apareix citada, sembla que es tracta de Megera, que s'ocupa dels delictes de la infidelitat i l'enveja. A més, tradicionalment, Megera ha estat representada amb els cabells envoltats de serps; vegeu Flaxman (1793) i Macchiavelli (1819).

110 *que*] quo. | *precurar*: procurar (DCVB).

111 *los seus*: les tropes catòliques, Alfons III i el seu exèrcit.

112 *eternidad*: eternitat.

114 *angústia*: sinèresi.

115 *Portopetre*: port natural de Portopetre, entre les cales Llonga i Montdragó. | *Cabrera*: l'illa més gran de l'arxipèlag de Cabrera, situat al sud de Mallorca.

116 *distinct*: distint. | *rumbo*: rumb (DCVB).

119 *illa*: l'illa del Rei, illa del port de Maó, prop de la vila des Castell. També anomenada Bloody Island (pels anglesos), illa de s'Hospital o illa des Conills (abans de la conquesta d'Alfons III).

120 *altres* [naus] (v. 117).

salta ab pressa en Menorca i pren un nou aspecte;
 a los moros s'uneix, infundint en son pit
 son fanatisme, astúcia i valor atreuit. 124
 Alonso, ja a l'entrar, descobreix coronades,
 d'altures molta part i penyes escarpades,
 de tropes, un sens fin dels descendents d'Agar,
 qui allí a l'almoixerif estan per defensar. 128
 Tenint notícia aquest de la molt gran empresa
 que contra son poder s'intentava ab firmesa,
 escriu-lo en continent a los reis africans
 [p. 18] i, tremolant, demana auxili de ses mans. 132
 Li concedeixen tots, ab confiansa perfeta,
 animats de gran zel per la llei del profeta;
 de tota arma guerrers li envien promptament,
 qui son cor abatut alivien fortment. 136
 No en un tan gran apuro Alonso desconfia,
 antes bé, sens cessar, en Jesucrist confia;
 sua és esta venjança i sa causa, del cel,

127 *fin*: fi (DCVB). | *Agar*: esclava egípcia de Sara, la muller d'Abraham. Va tenir un fill, Ismael, el qual els àrabs consideren el seu avantpassat (Gn: 16,1- 21,17).

129 *notícia*: sinèresi.

130 *firmesa*: fermesa (DCVB).

131 *en continent*: tot d'una. | Segons les notes històriques que Ramis va incloure en l'edició original del text (cant I, nota 33), l'arrais Abu-Úmar ibn Saïd va demanar auxili als reis de Bona (actualment, Annaba), Búgia (Bejaïa), Constantina i Tremecén (Tilimsen).

133 *confiansa*: sinèresi.

134 *el profeta*: Mahoma.

136 *son cor*: el de l'almoixerif (v. 128).

137 *apuro*: compromís o conflicte.

- i d'ell el patrocini espera ab un fort zel. 140
- Ja la sed que ell pateix ab los seus, molt terrible,
l'apaga Déu obrant un prodigi visible;
en dita isleta el rei troba una font brollant,
que ab ses oracions ha alcançat a l'instant. 144
- No para aquí, sinó que el mar en gran bonança
converteix son furor, restituint l'esperança;
i molts de sos vaixells, per el tems espargits,
entren i al soberà s'encontren tots reunits. 148
- Los seus barons ajunta aquest monarca insigne;
los parla, los proposa el seu projecte digne
de prendre terra prest i als moros atacar;
s'hi conformen tots ells i lo van a efectuar. 152
- [p. 19] Intrèpits, los cristians, ab sa ballesta i llança,
comensen el combat, plens tots de gran confiança,
desembarcant al nord de nostro port felix,
en un terreno pla, baix, descobert i llis. 156
- Tot esto s'efectua ab Alonso en presència,

141 *sed*: set (DCVB).

148 *reunits*: sinèresi.

152 *efectuar*: sinèresi.

153 *intrèpit*: intrèpid. | *cristians*: sinèresi.

154 *confiança*: sinèresi.

155 *desembarcant*: d'acord amb les notes històriques de Ramis (1818, cant I, nota 37), l'autor no va poder establir el lloc on es va produir el desembarcament de les tropes i tan sols remet a un territori anomenat Datricampos que va ser incapaç d'ubicar geogràficament. Gràcies a les notes del seu germà Antoni Ramis i Ramis (1826, pp. 51-52), sabem que segurament es va tractar d'una confusió de Joan Ramis, ja que el paratge s'anomenava, en realitat, Tricampos. Antoni, en la seua obra, sí que el localitza geogràficament com un paratge al nord del port de Maó.

156 *terreno*: terreny (DCVB).

muntat sobre un cavall de brío i resistència;
i, animant tots los seus a tan digne combat,
s'acosta molt veloç a l'inimig format. 160

«Detente, Alonso, i mira esto que tu fas ara;
jove guerrer, ton cor son arrisc no repara?
Ta vida importa molt i si en tants de perills
la perds, com quedaran sens tu tos amats fills?». 164

«No», respon nostro rei, «Déu m'assisteix i em guía,
en sas mans m'entreg tot, mon cor en ell confia.
Ell me conservarà, puis combat i pelei
per la propagació de sa sagrada llei». 168

Ab el seu general los moros, en efecte,
s'oposen pelegant a l'intent i projecte;
i, en un molt breu moment, aquell pla disputat,
de sang, ferits i morts, és casi tot sembrat. 172

Se veu uns investir, altres qui se defensen,
[p. 20] altres qui, perseguint sos inimigs, avancen;
los uns qui van a peu, altres qui a cavall van,
ja separar-se es veu, ja tots reunits estan. 176

«És sant Jordi i Aragó», la veu de tots los nostros,
«Valeu-nos sant Antoni, assistiu los fills vostros».

164 *fills*: Alfons III va morir el 18 de juny del 1291 sense descendència. Les referències als «fills» d'Alfons deuen ser enteses, metafòricament, als seus vassalls i soldats. De fet, en el vers 216 és el rei mateix qui s'adreça a les seues tropes anomenant-les «fills meus».

167 *peleiar*: *pelear* (DCVB).

176 *reunits*: sinèresi.

Los moros, a Mahoma implorant e invocant,
feren i omplen el aire ab crids d'horror i espant. 180

L'espasa es veu brillar, volar fletxes se mira,
tots feren ab valor jamai vist i qui admira;
la llança despedaçà escuts d'un trempe viu
i l'agarena sang forma un caudalós riu. 184

Un moro, en aquest pas, qui avança un poc de terra,
deixa molt malferit a Juan de Sanesterra,
havent-li ab son tacant una cama tallat,
mes ell no cedeix, no, a l'inimig malvat. 188

S'alça sobre el cavall com pod, de furor cego,
i un tan terrible cop li descarrega luego
que el cap li mitxparteix, obrint-li fins el pit,
en càstig merescut de son fet atreuit. 192

Los moros, assustats a son aspecte i vista,
fugen d'allí i s'en van a un coster qui poc dista;
[p. 21] se repleguen en ell i descansen un poc,
pensant bé sostenir-se en este altarós lloc. 196

180 *feren*: fereixen. | *crid*: crit.

183 *trempe*: tremp.

184 *caudalós*: cabalós.

185 *pas*: esdeveniment notable.

186 *Juan*: sinèresi.

187 *tacant*: el mot no apareix documentat, per bé que per l'original de Ramis sabem que es tracta d'un *alfange*, sabre curt i corbat, tallant sols d'un costat. Podria tractar-se d'una errata d'Albertí o de l'impressor per *tallant* (DCVB).

189 *pod*: pot. | *cego*: cec (DCVB).

190 *luego*: sinèresi.

191 *mitxpartir*: migpartir (DCVB).

Los persegueix Alonso ab ses tropes guerreres,
 per mates, abatzers, argelagues, murteres;
 los moros, observant que los maten allí,
 abaixen sobre el pla qui s'encontra vesí. 200
 Se preparen en ell, formant-se pressurosos;
 los nostros a envestir no tarden, animosos;
 altra volta es combat i per fi, novament,
 queda el moro batut i destruït de repent. 204
 Lo restant de l'exèrcit, temerós, s'apressura
 a fugir prest d'allí i guanya una altra altura,
 deixant molts de los seus, un ferit, altre mort,
 cuia sang va a tinyir, corrent, l'aigua del port. 208
 Alonso lo repara i, a sa gent, molt insigne,
 ab dulçura li parla i ab ànimo benigne;
 a tots los fa present victòries, fets, piedat,
 que del favor del cel tots ells han alcançat. 212
 «Nobles barons», los diu, «cavallers valerosos,
 mireu los inimigs, com allí dalt, furiosos,

198 *mata*: llentiscle (DIEC2); arbret o arbust perennifoli de la família de les anacardiàcies (*Pistacia lentiscus*). | *abatzer*: esbarzer (DCVB), liana o arbust intricat del gènere *Rubus*. | *argelaga*: arbust de la família de les papilionàcies (*Genista scorpius*). | *murtera*: murta, arbust perennifoli de la família de les mirtàcies (*Myrtus communis*).

201 *pressurós*: pressut.

204 *de repent*: de sobte.

205 *apressurar*: apressar.

206 *altura*: el coster de sant Antoni.

208 *cuya*: dels quals | *tinyir*: tenyir (DCVB).

210 *dulçura*: dolçor. | *ànimo*: ànim.

211 *piedat*: pietat (DCVB). | *victòries*: sinèresi. | *piedats*: sinèresi.

nos esperen formats, desitjant que pugem;
 [p. 22] a ells, dons, prompte anem tots, a ells, dons, fills meus, anem. 216
 La dreta del senyor nos favoreix i ajuda,
 la gran força agarena ab ella havem vençuda;
 ara, pués, no dubtem que lo mateix serà
 i així lo fa esperar lo que tots hem vist ja». 220
 Al oir-lo los seus, posseïts d'obediència,
 per batre l'inimig, marxem a l'eminència;
 la batalla s'empenya ab gran fúria i terror,
 prodigis fent el rei d'ànimo i de valor. 224
 L'exèrcit, animat ab l'exemple que ell dona,
 s'esforça ab ell lograr la palma i la corona;
 al monarca s'uneix i, ab valor singular,
 los atacs i los tirs se tornen renovar. 228
 Los moros en gran nombre als cristians s'oposen
 i venjar lo passat, ab desitx, se proposen;
 la pelea s'encèn, ja ab gran sang ha romput,
 vèncer procuren tots, ningú vol ser vençut. 232

214 *furiosos*: sinèresi.

216 *dons*: doncs (DCVB).

217 *dreta*: pel context, *favor*. Es tracta d'una traducció directa del castellà de Ramis *derecha*, que significa auxili o emparament (*Autoridades*).

219 *pués*: doncs. | *pués*: sinèresi.

221 *obediència*: sinèresi.

223 *fúria*: sinèresi.

226 Les fulles de palma i la corona de llorer són dos elements representatius de la victòria, heretats a partir de la representació de la deessa grega Nice i la seua equivalent romana, Victòria (Carmona, 2000, p.41).

231 *pelea*: lluita (DCVB).

Mes, qui resistir pod a un esforç tan terrible?
I qui al sumo valor d'un capità invencible?
El moro lo coneix per el dany que li fan,
[p. 23] puis molts d'ells queden morts o malferits estan. 236
Deixa de nova sang coberta la campanya
i futx així com pod sobre una altra muntanya;
la que el *Degollador* se diu per lo passat,
sa sepultura essent, no l'abrigo cercat. 240
Enarborant en ella una blanca bandera
en senyal de repòs i suspensió primera,
allí tots ells, cansats, s'entreguen al descans,
fent lo mateix Alonso ab cavallers e infants. 244
Quand mossèn Berenguer, qui es diu de Tornamira,
molt temerari e inquiet, posseït de gran ira,
unint alguns dels seus s'avança tot furiós
i als moros atacar camina pressurós. 248
Ja s'arma, ja es combat, tot esto en breu termini

234 *qui* [resistir pod], per analogia amb el vers 233. | *sumo*: summe, suprem.

235 *lo*: el capità invencible (v. 234), Alfons III.

236 *molts d'ells*: els soldats moros.

238 *futx*: fuig.

239 *que*] *que*. | *Degollador*: puig del Degollador, puig proper al pla del Verger, on actualment es troba l'hermita de sant Joan dels Vergers.

240 *abrigo*: abric.

241 *blanca bandera*: la que hissen en la guerra per indicar intenció d'entrar en negociacions de pau (DCVB).

242 *suspensió*: sinèresi.

243 *tots ells*: els moros.

245 *mossèn*: tractament que s'anteposava al nom o al títol de personatges de categoria social elevada (DCVB).

247 *furiós*: sinèresi.

i ab un tan gran furor que tira a l'extermini;
però com succeeix ser los nostros tants pocs,
se veren a l'instant circuïts per tots los llocs. 252

No, de res los serveix el seu valor invicte
en aquest tal encontre i desigual conflicte;
a tots la mort circueix i los mahometans
miren ja per perduts a tots aquells cristians. 256

[p. 24] Alonso l'ignorava i, avisat de paraula,
parteix fortment sentit, abandonant la taula,
a socórrer los seus, qui aquell tot nou combat,
imprevist i sens orde havien empenyat. 260

L'exèrcit lo segueix ab pressa i valentia,
al moro van, qui ja casi segur tenia,
alcançant la victòria, als nostros obligar
a morir o aquell lloc ben prompte abandonar. 264

Despreciant el temor van tots a l'acomesa,
fent los nostros accions d'heroisme i destresa;
tots los moros, però, cegos de gran furor,
segueixen obstinats en son deliri i error. 268

La mort estèn allí sa fauç inexorable,

249 *esto*: açò.

255 *circueix*: sinèresi.

256 *cristians*: sinèresi.

257 *de [nua] paraula*: oralment.

262 *el moro*: l'almoixerif Abu-Úmar ibn Saïd.

265 *acomesa*: escomesa (DCVB). | *despreciant*: sinèresi.

perillant africans ab nombre incalculable;
dels nostros degollats, indignats en excés
de veure tant i tant resistit son progrés. 272

Sant Jordi i sant Antoni en l'aire compareixen
i, ab son sagrat auxili, als nostros protegeixen;
a los moros, però, fortment amenaçant,
los tenen atordits ab gran temor i espant. 276

Cedeix del tot i futx el pervers agareno
[p. 25] i deixa aquell fatal i per ell trist terreno;
e, internant-se en los boscs i muntanyes, per fi,
de Santa Àgueda pren diligent el camí. 280

Alonso vencedor, a Déu gràcies degudes
dona per les mercès i victòries tingudes;
son exèrcit l'imita i, ab el més gran fervor,
alegres himnes canta al seu Déu i Senyor. 284

Però el rei, vigilant sempre per excel·lència,
en la subjecció actiu i deguda obediència,
mana que a Tornamira es degòllia al moment,
per càstig merescut del seu atreviment. 288

269 *fauç*: falç (DCVB).

270 *africans*: els moros.

277 *l'agareno*: l'almoixerif Abu-Úmar ibn Saïd.

281 *gràcies*: sinèresi.

282 *victòries*: sinèresi.

286 *obediència*: sinèresi.

287 *degòllia*: sinèresi.

S'anava a executar la sentència ordenada,
a no haver los barons lograt que esta vegada
la pietat del monarca a mossèn perdonàs
per sa sang, son servici i valor del seu braç. 292

Alonso, llibre ja de sos cuidados i ànsia,
veent a l'inimig fuit a molt gran distància,
en el pla del Verger posa el seu camp brillant
i se detèn allí, molt alegre i trionfant. 296

289 *sentència*: sinèresi.

290 *lograr*: aconseguir (DCVB).

292 *sang*: lligam de parentiu.

293 *llibre*: lliure. | *cuidado*: cura (DCVB).

294 *fuit*: fugit (DCVB).

296 *detèn*: detè.

[p. 26] Cant segon

Argument

[xi] Antes que els moros fugitius arribassin a Sant Agaiz, o Santa Àgueda, la Fama havia ja portat al castell la notícia de sa destrossa i fuita. Aflicció de les mores principals, qui esperaven allí l'èxit de la pelea, des de la vinguda d'Alonso III. Una d'elles, anomenada Zaida, jove molt discreta i amable, era esposa d'Osman, un dels primers comandants de l'exèrcit de l'almoixerif. Ocupacions de Zaida per distreure's de sa tristesa, qui de res li servien.

[xii] Els moros, dispersos, se deixen veure de lluny, caminant a la fortalesa, i se dubta al principi si serà Alonso ab ses tropes qui ve a sitiar-la. Aumenta el temor i la pena de Zaida i de les altres mores ab aquest motiu, fins que se sab ser els seus qui se retiren al castell. | Pintura de l'exèrcit agareno. Arriba aquest portant sobre llits als ferits de més consideració i, entre ells, a Osman. Desmai de Zaida al sabre-lo i, entretant, l'entren a son aposento.

[xiii] Torna de son abatiment i parla a son espòs, queixant-se de sa desgràcia i animant-lo a que es cúria. Resposta d'Osman, manifestant-li que està per morir i que s'és convertit a la fe cristiana pel prodigi que ha vist en les batalles. Ses súpriques a Zaida perquè l'imítia i sa mort. Zaida se desmaia novament, torna i declara que va a morir en la mateixa fe i, en efecte, mor a l'instant. Sentiment de ses companyeres considerant esta catàstrofe i dels pares d'Osman i Zaida, qui manen enterrar-los en un mateix sepulcre.

[xiv] «Sunt lachrimae rerum, et mentem mortalia tangunt».

Virgili

xi *Fama*: divinitat romana al·legòrica de la veu pública. El seu equivalent grec és Feme.

xii *sitiar*: assetjar. | *augmentar*: augmentar. | *sab*: sap. | *aposeno*: cambra (DCVB).

xiii *prodigi*: l'aparició de sant Jordi i sant Antoni en l'aire (vv. 273-276). | *torna* [en si].

xiv Virgili, *Eneida* (ll. I, v. 462). Dolç (1975, vol. I, p. 137) tradueix: «Hi ha llàgrimes per a l'infortuni, i les coses humanes toquen el cor». La cita introdueix el caràcter tràgic que predomina en el segon cant de *L'Alonsiada*, a diferència de la resta del poema.

No encara a Sant Agaiz comparegut havien
los dispersos, molt trists, qui d'Alonso fugien,
[p. 28] quand penetren ja allí los sensibles rumors
de los sangrients combats i succeïts horrors. 300

Tota llengües, tota ulls, tota plomes lleugeres,
la Fama havia duit les notícies primeres
de les pèrdues del moro i major destrucció,
omplint tot aquell lloc d'espant i admiració. 304

Estaven allí dalt totes les nobles mores,
la fi d'aquest conflicte esperant totes hores,
des de que Alonso el Franc, los perills despreciant,
a Maó entrat havia ab s'armada brillant. 308

Ansioses de la sort dels seus, que molt amaven,
qui en l'exèrcit vençut, per dissort, s'encontraven;
entre el dubte, el temor, l'esperança i la sort,
ignoren si vius són o si han sofert la mort. 312

Unes tenen allí los seus germans amables;
altres, el seu bon pare; altres, fills apreciables;

297 *Sant Agaiz*: castell de santa Àgueda.

298 *los dispersos*: les tropes mores.

300 *sangrient*: sangriento.

301 Els versos 301-302 descriuen una Fama d'inspiració clarament grecoromana. Segons la tradició, la Fama tenia unes ales fetes de plomes (per a arribar ràpidament a qualsevol lloc), orelles (per a escoltar les converses alienes) i boques (per a estendre allò que havia conegut). Una descripció més acurada de les seues particularitats pot trobar-se en l'obra de Ripa (1645, pp. 224-225).

302 *duit*: dut. | *notícies*: sinèresi.

303 *el moro*: l'almoixerif. | *pèrdues*: sinèresi. | *destrucció*: sinèresi.

304 *admiració*: sinèresi.

307 *el Franc*: sobrenom donat a Alfons III pel seu caràcter bondadós (Pons i Salord, 1985, p. 101). | *despreciant*: sinèresi.

309 *ansioses*: sinèresi.

altres, los seus amants; moltes, los seus cunyats;
i allí quantes, per fi, sos marits adorats. 316

En mitx d'aquest apuro, a Zaida trista es veia,
filla d'un alfaquí de qui gran cas se feia;
bella, hermosa, discreta i casada ab Osman,
[p. 29] capità de valor i d'un influx molt gran. 320

En tan dítxosa unió sis mesos sols havia
que Amor, ab suave llaç, units los dos tenia;
quand, per l'arribo dit d'Alonso, nostro rei,
separar-se és precís, per força i dura llei. 324

Oh, que aflicció per Zaida! Oh, tristesa! Oh, deliri!
Oh, pas molt dolorós! Oh, suplici! Oh, martiri!
Veent partir Osman, marxant al camp d'honor
i exposar-se als perills ab ànimo i valor. 328

Coneix son geni audaç, son geni imperturbable;
sab que les armes són son exercici amable
i que, d'Andalusia, en los fèrtils camps, és
que el gran art de la guerra Osman ha ben après; 332

314 *apreciables*: sinèresi.

317 *mitx*: mig (DCVB). | *apuro*: compromís o conflicte; cal notar que el mot també apareix en el mateix vers de l'obra original de Ramis.

318 *alfaquí*: expert en dret islàmic en les comunitats musulmanes.

321 *unió*: sinèresi.

322 *Amor*: sobrenom amb el qual es coneix en la poesia llatina al déu mitològic grec Eros i al seu equivalent romà Cupido (Valbuena, 1808, p. 45). | *suave*: suau. | *tenia*: sinèresi.

325 *aflicció*: sinèresi.

327 *camp d'honor*: lloc on es lliura una batalla, un combat, un duel.

330 *amable*: dúctil al treball (DCVB).

que en mitx de los combats, per la sua perícia,
 amat era del xeque i tota la milícia,
 i l'havia elevat als empleos brillants,
 qui volien més brío, destresa i ser constants. 336
 Esta satisfacció, qui en un més ditxós dia
 omplia el seu bell cor de major alegria,
 li servia en aquest del martiri més cruel
 que mai hagués patit el seu pit molt feel. 340
 [p. 30] Considerant que Osman encarregat estava
 dels punts de més perill i aont més arriscava,
 los pensaments més trists que es púguia imaginar
 tenien l'esperit ocupat sens cessar. 344
 Les roses resplendents de sa molt bella cara,
 ab liris alternant de blancura més rara,
 pàl·lides eren ja, flaques i macilents,
 tan era el dolor fort i opressius los torments. 348
 En va, la trista Zaida, ab ses amigues mores,
 dins alegres jardins d'aquell lloc, totes hores,
 per més que distreure's passetjant procuràs,
 res podia encontrar qui alívio li donàs. 352

333 [sap] que en.

334 *xeque*: xeic, títol dels caps de tribu àrabs. | *empleo*: ocupació (DCVB).

337 *satisfacció*: sinèresi.

339 *aquest* [dia] (v. 337). | *cruel*: sinèresi.

342 *púguia*: sinèresi.

344 *l'esperit* [de Zaida] (v. 325).

350 *aquell lloc*: castell de santa Àgueda (v. 297).

No li agradaven, no, los seus boscs molt ombrosos,
ni d'aves ninguns cants, als vivents deleitosos;
no les hermoses flors ab son fragrant olor,
ni de les clares fonts el alegre rumor. 356

Pensar ab el seu bé és tota la sua ànsia;
fixats sos pensaments té en ell ab gran constància
i, fins que a los seus ulls tòrnia el mateix Osman,
a sa pena i dolor motius no faltaran. 360

Son aire, son semblant, sa gràcia admirativa,
[p. 31] sa veu encantadora i sa vista atractiva;
ses gales, sa vivesa i contento absolut,
tot de la trista Zaida ha desaparegut. 364

Passava, dons, així sa penosa vida esta
quand, el dia después de la nova funesta,
un gran tropell de gent de lluny se descobreix,
qui, en dretura, al castell dirigir-se apareix. 368

Aquí el susto i temor, aquí l'espant aumenta,

352 *alivio*: alleugeriment. Albertí potser va incloure el mot a imitació del text original de Ramis, on també apareix en el mateix vers. | *alivio*: sinèresi.

354 *ave*: *au*. | *ninguns*: compost del numeral *u* o *un*, i per tant en rigor gramatical no hauria de tenir forma de plural; no obstant això, s'usa sovint concordant amb mots en plural (DCVB). | *deleitós*: delitós.

355 *no* [li agradaven] (v. 353). | *hermós*: bell. | *fragrant*: fragant.

356 *ni* [li agradaven] (v. 353). | *rumor*: remor (DCVB).

357 *el seu bé*: el d'Osman.

359 *tòrnia*: sinèresi.

361 *gràcia*: sinèresi.

363 *contento*: alegria (DCVB).

366 *dia*: sinèresi.

369 *susto*: sobresalt (DCVB).

los desmais repetits aquí ella experimenta:

«Serà acàs el Gran Lleó que es veü aproximar
i ab el exèrcit tot siti nos ve a posar?» 372

Més d'una hora durà l'incertitud terrible,
antes que se sabés, essent ja distingible,
ser lo que es descobreix: sols los mahometans,
no los temuts guerrers dels inimigs cristians. 376

Que horrorosa és sa vista! Oh, que trist son aspecte
en ses armes, vestits i qualsevol objecte!

Los uns derramant sang; altres, sens son calçat
i a penes ningun d'ells sens ferides quedat. 380

Estendarts destrossats, mitges llunes per terra,
maltractats i romputs los instruments de guerra,

[p. 32] los cavalls són molt pocs i ab l'adreç destruït;
tot manifesta bé lo que els ha succeït. 384

Als primers, sobre llits, de prop seguir se veuen
tots los demás ferits, que ab més perill se creuen;

370 *ella*: Zaida (v. 364).

371 *Gran Lleó*: segons les notes històriques de Ramis en *La Alonsiada* castellana (cant II, nota 4), el sobrenom de *Gran Lleó* va ser utilitzat pels àrabs per referir-se tant a Alfons III com al seu pare, Pere III. | *Lleó*: sinèresi.

372 *siti*: setge militar (DCVB).

373 *incertitud*: incertitud (DCVB).

376 *cristians*: sinèresi.

379 *los uns* [van].

381 *llunes*: l'aparició de mitges llunes com a símbol del bàndol islàmic és un anacronisme. Segons Ridgeway (1908, p. 241), durant la baixa edat mitjana, el símbol de la mitja lluna era àmpliament utilitzat per l'Imperi Bizantí i els seus emperadors (330-1204), que eren de tradició catòlica. Tanmateix, l'Imperi Otomà (1299-1922), de religió islàmica, va conquerir Constantinoble el 1453 i, a partir d'aleshores, va començar a identificar-se amb la mitja lluna.

383 *adreç*: conjunt de gualdrapa i altres robes que serveixen d'adorn al cavall (DCVB).

385 *els primers* [els que derramen sang] (v. 379).

i, per desgràcia, en fi, de Zaida infeliç tant,
allí ve el seu Osman pà·lid, casi espirant. 388

Tres ferides mortals la sort li ha destinades
qui, en el curs del camí, molt se són agravades,
i qui sols li han deixat, per distinguir que viu,
una breu resistència, un aire fugitiu. 392

Oh, que dolor per Zaida, esposa en extrem trista,
qui, a penes lo ha sabut i encara no per vista,
quand s'apodera d'ella un desmai, el més fort,
i cau sens los sentits, ab imatge de mort. 396

Ses esclaves, plorant, de terra la suspenen
i li apliquen remeis, los més actius que tenen;
ella torna, per fi, quand son Osman amat,
dins el seu aposento, havien ja portat. 400

Zaida, trista, lo mira i s'acosta plorosa,
i, gemegant, li diu ab veu molt llastimosa:
«Mon Osman, com estàs? Com te vetx? Lo creuré?

[p. 33] Quina mudança és esta, espòs, oh, mon dolç bé? 404

Viure sens tu no puc, la tua vida es mia;

386 *demés*: altres (DCVB).

387 *desgràcia*: sinèresi.

388 *espirant*: expirant (DCVB).

391 *distinguir*: distingir (DCVB).

393 *que*] que.

399 *torna* [en si].

404 *bé*: persona o cosa molt estimada, que es considera com a fonament de la felicitat (DCVB).

si moriguessis tu, luego jo moriria;
 insuportable ja seria l'existir,
 privada del que jo am i per qui sol respir. 408
 Mirem si hei ha remei a les tues ferides;
 pèritos, confeccions vènguien més exquisides;
 esfòrsien-se en curar-te i quissà los justs cels
 oiran los clamors de nostros cors feels». 412
 El seu Osman lo sent i ja sens resistència
 i en el últim instant de la sua existència:
 «Deixa-lo, Zaida mia», exclama dolorós,
 «Deixa-lo, que el morir per mi s'ha fet forçós. 416
 No donen lloc mos mals a obrar la medicina,
 així ho ha dispost Déu ab sa força divina;
 i l'únic gran consol que queda a mon cor trist
 és que muir abraçant la fe de Jesucrist. 420
 En les sangrients accions per los nostros tingudes
 contra Alonso tercer, però totes perdudes,
 en los aires he vist dos grans sants qui a favor
 de nostros inimigs peleaven ab valor. 424

406 *moriguëssis*: morires. | *luego*: sinèresi.

410 *pèrito*: perit, expert, en aquest cas, de la medicina. És probable que Albertí copiara el mot de Ramis, que també l'utilitza en el mateix vers de la seua composició. | *confeccions*: sinèresi. | *vènguien*: vinguen. | *vènguien*: sinèresi.

411 *esfòrsien*: sinèresi.

414 *existència* [diu].

418 *ho*] lo.

421 *sangrients*: sinèresi. | *accions*: sinèresi.

423 *dos grans sants*: sant Jordi i sant Antoni (vv. 273-276).

[p. 34] Tal prodigi deixà mon ànima admirada
i, des d'aquell moment, convençuda és quedada:
ser la cristiana llei la verdadera i gran;
fals el mahometisme, absurdo l'Alcoran. 428

Segueix-me en esto Zaida, oh, molt amada esposa,
així te lo deman, en ella ta fe posa;
i adió, puis nos separa, en fi, la dura mort,
adiós, que ja no puc resistir a ma sort». 432

Qui podrà ara pintar la tristesa excessiva?
I qui el gran plant de Zaida i sa pena opressiva?
Desmaiada ja queda en terra novament
a força d'un dolor tan actiu i violent. 436

Ella torna, per fi, mes purament procura
dir: «Osman te seguesc, el meu cor te lo jura;
així com has volgut te seguesc, mon dols bé;
tu has mort, mon Osman; jo lo mateix faré. 440

Sí, estimat, moriré, pero ab Cristo abraçada;
no me repugna, no, sa llei dolça i amada,
i, encara que esta fe jo en públic no profés,
cristià sempre és estat el meu cor en excés». 444

424 *pelear*: lluitar o combatre (DCVB). | *peleaven*: sinèresi.

427 *cristiana*: sinèresi.

430 *ella*: la cristiana llei (v. 427).

431, 432 *adiós*: adéu (DCVB), sinèresi.

434 *qui* [podrà pintar] (v. 433).

437 *torna* [en si].

Esto diu i, plorant, al seu Osman abraça,
 al desitjat Osman, qui el seu pit li traspassa;
 [p. 35] i esta tan dolça acció, que li dicta l'amor,
 augmenta son martiri, aviva son dolor. 448
 Accelera sa mort i ja sos ulls hermosos,
 a causa d'un tel denso, obscurs i tenebrosos,
 se tanquen a la llum i se li veu faltar
 sa encantadora veu, qui a tots feia admirar. 452
 A les roses semblant, qui del nort combatudes
 sa brillantés, fragrància i fulles han perdudes,
 així s'encontra Zaida; així dons ha quedat,
 en un apuro tal no vist e inesperat. 456
 No pod resistir més, li entra un fort paroxisme,
 un desmai ja mortal, qui prest del tot l'abisma;
 qui l'ànima li arranca i queda el seu bell cos
 pà·lid, gelat i sec, i en un etern repòs. 460
 Tota amiga i esclava, ab tot esto a la vista,
 plora, de Zaida i Osman, la sort funesta i trista;
 i dins tot aquell lloc no s'ou ressonar més

444 *crístia*: sinèresi.

447 *acció*: sinèresi.

453 *nort*: vent que bufa des del punt cardinal del nord (DCVB).

454 *brillantés*: brillantor.

463 *ou*: tercera persona d'infinitiu del present d'indicatiu del verb *oure* (DCVB). El verb es troba actualment extint, ja que ha prevalgut el verb *oir*, procedents els dos del llatí *audire*. Actualment, el verb

que gran plant i sospirs d'estes i los demás. 464

Sos pares, qui igualment contemplen esta escena,

ab el cor traspasat de la més viva pena,

disponen que los dos junts sien sepultats,

per ser en mort units com són en vida estats. 468

oure es troba fossilitzat en unes poques formes que s'han incorporat al paradigma verbal d'*oir*, com són la segona i tercera singulars (*ous, ou*) o la tercera plural (*ouen*) del present d'infinitiu.

[p. 36] Cant tercer

Argument

[xv] Alonso, entretant que son exèrcit descansa, s'ocupa en l'enterro dels seus qui han perillat en les batalles. Fa dejunar ses tropes per ells i mana celebrar sufragis per ses ànimes. En esto passen cinc dies i, al transpuntar el sisè, marxa ab son exèrcit a Santa Àgueda. L'escabrosidad del camí, junta ab los gels i frets del tems, lo detenen dos dies i arriba, per fi, a les immediacions del castell. Espant dels moros ab aquest motiu.

[xvi] L'almoixerif ajunta son consell i resol que la fortalesa i demás de l'isla s'entréguien al monarca, ab tal que el xeque moro se púguia embarcar per allí aont gústie, ab sos béns, dones, fills i parents, sens pagar cosa alguna, i púguien igualment fer-ho els | altres, pagant cada un set dobles i mitja, i els qui no, quédien per esclaus; però que el rei concedésquia bones i capaces naus als qui súrrien. Alonso lo accepta; entra victoriós en Santa Àgueda, lo guarneix i els contribuents se refugien a l'esquadra.

[xvii] D'allí el monarca passa a Ciutadella i mana se celebrie una solemne festa, después de dispondre que s'erigigués iglésia, i lo mateix en Maó, fent tancar de murades a les dues ciutats. S'enarbora la creu en tota Menorca, la visita i estableix lleis perquè prospérie. Ordena la construcció del palàcio real en Ciutadella i que l'isla sia poblada de catalans, deixant per

xv *enterro*: castellanisme adaptat d'*enterrament*. | *dels seus qui han perillat*: dels cristians que han mort en batalla.

xvi *fer-ho*] fer-lo. | *els altres*: la resta de moros. | *dobla*: moneda castellana medieval d'or, de pes i llei semblants als de les dobles almohades.

xvii *erigigués*: erigira. | [Alfons III] *la visita*. | *palàcio*: castellanisme documentat de *palau* (DCVB). | *palàcio real en Ciutadella*: Castell Reial Alcàsser, actual seu de l'Ajuntament de Ciutadella. | *sia*: siga. | *Pere de Lèsbia*: primer governador de Menorca, des de març del 1287 fins a l'any 1289. Aleshores, Jaume II d'Aragó (germà d'Alfons III) va cedir Menorca al seu oncle Jaume II de Mallorca. Segons Ramis (Hospitaler *et al.*, 1820, vol. II, p. 281), Pere de Lèsbia era ciutadà de València. | *balle*: *batlle* (DCVB), antigament, autoritat municipal i judicial en els pobles. | *mercenari*: mercedari, membre de l'ordre religiós de la Mercè. Segons Alemany *et al.* (1841, pp. 1087-1088), els religiosos mercedaris Guillen de Villalonga i Pedro Manso van acompanyar Alfons III durant la conquesta de Menorca. A canvi, van rebre dos possessoris: el primer, una mesquita a Ciutadella que va ser reconvertida en església (Santa Catalina); el segon, un terreny en Llinàritx, proper a Mercadal i on, actualment, es troba el santuari de la verge del Toro, en la muntanya més elevada de l'illa. | *antoní*: membre de l'ordre religiós dels Antonins. Segons Alemany *et al.* (1841, p. 1087), el frare Felipe de Claramonte, de l'ordre dels antonins, va rebre d'Alfons III unes cases en Ciutadella, una alqueria i un rafal proper al port de Maó, amb la condició que alguns antonins visqueren a l'illa. Tanmateix, tal circumstància no es va produir, ja que, segons Ramis (1815a, p. 28-29), el 1295 es va firmar la Pau d'Agnani, segons la qual Jaume II d'Aragó va tornar les illes Balears al seu oncle Jaume II de Mallorca. En el tractat s'especificava que les donacions fetes per Alfons III, els seus oficials o Jaume II d'Aragó deixarien de tenir efecte, raó per la qual els antonins no es van poder instal·lar a Menorca fins a l'any 1709.

governador a Pere de Lèsbia; i anomena balles i altres empleats pel govern de cada poble i son districte. Concedeix gràcies i terres als qui l'han servit, funda un convent de mercenaris i una casa d'antonins.

[xviii] L'almoixerif, ab los demás moros qui se n'eren anats, perillen en les tempestats i Alonso fa sortir de l'isla la major part dels esclaus per vendre'ls
[p. 38] fora d'ella. Guarneix los punts i, disponent-se per anar-se'n, veu en sòmit a un ermità, qui li anuncia la constància dels menorquins en la fe i altres successos de l'isla. Alonso se desperta, admira el sòmit i parteix. Demostracions d'alegria de sos vaixalls a son arribo en sos demás dominis.

[xix] «Pariter pietate, vel armis egregium».

Virgili

Mentres que los valents estan tots descansant

i a tot lo successiu se van ja preparant,

nostro molt devot rei, victoriós i benigne,

s'ocupa en lo divino, obra d'Alonso digna. 472

La santa religió de Jesucrist, son déu,

se presenta a sa vista i temerós cor seu

xviii *perillar*: significat dialectal de Menorca i Eivissa, naufragar, perdre's per accident (DCVB). | *sòmit*: somni (DCVB). | *ermità*: la figura de l'ermità no és gaire atzarosa, sinó que cal enquadrar-la dins d'una llarga tradició medieval (Pastor, 1993, pp. 35-39). En ella, els anacoretas s'adeqüen a un perfil concret: apareixen en somnis, guien l'heroi en la seua trajectòria vital i parlen en nom de la divinitat (Baños, 2011, pp. 121-151). Totes tres característiques es compleixen en el cas que ens ocupa. | *la fe* [cristiana].

xix Virgili, *Eneida* (ll. VI, vv. 769-770). Dolç (1975, vol. II, p. 168) tradueix: «el qual excel·lirà igualment per la seua pietat i les seues armes». Originalment, la cita és pronunciada pel pare d'Enees, Anquises, sobre el seu futur net, Silvius. En desposseir la frase de subjecte, l'excel·lència en les armes i la pietat de les quals parla la referència han d'entendre's en relació amb Alfons III.

469 *mentres*: mentre (DCVB). | *los valents*: els soldats cristians.

471 *victoriós*: sinèresi.

472 *divino*: diví. Possiblement pres de l'original en castellà de Ramis (v. 472).

473 *religió*: sinèresi.

i, mostrant-li els vaixalls qui en les accionstingudes,
 exposant-se per ell, ses vides han perdudes, 476
 generosa encàrrega a sa gran caritat,
 implòria de los cels l'aüxili i pietat
 [p. 39] per los qui, no purgats de ses culpes encara,
 no han així merescut veure, de déu, la cara. 480
 Alonso se con mou, queda molt eternit
 i, ab un cor cristià, compassiu i contrit,
 sa gent fa dejunar i, per més benefici,
 oferir al déu, viu, l'incruent sacrifici. 484
 Los restos de los seus qui en el camp de l'honor
 han perdut el seu ser, combatent ab valor,
 que sien tots sercats i los entèrrien mana,
 acció caritativa i, en veritat, humana. 488
 Cinc dies descansà nostro monarca actiu
 i el sisè, transpuntant, marxa ab valor i briu,
 ab l'exèrcit enter, del moro, a l'acomesa,
 qui té, de Sant Agaiz, tota la fortalesa. 492
 Passa per alts penyals, tot d'abatzeres coberts,

475 *acció*: fet d'armes (DCVB); les batalles de la conquesta de Menorca. | *accions*: sinèresi.

477 *encàrrega*: encàrrec (DCVB).

478 *implòria*: sinèresi.

485 *restos*: restes; possiblement a imitació del text de Ramis (v. 485).

487 *sercar*: cercar (DCVB). | *entèrrien*: sinèresi.

488 *acció*: sinèresi.

490 *briu*] brio. No editat per tal de no trencar la rima amb el vers anterior.

493 *abatzeres*: esbarzer (DCVB), liana o arbust intricat del gènere *Rubus*.

per profundos barrancs i boscs casi deserts;
 i, en superar los fangs i aigües estanyades,
 per el camí es deté dues llargues jornades. 496
 Ells s'acosten, en fi, a lo més elevat,
 aont el fort castell s'encontra situat;
 en que els moros tancats, refugiats, estaven
 [p. 40] i qui més morts que vius, de temor, s'encontraven. 500
 Allí, en va, ajuntats tots qui fugir han pogut,
 puis, al veure al rei, cada un se creu perdut.
 Ajunta almoixerif son consell i s'opina
 i, entre sospirs i plant, per fi se determina 504
 al monarca, qui ve, ambaixadors enviar,
 per si ell, algun partit, vol a cas acceptar.
 Així lo fa i, tot d'una, ell despatxa, en efecte,
 quatre moros instruits, hàbils i de respecte 508
 qui, dels rebuts insults, li demànién perdó,
 proposant-li, después, son pla e intenció:
 «Que el xeque moro exempt i llibre sortir púguia,
 ab sos béns, dones, fills i tot lo que ab ell dúguia, 512
 podent-se retirar al lloc de son voler

494 *profundo*: castellanisme de *profund* (DCVB), possiblement per imitació del text original en castellà de Ramis (v. 494).

500 *més mort que viu*: estar molt mancat de vitalitat (DCVB).

505 *enviar*: sinèresi.

508 *instruits*: sinèresi.

509 *demànién*: sinèresi.

510 *después*: sinèresi.

i, ab tots los seus parents, lo mateix déguia ser.
Que tot moro i tot turc téngua també esta gràcia
per set dobles i mitja ab que al rei satisfàcia 516
i, aquell qui esto no púguia al vencedor pagar,
en Menorca mateixa, esclau déguia quedar;
però, per embarcar tots los qui sortir déguien,
los dónia bones naus, a fi que bé navéguien». 520

[p. 41] Ab estes condicions i pacte sobredit,
trist el almoixerif, molt confús i atordit,
convé ab sos consellers, ab tals precaucions preses,
cedir Menorca al rei ab totes forteses. 524

Alonso, en sumo grau, Alonso generós
i, de tots los seus fills, pare el més amorós;
estos, a un triunfo nou que ja no necescita,
prefereix preservar i el perill los evita. 528

I, ab aquella bondad qui tant lo distingueix,
tot lo que han demanat, als moros concedeix;
així, els qui satisfan s'abriguen a l'armada

514 *déguia*: sinèresi.

515 *turc*: segons diu Ramis en les notes del text original (cant I, nota 33), l'almoixerif havia contractat soldats turcs a sou. | *gràcia*: sinèresi.

518 *déguia*: sinèresi.

520 *dónia*: sinèresi.

521 *sobredit*: dit o anomenat més amunt (DCVB). Remet al pacte expressat en els versos 511-520. | *condicions*: sinèresi.

523 *precaucions*: sinèresi.

527 *estos*: les tropes cristianes. | *triunfo*: castellanisme de *trionf*, possiblement per imitació de l'obra de Ramis, on apareix la mateixa paraula (v. 531).

i ell, en Sant Agaiz, fa victoriosa entrada. 532

Observa lo elevat, veu lo gran i lo bell,
 considera lo fort que és el ja pres castell;
 ses mines reconeix, los seus quarters n'olvida,
 la conquesta deixant suficientment guarnida 536

Ell surt en fi d'allí i a Ciutadella va,
 dita *Jamna* i *Jamnona* en sigles passats ja;
 mana fer una iglésia i que en son àrea sia
 el sacrifici incruent celebrat aquell dia. 540

Que s'engrandésquien vol Ciutadella i Maó,
 [p. 42] per ser los més antics i per sa situació.

Los fa luego circuir de baluarts i murades,
 i que, per los captius, déguen ser fabricades. 544

En tota l'isla es planta el arbre de la creu,
 senyal de tot cristià i escut del qui en ell creu;
 les mesquites del tot s'arrasen i extingueixen,

531 *els qui satisfan*: els moros que accepten les condicions d'Alfons III. | *armada*: les naus facilitades per Alfons III per a la fugida de l'almoixerif.

534 *que*] que.

536 *suficientment*: sinèresi.

538 *Jamna* i *Jamnona*: el nom de Ciutadella era *Iamma* o *Iamnona* durant l'època romana.

539 *iglésia*: en teoria, es tracta de la catedral de Santa Maria de Ciutadella. El fet que fora construïda amb tanta rapidesa després de la conquesta d'Alfons III va induir Ramis a creure que aleshores es tractava tan sols d'una «capilla u oratorio provisional» (1815a, pp. 32-36). | *àrea*: sinèresi.

540 *incruent*: sinèresi.

541 *engrandésquien*: sinèresi.

542 *sa situació*: Maó i Ciutadella es troben vora la costa, protegides per ports naturals. A més, cadascuna es troba en un extrem oposat de l'illa de Menorca: Ciutadella a la banda occidental i Maó, a l'oriental. | *situació*: dues sinèresis.

543 *luego*: sinèresi. | *circuir*: sinèresi. | *baluarts*: sinèresi.

544 *los captius*: els moros que han romàs a l'illa. | *déguen*: sinèresi.

545 *arbre de la creu*: creu en què va ser crucificat Jesucrist.

546 *cristià*: sinèresi.

o, en temples del déu viu, prompte se converteixen. 548

Nostro molt sabi rei dispon també, igualment,

que en Maó s'erigésquia iglésia en continent,

a motiu de que ab tal, morada que es fabriqué

i ab el seu famós port, d'habitants multiplíque. 552

Visita l'isla tota i, del zel abraçat,

ab el major judici i gran benignidad,

molt saludables lleis, justes i en breu termini

posa, a fi de que així prospérie son domini. 556

S'eleva en Ciutadella el palàcio real,

edificis bastants, ab promptitut igual;

i Menorca, prenint un del tot nou aspecte,

apareix no ser ja lo que ella era en efecte. 560

De catalans nostra isla es va luego poblant

i Pere de Lèsbia és elegit comandant;

[p. 43] crea balles, empleats qui, ab dites lleis estrictes,

govèrnien cada poble ab tots los seus districtes. 564

Gràcies, exempcions, terres ha concedit

a los qui en esta empresa ab valor l'han servit;

550 *iglésia*: ni Albertí ni Ramis en les notes històriques concreten quina és l'església de Maó que Alfons III va fundar. Probablement es tracta d'un edifici ja desaparegut sobre el qual es va construir l'actual església de Santa Maria de Maó. L'església és del segle XVIII, tanmateix, se sap que va ser construïda sobre altra anterior, dels segles XIII-XIV. | *iglésia*: sinèresi.

556 *prospérie*: sinèresi.

557 *palàcio*: sinèresi.

561 *luego*: sinèresi.

563 *empleat*: sinèresi.

564 *govèrnien*: sinèresi.

565 *gràcies*: sinèresi.

convent de la Mercè funda sa gran clemència
 i, a casa d'antonins, dona també existència. 568
 En tant, l'almoixerif, molt confús i abatut,
 veent el èxit trist que havia en tot tingut,
 de l'isla era sortit ab la pena més viva,
 ab ses dones, sos fills, parents i comitiva. 572
 A Barbaria tots anaven, mes el vent
 ab furor s'oposà al projectat intent,
 sepultant-los així entre l'aigua irritada,
 sens deixar, de tots ells, a persona salvada. 576
 La mateixa dissort tingueren aquells tals
 qui volgueren seguir projecte i rumbo iguals,
 i d'Àfrica, la costa, espantada i molt trista,
 sos cadàvers tingué espargits a la vista. 580
 Aleshores, el rei de tots los qui han quedat,
 sent en nombre excessiu i sens necessitat,
 a sos demés estats la major part envia,
 [p. 44] a fi que cada un d'ells per esclau venut sia. 584
 Son gust i voluntad essent del tot complits

573 *Barbaria*: és el nom que els europeus feien servir entre els segles XVI-XIX per a referir-se a les costes dels actuals Marroc, Algèria, Tunísia i Líbia.

581 *los qui han quedat*: els moros que no han pogut pagar set dobles i mitja i, per tant, han romàs a Menorca (vv. 517-518).

582 *necessitat*: necessitat (DCVB).

583 *estats*: en el moment de la conquesta, Alfons III era sobirà d'Aragó, València i Mallorca, a més de comte de Barcelona.

585 *voluntad*: voluntat.

i deixant tots los punts suficientment guarnits,
 de Menorca a sortir comença a preparar-se,
 puis que ja el seu sant fi ha vist en bé lograr-se, 588
 quand, en l'última nit que en esta isla passà,
 en sòmits descobreix venerable ermità
 qui li apareix parlar d'esta manera digna,
 ab una veu afable i cara molt benigna: 592
 «El cel, Alonso, aprova esta conquesta gran
 i, ab agrado, tos fets tots confirmats estan;
 si ab ella ton espasa ha l'infàmia venjada
 és estat per plantar la fe de Cristo amada. 596
 Sempre, no interrompuda es mantindrà esta llei,
 així te lo assegur, Alonso, piadós rei;
 seran los menorquins, ab molt gran eficàcia,
 somesos en extrem a dita llei de gràcia. 600
 Per més que múdien molt los tems i les edats,
 a sa religió seran sempre inclinats,
 i ni l'esclavitut ni la mort dolorosa
 los faran renunciar la sua fe amorosa. 604

[p. 45] Menorca augmentarà i, ab el tems a venir,

595 *infàmia*: la traïció de l'almoixerif Abu-Úmar ibn Saïd al pare d'Alfons III, Pere III. | *infàmia*: sinèresi.

598 *piadós*: sinèresi.

600 *lleï de gràcia*: la que Jesucrist va establir i ens va deixar en l'evangeli (DCVB).

601 *múdien*: sinèresi.

604 *renunciar*: sinèresi.

son propi bisbe, en fi, tornarà posseir;
i el rebanyo cristià, baix prelat respectable,
florirà en gran manera ab sa protecció afable. 608

La sede de Severo i Macàrio, ab honor,
qui l'ocúpie tindrà, fent-se'n acreedor;
i Vila, Juano i Creus, per sa conducta bella,
se faran celebrar asseguts sobre d'ella. 612

A estos, per sigles molts, altres més seguiran,
qui, per l'exemple i llums, també alabats seran;
il·lustres produirà esta isla conquistada,
per son caràcter pio i virtut celebrada. 616

Altres, en paü i guerra, en gran modo aplaudits,

606 *bisbe*: els dos únics bisbes de Menorca dels quals es té informació abans de la conquesta d'Alfons III són Sever (418) i Macari (484). Després de la reconquesta, l'illa es va integrar dins de la diòcesi de Mallorca, raó per la qual no va recuperar el bisbat. Finalment, l'any 1795, el papa Pius VI va firmar una butlla amb què es creava una institució independent de la mallorquina.

607 *rebanyo*: castellanisme de *ramat*. | *cristià*: sinèresi.

608 *protecció*: sinèresi.

609 *sede*: castellanisme de *seu* (DCVB). | *Sever*: (s. V), bisbe de Menorca que va contribuir a la conversió d'un gran nombre de jueus de l'illa. Coneixem la seua existència a través d'un text seu que ha arribat fins als nostres dies, l'anomenada *Espistula Severi* o *Carta sobre la conversió dels jueus* (Bradbury i Chadwick, 2004). N'hi ha altres edicions, recollides per Iranzo (2011, pp. 6-10). | *Macari* (s. V), bisbe de Menorca que va ser cridat a Cartago, juntament amb els bisbes Elies de Mallorca i Opili d'Eivissa, per donar raó de la seua fe davant el rei vàndal Hunneric. | *Macàrio*: sinèresi.

610 *ocúpie*: sinèresi. | *acreedor*: castellanisme documentat de *creditor* (DCVB).

611 *Vila*: Antoni Vila Camps (1747-1809), doctor en Teologia que va ser nomenat bisbe de la restaurada seu de Menorca (1797-1902). Després, va ser bisbe d'Albarrasí (1802-1809). | *Juano*: Pedro Antonio Juano, bisbe de Menorca (1802-1814). | *Juano*: sinèresi. | *Creus*: Jaume Creus i Martí (1760-1825), polític i doctor en Teologia que el 1810 va ser elegit diputat de les Corts de Cadis. També va ser bisbe de Menorca (1815-1820) i arquebisbe de Tarragona (1820-1825).

614 *alabar*: préstec lingüístic del castellà *alabar*, per *lloar*, tot i que està admés a causa de la seua tradició, almenys des del segle XVI (DCVB).

615 *il·lustres*: Joan Ramis, un any abans de publicar *La Alonsiada* (1818), havia fet el mateix amb la seua obra *Varones ilustres de Menorca y noticia de los apellidos que más se han distinguido en ella* (1817b), una obra en què repassa la vida de diverses persones rellevants de la història menorquina. Per tant, podem entendre els camps que se citen en els següents versos com alguns dels àmbits en què l'autor considerava que un home podia excel·lir: la virtuositat, la pau, la guerra, les arts, la ciència i la navegació.

616 *pio*: castellanisme de *piados*. Noteu que Albertí també utilitza el mot català (v. 598), cosa que ens fa pensar que és una decisió conscient per tal de no trencar el còmput sil·làbic.

i, en les ciències i arts, ab fama distinguits.

Altres qui correran los mars més perillosos,
despreciant los forts vents i rompent es pantosos. 620

Altres, per sa perícia i per los seus talents,
seran hàbils marins i, en efecte, valents.

Aquest port de Maó, per sa gran excel·lència,
famós se farà un dia ab tanta concurrència; 624

les esquadres brillants d'un i altre món vindran
[p. 46] a refugiar-se i sempre a l'abrigo estaran.

El Lazareto Real es veurà en ell alçar-se,
en que totes les naus déguen ben expurgar-se; 628

les qui vénguien, és dir, de paratge apestat
o ab la sospita sols de si a cas lo és estat.

Tindrà Maó, tindrà, magatzems de respecte;
son arcenal capaç, en el qual, a l'efecte, 632

618 *ciències*: sinèresi.

620 *despreciant*: sinèresi.

623 *aquest port*: el port de Maó, obert al front sud-oriental de Menorca i, durant l'edat mitjana, un dels ports naturals més importants de la Mediterrània per la seua posició.

625 *un i altre món*: segons la concepció medieval, el món conegut estava dividit en dos mons, l'occidental i l'oriental. Les implicacions d'aquesta concepció apareixen desenvolupades àmpliament en Grimberg (1973).

626 *refugiar*: sinèresi.

627 *Lazareto*: castellanisme de *llatzeret*, el mot apareix en el text original de Ramis (v. 633). Establiment sanitari per aïllar els infectats o sospitosos de malalties contagioses. En aquest cas remet al llatzeret de Maó, situat a la boca del port de Maó. Va ser construït per Carles III d'Espanya el 1786, però no va ser inaugurat fins al 1817. | *Real*: sinèresi.

628 *déguen*: sinèresi.

629 *vénguien*: sinèresi. | *apestat*: castellanisme adaptat a partir d'*apestado*, *empestat* (DCVB).

630 *si a cas*: si de cas, per imitació del castellà *si acaso* (DCVB).

631 *magatzems*: els de l'illa d'en Pintot (també coneguda com *l'Arsenal*), en el port de Maó. Segons *La Alonsiada* (cant III, nota 43), els magatzems van ser construïts per un comissari britànic anomenat Warren, entre el 1768 i el 1776.

remendar-se podrà, de tots los danys rebuts,
vaixell qualsevol, sia en totes parts tinguts.
Se construiran en ell bells bastiments de guerra,
augment del real servici, honor d'aquesta terra; 636
ab altres destinats al tràfic i comerç
qui se fabricaran en paratge divers.
Mes la funesta Enveja... Oh, quant jo lo sent ara!
Quant, Alonso, repugn dir-te-lo a la cara! 640
Sa zizanya en esta isla ab dur braç sembrarà
i, danys molt repetits, als islenyos, farà.
Nàixer d'esta es veurà la terrible Discòrdia
i este avort infernal i sens misericordia 644
l'isla, en ocasions, dominarà ab grans mals
i els efectes seran molt nocius i fatals.
[p. 47] La negra ingratitut serà també un defecte
a que el cor menorquí estarà molt subjecte; 648
l'ingratitut, torn dir, funesta producció

632 *arcenal*: arsenal (DCVB). Establiment marítim militar tancat, bastit en un port defés, que consta de drassanes, de tallers i de magatzems on es construeixen, es forneixen, s'adoben i es conserven els vaixells de guerra i els seus ormejos.

633 *remendar*: castellanisme documentat d'*apanyar* (DCVB).

636 *aument*: augment (DCVB). | *real*: sinèresi.

637 *altres* [bastiments] (v. 635).

641 *zizanya*: zitzània (DCVB).

642 *islenyo*: illenc, probablement per imitació de Ramis (v. 647).

643 *esta*: l'Enveja (v. 639). | *Discòrdia*: segons la tradició grecoromana, Invidia (Nèmesi per als romans) no va engendrar Eris (Discòrdia), sinó que aquesta darrera era filla de la Nix (Nox, la nit). En realitat, la relació maternofilial que Ramis comenta en aquests versos entre l'Enveja i la Discòrdia és de tradició cristiana. D'aquesta manera, d'Aquino comenta que la «Discordia procede de la Envidia» (Calle i Jiménez, 1990, pp. 329).

del vilíssim egoisme i de la presumció».

Cessa i desapareix, tot en un sol termini;

Alonso se desperta, admira el vaticini, 652

s'embarca des de luego i, veloç navegant,

va a reunir-se ab sos fills, qui l'estan esperant.

Ell arriba sa i salvo en mitx de l'alegria

dels seus, qui ab festius cants celebren aquell dia, 656

com també sa victòria, alegres finalment

al veure son bon pare i son rei molt clement.

Fi.

649 *producció*: sinèresi.

650 *presumció*: el text original de Ramis diu «de la desuni6n y del egoísmo» i després, en la llista d'errades del text, es corregeix per «de la presunci6n y del egoísmo». El fet que Albertí traduísca «del vilíssim egoisme y de la presumció» ens indica que la traducció és posterior als canvis que Ramis va afegir en el text original. | *presumció*: sinèresi.

651 Cessa [de parlar l'ermità] (v. 590).

653 *luego*: sinèresi.

655 *salvo*: salv (DCVB).

8. CONCLUSIONS I FUTURES LÍNIES D'INVESTIGACIÓ

La present tesi parteix de la constatació que, fins fa dues dècades, la literatura catalana dels segles XVIII i principis del XIX havia rebut poca atenció per part de la comunitat acadèmica. Alguns estudiosos, però, ja havien alertat de la necessitat de realitzar una avaluació crítica i estètica de certs autors d'aquesta etapa i de recuperar un bon grapat de títols que encara restaven en l'obscuritat. Això, tot i el creixent nombre de veus que, des de fa anys, identificaven Menorca, marcada durant aquest període per múltiples capes d'excepcionalitat, com a un dels principals territoris sobre els quals caldria parar atenció.

És en aquest context històric que trobem dues figures destacades, les dels il·lustrats maonesos Joan Ramis (Maó, 1746-1819) i Vicenç Albertí (Maó, 1786-1859), unides per un mateix text, *La Alonsiada*. Escrita en castellà pel primer el 1818, el mateix any va ser traduïda al català pel segon, amb el títol de *L'Alonsiada*. L'argument narra la conquesta de Menorca, del 1287, encapçalada pel monarca Alfons III d'Aragó contra els sarraïns. Tot i que ambdues obres havien sigut notades i destacades dins de les trajectòries del seu respectiu responsable, fins hui encara no comptàvem amb una edició crítica de cap d'elles. Amb el nostre treball hem pretès posar fi a aquesta mancança, afegint-hi un estudi introductori. Es tracta, doncs, de la primera edició crítica de les dues Alonsiades, de dos dels textos més rellevants del període i significatius pel que fa a les evolucions d'ambdós implicats. Per a poder editar-los junts, a més, hem hagut de concretar un corpus d'axiomes propis, a partir dels criteris de regularització de les grafies emprats en català i els del grup Prolope.

Abans d'entrar en matèria, hem fixat el nom de cadascuna de les peces, a causa de les vacil·lacions que hem trobat en la manera de referir-se als textos, tant per part de la comunitat acadèmica com dels mateixos Ramis i Albertí, que titubegen a vegades. Per a fer-ho, hem pres com a referència la llengua en què cada una va ser escrita; talment, parlem de *La Alonsiada* en el cas de l'original castellà i de *L'Alonsiada*, en el cas de la traducció catalana.

També amb finalitat preliminar, hem fet una revisió bibliogràfica sobre la cultura i la literatura a la Menorca dels segles XVIII i principis del XIX, tot per a establir un marc de coordenades sobre què s'havia tingut present fins ara i què quedava per analitzar. Aquest repàs ens ha permés resseguir les contribucions dels diferents

acadèmics al llarg del temps. Així, hem revisat les primeríssimes aportacions sobre el període menorquí de la literatura catalana —a càrrec de Francesc Hernández Sanz i Jordi Carbonell—, l'aparició de les primeres mencions a personalitats il·lustrades menorquines concretes, les anàlisis de certes esferes culturals, el procés creixent d'edició d'obres del període i, finalment, un cert grau de normalització dins dels estudis generals de llengua, literatura i cultura catalanes, aconseguit a través de la cristal·lització de les primeres monografies, capítols específics dins de volums generals i números de revistes dedicats al tema. Consegüentment, fins al moment, s'ha consolidat un cens d'autors i títols, s'han identificat patrons generals i s'han fixat les fites de l'etapa; tot, a la vegada que s'assenyalaven els buits que resten per omplir: esferes, participants i obres que encara s'han de recuperar. És en aquesta línia que hem de localitzar el nostre treball, pel que fa a les dues Alonsíades i els seus responsables, Joan Ramis i Vicenç Albertí.

Quant al nostre estudi, val a dir que l'hem fet des d'una doble perspectiva. D'una banda, l'extraliterària, centrant-nos a analitzar el context de la Menorca il·lustrada, així com les vides i les obres de l'autor i el traductor; açò ens ha permès avaluar la importància de les Alonsíades en tots tres. De l'altra, la intraliterària, parant atenció a una sèrie de paràmetres (argument, gènere, mètrica, fonts, traducció, paratextos, finalitat i recepció), per a aprofundir en les característiques d'ambdues composicions.

Des del punt de vista extraliterari, la nostra reflexió contextual parteix de la mort sense descendència el 1700 de Carles II de Castella, de la dinastia dels Habsburg, i del conflicte successori que aleshores es va produir entre els partidaris de Felip d'Anjou, de la casa dels Borbons, i de l'arxiduc Carles d'Àustria, dels Habsburg, en la denominada guerra de Successió espanyola (1701-1715). És a l'acabament d'aquesta que l'illa de Menorca va passar a mans angleses (1708-1802), un sotmetiment sota el qual va romandre gairebé un segle, tot i les puntuals interrupcions de dominadors francesos (1756-1763) i espanyols (1782-1798), i fins a la reincorporació definitiva a Espanya (1802).

Amb tot, creiem que els esdeveniments polítics del segle XVIII són insuficients per a explicar l'aparició d'un moviment de l'amplitud i la profunditat de la Il·lustració menorquina. És per això que hem procedit a identificar els condicionants que, a parer nostre, hi jugaren un paper fonamental. De tal manera, hem considerat elements geogràfics (la insularitat de Menorca, la seua posició al Mediterrani i la disposició del

port de Maó), econòmics (el pas d'un sistema d'extracció d'excedents a un de reexportació i l'enriquiment de les classes burgeses), socials (l'explosió poblacional, la migració del camp a la ciutat, l'establiment de noves colònies d'immigrants i l'ampliació de les llibertats de la dona) i culturals (el contacte amb altres pols de cultura, que afectà àrees tan diverses com la moda, l'arquitectura, la llengua parlada o els costums). En definitiva, tot un seguit de factors que condicionaren el desenvolupament de Menorca durant aquests anys i que la feren desenvolupar una idiosincràsia pròpia, allunyada del que ocorria a la resta de territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

A l'hora de definir el moviment il·lustrat menorquí, hem dut a terme una síntesi de les principals contribucions fetes al respecte fins ara i hem procurat eixamplar-les amb nous elements de conreu propi. D'aquesta manera, definim el període de la Il·lustració menorquina com el moviment humanístic, científic i artístic que tingué lloc a Menorca entre el 1746 (any de naixement de Joan Ramis) i el 1859 (any de la mort de Vicenç Albertí). Les efemèrides d'ambdós esdeveniments ens permeten encabir-hi amb comoditat des de la suposada generació zero d'il·lustrats menorquins (personalitats com Bartomeu Ramis, Joan Roig o Giuseppe Chiesa, en què encara s'ha d'aprofundir) fins a les últimes aproximacions, ja en castellà, de Vicenç Albertí.

Els adjectius fonamentals que caracteritzen l'etapa són els tres següents: intergeneracional, catalanòfil i multidisciplinari. El qualifiquem d'intergeneracional per les tres onades amb què sovint s'han sistematitzat els actors i actrius que en formaren part, personalitzant-les, a més, en el tríptic conformat per Joan Ramis, Antoni Febrer i Vicenç Albertí. La nostra aproximació revela que, si bé aquesta organització és útil des d'un punt de vista acadèmic, les relacions entre membres de diferents grups foren una realitat —com en el cas de Ramis i Albertí—; igualment, i de cara a pròximes futures aportacions, seria interessant començar a posar el focus d'atenció sobre altres membres de les tres generacions.

Quant a l'esperit catalanòfil, aquest s'explica per la situació d'excepcionalitat lingüística en què es trobava l'illa en relació amb la resta de territoris de parla catalana. D'aquesta manera, si les elits culturals pogueren desenvolupar els seus projectes en català amb plena normalitat és perquè aleshores la llengua pròpia es parlava i s'escrivia amb total naturalitat. De fet, hem pogut documentar com el català es va seguir utilitzant en àmbits tan diversos com l'administració pública, l'educació o l'església durant pràcticament tot el segle XVIII. La postura dels dominadors anglesos sobre la llengua autòctona va ser la indiferència i, si de cas, solament van afavorir la implantació del

castellà com a llengua pont per a comunicar-se amb els menorquins i menorquines. Els inicis de la desfeta d'aquesta dinàmica es poden localitzar en el període de dominació espanyola (1782-1798), quan comencen a observar-se passos en favor de la castellanització. L'administració, l'església, l'educació... Un rere altre, diferents àmbits de la vida diària començaren a assimilar-se lingüísticament.

Finalment, hem caracteritzat el període de multidisciplinari per la manera com va impregnar múltiples àrees del coneixement. Els avanços fets des del camp de la filologia han parat atenció a la producció literària d'aquests anys, amb un especial èmfasi en els gèneres del teatre, la lírica i la prosa. Nosaltres hem fet un esforç per coordinar la nòmina d'autors i títols de què es tenia constància amb els avanços més recents en la matèria. A més, hem afegit informació relativa a altres àrees de l'enteniment, com són la ciència, la historiografia, la premsa i l'educació. Aquestes novetats eixamplen els horitzons del que fins ara enteníem per Il·lustració menorquina i demostren que va ser un procés de gran abast i profunditat que va afectar gairebé totes les facetes de la vida menorquina.

Com a autor de *La Alonsiada*, Joan Ramis ha sigut el nostre següent objecte d'estudi. A causa de la seua posició com a figura més reconeguda de l'etapa, Ramis ha sigut tractat per diversos autors abans que nosaltres. Per tant, hem tractat d'unificar tot el coneixement de què es té constància en un únic relat, el més complet i actualitzat possible. En aquest sentit, hi hem incorporat les apreciacions més recents sobre ell, com, per exemple, el fet que no va arribar a estudiar a França (solament s'hi va examinar) o que tampoc no va abandonar el conreu del català (el va continuar emprant en els textos de literatura de creació).

Quant a la producció ramisiana, val a dir que la majoria de les recerques fetes fins ara estructuraven la seua trajectòria en dues o tres fases (generalment, la dramàtica, la de silenci i la historiogràfica). Tanmateix, la nostra aproximació reflecteix matisos suficients per a parlar-ne de, com a mínim, sis etapes: el període de joventut, marcat per poesies vinculades al seu procés de formació; la de la trilogia teatral il·lustrada, concretada en les obres de *Lucrècia*, *Rosaura* i *Arminda*; la de les poesies laudatòries a diverses figures públiques i encàrrecs de l'Acadèmia de la Història; la de silenci, que hem vist que no va ser forçada per la mort de l'esposa, sinó pel procés de recerca en què el maonés es va capbussar; i les dues historiogràfiques. Però, fins i tot en la producció historiogràfica, sovint considerada un bloc monolític, localitzem patrons que ens permeten parlar de dos trams: un primer, expositiu i de recopilació de dades, i un segon,

argumentatiu i de síntesi. Talment, la figura de Ramis es revela com la d'un erudit de gran abast i ambició, posseïdor d'unes capacitats igualment elevades que travessen les barreres dels gèneres i abracen una multitud de camps.

El cas de Vicenç Albertí, tanmateix, és l'oposat al de Ramis. I és que, si la figura i l'obra del gran representant de la primera generació d'il·lustrats menorquins han sigut àmpliament tractades, les d'Albertí restaven encara inexplorades en gran manera. Així, tot i ser considerat com la gran personalitat de l'última onada del moviment, la potència dels personatges de Joan Ramis i Antoni Febrer l'havien relegat a un segon pla.

En el present treball hem pretés posar fi a aquesta mancança, documentant una quantitat valuosa d'informació fins ara desconeguda. Així doncs, oferim per primera vegada nombroses dades de caràcter biogràfic, tals com els orígens alaiorencs de la família i posterior establiment a Maó; la filiació familiar als estaments militar, religiós i administratiu; el caràcter autodidacte d'Albertí, concretat en la gran biblioteca que va amassar; la seua inclinació envers les matèries paranormals i ocultistes; la personalitat melancòlica, marcada per episodis d'instabilitat mental; la situació econòmicament precària de la família; la relació d'amistat que va establir amb els anys amb Joan Ramis; la seua implicació en l'intent de recrear una nova Societat Maonesa de Cultura sota la forma de Societat Econòmica d'Amics del País; les poques circumstàncies que es coneixen de la seua mort i la ulterior dispersió de la biblioteca familiar.

En relació amb la seua producció, la gran majoria d'anàlisis fetes fins al moment s'han centrat en les traduccions dramàtiques albertianes. Nosaltres, però, hem anat més enllà, resseguint les petjades de les peces menys conegudes fins a eixamplar de manera significativa el que se sabia fins ara de l'autor. Consegüentment, identifiquem fins a tres cicles en la trajectòria del maonés: una primerenca, on destaca la lírica i la lexicografia; la segona, de caràcter teatral; i la tercera, on passa a utilitzar el castellà com a llengua vehicular i manté les pretensions il·lustrades.

De la seua producció primerenca, destaquem la presència d'un volum de *Poesias en varios idiomas sobre diferentes materias*; tot i que es creu perdut, creiem que degué ser escrit relativament prompte en la vida de l'autor, per la manera com l'escassa lírica albertiana conservada es concentra en els seus primers anys de carrera i perquè aquesta demostra un grau de mestria que ens és difícil d'imaginar en algú que acaba d'iniciar-se en la lírica. D'aquests anys són també algunes composicions elegíiques i el *Diccionario etimológico-analítico*, un diccionari etimològic, l'original del qual hem pogut localitzar a la Real Academia de la Lengua Española.

L'obra teatral albertiana ha sigut el punt focal de la major part de reflexions que s'han fet fins ara sobre l'autor, i que hem sintetitzat i ampliat en el nostre treball. Així, quantifiquem un total de vint-i-cinc títols coneguts, vint-i-dos dels quals es conserven. Els hem ordenat cronològicament i hem identificat tots els originals a partir dels quals es van traduir, incloent-hi els d'autoria fins ara desconeguda: *El borratxo corregit*, fet a partir de *L'ivrogne corrigé*, de Louis Anseaume, i *L'homicida per honor*, de *L'homicide per honor*, de Bertin Davesne, dos autors vinculats al Teatre Italià de París.

Per a acabar, tenim l'etapa en castellà, un període força ignorat de la producció albertiana. A partir de les poques dades existents, hem pogut identificar les sis obres que el traductor va traslladar al castellà, així com els seus originals i, en cas que s'hagen conservat, la seua ubicació actual. Açò, a més, ens ofereix una percepció molt més complexa d'Albertí, un autor que es revela polièdric, impregnat de les característiques pròpies de la Il·lustració illenca: menorquí, però conscient del món, com mostra el *Diario de un crucero*; d'una gran sensibilitat lingüística i filosòfica, d'acord amb *Ilustraciones al diccionario de Domínguez* i *La vida ideal*, però sempre vinculat a la religió catòlica, com prova *El nuevo testamento en preguntas y respuestas*. Així i tot, la dimensió més important que s'infereix dels escrits d'aquesta etapa és la d'Albertí com a historiador de l'art i esteta, com a seguidor i traductor de les idees de Johan Joachim Wickelmann a través del *Catálogo simbólico-alegórico* i la *Breve noticia sobre el Vesubio, Herculano y Pompeya*. Les implicacions d'aquests descobriments s'hauran d'ampliar amb futures recerques.

Pel que fa a l'anàlisi intraliterària, el fet que les Alonsíades no hagen sigut mai objecte d'un estudi crític, ens ha portat a revisar un seguit d'ítems (argument, gènere, mètrica, fonts, traducció, paratextos, finalitat i recepció) que considerem elementals per a aprofundir en el coneixement del text. Com déiem abans, l'argument se centra en la conquesta de Menorca del 1287 pel rei Alfons III d'Aragó contra els sarraïns. La composició està distribuïda en tres cants: el primer abraça els esdeveniments des de la mort de Pere III d'Aragó i el jurament del seu fill de recuperar l'illa fins a la batalla del puig del Degollador, en què els cristians s'imposen a les tropes mores. El segon se centra en la parella d'enamorats sarraïns Zaida i Osman i en com, després dels miracles vists durant l'escomesa, ambdós es converteixen al cristianisme abans de morir. El tercer cant torna a centrar-se en la figura del rei, i narra la presa del castell de Santa Àgueda i les lleis que aleshores dicta per a l'illa. També s'hi inclou el somni que el rei

té abans de partir-hi, i en el qual un ermità li mostra el futur de Menorca. El poema clou amb el retrobament d'Alfons III amb els seus.

Com veiem, l'argument de les composicions les localitza en l'òrbita de la poesia èpica culta de temàtica històrica. Tanmateix, l'estudi de la producció literària d'aquest gènere durant l'edat moderna ens mostra que aleshores no era especialment conreat. Al contrari, les *Alonsíades* constitueixen un cas gairebé únic del set-cents català. El fet de tractar el sorgiment del poble menorquí des d'un punt de vista quasi mític, tenyit d'èpica i emparat per la providència, sembla respondre a la necessitat de recordar als menorquins i menorquines els seus orígens, història i identitat. L'afirmació cobra un sentit especial si tenim en compte que aquests valors aleshores devien estar en crisi, per la manera com l'illa s'havia convertit en una moneda de canvi habitual en les negociacions entre les potències europees del XVIII.

L'observació de les propietats líriques d'ambdós poemes avala la teoria que les *Alonsíades* van ser escrites amb la intenció d'aconseguir poemes èpics cultes, a la manera dels que havien narrat els inicis de les grans nacions de l'antiguitat clàssica. Així ho revela el fet que les dues peces s'ajusten a la perfecció a les convencions mètriques del gènere, d'acord amb la teoria de les formes fixes, segons la qual, certes formes de diversificació estan lligades de manera íntima a literatures, cultures i identitats concretes. Per tant, en el cas de *La Alonsíada* de Ramis, tenim un *romance heroico* castellà, que destaca per la regularitat (del nombre de versos per estrofa, de l'accent, del ritme...), enfront d'una rima limitada; per contra, en el cas de *L'Alonsíada* d'Albertí, s'utilitza el vers alexandrí i es prioritza la rima, molt més rica i acolorida, mentre que la regularitat d'alguns paràmetres trontolla en moments puntuals.

Per a profundir en el procés de redacció de *La Alonsíada*, hem estudiat les seues fonts. Així, hem identificat totes les obres mencionades en les notes historiogràfiques que acompanyen el poema, les hem classificat i hem determinat la freqüència amb què hi apareixen. Aquesta anàlisi ens ha permés concretar algunes de les característiques del procés historiogràfic ramisià, adscrit al moviment del criticisme històric. Sabem així que el pes i la credibilitat que Ramis confereix a la seua font principal (la *Conquesta de l'illa de Menorca*, anònim del 1287 copiat per Carbonell el 1513) es deu a la seua prolixitat de detalls i proximitat als esdeveniments relatats, ja que va ser escrita solament un mes després de cloure la conquesta. És a partir d'aquesta peça que l'autor compara la resta de fonts, tot per a determinar les convergències i divergències, i extraure'n una versió tan acurada com fora possible. Els buits entre unes

obres i altres, Ramis els emplena a través de la ciència i la lògica, la visita als llocs dels esdeveniments, l'entrevista a testimonis i la inspecció d'elements arqueològics; en conjunt, tot un seguit de pràctiques que reflecteixen la seua magnitud com a home il·lustrat.

A més, un aspecte de *La Alonsiada* que cal considerar a banda és la presència de les notes historiogràfiques que acompanyen el poema. Es tracta d'un conjunt d'escrits en què es reflexiona sobre diversos dels punts tractats en el poema. Tanmateix, la seua prolixitat i grau de detall van a la contra de l'hipotètic caràcter parentètic i parcial que caldria esperar d'un paratext d'aquestes característiques. És per això que ens inclinem a interpretar les notes com un text amb entitat pròpia, un tractat sobre la història de Menorca que complementa el cant líric de lloança als orígens del seu poble i amb què es pretén deixar clar que els esdeveniments narrats són, a grans trets, verídics. Talment, sota el títol de *La Alonsiada*, conviurien dos textos: el líric —un cant èpic d'inspiració clàssica que pretén lloar els orígens del poble menorquí, i en què fins i tot l'element miraculós té cabuda— i l'historiogràfic —un tractat adscrit als principis del criticisme històric amb què es vol fixar una versió científica dels fets.

La manera com la coexistència del text líric i les notes històriques té una correlació directa amb les dues facetes literàries que l'autor va conrear al llarg de la seua vida: una de creació i una altra historiogràfica. Ramis no es limita a donar una versió o l'altra dels fets, sinó que, en una decisió salomònica, en presenta al lector les dues: la mítica i la verídica. Comprobem doncs com havia de ser un expert en ambdues matèries, la realitat historiogràfica i la ficció, qui destil·lara la història de Menorca i oferira als seus lectors un únic volum amb les dues lectures possibles: d'una banda, el cant mític i orgullós dels orígens i la identitat pròpia; de l'altre, la constatació de la veritat històrica.

Tot seguit, hem avaluat el procés de traducció que va dur a terme Vicenç Albertí. La seua adaptació es caracteritza per seguir vers a vers el contingut de l'original, ara bé, aplicant canvis sobre el metre i la rima. Pel que fa al metre, ja hem vist abans com va passar de l'esquema del *romance heroico* castellà als versos alexandrins; quant a la rima, es passa d'una monorima assonant en versos alterns (—A—A) a una rima caudada (AABB-CCDD...). L'exercici de mantindre l'argument vers a vers, adaptant-lo a uns paràmetres poètics diferents, Albertí l'aconsegueix modificant versos (preferiblement el seu final), afegint-hi adjectius explicatius que no alteren el significat, mots coordinats i rebles, i substituint les paraules originals per

hendíadis i perífrasis. Al mateix temps, també hi aplica canvis estilístics, com la supressió de repeticions i la reescriptura de certs passatges en què, com més s'allunya de l'original, millor resultat aconseguix. D'aquesta manera corroborem que *L'Alonsiada* d'Albertí posseeix algunes qualitats que la fan despuntar respecte de la seua predecessora, com són una major lleugeresa en la lectura, una amplitud rítmica de més abast i una expressivitat més reeixida. Com a contrapunts negatius, destaquem algunes rimes massa evidents i construccions sintàctiques puntuals poc naturals.

En relació amb l'anàlisi dels paratextos d'ambdues obres, aquesta referenda la nostra teoria de les Alonsíades com a reproduccions del model dels grans poemes èpics de l'antiguitat sobre l'illa de Menorca. Així, hi trobem els títols temàtics-remàtics, formats pel nom de l'heroi i la desinència *-íada*, característica del gènere; els intertítols, que organitzen la composició en cants, d'acord amb la tradició; els epígrafs, extrets de l'*Eneida* de Virgili; o els íncipits èpics, de clara inspiració clàssica. La menció en la portada del nom de l'autor, quan aquest ja comptava amb una certa reputació, i de la seua posició com a membre corresponent de la Real Academia de la Historia, havien de servir com a garants de la qualitat d'ambdues peces.

Finalment, altra constatació significativa que es desprén de l'estudi dels paratextos és la manera com un text i l'altre semblen adreçats a públics diferents. Consegüentment, sabem per la llista de subscriptors de *La Alonsiada*, que Ramis va dirigir el seu text a les classes benestants menorquines, a una elit econòmica i cultural que havia fidelitzat amb el temps i a través de la qual podia rebotar l'obra als cercles erudits peninsulars. Albertí, en escriure en català i suprimir les notes historiogràfiques —tot i tindre-les en compte i fossilitzar-ne unes poques en el seu resum a la manera dels espills de prínceps—, rebutjava els lectors de majors pretensions i s'encomanava a un públic popular i de proximitat.

Per a acabar, la reflexió entorn de la recepció de les dues Alonsíades sembla indicar que cap dels dos escrits va tindre un impacte significatiu en la vida menorquina a la seua publicació. Malgrat això, l'apreciació dels textos ha anat millorant progressivament des del segle XIX. Aquest fenomen ha arribat canalitzat en bona part a través de la versió catalana, considerada com a una de les poques obres èpiques significatives de l'edat moderna, en català, i de producció i temàtica autòctona. Ulteriorment, ambdues Alonsíades han assolit una significació rellevant dins d'una certa tradició de textos sobre la conquesta de l'illa de Menorca, que han acabat convertint l'episodi de la fundació de Menorca en el mitema illenc per antonomàsia.

Quant a les futures línies d'investigació, considerem oportú sintetitzar els nous horitzons a què hem apuntat al llarg del treball i a què caldrà fer front en el futur. Des del nostre punt de vista, en són tres els principals i es correlacionen amb els avanços fets en matèria del context, l'autor i el traductor. Pel que fa al primer, hem vist com la progressiva edició de textos de la Menorca il·lustrada ha permès la comunitat acadèmica aprofundir en el coneixement del període; tal procés de recuperació hauria de continuar en els anys a venir, amb més autors, autores i títols, per tal d'aconseguir una imatge el més nítida, polièdrica i integrada dins dels estudis de literatura catalana possible. Talment, i en relació amb el següent element, l'autor, creiem que el fet d'haver editat *La Alonsiada* —síntesi de la tasca creativa i historiogràfica de Joan Ramis— és una ocasió excepcional per a rescatar la producció del maonés com a historiador i posar-la a la mateixa altura que els seus escrits de creació, molt més estudiats i divulgats recentment. Sobre el traductor, val a dir que hem oferit un bon grapat d'informació nova, tant biogràfica com literària. D'aquesta forma, hem identificat totes les peces de Vicenç Albertí de què es té constància i n'hem localitzat algunes. Seria convenient reprendre-les, editar-les i posar-les de nou en circulació, especialment en el cas de la producció albertiana en castellà, gairebé desconeguda.

En conclusió, creiem que la redacció de *La Alonsiada*, per Joan Ramis, i la posterior traducció de *L'Alonsiada*, per Vicenç Albertí, respon a una tasca de redreçament dels orígens, la història i la idiosincràsia de Menorca. La urgència de l'operació venia provocada per quasi un segle de desfeta identitària menorquina, a causa de les successives dominacions angleses, franceses i espanyoles. La intervenció va requerir l'assimilació de les formes èpiques de l'antiguitat, mitjançant les quals s'equiparaven les Alonsiades a les grans composicions èpiques grecollatines; la pàtria menorquina, a les nacions grecoromanes; i la figura d'Alfons III, als herois mítics.

Però, una empresa d'aquestes dimensions no podria haver sigut aconclerta de manera satisfactòria per unes personalitats distintes de les de Joan Ramis i Vicenç Albertí. I és que, operant com una unitat, un i altre posaren al servei de la població illenca les capacitats que havien desenvolupat durant les seues respectives vides. Així, si Ramis utilitza els coneixements històrics que havia adquirit al llarg de la seua carrera per a reconstruir el mite i la història de l'illa, Albertí fa ús de la seua habilitat traductològica per a posar-lo a l'abast de menorquins i menorquines. Talment, com si actuaren sota el lema «sobre Menorca» el primer i «per a Menorca» el segon, és que compleixen el seu objectiu.

9. ANNEXOS

9.1. ANNEX I. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A JOAN RAMIS

Obres d'autoria coneguda

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
1	1762-1765	[Poemes de joventut]	Bagur <i>et al.</i> (1996, p. 65)	- Dos volums.
2	1762-1765	<i>Varias fábulas dispuestas en verso, para que ayudadas de la pintura de los falsos dioses pueda la juventud darse por juego a este estudio</i>	Bagur <i>et al.</i> (1996, p. 68)	
3	1769	<i>Lucrecia, tragèdia en cinc actes</i>	Hernández Sanz (1912b p. 159)	
4	1770-1775	<i>Les perfeccions de Déu manifestades a l'Univers per les obres de la naturalesa i la gràcia</i>	Pons (1987, p. 110)	- Obra inacabada.
5	1771	<i>Arminda, drama en tres actes i en vers</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 159)	

6	1783	<i>Rosaura, o el més constant amor, tragicomèdia en cinc actes</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 159)	
7	1783	<i>Tirsis i Philis, ègloga</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 159)	
8	Sense data	[Composició poètica en celebració dels dies de l'excel·lentíssim senyor comte de Cifuentes, governador de Menorca]	Hernández Sanz (1912b, p. 98)	
9	1783	<i>Afectos de un corazón mahonés. Con motivo de los días del excelentísimo señor conde de Cifuentes</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 159)	
10	Sense data	<i>Al mérito incomparable del excelentísimo señor conde de Cifuentes. Soneto</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 160)	
11	Sense data	<i>Al mérito sin igual del excelentísimo señor conde de Cifuentes. Soneto</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 161)	
12	Sense data	<i>En elogio de la suma clemencia del excelentísimo señor conde de Cifuentes.</i>	Hernández Sanz (1912b,	

		<i>Cuartilla</i>	p. 161)	
13	Sense data	<i>En obsequio de la bondad y la clemencia del excelentísimo señor conde de Cifuentes</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 161)	
14	1784	<i>Afectuosas expresiones con las que los corazones maoneses celebran el feliz nacimiento de los serenísimos señores infantes don Carlos y don Felipe de Borbón, acompañado del importante beneficio de la paz</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 161)	
15	1784	<i>Corto diseño de las demostraciones y regocijos públicos con que la univeridad de Mahón celebró en los días 15, 16 y 17 de febrero último los tres señalados sucesos: del feliz alumbramiento de la princesa nuestra señora, del próspero nacimiento de los serenísimos señores infantes don Carlos y don Felipe, y del importante de la paz</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 163)	- Existeixen dues versions de l'obra, cadascuna adreçada a un dels infants, Carles o Felip.
16	1784	<i>Debidos obsequios a los felices días del muy ilustre señor don Antonio de Gutiérrez,</i>	Hernández Sanz (1912b,	- Existeixen dues edicions de l'obra, una ordinària i una

		<i>brigadier de los reales ejércitos, gobernador de la plaza de Mahón y comandante general de la isla</i>	p. 164)	altra de luxe, amb motius en lletra daurada i roja. També es conserva a la Biblioteca pública de Maó una prova d'impremta de l'edició de luxe, sols amb els motius en roig.
17	Sense data	[Romanç compost de quaranta versos, en lloança als fets i virtuts del senyor comte de Cifuentes i de l'almirall Barceló]	Hernández Sanz (1912b, p. 164)	
18	1785	<i>El lauro más merecido. Diálogo entre Minerva y Marte. A los muy felices días del excelentísimo señor conde de Cifuentes</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 165)	
19	1786	<i>A los días del excelentísimo señor conde de Cifuentes</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 165)	
20	1787	<i>Usos y costumbres antiguos y modernos de los habitantes de Menorca</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 192)	- Anònim, però atribuït a Joan Ramis per les semblances amb la seua <i>Historia civil y</i>

				<i>política de Menorca. Parte I.</i>
21	1787	<i>Resumen topográfico e histórico de Menorca</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 192)	- Redactat per a la Real Academia de la Historia.
22	1788	<i>Ensayo Latino-Menorquín de los tres reynos, vegetal, animal y mineral</i>	Bagur <i>et al.</i> (1996, p. 35)	- Redactat per a la Real Academia de la Historia.
23	1789	<i>Relación de la real proclamación de su majestad el señor rey don Carlos IV. Que Dios conserve executada en la ciudad de Mahón, capital de la isla de Menorca, en veinte y dos de febrero de 1789, y de los regocijos y otras demostraciones de lealtad y obsequio que se hicieron en dicho día y los dos siguientes</i>	Ramis (1991/1992, p. 4)	
24	1792	<i>Noticia de las demostraciones públicas con que el muy ilustre Ayuntamiento de la ciudad de Mahón, capital de la isla de Menorca, manifestó su gozo y obsequio con el tan plausible e interesante motivo de haberse dignado su majestad, que Dios guarde,</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 167)	

		<i>nombrar presidente del supremo consejo de Castilla al excelentísimo señor conde de Cifuentes, capitán general de estas islas</i>		
25	Sense data	[Composició poètica en honor del coronel Ruttiman]	Hernández Sanz (1912b, p. 168)	
26	1792	<i>Joannis Ramis et Ramis, magontani in diem XXII. Novembris MDCCXCI; sirve de morte Ioanne Montañés et Ximenes. Uxoris dilectissimae. Elegia</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 169)	
27	1793	<i>Pesos y medidas de Menorca y su correspondencia con los de Castilla, precedido de un discurso histórico análogo al asunto</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	- Redactat per a la Real Academia de la Historia.
28	1809	<i>Cantar intent les glòries</i>	Pons (1987, p. 110)	- Poema inacabat.
29	1809	<i>Poesies burlesques i amoroses</i>	Pons (1988, p. 6-10)	
30	1811	<i>Temps i paratges de Menorca en què més gustós i saludable, o danyós, respectivament, el</i>	Pons (1819, p. VIII)	- Compta amb tres reedicions posteriors, dels anys 1815,

		<i>peix i marisc que s'aporta per vendre en la pescateria de Maó</i>		1840 i 1868.
31	1814	<i>Sucinta idea de algunos de los méritos, acciones y virtudes del doctor don Gabriel Aleña, cura párroco de Mahón, en la isla de Menorca</i>	Bover (1868, p. 226)	
32	1814	<i>Compendio de la sentencia de Galcerán de Requesens y de sus correcciones</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
33	1814	<i>Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1805, incluso de sus términos que entonces no lo tenían</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	- Compta amb una reedició de l'any 1816, augmentada amb les obres <i>Diputados de Menorca</i> i <i>Apellidos de Menorca</i> .
34	1814	<i>Specimen animalium, vegetalium et minaralium in insula Minorica frequentiorum ad normam linnaeani systematis. Exaratum</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	- Redactat a petició de l'acadèmic José Miguel de Flores.

35	1815	<i>Serie cronológica de los gobernadores de Menorca, desde 1287 hasta 1815, inclusive</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
36	1815	<i>Extracto del arreglo llamado del Pariatge, del rey don Jaime III de Mallorca, sobre la pabordía y rectorías de Menorca, acompañado de varias notas para su mayor aclaración</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
37	1815	<i>Contextación de don Juan Ramis y Ramis, abogado de los reales consejos y académico de la Real de la Historia, al papel que con el título de «Reflexiones sencillas e imparciales» salió a la luz en esta ciudad, en marzo último</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
38	1815	<i>Alquerías o posesiones de Menorca en el año 1815, puestas por orden alfabético según la división de sus términos</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
39	1815	<i>Beneficios que había en las iglesias de Menorca en el año de 1792. Altares donde estaban fundados, años de su fundación, fundadores, patronos, dotación y cargas, con</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	

		<i>las distribuciones adventicias y fijas de cada uno de los beneficiados</i>		
40	1816	<i>Estadística general de Menorca y particular de sus pueblos, formada de orden del gobierno en 1814</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
41	1816	<i>Diputados de Menorca a la real persona y a otras partes fuera de la isla</i>	Bover (1868, p. 227)	
42	1816	<i>Apellidos de Menorca desde el siglo XIII hasta el XVII inclusive</i>	Bover (1868, p. 227)	
43	1817	<i>Inscripciones romanas que existen en Menorca, y otras relativas a la misma sacadas de varios escritores, suplidas e ilustradas en cuanto se ha podido</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	- Inclou dues obres: <i>Inscripciones romanas que existen en Menorca y Medallas antiguas y modernas relativas a la Balear menor, con su explicación y suplemento. De vegades apareixen ciutades com un sol treball i altres,</i>

				com a treballs independents.
44	1817	<i>Varones ilustres de Menorca y noticia de sus apellidos que más se han distinguido en ella</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
45	1818	<i>La Alonsiada, o conquista de Menorca por el rey don Alfonso III de Aragón en 1287. Poema en tres cantos, ilustrado con notas</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	- Traduït al català, per Vicenç Albertí el 1818, amb el títol de <i>L'Alonsiada</i> . - Reeditat el 1864 en el <i>Diario de Menorca</i> (pp. 93-197).
46	1818	<i>Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana</i>	Ramis (1991/1992, p. 3)	
47	1819	<i>Historia civil y política de Menorca. Parte I. De los tiempos más antiguos a la era cristiana</i>	Pons (1819, p. X)	- Obra inacabada a causa de la mort de l'autor. Ramis tenia prevists dos volums més. - L'edició va ser duta a terme pel seu germà Antoni Ramis.

Obres inèdites llegades al seu germà Antoni Ramis a la mort de Joan Ramis

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
48	1813	<i>Antiguas universidades o ayuntamientos de Menorca, que abraza su Constitución hasta medidados del siglo XVI</i>	Pons (1819, p. X)	
49	?	<i>Ensayo sobre las medallas antiguas que se hayan en Menorca, divididio en clases con reflexiones y conjeturas sobre su introducción en la misma isla</i>	Pons (1819, p. X)	
50	?	Poesies diverses	Pons (1819, p. X)	- Conjunt format per dos volums i altres poesies en fulls solts.
51	?	<i>Planos de estudios y algunos informes sobre varios objetos, escritos los primeros por encargo del Ayuntamiento de Mahón y, los segundos, de orden del Gobierno</i>	Pons (1819, p. X)	

52	?	<i>Varias piezas relativas a la topografía e historia de Menorca</i>	Pons (1819, p. X)	
53	Dates diverses	Cartes diverses	Pons (1819, p. X)	- Cartes manuscrites de Joan Ramis en què s'adreça a diferents personalitats, principalment de la Real Academia de la Historia, com José Miguel de Flores Barrera o Antonio de Capmany, i apareixen mencionades en obres com <i>Specimen animalium</i> o <i>Pesos y medidas</i> . També es conserva la carta que Joan Ramis va adreçar a Albertí per felicitar-lo per la traducció de <i>La Alonsiada</i> .

Col·laboracions en altres obres i encàrrecs

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
54	1787	<i>Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares</i> , de José de Vargas Ponce (aut.)	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- Joan Ramis va redactar un informe relatiu a l'illa de Menorca.
55	1789	<i>España dividida en provincias e intendencias</i> , de José Moñino y Redondo, comte de Floridablanca (dir.)	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- Joan Ramis va corregir la informació relativa a Menorca.
56	1809	[Examen]	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- Joan Ramis va ser l'encarregat d'examinar els alumnes de la Escuela Española de Maó.
57	1811	[Examen]	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- Joan Ramis va ser l'encarregat d'examinar els aspirants a la plaça de mestre de primeres lletres des Castell.
58	1812	[No concretat en cap obra coneguda]	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- Joan Ramis va orientar en temes d'historiografia i administració el ministre de la Reial Audiència de

				Mallorca, Isidoro de Antillón y Marzo.
59	1814 (publicat el 1899)	<i>Viaje literario a las iglesias de España</i> , vol. XXI, carta CXLII, de Jaime Villanueva	Hernández Sanz (1919a, p. 236)	- El 1814, Joan Ramis va proporcionar informació i va acompanyar Villanueva a visitar les inscripcions que se citen en el text.

Obres d'autoria desmentida

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
60	1798-1802	<i>Principis de la lectura menorquina</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 193)	- Firmat amb el pseudònim <i>Un mahonés</i> . - Desmentit per Carbonell (1961, pp. 195-214) i atribuït a Antoni Febrer i Cardona.
61	1804	<i>Ortología o principios de pronunciación inglesa dedícalos a la juventud española</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 194)	- Firmat amb el pseudònim <i>Un mahonés</i> . - Desmentit per Sánchez (2013, pp. 28-32) i atribuït a William

				Casey.
62	1814	<i>A la memoria del virtuoso, justo y benemérito doctor don Gabriel Aleña y Estarella</i>	Hernández Sanz (1912b, p. 173)	- Firmat amb el pseudònim <i>Un mahonés</i> . - Desmentit en la present tesi i atribuït a Vicenç Albertí.

Obres projectades però no iniciades

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
63	-	<i>Historia civil y política de Menorca. Parte II. Desde el siglo I de la era cristiana hasta el siglo XIII</i>	-	- Segona part projectada de l'obra 47 - No completada a causa de mort.
64	-	<i>Historia civil y política de Menorca. Parte III. Desde el siglo XIII a la entrada de las armas francesas, al mando de Richelieu, en 1756</i>	-	- Tercera part projectada de l'obra 47 - No completada a causa de mort.

Obres d'existència no confirmada

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
65	-	<i>Constància</i>	Bagur <i>et al.</i> (1996, p. 26)	- Existència no confirmada, teoritzada a partir de <i>Safira</i> , de Joseph Addison.

Taula 16. Relació d'obres atribuïdes a Joan Ramis. Elaboració pròpia a partir de diverses fonts.

9.2. ANNEX II. SEGELL DE LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA

Figura 1. Segell de la Societat Maonesa de Cultura. Es tracta d'un oval que emmarca un llibre sobre un escambell, sobre el qual s'observen dues mans, que ixen d'entre els núvols i s'uneixen sota branques d'alzina. El segell també incorpora el lema de la Societat Maonesa de Cultura, *Studio et Amore* (Salord, 2010, p. 15).

9.3. ANNEX III. FONTS BIBLIOTECARI DE LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA

Títol	Autor	Any de publicació de la primera edició	Volums	Membre de la societat que es va quedar l'obra a la seua dissolució
<i>Nouveau bibliothèque de littérature, d'histoire, etc.</i>	Guillaume Grivel	1763	2	Juan Roig (I)
<i>Voyages</i>	Richard Pococke	1772-1773	6	Jaime Uhler (II)
[Cap]				David Causse (III)
<i>Abdeker, ou l'art de conserver la beauté</i>	Antoine Le Camus	1759	4	Andrés Hernandez (IV)
<i>Histoire du ciel</i>	Noël-Antoine Pluche	1739	2	
[Cap]				Josep Missó (V)
[Cap]				Pere Ramis (VI)
<i>Nouvel abrégé chronologique de l'histoire de France</i>	Charles Jean François Henault	1756	2	Joan Ramis (VII)
<i>De Republica Hebraeorum</i>	Petrus Cunaeus	1703	1	
<i>Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem</i>	René Aubert de Vertot	1727	5	
<i>Histoire des Sarrasins</i>	Simon Ockley	1748	2	

<i>et de leurs conquêtes</i>				
<i>Mémoires pour servir à l'histoire de la fête des foux</i>	Jean-Bénigne Lucotte de Tilliot	1751	1	
<i>Opere</i>	Pietro Metastasio (aut.) ? (ed.)	1751?	11	
<i>Principes de Littérature et des Belles Lettres</i>	Charles Batteux	1747-17550	5	
<i>Satires</i>	Dècim Juni Juvenal	1770	1	
<i>Satires</i>	Aule Persi Flac	1771	1	
<i>Vie de l'Empereur Julien</i>	Jean-Philippe-René de La Bléterie	1777	1	
Cinc mapes, el registre de la societat i el segell de la societat	Diversos responsables	Registre i segell del 1778	-	
<i>Annales d'Espagne et de Portugal</i>	Juan Álvarez de Colmenar	1741	2	Vicente Caules (VIII)
<i>Nouveau dictionnaire historique géographique universal, pour l'intelligence des affaires d'état, des nouvelles publiques</i>	Jean Rodolphe Imhof (ed.)	1778	4	
<i>Historia de la</i>	Antonio de Solís	1685	3	

<i>Conquista de México</i>				
<i>Spectacle de la Nature</i>	Antoine Pluche	1732-1750	9	
[Cap]				Joan Soler (IX)
<i>Les caractères de Théophraste</i>	Jean de La Bruyère	1688	2	Joan Roca (X)
<i>Chef d'oeuvre d'un Inconnu</i>	Hyacinthe Cordonnier	1758	1	
<i>Dictionnaire de Portraits Historiques, Anecdotes & des Hommes Illustrés</i>	Honoré Lacombe de Prezel	1768	3	
<i>Histoire des juifs</i>	Flavius Josephus	1774?	5	
<i>Histoire de l'Empereur Charles V</i>	William Robertson	1771	6	
<i>Histoire ancienne</i>	Charles Rollin	1730-1738	14	
<i>The seasons</i>	James Thomson	1726-1730	1	
<i>Traité historique et critique de l'Opinion</i>	Gilbert-Charles Le Gendre	1733	7	
<i>Éléments d'histoire générale</i>	Claude-François-Xavier Millot	1772	9	Nicolás Orfila (XI)
<i>Histoire de Charles XII</i>	François-Marie Arouet de Voltaire	1732	1	
<i>Abrégé chronologique, ou Histoire des découvertes faites per</i>	Jean Barrow	1766	12	Pedro Creus (XII)

<i>les Européens dans les diferents parties du monde</i>				
<i>Bienfaisance Française ou Mémoires pour servir a l'Histoire de ce siècle</i>	Simon André Charles Dagues de Clairefontaine	1779	2	
<i>Harangues d'Éschine et de Démosthène sur la couronne</i>	Claude François Xavier Millot	1764	1	
<i>Histoire de France depuis l'établissement de la Monarchie jusqu' au regne de Louis XIV</i>	Paul François Velly, Claude Villaret i N. Garnier	1755-1786	24	
<i>Oeuvres</i>	Salomon Gessner	1793?	3	
<i>Poésies</i>	Jean-Antoine du Cerceau	1742?	1	
<i>Les saisons et contes</i>	Jean-François de Saint-Lambert	1769	1	
<i>Le siècle politique de Louis XIV</i>	Maubert de Bouvest	1753	1	
<i>Vies des anciennes orateurs grecs</i>	Louis-Georges de Bréquigny	1751-1752	2	
<i>Nouveau dictionnaire històriques-portatif, ou histoire abrégée de tous les homes qui se sont</i>	François-Xavier de Feller	1778	4	Bartomeu Ramis (XIII)

<i>fait un nom</i>				
[Cap]				Constantí Salort (XIV)
[Cap]				Antoni Parpal (XV)
[Cap]				Ernst Teophile Koepp (XVI)
[Cap]				Otton Guillaume George de Cronhelm (XVII)
Llibres que no es va quedar cap membre de la societat				
Títol	Autor	Any de publicació de la primera edició	Volums	
<i>Commentaires sur la Retraite des Dix Mille de Xénophon</i>	Jean Louis le Cointe	1766	2	
<i>Histoire littéraire des troubadors</i>	Claude-François-Xavier Millot	1774	3	
<i>Histoire ancienne</i>	Charles Rollin	1758-1764	13	
<i>Les vies des grands capitaines de la Grèce</i>	Cornelius Nepos	1759	1	
Llibres que van ser demanats però no es van rebre				
Títol	Autor	Any de publicació de la primera edició	Volums	
<i>Histoire des juifs et des</i>	Humphrey	1716	1	

<i>peuples voisins</i>	Prideaux		
<i>Éléments de l'histoire d'Angleterre</i>	Claude-François-Xavier Millot	1773	3
<i>Éléments de l'histoire de France</i>	L'abbé Richard	?	6
<i>Éloge de la folie</i>	Erasme	1751	1
<i>Anacreon, Sapho, Bion et Moschus</i>	Moutonnet de Clairfons (trad.)	1773	1
<i>Entretiens de Phocion</i>	Gabriel Bonnot de Mably	?	1
Altres llibres			
Títol	Autor	Any de publicació de la primera edició	Volums
<i>Histoire de l'Ancien et du Nouveau testament et des juif</i> [S'utilitzava en lectures públiques]	Augustin Calmet	1737	4

Taula 17. Relació d'obres que constitueixen el fons bibliotecari de la Societat Maonesa de Cultura i distribució a la seua fi. Les dades provenen d'Hernández Sanz (1921, pp. 274-276), on únicament se citen els títols de les obres, i de Pons i Salord (1991, pp. 185-201).

9.4. ANNEX IV. CRONOLOGIA DELS DISCURSOS I LES LECTURES DE TRADUCCIONS FETES EN LA SOCIETAT MAONESA DE CULTURA

Data	Responsable	Títol
5 de novembre del 1778	Joan Ramis	<i>Religió dels indians</i> (discurs)
28 de gener del 1779	Pedro Creus	<i>Discurs de compliments a la societat</i> (discurs)
28 de gener del 1779	David Causse	<i>Traducció en vers de la fabula de Pyramo y Thisbe</i> (traducció)
4 de febrer del 1779	Pere Ramis	<i>Discurs que feu l'almirant Byng a la hora de la mort</i> (traducció)
21 de febrer del 1779	Bartomeu Ramis	<i>Discurs relatiu a la botànica</i> (traducció)
28 de febrer del 1779	David Causse	<i>Discurs sobre la filantropia</i> (discurs)
4 de març del 1779	Joan Soler	<i>Traducció d'una speculació del Spectator anglés, ab algunas reflexions que y ha aňadit</i> (traducció)
7 de març del 1779	Joan Ramis	<i>Discurs sobre la continuació de la societat</i> (discurs)
18 de març del 1779	Otton Guillaume George de Cronhelm	<i>Discurs pronunciat per motiu d'haver sigut admès en la societat</i> (discurs)
18 de maç del 1779	Ernest Theophile Koepp	<i>Contestació a l'anterior</i> (discurs)
8 d'abril del 1779	Joan Soler	<i>Discurs de gràcies amb motiu de la seua</i>

		<i>elecció de president de l'assamblea</i> (discurs)
8 d'abril del 1779	Ernest Theophile Koepp	<i>Utilidad de las lenguas extrangeras</i> (discurs)
11 d'abril del 1779	Vicent Caules	<i>Discurs sobre míster de Voltaire</i> (discurs)
23 de maig del 1779	Joan Ramis	<i>Sobre la filosofia moral</i> (discurs)
23 de maig del 1779	Pere Creus	<i>Traducció d'una porció de les obras de Young</i> (traducció)
1 de juliol del 1779	Joan Roig	<i>Discurs sobre lo origen de ciencias y arts</i> (discurs)
8 d'agost del 1779	Antoni Parpal	<i>Discurs sobre las malas consecuencias dels excessos de las passions</i> (discurs)
19 de setembre del 1779	Constantí Salort	<i>Discurs sobre los avantatges de las llettras</i> (discurs)
31 d'octubre del 1779	Constantí Salort	<i>Traducció sobre la Indolència</i> (traducció)
23 de gener del 1780	Ernest Theophile Koepp	<i>Traducció d'algunes reflexions del senyor Wieland sobre una anecdota de l'història universal de míster de Voltaire concernent a Hortensia, duquesa de Mazarin</i> (traducció)

Taula 18. Cronologia dels discursos i les lectures de traduccions fetes en la Societat Maonesa de Cultura.

Taula adaptada d'Hernández Sanz (1921, pp. 276-278).

9.5. ANNEX V. CRONOLOGIA DE LA IL·LUSTRACIÓ MENORQUINA

Any	Estat espanyol/Europa	Menorca
1746	<i>Pensaments filosòfics</i> , de Diderot.	Naixement de Joan Ramis.
1748	<i>La viuda astuta</i> , de Goldoni. <i>L'esperit de les lleis</i> , de Montesquieu.	Naixement de Pere Ramis.
1749/1804	<i>Història natural</i> , de Buffon.	
1750		Naixement d'Antoni Roig. Primera impremta de Joan Fàbregues Sorà.
1751/1765	<i>Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers</i> .	
1752	Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.	Naixement de Pasqual Calbó.
1753		<i>The history of the island of Minorca</i> , de John Armstrong.
1757	<i>Retòrica</i> , de Gregori Maians.	
1761		Naixement d'Antoni Febrer.
1762	<i>Contracte social</i> , de Rousseau. <i>Lucrecia</i> , de N. F. de Moratín.	<i>Nou mètode per aprendre la llengua llatina</i> , d'Antoni Portella.
1763	<i>Calaix de sastre</i> , de Rafael d'Amat i de Cortada.	
1769		<i>Lucrecia</i> , de Joan Ramis.
1769/1819	<i>Viaje de España</i> , d'Antoni Ponç.	
1771		<i>Arminda</i> , de Joan Ramis. Naixement d'Antoni Ramis.
1774	<i>Discurso sobre el fomento de la industria popular</i> , de Campomanes.	

1774/1854		<i>Diari</i> , de Josep Sanxo.
1776	Fundació de la Societat Econòmica d'Amics al País Valencià.	<i>Diari de Maó (1776-1826)</i> , de Joan Roca.
1777	<i>Filosofía de la elocuencia</i> , d'Antoni de Campany.	
1778	<i>Narración histórica de los más famosos poetas provenzales</i> , de Josep Vega i Sentmenat. <i>La Raquel</i> , de V. García de la Huerta.	
1779/1792	<i>Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona</i> , d'Antoni de Campany.	
1782	<i>Las mahonesas</i> , de Ramón de la Cruz.	
1783	<i>Arte poética fácil</i> , de Joan Francesc Masdeu.	<i>Rosaura o el més constant amor</i> , de Joan Ramis. <i>Ègloga de Tirsis i Filis</i> , de Joan Ramis.
1784	<i>Mort</i> , de Bonaventura Serra.	
1785		Dissolució de la Societat Maonesa de Cultura. <i>Resumen topográfico e histórico de Menorca</i> , d'Antoni Roig.
1785/1792	<i>Ensayo de una biblioteca de los mejores escritores del reinado de Carlos III</i> , de Joan Sempere i Guarinos.	
1786	<i>Descripció geogràfica i estadística de l'illa de Menorca</i> , de C. F. H. Lindemann.	Naixement de Vicenç Albertí. Creació de la primera escola espanyola a Castell.
1787		Naixement de Mateu Orfila. <i>Resumen topográfico e histórico</i>

		<i>de Menorca</i> , de Joan Ramis. Edició d'Antoni Roig de la circular del bisbe Sever.
1788	<i>Crítica de la raó pràctica</i> , de Kant. Representació d' <i>Atalia</i> , de Racine, traduïda per Miquel Ribes.	<i>Ensayo latino-menorquín de los tres reinos</i> , de Joan Ramis. <i>Tractat sobre la cria de les cuques de seda</i> , de Josep Soler.
1790		<i>Reflexiones crítico-apologéticas</i> , d'Antoni Roig.
1791	<i>De la lección de la sagrada escritura en lenguas vulgares</i> , de J. L. Villanueva.	
1992		<i>Elegia llatina</i> , de Joan Ramis, a la seua esposa.
1793	<i>Cartas marruecas</i> , de José Cadalso.	<i>Pesos y medidas de Menorca</i> , de Joan Ramis.
1795/1797	<i>Observaciones sobre la historia natural</i> , d'Antoni Josep de Cavanilles.	
1796/1824	<i>Gramàtica catalana</i> , de Joan Petit i Aguilar.	
1800/1812		<i>Tractats científics</i> , de Pasqual Calbó.
1801	<i>Arte poética fácil</i> , de J. Fr. Masdeu.	Traducció de Joana de Vigo i Esquella d' <i>Ifigènia en Tàurida</i> , de G. de la Touche.
1804		<i>Principis generals de la llengua menorquina</i> , d'Antoni Febrer i Cardona. <i>Principis de la lectura menorquina</i> , de Joaquim Pons i Cardona.
1807		Traducció d'Antoni Febrer i Cardona de <i>La creació del món</i> ,

		de Haydn.
1808	Fi de la reclusió de Jovellanos al castell de Bellver.	Traducció d'Antoni Febrer i Cardona de <i>Les bucòliques</i> , de Virgili.
1809		<i>Poesies burlesques i amoroses</i> , de Joan Ramis.
1811	<i>Lo temple de la glòria</i> , d'Ignasi Plana.	<i>Temps i paratges de Menorca</i> , de Joan Ramis.
1813	Mort de Guillem Roca i Seguí.	
1814		<i>Història natural de Menorca</i> , de Josep Sanxo.
1815	<i>Gramàtica i apologia de la llengua catalana</i> , de Josep Pau Ballot.	<i>Traité des poisons ou toxicologie général</i> , de Mateu Orfila. Construcció del teatre provisional de la Casa de Misericòrdia. Traducció de Vicent Albertí d' <i>El musson noble</i> , de Molière.
1816		Mort de Pere Ramis.
1817	Mort de Joan Baptista Escorigüela a València i d'Antoni Simon, a l'Alguer.	<i>Varones ilustres de Menorca</i> , de Joan Ramis. <i>Inscripciones romanas</i> , de Joan Ramis. Traducció de Vicenç Albertí d' <i>El baró</i> , de Moratín.
1818		<i>Antigüedades célticas de Menorca</i> , de Joan Ramis. <i>La Alonsiada</i> , de Joan Ramis. Traducció de Vicenç Albertí de <i>L'Alonsiada</i> , de Joan Ramis. Traducció de Vicenç Albertí de <i>La viuda astuta</i> , <i>El pare de família</i> i <i>La dona venjativa</i> , de Goldoni. <i>Breu discurs sobre el pernicios e indecent costum</i>

		<i>d'enterrar dins les esglésies</i> , de Bartomeu Ramis.
1819		<i>Historia civil y política de Menorca</i> , de Joan Ramis. <i>Cartes sobre diferents punts d'agricultura i economia rural</i> , de Josep Ramis.
1820		Traducció de Vicenç Albertí de <i>Pamela</i> , de Goldoni.
1821		<i>Principis generals i particulars de la llengua menorquina</i> , d'Antoni Febrer i Cardona.
1826/1838		<i>Noticias relativas a la isla de Menorca</i> , d'Antoni Ramis.
1829		Obertura del Teatre Principal de Maó.
1831	Mort de Josep Togores, comte d'Aiamans.	
1836	<i>Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes</i> , de Félix Torres Amat.	
1840	Mort d'Antoni Puigblanc, a Londres.	Mort d'Antoni Ramis i Ramis.
1841		Mort d'Antoni Febrer i Cardona.
1843		El Teatre Principal de Maó deixa de representar obres en català.
1859		Mort de Vicenç Albertí.

Taula 19. Cronologia de la Il·lustració menorquina en relació amb els successos i les aportacions que es feien a l'estat espanyol i la resta d'Europa. Taula adaptada de Salord (2010, pp. 64-67).

9.6. ANNEX VI. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A ANTONI RAMIS

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
1	1820	<i>Observaciones, que para rectificación de los abusos que se notan en la talla vecinal de Menorca propone Antonio Ramis y Ramis</i>	Bover (1868, p. 220)	
2	1820	<i>Suplemento a la obra: Serie cronológica de los gobernadores de Menorca</i>	Bover (1868, p. 220)	- Correcció i ampliació de l'obra 35 de Joan Ramis.
3	1822	<i>Inscripción copiada de una plancha de bronce que se encontró en 1821 en las cercanías de Constantina, en la regencia de Argel, con su versión al castellano y notas para su mejor aclaración</i>	Bover (1868, p. 220)	
4	1824	<i>Descripción del monetario del difunto doctor don Juan Ramis y Ramis</i>	Bover (1868, p. 220)	- Fet a partir de la col·lecció numismàtica de Joan Ramis.

5	1824	<i>Noticia de las pestes de Menorca</i>	Bover (1868, p. 221)	
6	1826-1829	<i>Noticias relativas a la isla de Menorca</i>	Bover (1868, p. 221)	- Sis volums de diferents anys. - Inclou diverses informacions que complementen obres de Joan Ramis.
7	1828	<i>Ensayo sobre algunas inscripciones y otros puntos de antigüedades</i>	Bover (1868, p. 221)	
8	1830	<i>Manifiesto que hace al público la ciudad de Mahón sobre ser la capital de Menorca, en refutación de lo que se lee en el Suplemento al Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal</i>	Bover (1868, p. 222)	
9	1832	<i>Fortificaciones antiguas de Menorca</i>	Bover (1868, p. 222)	
10	1832	<i>Idea del antiguo directorio o libro de los bailes</i>	Bover (1868, p. 222)	

		<i>y amostazenes de la isla y suplemento al Pariatge</i>		
11	1832	<i>Memoria sobre el real patrimonio de Menorca y una moneda del rey don Alonso relativa a ella</i>	Bover (1868, p. 222)	
12	1833	<i>Inscripciones relativas a Menorca y noticia de varios monumentos descubiertos en ella</i>	Bover (1868, p. 222)	
13	1836	<i>Ilustraciones a una inscripción romana descubierta en la isla de Ibiza</i>	Bover (1868, p. 222)	
14	1839	<i>Disertación sobre unas monedas atribuidas a la antigua Ebusus, hoy isla de Ibiza</i>	Bover (1868, p. 222)	
15	Sense data	<i>Discurso sobre las medallas con contramarca y noticia de las que traen los escritores numismáticos</i>	Bover (1868, p. 222)	
16	Sense data	<i>Estractos de varios archivos públicos de Menorca</i>	Bover (1868, p. 222)	

17	Sense data	<i>Apuntes literarios</i>	Bover (1868, p. 222)	
18	Sense data	<i>Prontuario alfabético de los privilegios, usos y noticias</i>	Bover (1868, p. 222)	
19	Sense data	<i>Varias piezas topográficas e históricas de Menorca</i>	Bover (1868, p. 223)	
20	Sense data	<i>Índice de las materias contenidas en los manuscritos de dos Juan Ramis y Ramis</i>	Bover (1868, p. 223)	- Índex de les obres de Joan Ramis.

Taula 20. Relació d'obres atribuïdes a Antoni Ramis. Elaboració pròpia.

9.7. ANNEX VII. RELACIÓ D'OBRES ATRIBUÏDES A VICENÇ ALBERTÍ

Numeració	Any	Obra	Font d'atribució	Notes
1	1814	<i>A la memoria triste por la pérdida del doctor Gabriel Aleña, dignísimo cura párroco de Mahón</i>	Albertí (1814, pp. 744-745)	- Publicada en un full solt per la Impremta de Serra. - Publicada també en el <i>Semanario cristiano político de Mallorca</i> (tom III, núm. 81, pp. 741-744).
2	1814	<i>A la memoria del virtuoso, justo y benemérito doctor don Gabriel Aleña y Estarella</i>	Bover (1868, pp. 14-15)	- Firmada per <i>Un mahonés</i> . - Atribuïda a Joan Ramis erròniament per Hernández Sanz (1912b, p. 172) i Pons (1984, p. 110).
3	<1815?	[Tom de poesies manuscrites en diferents llengües]	Bover (1868, p. 15)	- Considerat perdut.
4	<1820-1828	<i>Manual de un lector, o sea, Diccionario etimológico-analítico de</i>	Bover (1868, p. 15)	- La versió original del 1820 va ser rebutjada per no ajustar-se a l'ortografia oficial i va ser refet.

		<i>voces sagradas, técnicas, históricas, mitológicas, etc. introducidas en todos los idiomas cultos, cuyas raíces, comunmente oscuras y pregrinas, son significativas en las respectivas lenguas originarias</i>		<p>- Les entrades AAR-GUT es van editar el 1828 per Pedro Antonio Serra.</p> <p>- Tot i que molts autors el consideren perdut, els nou volums es conserven a la biblioteca de la RAE.</p>
5	1815	<i>El musson noble, o sia, el senyor Pere per excel·lència</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Le bourgeois gentilhomme</i> (1669), de Molière.
6	1815	<i>Don Pere de Nyiquinyac</i>	Pons (1984, p. 113)	<p>- Traducció de <i>Monsieur de Pourceaugnac</i> (1670), de Molière.</p> <p>- Conservada fragmentàriament.</p>
7	1815	<i>Demofonte</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Demofonte</i> (1733), de Metastasio.
8	1815	<i>El barber de Sevilla, o la precaució inútil</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Le Barbier de Séville ou la Précaution inutile</i> (1773), de Beaumarchais.

9	1815	<i>L'enganyador</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció d' <i>Il Bugiardo</i> (1750), de Goldoni.
10	1816	<i>Siroe</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Siroe, re di Persia</i> (1726), de Metastasio.
11	1816	<i>L'amo i el criat en la casa dels vins generosos</i>	Pons (1984, p. 114)	- Traducció d' <i>Amo y criado en la casa de vinos generosos</i> (1791), de De la Cruz.
12	1817	<i>El baró</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció d' <i>El barón</i> (1787), de Moratín.
13	1818	<i>L'Alonsiada, o conquesta de Menorca pel rei don Alonso III d'Aragó en 1287</i>	Bover (1868, p. 15)	- Traducció de <i>La Alonsiada</i> (1818), de Joan Ramis. - Editada per Pedro Antonio Serra.
14	1818	<i>La viuda astuta</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>La vedova scaltra</i> (1748), de Goldoni.
15	1818	<i>El pare de família</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció d' <i>Il padre di famiglia</i> (1750), de Goldoni.

16	1818	<i>La dona venjativa</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>La donna vindicativa</i> (1752), de Goldoni.
17	1818	<i>Aquil·les</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció d' <i>Achille in Sciro</i> (1736), de Metastasio.
18	1818	<i>El geperut gelós</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció d' <i>El celoso don Lesmes</i> (1792), de Rodríguez de Arellano.
19	1819	<i>Soneto. A Ramis muy amado</i>	Bertran (2011a, p. 20)	
20	1820	<i>Pamela</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>La Pamela</i> (1750), de Goldoni.
21	1824	<i>El criat de les obligacions</i>	Pons (1984, p. 114)	- Traducció d' <i>El paje de la obligación</i> (1816), obra d'autoria desconeguda.
22	<1825	<i>El convit de l'estàtua</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Dom Juan ou le festin de pierre</i> (1665), de Molière.
23	1826	<i>El borratxo corregit</i>	Pons (1984, p. 114)	- Traducció de <i>L'ivrogne corrigé, ou le mariage du diable</i> (1759), de Louis Anseume.

24	1826	<i>El licenciado Farruella</i>	Carrasco (2003, vol. I, p. 22)	- Traducció d' <i>El licenciado Farfulla</i> (1776), de De la Cruz.
25	1827	<i>El agent de los seus negocis</i>	Pons (1984, p. 114)	- Traducció d' <i>El agente de sus negocios</i> (1791), de De la Cruz.
26	1828	<i>L'homicida per honor</i>	Pons (1984, p. 114)	- Traducció de <i>L'homicide per honor</i> (1786), de Bertin Davesne.
27	<1829	<i>L'amor metge</i>	Pons (1984, p. 113)	- Traducció de <i>Le Docteur amoureux</i> (1658), de Molière.
28	1830?	<i>El metge fet a bastonades</i>	Durán (1945, pp. 169-170)	- Traducció de <i>Le médecin malgré lui</i> (1666), de Molière. - Es desconeix si la data del 1830 és d'Albertí o de la còpia manuscrita d'Antoni Villalonga.
29	1815-1830?	<i>La família de l'antiquari</i>	Gallina (1960, pp. 275-287)	- Traducció de <i>La famiglia dell'antiquario</i> (1750), de Goldoni. - Documentada però no localitzada.

30	1815-1830?	<i>La fondista ditxosa</i>	Gallina (1960, pp. 275-287)	- Traducció de <i>La locandiera</i> (1751), de Goldoni. - Documentada però no localitzada.
31	1815-1830?	<i>La malalta per amor</i>	Gallina (1960, pp. 275-287)	- Traducció de <i>La finta ammalata</i> (1751), de Goldoni. - Documentada però no localitzada.
32	1815~1830?	[Sis volums de traduccions, amb obres de Molière, Metastasio, Goldoni i altres autors]	Bover (1868, p. 15)	- Bover (1868, p. 15) argumenta que hi devien haver més de trenta traduccions de comèdies i drames que hui considerem perdudes. - Pons (1984, p. 114) calcula que hi devia haver entre deu i vint obres desconegudes. - Miralles (2007a, p. 40), parla de trenta peces grans i trenta breus.
33	1833	<i>Relación de los festejos que se hicieron en Mahón por la jura de su alteza real la serenísima señora</i>	Bover (1868, p. 15)	- Editada per Pedro Antonio Serra.

		<i>princesa de Asturias</i>		
34	1834	<i>Relación de los festejos solemnizados en la ciudad de Mahón con motivo de la proclamación de la reina doña Isabel II</i>	Bover (1868, p. 15)	- Editada per Pedro Antonio Serra.
35	1835	<i>Diario de un crucero en el navío de los Estados Unidos, Delaware, de 74, en el Mediterráneo en los años 1833 y 34, juntamente con un bosquejo de un viaje a Jerusalem</i>	Bover (1868, p. 15)	- Traducció de l'anglès <i>Journal of a cruise in the U.S. ship Delaware 74, in the Mediterranean in the years 1833 & 34, together with a sketch of a journey to Jerusalem, d'Israel i Lundt.</i> - Firmada per <i>Un mahonés.</i> - Editada per Vídua i fills de Serra. - Conservat a la Biblioteca de Patrimoni Bibliogràfic.
36	>1824	<i>El nuevo testamento en preguntas y respuestas sacadas de los santos padres y más aprobados intérpretes</i>	Bover (1868, p. 15)	- Traducció de <i>The New Testament, by way of question and answer; with illustrations taken from the holy fathers and most improved</i>

				<p><i>interpreters</i>, de John Power (1824), en anglés.</p> <p>- Conservat manuscrit a la Biblioteca Albertí (676 pp.).</p>
37	>1825	<i>La vida ideal o desarrollos poéticos del alma</i>	Bover (1868, p. 15)	<p>- Traducció de <i>La vie idéale ou développements poétiques de l'ame</i>, de Camille Turles (1825), en francés.</p> <p>- Considerat perdut (251 pp.).</p>
38	>1831	<i>Catálogo simbólico-alegórico formado del ensayo sobre la alegoría de Winkelmann y puesto en castellano para más fácil uso de los artistas españoles</i>	Bover (1868, p. 15)	<p>- Traducció de <i>Versuch einer allegorie</i>, de Johan Joachim Winkelmann (1766), feta a partir de la versió italiana dels germans Giachetti (1831), <i>Saggio sull'allegoria, particolarmente per le arti</i>.</p> <p>- Considerat perdut (180 pp.).</p>
39	>1831	<i>Breve noticia sobre el Vesubio, Herculano y Pompeya</i>	Bover (1868, p. 15)	<p>- Traducció de <i>Nachrichten von den neuesten Herculansichen entdeckungen</i>, de Johan Joachim Winkelmann (1764), feta a partir de la versió</p>

				<p>italiana dels germans Giachetti (1831), <i>Scritti relativi alle scoperte di Ercolano</i>.</p> <p>- Considerat perdut (180 pp.).</p>
40	>1848	<i>Ilustraciones al diccionario clásico de la lengua española de Domínguez</i>	Bover (1868, p. 15)	<p>- Fet a partir del <i>Diccionario nacional o gran diccionario clásico de la lengua española</i>, de Ramón Joaquín Domínguez (1848).</p> <p>- L'original, de dos volums, es conserva a la biblioteca de Vicenç Albertí.</p>

Taula 21. Relació d'obres atribuïdes a Vicenç Albertí. Elaboració pròpia.

9.8. ANNEX VIII. CARTES DE LLORENÇ COMPANYY ADREÇADES AL PARE DE JOAN RAMIS,
BARTOMEU RAMIS

9.8.1. 25-2-1762

Palma y Mallorca, a los 25 de febrero de 1762

Dueño y señor mío:

Solamente para tener ocasión de darle mil parabienes sobre los auges y buenos progresos de su hijo, mi amado discípulo, el señor Juan, tomé la pluma, porque aproveché tanto en los estudios en el tiempo que frecuentó mi escuela que, parece, vino a Mallorca para hacer coro aparte entre los demás estudiantes. Porque si hay de buenos, él siempre descuella sobre todos, no solo sobre los buenos, si que aun sobre todos los mejores, y todavía con muy excesivas ventajas.

Yo ciertamente admiro la pericia que tiene en el componer cualquier cosa por escabroso que sea el asunto: la prontitud, la copiosa facundia de las frases y epítetos, la universalidad de noticias y, en fin, todo lo preciso para un retórico consumado. Le parecerá a alguno que voy de lisonjas y que son más encarecimientos hiperbólicos mis palabras que puras realidades; pero lo cierto es que, por mucho diga de su raro ingenio, no llegaré a decir lo que es.

Blasonaba yo de haber sacado algunos medianamente instruidos en una cosa u otra; ya en la oratoria, ya en la poesía latina, ya española. Pero en él pudo gloriarme de que sale muy perito en todo. Porque si hablamos de oratoria, excede a todos sus condiscípulos; si de verso latino, deja a los otros muy atrás; si de verso español, nadie le alcanza, sin que sepa determinarme fácilmente a decidir en que campea más su rara habilidad, porque en todo parece que se excede a sí mismo.

Dios le guarde, etcétera.

Fray Lorenzo Company

Al señor doctor don Bartolomé Ramis.

9.8.2. 8-3-1763

Dueño y señor mío:

Tuve la dicha de ver, aunque de paso, los partos del ingenio de su hijo, el señor Juan Ramis, y en verdad le digo que podemos preciarnos entrambos. Vuestra merced, de tener un hijo tan bueno y yo de tener un tan buen discípulo. Bien pudiera cargar aquí la pluma en sus elogios, pero, como siempre, me notarán de apasionado por haber sido su maestro. Tal cual, me remito al *laudent te alieni y narrent hi qui sentiunt*.

Lo cierto es que yo estoy admirado, así de su prontitud como de su facundia y universal noticia y erudición *et sic de ceteris*, en tan cortos años de edad. Aunque lo he leído todo, ha sido pero muy de prisa: con todo, me desocupé y tomé el buen rato de mirar y remirarlo una y muchas veces, pareciéndome todo que va de bueno a mejor.

No dudo que, si se había de criticar *in rigore*, se hallarían algunas faltillas, pero todo lo que puede suplir su poca edad, que, según dice en una de sus poesías, no pasa de mucho los dieciséis abriles —en aquella época aun no había cumplido los diecisiete años—. Muchas hay de las poesías que, sin reparo alguno, son dignas de salir a la luz pública, que ya he visto yo algunas, y aunque diga muchas de impresas, que poco o nada tendrán que ver con estas. Confío vendrá el tiempo en que harán sudar las prensas muchas de sus obras.

Dios le guarde, etcétera.

De este, su convento y celda, etcétera.

Marzo, a los 8 de 1763

Fray Lorenzo Company

Al señor doctor don Bartolomé Ramis.

9.9. ANNEX IX. ACRÒSTIC ELEGÍAC D'ALBERTÍ A RAMIS

Original publicat en Albertí (1819), «Soneto. A Ramis muy amado», en *Diari de Menorca*, Maó, Impremta de Fàbregues, 14-2-1819, p.180.

Reeditat per primera vegada en: Bertran, R. (2011a) (ed.) *La primera traducció goldoniana al català: La viuda astuta, de Vicenç Albertí i Vidal. Manuscrit, traducció i context*, Girona, Universitat de Girona, [tesi doctoral inèdita], p. 20.

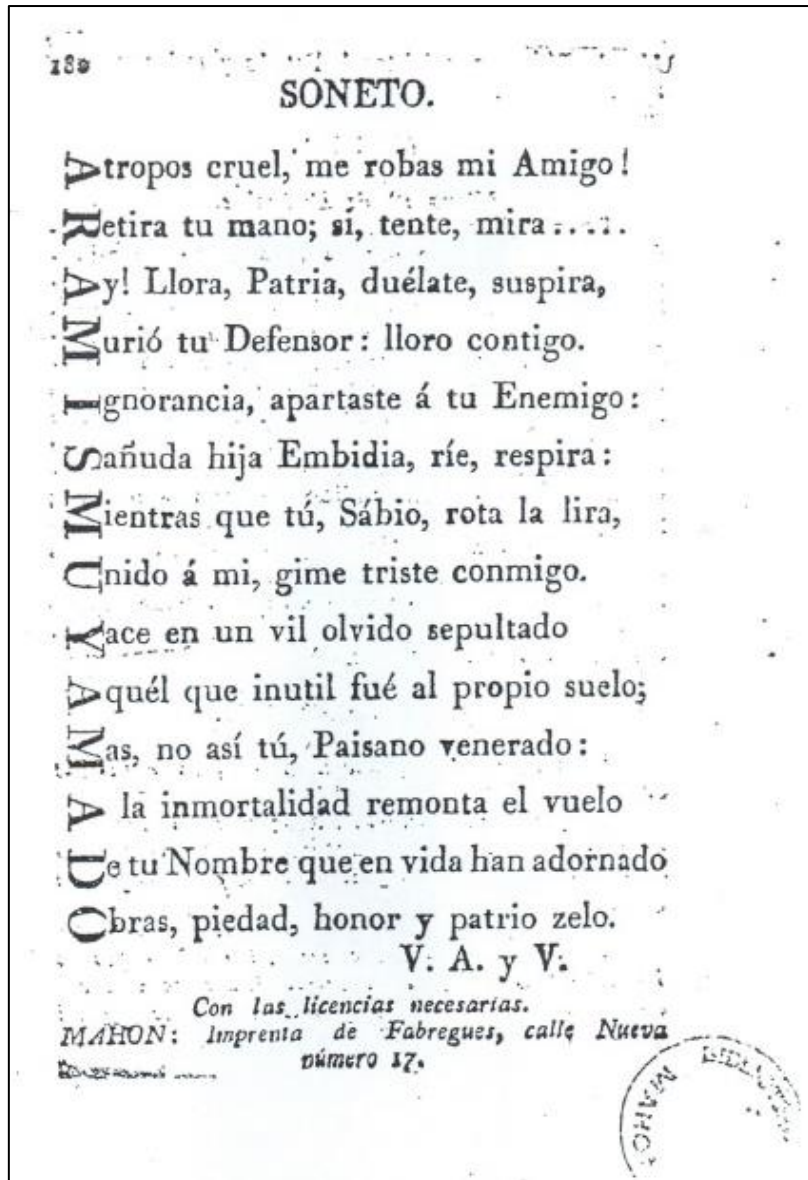

Figura 2. Digitalització de l'acròstic elegíac de Vicenç Albertí a Joan Ramis.

Extreta de Bertran (2011a, p. 20).

9.10 ANNEX X. BIBLIOTECA DOCUMENTADA DE VICENÇ ALBERTÍ

Biblioteca de Vicenç Albertí i Vidal				
Núm.	Títol	Autor	Any	Lloc
Obres de gramàtica				
1	<i>Instruccions per a la ensenyansa de minyons</i>	Baldiri Reixac	1748	Girona
2	<i>Reglas para escribir bien sacadas de los mejores autores modernos</i>	Juan Rubel	1792	Barcelona
3	<i>Gramática de la lengua castellana compuesta por la RAE, cuarta edición, corregida y aumentada</i>	RAE	1796	Madrid
4	<i>Examen de la posibilidad de fixar la significación de los sinónimos de la lengua castellana</i>	José López de la Huerta	1811	València
5	<i>Gramática de la lengua castellana según ahora se habla (8a ed.)</i>	Vicente Salvá	1847	València
6	<i>Le vrais principes de la lecture, de l'orthographe et de la prononciation françoise</i>	M. Viard	s. d.	s. ll.
7	<i>Ollendorff reformado. Gramática francesa y método para aprenderla</i>	Eduardo Benot	1835	s. ll.
8	<i>Eléments de la langue angloise</i>	J. Perrin	1796	Londres
9	<i>Les rudiments de la langue latine avec des regles</i>	François Bistac	1802	Marsella

10	<i>Abrégé de le nouvelle méthode per apprendre la langue gregue</i>	Claude Lancelot*	1655	París
11	<i>Methode pour etudier la langue gregue</i>	J. L. Burnouf	1817	París
Obres de lexicografia				
12	<i>Diccionario de la lengua castellana (5a ed.)</i>	RAE	1817	Madrid
13	<i>Compendio del diccionario nacional de la lengua española</i>	J. Domínguez	1852	Madrid
14	<i>Diccionario nacional o gran diccionario clásico de la lengua española (2 vols.)</i>	J. Domínguez	1848	Madrid
15	<i>Dictionnaire français (2 vols.)</i>	Napoleon Landais	1843	París
16	<i>Gradus ad Parnassum, siue Bibliothecae Musarum, vel novi synonymorum, epithetorum, phrasium, poeticarum ac versuum thesauri</i>	Paul Aler*	1742	Lió
Vocabularis bilingües				
17	<i>Diccionario manual de la lengua catalana-castellana</i>	Agustín Antonio Roca y Cerdá	1806	Barcelona
18	<i>Diccionario manual y vocabulario completo de las lenguas catalana y castellana</i>	Santiago Ángel Saura	1851	Barcelona
19	<i>Nouveau dictionnaire espagnol et françois, françois et espagnol, avec l'interpretation latine de chaque mot (3 vols.)</i>	Claude Marie Gattel*	1790	Lió*

20	<i>Dictionaire espagnol-français, et français-espagnol (7a ed., 2 vols.)</i>	M. Núñez de Taboada	1833	París
21	<i>Lexicon ecclesiasticus latino-hispanicum</i>	Didaco Ximenez Arias	1850	Barcelona
22	<i>Thesaurus hispano-latinus</i>	Valeriano Requejo*	1807	Barcelona
23	<i>The royal dictionay english and french (2 vols.)</i>	A. Boyen	1756	Lió
24	<i>Grande dizionario italiano-francese (2 vols.)</i>	Alberti di Villanova	1811	Bassano
25	<i>Lexicon manuale, graeco-latinum et latinum-graeco</i>	Cornelii Schrerelii	1799	Glasgow
Obres literàries				
26	<i>Opere (12 vols.)</i>	Pietro Metastasio	1791-1992	Venècia
27	<i>Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas, alias Zotes</i>	José Francisco de Isla*	1787	Madrid
28	<i>Obras sueltas</i>	Juan de Iriarte	1774	s. ll.
29	<i>El ingenioso Hidalgo don Quixote de la Mancha</i>	Miguel de Cervantes	1735	s. ll.
30	<i>Novelas exemplares y amorosas</i>	María Zayas y Sotomayor	1773	Barcelona
31	<i>Lettere critiche giocose, morali, scientifiche, ed erudite, alla moda, ed al gusto del secolo presente (7 vols.)</i>	Agostino Santi Pupieri	1786	Nàpols

32	<i>Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse (2 vols.)</i>	François Fénelon	1795	París
33	[Altra edició de <i>Les aventures de Télémaque</i>]	François Fénelon	s. d.	Barcelona
34	<i>Ana la imbécil</i>	Miguel Masson	1843	Madrid
35	<i>El balcón de Aversa</i>	Alexandre Dumas (pare)	1841	Barcelona
36	<i>El mártir Urbano Grandier</i>	Alexandre Dumas (fill)	1850	Barcelona
37	<i>Oscar y Amanda, o los descendientes de la abadía</i>	Regina Maria Roche	1837	Barcelona
38	<i>El duque de Reichstadt, hijo de Napoleón</i>	Guillaume Isidore Montbel*	1833	Barcelona
39	<i>Ana Bolena</i>	Pablo de Musset	1844	Barcelona
Obres de crítica literària				
40	<i>Epistolae ad Pisones, with an English comentary and notes</i>	Q. Horatii Flacii	1653	s. ll.
41	<i>Almanach littéraire, ou etrennes d'Apollon</i>	Anònim	1784	París
Obres religioses				
42	<i>Doctrine et morale chretiennes, ou choix de Morceaux</i>	Félicité Robert de Lamennais*	1821	París
43	<i>Lo nou testament de nostre senyor Jesu-Christ</i>	Societat Inglesa i Estrangera de la Bíblia	1836	Barcelona

Obres de filosofia clàssica				
44	<i>De la repúbliques ou du meilleur gouvernement</i>	Ciceró	1798	París
45	<i>Plates and index to lectures on natural and experimental philosophi</i>	George Adams	1799	Londres
46	<i>Seneca's morals by way of abstract</i>	Roger l'Estrange	1755	Londres
47	<i>Oraisons choisies</i>	Ciceró	1778	París
48	<i>Ciceronis epistolarum, quas apellant familiares</i>	Ciceró	1736	s. ll.
Obres de filosofia moderna				
49	<i>The thoughts concerning education</i>	John Locke	1732	Edimburg
Obres de física				
50	<i>Tratado elemental de física</i>	C. Despretz	1839	Madrid
51	<i>Dictionaire raisonné de physique</i>	M. J. Brisson	1800	París
52	<i>Dictionaire de physique (diversos volums)</i>	M. Airé Henri Paulian	1782	Nimes
53	<i>An essay on vision briefly explaining the fabric of the eye and the nature of vision</i>	George Adams	1792	Londres
Obres de ciències diverses				
54	<i>Nouveau manuel complet de doure</i>	E. de Valicourt	1845	París

	<i>et d'argentine par la méthode electro-chimique</i>			
55	<i>Abrégé de toutes les sciences, à l'usage des enfans</i>	Anònim	1776	Rouen
56	<i>L'art du peintre, doreur, vernisseur</i>	Sierr Watin	1776	París
57	<i>Manuel de bijoutier, du joailler, de l'orfevre, etc.</i>	Julia de Fontenelle	1832	París
58	<i>Elements de pyrotechnie</i>	Claude-Fortune Ruggieri	1821	París
Obres de Joan Ramis				
59	<i>Extracto del arreglo llamado el Pariatge del rey don Jaime III de Mallorca</i>	Joan Ramis	1815	Maó
Obres religioses de l'avi patern, Vicenç Albertí i Vives				
60	<i>Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus His quoque accessit Gnomologia</i>	Pius II	1551	Basilea
Obres d'ocultisme				
61	<i>Lettres cabalísticas ou correspondance philosophique, historique et critique entre deux cabalistes, divers esprits élémentaires et le seigneur Ashtarot</i>	Jean-Baptiste de Boyer	1737-1738	La Haia
62	<i>Compendio de la vida y hechos de Joseph Bálamo, llamado el conde de Cagliostro</i>	Anònim	1790	Barcelona

63	<i>Galería fúnebre de historias clásicas, espectros y sombras ensangrentadas</i>	Agustín Pérez Zaragoza	1831	Madrid
----	--	---------------------------	------	--------

Taula 22. Relació de les obres que formaven part de la biblioteca personal de Vicenç Albertí. Dades extretes de Pons (1984, pp. 107-114). Les dades marcades amb un asterisc (*) són d'elaboració pròpia.

9.11 ANNEX XI. LLISTA D'ERRATES DE *LA ALONSIADA*, DE JOAN RAMIS

Erratas¹¹²⁷

Página	Línea	Dice	Debe decir
15	16	pensando en sostenerse	pensando sostenerse
18	2	los nuestros son tan pocos	los nuestros eran pocos
26	6	míos,	míos.
27	15	ha sido	ha sido. (6)
38	10	de la desunión	de la presunción
43	29	Fray Ramón de Serra, comendador de Monzón, insinuó	Fray Ramón de Serra, comendador de los templarios en la misma isla y sobrino de otro de su nombre que era comendador de Monzón, insinuó
44	28	aquel	aquel
54	25	libro XVII	libro XII
55	34	el día que la	el día en que la
57	18	capítulo CLV	capítulo XLV
58	19	libro XXII	libro XII
61	23	se padre	su padre
68	1	de ella	de ello
71	25	de allí	de ella
72	1	página 116	página 161
<i>idem</i>	11	huertos	huertas
75	28	y	e

¹¹²⁷ *línea 16*: errada de Ramis. L'edició original del text deia *línea 15*, però l'errada descrita estava en la 16. | *ha sido. (6)*: el (6) és la crida a la sisena nota històrica de Ramis. En l'edició original apareixia la nota, però no la crida. | *línea 23*: errada de Ramis. L'edició original del text deia *línea 2*, però l'errada descrita estava en la 23.

80	30	minas	mina
90	19	palabra	palabra
93	15	la era cristiana,	la era cristiana, o en 426 o 427
94	11	que la elección	que la elección sucesiva
96	9	se vieron reunidas	se vio reunido
<i>idem</i>	21	en este año de 1818	en el año de 1817

9.12 ANNEX XII. LLISTA DE SUBSCRIPTORS DE *LA ALONSIADA*, DE JOAN RAMIS

Señores subscriptores

- Don A. R.
- Don Pedro Rodríguez y Prats, profesor de la escuela náutica
- Don Pedro Pons y Prats
- Doctor don Pablo Mercadal, abogado, por dos ejemplares
- Reverendo padre fray Juan Brocardo Cardona, carmelita
- Don Antonio Bertet
- Don Juan Vidal y Seguí
- Don Antonio Moncada
- Don Pedro Antonio Femenias
- Don Rafael Vives
- Maestro Miguel Hernández, cerrajero
- Don Lorenzo Pons y Seguí
- Reverendo doctor don Josef Sancho, presbítero y beneficiado en esta parroquia¹¹²⁸
- Don Rafael de Febrer
- Don Joaquín Pons y Cardona
- Don Francisco Mir
- Don Francisco Caules, notario y escribano de cartas reales
- Don Juan Ángel Antig
- Don Juan Febrer y Capella
- Don Guillermo Orfila, acólito
- Don Luis Tasso
- Don Francisco Pons y Climent
- Don Juan Valls
- Don Guillermo de Cardona, ministro principal de real hacienda en esta isla
- Don Gabriel Seguí y Ferrer
- Reverendo doctor don Alberto Pons, presbítero y beneficiado en esta parroquia

¹¹²⁸ *esta parroquia*: la de Maó.

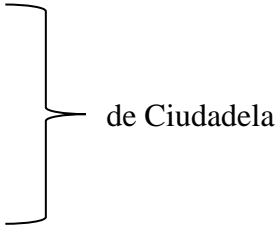
- Doctor don Pedro Pons, médico
- Josef Grases, platero y grabador
- Don Tadeo Vidal
- Reverendo don Lorenzo Vilallonga, diácono
- Don Juan Calbo
- Doctor don Gabriel Seguí y Valls, abogado
- Don Bartolomé Sancho
- Maestro Bartolomé Coll
- Frey don Josef Soler, capellán de justicia en la orden de san Juan¹¹²⁹
- Don Benito Soler, cónsul de Esmirna, jubilado¹¹³⁰
- Maestro Juan Pons
- Don Guillermo Sintés, farmacéutico
- Don Miguel Pons, segundo pasante de la Escuela Española de Primeras Letras¹¹³¹
- Don Jaime Andreu
- Reverendo don Antonio Lluch, presbítero
- Don Juan Olivar, director del Real Hospital Militar
- Francisco Malet, de este comercio¹¹³²
- Muy reverendo doctor don Gabriel Llambias, cura párroco de Mercadal
- Reverendo don Juan Goñalons, vicario de *idem*
- Don Jaime Cirer, contador de rentas de esta isla
- Doctor R. H. y M. M. M.
- Don Esteban Alcántara, farmacéutico
- Don Juan Josef de Olivar
- Don Tomas Albertí y Sancho
- Muy reverendo don Juan Frontí, cura párroco de San Luis
- Muy reverendo doctor don Juan Pons, cura párroco de Alayor
- Maestro Antonio Manent

¹¹²⁹ *frey*: tractament que es fa servir entre els religiosos dels ordres militars, a distinció dels altres ordres, en què es diuen *fra*. | *orden de san Juan*: ordre de sant Joan de Jerusalem (s. XI?), fundat originalment amb finalitat benèfica, va esdevenir un ordre militar, famós per la seua intervenció en diverses gestes militars.

¹¹³⁰ *Esmirna*: il de la regió de Màrmara i Costes de l'Egea, Turquia.

¹¹³¹ *Primeras Letras*: institució educativa infantil que va sortir al segle XVIII, impulsada per les reformes educatives dels grups il·lustrats i equivalent al nivell escolar (Imparato-Prieur, 2000, pp. 235-252).

¹¹³² *este comercio*: probablement fa referència al lloc on va ser impresa originalment l'obra, la impremta de Pere Antoni Serra, a Maó.

- Don Lorenzo Escrivá
 - Reverendo doctor don Gabriel Saura, presbítero
 - Reverendo doctor Miguel Roselló y Flores, presbítero
 - Don Juan Olivar
 - Doctor don Jaime Sastre
 - Maestro Joaquín Olivas
 - Doctor don Antonio Ramis y Ramis, por quince ejemplares
 - Don Juan Tudurí y Tudurí
 - Reverendo doctor don Vicente Papelcudi, presbítero y beneficiado en esta parroquia.
-
- de Ciudadela

10. BIBLIOGRAFIA

- Aedo, F. (sense data), «Árbol familiar de Juan Ramis Ramis» [edició electrònica], Geneanet, [<https://bit.ly/2m2H2Kx>].
- Aedo, F. (sense data), «Árbol familiar de Juana Montanyés Ximenes» [edició electrònica], Geneanet, [<https://bit.ly/2OaNPPk>].
- Aguilar, F. (1981-2001), *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vols. I-X.
- Ajuntament de Maó (1812), *Noticia de las fiestas patrióticas celebradas en Mahón los días 19, 20 y 21 de septiembre para solemnizar la publicación y jura de la Constitución política de España*, Mahón, Imprenta de la viuda e hijos de Fàbregues.
- Ajuntament de Maó (s. d.), *Murales de Maó. Itinerari. Portals i bastions* [recurs electrònic], Maó, Ajuntament de Maó [<https://cutt.ly/XrMR92R>].
- Alberola, A. (2012), «Los países de la antigua Corona de Aragón en el siglo XVIII: entre la pérdida del autogobierno y el crecimiento económico», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 94-105.
- Albertí, V. (1814a), *A la memoria del virtuoso, justo y benemérito doctor don Gabriel Aleñá y Estarella, rector que fue de la parroquia de Mahón*, Maó, Impremta de Fàbregues.
- Albertí, V. (1814b), «A la memoria triste por la pérdida del doctor Gabriel Alenyà y Estarella, dignísimo cura párroco de Mahón», *Semanario cristiano-político de Mallorca*, Palma, Impremta de Felipe Guasp, tom III, núm. 81, pp. 744-745.
- Albertí, V. (1818), *L'Alonsiada o Conquista de Menorca pel rei don Alonso III d'Aragó en 1287. Poema en tres cants*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Albertí, V. (1819), «Soneto. A Ramis muy amado», *Diari de Menorca*, Maó, Impremta de Fàbregues, 14-2-1819, p.180.

- Albertí, V. (1828), *Manual de un lector, o sea Diccionario etimológico-analítico de voces sagradas, técnicas, históricas, mitológicas, etcétera, introducidas en todos los idiomas cultos, cuyas raíces, comunmente oscuras y peregrinas, son significativas en las respectivas lenguas originales*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra, 1 vol (AAR-GUT).
- Albertí, V., (1835) (trad.), Israel, J. i Lundt, H., *Diario de un crucero en el navío de los Estados Unidos, Delaware, de 74, en el Mediterráneo en los años 1833 y 34, juntamente con un bosquejo de un viaje a Jerusalem*, Maó, Impremta de vídua i fills de Serra.
- Albiol, G. i Feliu, F., (2017) (eds.) Febrer i Cardona, A., *Obres gramaticals II*, Barcelona/Maó, Institut d'Estudis Catalans/Institut Menorquí d'Estudis, vol. II.
- Alcoberro, A. (1997) (ed.), Carbonell, P., *Cròniques d'Espanya*, Barcelona, Barcino, vols. I i II.
- Alcover, A. M., Borja, F. i Sanchís, M. (2001-2002), *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals*, [edició electrònica], Palma de Mallorca, Editorial Moll, [<http://dcvb.iecat.net/>].
- Alemaný, G., Dameto, J., i Mut, V. (1841), *Historia general del reino de Mallorca*, Palma de Mallorca, Impremta nacional de Juan Guasp i Pascual.
- Alvarado, F. (1825), *Cartas filosóficas que bajo el supuesto nombre de Aristóteles escribió el padre maestro Fray Francisco Alvarado*, Madrid, Impremta de E. Aguado, vol. V.
- Amengual, J. (1987), *Mn. Antoni Roig i Rexart; peoner de la caritat i de l'evangelització: fundador de les Germanes de la Caritat*, Palma de Mallorca, Germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paül.
- Ancora, G. (1803), *Prospetto storico-fisico degli scavi di Ercolano e di Pompei, e dell'antico e presente stato del Vesuvio*, Nàpols, Stamperia reale.

- Andioc, R. (1976), *Teatro y sociedad en el Madrid del siglo XVIII*, València, Fundació Juan March i Editorial Castalia.
- Andrés-Gallego, J. (2003), *El motín de Esquilache. América y Europa*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Andreu, C. i Sintés, G., (2017-2018) (comissaris), *Pasqual Calbó i Caldés (1752-1817)*, Maó, Museu de Menorca.
- Anònim (1117-1125), *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, [edició electrònica], Pisa, Università di Pisa, [goo.gl/wuyeHG].
- Anònim (1816), *Guía del estado eclesiástico seglar y regular de España en particular, y de toda la iglesia católica en general para el año de 1816*, Madrid, Imprenta de la Compañía.
- Antón, J., (2003), «Historiografia de la Il·lustració», en Simon, A. (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, pp. 648-652
- Armstrong, J. (1752), *The history of the island of Minorca*, Londres, C. Davis.
- Ateneu de Maó científic, literari i artístic (2018), *Revista de Menorca*, [edició electrònica], Maó, Quadratí, [http://www.ateneumao.org/revista-de-menorca/].
- Autoritat Portuària de Balears (2016), *El puerto natural de Maó, el segundo más grande del mundo* [edició electrònica], Maó, Govern d'Espanya, Ministeri de Foment, [https://cutt.ly/ReDkxun].
- Ayensa, E. (2008), «El tema almogàver en la literatura grega i catalana dels segles XIX i XX. Bases per a una nova èpica», *Formes modernes de l'èpica, del segle XVI al segle XX*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum, pp. 114-127.
- Bagur, J. (2003), «Ramis i Ramis, Joan», en Simon, A. (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, pp. 973-975.
- Bagur, J., Salord, J. i Villeyra, A., (1996) (coords.), *Joan Ramis, un il·lustrat de la Menorca disputada*, Menorca, IES Joan Ramis.

- Bailey, E. (1861), *A list of editions of the Holy Scriptures and parts there of, printed in America previous to 1860*, Albany, Munsell and Rowland.
- Balaguer, V. (1861), *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón, escrita para darla a conocer al pueblo, recordándole los grandes hechos de sus ascendientes en virtud, patriotismo y armas*, Barcelona, Libreria de Salvador Manero, vol. II.
- Baños, F. (2011), «El ermitaño en la literatura medieval espanyola», *El monacato espontáneo. Eremitas y eremitorios en el mundo medieval*, Aguilar del Campo, Universidad de Oviedo, pp. 121-151.
- Barceló, M. (1984), «El tractat de Capdepera de 17 Juny del 1231 entre Jaume I i Abû Abd Allàh Muhammad de Manûrqa. Sobre la funció social i política del fuqaha», *Sobre Mayurqa. Quaderns de Ca la Gran Cristiana*, Palma de Mallorca, Museu de Mallorca, núm. 2, pp. 233-249.
- Bargalló, J. (1991), *Manual de mètrica i versificació catalanes*, Barcelona, Editorial Empúries.
- Barruel, A. (1813), *Memorias para servir a la historia del jacobinismo, escritas en francés*, Palma, Impremta de Pere Felipe Guasp.
- Barthes, Bossange i Lowell (1830) (eds.), «*La vie idéale, ou développemens poétiques de l'âme*, par Camille Turles», *The foreign review and continental miscellany*, Londres, Black, Young and Young, vol. V, pp. 262-263.
- Batlle, C., Escalas, F., i Giralt, E., (1963) (eds.), Capmany, A., *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona. Edición anotada*, Barcelona, Teide.
- Bayardi, J. P. (1957), *Historia de las leyendas*, Barcelona, Editorial Bergara.
- Béhar, R. (2009), «Virgilio, san Agustín y el problema del poema heroico cristiano (1520-1530)», *Criticón*, núm. 107, pp. 57-92
- Benítez, V. (1929), *La desgracia de los grandes hombres. Don Vicente de Albertí de Vidal, Clemenceau, Primo de Rivera*, Maó, Tipografía Mahonesa.

- Bertran, R. (2008), «Consciència lingüística, literària i cultural a la Menorca d'Albertí i els seus contemporanis», *Atti del IX Congressso internazionale la Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*, Venècia (14-16 de febrer), Azzociazione Italiana di Studi Catalani.
- Bertran, R. (2011a), *La primera traducció goldoniana al català: «La viuda astuta», de Vicenç Albertí i Vidal. Manuscrit, traducció i context*, Girona, Universitat de Girona, [tesi doctoral inèdita].
- Bertran, R. (2011b), «Les traduccions d'obres goldonianes al català», *Estudis de llengua i literatura catalanes LXII. Miscel·lània Albert Hauf*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 105-116.
- Biblioteca Nacional de España (2012), *Mujeres impresoras. Siglos XVI-XIX*, Madrid, Biblioteca Nacional de España.
- Blecua, A. i Serés, G. (2008) (dirs.), *La edición del teatro de Lope de Vega: las «partes» de comedias. Criterios de edición*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Bofarull, A., (1886), *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, Barcelona, Editor Juan Aleu i Fugarull, vol. 3.
- Bofarull, M. (1864), *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, Establecimiento litográfico y tipográfico de José Eusebio Monfort, tom XXVII.
- Bori, A. (1897), «La conquesta de Menorca», *Jochs florals de Barcelona*, Barcelona, Estampa La Renaixensa, pp. 129-131.
- Borrell, J. (1984) (ed.), Amat, R. i Ramis, J., *Teatre i prosa*, Barcelona, Orbis [conté una edició de Ramis, J. *Lucrècia*].
- Boswell, J. (1768), *An account of Corsica, the journal of a tour to that island and memoirs of Pascal Paoli*, Londres, Edward and Charles Dilly.

- Bourquelot, F. (1857), *La littérature française contemporaine (1827-1849). Continuation de la France littéraire, dictionnaire bibliographique*, París, Libraire Delaroque Ainé.
- Bover, A. (1992a) (dir.) *Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració*, *Randa*, núm. 31.
- Bover, A. (1992b), «Menorca i la Catalunya del Nord a l'època de la Il·lustració: elements per a un estudi comparatiu», *Randa*, núm. 31, pp. 81-95.
- Bover, J. M. (1838-), *Miscelánea erudita mayoricense*, BBM, 18 vols.
- Bover, J. M. (1842), *Memoria biogràfica de los mallorquines que se han distinguido en la Antigua y moderna literatura*, Palma, Impremta nacional de don Juan Guasp y Pascual.
- Bover, J. M. (1862), *Diccionario bibliográfico de las publicaciones periódicas de las Baleares*, Palma, Impremta de la vídua de Villalonga.
- Bover, J. M. (1868), *Biblioteca de escritores baleares*, Palma, Impremta de Pedro José Gelabert.
- Bover, J. M. i Fàbregues, B. (1878), *Biblioteca de escritores menorquines. Extracto de la obra «Biblioteca de escritores baleares», aumentado con nuevos datos*, Ciutadella, Establecimiento tipogràfico de Salvador Fàbregues.
- Bradbury, S. i Chadwick, H. (2004) (eds.), *Sever de Menorca, Severus of Minorca: letter on the conversion of the jews*, Oxford, Clarendon Press.
- Browne, G. P. (2003), «James Murray», *Dictionary of Canadian Biography* [edició electrònica], Toronto, University of Toronto i Université Laval, [<https://bit.ly/2LmQbf8>].
- Busquets, L. (1988) «Lucrècia de Joan Ramis», *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, pp. 353-370.

- Buti, G. (2003), «Ports de Méditerranée (fin XVIII s. début XIX s.) qu'est-ce qu'un port méditerranéen», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. I. *Ciencia i economía*, pp. 377-400
- Cabra, E. (1989) (ed.) Anònim, *Presa i conquesta de Menorca per lo rei Anfós*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Cabra, E. (1990), «Reminiscències de la representació de la mort i d'altres peces teatrals en el cançoner de Francesc d'Albranca», *Revista de Menorca*, núm. 2, pp.157-176.
- Cabra, E. (1992a), «Els drames de Le Jay traduïts per Antoni Febrer: una primera lectura», *Randa*, núm. 31, pp. 21-33.
- Cabra, E. (1992b), «La traducció de *La creació* de Haydn feta per Antoni Febrer i Cardona», *Estudis de llengua i literatura XXV. Miscel·lània Jordi Carbonell*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 59-87.
- Cabra, E. (1993), «Entorn d'una còpia menorquina siscentista de les *Cobles del davallament*», *Revista de Menorca*, núm. 2, pp. 329-360.
- Caimari, T. (2003), «La reincorporación de Menorca al ordenamiento jurídico de la Capitanía General de Baleares», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. II. *Monarquía, estado y nación*, pp. 431-448.
- Calafat, R., (2017), «Ideario lingüístico en la enseñanza del latín durante los siglos XVII y XVIII. La pugna entre lenguas vernáculas: el *Nou mètode per aprendre la llengua llatina* de Antoni Portella», *Hipogrifo. Revista de literatura y cultura del siglo de oro*, vol. 5, núm. 2, pp. 357-379.
- Calbó, P. (1803-1812), *Obres didàctiques* [edició electrònica], Museu de Menorca, 21 vols. [<https://cutt.ly/Ce3dX7a>].
- Calle, O. i Jiménez, L. (1990) (trad.), Aquino, T., *Suma de teología*, Madrid, Biblioteca de autores cristianos, vol. II-II.

- Campadabal, M. (2008), «D'èpica catalana setcentista», *Formes modernes de l'èpica, del segle XVI al segle XX*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum, pp. 39-74.
- Canal, J. M. (1980), «Fray Prudencio de Sandoval, obispo e historiador», *Príncipe de Viana*, Institución Príncipe de Viana, núm. 158-159, pp. 161-190.
- Canella, A., Iso, J., Rivero, P., Yagüe, M. (2003) (eds.), Zurita, J., *Anales de la Corona de Aragón*, [edició electrònica], Saragossa, Institución Fernando el Católico, [goo.gl/AfBXVL].
- Carbonell, J. (1961), «Notes sobre els *Principis de la lectura menorquina* de 1804», *Estudis romànics*, núm. 8, vol. I, pp. 195-214.
- Carbonell, J. (1964a), «El període menorquí de la literatura catalana», *El llibre de tothom*, Barcelona, Alcides, vol. 3, pp. 159-163.
- Carbonell, J. (1964b), «La cultura a Menorca», *Serra d'Or*, any VI, número 11, pp. 12-24.
- Carbonell, J. (1967), «L'obra literària de Joan Ramis i Ramis», *Revista de Menorca*, época VII, vol. VII, gener, pp. 5-164
- Carbonell, J. (1968) (ed.), Ramis, J., *Lucrecia*, Barcelona, Edicions 62.
- Carbonell, J. (1977), «La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX», *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Basilea, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 269-314.
- Carbonell, J. (1999), «La incorporació de Joan Ramis a la historiografia catalana», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 65-82.
- Carbonell, J. i Miró, M. (1982) (eds.), *Teatre barroc i neoclàssic*, Barcelona, Edicions 62 [conté edicions de Ramis, J. *Lucrecia* i *Rosaura o el més constant amor*].

- Carbonell, L. (2010), *Crónicas y cronicones sobre la conquista de Menorca: Jaime I, Alfonso III y Jaime II*, [edició electrònica], Vila Joiosa [<https://cutt.ly/nfxoKPG>].
- Carbonell, P. (1547), *Chroniques de Espanya fins ací no divulgades*, Barcelona, Carles Amorós.
- Carmona, J. (2000), *Iconografía clásica: guía básica*, Madrid, Ferández Ciudad.
- Carasco, P. (2003), «Albertí Vidal, Vicenç», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, pp. 21-23.
- Carrasco, P. (2009) (ed.), Albertí, V., *El baró*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Carreras, F. (2010), «Les terres de mitjanja de Maó, Tricampos» [edició electrònica], *Menorca.info*, Ciutadella, 20 de gener [<https://url2.cl/hMCjr>].
- Carreras, P., Casanello, M., Mesquida, S., Pons, A., i Orfila, A. (1818), *Estadística de Casanello*, Maó. [Consultat l'exemplar de l'Arxiu Històric de Menorca (AHM)].
- Carroll, G. (2008), «The Descendants of William Patterson and Elizabeth Todd» [edició electrònica], *Prince Edward's Island*, CanadaGenWeb, [<https://cutt.ly/UhiQeNf>].
- Casasnovas, M. A. (2003), «La sociedad menorquina entre los siglos XVIII y XIX: ¿una sociedad dual?», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*, pp. 163-188.
- Cau, M. A., Mas, C. i Vallorí, B., (2011), «Romanos, vándalos y bizantinos: esbozo histórico de unas islas dominadas», *Calvià. Patrimoni cultural*, pp. 147-163.
- Cayuela, A. (1996), *Le paratexte au Siècle d'Or; prose romanesque, livres et lecteurs en Espagne au XVIIe siècle*, Ginebra, Librairie Droz.
- Cerdà, J. R. (2009) (ed.), Albertí, V., *El barber de Sevilla o la precaució inútil. Traducció i adaptació de Le barbier de Seville, de Pierre-Augustin de Beaumarchais*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Chalmers, A. (1812), *The general biographical dictionary*, Londres, Nichols and son, vol. VIII.

- Chaudon, L. M. (1789), *Nouveau dictionnaire historique; ou, Histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom*, Caen et Lyon, Imprimeur du Leroy i Imprimeur du Bruyset, vol. V.
- Chevalier, M. (1976), *Lectura y lectores en la España del siglo XVI y XVII*, Madrid, Turner.
- Chegg Inc. (2018) (eds.), «Cómo hacer referencias con normas APA», *Normas APA* [edició electrònica], Normas APA, [<http://normasapa.com/como-hacerreferencias-bibliografia-en-normas-apa/>].
- Chisholm, H. (1911) (ed.), *Encyclopædia Britannica*, Universitat de Cambridge, 29 vols.
- Ciprés, P. (2016), «Los datos geográficos en la descripción de Hispania en la *Naturalis Historia* de Plinio», *Revista de Historiografía*, núm. 25, pp. 89-109.
- Cortes de Cádiz (1813), *Diario de las discusiones y actas de las Cortes*, Cadis, Imprenta de don Diego Campoy, vol. XX.
- Cotrina, J. (1929), «Datos sobre la instrucción pública en Menorca», *Revista de Menorca*, època 5a, juny, pp. 165-168.
- Coulon, M. (1985) (ed.), *Sainetes de Ramón de la Cruz*, Madrid, Editorial Taurus.
- Croisset, J. (1863), *Año cristiano, o ejercicios devotos para todos los días del año. Agosto*, Barcelona, Imprenta de Pablo Riera.
- Cursach, M. (2010) (ed.), Albertí, V., *La viuda astuta. Traducció i adaptació de La vedova scaltra de Carlo Goldoni*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Daufí, X. (2009) (ed.), Febrer, A., *Obres didàctiques II. Mètode de cant*, Barcelona/Palma, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut Menorquí d'Estudis, vol. II.
- Daufí, X. i Paredes, M. (2004) (eds.), Febrer, A. i Vidal, J., *La creació del món. Oratori de Joseph Haydn*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- De los Reyes, F. (2010), «La estructura formal del libro antiguo español», en *Paratesto, revista internazionale*, núm. 7, pp. 9-59.
- Demattè, C. (2001), «Instancias autoriales en los prólogos de los libros de caballerías», *Actas del V Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro. Münster 1999*, Frankfurt/Madrid, Iberoamericana Vervuert, pp. 415-421.
- Diari de Menorca (1864) (eds.), Ramis, J., *La Alonsiada, o conquista de Menorca por el rey don Alfonso III de Aragón en 1287. Poema en tres cantos, ilustrado con notas*, Maó, Diario de Menorca, vol. I, pp. 93-197.
- Dillon, J. (2004), *Medieval Italy: An Encyclopedia*, Nova Jersey, Routledge.
- Dolç, M. (1975) (trad.), Virgili, P., *Eneida, text revisat i traducció*, Barcelona, Fundació Bernat Metge i Tipografia Emporium, vols. I i II.
- Domínguez, R. (1847-1848), *Diccionario nacional o gran diccionario clásico de la lengua española. El más completo de los publicados hasta el día*, Madrid, Establecimiento topográfico de Mellado, vols. I i II.
- Durán, F. (1945), «Papeletas para la historia de la literatura dramática menorquina», *Revista de Menorca*, Maó, Ateneu de Menorca, any XLI, època VI, maig, pp. 166-173.
- Enciclopèdia Catalana SA (2001-2015), *Gran enciclopèdia catalana (GEC)* [edició electrònica], Barcelona, Enciclopèdia Catalana, [<http://www.enciclopedia.cat/>].
- Encyclopædia Britannica, Inc. (1999), *Encyclopædia Britannica*, [edició electrònica], Edimburg, Encyclopædia Britannica, [<https://cutt.ly/LeDzdNZ>].
- Escartí, V. (1998), *Memòria privada Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València, Edicions 3i4.
- Escartí, V. (2012), «La prosa en catalán durante el siglo XVIII», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 136-145.
- Fàbregues, B. (1878), *Biblioteca de escritores menorquines*, Ciutadella, Establecimiento tipográfico de Salvador Fàbregues.

- Fàbregues, M. (1999), «Aproximació als estudis d'epigrafia llatina de Joan Ramis i Ramis: metodologia i tractament dels textos», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 203-218
- Feliu de la Penya, N. (1709), *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, Barcelona, Juan Pablo Martí. [Consultada l'edició facsímil de l'original, del 2009, Editorial Base].
- Ferrando, A. i Nicolás, M. (2011), *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Editorial UOC.
- Ferrer, A.-Ll. (1974), «Consideracions sobre la història de la literatura setcentista», *Els Marges, revista de llengua i literatura*, núm. 2, pp. 89-95.
- Ferrer, J. (1911), «La enseñanza superior en Mahón», *Revista de Menorca*, època 5a, abril, pp. 135-139.
- Ferrer, M. (2002), «Intelectualidad y medicina. Los Oleo», *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, núm. 12, pp. 99-132.
- Ferrer, M. (2005), *Entre la paz y la guerra. La corona Catalano-Aragonesa y Castilla en la baja edad media*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Ferrer, N. (1833), *Estado de los empleados que componen la Real Hacienda de España en fin de 1832*, Madrid, Imprenta de don Miguel de Burgos.
- Flaquer, J. (1912), «Usos y costumbres antiguos y modernos de los habitantes de Menorca», *Revista de Menorca*, quadern VIII, pp. 249-259.
- Flaxman, J. (1793), *La divina comedia: l'inferno, il purgatorio ed il paradiso di Dante Alighieri*, [gravat, recurs en línia], [<https://goo.gl/zNA10L>].
- Fornals, F. (2003), «La defensa de Menorca en el momento de la paz de Amiens. Las torres costeras», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. II. *Monarquía, estado y nación*, pp. 449-477.

- Fundació Enciclopèdia de Menorca (FEM) (2014-2019a), *Fundació Enciclopèdia de Menorca*, «Pla general de l'obra» [edició electrònica], [<http://cort.as/-LQvs>].
- Fundació Enciclopèdia de Menorca (FEM) (2014-2019b), *Fundació Enciclopèdia de Menorca*, «Preguntes més freqüents» [edició electrònica], [<http://cort.as/-LQw1>].
- Fundació Enciclopèdia de Menorca (FEM) (2014-2019c), *Fundació Enciclopèdia de Menorca*, «Josep Miquel Vidal Hernández. L'ànima de l'Enciclopèdia de Menorca (1939–2013)» [edició electrònica], [<http://cort.as/-LQwN>].
- Furió, A. (1850), *Martirologio para las islas Baleares y Pitiusas*, Palma, Impremta de Juan Guasp.
- Gallina, A. (1960), «Goldoni in Catalogna», *Studi Goldoniani*, vol. 2, núm. 6, pp. 275-287.
- García, A. (1840), *Estado de los empleos que componen la Hacienda Pública de España en fin de 1839*, Madrid, Imprenta de don José Palacios.
- Gella, J. (ed.) (1989), Ramis, J., *Resumen topográfico e histórico de Menorca*, Madrid, Real Academia de la Historia.
- Genette, G. (1989), *Palimpsestos. La literatura en segundo grado*, Madrid, Taurus.
- Genette, G. (1997), *Paratexts: Thresholds of interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Genette, G. (2001), *Umbrales*, Coyoacán/Buenos Aires, Siglo Veintiuno Editores/Siglo XXI Editores.
- Giachetti, germans (1830-1834) (eds.), *Opere di G. G. Winckelmann, primera edizione italiana completa*, Prato, Fratelli Giachetti, 12 vols.
- Gimferrer, P. (1996), «Per Joan Ramis», *L'obrador del poeta (1970-1996)*, Barcelona, La Magrana, pp.165-166.
- Ginebra, J. (1999), «La llengua catalana en el primer terç del segle XIX», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de

les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 33-64.

Ginebra, J. (2004) (ed.), Febrer, A., *Obres gramaticals I*, Barcelona/Maó, Institut d'Estudis Catalans/Institut Menorquí d'Estudis, vol. I.

Ginebra, J. (2012), «La llengua catalana en el siglo XVIII. ¿Una lengua doméstica?», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 105-116.

Gomila, J. (2004) (ed.), Ramis, J., *Lucrecia o Roma libre*, Barcelona, Edicions Proa.

Goulemot, J. M., (1989), *La littérature des lumières en toutes lettres*, París, Bordas.

Greene, R. (2012) (ed.), *The Princeton encyclopedia of poetry & poetics*, Princeton i Oxford, Princeton University Press.

Griffiths, P., (2004), *The Penguin Companion to Classical Music*, Londres, Penguin UK.

Grilli, G. (1982), «Pròleg», *Teatre barroc i neoclàssic*, Barcelona, Edicions 62, pp. 29-42.

Grimal, P. (1981), *Diccionario de mitología griega y romana*, Barcelona, Buenos Aires i Mèxic, Ediciones Paidós.

Grimberg, C. (1973), *La edad media; el choque de dos mundos: Oriente y Occidente*, Madrid, Daimon.

Grup Enciclopèdia Catalana (2001), *Gran enciclopèdia catalana*, [edició electrònica], Barcelona, Grup Enciclopèdia Catalana, [<http://www.enciclopedia.cat/>].

Guasch, A. (sense data), «Árbol familiar de Pere Antoni Serra Català» [edició electrònica], Geneanet, [<https://bit.ly/2yyYvQy>].

Guasch, A. (sense data), «Árbol familiar de Vicenç Albertí Vidal» [edició electrònica], Geneanet, [<http://cort.as/-L--O>].

- Guerrero, J. (1976), «Mahón, pionera de la ópera en España. Su Teatro Principal es más antiguo que el Liceo de Barcelona y el Real de Madrid», *La Vanguardia Española*, divendres 28 de maig del 1976, p. 37.
- Gutiérrez, M., Marín, P., Orfila, M. i Sánchez, E., «La Cova dels Jurats de Calescoves (Alaior, Menorca). ¿Un santuario rupestre en el mundo Talayótico?», *Complutum*, vol. 27, núm. 1, pp. 185-198.
- Harloe, K. (2013), *Winckelmann and the invention of Antiquity History and Aesthetics in the Age of Altermumswissenschaft*, Oxford, Oxford University Press.
- Hernández Sanz (1906), «Memoria histórico-biográfica» Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 30-60
- Hernández Sanz (1908a), «Apuntes de historiografía menorquina», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 64-115.
- Hernández Sanz, F. (1908b), *Compendio de geografía e historia de la isla de Menorca*, Maó, Editorial de Bernardo Fàbregues i Sintés.
- Hernández Sanz, F. (1911a), «Un documento interesante. Noticias de la isla de Menorca que presenta a su theniente de rey don Joachim de Guevara el doctor don Pedro Pons Portella, su jurado clavario de Mahón», *Revista de Menorca*, època 5a, setembre, pp. 300-311.
- Hernández Sanz, F. (1911b), «Un documento interesante. Noticias de la isla de Menorca que presenta a su theniente de rey don Joachim de Guevara el doctor don Pedro Pons Portella, su jurado clavario de Mahón», *Revista de Menorca*, època 5a, novembre, pp. 377-384.
- Hernández Sanz, F. (1912a), «Estudio sobre las obras didácticas de Pascual Calbó i Caldés», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 207-230.

- Hernández Sanz, F. (1912b), «Notas bibliográficas. Obras publicadas por el doctor don Juan Ramis y Ramis», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 207-230.
- Hernández Sanz, F. (1919a), «El doctor don Juan Ramis y Ramis», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 231-240.
- Hernández, F. (1919b), «La ópera italiana en la Ciudad de Mahón», Ajuntament de Maó (2001), *El Teatre Principal i l'òpera a Maó*, Menorca, Ajuntament de Maó, pp. 75-190.
- Hernández Sanz (1921), «Una sociedad de cultura establecida en Mahón durante la segunda mitad del siglo XVIII», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 246-279.
- Hernández Sanz, F. (1922), «Sobre el desastre de 1798», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. II, pp. 13-23.
- Hernández Sanz, F. (1931) (ed.), Soler, J. «Sapphira», *Revista de Menorca*, Maó, Ateneu de Menorca, època 5a, juny, pp. 183-194.
- Hernández, J. (1924a), «El final de una polémica I», *Revista de Menorca*, època 5a, tom XIX, gener, pp. 23-34.
- Hernández, J. (1924b), «El final de una polémica II», *Revista de Menorca*, època 5a, tom XIX, febrer, pp. 35-52.
- Hernández, J. (2003), «El tratado de Amiens y la recuperación para la Corona de España de la isla de Menorca. Consecuencias económicas», *1802. España entre dos siglos*, vol. I. *Ciencia i economia*, pp. 401-418.
- Hernández, M. A., (s. d.), *Centre de Maó. Itineraris per la ciutat*, [edició electrònica], Maó, Ajuntament de Maó, [<http://cort.as/-L1PB>].
- Hernández, R. (1815), *Reflexiones sencillas e imparciales al impreso intitulado «Specimen animalium, vegetalium et minaralium in insula Minorica*

frequentiorum ad normam linnaeani systematis», Maó, Impremta de la vídua i fills de Fàbregues.

Heywood, W. (1921), *A History of Pisa: Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press.

Hospitaler, J., Ramis, A. i Ramis, J. (1864), *Serie cronològica de los gobernadores de Menorca desde 1287 hasta 1815 inclusive, adicionada y seguida hasta 1823, y continuada hasta la fecha*, Maó, Impremta Pere Antoni Serra, vol. II.

Huerta, J. i Mérida, M. (2001), *Interventores militares. Lista de revista (1701-2001)*, Madrid, Ministeri de Defensa.

Icart, J. (1963) (trad.), Sal·lusti, *La conjuració de Catilina*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.

Imparato-Prieur, S. (2000), «La Enseñanza de primeras letras en España en la segunda mitad del siglo XVIII: contenidos y métodos a través de algunos tratados de enseñanza», *Contextos educativos: Revista de educación*, núm. 3, pp. 235-252.

Institut d'Estudis Catalans (2007), *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.

Institut Menorquí d'Estudis (2015) (ed.), Febrer, A. i Vidal, J., *La creació del món. Oratori de Joseph Haydn. Adaptació menorquina* [CD-ROM], Maó, Institut Menorquí d'Estudis.

Iranzo, S., (2011), *Severo de Menorca. Estudio crítico*, Madrid, Fundación Ignacio Larramendi.

Israel, J. i Lundt, H. (1835), *Journal of a cruise in the U.S. ship Delaware 74, in the Mediterranean in the years 1833 & 34, together with a sketch of a journey to Jerusalem*, Maó, Impremta de la vídua i fills de Serra.

Johnson, C. (1727), *A general history of the robberies and murders of the most notorious pirates*, Londres, Routledge and son.

Jorio, A. (1827), *Notizie su gli scavi di Ercolano*, Nàpols, Stamperia Francese.

- Juano, P. (1814), *La iglesia reconocida. Agonia y muerte*, Maó, Impremta de Pedro Antonio Serra.
- Julià, G. (2006), «Bellot Taltavull, Joan», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, p. 364.
- Julià, G. (2006), «Palagi, Giovanni», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, p. 3
- Julià, G. (2012), «El teatre a Maó (1750-1850): espais i temporades», *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics, vol. I, pp. 84-129.
- Julià, G. i Perelló, F. (2006), «Principal de Maó, teatre», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, pp. 85-96.
- Lamennais, F. (1825) (ed.), «*La vie idéale, ou développemens poétiques de l'âme*, par Camille Turles», *Le Mémorial Catholique*, tom III, vols. I-XII, pp. 385-387.
- León de Mendiola, M. (1815), *Oración fúnebre en elogio del ilustrísimo y reverendísimo señor don Antonio Juano, dignísimo obispo de Menorca*, Palma, Impremta de Felipe Guasp.
- Limón, M. À. (2003), «Església dels Grecs», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, p. 245.
- Lippi, C. (1816), *Fu il fuoco o l'acqua che sottero Pompei ed Ercolano?*, Nàpols, Domenico Sangiacomo.
- Llabrés, G. (1896), «La conquesta de Menorca per Alfons III», *Jochs florals de Barcelona*, Barcelona, Estampa La Renaixensa, pp. 127-146.
- Llabrés, G. (1907), «Pariatge de Menorca (1300)», *Revista de Menorca*, època 5a, vol. II, març, pp. 75-83.

- Llopis, B. (2005), *La peripècia de la vida i obra del doctor Miquel Oleo Quadrado: un metge menorquí del segle XVIII*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Llovera, J. M. (1975) (trad.), Horaci, Q. *Versions de l'obra completa d'Horaci i de quinze rapsòdies de La Iliada d'Homer*, Barcelona, Copisteria Puel·les, vol. I.
- Lucía, J. M. (1999), «La Pragmática de 1558 o la importancia del control del Estado en la imprenta española», *Indagación: revista de historia y arte*, núm. IV, pp. 195-220.
- Macchiavelli, G. (1819), *La divina commedia di Dante Alighieri con tavole in rame*, [gravat, recurs en línia], [<https://goo.gl/31sA69>].
- Maragone, B. (1181?), *Annales pisani*, [edició electrònica], Pisa, Università di Pisa, [goo.gl/B6llUE].
- Marfany, J. (2009), «Sobre la història de la diglòssia a Catalunya, encara. Resposta a Josep Murgades», *Els Marges*, núm. 88, pp. 105-114.
- Marfany, M. (2016), «La traducció catalana de Vicenç Albertí de *La Alonsiada* de Joan Ramis (1818): el trasllat de la versificació», *Randa*, núm. 76, pp. 51-57.
- Martí, F. (1990), «Llinatges dels menorquins I», *Quaderns del folklore*, núm. 39.
- Martín, E. (2003), «Mahón en la edad moderna», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. I. *Ciencia i economía*, pp. 439-455.
- Martín, F. (1819), *Decretos del rey don Fernando VII. Año quinto de su restitución al trono de las Españas*, Madrid, Imprenta Real, vol. V.
- Martín, F. (2018) (ed.), Sanxo, J., *Diari (1824-1844)*, Barcelona, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martín, I. (1999), «Joan Ramis i la metodologia històrica», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 171-202.

- Martín, I. (2000), *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939). Una visió estructural*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Martínez, C. (2015) (ed.), *L'Alonsiada, de Vicenç Albertí, edició crítica i estudi*, València, Universitat de València [treball final de màster inèdit].
- Martínez, C. (2017), «Els llandars de les Alonsiades. Els paratextos en *La Alonsiada*, de Joan Ramis, i *L'Alonsiada*, de Vicenç Albertí», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, vol. 10, núm. 10, pp. 273-291.
- Martínez, C. (2019), «Ressenya de Sanxo i Sanxo, Josep (aut.) i Martín Martínez, F. Xavier (ed.), *Diari (1824-1844)*», en *Caplletra. Revista internacional de filologia*, núm. 67 (tardor 2019), pp. 241-245.
- Martorell, J. (1979), «Maó: les cases riques vuitcentistes», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, Barcelona i Palma, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, núm. 134, pp. 37-43.
- Mas, J. (2003), «El desenvolupament de la cultura catalana entre els segles XVIII i XIX», *España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*, pp. 455-470.
- Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vols. I i II.
- Más, V. i Ripoll, M. I. (2004) (eds.), Febrer, A., *Versions teatrals*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Mascaró, I. (1982) (trad.), Ramis, J. (1792), «Elegia», *Revista Latitud 39*, núm. 12, pp. 27-28.
- Mata, M. (1991), *Menorca. Medio siglo de dominaciones extranjeras*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Medrano, M. T. (2003), «Corrientes ilustradas en la Menorca de los siglos XVIII y XIX. El mito de la villa», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*, pp. 487-502.

- Melchor, V. (1982) (ed.), Ramis, J. *Arminda*, Bellaterra, l'editor.
- Melchor, V. (1993) (ed.), *Obres dramàtiques de Joan Ramis i Ramis (Maó 1746-1819): Revisió de les edicions existents i nova transcripció*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona [conté edicions de Ramis, J., *Lucrècia o Roma Lliure*, *Arminda* i *Rosaura o el més constant amor*].
- Melchor, V. (1997), «L'ús del català a la Menorca del segle XVIII i començaments del XIX: assaig de síntesi», *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, pp. 91-107.
- Melchor, V. (1999), «El pas del jove Joan Ramis per la Universitat d'Avinyó (1767): una aportació a la història de la cultura a la Menorca del segle XVIII», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 257-280.
- Melchor, V. (2001), «Un clàssic menor de la literatura catalana: *Lucrècia o Roma lliure* (1769) de Joan Ramis i Ramis», *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, Kassel, Universitat de Girona i Editions Reichenberger, pp. 399-408.
- Melchor, V. i Valsalobre, P. (2006) (eds.), Ramis, J. *Arminda*, Belcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la.
- Melchor, V. i Valsalobre, P. (2019) (eds.), Ramis, J. *Lucrècia*, Belcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la.
- Ménage, G. (1693-1694), *Menagiana ou les bons mots et remarques critiques, historiques, morales, etcetera d'érudition de monsieur Ménage. Recueillies par ses amis*, Paris, Florentin Delaulne, vol. I i II.
- Mercadal, D. (1967), *Ciento cincuenta años de arte lírico y dramático en el Coliseo de Mahón*, Barcelona, Imprenta Peris.
- Mercadal, D. (1971), *Los ayuntamientos de Mahón a través de la historia*, Maó, Ajuntament de Maó.

- Miralles, E. (2007a), «Vicenç Albertí, traductor de Metastasio», *Mites clàssics en la literatura catalana i contemporània*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 39-58.
- Miralles, E. (2007b), «Ressenya de Joan Ramis i Ramis, *Arminda*, a cura de Vicent de Melchor i Pep Valsalobre», *Arxiu de textos catalans antics*, núm. 26, pp. 881-884.
- Miralles, E. (2008), «Muses i fama: notes per a la lectura del *Lepant* de Joan Pujol», *Formes modernes de l'èpica, del segle XVI al segle XX*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum, pp. 11-38.
- Miralles, E. (2012), «Las traducciones catalanas en el siglo XVIII y el primer tercio del XIX», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 125-136.
- Miralles, E. i Valsalobre, P. (2013), «L'edició de textos catalans moderns», *Models i criteris de l'edició de textos*, Barcelona, UOC, pp. 249-299.
- Miralles, E. i Valsalobre, P. (2020) (eds.), Pujol, J., *Els poemes de Lepant*, Brcelona, Barcino.
- Molas, J. (1977), «Erudició, polèmica i creació en la poesia neoclàssica catalana», *Reduccions: revista de poesia*, núm. 3, estiu, pp. 61-72.
- Molas, J. (1991), «Literatura “provincial” i literatura “nacional”: introducció a la literatura catalana del tombant dels segles XVIII-XIX», *Catalunya a l'època de Carles III*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- Moll, S. (1999), «La poesia primera de Joan Ramis dins la lírica barroca espanyola del segle XVIII», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 83-106.
- Montobbio, J., (1997) (ed.), *Crònica menorquina de la «Conquesta de l'illa de Menorca», edició paleogràfica i transcripció catalana seguida de la versió castellana del text*, Menorca, Edicions Nura.
- Moñino, J. [comte de Floridablanca] (1789), *España dividida en provincias e intendencias, y subdividida en partidos, corregimientos, alcaldías mayores,*

gobiernos políticos y militares, así realengos como de órdenes, abadengo y señorío, Madrid, Imprenta Real.

Morales, A. (2003a) (coord.), *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. I. *Ciencia y economía*.

Morales, A. (2003b) (coord.), *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. II. *Monarquía, estado y nación*.

Morales, A. (2003c) (coord.), *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*.

Murgades, J. (2009), «D'una nació diglòssica (i també d'una altra de glotofàgica)», *Els Marges*, núm. 87, pp. 107-115.

Murillo, A. (1970), «El puerto de Mahón y las evoluciones menorquinas», *Revista de Menorca*, número 51, pp. 113-206.

Murillo, A. (1977), *La "revolució" menorquina de 1810*, Ciutadella, Edicions Nura.

Murillo, A. (1989), «Antoni Ramis i Ramis: l'home, l'obra i l'època», *Revista de Menorca*, número 80, pp. 190-204.

Murillo, A. (1993), «Notes per afegir a una aproximació al segle XVIII a Menorca», *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXVII, Miscel·lània Jordi Carbonell*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, núm. 6.

Navarro, T. (1956), *Métrica española. Reseña histórica y descriptiva*, Impremta de la Universitat de Syracuse, Nova York.

Nerín, G. (2015), *Traficants d'ànimes. Els negrers espanyols a l'Àfrica*, Barcelona, Editorial Pòrtic.

Oliva, N. (1830) (ed.), *Diccionario histórico o biografía universal compendiada*, Barcelona, Imprenta de Narciso Oliva, vol. I.

Onofrio, M. A. (1794), *Nuove riflessioni sul Vesuvio con un breve dettaglio de'paraterremoti premessi i luoghi degli antichi scrittori*, Nàpols, Gioacchino de Bonis.

- Otero-Vidal, M. (1996), «¿“*Si adulterata, cur laudata...*”?», *Scripta. La imagen de la mujer en la literatura*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.
- Otero-Vidal, M. (1999), «Elogi a Lucrècia, Elegia a Joana», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 107-111.
- Ozanam, D. (1998), *Les diplomates espagnols du XVIIIe siècle: introduction et répertoire biographique 1700-1808*, Madrid, Casa de Velázquez.
- Ozanam, D. (2003), «Menorca entre España y Francia en la Guerra de los Siete Años», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. II. *Monarquía, estado y nación*, pp. 421-430.
- Paredes, M. (1992), «Antoni Febrer i Cardona i el mestratge dels clàssics», *Randa*, núm. 31, pp. 7-19.
- Paredes, M. (1996), *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Paredes, M. (1999a), «Traductors i traduccions a la Menorca il·lustrada», *La traducción en España (1750-1830): lengua, literatura, cultura*. Lleida, Publicacions Universitat de Lleida, pp. 79-90.
- Paredes, M. (1999b), «Les reminiscències dels clàssics llatins en l'obra literaria de Joan Ramis», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 113-157.
- Paredes, M. (2001a) (ed.), Febrer, A., *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Paredes, M. (2001b), «*Matrona animi virilis*. Notes sobre les fonts clàssiques de la *Lucrècia* (1769) de Joan Ramis», en *Estudis Romànics*, vol. XXIII, pp. 249-251.

- Paredes, M. (2003), «Febrer Cardona, Antoni», en Mas, J. (dir.) i Perelló, F. (coord.) (2003-2006), *Diccionari de teatre a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, pp. 261-262
- Paredes, M. (2006) (ed.), Febrer, A., *Obres didàctiques I. Exercici sobre la mitologia, Compendi de la filosofia moral i Les aventures d'Aristònou*, Barcelona/Palma, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut Menorquí d'Estudis, vol. I.
- Paredes, M. i Salord, J., (1992), «Introducció», *Randa*, núm. 31, pp. 3-6.
- Paredes, M. i Salord, J. (1999) (eds.), *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Paredes, M. i Salord, J. (2005) (eds.), Febrer, A., *Poesies I. Gloses i cobles*, Barcelona, Institut Menorquí d'Estudis, Universitat de les Illes Balears i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Paredes, M. i Salord, J. (2019) (eds.), Vigo, J., *Ifigenia a Tàurida. Traducció d'Iphigénie en Tauride de Claude Guimond de la Touche*, Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, Institut Menorquí d'Estudis i Edicions UIB.
- Paredes, M. i Viana, A. (2002) (eds.), Febrer, A., *De la vellesa, de l'amistat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Parfaict, C. i Parfaict, F., (1756), *Dictionnaire des théâtres de Paris: contenant toutes les pièces qui ont été représentées*, París, chez Lambert.
- Parpal, C. (1964), *La conquesta de Menorca, el 1287 per Alfons el Liberal*, Barcelona, Editor Rafael Dalmau.
- Parramón, J. (1996) (trad.), Ovidi, P., *Les metamorfosis*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Pastor, M. (1993), «Tipologia del ermitaño: ficcionalización y función en los libros de caballerías hispánicos (Zifar, Amadís y Tirante el Blanco)», *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval*, Lisboa, Cosmos, pp. 35-39.

- Patiño, X. (2007) (ed.), Ramis, J. *Varias fábulas*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Patiño, X., (2011), «Una nova aportació documental sobre la Societat Maonesa (1778-1785): La traducció de la faula ovidiana de Píram i Tisbe per David Cause», *Randa*, núm. 66, pp. 81-92.
- Pegenaute, L. (2002), «Guillermo Casey: professor, traductor y filólogo», *Neoclásicos y románticos ante la traducción*, Murcia, Universidad de Murcia, pp. 185-201.
- Pérez, J. (2014), «La ciencia moderna y la Ilustración» [edició electrònica], *Cuaderno de cultura científica*, País Basc, UPV/EHU [<https://cutt.ly/ptkphwC>], 7 d'abril.
- Piña, R. (1983), *La reincorporación de Menorca a la Corona Española (1781-1798)*, Palma, Universitat de les Illes Balears.
- Piña, R. (2006), «Francesc Seguí Valls, un diplomático menorquí al servicio de cinco reyes», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 62, pp. 113-134.
- Pola, J. (1814), *Método fácil para preparar toda clase de rosolis, mistelas y demás licores*, Maó, Impremta de Francisco Lamon.
- Pons, A. J. (1984), «Vicent Alberí i Vidal, traductor menorquí del segle XIX», *Els Marges*, núm. 31, pp. 107-114.
- Pons, A. J. (1987), «*Caetera ex scriptis pete*: notes sobre l'obra de Joan Ramis», *Randa*, núm. 21, pp. 109-129.
- Pons, A. J. (1988) (ed.), Ramis, J., *Poesies burlesques i amoroses*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Pons, A. J. (1991), «Joan Ramis i els primers anys de la conquesta espanyola de Menorca (1781-1793)», *Estudis de llengua i literatura catalanes. Miscel·lània Jordi Carbonell*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, núm. 22, pp. 97-132.
- Pons, A. J. (1992), «Antoni Febrer i Cardona i la llengua: aspectes generals», *Randa*, núm. 31, pp. 51-64.

- Pons, A. J. (1995), «La llengua a Menorca: entre el mite i la realitat», *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 469-498.
- Pons, A. J. (1999), «*Rosaura*, de Joan Ramis: més enllà del neoclassicisme?», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 159-169.
- Pons, A. J. (2001), «El teatre popular menorquí entre els segles XVIII i XIX: l'obertura de la tradició», *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, Kassel, Universitat de Girona i Editions Reichenberger, pp. 418-425.
- Pons, A. J. (2012), «Sobre traduccions teatrals menorquines», *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics, vol. 1, pp. 217-229.
- Pons, A. J. i Salord, J. (1985) (eds.), Albertí, V. i Ramis, J., *La Alonsiada/L'Alonsiada. Edició facsímil de l'obra original i de la traducció catalana (1818)*, Ferreries, Consell Insular de Menorca.
- Pons, A. J. i Salord, J. (1987), «La literatura catalana a Menorca: un estat de la qüestió», *Randa*, núm. 21, pp. 89-107.
- Pons, A. J. i Salord, J. (eds.) (1991), *Registre de la Societat Maonesa*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Pons, D. (2018) (ed.), Ramis, J., *Antigüedades célticas de la isla de Menorca*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca i Menorca Talaiòtica.
- Pons, F. (1812-1814), *Nuevo método para aprender por principios fáciles la lengua latina*, Maó, Impremta de viuda e hijos de Fàbregues, vols. I i II.
- Pons, F. (1819), *Resumen de los empleos y ejercicios del infatigable mahonés el doctor don Juan Ramis y Ramis, académico correspondiente de la Real Academia de la Historia*, Maó, Impremta de Pedro Antonio Serra.

- Pons, F. (1831), *Nuevo método para aprender por principios fáciles la lengua latina. Corregido por el mismo autor en esta reimpresión*, Maó, Impremta de Pedro Antonio Serra, vols. I i II.
- Pons, J. (2014), *Algunes notes històriques sobre Binicodrell de Darrera*, Maó, Ajuntament des Migjorn Gran.
- Pons, M. (2013), «Joana de Vigo, la descoberta de la primera dona il·lustrada» [edició electrònica], *Menorca.info*, Ciutadella, 16 de juny, [<https://cutt.ly/JeBN25z>].
- Porqueras, A. (1957), *El prólogo como género literario. Su estudio en el siglo de oro español*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).
- Portella, A. (1762), *Nou mètode per aprendrer la llengua llatina*, Maó, Impremta de Joseph Payen.
- Portium Mahón (2015), «El curioso diario del capitán Roca sobre el Maó del XVIII» [edició electrònica], *MallorcaDiario.com*, Mallorca, 31 de juliol [<https://cutt.ly/stsw5AO>].
- Pòrtulas, J. (2006), «La *Lucrècia* de Joan Ramis: drama d'honor clàssic», *El teatro greco-latino y su recepción en la tradición occidental*, Bari, Levante Editori, pp. 562-564.
- Power, J. (1824), *The New Testament, by way of question and answer; with illustrations taken from the holy fathers and most improved interpreters*, Nova York, James Cunningham.
- Pradells, N. (1995), «Familia, élites y administración. Los cónsules españoles del siglo XVIII», *Familia y poder. Sistemas de reproducción social en España (siglos XVI-XVIII)*, Murcia, Editum.
- Quadrado, J. (1888), *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, Barcelona, Daniel Cortezo y cía, vol. III, *Islas Baleares*.
- Quilis, A. (1973), *Métrica española*, Madrid, Ediciones Alcalà.
- Rafanell, A. (2001), *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries.

- Ramis, A. (1820), *Serie cronològica de los gobernadores de Menorca desde 1287 hasta 1815 inclusive. Adicionada y seguida hasta 1823*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, A. (1824), *Descripción del monetario del difunto doctor don Juan Ramis y Ramis*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, A. (1826-1829), *Noticias relativas á la isla de Menorca, por el doctor don Antonio Ramis y Ramis, abogado*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra, vols. I-VI.
- Ramis, A. (1828), *Ensayo sobre algunas inscripciones y otros puntos de antigüedades*, Maó, Impremta de Serra.
- Ramis, A. (1832a), *Idea del antiguo directorio, o libro de los bailes y almotacenes de la isla y suplemento al Pariatge*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, A. (1832b), *Memoria sobre el real patrimonio de Menorca y una moneda del rey don Alonso relativa a ella*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, A. (1832c), *Fortificaciones antiguas de Menorca*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, B. (1818), *Breu discurs sobre el pernicios e indecent costum d'enterrar dins les esglésies*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1998, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1814a), «Sucinta idea de algunos de los méritos, acciones y virtudes del doctor don Gabriel Aleña, cura párroco de Mahón, en la isla de Menorca», *Semanario cristiano-político de Mallorca*, tom III, núm. 81, pp. 741-744. [També consultada l'edició facsímil de l'original, publicada en la *Revista de Menorca* (1898), època III, any I, pp. 92-95].
- Ramis, J. (1814b), *Compendio de la sentencia de Galcerán de Requesens y de sus correcciones*, Maó, Impremta de la vídua i fills de Fàbregues. [També consultada la reedició facsímil de l'original, del 1995, Maó, Edicions Nura].

- Ramis, J. (1814c), *Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1905, incluso el de sus términos*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1985/1989, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1814d), *Specimen animalium, vegetalium et minaralium in insula Minorica frequentiorum ad normam linnaeani systematis*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1815a), *Extracto del arreglo llamado El Pariatge del rey don Jaime III de Mallorca sobre las pabordías y rectorías de Menorca*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [Consultades també les edicions del 1864, *Diari de Menorca*, vol. I, pp. 199-286; del 1907, *Revista de Menorca*, època 5a, vol. II, març, pp. 75-83; i l'edició facsímil de l'original, del 1990, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1815b), *Contextación de don Juan Ramis y Ramis, abogado de los reales consejos y académico de la Real de la Historia, al papel que con el título de «Reflexiones sencillas e imparciales» salió a la luz en esta ciudad, en marzo último*, Maó, Impremta de Pedro Antonio Serra.
- Ramis, J. (1815c), *Serie cronológica de los gobernadores de Menorca desde 1287 hasta 1815 inclusive*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1977/1980, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1815d), *Alquerías o posesiones de Menorca en el año 1815, puestas por orden alfabético según la división de sus términos*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1985/1989, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1815e), *Beneficios que había en las iglesias de Menorca en el año de 1792. Altares donde estaban fundados, años de su fundación, fundadores, patronos, dotación y cargas, con las distribuciones adventicias y fijas de cada uno de los beneficiados*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1816a), *Estadística general de Menorca y particular de sus pueblos*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.

- Ramis, J. (1816b), *Diputados de Menorca a la Real Persona y a otras partes fuera de la isla*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1816c), *Apellidos de Menorca desde el siglo XIII hasta el XVII inclusive*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1816d), *Situación de la isla de Menorca, su extensión y perímetro, distancia respectiva de sus poblaciones y vecindario de ellas según el censo de 1805*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1817a), *Inscripciones romanas que existen en Menorca y otras relativas a la misma, sacadas de varios escritores, suplidas e ilustradas en cuanto se ha podido*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1995, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1817b), *Medallas antiguas y modernas relativas a la Balear menor, con su explicación y suplemento*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1817c), *Varones ilustres de Menorca y noticia de los apellidos que más se han distinguido en ella*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1985/1989, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1818a), *La Alonsiada, o conquista de Menorca por el rey don Alfonso III de Aragón en 1287. Poema en tres cantos, ilustrado con notas*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra.
- Ramis, J. (1818b), *Antigüedades célticas de la ilsa de Menorca, desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1998, Maó, Edicions Nura].
- Ramis, J. (1819), *Historia civil y política de Menorca. Parte I, que empieza en los tiempos más antiguos y acaba a principios de la Era Cristiana*, Maó, Impremta de Pere Antoni Serra. [També consultada l'edició facsímil de l'original, del 1982/1991, Maó, Edicions Nura].

- Real Academia Española (s.d.), *El adverbio solo y los pronombres demostrativos, sin tilde*, [edició electrònica], Madrid, Real Academia Española, [<http://www.rae.es/consultas/el-adverbio-solo-y-los-pronombres-demostrativos-sin-tilde>].
- Real Academia Española (1726-1739), *Diccionario de autoridades*, [edició electrònica], Madrid, Real Academia Española, [<http://web.frl.es/DA.html>].
- Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (1999), *Ortografía de la lengua española*, Madrid, Espasa Calpe.
- Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (2010), *Ortografía de la lengua española*, Madrid, Espasa Calpe.
- Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (2014), *Diccionario de la lengua española*, Madrid, Espasa Calpe.
- Real Consulado de Madrid (1829), *Guía mercantil de España (año de 1829)*, Madrid, Imprenta de I. Sancha, primera part.
- Reina, C. i Valera, C. (1569), *Biblia Reina-Valera*, Basilea, Mattias Apiarius [consultada la RV1909].
- Revue encyclopédique (1827) (ed.), «*Résumé de la littérature ancienne et moderne*, par Camille Turles, faisant partie de l'Encyclopédie portative», *Revue encyclopédique: ou Analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la littérature, les sciences et les arts*, París, Bureau central de la Revue Encyclopédique, tom XXXV, p. 460.
- Riba, C. (1993) (ed.), Publi Virgili Maró, *Les bucòliques de Virgili i altres poemes pastorals*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Ribas, I. (1927) (ed.) i Riber, Ll. (trad.), Horaci, *Sàtires i epístoles*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- Riber, Ll. (1918) (ed.), Publi Virgili Maró, *Els IV llibres de les Geòrgiques de Publi Virgili Maró. Traducció en vers*, Barcelona, Institut de Llengua Catalana.
- Ricci, A. (2013), *Narcis Feliu de la Penya (1646-1712) i el seu temps*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.

- Ridgeway, W. (1908), «The Origin of the Turkish Crescent», *The journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, núm. 38, pp. 241-258.
- Ripa, C. (1645), *Iconologia*, Venècia, Cristoforo Tomassini.
- Riquer, M. (2000), *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Riudavets, P. (1982), *Historia de la isla de Menorca*, Maó, Editorial Al Thor [edició facsímil de la impressa a Maó el 1885].
- Roca, A., Salord, J. i Torres, J.-Ll. (2020) (eds.), Calbó, P., *Obra científica. Tractat de matemàtiques pures*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Roig, A. (1790), *Reflexiones crítico-apologéticas sobre algunos escritores relativos a la isla de Menorca y a sus naturales*, Barcelona, Francisco Suria y Burgada.
- Romano, D. (1983), *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Rossich, A. (1979), *Una poètica del Barroc. El parnàs català*, Girona, Universitat Autònoma de Barcelona i Col·legi Universitari de Girona.
- Rossich, A. (1990), «La literatura catalana entre el barroc i el romanticisme», *Caplletra. Revista internacional de filologia*, núm. 9 (tardor 1990), pp. 35-57.
- Rossich, A. (1994), «Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana. La literatura del XVI i del XVII vista des de la Renaixença», *Actes del col·loqui internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, vol. II, pp. 33-50.
- Rossich, A. (1997), «És vàlid avui el concepte de decadència de la cultura catalana a l'època moderna? Es pot identificar decadència amb castellanització?», *Manuscrits: revista d'història moderna*, núm. 15, pp. 127-134.
- Rossich, A. (2006), *Poesia catalana del barroc. Antologia*, Bellcaire d'Empordà, Vitel·la.
- Rossich, A., (2007), «Segimon Comas i Vilar, acadèmic i preceptista», *El (re)descobriment de l'edat moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*,

- Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de Barcelona, pp. 431-461.
- Rossich, A. (2011) (coord.), *Panorama crític de la literatura catalana*, Barcelona, Vicens Vives, vol. III. *Edat moderna*.
- Rossich, A. (2012), «Eighteenth-century Catalan literature», *Revista Dieciocho: Hispanic Enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 117-125.
- Rossich, P. i Valsalobre, P. (2007), *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, Barcelona, Editorial UOC.
- Rossich, P. i Valsalobre, P. (2012), *Literatura catalana moderna (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Editorial Síntesis.
- Roura, M. (1897-1901), *Catálogo de la biblioteca pública de Mahón*, Palma, Escuela Tipográfica Provincial, vol. II.
- Ruiz, P. (2008) (aut.), «Absolutismo e Ilustración», *Historia de España*, vol. V. *Reformismo e Ilustración*, pp. 425-526.
- Saquier, A. (1979), «Genealogía de los Seguí», *Genealogía. Revista del Instituto Argentino de Ciencias Genealógicas*, núm. 18, pp. 291-320.
- Sala, J. M. (2012) (coord.), «Sobre la literatura catalana del dieciocho. Presentación del monográfico», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 90-93.
- Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Ferreries, Gràfiques Rotger, vol. I.
- Salord, J. (1990), «Poesies burlesques i amoroses de Joan Ramis: la mirada abraçadora d'un il·lustrat», *Serra d'Or*, número 367, pp. 62-64.
- Salord, J. (1992), «Les odes sagrades de Jean-Baptiste Rousseau segons Antoni Febrer i Cardona: la poesia com a llenguatge de Déu», *Randa*, núm. 31, pp. 35-49.
- Salord, J. (1997), «Església i menorquinitat cultural: el traçat d'un itinerari», *Publicacions des Born*, núm. 1, pp. 97-120.

- Salord, J. (1999), «Josep M. Quadrado com a referent cultural de la Menorca del nou-cents», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 327-352.
- Salord, J. (2001), *Antoni Roig. Llibre de sermons*, Ferreries, Ajuntament de Ferreries.
- Salord, J. (2003a), «Les característiques del món cultural menorquí: la cruïlla de 1802», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*, pp. 471-486.
- Salord, J. (2003b), «Enciclopèdia de Menorca», en Simon, A. (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, pp. 438-440.
- Salord, J. (2009), «Joan Ramis», *Panorama crític de la literatura catalana*, Barcelona, Vicens Vives, vol. III, pp. 516-533.
- Salord, J. (2010), *La Il·lustració a Menorca*, Palma, Edicions Documenta Balear.
- Salord, J. (2012a), «La Menorca il·lustrada: creació y proyección», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 168-178.
- Salord, J. (2012b-2013) (coord.), *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics, 2 vols.
- Salord, J. (2013), «Joana de Vigo i Esquella, traductora d'*Ifigènia en Tàurida*, de Claude Guimond de la Touche», *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics, vol. 2, pp. 113-147.
- Salord, J. i Salord, M. (2001), «Les traduccions teatrals dels il·lustrats menorquins: una recreació de modernitat», *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, Kassel, Universitat de Girona i Editions Reichenberger, pp. 409-417.
- Salord, J. i Salord, M. (2009), «Les traduccions de Vicenç Albertí», *Panorama crític de la literatura catalana*, vol. 3. Barcelona, Vicens Vives, pp. 512-515.

- Salord, M. (1997) (ed.), Albertí, V., *Entremesos I. El amo i el criat en la casa dels vins generosos i El licenciado Farfulla*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Sánchez, J. F. (2013), «William Casey, professor (1797-1857)», *Revista Àmbit*, núm. 30, pp. 28-32.
- Sanpere, S. (1879), «Noticia sobre'l moviment historich en la Balear menor en lo sigle XIX», *La Renaixensa*, Barcelona, any IX, núm. 8, pp. 1-9.
- Sansano, G. (2012) «El teatro catalán, una escena informal», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 157-168.
- Sansano, G. (2013), «Vicenç Albertí i la reescriptura del teatre popular espanyol de l'últim terç del segle XVIII. A propòsit d'*El criat de les obligacions* i altres obres», *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics, vol. 2, pp. 179-204.
- Santoyo, J. (1989), «Traducciones y adaptacions teatrales: ensayo de tipologia», *Cuadernos de Teatro Clásico*, núm.4, pp.95-112.
- Sastre, J. (1985-1987), «Notas sobre la esclavitud en Mallorca. El llibre dels sareyns e de grecs de l'any de MCCCXXX», *Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, núm. 21, pp. 101-120.
- Sastre, J. (1991), «Breves notas sobre el saqueo de Menorca tras la conquista de Alfonso III (1287)», *Meloussa. Revista de la Secció d'Història i Arqueologia de l'Institut Menorquí d'Estudis*, núm. 2, pp. 49-58.
- Sastre, J. (1992), «Musulmanes en Mallorca en la primera mitad del siglo XIV», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'estudis històrics*, núm. 48, pp. 25-50.
- Señán, J. (1818), *Guía o estado general de la Real Hacienda de España. Año de 1819*, Madrid, Imprenta de Vega y compañía.
- Señán, J. (1819), *Guía o estado general de la Real Hacienda de España. Año de 1819*, Madrid, Imprenta de Vega y compañía.

- Serra, M. (1962), «Datos para la historia del teatro en Mahón», *Revista de Menorca*, 7a època, vol. II, juliol, pp. 326-334.
- Sevillano, R. (2011), *Poeta portugués y clásico castellano. Luís Vaz de Camões (c.1524-1580): Edición con introducción y notas de sus sonetos castellanos*, Lincoln, University of Nebraska [tesi doctoral inèdita].
- Simon, A. (2003) (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana.
- Simón, J. (2000), *El libro espanyol antiguo. Análisis de su estructura*, Madrid, Edition Reichenberger.
- Sloss, J. (2002), *Exit Britannia. La última conquista de Menorca (1798-1802)*, Maó, Bonaventura Press.
- Soubeyroux, J. (2003), «Literatura y sociedad en el reinado de Carlos IV», 1802. *España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. III. *Sociedad y cultura*, pp. 245-263.
- Sureda, J. (1969), *Orfila i la seva època*, Palma de Mallorca, Edicions 62.
- Sureda, J. (1993), *L'aprenentatge de la llengua anglesa a Menorca en el primer període de la dominació britànica (1708-1756): Un altre mite a trencar?*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Teatre Principal de Maó, (sense data) [edició electrònica], *Historia*, Maó, Fundació Teatre Principal de Maó [<https://cutt.ly/YrB6Zus>].
- Terrón, J. L. (1994), «Las relaciones sociales en la Menorca del siglo XVIII», *Meloussa*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, núm. 3, pp. 75-87.
- Torner, J. (1839) (ed.) *Diccionari Català-Castellà-Llatí-Francès-Italià: per una societat de catalans*, Barcelona, Editorial de Joseph Torner.
- Torras, J. M. (1983), *Els municipis catalans de l'Antic Règim (1453-1808). Procediments electorals, òrgans de poder i grups dominants*, Barcelona, Editorial Curial.

- Turles, C. (1822), «De l'esprit de système en médecine», *Journal général de médecine, de chirurgie et de pharmacie, françaises et étrangères ou Recueil périodique des travaux de la Société de Médecine de Paris*, tom LXXX, núm. XIX, pp. 280-282.
- Turles, C. (1825), *La vie idéale ou développemens poétiques de l'âme*, París, Libraire chez Ladvoat.
- Turles, C. (1840), *La vie idéale ou peinture des émotions à vingt ans*, París, Éditeur Bernard Neumaus.
- Ubach, F. (1898), «La conquista de Menorca», *Jochs florals de Barcelona*, Barcelona, Estampa La Renaixensa, pp. 223-228.
- Valbuena, M. (1808), *Diccionario universal latino-español para el uso de los estudios de latinidad*, Madrid, Imprenta Real.
- Valls, F. (1928), «L'element meravellós i llegendari en les cròniques medievals catalanes», *Revista de Catalunya*, vol. VIII, gener, pp. 23-48.
- Valsalobre, P. (2012), «La multiplicidad de la poesía dieciochesca catalana», *Revista Dieciocho: Hispanic enlightenment*, vol. 35, núm. 1, pp. 145-156.
- Valsalobre P. (2013), «Sobre *Arminda* i *Rosaura* de Joan Ramis: preguntes i sospites», *Vicent Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el romanticisme*, Barcelona/Palma, Institut d'Estudis Baleàrics/Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Edicions UIB, vol. 2, pp. 79-112.
- Vargas, J. (1787), *Descripción de las islas Pithiusas y Baleares*, Madrid, Impremta de la viuda de Ibarra, hijos y compañía.
- Velasco, E. (2008), «José Miguel de Flores y la Barrera», *Diccionario biográfico electrónico* [edició electrònica], [<https://bit.ly/2J9bmgl>].
- Veny-Mesquida, J. R. (2008) (ed.), Febrer, A., *Preceptiva poètica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Verdaguer, N. (1921) (ed.), *La divina comèdia de Dant Alighieri, posada en català*, Barcelona, Atles Impresor.

- Verdera, J. M. (2014), «El párroco que construyó el órgano de Maó», *Diario de Mallorca*, [edició electrònica], 9 de març del 2014, [<https://bit.ly/2xk4D1K>].
- Victory, A. (1924), «Gobierno de Sir Richard Kane en Menorca (1712-1736)», *Revista de Menorca*, 5a època, vol. 23, tom XIX, pp. 327-288.
- Vidal, J. J. (2003), «El sistema de gobierno en las Baleares entre los siglos XVIII y XIX», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. II. *Monarquía, estado y nación*, pp. 383-420.
- Vidal, J. M. (1991), «Consideracions entorn d'una polèmica il·lustrada», *Revista de Menorca*, 8a època, 2n trimestre, pp. 179-218.
- Vidal, J. M. (1992), «Ciència i societat a Menorca al tombant dels segles XVIII-XIX: una proposta d'investigació», *Randa*, núm. 31, pp. 97-129.
- Vidal, J. M. (1995), «Un protomedicat a Maó», *Actes del catorzè congrés de metges i biòlegs de llengua catalana*, Palma, Universitat de les Illes Balears i Institut d'Estudis Catalans, vol. 2, pp. 807-815.
- Vidal, J. M. (1999), «Joan Ramis, naturalista de camp o naturalista de cap?», *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 219-256.
- Vidal, J. M. (2000), *Rafael Hernández: un metge liberal del segle XIX*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Vidal, J. M. (2003), «El lazareto de Mahón y la sanidad en los puertos españoles a principios del siglo XIX», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. I. *Ciencia i economia*, pp. pp. 119-136
- Vidal, T. (2003), «Cartografía y guerra. La proliferación de mapas de la disputada Menorca en el siglo XVIII», *1802. España entre dos siglos*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, vol. I. *Ciencia i economia*, pp. 87-118.

- Vila, P. (1992), «Dues mostres del teatre representat a Maó durant la dominació francesa (1756-1763)», *Revista de Menorca*, 8a època, número I-II, gener, pp. 59-80.
- Villanueva, J. (1899), «Viaje literario a las iglesias de España», Salord, J. (1987), *Cultura i societat a Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, vol. I, pp. 10-18.
- Vinci, G. (1839), *Descrizione delle ruine di Pompei*, Nàpols, Reale Tipografia della Guerra.
- Vindel, F. (1942), *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis.
- Voltaire, F. M., (1769), *La Henriade, par monsieur de Voltaire, avec les variantes et un essai sur la poésie épique*, Amsterdam, François-Canut Richoff.
- Warrack, J. i West, E., (1996), *The concise Oxford dictionary of opera*, Oxford/Nova York, Oxford University Press.
- Wines, E. (1832), *Two years and a half in the Navy, or Journal of a cruise in the Mediterranean and Levant on board of the U. S. frigate Constellation, in the years 1829, 1830 i 1831*, Filadèlfia, Carey and Lea, vol. I.
- Wright, J. (1894), *Early Bibles of America: Being a Descriptive Account of Bibles Published in the United States, Mexico and Canada*, Cambridge, Samuel Green i Marmaduke Johnson.

